

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**HADİS KAYNAKLARINDA HZ. İSA HAKKINDAKİ
RİVAYETLERİN İNCELENMESİ**

Ahmet ÇETİNKAYA
2502990078

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK

İstanbul - 2013

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Ahmet ÇETİNKAYA

Numarası : 2502990078

Anabilim/Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Danışman Öğretim Üyesi: Prof.Dr. Mustafa ERTÜRK

Tez Savunma Tarihi : 12.09.2013

Tez Savunma Saati : 10:00

Tez Başlığı : Hadis Kaynaklarında Hz.İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE ~~OYBİRLİĞİ~~ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof.Dr. Mustafa ERTÜRK		Kabul
2- Prof.Dr. Ali AKYÜZ		Kabul
3- Prof.Dr. Mustafa KARATAŞ		
4- Prof.Dr. Zekeriya GÜLER		Düzeltilme
5- Doç.Dr. Hüseyin HANSU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç.Dr.Bekir KUZUDİŞLİ		Red
2- Yrd.Doç.Dr. Mehmet EFENDİOĞLU		

HADİS KAYNAKLARINDA HZ. İSA HAKKINDAKİ RİVAYETLERİN

İNCELENMESİ *(Kaynakları, İntikal Süreci ve Sorunların Tespiti)*

Ahmet ÇETİNKAYA

ÖZ

“Hadislerde Hz. İsa” şeklinde genel bir çalışma şu ana kadar yapılmış değildir. Hz. İsa’nın sadece nüzûlüne (kıyamete yakın yeryüzüne dönüşüne) dair hadisleri konu alan az sayıda eser mevcut ise de, bunların sadece ilgili hadisleri toplamayı hedefledikleri, rivayetler üzerinde yapılmış analitik bir çalışma olmadıkları görülmektedir. Hz. İsa hakkındaki hadisler üzerinde kapsamlı bir inceleme yapılması önemli bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır. İşte bu ihtiyacı karşılamaya yönelik hazırlanan bu tezdeki amaç, ilgili hadisler üzerinde objektif bir “tespit çalışması” ortaya koymaktır. Konuyla ilgili bütün rivayetlerin bir doktora tezi çerçevesinde ele alınamayacak yoğunlukta olmasından ötürü tezin çerçevesi “ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler”le sınırlı tutulmuştur.

Üç bölümden oluşan çalışmanın **Giriş Bölümü**’nde; konunun önemi, araştırmanın amacı, çalışmada kullanılan kaynaklar ve yöntemle dair bilgi verilmiş, özellikle Hz. İsa’nın nüzûlüne dair daha önce yapılmış çalışmalar tanıtılmış, tezimizin onlardan farkı ve getirdiği yenilikler üzerinde durulmuştur. **Birinci Bölüm**’de Hz. İsa’nın isim ve sıfatları, ailesine ait bilinenler, öncesi ve sonrasıyla doğum süreci, şemâili, hakkındaki inanç kaymaları, risaleti, fazileti ve zühdü, ayrıca kendisinden sonra ümmetinin durumuna dair rivayetler sistemli bir şekilde incelenmiştir. **İkinci Bölüm**, Hz. İsa ile ilgili hadisler denilince daha ziyade akla gelen “Hz. İsa’nın nüzûlü” konusundaki hadislere ayrılmış ve her biri ilk bölümdeki tarzda ele alınmıştır. İlave olarak rivayetlerin sıhhat ve şöhret durumları ile muhteva hakkında genel değerlendirmeler yapılmıştır. İlk iki bölümde üzerinde teferruatlıca durulan rivayetlerde problem sayılan / olan hususlar **Üçüncü Bölüm**’de ortak başlıklar altında ortaya konmuştur. Sonuç itibarıyla, hicrî ikinci asırdan itibaren kaynaklarda yer alan Hz. İsa ile ilgili rivayetlerin sonraki kaynaklara intikal sürecinde bazen aslı etkileyecek türden değişim ve dönüşümlerin sözkonusu olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca sadece hasen ve zayıf hükmü verilen rivayetlerde değil, sahih sayılanlarda dahi ravinin adalet ve zabtını, isnadın ittisalini zedeleyen pek çok kusurun ve illetin mevcut olduğu görülmüştür.

ANAHTAR KELİMELEER: Hz. İsa, Nüzûl-i İsa, İsa bilim (Kristoloji), Mesih, Hz. Meryem, Mehdi, Deccâl, Kıyamet alametleri, İsrâiliyat.

A STUDY ON THE NARRATIVES ON JESUS IN HADITH SOURCES
(Original Sources, Process of Transmission, and An Analysis of the Problems)

Ahmet ÇETİNKAYA

ABSTRACT

My research has not revealed any study that covers Jesus in the Hadith in a comprehensive fashion. There are only a handful of works that deal with hadiths concerning the return of Jesus near the end of times; however, these works are no more than compilations, and they are far from being an analytical study on the narrations. Thus, there is a great need for a comprehensive study of the hadiths on Jesus. This dissertation is an effort to respond to this need by laying down an objective evaluation based on a broad analysis of the narrations. Since it is not possible to cover all narrations within a doctoral dissertation, this work is limited to the marfu' hadiths, or the narrations that can be traced back to the Prophet, that are found in the essential hadith sources of the first three centuries.

This dissertation consists of three chapters. The introduction lays down the purpose of this work, the sources benefited during the study, the methodology applied, information on the previous works available within the literature and how this dissertation differs from them and how it contributes to the field. The **first chapter** systematically explores the names and attributes of Jesus, his family, his birth with pre- and post-natal context, his physical outlook, deviations of belief about him, his prophethood, his virtues and asceticism, and narrations about his followers after him. The **second chapter** is reserved for narrations about his return; these narrations are what first come to mind when one thinks of hadiths concerning Jesus and they have been studied in this dissertation using the same methodology from the first chapter. Additionally, a general evaluation is provided for the reliability and recognition of narrations and their content. The **third chapter** covers problematic aspects of the narrations which were analyzed in the first two chapters in detail under classified topics. In conclusion, it has been understood that there have been some changes and transformations as extensive as to have an effect on the original versions as hadiths were being passed on to subsequent sources. It has also been found that there are multiple deficiencies and factors that harm connections in the sources of narration and the narrator's justice and determining not only in weak (da'if) and good (hasan) narrations, but also in hadiths that are considered sound (sahih).

KEY WORDS: Jesus, Return of Jesus, Christology, Messiah, Mary, Mahdi, Anti-Christ, Signs of Doomsday, Israiliyat.

ÖNSÖZ

Bugün yeryüzündeki insanların çoğunluğunu Müslümanlar ve Hristiyanlar oluşturmaktadır. Hristiyan dünyasında Hz. İsa ile ilgili olarak Kristoloji (İsa bilim) literatürünü netice verecek kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Müslümanlar da Hz. İsa ile doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bunların çoğu “Kur’ân’da Hz. İsa” çerçevesinde incelenmiş, bir kısmı ise İncillerle mukayeseli olarak ele alınmıştır. Dinler Tarihi ve Kelâm sahasındaki çalışmalar da sayılamayacak kadar çoktur.

“Hadislerde Hz. İsa” şeklinde genel bir çalışma ise şu ana kadar yapılmamıştır. Bu durum, Hz. İsa ile ilgili hadisler denilince sadece onun nüzûlüne (kıyamete yakın yeryüzüne dönüşü) dair hadislerin anlaşılmasına yol açmıştır. Kaldı ki onun nüzûlüne dair hadisler üzerine yapılan az sayıdaki çalışma da, sadece konuyla ilgili hadisleri toplamayı hedeflemiş, her bir rivayeti bütün yönleriyle inceleyecek analitik bir çalışmaya girmemişlerdir.

İşte Hz. İsa hakkında bilgi ihtiva eden bütün hadisler üzerinde kapsamlı bir incelemeyi ihtiva eden objektif bir tespit çalışmasının olmayışı, bizi *kaynakları, intikal süreci ve sorunların tespiti* itibariyle “Hadis Kaynaklarında Hz. İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi” adlı böyle bir çalışmaya itti. Bu çerçevede öncelikle bir ayrıma tâbi tutulmaksızın Hz. İsa ile ilgili bütün rivayetler tespit edilmeye çalışıldı. Bütün rivayetlerin bir doktora tezi çerçevesinde ele alınamayacak yoğunlukta olduğu görülünce “**ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler**”le sınırlandırıldı.

Çalışmanın **Giriş** kısmında konunun önemi ve araştırmanın amacı vurgulandı, ayrıca kullanılan kaynaklar ve yöntemle dair bilgi verildi, özellikle Hz. İsa’nın nüzûlüne dair daha önce yapılmış çalışmalar tanıtıldı.

Hz. İsa’nın “Hayatı” ve “Şahsiyeti” kapsamında ele alınabilecek bütün hadisler **Birinci Bölüm**’de incelendi. Bu çerçeveden olarak Hz. İsa’nın isim ve sıfatları, İmrân’dan başlayıp Hz. Meryem’e uzanan çizgide ailesine ait bilinenler, öncesi ve sonrasıyla doğum süreci, şemâili, hakkındaki inanç kaymaları, risaleti, fazileti ve zühdü, ayrıca kendisinden sonra ümmetinin durumu gibi konulara dair bilgi içeren bütün rivayetler değerlendirildi; rivayetler hakkında genel bilgiler verildikten sonra her biri kaynakları, isnadı ve ravileri, sıhhat durumu itibariyle teker teker incelendi, farklı sahabiler ya da farklı ravilerden gelen diğer tariklerle metin mukayeseleri yapılmak suretiyle rivayetlerin sonraki kaynaklara intikal sürecindeki seyri tespit edilmeye çalışıldı.

İkinci Bölüm ise, Hz. İsa ile ilgili hadisler denilince daha ziyade akla gelen “Hz. İsa’nın nüzûlü” konusuna ayrıldı. Bu konudaki bütün rivayetler, Birinci Bö-

lüm'deki usûle göre incelemeye tâbi tutuldu; bir farkla ki hadislerin tamamı nüzûlle ilgili olduğu için tekrar bir konu ayrıştırmasına gerek duyulmadı. Bunun yerine rivayetlerde nüzûlü ifade için kullanılan tabirler, nüzûlünün kıyamet alâmetlerinden sayılması, Hz. İsa'ya selam gönderilmesi, nüzûlden önce gerçekleşecek hâdiseler, nüzûlün yeri ve zamanı, nüzûlden sonra yaşanacak hâdiseler yer aldıkları rivayetlere göre teker teker ortaya konuldu. Buna bağlı olarak bu bölümdeki rivayetlerin sıhhat ve şöhret durumları hakkında genel değerlendirmeler yapıldı.

İlk iki bölümde teferruatlıca incelenen rivayetlerdeki sorunlar, hepsini birlikte görebilme amacıyla rivayetin kendi içinde değil de “Rivayetlerde Problem Sayılan / Olan Hususlar” başlığıyla **Üçüncü Bölüm**'de ortak başlıklar altında müstakillen ele alındı. “İsnadla ilgili” problemler kapsamında adâleti ve zabtıyla ilgili kusuru zikredilen ya da cerh ve tâdil'in birleştiği / teâruz ettiği raviler, ayrıca isnadın ittisaliyle ilgili problemler yer aldıkları hadis sırasına göre teker teker ele alındı. “Metin problemleri” çerçevesinde lafız ve mânâ ile ilgili ihtilâflar üzerinde duruldu. İstinsah esnasında ortaya çıkan nüsha farklılıkları, tasnif dönemindeki temel kaynaklarda yer alan rivayetlerin derleme türü eserlerde kaydedilmesi esnasında gerçekleşen iktibas hataları ve yanlış tespitten kaynaklanan diğer bir kısım hatalar, çeşitli alimler tarafından hadislere verilen sıhhat hükümlerindeki farklılıklar, Hz. İsa ile Mehdi'ye ait özelliklerin karışması ve son olarak da rivayetlerde İsrailiyat tesirine dair görüşler ise “Diğer problemler” başlığı altında değerlendirildi. Ayrıca tespit edilen bütün bu problemleri, **Ek-5**'te sunulan bir tablo yardımıyla topluca görmek mümkün hale geldi.

Birinci Bölüm'de **37**, İkinci Bölüm'de **24** rivayet incelendi. Tezin çerçevesi “tespit çalışması” tarzında olduğundan, rivayetlerle ilgili öncelikle klasik kaynaklarda problem olarak tespiti yapılmış hususlar, ikinci planda da çalışma süresince tarafımızdan tespit edilen problemler üzerinde duruldu. Ayrıca tezin bütün safhalarında elden geldiğince kronoloji esasına riayet edildi.

Çalışmam boyunca ümit verici, teşvik edici ve yol gösterici katkıları, tezin bölümlerini büyük bir titizlikle defalarca okuma lütfunda bulunması sebebiyle danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Ertürk bey başta olmak üzere yapıcı tenkitleriyle ıstık tutan ve çok şey öğrenip anlamama vesile olan Prof. Dr. Ali Akyüz ile Prof. Dr. Mustafa Karataş beylere ve bütün hocalarıma müteşekkirim.

Bu konuda destek ve yardımlarını hiç unutamayacağım, gösterdikleri anlayış ve desteklerini esirgemeyen aileme, yakın çevreme ve dostlarıma, kısacası üzerimde emeği ve hakkı olan herkese şükranlarımı takdim ederim.

Ahmet ÇETİNKAYA

İstanbul – 2013

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
EKLER LİSTESİ	xv
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
<i>A. Araştırmanın Konusu ve Önemi</i>	<i>1</i>
<i>B. Araştırmanın Amacı.....</i>	<i>4</i>
<i>C. Kaynaklar ve Yöntem</i>	<i>5</i>
<i>D. Nüzûl Hadislerini Toplayan Çalışmalar ve Tezimizle Mukayesesi.....</i>	<i>11</i>
BİRİNCİ BÖLÜM.....	20
HZ. İSA’NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ ve RİSÂLETİ İLE İLGİLİ	
RİVAYETLER.....	20
I. RİVAYETLERE GENEL BAKIŞ	20
<i>A. Ale’l-Ebvâb Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler</i>	<i>20</i>
1. Câmi’ Türü Eserlerdeki Rivayetler	20
2. Sünen Türü Eserlerdeki Rivayetler	21
3. Musannef Türü Eserlerdeki Rivayetler	22
<i>B. Ale’r-Ricâl Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler.....</i>	<i>23</i>
1. Müsned Türü Eserlerdeki Rivayetler	23
2. Mu’cem Türü Eserlerdeki Rivayetler	23

C. Derleme ya da Özel Nitelikli Eserlerdeki Rivayetler	24
II. RİVAYETLERİN İNCELENMESİ	25
A. İsim ve Sıfatları.....	25
1. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti:	25
2. Ubade b. Sâmit (ö. 34/654) rivayeti:	30
3. Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti:	33
4. Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681) rivayeti:	35
5. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:	41
B. Nesebi, Doğumu ve Yetiştirilmesi	45
6. Mâlik b. Sa'saa (ö. ?) rivayeti:	45
7. Ebû Zerr (ö. 32/652) rivayeti:	49
8. Muğire b. Şu'be (ö. 50/670) rivayeti:	52
9. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	55
10. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	59
11. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:	62
12. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:	65
C. Şemâili.....	69
13. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	70
14. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:	71
15. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) rivayeti:	74
16. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:	78
D. Hz. İsa Hakkındaki İnanç Kayımları	82
17. Hz. Ömer (ö. 23/643) rivayeti:	83
18. Hz. Ali (ö. 40/660) rivayeti:	85
19. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	89

20. Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693) rivayeti:	93
21. Tufeyl b. Sahbera (ö. ?) rivayeti:	97
E. Hz. İsa'nın Risâleti.....	100
22. Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) rivayeti:	101
Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti: (I/1).....	105
Ubade b. Sâmî (ö. 34/654) rivayeti: (I/2).....	105
23. Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656) ve Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	105
24. Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti:	108
Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti: (I/3)	110
25. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	110
26. Ukbe b. Âmir (ö. 58/677) rivayeti:	113
Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681) rivayeti: (I/4).....	115
27. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:	115
28. Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693) rivayeti:	118
29. İrbâz b. Sâriye (ö. 75/694) rivayeti:	120
30. Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) rivayeti:.....	122
31. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:	126
32. Hâris b. Hâris el-Eş'arî (ö. ?) rivayeti:	130
F. Hz. İsa'nın Fazîleti ve Zühdü	133
33. Ebû Zerr (ö. 32/652) rivayeti:	134
34. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	138
Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti: (I/9).....	139
35. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:.....	140
36. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) rivayeti:.....	143

G. Hz. İsa Sonrası Durum	146
37. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti:	146
Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti: (I/35).....	149
İKİNCİ BÖLÜM.....	150
HZ. İSA'NIN NÜZÛLÜ İLE İLGİLİ RİVAYETLER.....	150
I. RİVAYETLERE GENEL BAKIŞ	150
A. Ale'l-Ebvâb Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler	151
1. Câmi' Türü Eserlerdeki Rivayetler	151
2. Sünen Türü Eserlerdeki Rivayetler	153
3. Musannef Türü Eserlerdeki Rivayetler	153
B. Ale'r-Ricâl Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler.....	154
1. Müsned Türü Eserlerdeki Rivayetler	154
2. Mu'cem Türü Eserlerdeki Rivayetler	154
C. Derleme ya da Özel Nitelikli Eserlerdeki Rivayetler	155
II. RİVAYETLERİN İNCELENMESİ	156
1. Nevvâs b. Sem'ân (ö. ?) rivayeti:	158
2. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti:	165
3. Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (ö. 42/662) rivayeti:	169
4. Osman b. Ebu'l-Âs (ö. 51/671) rivayeti:	173
5. İmrân b. Husayn (ö. 52/672) rivayeti:	177
6. Sevban mevlâ Rasûlillâh (ö. 54/673) rivayeti:	180
7. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	183
8. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	188
9. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	191
10. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:	194

11. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	197
12. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	202
13. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	204
14. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	207
15. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:.....	210
16. Hz. Âişe (ö. 58/677) rivayeti:	213
17. Semure b. Cündüb (ö. 58/677) rivayeti:.....	217
18. Mücemmi' b. Cârîye (ö. 60/680) rivayeti:	219
19. Abdullah b. Amr (ö. 63/682) rivayeti:	223
20. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:	226
21. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:	229
22. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:	233
23. Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) rivayeti:.....	235
24. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:	242
III. RİVAYETLERİN SİHHAT ve ŞÖHRET DURUMLARI.....	247
A. Rivayetlerin Sıhhat Durumları	247
B. Rivayetlerin Şöhret Durumları	249
IV. RİVAYETLERİN MUHTEVA DEĞERLENDİRMESİ	251
A. Nüzûlü İfade İçin Kullanılan Tabirler	251
B. Hadislerde Zikredilen Hususlar.....	254
1. Nüzûlünün Kıyamet Alâmetlerinden Sayılması	255
2. Hz. İsa'ya Selam Gönderilmesi.....	257
3. Nüzûlden Önce Gerçekleşecek Hâdiseler	257
4. Nüzûlün Yeri ve Zamanı	261
5. Nüzûlden Sonra Yaşanacak Hâdiseler	264

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	272
RİVAYETLERDE PROBLEM SAYILAN / OLAN HUSUSLAR.....	272
I. İSNAD PROBLEMLERİ.....	272
<i>A. Ravilerin Durumu İle İlgili Problemler.....</i>	<i>272</i>
<i>1. Adâletiyile İlgili Kusuru Zikredilen Raviler.....</i>	<i>273</i>
a. Yalancılık (كذب الراوي).....	273
b. Yalancılıkla İtham (اتهام الراوي بالكذب).....	275
c. Bid'at (بدعة الراوي)	277
d. Cehâlet (جهالة الراوي).....	283
e. Fısku'r-râvî (فسق الراوي)	289
<i>2. Zabtıyla İlgili Kusuru Zikredilen Raviler.....</i>	<i>289</i>
a. Çok Yanılmak (فحش الغلط / كثرة الغلط).....	289
b. Gaflet (فرط الغفلة).....	291
c. Vehim (الوهم)	293
d. Sika Ravilere Muhalefet (مخالفة الثقات).....	296
e. Hafıza Bozukluğu (سوء الحفظ).....	299
<i>3. Cerh ve Tâdil'in Birleştiği / Teâruz Ettiği Raviler</i>	<i>304</i>
<i>B. İsnadın İttisaliyle İlgili Problemler.....</i>	<i>309</i>
<i>1. Belağ'lı Rivayet.....</i>	<i>310</i>
<i>2. Munkatı</i>	<i>311</i>
<i>3. Müphem.....</i>	<i>312</i>
<i>4. Tedlîs</i>	<i>313</i>

5. İrsâl	327
6. Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi	331
II. METİN PROBLEMLERİ	334
A. Lafızla İlgili İhtilâflar	335
1. İdrâc / Ziyade	335
2. Telfik.....	357
3. İhtisar	367
4. Tashîf Hataları	370
5. Takdim-Tehirler	371
B. Mânâ İle İlgili İhtilâflar.....	377
1. Hadis ya da Hadislerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler	378
2. Diğer Delillerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler	383
a. Kur'ân'la İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler	384
b. Aklî Gerçeklerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler.....	387
c. İcmâ İle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler	390
d. Tarihî Gerçeklerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler	391
III. DİĞER PROBLEMLER	393
A. İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları	393
B. Rivayetlerle İlgili İktibas Hataları	396
C. Muhtelif Tespit Hataları.....	401
D. Hadise Verilen Sıhhat Hükümlerinin Farklı Olması	403
E. Hz. İsa ve Mehdi'ye Ait Özelliklerin Karışması	407
F. Rivayetlerde İsrâiliyât Tesirine Dair Görüşler	408
SONUÇ.....	411
BİBLİYOGRAFYA	419

EKLER.....	432
<i>EK-1 : CERH-TÂDİL MERTEBELERİ.....</i>	<i>432</i>
<i>EK-2 : SENEDLERDEKİ RAVİ SAYILARI (II. Bölüm)</i>	<i>433</i>
<i>EK-3 : RAVİ MERTEBELERİ VE İSNAD DURUMLARI (II. Bölüm)</i>	<i>434</i>
<i>EK-4 : RİVAYETLERİN ŞÖHRET ve SIHHAT DURUMLARI (II. Bölüm). 437</i>	
<i>EK-5 : RİVAYETLERDEKİ PROBLEMLER (I. ve II. Bölüm)</i>	<i>438</i>
ÖZGEÇMİŞ.....	445

EKLER LİSTESİ

EK-1 : CERH-TÂDİL MERTEBELERİ.....	434
EK-2 : SENEDLERDEKİ RAVİ SAYILARI (II. Bölüm).....	435
EK-3 : RAVİ MERTEBELERİ VE İSNAD DURUMLARI (II. Bölüm).....	436
EK-4 : RİVAYETLERİN ŞÖHRET ve SIHHAT DURUMLARI (II. Bölüm)	439
EK-5 : RİVAYETLERDEKİ PROBLEMLER (I. ve II. Bölüm).....	440

KISALTMALAR

~ (tarih)	:	Zikredilen tarih veya yakın tarihler
(tarih) ~	:	Zikredilen tarihten sonra
a.mlf.	:	Aynı müellif
a.s.	:	Aleyhisselâm
AÜİF	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	:	İbn
Bkz.: / bkz.:	:	Bakınız
Çev	:	Çeviren
ÇÜİFD	:	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
d.	:	Doğumu
DBAAD	:	Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜİFD	:	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	:	Hazreti
İFAV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İLAMD	:	İlmî Araştırmalar Merkezi Dergisi
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜSBE	:	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MÜİFD	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	:	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OMÜSBE	:	On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	:	Ölümü
s.	:	Sayfa
s.a.s.	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
tsz.	:	Tarihsiz
UÜİFD	:	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ünv.	:	Üniversitesi
v.	:	Cilt (Volume)
vb.	:	Ve bunlar gibi
vd.	:	Ve devamı
vs.	:	Ve sâir
YİE	:	Yüksek İslâm Enstitüsü

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İnsan, varlık sahnesine çıkışından itibaren dinle tanışmıştır. Başlangıç itibariyle tek bir ümmet olduğu bildirilen insanoğlu, aralarında ihtilâfların başlamasıyla birlikte Allah'ın müjdecî ve uyarıcı nebîlerine muhatap olmuştur.¹ Son peygambere hitaben “Nuh’a ve ondan sonraki nebîlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. İbrâhim’e, İsmâîl’e, İshak’a, Yâkub’a ve torunlarına, İsa’ya, Eyyub’a, Yunus’a, Harun ve Süleyman’a da vahyettik. Davud’a da Zebur’u verdik.”² buyurulması, her bir peygamberin aynı özden geldiğine dikkat çekmektedir. Peygamberimizin ifadesiyle bütün peygamberler baba bir kardeş durumundadır.³ Bu bakımdan tek bir yaratıcıya inanmış olan her bir Müslüman kendi peygamberiyle beraber aynı zamanda diğer bütün peygamberleri ve onların getirdiği ilâhî kitapları da kabullenmek zorundadır. Başta bizzat Kur’ân yirmi beş peygamberin ismini bildirmiş, bir kısmından birer cümleyle söz etmiş, bunun yanında çok daha teferruatlıca yer verdikleri de olmuştur.

Diğer taraftan hadislerde ve özellikle de tefsirlerde bu seçkin elçilerden pek çok bahse rastlamak mümkündür. Ayrıca kısas-ı enbiyâ’ya (peygamber kıssaları) dair bir literatürün oluştuğu da bilinen bir husustur. Bunlar arasında Peygamberimiz ve Hz. İsa hakkında olduğu kadar başka hiçbir peygamberle ilgili yazılıp çizilmemiştir. Bunda son iki peygamber oluşlarının yani günümüze yakınlıklarının rolü büyüktür. Ayrıca bugün yeryüzündeki insanların çoğunluğunu Müslümanlar ve Hristiyanlar oluşturmaktadır. İslâmî literatürde Peygamberimizin hayatını konu edi-

¹ Bkz.: Bakara, 2; 213.

² Bkz.: Nisâ, 4; 165; Şûrâ, 42; 13.

³ **Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullah eş-Şeybânî; **el-Müsned**, I-VIII, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz., II, 319, 406, 437, 457, 463, 482, 541; **el-Buhârî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl; **Sahîhu'l-Buhârî**, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979, “Enbiyâ”, 48; **Müslim**, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbü'rî; **Sahîhu Müslim**, I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz., “Fedâil”, 143-145; **Ebû Dâvûd**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî; **es-Sünen** [Tahkîk: Muhammed Muhsin Abdülhamîd], I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz., “Melâhim”, 14; “Sünnet”, 13.

nen bir “Siyer” ilmi meydana geldiği gibi, Hristiyanlıkta da Hz. İsa ile ilgili çalışmaları konu edinen “Kristoloji (İsa bilim)” literatürü ortaya çıkmıştır. Hz. İsa hakkında en az bir o kadar da İslâmî sahada yazılmış eser bulunmaktadır.

Peki bir Müslümanın, Hz. İsa hakkında neyi bilmesi ve nasıl inanması gerekmektedir? Habeşistan’a ilk hicret eden Müslümanların başındaki Cafer b. Ebû Talip’e, Hristiyan kral tarafından Hz. İsa hakkındaki inançları sorulmuştur. O da en doğru bilgiyi en doğru kaynaktan nakletmiş ve Hz. İsa’yı Kur’ân’ın anlattığı şekilde anlatmıştır.⁴

Şunu açıkça ifade etmek gerekir ki Hz. İsa’ya sadece Kur’ân’da bahsedildiği kadarıyla inanmak, onunla alakalı yanlış bir inanca kapılmama adına yeterlidir. Bu sebeple olsa gerek, Hz. İsa hakkında İslâmî sahada yapılan çalışmaların neredeyse tamamı “Kur’ân’da Hz. İsa” çerçevesinde kalmış, bunların az bir kısmı da İncillerle mukayese yolunu tercih etmiştir. Bunun dışında kalanların ise konuyu dinler tarihi ya da kelâm alanına kaydardıkları bir gerçektir. Ülkemizde doktora tezi olarak hazırlanan çalışmalar da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Söz gelimi Salih Akdemir’in Tefsir alanında hazırladığı “*Hristiyan Kaynaklara ve Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hz. İsa*” (1992) adlı doktora çalışması, bir bölümü tamamen hristiyan kaynaklara göre Hz. İsa konusuna ayırmış, diğer bölümde ise Kur’ân-ı Kerîm’e göre konuyu incelemiştir. Hz. İsa’nın nüzûlüne delil gösterilen ayetlere iki sayfada değinilen tezde Hz. İsa ile ilgili rivayetlere girilmemiştir. Aynı paralelde olan Jale Şimşek’in “*Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hz. İsa*” (1997) adlı doktora tezi de ilk bölümde Hz. İsa’nın hayatına, ikinci bölümde Hz. İsa, İncil ve hristiyanlığa yer vermektedir. Emrullah Fatış’ın “*Kur’ân’da Hz. İsa ve Değerlendirilmesi*” (1999) adlı doktora tezi, konuyu Kur’ân-ı Kerîm ve tefsirler çerçevesinde ele alıp tartışan bir başka çalışmadır. M. Sami Baybal’ın Dinler Tarihi alanında hazırladığı “*İslam Kaynaklarına Göre Hz. İsa’nın Akıbeti Meselesi*” (1999) adlı doktora tezinde ilk bölüm tarihi ve kültürel açıdan mesih fikri, Hz. İsa’nın ref’i meselesi, üçüncü bölüm Kur’ân ve hadislerde Hz. İsa’nın nüzûlüne ayrılmış, ancak konuyla ilgili tartışmaların ağırlık kazandığı nüzûl

⁴ Abdullah b. Mes’ûd (I/1) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 25; Ebû Musa el-Eş’arî (Abdullah b. Kays) (I/3) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 33; Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 35.

kısımında nüzûlle ilgili rivayetlerden örnekler verilerek genel tablo yansıtılmaya çalışılmıştır. Hülya Çetin'in "*Hiz. İsa'nın Dağdaki Vaazının Hristiyanlık Açısından İncelenmesi*" (2012) adlı doktora tezi de Felsefe ve Din Bilimleri alanında yapılmış bir çalışmadır. Yüksek Lisans çalışmalarına bakıldığında da durum pek farklı değildir.⁵

Diğer taraftan hemen her dinde kurtarıcı bir Mesih beklentisi, tarih boyunca güncelliğini hiç yitirmemiştir. Müslümanlar arasında da Hiz. İsa'nın nüzûlüne yani kıyamete yakın yeryüzüne tekrar ineceğine dair inanç, öteden beri var olagelmıştır. Bu yönüyle konuyu İslâm inancı açısından inceleyen çalışmalar da yapılmıştır.

Akademik olsun ya da olmasın "Hadislerde Hiz. İsa" şeklinde daha genel çerçeveye müstakil bir çalışmaya nedense ihtiyaç duyulmamıştır. Hiz. İsa'nın nüzûlü etrafında çok fazla tartışmanın bulunması, ayrıca konunun popülaritesini hiç yitirmeyişi bunda etkili olsa gerektir. Nüzûl dışındaki rivayetler çok daha fazla olduğu halde farklı konularda olmaları sebebiyle onlar kadar dikkat çekmemiştir. İşte bu noktada sadece nüzûlle ilgili olanlar değil, "Hadislerde Hiz. İsa" kapsamına giren bütün rivayetlerin asıl kaynaklarına inmek suretiyle analitik bir çalışmaya tâbi tutulması önemli bir ihtiyaç olarak kendini göstermektedir. Böyle bir çalışmanın şu ana kadar yapılmamış olması,⁶ en az bir doktora tezi çerçevesinde konunun araştırılmasını gerekli kılmıştır.

⁵ Bkz.: İsmail Lütfi Şolpan "İnciller'de ve Kur'an-ı Kerim'de Hiz. İsa" (1990), Selman Kuzu "Hadislerde Mehdi ve Mehdi'nin Deccâl ve Hiz. İsa İle Olan Münasebeti" (1991), Hüseyin Taner "Kur'an-ı Kerim ve İncillerde Hiz. İsa" (1999), Mahmut Güzel "Kur'an ve İncillere Göre Hiz. İsa'nın Ref'i" (2000), Hayati Sakallıoğlu "Kur'an-ı Kerim'de Vefat Kavramı Bağlamında Hiz. İsa" (2002), Kürşad Yağbasan "Hiz. İsa İle İlgili Rivayetler" (2003), Harun Baş "İncil'lerde ve Kur'an'da Hiz. İsa'nın Mucizeleri" (2004), Ali Altay "Kur'an'a Göre Hiz. İsa ve Nüzûlü Problemi" (2005), Veysi Ünverdi "Hiz. İsa'nın Nüzûlü Probleminin Kelami Açısından Değerlendirilmesi" (2005), Oylum Aktüccar "İsa Portrelerinin İncelenmesi" (2007), Mehmet Akben "Hiz. İsa'nın Nüzûlü Meselesi: Dini ve Politik Yaklaşımlar" (2007), Şükran Parlak "İnciller'de ve Kur'an-ı Kerim'de Hiz. İsa İle İlgili Olağanüstü Haller" (2008), Öskönbay Zuuridinov "Yeni Yaklaşımlar Açısından Hristiyan ve İslam Temel Kaynaklarında Hiz. İsa" (2011), Mohammad İhsan Bashiri "Temel Şii Tefsirlerine Göre Hiz. İsa'nın Urûcu ve Nüzûlü Meselesi" (2011), Abdulhakim Toprak "Hazreti İsa'nın Dünyaya Tekrar Dönüşü Probleminin Kelamî Açısından Tahlili" (2011), Niaz Çavgalov "İnciller'e ve Kur'an'a Göre Hiz. İsa'nın Mesajı" (2012).

⁶ Peygamberler hakkındaki hadisleri konu alan bir çalışmada Hiz. İsa ile alakalı yetmiş tane hadis sadece nakledilmekle yetinilmiş, ilâve olarak bilinmeyen kelimeler açıklanıp aralara konu başlığı konmuştur. Bkz.: İbrâhim Muhammed Ali; *el-Ehadîsü's-sahîha min ahhâri ve kısasi'l-enbiyâi (a.s.)*, Dâru'l-kalem, Dimâşk, 1995/1416, s. 195-242.

Özellikle Hz. İsa'nın nüzûlü konusuyla ilgili önemli bir husus da, bu konudaki hadislerin mütevatirliği üzerinde yakın dönemlerde yoğunlaşan tartışmaların bulunmasıdır. Buna bağlı olarak nüzûlün mütevatirliğini ispata yönelik, konuyla ilgili hadisleri toplayan çalışmalar yapılmıştır. Ancak bilinen bu birkaç eserin Hz. İsa'nın nüzûlüne dair hadisler hakkında konu çalışması yaptıklarından, hele hele rivayetleri her yönüyle inceleyip küllî değerlendirmelerde bulunduklarından söz edilemez. Bu açıdan, mevcut eserlere '**konuyla ilgili hadisleri toplayan çalışmalar**' demek daha uygundur. Ayrıca bunlarda zikredilen hadislerin bazen ana kaynaklardan alınmayıp sonraki dönemlere ait derleme türü eserlerden iktibas edilmesi ve bu iktibaslar esnasında Hz. İsa'nın nüzûlünün rivayetlere eklenmesi de gözardı edilemeyecek bir problem olarak karşımızda durmaktadır.⁷

B. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı öncelikle Hz. İsa'nın hadis rivayetlerinde ne ölçüde yer aldığını tespit etmek ve her bir rivayetin sıhhat durumunu önce kendi içinde tetkik, ardından rivayetin diğer rivayetlerle çapraz karşılaştırmalarını yapmak suretiyle benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Bunlar aynı zamanda hadislerde yer alan konuların bilgi değeri olarak ne ifade ettiklerini tespit adına gerekli olan basamaklardır. Böylelikle hadislerin karşımıza çıkardığı tabloya göre daha genel ve daha sağlıklı bir değerlendirme yapılabilecektir.

Nüzûl dışındaki her bir rivayeti irtibatlı olduğu konu içinde değerlendirmek yeterli olsa da nüzûl hakkında olanların konu bütünlüğü tarzında incelenmesi gerekmektedir. Son bir-iki asırda ortaya çıkan “nüzûl hadislerinin mütevatir olup olmadığı” hakkındaki tartışma sebebiyle taraflar konuya genelde tepkisel yaklaşmış, bunun sonucu olarak kendi görüşünü dillendiren alimleri ve kendi delillerini öne çıkarmaya çalışmıştır. Bu ise konuyu bütün açıklığıyla öğrenmenin önündeki en

⁷ Hatta 'bu çalışmalarda rivayetlerin sistematik bir analizinin yapılmadığı' tespitinden hareketle ortaya konan bir makalede dahi, rivayetlerin asıl kaynağına inmek yerine sadece Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî'nin (ö. 1352/1933) “et-Tasrîh bimâ tevâtera fî nüzûli'l-Mesîh” adlı eseriyle yetinilmiş ve onun üzerinden genellemelere gidilmiştir. Bkz.: **Kırbaçoğlu**, Hayri; “**Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi**”, **İslâmiyât**, IV (2001), sayı 1, Ankara, 2001, s. 147-168.

büyük engel durumundadır. Bu yüzden çalışmamızda bilimsel temkinin gereği olarak rivayetlerin bütün yönleriyle incelenip kaynakları, intikal süreci ve sorunlar itibariyle bir tespit çalışması çerçevesinde objektif olarak ortaya konması hedeflenmiştir.

C. Kaynaklar ve Yöntem

Çalışmanın ilk basamağını, Hz. İsa hakkındaki hadis rivayetlerinin tespiti oluşturmuyordu. Bu konuda bilgiye kolay ulaşma adına bilgisayar programlarından hayli istifade etmiş ve ilk taramayı dijital ortamda yapmıştım. Çalışmaya başladığım dönemde piyasada mevcut olan programlardan *Kütüb-i Tis'a* hadisleri ve şerhlerini ihtiva eden “*Mevsûatü'l-hadisi's-şerîf* v.2.0”, pek çok hadis kitabına ilaveten diğer ilimlerden de birçok kaynağın yer aldığı “*el-Mektebetü'l-elfiyye li's-sünneti'n-Nebeviyye* v.1.5”, pek çok tefsir kaynağını içeren “*Mektebetü't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân* v.1.5” istifade ettiğim programların başlıcaları oldu. Daha sonra piyasaya çıkan “*el-Mektebetü's-şâmile* v.1.0, v.2.11, v.3.48”, ayrıca “*el-Câmiu'l-kebîr* v.2.0” ve “*el-Câmiu'l-kebîr* v.3.0” ise öncekilerin hepsini de kapsayan çok daha istifadeli ve geliştirilmiş programlar olması yönüyle sürekli elimin altındaki programlardı.⁸

Çalışmamın başlangıcı itibariyle bilgisayar programlarında bulunan bütün kaynakları tarayıp rivayetleri tespit etmiş oldum. *Kütüb-i Tis'a*'ya ilaveten diğer temel hadis kaynaklarından et-Tayâlisî (ö. 204/820), el-Humeydî (ö. 219/834), İshak b. Râhûye (ö. 238/852), Abd b. Humeyd (ö. 249/863), el-Bezzâr (ö. 292/904) ve Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) “*Müsned*”leri, Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) “*el-Câmi*”i, Abdurrezzak (ö. 211/826) ve İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) “*Musannef*”leri, Said b. Mansûr'un (ö. 227/841) “*Sünen*”i, en-Nesâî (ö. 303/915) ve el-Beyhakî'nin (ö. 458/1065) “*es-Sünenü'l-kübrâ*”ları, İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) “*Sahîh*”leri, et-Taberânî'nin (ö. 360/970) üç “*Mu'cem*”i, Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) “*Şerhu Müşkilü'l-âsâr*”ı ve el-Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) “*el-Müstedrek*”i, ayrıca yine erken dönem eserleri olmakla beraber doğru-

⁸ Hem internet ortamındaki hem de elektronik ortamdaki diğer kaynaklar, ayrıca bir dönemde İSAM kütüphanesindeki fotokopi hizmetine ek olarak, kaynakların basılmış hallerinden dijital ortamda faydalanmayı sağlayan PDF formatındaki hallerini alabilme imkanı da çok başvurduğum bir yol oldu.

dan bir hadis kaynağı olmayan veya temel kaynak sayılamayacak Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/842) "*el-Fiten*", el-Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 295/907) "*Nevâdiru'l-usûl*", er-Rûyânî (ö. 307/919) ve Ebû Avâne'nin (ö. 316/928) "*el-Müsned*"leri, Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) "*Hilyetü'l-evliyâ*", Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 440/1048) "*el-Fiten*", el-Beyhakî'nin (ö. 458/1065) "*Şuabü'l-îmân*" adlı eserleri, rivayetlerini taramadığım kaynaklar arasında başlıcaları oldu. Diğer taraftan ilgili rivayet ve tefsirlerin çoğunu toplayan özellikle en erken rivayet tefsiri yazarlarından olan İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) "*Câmiu'l-beyân*" ile sonraki döneme ait önemli bir rivayet tefsiri olan Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*ed-Dürü'l-mensûr*" tefsirlerindeki rivayetleri de tespit ettim.⁹ Sonraki dönemlere ait özellikle el-Heysemî'nin (ö. 807/1404) *Mecmeu'z-zevâid* ve Ali el-Müttakî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl* adlı çalışmalarını da zevâid ve derleme türünün iki önemli örneği olarak taramış oldum. Ancak şunu belirtmek gerekir ki hem bu rivayet tefsirlerindeki hem de sözü edilen derleme eserlerdeki hadisler çoğu itibarıyla ulaşabildiğimiz bir temel hadis kaynağında zaten mevcut olan rivayetlerdir.

Elde biriken rivayetlerin incelenmesi bir doktora çalışmasının hacmine sığmayacağına görülmesi üzerine çalışmayı "ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler" şeklinde sınırladığımız için özellikle bunlara yoğunlaştım. Bunun sonucu olarak Abdullah İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) "*ez-Zühd*", Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/842) "*el-Fiten*", İbn Sa'd'ın (ö. 230/845), "*et-Tabakâtü'l-kübrâ*", Buhârî'nin "*el-Edebü'l-müfred*", el-Fâkihî'nin (ö. 278/891) "*Ahbâru Mekke*" vb. pek çok kaynak "ilk üç asra ait temel hadis kaynakları" engeline takılmış oldu. Yine merfûlardan sayıca daha fazla olan mevkûf rivayetler, "hükmen merfû"¹⁰ kapsamına dahil olup olmadıklarına bakılmaksızın çerçeve dışında kaldı. Dijital ortamda belli ölçüde tespit edebildiğim rivayetleri hadis kitaplarının farklı baskılarından, özellikle de tahkikli ve tahrirli neşirlerinden karşılaştırmalı olarak inceledim, her birinin en

⁹ Bu ikisinden başka Beğavî'nin (ö. 516/1122) "*Meâlimü't-tenzîl*", ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) "*el-Keşşâf*", Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) "*Mefâtihu'l-ğayb*", İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) "*Zâdü'l-mesîr*", Kurtubî'nin (ö. 671/1273) "*el-Câmi*", İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) "*Tefsîru'l-Kur'ân*", el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1853) "*Rûhu'l-meânî*", Reşit Rıza'nın (ö. 1354/1935) "*el-Menâr*", Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (ö. 1361/1942) "*Hak Dîni Kur'ân Dili*" tefsirleri de çalışmamda başvurduğum tefsirler arasındadır.

¹⁰ Bkz.: Yücel, Ahmet; *Hadis Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 133-134.

muteber şerhlerinden ulaşabildiklerime elden geldiğince başvurdum. Daha ziyade istifade ettiğim *Kütüb-i Tis'a* şerhleri ve tahkikli baskıları şunlar oldu:

Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) "*el-Muvatta*"nın hayli muteber olan M. Fuad Abdülbâki tahkikli neşri ile Mustafa el-A'zamî'nin şerh mahiyetindeki tahkikini (el-Ğâfîkî'nin (ö. 385/995) açıklamaları da mevcut) kullandım. Ayrıca Ebû Üsâme Selim b. Ubeyd el-Hilâlî'nin, Muvatta'ın yedi farklı rivayetine göre yaptığı tahkikinden istifade ettim. İbn Abdülberr'in (ö. 463/1070) "*el-İstizkâr*" ve "*et-Temhîd*" şerhleri, el-Bâcî'nin (ö. 494/1100) "*el-Müntekâ*", es-Suyûtî'nin "*Tenvîru'l-havâlik*" ve "*İs'âfü'l-mubatta*" şerhleri, ez-Zürkânî'nin (ö. 1112/1710) "*Şerhu'z-Zürkânî*"si ve M. Zekerîyyâ el-Kândehevî'nin (ö. 1402/1982) "*Evcezü'l-mesâlik*" adlı eserleri başvurduğum Muvatta şerhleridir.

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/854) "*Müsned*"indeki hadisler için Ahmed Muhammed Şâkir'in vefatıyla yarım kalıp da Hamza ez-Zeyn tarafından tamamlanan şerhi ve Şuayb el-Arnaût'un oldukça geniş tahkikiyle olan baskıları benim için sürekli başvuru eserleri oldu. Bunlara ilâveten Abdurrahman es-Sââtî'nin (ö. 1378/1958) "*Bülûğu'l-emânî*" adlı tertip ve şerhine de gözattım.

Dârimî'nin (ö. 255/868) "*Sünen*"inin Hüseyin Selim Esed tarafından yapılan teferruatlı tahkik ve tahrirli baskısını kullandım. Ayrıca Nebil b. Haşim el-Gamrî'nin şerhi "*Fethu'l-mennân*"a yeri geldikçe başvurdum.

Buhârî'nin (ö. 256/870) "*el-Câmiu's-Sahîh*" adlı eserinin iki farklı tahkikli neşrinden biri olan Muhammed Fuad Abdülbâki neşrinden hadislerin mükerrerlerini göstermesi, lüzumlu yerlerde açıklamalar eklemesi ve fihristi yönüyle, Mustafa Dîb el-Boğa neşrinden ise aynı özellikleri fazlasıyla barındıran daha sonraki bir tahkik olması yönüyle faydalandım. Buhârî hadisleri için özellikle el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) "*el-Kevâkibü'd-derârî*", İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) "*Fethu'l-bârî*", Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) "*Umdetü'l-kârî*", el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) "*İrşâdü's-sârî*" adlı şerhlerine daha çok başvurmakla beraber İbn Battal'ın (ö. 449/1057) "*Şerhu Sahîhu'l-Buhârî*", İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1392) "*Fethu'l-bârî*" ve Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*et-Tevşîh*" adlı Buhârî şerhleri de bu çalışma vesileyle tanıdığım eserler oldu.

Müslim'in (ö. 261/864) "*el-Câmiu's-Sahîh*"ini de dipnottaki açıklamalar ve tam bir cilt tutan teferruatlı fihrist ilâveleriyle yine M. Fuad Abdülbâki neşrinden takip ettim. Müslim'in en meşhur şerhi olan Muhyiddîn en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) "*el-Minhâc*" adlı şerhine daha fazla başvurmakla beraber, daha erken yazılan önemli şerhlerden el-Mâzerî'nin (ö. 536/1141) "*el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*" ve onun tekmlisi durumundaki Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) "*İkmâlü'l-Mu'lim*" adlı şerhi ve ayrıca el-Kurtubî'nin (ö. 671/1272) "*el-Müfhim*" ile es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*Dîbâcü'l-mühezzeb*" adlı eserleri de başvurduğum Müslim şerhlerindendir.

İbn Mâce'nin (ö. 273/886) "*Sünen*"i de M. Fuad Abdülbâki tahkikiyle kıymet kazanan eserlerden olduğundan onu ve ilâveten Elbânî'nin tahkikini kullandım. Moğoltay b. Kılıç'ın (ö. 762/1360) yarım kalan şerhi "*el-İ'lâm*", Ahmed b. Ebûbekir el-Bûsîrî'nin (ö. 840/1434) "*Misbâhu'z-züccâce*" ve es-Sindî'nin "*Hâşiye*"si başvurduğum İbn Mâce şerhleri oldu.

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) "*Sünen*"inin M. Muhsin Abdülhamid tahkikiyle yapılan neşrinden ve hadislerin sıhhat dereceleriyle ilgili M. Nâsiruddin el-Elbânî'nin tahkik edip Ebû Ubeyde b. Hasan'ın titiz çalışmasıyla kıymet kazanan neşrinden faydalandım. İlk şerhlerden olma özelliğiyle ünlü el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) "*Meâlimü's-Sünen*"i ile yakın dönem şerhlerinden el-Azîmâbâdî'nin (ö. 1329/1911) "*Avnü'l-ma'bûd*", M. Hattab es-Sübkî'nin (ö. 1352/1933) vefatı üzerine oğlu Emin Mahmud Hattab tarafından tamamlanan "*el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd*" ve es-Sehârenfûrî'nin (ö. 1346/1927) "*Bezlü'l-mechûd*" adlı eserleri, başvurduğum Ebû Dâvûd şerhleridir.

Farklı bölümleri Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1377/1957), M. Fuad Abdülbâki ve İbrahim Atve Avd tarafından tahkik edilmiş neşri, **Tirmizî**'nin (ö. 279/892) "*el-Câmiu's-Sahîh*"i veya "*Sünen*"inin en önde gelen tahkiki olmakla beraber, sonradan yapılması ve hadis tahriclerine de yer vermesi itibariyle Beşşar Avvad neşri gözardı edemediğim bir tahkiktir. Tirmizî'nin bilinen ilk şerhi olan Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) "*Ârızatü'l-ahvezî*", yakın dönemlere ait el-Keşmîrî'nin (ö. 1352/1933) "*el-Urfu's-şezî*" ve özellikle de el-Mübârekfûrî'nin (ö. 1353/1934) "*Tuhfetü'l-ahvezî*" adlı eserleri istifade ettiğim Tirmizî şerhleridir.

Nesâî'nin (ö. 303/915) "*Sünen*"inin meşhur şerhi es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*Zehru'r-rubâ*"sı ve es-Sindî'nin (ö. 1136/1724) "*Hâşiye*"si ile birlikte olan tahkikli baskısı oldukça güzel ve yeterliydi. Ancak buna ilâveten Abdülfettah Ebû Gudde neşrini ve M. Nâsiruddîn Elbânî'nin tahkikini de gözardı edemedim.

Kütüb-i Tis'a hadisleri için dilimize kazandırılmış tercüme ve şerhlere de ihtiyaç duydukça başvurdum.

Rivayetlerdeki senet tenkitleri için genelde kaynakların tahkikli baskıları ve mevcut şerhlerde malumat bulunmakla beraber, her bir raviyle ilgili teferruatlıca bakmaya çalıştığım ricâl ve tabakat eserleri şunlardır: İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) "*et-Tabakâtü'l-kübrâ*"; el-Buhârî'nin (ö. 256/870) "*et-Târihu'l-kebîr*"; en-Nesâî'nin (ö. 303/915) "*ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*"; el-İclî'nin (ö. 261/875) "*Ma'rifetü's-sikâ't*"; el-Fesevî'nin (ö. 277/890) "*el-Ma'rife ve't-târih*"; el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) "*ed-Duafâ*"; İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/939) "*el-Cerh ve't-ta'dîl*", "*el-Merâsîl*"; İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) "*es-Sikâ't*", "*el-Mecrûhîn*"; İbn Adiyy'in (ö. 365/976) "*el-Kâmil fi'd-duafâ*"; İbn Abdülberr'in (ö. 463/1070) "*el-İstîâb*"; Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) "*Târih*"; el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) "*et-Ta'dîl ve't-tecrîh*"; İbn Asâkir'in (ö. 570/1175) "*Târihu Dimaşk*"; İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) "*ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*"; el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) "*Tehzîbü'l-Kemâl*"; ez-Zehebî'nin (ö. 748/1347) "*el-Kâşif*", "*Mîzânü'l-i'tidâl*", "*Tezkiratü'l-huffâz*", "*el-Muğnî fi'd-duafâ*", "*Târihu'l-İslâm*", "*Zikru men tüküllime fihi ve hüve müvassakun*", "*Siyeru alâmi'n-nübelâ*"; el-Alâî Keykeldî'nin (ö. 761/1359) "*Kitâbü'l-muhtelîtin*" ve "*Câmiu't-tahsîl*"; el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) "*Tuhfetü't-tahsîl*", "; Sıbt İbnü'l-Acemî'nin (ö. 841/1437) "*Esmâü'l-müdellisîn*", "*el-İğtibât bi ma'rifeti men rumiye bi'l-ihtilâ't*"; İbn Hacer'in (ö. 852/1449) "*Takrîbü't-Tehzîb*", "*Tehzîbü't-Tehzîb*", "*Tabakâtü'l-müdellisîn*", "*el-İsâbe*", "*Lisânü'l-Mîzân*", "*Ta'cîlü'l-menfaa*".

Hz. İsa'nın hayatı ve şahsiyeti kapsamında ele alınabilecek rivayetler Birinci Bölüm'de, Hz. İsa'nın nüzûlü ile ilgili rivayetler İkinci Bölüm'de olmak üzere, bütün hadisler belirlenen sisteme göre teker teker incelendi. (Rivayette Hz. İsa ile ilgili en ufak bir bilgi kırıntısı varsa, hadisin uzunluğuna bakılmaksızın çalışmaya dahil edildi).

Bütün safhalarında elden geldiğince **kronoloji** esasına riayet edilen tezde her bir rivayetin incelenmesinde şu sistem takip edildi:

- Rivayetin istisnalar dışında en eski kaynaktaki metni,
- Kısa rivayetlerde tercüme, uzun rivayetlerde ise Hz. İsa ile ilgili kısmın tercümesi ya da özet bilgi,
- Rivayete yer veren kaynaklar (Çalışma “ilk üç asır”la sınırlı olmakla beraber, sonraki kaynaklar da dipnotlarda ayrıca belirtildi),
- Dağılımın başladığı yere kadar isnadın farklı tariklerdeki durumu,
- Mütâbii bulunmayan bütün ortak raviler hakkında yeterli bilgi,
- Rivayetin sıhhat durumu
- Rivayetin farklı kaynak ve farklı tariklerindeki metinlerin mukayesesi.

Her iki bölümün başında o bölümde incelenen rivayetlerin, temel hadis kaynaklarındaki durumuna dair genel bir bilgi verildi, her bölümdeki rivayetler kendi içinde müselsel olarak numaralandı. Böylelikle Birinci Bölüm’deki rivayetler **37**, İkinci Bölüm’deki rivayetler ise **24** tane olmuş oldu. Ayrıca Birinci Bölüm’de aynı hadis farklı bir konuyu da ilgilendiriyorsa, o başlık altında da numarasız olarak sadece başlıkla ilgili kısmına kısaca işarete bulunuldu.

Birinci Bölüm’deki rivayetler Hz. İsa ile ilgili muhtelif konulara dair olduğu için 7 ana başlık altında incelendi. Fakat İkinci Bölüm komple Hz. İsa’nın nüzûlüne dair olduğu için onu ayrıca başlıklandırmak mümkün olmadı. Bunun yerine hadislerin muhtevasında nüzûlü ifade için kullanılan tabirler, nüzûlünün kıyamet alâmetlerinden sayılması, Hz. İsa’ya selam gönderilmesi, nüzûlden önce gerçekleşecek hâdiseler, nüzûlün yeri ve zamanı, nüzûlden sonra yaşanacak hâdiselere dair bilgiler yer aldığı rivayetlere göre teker teker ortaya kondu. Ayrıca rivayetlerin tamamı Hz. İsa’nın nüzûlüne dair olduğu için, sıhhat ve şöhret durumları hakkında genel değerlendirmeler yapılarak bunların istatistikî durumları ekteki tablolarla belirtildi.

İlk iki bölümde teferruatlıca incelenen rivayetlerde problem sayılan / olan hususlar Üçüncü Bölüm’de ortak başlıklar altında ele alındı. Ancak belirtmek gerekir ki tezin çerçevesi “tespit çalışması” tarzında olduğundan hedef öncelikle kaynaklarda problem olarak üzerinde durulan hususlar idi. Bununla birlikte çalışma süresince

tarafımızdan tespit edilen problemler de aynı başlık altında ikinci planda incelendi.

Rivayetlerdeki problemler a) İsnadla ilgili olanlar, b) Metinle ilgili olanlar şeklinde iki ana kategoride değerlendirilip, bu ikisi dışında kaldığı düşünülenlere ise “Diğer problemler” denildi. İsnadla ilgili problemler kapsamında adâleti ve zabtıyla ilgili kusuru zikredilen ya da cerh ve tâdil’in birleştiği / teâruz ettiği raviler, ayrıca isnadın ittisaliyle ilgili problemler yer aldıkları hadis sırasına göre teker teker incelendi. Metin problemleri çerçevesinde lafızla ve mânâ ile ilgili ihtilâflar üzerinde duruldu. İstinsahtan ortaya çıkan nüsha farklılıkları, tasnif dönemindeki temel kaynaklarda yer alan rivayetlerin derleme türü eserlerde kaydedilmesi esnasında rivayetlere Hz. İsa’nın nüzülnün eklendiği iktibas hataları, yanlış tespitten kaynaklanan diğer bir kısım hatalar, farklı alimler tarafından hadislere verilen sıhhat hükümlerindeki farklılıklar, Hz. İsa ile Mehdi’ye ait özelliklerin karışması ve son olarak da rivayetlerde İsrailiyat tesirine dair görüşler ise “Diğer problemler” başlığı altında değerlendirildi.

Yöntem olarak problemlerin her bir rivayetin kendi içinde yer alması da düşünülebilirdi; ancak rivayetlerin ortak problemlerini bir arada görme ve gösterme tezimizin hedefi açısından daha ağır bastığı için, sorunlar rivayetlerin sonunda değil de Üçüncü Bölüm’de müstakillen incelendi.

D. Nüzûl Hadislerini Toplayan Çalışmalar ve Tezimizle Mukayesesi

Hiz. İsa’nın nüzülundən bahsedən hadisler ilk temel hadis kaynaklarında zaten yer alıyor olmakla beraber, konuyla ilgili rivayetleri bir araya getirenler de olmuştur. İbn Kesîr’in (ö. 774/1372) Nisâ sûresi 159. âyetinin tefsirinde nüzülle ilgili on beş hadisi toplu halde kaydetmesi¹¹ bir ilk sayılabilirse de, doğrudan nüzül hadislerini toplayan müstakil eserler şunlardır:

1. Hiz. İsa’nın nüzülüne dair hadisleri müstakil bir çalışmada ilk olarak Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) toplamıştır. Aslında “*Nüzûlü İsa b. Meryem âhire’z-*

¹¹ Bkz.: **İbn Kesîr**, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî; **Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm**, I-IV, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1401/1980, I, 579-583.

zemân”¹² adlı bu eserini, konuyla ilgili kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan meydana getirmiştir. İlgili hadisleri ise ek olarak eserin sonunda kaydetmiştir. Bir değerlendirme yapmadan kaydettiği kırka yakını merfû olan toplam 69 rivayeti sıralarken neyi esas aldığına dair bir açıklaması yoktur. Ancak incelendiğinde görülmektedir ki en sağlam olanlarına öncelik vermiş, zayıf hadis veya eserleri sonraya bırakmıştır.

2. “Nüzûl hadislerinin mütevatir olduğu”na dair müstakil bir risale halindeki ilk çalışma Ebû Abdullah eş-Şevkânî’ye (ö. 1250/1834) aittir. Nitekim yakın dönemde tartışma konusu yapılan nüzûl meselesini savunanların hepsi onu delil göstermiştir. Tefsirinde ve biyografiye dair eserinde işarette bulunduğu¹³ bu eserine “*et-Tavzîh fî tevâtürî mâ câe fil-muntazari ve’l-deccâli ve’l-Mesîh*” adını veren Şevkânî, mehdi-deccâl-mesih rivayetlerini birlikte ele almıştır. Hz. İsa hakkında verdiği sahih, hasen ve zayıf toplam 29 rivayetin ardından “Naklettiğimiz rivayetlerin tevatür seviyesine ulaştığı bu işin erbâbı için gayet açıktır. Böylece anlaşıldı ki mehdiyle ilgili, deccâlla ilgili ve Hz. İsa’nın nüzûlüyle ilgili hadisler mütevatirdir.” demektedir.

3. Son dönem alimlerinden Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî’nin (ö. 1352/1933) “*et-Tasrîh bimâ tevâtera fî nüzûli’l-Mesîh*”¹⁴ adlı eseri, nüzûl hadislerini toplayan en kapsamlı çalışma durumundadır. Pakistan Müftüsü Muhammed Şefî’in (ö. 1396/1976) uzun mukaddimesi ve Abdülfettah Ebû Gudde’nin (ö. 1409/1997) tahkikiyle çok daha anlamlı hale gelen eserde Keşmîrî kendi taksimine göre 40’ı sahih ve hasen, 35’i zayıf olmak üzere 75 hadis (28 sahabiden 55 tanesi merfû) ve 25 tane de esere yer vermiştir. Ebû Gudde bunlara 11 hadis ile 15 eser eklemiştir ki bunlarla toplam sayı 126’ya çıkmıştır.¹⁵

4. Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî (ö. 1413/1993) “*İkâmetü’l-*

¹² **es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; **Nüzûlü İsa b. Meryem âhire’z-zemân**, [Tahkik ve ta’lik: Muhammed Abdülkâdir Atâ], Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut, 1985.

¹³ Bkz.: **eş-Şevkânî**, Muhammed b. Ali b. Muhammed; **Fethu’l-kadîr el-câmiu beyne fenneyi’r-rivâyeti ve’d-dirâye min ilmi’t-tefsîr**, I-V, Dâru’l-fikr, Beyrut, tsz., I, 536; a.mlf., **el-Bedru’t-tâli**, I-II, Dâru’l-ma’rife, Beyrut, tsz., II, 222.

¹⁴ **el-Keşmîrî**, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh; **et-Tasrîh bimâ tevâtera fî nüzûli’l-Mesîh** [Tertîb: Muhammed Şefî’, Tahkik: Abdülfettah Ebû Gudde], Beyrut, 1412/1992.

¹⁵ Bu sayı M. Hayri Kırbaşoğlu tarafından 178 olarak gösterilmiştir. Bkz.: Kırbaşoğlu, “**H. İsa’yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi**”, s. 147-168.

burhân alâ nüzûli Îsâ fî âhiri 'z-zemân"¹⁶ adlı eserinde 28 sahâbi ve 3 tâbiiden toplam 61 merfû rivayete yer vermiş, ardından Mahmut Şeltut'un (ö. 1383/1963) iddialarına detaylı cevapları olmuştur. Zikrettiği rivayetlerde yer yer ravilere, sıhhat durumuna ve tariklerdeki bazı rivayet farklılıklarına temas etmektedir. Daha sonra nüzûle işaret sayılan âyetlere uzun uzadıya değinmekte, son olarak yine Mahmut Şeltut'un iddialarına geniş yer ayırmaktadır.

5. Mustafa Abdülkâdir Atâ "*el-Mesîh Îsâ (a.s.) nüzûlühû âhire 'z-zemân ve kütûlühû li 'd-deccâl*" adlı eserinde kendi taksimine göre 34 sahih ve hasen hadis (19 sahabiden ve birkaçı hariç hepsi merfû), 34 zayıf hadis (14 sahabiden 26 tanesi merfû), 42 tane de eser olmak üzere, her birinin tahrirlerini de kaydetmek suretiyle toplam 110 rivayete yer vermiştir.

6. Muhammed Halil Herras'ın "*Faslü'l-makâl fî ref'i Îsâ (a.s.) hayyen ve nüzûlihî ve katlihi 'd-deccâl*"¹⁷ ismiyle kaleme aldığı eserde adından da anlaşılacağı üzere öncelikle Hz. İsa'nın ref'ini zikreden âyetlere ve bunların açıklaması mahiyetindeki tefsir rivayetlerine yer vererek uzunca tahlillerde bulunmaktadır. Herras, bu konuda mevcut üç farklı görüşün de Hz. İsa'nın diri olarak ref' edildiği konusunda hemfikir olduğunu söyler. Ardından nüzûlüyle irtibatlandırılan âyetleri de aynı şekilde ele alır. Nüzûlle ilgili hadislerle gelince toplam sahâbi ravisine göre sıralanmış toplam 15 hadise yer vermektedir. Ancak hemen belirtelim ki kendisinin de belirttiği üzere Herras, İbn Kesîr'in *Tefsîr*'inde zaten toplu halde mevcut bulunan¹⁸ bu on beş hadisle yetinmiş, kendisi ilâveten sadece dört esere yer vermiştir. Konuyla ilgili açık bir beyanı olan alimlerin sözlerinden yapılan nakillerin ardından Reşid Rıza'ya ve Mahmud Şeltut'a karşı reddiyeler yer almaktadır. Hadislerin tahrirlerini yapmak ve garip kelimeleri tek tek açıklamak suretiyle eseri tahkik eden Ebu'l-Fidâ el-Eserî, yer yer müellife ciddi tenkitler yöneltmektedir.

7. İbrâhim Muhammed Ali'nin bütün peygamberlerle ilgili hadisleri ele alan

¹⁶ el-Gumârî, Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk; *İkâmetü'l-burhân alâ nüzûli Îsâ fî âhiri 'z-zemân*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1410/1990.

¹⁷ Herras, Muhammed Halil; *Faslü'l-makâl fî ref'i Îsâ (a.s.) hayyen ve nüzûlihî ve katlihi 'd-deccâl*, Mektebetü's-sünne, Kahire, 1413/1993.

¹⁸ Bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 579-583.

“*el-Ehadîsü’s-sahîha min ahbâri ve kîsasi’l-enbiyâi aleyhimü’s-salâtü ve’s-selâm*”¹⁹ adlı çalışmasında Hz. İsa ile ilgili toplam 70 tane hadis nakledilmiş, ilâve olarak bilinmeyen kelimeler açıklanıp aralara konu başlığı konmuştur. Bunlardan nüzûl ile ilgili olanlar 29 tanedir.

8. İsmail Said Rıdvan’ın “*el-Ehâdîsü’l-merfûa fî nüzûli’l-Mesîh (a.s.) fî’l-Kütübi’s-sitte ve Müsnedi Ahmed cem’an ve tahrîcen ve dirâseten*” başlıklı makalesi.²⁰ Adından da anlaşılacağı gibi Hz. İsa’nın sadece nüzûlüne dair Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel hadislerini kapsamakta ve hedefi “konu hakkındaki merfû rivayetleri toplayıp, makbul ya da merdûd olanları tespit etmek” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak önceki çalışmalar kısmında atıfta bulunduğu Keşmîrî bunu zaten fazlasıyla yapmış bulunmaktadır. Makalede Buhârî’den 2, Müslim’den 7, Ebû Dâvûd’dan 2, Nesâî’den 1, Tirmizî’den 1, İbn Mâce’den 2, Ahmed b. Hanbel’den 7 olmak üzere toplam 22 rivayet kaydedilmiştir. Sonuç olarak bu 22 rivayetin 13 tanesinin sahih, 5 tanesinin hasen, 4 tanesinin ise zayıf olduğu ancak bunların da şahid rivayetlerle desteklenip kuvvet kazandığı belirtilmektedir.

Bu çalışmaların hepsini birlikte değerlendirecek olursak şunları söylemek mümkündür: Suyûtî’nin sadece metnini kaydettiği rivayetlerin, muhakkik Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından tahriri eklenmiştir. Keşmîrî, hadislerin ardından bazı kaynaklarını zikretmiş, muhakkik Ebû Gudde tarafından bu kaynaklar dipnotta belirtilmiştir. Sayıca çok daha fazla rivayet kaydeden Keşmîrî, Suyûtî’ye ilaveten kaynaklardaki farklılıklara da işaret etmektedir. Gumârî’nin ravilere ve sıhhat durumuna dair bazen yaptığı açıklamalar, Abdülkâdir Atâ’nın zikrettiği tahrirlerin, Herras’ın muhakkiki Ebu’l-Fidâ’nın garîbü’l-hadis açıklamalarının öncekilere getirilen bir yenilik oldukları söylenebilir. Çalışmam sonlanmak üzere iken muttali olduğum en sondaki makale ise bazı yönleriyle onlardan daha kapsamlı olmakla beraber önceki çalışmaların bir tekrarı mahiyetindedir.²¹ Sözelimi hadis metinlerine ilaveten bazen

¹⁹ İbrâhim Muhammed Ali; *el-Ehadîsü’s-sahîha min ahbâri ve kîsasi’l-enbiyâi (a.s.)*, Dâru’l-kalem, Dimaşk, 1995/1416.

²⁰ Bkz.: Rıdvan, İsmail Said; “*el-Ehâdîsü’l-merfûa fî nüzûli’l-Mesîh (a.s.) fî’l-Kütübi’s-sitte ve Müsnedi Ahmed cem’an ve tahrîcen ve dirâseten*”, *Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye*, Gazze, 2001, cilt: 9, sayı: 2, s. 1-60.

²¹ Ancak 60 sayfalık makalenin yarısından sonrasını tahrirde zikredilen kaynakların dipnotları oluşturmaktadır; sözelimi metni ve tahrirleri bir sayfada verilen ilk rivayetin her bir kaynak için uzun

rivayet farklılıkları, hadis tahrirleri, kelime açıklamaları, sıhhat değerlendirmeleri gibi hususlar önceki çalışmaların tamamında yahut çoğunda mevcuttur. Buna mukabil makalede hadis tahrirlerinin önceki eserlere göre biraz daha kapsamlı olduğu söylenebilir. Ayrıca önceki çalışmalarda sadece ihtiyaç duyulan ravilerle ilgili bilgi mevcutken bu makalede metni verilen tarikteki ile sınırlı olsa da raviler genelde müstakillen tanıtılmaktadır.

Tezimizin bu çalışmalardan farkına gelince:

• **KAPSAM:** Sözü edilen çalışmalar Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetlerle sınırlıdır. Tezimizde ise onun nüzûlüne dair rivayetler sadece bir bölümü teşkil etmektedir; hayatı, şahsiyeti ve risaletiyle ilgili diğer rivayetler müstakil bir bölüm halinde incelenmiştir.

• **ÇERÇEVE:** Suyûtî, Keşmîrî, Gumârî, Mustafa Abdülkâdir Atâ'nın rivayetlerle ilgili herhangi bir sınırlamaya gitmedikleri görülmektedir. Buna mukabil Halil Herras, İbn Kesîr'in *Tefsîr*'inde zaten toplu halde mevcut bulunan on beş hadisle yetinmiş, kendisi ilâveten sadece dört esere yer vermiştir. Said Rıdvan, makalesini Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel'deki 22 merfû rivayetle sınırlı tutmuştur. Tezimizde ise ilk üç asır temel hadis kaynaklarında tespit edilen 24 merfû rivayet incelenmiştir. Ayrıca sözü edilen makalede Hz. İsa'nın nüzûlüne dair bazı rivayetlerin atlandığı görülmektedir. Şöyle ki: Tezimizdeki *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*²² rivayeti, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından rivayet edilmesine rağmen makaleye dahil edilmemiştir.²³ Yine *Ebû Hureyre (II/8)*²⁴ ve *Semure b. Cündüb (II/17)*²⁵ rivayetleri Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmesine rağmen makalede mevcut değildir.

bibliyografya bilgileriyle ayrıca verilen dipnotları üç sayfayı bulmuştur. Bazı hadislerin tahriri birlikte yapılmış, bazı tahrirlerde metin farklılıklarına temas edilmiş, bazen hepsinin metni ayrı ayrı zikredilmiştir.

²² Bkz.: Tez metni, s. 158.

²³ Ancak 13. rivayetin isnadını zayıf bulan yazarın, "Tahririni yaptığımız Müslim'deki Nevvâs rivayeti ona şahiddir ve böylece isnad kuvvet bulmuştur." (Bkz.: s. 18) şeklindeki beyanından anlaşıldığı kadarıyla, bu rivayet de çalışılmış ancak bir sehiv eseri olarak makaleye girememiştir.

²⁴ Bkz.: Tez metni, s. 188.

²⁵ Bkz.: Tez metni, s. 217.

•**YÖNTEM:** Tezimiz de dahil olmak üzere çalışmaların hepsinde rivayetler sahabi ravisine göre verilmiştir. Ancak Said Rıdvan'ın makalesinde ise bilinen yöntemin aksine, rivayetler yer aldıkları kitap sırasına göre zikredilmektedir. Bu durum önemli sayılabilecek bazı yanlışları netice vermiştir. Şöyle ki: Müslim rivayeti olarak zikredilen 3. ve 4. hadisler, Buhârî rivayeti olarak verilen 2. rivayetin Müslim tariklerinden ibaret olmasına rağmen müstakil bir rivayet gibi verilmiş ve sadece bu hata toplam sayıyı 2 tane fazla göstermiştir. Yine makalede kullanılan yöntemden kaynaklanan önemli bir hata da şudur: 11. sırada verilen rivayetin metninde Hz. İsa'nın nü-zûlü mevcut değildir. *İmrân b. Husayn (II/5)*²⁶ rivayetinde de incelendiği üzere, diğer bütün tariklerde "Deccâl'in öldürülmesi" kısmı yerine farklı olarak sadece Ahmed b. Hanbel tarikinde "Hz. İsa'nın nü-zûlü" kaydı yer almıştır. Dolayısıyla makalede nü-zûlün yer almadığı Ebû Dâvûd rivayeti zikredilmiş, bunun sonucu olarak sadece onun ravileri incelenip diğer tariklerdeki raviler atlandığı için sıhhat hükmü de yalnızca bu tarike göre değerlendirilmiştir.

•**RAVİLER:** Önceki çalışmalar genelde zayıf ravilere işarette bulunulmuştur. Buhârî-Müslim ravileri incelemeye tâbi tutulmamış olan son makalede diğer raviler nispeten daha geniş tanıtılmış ancak bunlar da sadece metni zikredilen kaynaktaki ile sınırlı kalmıştır. Hadisin yalnızca bir tarikindeki ravilerin incelenmesi, diğer tariklerin tamamen gözardı edilmesini netice vermiş ve bu durum sıhhat hükümlerinde de eksikliğe yol açmıştır. Meselâ bütün tarikleri Muhammed b. Velid'e kadar ortak isnadla gelen 12. rivayetin Nesâî metni verildiği için sadece onun isnadı dikkate alınmış ve bu raviden sonraki dört ravinin tamamı ya da bir kısmı diğer tariklerde yer almamasına rağmen incelenmiş, diğer tarikler ihmale uğradığı için sıhhat hükümleri de sağlıklı değerlendirilememiştir. Aynı durum diğer pek çok rivayet için de söz-konusudur. Tezimizde ise tariklerde ortak olan ve dolayısıyla hadisin sıhhatine doğrudan etki eden bütün raviler yeterince tanıtılmış, sebebi açıklanan cerhin tâdile tercih edildiği göz önünde bulundurularak ravinin tâdiline yönelik söylenenler daha genel ifade edilip, cerhine yönelik olanlar daha ayrıntılı zikredilmiştir.

•**TAHRİCLER:** Önceki çalışmaların tamamında müellif ya da muhakkik tarafından yapılmış tahrirler bulunmaktadır. Said Rıdvan'ın makalesinde biraz daha

²⁶ Bkz.: Tez metni, s. 177.

kapsamlı tahrir yapılmışsa da verilen kaynaklardaki rivayetlerde Hz. İsa'nın nüzûlü geçip geçmediği hiç dikkate alınmamıştır. Meselâ 14. rivayetin kaynakları arasında zikredilen Taberânî ve Hâkim'in rivayetlerinde Hz. İsa'nın nüzûlü kısmı mevcut değildir. Tahrirlerde bunun dışında önemli hatalar da bulunmaktadır. Meselâ 10. ve 11. rivayet Katâde'nin tedlîsinin bir tarikte semâa delâlet eden açık bir ifade kullanıldığı için hadisin sıhhatini olumsuz etkilemediği ve isnadın sahih olduğu belirtilmektedir. Her iki isnadda da Katâde mevcuttur, ancak verilen dipnota uyan isnad yalnızca 10. rivayetin isnadıdır. Ayrıca Ma'mer b. Râşid, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Müslim tarafından kaydedilen *Ebû Hureyre (II/13)*²⁷ rivayeti, makalede 17. rivayet olarak zikredilmiş, ancak tek bir tarikte²⁸ yer almasının yanında tahriri de yapılmamış ve şahid olarak sadece Hâkim rivayeti gösterilmiştir. Makalede verilen tahrirlerde bazı hatalar da bulunmaktadır. Sözelimi 6. hadisin tahririnde Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı yanlışlıkla Beyhakî olarak kaydedilmiştir. Tezimizde hadisin geçtiği ilk üç asır temel hadis kaynakları kronolojik olarak sıralanmış, bunlar dışında tespit edilen kaynaklar da ayrıca belirtilmiştir.

• **SIHHAT HÜKÜMLERİ:** Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisleri toplayan çalışmalarda hadislerin sıhhat hükümlerine dair açıklamalar genelde birkaç kelimenin ötesine geçmemiştir. Sözelimi Said Rıdvan'ın makalesinde bazen az da olsa ayrıntı verilmekle beraber 15. rivayet için sadece “isnadı sahihtir” tabiri kullanılmıştır. Tezimizde ise hadisin şerhlerinde ya da tahkikli baskılarda mevcut açıklamalara uzunca yer verilmiş, ayrıca bununla yetinilmeyip verilen hükümleri yeniden değerlendirmeyi gerektiren ravilere özellikle dikkat çekilmiştir.

• **METİN MUKAYESELERİ:** Önceki çalışmaların bir kısmında tarikler arasındaki metin farklılıklarına kısmen işaret etmekle yetinilmiş, tezimizde ise hadisin en eski kaynaktaki metni ile sonrakiler arasında metin mukayeseleri yapmak suretiyle intikal sürecindeki değişimler ortaya konmuştur.

• **MUHTeva DEĞERLENDİRMESİ:** Hz. İsa'nın nüzûlü ile ilgili rivayetleri toplayan çalışmalarda göze çarpan önemli bir eksiklik, hadislerdeki muhteva üze-

²⁷ Bkz.: Tez metni, s. 204.

²⁸ Sadece Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Hâtim'in yer verdiği, Zührî'den Süfyan b. Hüseyin kanalıyla gelen bu tarikte önemli farklılıklar mevcuttur. Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 290; İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, IV, 1113.

rinde genel değerlendirmelere gidilmeyişidir. Rivayetlerde Hz. İsa'nın nüzûlünü ifade için kullanılan tabirlere ilaveten ortak tema olarak zikredilen hususlar, tezimizde konu bütünlüğü esasına göre (tematik tarzda) incelenmiştir.

•**RİVAYETLERDE PROBLEM SAYILAN / OLAN HUSUSLAR:** Önceki çalışmalarda Hz. İsa'nın nüzûlüne dair hadisleri toplamak hedeflendiği için, rivayetlerdeki problemler üzerinde hemen hemen hiç durulmamıştır. Tezimizin Üçüncü Bölüm'ünde ise rivayetlerde problem sayılan ya da olan bütün hususlar uygun başlıklar altında bir araya getirilmiş, bu sayede ravinin adalet ve zabtını zedeleyen, isnadın ittisaline mani olan pek çok kusurun, ayrıca sonraki kaynaklara intikal sürecinde bir kısım değişimlerin ve problemlerin varlığı ortaya konmuştur. Kaynaklarda tenkide uğrayan ravilerin kusurları gözardı edilmemiş, bunlardan isnadın sıhhatine doğrudan tesir edecek olanlara özellikle vurguda bulunulmuştur. Yine isnadın ittisaline mani olan her türlü inkıtâ'a dikkat çekilmiş, sözelimi tedlîs yapan bir raviyle ilgili bilgi verilen yerde onun tedlîs yaptığı ifade edilmekle yetinilmeyip, Alâî ve İbn Hacer gibi alimlerin tedlîs yapan ravilere yönelik taksimatlarında o ravinin nerede yer aldığına ve o rivayetin farklı tariklerinde kullandığı edâ sığalarına tek tek temas edilmiştir. Ayrıca mânâ ile rivayetin bir sonucu olarak tarikler arasındaki metne bağlı farklılıkları "lafızla ilgili ihtilâflar" kategorisinde incelenmiştir. Bu bağlamda rivayetlerdeki idrâc ve ziyadelerin bütünü makbuliyetleri açısından ortaya konmuş, rivayetin farklı tarikleri arasındaki telfik örnekleri incelenmiş ve bunların genelde problem sayılmayan kategoriye girdiği görülmüştür. Hadisin muhtevaya bağlı olarak hadis/hadislerle ya da Kur'ân, icmâ, akıl, tarihî gerçekler gibi dış unsurlarla arasında ortaya çıkan/çıktığı ileri sürülen ihtilâflar ise "mânâ ile ilgili ihtilâflar" kategorisinde ele alınmıştır. Diğer taraftan istinsah hataları, nüsha farklılıkları, tasnif dönemindeki temel kaynaklarda yer alan rivayetlerin derleme türü eserlerde kaydedilmesi esnasında rivayetlere Hz. İsa'nın nüzûlünün eklendiği iktibas hataları, yanlış tespitten kaynaklanan diğer bir kısım hatalar, farklı alimler tarafından hadislere verilen sıhhat hükümlerindeki farklılıklar, Hz. İsa ile Mehdi'ye ait özelliklerin karışması ve son olarak da rivayetlerde İsrailiyat tesirine dair görüşler bu tezin önceki çalışmalara arasındaki önemli farklılıklardandır.

Sonuç olarak, sayılan bu birkaç eser Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisler hakkında konu çalışması olmaktan, hele hele rivayetleri her yönüyle inceleyip küllî değerlendirmeler yapmaktan uzaktır. Bu çalışmalarda nüzûlle ilgili olmayıp Hz. İsa ile ilgili başka konulara ya da Deccâl, Mehdi vs.. hususlara ait olan rivayetlerin de zikredildiği görülmüştür. **Nüzûl hadislerinin mütevatir olup olmadığı konusundaki tartışmalardan ortaya çıktığını düşündüğümüz bir ihtiyaç olarak, rivayetler bir araya getirilmeye çalışılmıştır.** Ayrıca bunlarda zikredilen hadislerin ana kaynaklar yerine genelde sonraki dönemlere ait derleme türü eserlerden alındığı görülmektedir. Rivayetlerin eleştirisi yapılırken, özellikle ana kaynaklardaki değil de ikinci dereceden kaynaklarda yer alan zayıf rivayetler esas alınarak yapılan değerlendirmelerin sağlıklı olamayacağı açıktır.

Bu yedi eser ve bir makale dışında nüzûl konusuyla ilgili olmakla beraber, hadisleri toplamak yerine nüzûlü ispat sadedinde bahislere yer verilen şu üç eser önemlidir:

1. Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) "*el-İ'lâm bi hukmi İsâ (a.s.)*"²⁹ adlı eseri de yukarıda zikredilen "*Nüzûlü İsâ b. Meryem âhire'z-zemân*" adlı eserinin devamı mahiyetindedir.

2. Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1951) "*Nazratün âbira fî mezâimi men yünkîru nüzûle İsâ kable'l-âhira*"³⁰ adlı bu eseri, özellikle Mahmut Şeltut'a cevap niteliğindedir. Nüzûlü kabul etmeyenlere ciddi eleştirilerde bulunmaktadır.

3. Yine Keşmîrî'nin "*Akîdetü'l-İslâm fî hayâtî İsâ aleyhisselâm mea hâşiyetihî Tahîyyeti'l-İslâm*"³¹ adlı bu eseri, özellikle Kadıyanilere cevap olarak hazırlanmıştır. Nüzûl konusuyla ilgili en kapsamlı çalışma olduğu söylenebilir.

²⁹ es-Suyûtî, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; *el-İ'lâm bi hukmi İsâ aleyhisselâm* (el-Hâvî'nin içinde), I-II, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1402/1982.

³⁰ el-Kevserî, Muhammed Zâhid; *Nazratün âbira fî mezâimi men yünkîru nüzûle İsâ kable'l-âhira*, (M. Zâhid el-Kevserî'nin "el-Akîde ve ilmü'l-keîlâm"ı içinde s. 37-87), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1425/2004.

³¹ el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh; *Akîdetü'l-İslâm fî hayâtî İsâ aleyhisselâm mea hâşiyetihî Tahîyyeti'l-İslâm* (Mecmûatü resâilî'l-Keşmîrî içinde 2. ciltte), I-IV, el-Meclisü'l-ilmî, Karaçi, 1416/1996.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. İSA'NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ ve RİSÂLETİ İLE İLGİLİ RİVAYETLER

I. RİVAYETLERE GENEL BAKIŞ

Hiz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetleri saymazsak temel hadis kaynaklarında onun hayatı, şahsiyeti ve risaletiyle ilgili rivayetleri derli toplu görmek mümkün değildir. Herhangi bir şekilde Hiz. İsa ile irtibatlı sayılabilecek rivayetlerin neredeyse tamamı, birbirinden bağımsız, çok farklı başlıklarda geçmektedir. Diğer bir deyişle rivayeti kaydeden eserin durumuna göre "müsned" türü bir eserde ise sahabe rivayetleri arasında, "musannef" türü bir eserde ise ilgili herhangi bir konu içinde yer almaktadırlar. Her ne kadar bizim inceleyeceğimiz sadece ilk üç asırdaki merfû rivayetler de olsa, nüzûlü dışında Hiz. İsa hakkındaki rivayetlerin genel durumu ale'l-ebvâb (konularına göre), ale'r-ricâl (şahıslara göre) ve derleme türü hadis kaynaklarında şu şekilde özetlenebilir:

A. Ale'l-Ebvâb Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler

1. Câmî' Türü Eserlerdeki Rivayetler

En erken dönem hadis kaynakları arasındaki Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmî*'inde, Hiz. İsa'nın nüzûlü dışında birbirinden bağımsız başlıklar altında toplam 9 rivayet bulunmaktadır.¹

En önemli üç *Câmî*'in sahibi Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/864) ve Tirmizi (ö. 279/892) tarafından rivayet edilmiştir.

¹ Bkz.: Ma'mer b. Râşid; *el-Câmî* (Abdurrezzak'ın "el-Musannef"inin X. cildinin 379. sayfasından XI. cildin sonuna kadar), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982, XI, 28, 37, 42, 113, 179, 257, 273, 308, 339.

mizî (ö. 279/892) de genel özelliklerinin gereği olarak, Hz. İsa ile ilgili onun nüzûlü dışındaki rivayetlere çok farklı başlıklar altında yer vermişlerdir. Mükerrerler dahil Buhârî 60,² Müslim 27,³ Tirmizî ise 21 rivayet⁴ kaydetmişlerdir.

Yine musannifleri tarafından sahih hadislerle dayandırılan kaynaklardan İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'leri ile el-Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'i de Hz. İsa'nın nüzûlü dışındaki rivayetlere farklı başlıklar altında yer vermişlerdir. İbn Huzeyme 5,⁵ İbn Hibbân 14,⁶ Hâkim ise toplam olarak 11 rivayet⁷ zikretmişlerdir.

2. Sünen Türü Eserlerdeki Rivayetler

En erken dönem *Sünen* sahiplerinden Said b. Mansûr (ö. 227/841), *Sünen*'inde Hz. İsa ile ilgili onun nüzûlü dışındaki 2 rivayete yer verirken,⁸ Dârimî (ö. 255/868) 4 rivayet kaydetmiştir.⁹

Kütüb-i Sitte musanniflerinden İbn Mâce (ö. 273/886) *Sünen*'inde 4 rivayet

² Bkz.: **Buhârî**, “Salât”, 1, “Ezan”, 63, “Cenâiz”, 55, “Büyû”, 83, “Şurût”, 4, “Meğâzî”, 31 (iki tane), “Tevhîd”, 19, 24, 36, “Bed’ü’l-halk”, 6, 7, 11, “İlim”, 31, “Cihâd”, 145, “Enbiyâ”, 5, 8, 24, 43, 44, 48, “Nikâh”, 12, “Hudûd”, 31, “Libâs”, 68, “Ta’bîr”, 11, 33, “Fiten”, 26, “Tefsîru Sûre”, (2) 1, (3) 2, (4) 8, (5) 14, 15, (17) 5, (21) 2, “Rikâk”, 45, 51, “Menâkıbü’l-ensâr”, 42.

³ Bkz.: **Müslim**, “İmân”, 46, 241, 259, 263, 264, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 302, 322, 327, 329, “Âdâb”, 9, “Fedâil”, 146, 149, “Cennet”, 58, “Kader”, 25, “Birr”, 8.

⁴ Bkz.: **et-Tirmizî**, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ; **el-Câmiu’s-Sahîh**, [Tahkîk: Ahmed Muhammed Şâkir & Muhammed Fuad Abdülbâki & İbrahim Atve Avd], I-V, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, tsz., “Menâkıb”, 1, 12, 35, “Nikâh”, 25, “Kıyâmet”, 3, 10, “Tefsîru Sûre”, (5) 6, 22, (17) 1, 18, (19) 1, (21) 4, (94) 1, “Edeb”, 78.

⁵ Bkz.: **İbn Huzeyme**, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî; **Sahîhu İbn Huzeyme**, I-IV, [Tahkîk: Muhammed Mustafa el-A’zamî], el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Beyrut, 1975, I, 110, 153, 244, II, 64, III, 195, IV, 13. İbn Huzeyme’nin Sahîh’inin günümüze sadece dörtte birinin ulaştığı belirtilmektedir. Bkz.: **Işık**, Mustafa; “**İbn Huzeyme**”, **DİA**, XX, 80.

⁶ Bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, I, 247, 437, II, 145-151, 152-157, X, 179, XIII, 32, XIV, 124, 129, 133, 312, 393, 411, XVI, 84, 343-344.

⁷ Bkz.: **el-Hâkim**, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî; **el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn** [Tahkîk: Mustafa Abdülkâdir Atâ], I-IV, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1990, I, 204, II, 338, 453, 650, 656, 679, III, 132, 385, 523, IV, 526, 536, 631.

⁸ Bkz.: **Said b. Mansûr**; **es-Sünen**, I-V, Dâru’l-asîmî, Riyad, 1414/1993, I, 263, II, 227-228.

⁹ Bkz.: **ed-Dârimî**, Abdullah b. Abdurrahmân; **es-Sünen** [Tahkîk: Fevvez Ahmed Zümerli, Hâlid es-Sebî], I-II, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1407/1987, “Mukaddime”, 8, “Rikâk”, 68, 84, “Nikâh”, 46.

naklederken,¹⁰ Ebû Dâvûd (ö. 275/888) 2 rivayete yer vermiştir.¹¹

Nesâî (ö. 303/915), *Müctebâ*'sında 2,¹² *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise 10 rivayet¹³ nakletmiştir.

Bir başka *Sünen* sahibi Ali b. Ömer ed-Dârakutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'inde de 1 rivayete rastlanmaktadır.¹⁴

Daha sonraki dönem olmakla beraber önemli bir *Sünen* sahibi Beyhakî (ö. 458/1065) de, *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında 4 rivayete yer vermektedir.¹⁵

3. Musannef Türü Eserlerdeki Rivayetler

Hemmam b. Münebbih (ö. 132/749), musannef türü eserler arasında sayılabilecek *Sahîfe*'sinde Hz. İsa ile ilgili 1 rivayet,¹⁶ İmam Mâlik (ö. 179/795) ise *Muvatta*'nda 2 rivayet nakletmektedir.¹⁷

Abdurrezzak (ö. 211/826), *Musannef*'inde 3 rivayet¹⁸ kaydetmiştir.

İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) ise, *Musannef*'inde toplam 38 rivayete yer vermiştir.¹⁹ Bunlardan büyük bölümü aynı başlıklar arasında zikredilmektedir. Sözgelimi 12

¹⁰ Bkz.: **İbn Mâce**, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni; **es-Sünen**, [Tahkîk: Muhammed Fuad Abdül-bâki], I-II, Dâru'l-fîkr, Beyrut, tsz., "Nikâh", 42, "Züh'd", 37, "Keffârât", 4, "Eşribe", 25, "Fiten", 20.

¹¹ Bkz.: **Ebû Dâvûd**, "Cenâiz", 56, "Melâhim", 17.

¹² Bkz.: **en-Nesâî**, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb; **es-Sünen**, [Tahkîk: Abdülfettah Ebû Gudde], I-VIII, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986, "Salât", 1, "Nikâh", 65, "Cenâiz", 119, "Âdâbü'l-kudât", 37.

¹³ Bkz.: **en-Nesâî**, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb; **es-Sünenü'l-kübrâ**, [Tahkîk: Abdulğaffâr Süleyman el-Bündârî], I-VI, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1411/1991, I, 138, 668, III, 488, V, 137, VI, 244, 277-278, 331, 339, 340, 393.

¹⁴ Bkz.: **ed-Dârakutnî**, Ali b. Ömer b. Ahmed; **es-Sünen**, I-IV, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1386/1966, III, 111.

¹⁵ Bkz.: **el-Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn; **es-Sünenü'l-kübrâ**, I-X, Mektebetü Dâri'l-bâz, Mekke, 1414/1994, IV, 50, IX, 144, X, 93, 157.

¹⁶ Bkz.: **Hemmam b. Münebbih**, *Sahîfetü Hemmam*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Amman, 1407/1987, s. 59.

¹⁷ Bkz.: **Mâlik b. Enes**, Ebû Abdullah el-Esbahî; **el-Muvatta**, [Tahkîk: Muhammed Fuad Abdül-bâki], I-II, Dâru'ihyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985, "Sıfatü'n-Nebî", 2, "Kelâm", 4.

¹⁸ Bkz.: **Abdurrezzak**, Ebû Bekr Abdurrezzak İbn Hemmâm; **el-Musannef**, [Tahkîk: Habîbur-rahmân el-A'zamî], I-XI, el-Meclisü'l-ilmî, Beyrut, 1403/1983, III, 156-157, V, 329, 439-445.

¹⁹ Bkz.: **İbn Ebû Şeybe**, Abdullah b. Muhammed; **el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr**, [Tahkîk: Kemal Yusuf el-Hût], I-VII, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1409/1989, VI, 288, 333-334, 339-340, 374, VII, 65-67, 86-87, 350, 427.

tanesi “Hz. İsa’nın faziletiyle ilgili hadisler”,²⁰ 20 tanesi de “Hz. İsa’nın zühdle ilgili sözleri” başlıkları altında²¹ toplanmıştır.

B. Ale’r-Ricâl Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler

1. *Müsned Türü Eserlerdeki Rivayetler*

Pek çok *Müsned* sahibi, Hz. İsa’nın nüzülü dışındaki rivayetlere yer vermişlerdir. Bunlardan et-Tayâlisî (ö. 204/820) 6 rivayet,²² el-Humeydî (ö. 219/834) 2 rivayet,²³ İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) 1 rivayet,²⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *Müsned*’inde mükerrerler dahil 61 rivayet,²⁵ Abd b. Humeyd (ö. 249/863) 2 rivayet,²⁶ el-Bezzâr (ö. 292/904) 13 rivayet,²⁷ Ebû Ya’lâ (ö. 307/919) 10 rivayet,²⁸ Ebû Avâne (ö. 316/928) 14 rivayet,²⁹ kaydetmişlerdir.

2. *Mu’cem Türü Eserlerdeki Rivayetler*

Mu’cem türünün en meşhur üç örneği de kendisine ait olan et-Taberânî (ö.

²⁰ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VI, 339-340.

²¹ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 65-67.

²² Bkz.: **et-Tayâlisî**, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd; **el-Müsned**, Dâru’l-ma’rife, Beyrut, tsz., s. 6, 46, 155, 249, 289, 343.

²³ Bkz.: **el-Humeydî**, Abdullah b. ez-Zübeyr Ebû Bekr; **el-Müsned**, [Tahkîk: Habîburrahman el-A’zamî], I-II, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye/Mektebetü’l-Mütenebbî, Beyrut/Kahire, tsz., I, 16, II, 339.

²⁴ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, **el-Müsned**, [Tahkîk: Adil b. Yusuf & Ahmed b. Ferit], I-II, Dâru’l-vatan, Riyad, 1997, II, 165.

²⁵ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, I, 4, 23, 24, 47, 55, 160, 202, 235, 245, 253, 257, 259, 281, 295, 296, 342, 374, 391, 461, II, 22, 39, 83, 122, 126, 144, 154, 233, 274, 282, 288, 292, 307-308, 314, 319, 368, 383, 435, 523, 528, III, 116, 148, 178, 244, 247, 334, IV, 127, 128, 130, 202, 207-210, 252, 395, 402, 405, 414, V, 72, 122, 143, 262, 290-291, 314.

²⁶ Bkz.: **Abd b. Humeyd**, İbn Nasr Ebû Muhammed; **el-Müsned** [Tahkik: Subhî el-Bedrî es-Sâmer-râî & Mahmud Muhammed Halil es-Saîdî], Mektebetü’s-sünne, Kahire, 1408/1988, s. 193, 319.

²⁷ Bkz.: **el-Bezzâr**, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlîk; **el-Müsned**, I-IX, Müessesetü ulûmi’l-Kur’ân/Müessesetü’l-ulûmi ve’l-hikem, Beyrut/Medine, 1409/1989, I, 149, 299-303, II, 275, III, 12, V, 168, VI, 450, VII, 130, 131, 142, 251, 260, VIII, 410, IX, 457.

²⁸ Bkz.: **Ebû Ya’lâ**, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ; **el-Müsned**, I-XIII, Dâru’l-me’mûn li’t-türâs, Dimaşk, 1404/1984, I, 56, 142, 406, III, 140-142, IV, 216, 452, VI, 296; VIII, 118, X, 376, XI, 79, 80.

²⁹ Bkz.: **Ebû Avâne**, Yakup b. İshak; **el-Müsned**, I-V, Dâru’l-ma’rife, Beyrut, tsz., I, 107-120, 129-131, 144-145.

360/970), *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’inde mükerrerler dahil 14 rivayet,³⁰ *el-Mu‘cemü’l-evsat*’ında 9 rivayet³¹ zikretmiştir. *el-Mu‘cemü’s-sağîr*’inde ise Hz. İsa ile ilgili onun nüzülü dışında rivayet bulunmamaktadır.

C. Derleme ya da Özel Nitelikli Eserlerdeki Rivayetler

Hız. İsa’nın nüzülü dışındaki rivayetlere, doğrudan bir hadis kaynağı olmayan veya temel kaynak sayılamayacak bazı derleme ya da özel nitelikli eserlerde de rastlanmaktadır. Sözelimi el-Hakîm et-Tirmizî’nin (ö. 295/907) *Nevâdiru’l-usûl*,³² Ebû Cafer et-Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkilü’l-âsâr*,³³ Ebû Nuaym’ın (ö. 430/1038) *Hilyetü’l-evliyâ*³⁴ ve Ebû Amr ed-Dânî’nin (ö. 440/1048) *el-Fiten*³⁵ adlı eserlerinde az sayıda rivayet yer almaktadır.

Bunlar yanında çok daha fazla rivayete yer veren eserler de bulunmaktadır. Meselâ el-Beyhakî’nin (ö. 458/1065) *Şuabü’l-îmân*’ında 34 rivayet zikredilmiştir.³⁶

³⁰ Bkz.: **et-Taberânî**, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed; **el-Mu‘cemü’l-kebîr** [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-XX, Mektebetü’l-ulûmi ve’l-hikem, Musul, 1404/1983, II, 149, III, 286-287, V, 223, VII, 283, VIII, 175, 324, 325, X, 145-146, XI, 64, 73, XII, 9, 157, XVII, 320, XVIII, 252-253.

³¹ Bkz.: **et-Taberânî**, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed; **el-Mu‘cemü’l-evsat** [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-X, Dâru’l-Harameyn, Kahire, 1415/1994, IV, 165, V, 223, 293, VII, 38, 41, 53, 269-170, 352, VIII, 224.

³² Bkz.: **el-Hakîm et-Tirmizî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen; **Nevâdiru’l-usûl fi ehâdisi’r-Rasûl**, [Tahkîk: Abdurrahman Amîra], I-IV, Dâru’l-cil, Beyrut, 1412/1992, I, 84-87, 263, IV, 8-9, 125, 206-207.

³³ Bkz.: **et-Tahâvî**, Ebû Cafer; **Şerhu Müşkilü’l-âsâr**, [Tahkîk: Şuayb el-Arnaût], I-XV, Muesse-setü’r-risâle, Beyrut, 1408/1987, I, 219, XIV, 244.

³⁴ Bkz.: **Ebû Nuaym**, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî; **Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ**, I-X, Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, I, 221, VI, 90.

³⁵ Bkz.: **ed-Dânî**, Ebû Amr Osman b. Sadettin b. Osman b. Said b. Ömer İbnü’s-Sayrafî; **es-Sünenü’l-vâride fi’l-fiten**, I-VI, Dâru’l-âsime, Riyad, 1416/1995, I, 427, 460.

³⁶ Bkz.: **el-Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn; **Şuabü’l-îmân**, [Tahkîk: Muhammed es-Said Besyûnî ez-Zağlûl], I-IX, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1410/1990, I, 89-90, 149, 230, 282, 308-309, 528, II, 108, 143, 146, 181, 182, 243, 314, 358, IV, 115, 139, 263, V, 46, 102, 346, 350, 351, 352, 460, VI, 79, 80, 193, 308, VII, 57, 69, 102, 372, 385, 400.

II. RİVAYETLERİN İNCELENMESİ

Hiz. İsa hakkındaki onun nüzûlü dışında kalan yani hayatı, şahsiyeti ve risaletiyle ilgili hadisleri, “a) İsim ve sıfatları, b) Nesebi, doğumu ve yetişmesi, c) Şemâili, d) Hakkındaki inanç kaymaları, e) Risaleti, f) Fazileti ve zühdü, g) Hiz. İsa sonrası durum” başlıkları altında inceleyeceğiz.

Her iki bölümdeki rivayetlere kendi içinde müselsel olarak numara verdik. Ayrıca Birinci Bölümde aynı hadis farklı bir konuyu da ilgilendiriyorsa, o başlık altında numarasız olarak sadece kısaca işaretle bulunduk.

Daha önce belirtildiği üzere her bir rivayeti şu esaslara göre ele aldık: Rivayetin en eski kaynaktaki metni, rivayetin uzunluğuna göre tercümesi ya da özet bilgi, rivayete yer veren kaynaklar (Çalışma çerçevemize girmeyen kaynaklar da dipnotta ayrıca belirtildi), ravi dağılımının başladığı yere kadar olan isnadı, mütâbii bulunmayan bütün ortak raviler hakkında yeterli bilgi, rivayetin sıhhat durumuyla ilgili bilgi, rivayete yer veren kaynaklardaki metinler arası mukayese.

A. İsim ve Sıfatları

Hadislerde Hiz. İsa’nın isim ve sıfatları doğrudan sıralanmış değildir. Farklı münasebetlerle zikredilen rivayetlerde, birbirinden bağımsız olarak Hiz. İsa’nın isim ve sıfatlarının yer aldığı görülmektedir.

1. Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ بَعَثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى النَّجَاشِيِّ وَنَحْنُ نَحْوُ مِنْ ثَمَانِينَ رَجُلًا فِيهِمْ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ وَجَعْفَرٌ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَرْفُطَةَ وَعُثْمَانُ بْنُ مَظْعُونٍ وَأَبُو مُوسَى فَأَتَوْا النَّجَاشِيَّ وَبَعَثْتُ قُرَيْشَ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ وَعُمَارَةَ بْنَ الْوَلِيدِ بِهَدِيَّةٍ فَلَمَّا دَخَلَا عَلَى النَّجَاشِيِّ سَجَدَا لَهُ ثُمَّ ابْتَدَرَاهُ عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ ثُمَّ قَالَا لَهُ إِنَّ نَفَرًا مِنْ بَنِي عَمَّنَا نَزَلُوا أَرْضَكَ وَرَغَبُوا عَنَّا وَعَنْ مِلَّتِنَا قَالَ فَأَيْنَ هُمْ قَالَ هُمْ فِي أَرْضِكَ فَأَبْعَثْ إِلَيْهِمْ فَبَعَثَ إِلَيْهِمْ فَقَالَ جَعْفَرُ أَنَا خَطِيئُكُمْ الْيَوْمَ فَاتَّبَعُوهُ فَسَلَّمَ وَلَمْ يَسْجُدْ فَقَالُوا لَهُ مَا لَكَ لَا تَسْجُدُ لِلْمَلِكِ قَالَ إِنَّا لَا نَسْجُدُ إِلَّا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ

وَمَا ذَاكَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ بَعَثَ إِلَيْنَا رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَمَرَنَا أَنْ لَا نَسْجُدَ لِأَحَدٍ إِلَّا لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَأَمَرَنَا بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ قَالَ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ فَإِنَّهُمْ يُخَالِفُونَكَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ قَالَ مَا تَقُولُونَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأُمِّهِ قَالُوا نَقُولُ كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ كَلِمَةُ اللَّهِ وَرُوحُهُ أَلْقَاهَا إِلَى الْعَذْرَاءِ الْبُتُولِ الَّتِي لَمْ يَمَسَّهَا بَشَرٌ وَلَمْ يَفْرِضْهَا وَلَدٌ قَالَ فَرَفَعَ عَوْدًا مِنَ الْأَرْضِ ثُمَّ قَالَ يَا مَعْشَرَ الْحَبَشَةِ وَالْقَسِيسِينَ وَالرُّهْبَانَ وَاللَّهُ مَا يَزِيدُونَ عَلَى الَّذِي نَقُولُ فِيهِ مَا يَسُوءُ هَذَا مَرْحَبًا بِكُمْ وَبِمَنْ جِئْتُمْ مِنْ عِنْدِهِ أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ فَإِنَّهُ الَّذِي نَجِدُ فِي الْإِنْجِيلِ وَإِنَّهُ الرَّسُولُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ انزَلُوا حَيْثُ شِئْتُمْ وَاللَّهُ لَوْلَا مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْمُلْكِ لَأَتَيْتُهُ حَتَّى أَكُونَ أَنَا أَحْمَلُ نَعْلَيْهِ وَأَوْضِئُهُ وَأَمَرَ بِهَدْيَةِ الْآخِرِينَ فَرُدَّتْ إِلَيْهِمَا ثُمَّ تَعَجَّلَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ حَتَّى أَدْرَكَ بَدْرًا وَزَعَمَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اسْتَعْفَرَ لَهُ حِينَ بَلَغَهُ مَوْتُهُ.

Habeşistan kralı Necaşi, oraya hicret eden müslümanlar ve onları almaya giden müşrik temsilcileri arasında geçen konuşmaların yer aldığı rivayetin Hz. İsa ile ilgili kısmı, Amr b. Âs'ın müslümanları Necaşi'ye şikayetiyle başlar. Bunun üzerine Necaşi müslümanlara, Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem hakkında ne düşündüklerini sorar. Onlar –âyetten mülhem olarak– “Hz. İsa, Allah'ın kendisine hiçbir erkek eli değmeyen Hz. Meryem'e ilkâ ettiği ruhu ve kelimesidir” şeklinde cevap verirler. Bunun üzerine Necaşi, bu inanç ile kendi inandıkları arasında neredeyse fark olmadığını belirtir ve Peygamberimizin, Hz. İsa'nın müjdelediği peygamber olduğunu söyler.

Tayâlisî ve Said b. Mansûr tarafından da zikredilen bu rivayet, en geniş haliyle Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmektedir.³⁷

a. İsnadı

Abdullah b. Mes'ûd→Abdullah b. Utbe→Amr b. Abdullah→Hudeyc b. Muaviye
Abdullah b. Mes'ûd→Abdullah b. Utbe→Amr b. Abdullah→Hudeyc b. Muaviye
Abdullah b. Mes'ûd→Abdullah b. Utbe→Amr b. Abdullah→Hudeyc b. Muaviye→Hasan b. Musa

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652): Erken müslüman olan sahabilerdendir. Peygamberimizin hanesine istediği zaman teklifsiz girip çıktığından Ehl-i Beyt'ten zannedildiği belirtilmektedir. Allah Resûlü'nün sünnetini en iyi bilenlerden sayılmıştır. “Kim yeni indiği gibi Kur'ân-ı Kerim'i okumak isterse, onu İbn Ümmü Abd'in

³⁷ Tayâlisî, **Müsned**, s. 46; Said b. Mansûr, **Sünen**, II, 227-228; **Ahmed b. Hanbel**, I, 461; Bezzâr, **Müsned**, V, 168. Ayrıca bkz.: Hâkim, **Müstedrek**, II, 679.

kıraatı üzere okusun.”³⁸ hadisi onunla ilgili söylenmiştir. Kur’ân’ı güzel okumasıyla meşhur olmuştur. Hz. Ömer onu Kûfe bölgesine gönderirken “Onu size göndermekle sizi kendime tercih ettim.” demiştir. Tâbiînin önde gelen bazı büyükleri, onun rahle-i tedrisinden geçmiştir. Hadis rivâyetinde hayli titiz olduğu için bir hadis rivayet ettiği zaman “Allah Resûlü şöyle dedi...” şeklinde kesin hüküm bildirmekten çekinir, “أَوْ كَمَا قَالَ=veya benzeri şekilde” ifadelerini eklerdi. Ayrıca o, işitilen her hadisin illâ ki rivâyet edilmesi görüşünde değildi. Altmış üç yaşında iken Medine’de vefat etmiştir.³⁹

2) Diğer Raviler

Abdullah b. Utbe (ö. 74/693): Kûfe’nin önde gelen alimlerinden sayılmıştır. Sika kabul edilen bu raviyi sahabi sayanlar da olmuştur.⁴⁰

Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745): Geceleri ibadetle, gündüzleri oruçla geçirdiği belirtilen bir ravidir. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, İclî, Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Hibbân gibi alimler ona sika diyenler arasındadır. İclî, onun Kûfeliler tarafından “sika, sebt”, Bağdatlılar tarafından ise bazı rivayetlerinin münker sayıldığını belirtmekte, fakat sonuç itibarıyla Kûfelilerin onu daha iyi bileceklerine hükmetmektedir. Nesâî ve başkaları onun tedlisle meşhur olduğuna dikkat çekmişlerdir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir.

³⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, V139.

³⁹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 120; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 157; İclî, *Sikât*, II, 46; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 174; İbn Abdülberr, *el-İstîâb*, I-V, Dâru’l-cîl, Beyrut, 1412/1991, III, 945; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV, 269; Zehebî, *Kâşif*, I, 572; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 313; a.mlf., *Tehzîb*, V, 272; a.mlf., *İsâbe*, IV, 166.

⁴⁰ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 120; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 157; İclî, *Sikât*, II, 46; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 174; İbn Abdülberr, *el-İstîâb*, I-V, Dâru’l-cîl, Beyrut, 1412/1991, III, 945; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV, 269; Zehebî, *Kâşif*, I, 572; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 313; a.mlf., *Tehzîb*, V, 272; a.mlf., *İsâbe*, IV, 166.

İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir. Ayrıca ihtilâta maruz kaldığı belirtilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû İshak'tan İsrail b. Yunus'un (ö. 160/776) naklettiği rivayetlerde gevşeklik olduğunu ve bu rivayetlerin onun ihtilâtından sonraki döneme denk geldiğini belirtmektedir. Zehebî, onun bilinen anlamda ihtilâta maruz kaldığını kabul etmemekte, her yaşlıda olabilecek türden unutkanlık vs. olduğunu belirtmektedir. Nitekim Alâî, alimlerin onunla mutlak olarak ihticac edip ihtilâta uğradığına itibar etmeyişlerini onun ihtilâta maruz kalmadığının delili saymıştır.⁴¹

Hudeyc b. Muaviye (ö. ?): İbn Adiyy, onun münker rivayetini görmediğini belirterek “lâ be'se bih” demiştir. Ancak pek çok alim tarafından “leyse bi'l-kavî, zayıf, münker, leyse bi-şey” gibi cerhe yönelik ifadelerle anılmaktadır. Ebû Hâtim, onun az rivayetine rağmen çok vehmi olduğunu (كثير الوهم على قلة روايته) belirtmiş, Dârakutnî, onda vehmin galip olduğuna (يغلب عليه الوهم) dikkat çekmiştir. İbn Hacer “sadûkun yuhtü” demek suretiyle onun hatalarının terki gerektirecek ölçüde olmadığı kanaatini ortaya koymuştur. Rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağı, ancak itibar için yazılabileceği söylenmiştir.⁴² Heysemî ve Şuayb Arnaût da, bu ravinin yer

⁴¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 313; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 347; İclî, *Sikât*, II, 179; *el-Fesevî*, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan; *el-Ma'rife ve't-târîh*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1419/1999, III, 171; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 330, III, 593; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 177; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 976; Zehebî, *Kâşif*, II, 82; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, tsz., I, 114; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, [Tahkik: Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdilmevcûd], I-VIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1416/1995, V, 326; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1413/1992, V, 392; a.mlf., *Zikru men tüküllime fihi ve hüve müvassakun*, Mektebetü'l-menâr, Zerkâ, 1406/1985, s. 208; *el-Alâî*, Salâhuddîn Ebû Said Halil b. el-Emîr Keykeldî; *Câmiu't-tahsîl*, Âlemü'kütüb, Beyrut, 1407/1986, s. 108, 113; a.mlf., *Kitâbü'l-muhtelîtin*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1417/1996, s. 93; *İbnü'l-Acemî*, Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed b. Sibt; *el-İğtibât bi ma'rifeti men rumiye bi'l-ihtilât*, Dâru'l-hadîs, Kahire, 1408/1988, s. 64; a.mlf., *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellesîn*, Müessesetü'r-rayyân, Beyrut, 1414/1994, s. 160, 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 423; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 56; a.mlf., *Lisânü'l-Mîzân*, I-VII, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1406/1986, VII, 326; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, Mektebetü'l-menâr, Amman, 1403/1983, s. 13, 42; a.mlf., *en-Nüket alâ İbni's-Salâh*, I-II, Umdetü'l-bahsi'l-ilmî, Medine, 1404/1984, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

⁴² Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 377; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 115; *en-Nesâî*, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb; *ed-Duafâü ve'l-metrûkîn*, Dâru'l-va'y, Halep, 1396/1976, I, 29; *el-Ukaylî*, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer; *ed-Duafâü'l-kebîr*, I-IV, Dâru'l-mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut, 1404/1984, I, 296; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 310; *İbn Hibbân*, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî; *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîne ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, I-III, Dâru'l-va'y, Halep, 1396/1976, I, 271; *İbn Adiyy*, Ebû Ahmed Abdullah İbn Adiyy el-Cürcanî;

aldığı isnadı zayıf saymışlardır.⁴³

Tayâlisî ve Said b. Mansûr'un doğrudan Hudeyc'den rivayet etmelerine mukabil, Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayetin senedinde ilaveten Hasan b. Musa (ö. 209/824) vardır.

b. Sıhhat Durumu

Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), isnadın sahih olduğunu, ancak Şeyhayn'ın *Sahih*'lerine almadıklarını belirtmektedir.⁴⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1372), "İsnad ceyyid ve kavidir, hadisın siyakı hasendir." demektedir.⁴⁵ Heysemî (ö. 807/1404), ravi Hudeyc b. Muaviye dışındaki ravilerin sika raviler olup, onun ise daha çok cerhe maruz kaldığını söyler.⁴⁶ Bu sebeple olsa gerek İbn Hacer isnadı hasen saymıştır.⁴⁷ Şuayb Arnaût, ravi Hudeyc b. Muaviye dışındaki ravilerin sika olduklarını belirtmekte, yeterli ölçüde cerhe yer verdiği bu raviden ötürü o da isnadı zayıf saymaktadır.⁴⁸ Ahmed Muhammed Şâkir, İbn Kesîr'in isnadı hasen saydığını nakletmekle yetinmiştir.⁴⁹ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, Tayâlisî isnadını zayıf bulmakla beraber, şahidleri bulunduğu için hadisın hasen derecesine çıktığını söylemektedir.⁵⁰

el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl, I-VII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1985, II, 431; **İbnü'l-Cevzî**, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed; **ed-Duafâ ve'l-metrûkîn**, I-III, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1406/1986, III, 194; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, V, 188; **ez-Zehbî**, Şemsüddîn Muhammed Ahmed; **el-Muğnî fi'd-duafâ**, I-II, Mektebetü mişkât, Beyrut, tsz., I, 152; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 154; a.mlf., **Tehzîb**, II, 191.

⁴³ Bkz.: **el-Heysemî**, Ali b. Ebû Bekr; **Mecmau'z-zevâid**, I-X, Dâru'r-rayyân li't-türâs/Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Kahire/Beyrut, 1407/1986, VI, 24; **Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullah eş-Şeybânî; **Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, I-L, [Tahkik-Tahrîc-Ta'lik: **Arnaût**, Şuayb & **Mürşid**, Âdil], Müessesetü'r-risâle, Kahire, 1416/1995, VII, 409.

⁴⁴ Hâkim, **Müstedrek**, II, 679.

⁴⁵ **İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî; **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XIV, Dâru'l-meârif, Beyrut, tsz., III, 69. İbn Kesîr hadisi tefsirinde de zikretmiş, ancak orada herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bkz.: a.mlf., **Tefsîr**, IV, 361.

⁴⁶ Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VI, 24.

⁴⁷ **İbn Hacer**, Ahmed b. Ali el-Askalânî; **Fethu'l-bârî**, I-XIII, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959, VII, 189.

⁴⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VII, 409.

⁴⁹ **Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullah eş-Şeybânî; **el-Müsned li'l-İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel**, I-XX, [Tahkik: **Şâkir**, Ahmed Muhammed (I-VIII) & **ez-Zeyn**, Hamza (IX-XX)], Dâru'l-hadîs, Kahire, 1416/1995, IV, 244.

⁵⁰ **et-Tayâlisî**, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd; **el-Müsned**, [Tahkik: Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî], I-IV, Dâru Hicr, 1999, I, 271.

c. Metin Mukayesesi⁵¹

2. Ubade b. Sâmit (ö. 34/654) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ وَأَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ وَالنَّارَ حَقٌّ أَدْخَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنْ عَمَلٍ.

“Kim Allah’tan başka ilâh olmadığına, Allah’ın bir ve şeriksiz, Muhammed’in O’nun kulu ve Rasûlü, İsa’nın da Allah’ın kulu ve Rasûlü olup Meryem’e attığı bir kelimesi ve kendinden bir ruh olduğuna, kezâ cennet ve cehennem hak olduğuna şehâdet ederse, –her ne amel üzere olursa olsun– Allah onu cennetine koyacaktır.”

Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Bezzâr ve Nesâî nakletmişlerdir.⁵²

a. İsnadı

Ubade b. Sâmit→Cünâde b. Ebû Ümeyye→Umeyr b. Hâni’→Abdurrahman b. Yezid

Ubade b. Sâmit→Cünâde b. Ebû Ümeyye→Umeyr b. Hâni’→Evzâî (Abdurrahman b. Amr)

1) Sahabi Ravi

Ubade b. Sâmit (ö. 34/654): Her iki Akabe biatına da katılmıştır. Hz. Ebû Bekir, hilâfeti zamanında Bizans Kralı Herakliyus’a elçi olarak Haşim b. Âs ile Ubade b. Samit’i göndermiştir. Hz. Ömer döneminde, Filistin’de kadılık yapmıştır. Bir aralık Medine’ye dönmüşse de Hz. Ömer onu tekrar göndermiştir. Yetmiş iki yaşlarında iken Remle’de vefat etmiştir.⁵³

⁵¹ I/1, I/3, I/4 no’lu hadisler, Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 39.

⁵² Ahmed b. Hanbel, V, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Müslim, “İmân”, 46; Bezzâr, Müsned, VII, 130, 131, 142; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 277-278, 331. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, Sahîh, I, 437.

⁵³ Bkz.: İbn Sa’d, Tabakât, III, 546; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, VI, 92; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta’dîl, VI, 95; İbn Hibbân, Sikât, III, 302; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, XIV, 183; Bâcî, et-Ta’dîl ve’t-tecrîh, II, 932; Zehebî, Kâşif, I, 533; İbn Hacer, Takrîb, I, 292; a.mlf., Tehzîb, V, 97; a.mlf., İsâbe, III, 624.

2) Diğer Raviler

Cünâde b. Ebû Ümeyye (ö. 80/699): Sahabi olup olmadığına ihtilâf bulunan bir ravidir. Hemen bütün alimlerce sika kabul edilmiştir.⁵⁴

Umeyr b. Hâni' (ö. 127/744): Günde yüz bin tesbih çektiği nakledilen bir ravidir. Pek çok alim tarafından sika sayılmıştır.⁵⁵

Bu rivayetin son ortak ravisi Umeyr'den sonraki ravi dağılımı Abdurrahman b. Yezid (ö. 154/770) ve Evzâî (Abdurrahman b. Amr) (ö. 157/773) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Müttetekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadını değerlendiren muhakkikler Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn, isnadın sahih olduğunu söylemişlerdir.⁵⁶

c. Metin Mukayesesi

Rivayet, küçük lafız farkları dışında kaynaklarda benzer metinle yer almıştır. Sözelimi diğerlerinde “مَنْ شَهِدَ...” diye başlayan cümle, Müslim ile Bezzâr rivayetlerinin birinde “مَنْ قَالَ أَشْهَدُ...”⁵⁷ şeklinde geçmekte; Hz. İsa için “وَأَنَّ عِيسَى” şeklinde devam eden tanımlama Müslim ile Nesâî rivayetlerinin birinde “وَابْنُ أُمَّتِهِ”⁵⁸ tabiriyle zikredilmiştir ki İbn Hacer bu durumu ziyade olarak tanımlamıştır..⁵⁹ Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr

⁵⁴ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 439; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 232; Iclî, *Sikât*, I, 272; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 515; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 103; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 468; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 133; Zehebî, *Kâşif*, I, 297; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 142; a.mlf., *Tehzîb*, II, 99; a.mlf., *İsâbe*, I, 502.

⁵⁵ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 535; Iclî, *Sikât*, II, 192; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 378; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 255; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1017; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 388; Zehebî, *Kâşif*, II, 98; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 431; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 133.

⁵⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXVII, 349; a.mlf., (thk. Zeyn), XVI, 386; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), I, 437 (2. dp).

⁵⁷ *Müslim*, “İmân”, 46; Bezzâr, *Müsned*, VII, 131.

⁵⁸ *Müslim*, “İmân”, 46; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 277.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 547.

metinlerinde “وَأَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ وَالنَّارَ حَقٌّ”⁶⁰ şeklinde öncesine atıf yapılan ifade, Buhârî metninde “وَالْجَنَّةُ حَقٌّ وَالنَّارُ حَقٌّ”⁶¹ olarak yeni bir cümle ile başlamaktadır. Ahmed b. Hanbel’deki “تَبَارَكَ وَتَعَالَى”⁶² kaydı diğerlerinde yoktur. Diğerlerinde nekre olarak yer alan “عَمَلٍ” ifadesi de Buhârî’de “الْعَمَلِ”⁶³ şeklinde marife gelmiştir. Yine “مِنْ أَبْوَابِهَا” gelen ziyadenin sadece Evzâî tarikiyle⁶⁴ gelen metinde yer aldığı, Abdurrahman b. Yezid tarikiyle⁶⁵ gelen diğer metinlerde ise mevcut olmadığı görülmektedir ki ondaki bu ziyadeyi Ahmed b. Hanbel “بِمِثْلِهِ إِلَّا أَنَّهُ”⁶⁶ وَزَادَ مِنْ “قَالَ أَدْخَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الْجَنَّةَ مِنْ أَبْوَابِهَا الثَّمَانِيَةِ مِنْ أَيِّهَا شَاءَ دَخَلَ” Buhârî ise “غَيْرَ أَنَّهُ قَالَ أَدْخَلَهُ اللَّهُ”⁶⁷ Müslim ise, Evzâî (Abdurrahman b. Amr) tarikindeki farkı “الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنْ عَمَلٍ وَلَمْ يَذْكُرْ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شَاءَ” sözüyle ifade etmişlerdir. Nitekim İbn Hacer, bunu Müslim’in ziyadesi olarak kaydetmektedir.⁶⁷

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 314; Bezzâr, **Müsned**, VII, 130, 131, 142.

⁶¹ Buhârî, “Enbiyâ”, 47.

⁶² Ahmed b. Hanbel, V, 314.

⁶³ Buhârî, “Enbiyâ”, 47.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, V, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Müslim, “Îmân”, 46; Bezzâr, **Müsned**, VII, 131; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, VI, 278, 331.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Müslim, “Îmân”, 46; Bezzâr, **Müsned**, VII, 131; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, VI, 278, 331; İbn Hibbân, **Sahîh**, I, 437.

⁶⁶ Müslim, “Îmân”, 46.

⁶⁷ İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 547.

3. Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti:

Ebû Dâvûd metni:

عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَنْطَلِقَ إِلَى أَرْضِ النَّجَاشِيِّ فَذَكَرَ حَدِيثَهُ قَالَ النَّجَاشِيُّ أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَلَوْلَا مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْمُلْكِ لَأَتَيْتُهُ حَتَّى أَحْمِلَ نَعْلَيْهِ.

Bu rivayet, Necaşi bahsinin geçtiği *Abdullah b. Mes'ûd (I/1)* ve *Hiz. Ümmü Seleme (I/4)* rivayetleriyle aynı muhtevadadır.

Rivayet İbn Ebû Şeybe ve Abd b. Humeyd tarafından da zikredilmekle birlikte, *Hiz. İsa* ile ilgili asıl kısımdan ibaret olan Ebû Dâvûd rivayetidir.⁶⁸

a. İsnadı

Ebû Musa el-Eş'arî→Ebû Bürde→Amr b. Abdullah→İsrail b. Yunus→Ubeydullah b. Musa
Ebû Musa el-Eş'arî→Ebû Bürde→Amr b. Abdullah→İsrail b. Yunus→İsmail b. Cafer

1) Sahabi Ravi

Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670): Sesinin güzelliğinden ötürü Peygamberimizin övgüsüne mazhar olmuştur. Hayber'in fethi sırasında Cafer b. Ebû Talip ile birlikte Yemen'den Medine'ye hicret etmişse de Allah Rasûlü tarafından Muaz b. Cebel ile tekrar Yemen'e gönderilmişti. *Hiz. Ömer* döneminde, Kûfe ve Basra valiliği yapmıştır. Basralılara kıraatı ve fikhî öğretmiştir. Onun daha Allah Rasûlü dönemindeyken fetva verdiği nakledilmektedir. Tâbiîn'in ileri gelenlerinden Şa'bî, ilim alınacak sahabileri sayarken onun ismini de zikretmektedir.⁶⁹

2) Diğer Raviler

Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah) (ö. 104/722): Ebû Musa el-Eş'arî'nin oğludur. Çevresi tarafından hem ilmiyle hem de şahsiyetiyle örnek alınan bir konumda olduğu belirtilir. Kadı Şüreyh (ö. 79/698)'ten sonra Kûfe kadılığına tayin edilmiş

⁶⁸ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 350; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 193; **Ebû Dâvûd**, "Cenâiz", 56. Ayrıca bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 338; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 50; a.mlf., *Delâilü'n-nübüvve*, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985, II, 300.

⁶⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 105; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 22; İclî, *Sikât*, II, 52; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 138; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 222; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 808; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 446; Zehebî, *Kâşif*, I, 586; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 23; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 318; a.mlf., *Tehzîb*, V, 317; a.mlf., *İsâbe*, IV, 211.

olan Ebû Bürde, pek çok alim tarafından sika kabul edilmiştir.⁷⁰

Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745):⁷¹

İsrail b. Yunus (ö. 160/776): Çoğu alimin sika saydıkları bir ravidir. Bazı alimlerce zayıf bulunmakla beraber, sebebi zikredilmediği gerekçesiyle bu cerhe itibar edilmemiştir. Ahmed b. Hanbel, onun Ebû İshak'tan naklettiği rivayetlerde gevşeklik olduğunu ve bu rivayetlerin Ebû İshak'ın ihtilâtından sonraki döneme denk geldiğini belirtmektedir.⁷²

Bu rivayetin son ortak ravisi İsrail b. Yunus'tan sonra ravi dağılımı Ubeydullah b. Musa (ö. 213/828) ve İsmail b. Cafer (ö. 218/833) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, hadisin Şeyhayn'ın şartlarına göre sahih olduğunu ancak *Sahihayn*'a almadıklarını belirtmiş, Zehebî (ö. 748/1347) de ona muvafakat etmiştir.⁷³ Beyhakî (ö. 458/1065) de isnadın sahih olduğunu söylemektedir.⁷⁴ İbn Ebû Şeybe'nin *Musan-nef*'ini tahkik eden Muhammed Avvâme, Hâkim ve Zehebî'nin değerlendirmesini nakletmekle yetinmiştir.⁷⁵

c. Metin Mukayesesi⁷⁶

⁷⁰ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 268; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 447; İclî, **Sikât**, II, 387; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 325; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 187; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXXIII, 66; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, III, 990; Zehebî, **Kâşif**, II, 407; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 621; a.mlf., **Tehzîb**, XII, 421.

⁷¹ Abdullah b. Mes'ûd (I/1) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 27.

⁷² Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 374; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, II, 56; İclî, **Sikât**, I, 222; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, II, 330, III, 593; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 79; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, I, 402; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, II, 515; Zehebî, **Kâşif**, I, 241; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 104; a.mlf., **Tehzîb**, I, 229.

⁷³ Hâkim, **Müstedrek**, II, 338; **ez-Zehebî**, Şemsüddîn Muhammed Ahmed; **Telhîs**, [Hâkim'in Müstedrek'i ve Vâdî'nin Zeyli ile birlikte], I-V, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1417/1997, II, 338.

⁷⁴ Beyhakî, **Delâil**, II, 300.

⁷⁵ **İbn Ebû Şeybe**, Abdullah b. Muhammed; **el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr**, [Tahkîk: Muhammed Avvâme], I-XXVI, Şirketü Dâru'l-kible & Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân, Cidde & Dimaşk, 1427/2006, XX, 293.

⁷⁶ I/1, I/3, I/4 no'lu hadisler, Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 39.

4. Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ ابْنَةِ أَبِي أُمَيَّةَ بْنِ الْمُغِيرَةِ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَمَّا نَزَلْنَا أَرْضَ الْحَبَشَةِ جَاوَزْنَا بِهَا خَيْرَ جَارٍ النَّجَاشِيِّ أَمَّنَّا عَلَى دِينِنَا وَعَبَدْنَا اللَّهَ تَعَالَى لَا نُؤْذِي وَلَا نَسْمَعُ شَيْئًا نَكْرَهُهُ فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ قُرَيْشًا اتَّخَمُوا أَنْ يَبْعُوا إِلَى النَّجَاشِيِّ فِينَا رَجُلَيْنِ جَلْدَيْنِ وَأَنْ يُهْدُوا لِلنَّجَاشِيِّ هَدَايَا مِمَّا يُسْتَطَرَفُ مِنْ مَتَاعِ مَكَّةَ وَكَانَ مِنْ أَعْجَبَ مَا يَأْتِيهِ مِنْهَا إِلَيْهِ الْأَدَمُ فَجَمَعُوا لَهُ أَدَمًا كَثِيرًا وَلَمْ يَتْرَكُوا مِنْ بَطَارِقَتِهِ بِطَرِيقًا إِلَّا أَهْدَوْا لَهُ هَدِيَّةً ثُمَّ بَعَثُوا بِذَلِكَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ أَبِي رَيْبَعَةَ بْنِ الْمُغِيرَةِ الْمُخَزُومِيَّ وَعَمْرُو بْنُ الْعَاصِ بْنِ وَائِلِ السَّهْمِيِّ وَأَمْرُوهُمَا أَمْرُهُمْ وَقَالُوا لَهُمَا ادْفَعَا إِلَى كُلِّ بَطَرِيقٍ هَدِيَّتَهُ قَبْلَ أَنْ تُكَلِّمُوا النَّجَاشِيَّ فِيهِمْ ثُمَّ قَدِّمُوا لِلنَّجَاشِيِّ هَدَايَاهُ ثُمَّ سَلَوْهُ أَنْ يُسَلِّمَهُمْ إِلَيْكُمْ قَبْلَ أَنْ يُكَلِّمَهُمْ قَالَتْ فَخَرَجَا فَقَدِمَا عَلَى النَّجَاشِيِّ وَنَحْنُ عِنْدَهُ بِخَيْرِ دَارٍ وَخَيْرِ جَارٍ فَلَمْ يَبْقَ مِنْ بَطَارِقَتِهِ بِطَرِيقٍ إِلَّا دَفَعَا إِلَيْهِ هَدِيَّتَهُ قَبْلَ أَنْ يُكَلِّمَا النَّجَاشِيَّ ثُمَّ قَالَ لِكُلِّ بَطَرِيقٍ مِنْهُمْ إِنَّهُ قَدْ صَبَا إِلَى بَلَدِ الْمَلِكِ مَنَّا غُلَمَانٌ سَفَهَاءُ فَارْقُوا دِينَ قَوْمِهِمْ وَلَمْ يَدْخُلُوا فِي دِينِكُمْ وَجَاءُوا بِدِينٍ مُبْتَدَعَ لَا نَعْرِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتُمْ وَقَدْ بَعَثْنَا إِلَى الْمَلِكِ فِيهِمْ أَشْرَافَ قَوْمِهِمْ لِنَرُدَّهُمْ إِلَيْهِمْ فَإِذَا كَلَّمْنَا الْمَلِكَ فِيهِمْ فَأَشِيرُوا عَلَيْهِ بِأَنْ يُسَلِّمَهُمْ إِلَيْنَا وَلَا يُكَلِّمَهُمْ فَإِنَّ قَوْمَهُمْ أَعْلَى بِهِمْ عَيْنًا وَأَعْلَمَ بِمَا عَابُوا عَلَيْهِمْ فَقَالُوا لَهُمَا نَعَمْ ثُمَّ إِنَّهُمَا قَرَّبَا هَدَايَاهُمْ إِلَى النَّجَاشِيِّ فَقَبِلَهَا مِنْهُمَا ثُمَّ كَلَّمَاهُ فَقَالَ لَهُ أَيُّهَا الْمَلِكُ إِنَّهُ قَدْ صَبَا إِلَى بَلَدِكَ مَنَّا غُلَمَانٌ سَفَهَاءُ فَارْقُوا دِينَ قَوْمِهِمْ وَلَمْ يَدْخُلُوا فِي دِينِكَ وَجَاءُوا بِدِينٍ مُبْتَدَعَ لَا نَعْرِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ وَقَدْ بَعَثْنَا إِلَيْكَ فِيهِمْ أَشْرَافَ قَوْمِهِمْ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَعَمَّامِهِمْ وَعَشَائِرِهِمْ لِنَرُدَّهُمْ إِلَيْهِمْ فَهُمْ أَعْلَى بِهِمْ عَيْنًا وَأَعْلَمَ بِمَا عَابُوا عَلَيْهِمْ وَعَاتَبُوهُمْ فِيهِ قَالَتْ وَلَمْ يَكُنْ شَيْءٌ أَبْغَضَ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَيْبَعَةَ وَعَمْرُو بْنِ الْعَاصِ مِنْ أَنْ يَسْمَعَ النَّجَاشِيُّ كَلَامَهُمْ فَقَالَتْ بَطَارِقَتُهُ حَوْلَهُ صَدَفُوا أَيُّهَا الْمَلِكُ قَوْمَهُمْ أَعْلَى بِهِمْ عَيْنًا وَأَعْلَمَ بِمَا عَابُوا عَلَيْهِمْ فَأَسْلَمَهُمْ إِلَيْهِمَا فَلَبِزْدَانِهِمْ إِلَى بِلَادِهِمْ وَقَوْمِهِمْ قَالَ فَغَضِبَ النَّجَاشِيُّ ثُمَّ قَالَ لَا هَانِمُ اللَّهُ إِذَا لَا أَسْلَمَهُمْ إِلَيْهِمَا وَلَا أَكَادُ قَوْمًا جَاوَزُونِي وَنَزَلُوا بِلَادِي وَاخْتَارُونِي عَلَى مَنْ سِوَايَ حَتَّى أَدْعُوهُمْ فَأَسْأَلَهُمْ مَا يَقُولُ هَذَا فِي أَمْرِهِمْ فَإِنْ كَانُوا كَمَا يَقُولَانِ أَسْلَمْتُهُمْ إِلَيْهِمَا وَرَدَدْتُهُمْ إِلَى قَوْمِهِمْ وَإِنْ كَانُوا عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ مَنَعْتُهُمْ مِنْهُمَا وَأَحْسَنْتُ جَوَارَهُمْ مَا جَاوَزُونِي قَالَتْ ثُمَّ أَرْسَلَتْ إِلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَدَعَاهُمْ فَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولُهُ اجْتَمَعُوا ثُمَّ قَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ مَا تَقُولُونَ لِلرَّجُلِ إِذَا جِئْتُمُوهُ قَالُوا نَقُولُ وَاللَّهِ مَا عَلِمْنَا وَمَا أَمَرْنَا بِهِ نَبِيُّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَائِنْ فِي ذَلِكَ مَا هُوَ كَائِنْ فَلَمَّا جَاءُوهُ وَقَدْ دَعَا النَّجَاشِيُّ أَسَاقِفَتَهُ فَنَشَرُوا مَصَاحِفَهُمْ حَوْلَهُ لِيَسْأَلَهُمْ فَقَالَ مَا هَذَا الدِّينُ الَّذِي فَارَقْتُمْ فِيهِ قَوْمَكُمْ وَلَمْ تَدْخُلُوا فِي دِينِي وَلَا فِي دِينِ أَحَدٍ مِنْ هَذِهِ الْأُمَمِ قَالَتْ فَكَانَ الَّذِي كَلَّمَهُ جَعْفَرُ بْنُ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ لَهُ أَيُّهَا الْمَلِكُ كُنَّا قَوْمًا أَهْلَ جَاهِلِيَّةٍ نَعْبُدُ الْأَصْنَامَ وَنَأْكُلُ الْمَيْتَةَ وَنَأْتِي

الْفَوَاحِشَ وَتَقْطَعُ الْأَرْحَامَ وَنُسِيئُ الْجَوَارِ يَأْكُلُ الْقَوِيُّ مِمَّا الضَّعِيفُ فَكُنَّا عَلَى ذَلِكَ حَتَّى بَعَثَ اللَّهُ
 إِلَيْنَا رَسُولًا مِمَّنَّا نَعْرِفُ نَسَبَهُ وَصِدْقَهُ وَأَمَانَتَهُ وَعَفَافَهُ فَدَعَانَا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى لِنُوحِدَهُ وَنَعْبُدَهُ وَنَخْلَعَ مَا
 كُنَّا نَعْبُدُ نَحْنُ وَأَبَاؤُنَا مِنْ دُونِهِ مِنَ الْحِجَارَةِ وَالْأَوْثَانِ وَأَمَرَ بِصِدْقِ الْحَدِيثِ وَأَدَاءِ الْأَمَانَةِ وَصَلَةِ
 الرَّحِمِ وَحُسْنِ الْجَوَارِ وَالْكَفِّ عَنِ الْمَحَارِمِ وَالِدِّمَاءِ وَنَهَانَا عَنِ الْفَوَاحِشِ وَقَوْلِ الزُّورِ وَأَكْلِ مَالِ
 الْيَتِيمِ وَقَذْفِ الْمُحْصَنَةِ وَأَمَرَنَا أَنْ نَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ لَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَأَمَرَنَا بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصِّيَامِ
 قَالَ فَعَدَّدَ عَلَيْهِ أُمُورَ الْإِسْلَامِ فَصَدَّقْنَاهُ وَأَمَّنَّا بِهِ وَاتَّبَعْنَاهُ عَلَى مَا جَاءَ بِهِ فَعَبَدْنَا اللَّهَ وَحْدَهُ فَلَمْ نُشْرِكْ
 بِهِ شَيْئًا وَحَرَّمْنَا مَا حَرَّمَ عَلَيْنَا وَأَحَلَّلْنَا مَا أَحَلَّ لَنَا فَعَدَا عَلَيْنَا قَوْمُنَا فَعَدُّبُونَا فَفَتَنُونَا عَنْ دِينِنَا لِيُزِدُونَا
 إِلَى عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ مِنَ عِبَادَةِ اللَّهِ وَأَنْ نَسْتَحِلَّ مَا كُنَّا نَسْتَحِلُّ مِنَ الْخَبَائِثِ وَلَمَّا قَهَرُونَا وَظَلَمُونَا
 وَشَقُّوا عَلَيْنَا وَحَالُوا بَيْنَنَا وَبَيْنَ دِينِنَا خَرَجْنَا إِلَى بَلَدِكَ وَاخْتَرْنَاكَ عَلَى مَنْ سِوَاكَ وَرَغَبْنَا فِي جِوَارِكَ
 وَرَجَوْنَا أَنْ لَا نُظْلَمَ عِنْدَكَ أَيُّهَا الْمَلِكُ قَالَتْ فَقَالَ لَهُ النَّجَاشِيُّ هَلْ مَعَكَ مِمَّا جَاءَ بِهِ عَنْ اللَّهِ مِنْ
 شَيْءٍ قَالَتْ فَقَالَ لَهُ جَعْفَرُ نَعَمْ فَقَالَ لَهُ النَّجَاشِيُّ فَأَقْرَأْهُ عَلَيَّ فَقَرَأَ عَلَيْهِ صَدْرًا مِنْ كَهْيَعِصَ قَالَتْ
 فَبَكَى وَاللَّهِ النَّجَاشِيُّ حَتَّى أَخْضَلَ لِحْيَتَهُ وَبَكَتْ أَسَافَتُهُ حَتَّى أَخْضَلُوا مَصَاحِفَهُمْ حِينَ سَمِعُوا مَا
 تَلَا عَلَيْهِمْ ثُمَّ قَالَ النَّجَاشِيُّ إِنَّ هَذَا وَالَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى لِيُخْرِجَ مِنْ مِشْكَاةٍ وَاحِدَةٍ أَنْطَلَقَا فَوَاللَّهِ لَا
 أَشْلِيهِمْ إِلَيْكُمْ أَبَدًا وَلَا أَكَاذُ قَالَتْ أُمُّ سَلَمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَلَمَّا خَرَجَا مِنْ عِنْدِهِ قَالَ عَمْرُو بْنُ
 الْعَاصِ وَاللَّهِ لَا تَبِيتُهُ غَدًا أَعِيهِمْ عِنْدَهُ ثُمَّ أَشْتَاوِلُ بِهِ خَضِرَاءَهُمْ قَالَتْ فَقَالَ لَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي رَيْعَةَ
 وَكَانَ أَتَقَى الرَّجُلِينَ فِينَا لَا تَفْعَلْ فَإِنْ لَهُمْ أَرْحَامًا وَإِنْ كَانُوا قَدْ خَالَفُونَا قَالَ وَاللَّهِ لَا خَيْرَ لَهُ أَنْهُمْ
 يَزْعُمُونَ أَنَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ عَبْدٌ قَالَتْ ثُمَّ غَدَا عَلَيْهِ الْغَدَ فَقَالَ لَهُ أَيُّهَا الْمَلِكُ إِنَّهُمْ
 يَقُولُونَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ قَوْلًا عَظِيمًا فَأَرْسِلْ إِلَيْهِمْ فَسَلِّطْهُمْ عَمَّا يَقُولُونَ فِيهِ قَالَتْ أُمُّ سَلَمَةَ
 فَأَرْسَلَتْ إِلَيْهِمْ يَسْأَلُهُمْ عَنْهُ قَالَتْ وَلَمْ يَنْزِلْ بِنَا مِثْلُهَا فَاجْتَمَعَ الْقَوْمُ فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ مَاذَا تَقُولُونَ
 فِي عِيسَى إِذَا سَأَلَكُمُ عَنْهُ قَالُوا نَقُولُ وَاللَّهِ فِيهِ مَا قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى وَمَا جَاءَ بِهِ نَبِيُّنَا صَلَّى اللَّهُ
 عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَائِنًا فِي ذَلِكَ مَا هُوَ كَائِنٌ فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالَ لَهُمْ مَا تَقُولُونَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ
 فَقَالَ لَهُ جَعْفَرُ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نَقُولُ فِيهِ الَّذِي جَاءَ بِهِ نَبِيُّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ
 عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَرُوحُهُ وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاها إِلَى مَرْيَمَ الْعَذْرَاءِ الْبَتُولِ قَالَتْ فَضَرَبَ النَّجَاشِيُّ يَدَهُ عَلَى
 الْأَرْضِ فَأَخَذَ مِنْهَا عُودًا ثُمَّ قَالَ مَا عَدَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ مَا قُلْتَ هَذَا الْعُودَ فَتَاخَرْتُ بِطَارِقَتِهِ حَوْلَهُ
 حِينَ قَالَ مَا قَالَ فَقَالَ وَإِنْ نَحَرْتُمْ وَاللَّهِ أَذْهَبُوا فَأَنْتُمْ سُيُومٌ بِأَرْضِي وَالسُّيُومُ الْأَمْنُونَ مَنْ سَبَّكُمْ غَرِمَ
 ثُمَّ مَنْ سَبَّكُمْ غَرِمَ ثُمَّ مَنْ سَبَّكُمْ غَرِمَ فَمَا أَحْبَبُّ أَنْ لِي دَبْرٌ ذَهَبٌ وَأَنِّي آذَيْتُ رَجُلًا مِنْكُمْ وَالِدَبْرُ
 بِلِسَانِ الْحَبَشَةِ الْجَبَلِ رُدُّوا عَلَيْهِمَا هَدَايَاهُمَا فَلَا حَاجَةَ لَنَا بِهَا فَوَاللَّهِ مَا أَخَذَ اللَّهُ مِنِّي الرِّشْوَةَ حِينَ رَدَّ
 عَلَيَّ مُلْكِي فَأَخَذَ الرِّشْوَةَ فِيهِ وَمَا أَطَاعَ فِي النَّاسِ فَأُطِيعُهُمْ فِيهِ قَالَتْ فَخَرَجَا مِنْ عِنْدِهِ مَقْبُوحَيْنِ
 مَزْدُودًا عَلَيْهِمَا مَا جَاءَ بِهِ وَأَقَمْنَا عِنْدَهُ بِخَيْرٍ دَارٍ مَعَ خَيْرٍ جَارٍ قَالَتْ فَوَاللَّهِ إِنَّا عَلَى ذَلِكَ إِذْ نَزَلَ بِهِ

يَغْنِي مَنْ يُنَازِعُهُ فِي مُلْكِهِ قَالَتْ فَوَاللَّهِ مَا عَلِمْنَا حُزْنَاً قَطُّ كَانَ أَشَدَّ مِنْ حُزْنِ حَزْنَاهُ عِنْدَ ذَلِكَ تَخَوُّفًا
أَنْ يَظْهَرَ ذَلِكَ عَلَى النَّجَاشِيِّ فَيَأْتِي رَجُلٌ لَا يَعْرِفُ مِنْ حَقِّنَا مَا كَانَ النَّجَاشِيُّ يَعْرِفُ مِنْهُ قَالَتْ
وَسَارَ النَّجَاشِيُّ وَبَيْنَهُمَا عُرْضُ النَّيْلِ قَالَ فَقَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ رَجُلٍ
يَخْرُجُ حَتَّى يَحْضُرَ وَقَعَةَ الْقَوْمِ ثُمَّ يَأْتِينَا بِالْخَبَرِ قَالَتْ فَقَالَ الزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَا قَالَتْ
وَكَانَ مِنْ أَحَدِثِ الْقَوْمِ سِنًا قَالَتْ فَتَفَخُّوا لَهُ قَرِيبَةً فَجَعَلَهَا فِي صَدْرِهِ ثُمَّ سَبَحَ عَلَيْهَا حَتَّى خَرَجَ إِلَى
نَاحِيَةِ النَّيْلِ الَّتِي بِهَا مُلْتَقَى الْقَوْمِ ثُمَّ انْطَلَقَ حَتَّى حَضَرَهُمْ قَالَتْ وَدَعَوْنَا اللَّهَ تَعَالَى لِلنَّجَاشِيِّ
بِالظُّهُورِ عَلَى عَدُوِّهِ وَالتَّمَكُّينِ لَهُ فِي بِلَادِهِ وَاسْتَوْتَقَ عَلَيْهِ أَمْرَ الْحَبَشَةِ فَكُنَّا عِنْدَهُ فِي خَيْرِ مَنْزِلٍ حَتَّى
قَدِمْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِمَكَّةَ.

Bu rivayet de Necaşi bahsinin kaydedildiği *Abdullah b. Mes'ûd (I/1)* ve *Ebû Musa el-Eş'arî (I/3)* rivayetleriyle aynı muhtevadadır. Metin bakımından aralarındaki farklar, bu rivayetin sonunda birlikte değerlendirilmektedir.

Sadece Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.⁷⁷

a. İsnadı

Ümmü Seleme→Ebûbekir b. Abdurrahman→Zührî→Muhammed b. İshak→İbrahim b. Sa'd
Ümmü Seleme→Ebûbekir b. Abdurrahman→Zührî→Muhammed b. İshak→Seleme İbnü'l-Fadl
Ümmü Seleme→Ebûbekir b. Abdurrahman→Zührî→Muhammed b. İshak→Yunus b. Bükeyr

1) Sahabi Ravi

Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681): Önceki kocası Ebû Seleme ile birlikte Habeşistan'a hicret edenlerdendir. Mekkeli müşriklerin Müslüman olduklarına dair bir haber alınca Mekke'ye dönmüşler, ancak bunun doğru olmadığını görünce Medine'ye gitmek istemişlerdir. Kendilerine engel olunmasına rağmen Hz. Ümmü Seleme, Medine'ye ulaşmayı başarmıştır. Kocasının Uhud'da aldığı yara sonucu vefat etmesi üzerine dul kalmıştır. Daha sonra Allah Rasûlü'nün teklifini kabul ederek ezvac-ı tahirat arasına girmiş, çocukları da onun himayesinde büyümüşlerdir. Ümmehâtü'l-mü'minîn arasında en son vefat eden olduğu ve hicretin 59. ya da 61. senesinde 84 yaşlarındayken vefat ettiği nakledilmiştir.⁷⁸

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 202, V, 290-291. Ayrıca bkz.: İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 13; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 244; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 144.

⁷⁸ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 86; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 464; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 439; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 317; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1297; Zehebî, *Kâşif*, II, 519; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 754; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 483; a.mlf., *İsâbe*, VIII, 150.

2) Diğer Raviler

Ebûbekir b. Abdurrahman (ö. 94/712): Fukaha-yı seb'a'dandır. Namaz ve ibadete olan düşkünlüğünden ötürü “Kureyş'in rahibi” diye anılmıştır. Pek çok alim tarafından sika olarak kabul edilmiştir.⁷⁹

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Meşhur hadis alimidir, “hafız, hüccet” gibi tâdillerle hep övgü dolu sözlerle anılmıştır. Ancak bununla beraber bazı mürsel rivayetlerinin bulunduğu ve ayrıca tedlîs yaptığı, pek çok alim tarafından nakledilmektedir.⁸⁰ Alâî, onun “عن” lafzıyla naklettiği rivayetlerin alimler tarafından makbul sayıldığını belirtmektedir ve onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmiştir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.⁸¹

Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767): Meşhur meğâzi yazarıdır. Ekseriyet tarafından sadûk kabul edilmişse de hakkında iki zıt istikamette pek çok farklı değerlendirmeler yapılmış, rivayetiyle ihticac edilip edilmeyeceği ihtilâf konusu olmuştur. Ukaylî, İbn Ebû Hâtim, İbn Adıyy, İbnü'l-Cevzî gibi alimler ona “kezzab” (كذاب) diyenlerden örnekler vermişlerdir. Yine tedlîs yapmakla meşhur olduğuna ve pek çok münker rivayeti bulunduğu dikkat çekilmiştir. Alâî, onu daha çok zayıf veya meçhul ravilerden tedlîs yaptığı için semâ kaydı olmadıkça reddedilen 4. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir. Ayrıca ehl-i bid'at fırkalarından bazılarına meylettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Şöyle ki: Ebû İshak el-Cûzcânî (ö. 259/873) onun farklı ehl-i bid'at fırkalarına nispet edildiğini söylemektedir. Hatîb el-Bağdâdî onunla ihticacı bazı alimlerin terk etme sebepleri arasında onun Şia'ya

⁷⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 207; İclî, *Sikât*, II, 388; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 336; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 560; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1254; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 112; Zehebî, *Kâşif*, II, 411; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 63; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 623; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 34.

⁸⁰ Bkz.: Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 335; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 287; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müde'llisîn*, s. 181, 266; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, s. 13, 45; a.mlf., *Nüket*, II, 642 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

⁸¹ Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; İbn Hacer, *Nüket*, II, 642 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

meyilli olmasını (يتشيع) ve Kaderiye'ye nispet edilmesini (ينسب إلى القدر) saymakta, Muhammed b. Abdullah b. Nümejr (ö. 234/848) onun Kaderiye'ye mensup olmakla itham edildiğini, ancak onun Kaderîlik konusunda en son akla gelecek insan olduğunu belirtmektedir. Ebû Dâvûd'un onu Kaderî ve Mutezilî (قدرى معتزلى) saydığı nakledilmektedir.⁸² Hadis ravilerinde Şîlik eğilimini inceleyen bir çalışmada, kendisine Şîî ricâl kitaplarında da yer verildiği belirtilmektedir.⁸³

Bu rivayetin son ortak ravisi Muhammed b. İshak'tan sonra ravi dağılımı İbrahim b. Sa'd (ö. 185/801), Seleme İbnü'l-Fadl (ö. ~191/806), ve Yunus b. Bükeyr (ö. 199/814) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Zevâid türünün en başta gelen örneklerinden *Mecmeu 'z-zevâid*'in müellifi Heysemî (ö. 807/1404), Muhammed b. İshak dışındaki ravilerin Buhârî ravisi olduğunu belirtmiş, onun da hadisi semâ kaydıyla rivayet ettiğini söylemiştir.⁸⁴ Şuayb Arnaût, sadûk bir ravi dediği Muhammed b. İshak'tan Müslim'in mütâbî rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Onun dışındaki ravilerin Şeyhayn ravisi olduğunu hatırlatmakta ve isnadı hasen saymaktadır.⁸⁵ Ahmed Muhammed Şâkir ve Hamza Zeyn, isnadın sahih olduğunu söylerler.⁸⁶

c. Metin Mukayesesi⁸⁷

Necaşi ve Habeşistan'a hicret eden sahâbilerle ilgili olan *Abdullah b. Mes'ûd*

⁸² Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 23; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 380; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 102; *Hatîb el-Bağdâdî*, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz., I, 214; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 416; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 41; Zehebî, *Kâşif*, II, 156; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 552; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, VII, 33; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 159; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113; Sıbt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 171, 268; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 467; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 34; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 13, 51; a.mlf., *Nuket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

⁸³ Bkz.: *Topgöl*, Muhammed Enes; *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, 2010, s. 231-232.

⁸⁴ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VI, 27.

⁸⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXVII, 175; Tahâvî, (thk. Arnaût), XIV, 244.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), II, 354; a.mlf., (thk. Zeyn), XVI, 327.

⁸⁷ I/1, I/3, I/4 no'lu hadisler, Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 39.

(I/1), *Ebû Musa el-Eş'arî* (Abdullah b. Kays) (I/3) ve Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetlerine, Hz. İsa'nın isim ve sıfatlarına dair az da olsa bilgi bulunduğu için yer vermiş bulunuyoruz. Bunlardan Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayeti diğerlerine göre çok daha teferruatlı bir anlatımla gelmiştir. Rivayetlerde özetle müslümanların Habeşistan'a hicret etmeleri, müşriklerin de Necaşi'yi ikna edip onları geri almak üzere peşlerinden Amr b. Âs ile Umare b. Velid'i (ya da Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetine göre Abdullah b. Ebû Rabîa'yı) göndermeleri ve sonrasında Necaşi'nin huzurundaki karşılıklı konuşmalar yer almaktadır. Hz. İsa ile ilgili kısmı, Amr b. Âs'ın müslümanları Necaşi'ye şikayetiyle başlar. Bunun üzerine Cafer b. Ebû Talip, müslümanlara 'bugün sözcünüz benim' der ve hep birlikte huzura gelirler. Herkesin Necaşi'ye secde ederken Müslümanların bunu yapmayışları dikkat çeker, sebebi sorulur ve açıklama yapılır. Sonra Hz. Cafer, cahiliye dönemindeki ile İslâm'ı tanıdıktan sonraki halleri arasındaki farkları sıralar. *Abdullah b. Mes'ûd* (I/1) rivayetinde olmayan Hz. Cafer'in bu açıklamaları Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetinde daha teferruatlıdır. Hatta Necaşi'nin gelen vahiyden bir parça dinlemek istemesi üzerine Hz. Cafer'in Meryem suresinin başından okuduğu ve başta Necaşi olmak üzere bütün din büyüklerinin ağladığı da kaydedilmektedir. Yine sadece Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetinden anlaşıldığına göre hâdisi tek bir oturumda cereyan etmemiş, istediğini elde edemeyen Amr b. Âs'ın teşebbüsleriyle tekrar bir oturum daha gerçekleşmiştir.⁸⁸ Bu noktada Amr b. Âs “فَإِنَّهُمْ يُخَالِفُونَكَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ” diyerek, Necaşi'nin hristiyanlık duygusunu harekete geçirmeye çalışır. Bunun üzerine Necaşi “مَا تَقُولُونَ” ifadesiyle müslümanlara Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem hakkındaki kanaatlerini sorar. *Abdullah b. Mes'ûd* (I/1) rivayetini nakledenlerden Said b. Mansûr metninde onun bu sorusu mevcut değildir.⁸⁹ Necaşi'nin aldığı cevap ayete telmihen “نَقُولُ كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ كَلِمَةُ اللَّهِ وَرُوحُهُ أَلْقَاهَا إِلَى الْعَذْرَاءِ الْبَتُولِ الَّتِي” şeklinde. Bu cevap üzerine Necaşi yerden bir çöp

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 202, V, 290-291; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 244; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 144.

⁸⁹ Said b. Mansûr, *Sünen*, II, 227-228.

يَا مَعْشَرَ الْحَبَشَةِ وَالْقِسْيَسِينَ وَالرُّهْبَانَ وَاللَّهِ مَا يَزِيدُونَ عَلَى الَّذِي نَقُولُ فِيهِ مَا يَسْوَى هَذَا “ alip مَرْحَبًا بِكُمْ وَبِمَنْ جِئْتُمْ مِنْ عِنْدِهِ أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ فَإِنَّهُ الَّذِي نَجِدُ فِي الْإِنْجِيلِ وَإِنَّهُ الرَّسُولُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ انزَلُوا حَيْثُ شِئْتُمْ وَاللَّهُ لَوْلَا مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْمُلْكِ لَأَتَيْتُهُ حَتَّى أَكُونَ أَنَا ” عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَلَوْلَا مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْمُلْكِ لَأَتَيْتُهُ حَتَّى أَحْمِلَ نَعْلَيْهِ ” açıklamasını yapar. Bu ifade, metinlere göre basit farklarla kaydedilmiştir. *Ebû Musa el-Eş'arî (I/3)* rivayetini nakleden Ebû Dâvûd, rivayetin uzun metnine işaret etmekle yetinip sadece Necaşi'nin “ أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ ” ”عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَلَوْلَا مَا أَنَا فِيهِ مِنَ الْمُلْكِ لَأَتَيْتُهُ حَتَّى أَحْمِلَ نَعْلَيْهِ” sözüne yer vermiştir.⁹⁰ *Ebû Musa el-Eş'arî (I/3)* rivayetinin yalnızca İbn Ebû Şeybe ve Abd b. Humeyd metinlerinin sonunda, Amr b. Âs ve Umare b. Velid arasında geçen kişisel bir meselenin de kaydedildiği görülmektedir.⁹¹

5. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:

Dârimî metni:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ جَلَسَ نَاسٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْتَظِرُونَهُ فَخَرَجَ حَتَّى إِذَا دَنَا مِنْهُمْ سَمِعَهُمْ يَتَذَكَّرُونَ فَتَسَمَّعَ حَدِيثَهُمْ فَإِذَا بَعْضُهُمْ يَقُولُ عَجَبًا إِنَّ اللَّهَ اتَّخَذَ مِنْ خَلْقِهِ خَلِيلًا فَإِبْرَاهِيمَ خَلِيلُهُ وَقَالَ آخَرُ مَاذَا بَأْعَجَبَ مِنْ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا وَقَالَ آخَرُ فَعِيسَى كَلِمَةً اللَّهُ وَرُوحُهُ وَقَالَ آخَرُ وَآدَمُ اضْطَفَاهُ اللَّهُ فَخَرَجَ عَلَيْهِمْ فَسَلَّمَ وَقَالَ قَدْ سَمِعْتُ كَلَامَكُمْ وَعَجَبْتُكُمْ أَنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلُ اللَّهِ وَهُوَ كَذَلِكَ وَمُوسَى نَجِيُّهُ وَهُوَ كَذَلِكَ وَعِيسَى رُوحُهُ وَكَلِمَتُهُ وَهُوَ كَذَلِكَ وَآدَمُ اضْطَفَاهُ اللَّهُ تَعَالَى وَهُوَ كَذَلِكَ أَلَا وَأَنَا حَبِيبُ اللَّهِ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا حَامِلُ لَوَاءِ الْحَمْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَحْتَهُ آدَمُ فَمَنْ دُونَهُ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ شَافِعٍ وَأَوَّلُ مُشَفَّعٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ يَحْرِكُ بِحَلْقِ الْجَنَّةِ وَلَا فَخْرَ فَيَفْتَحُ اللَّهُ فَيَدْخُلُ فِيهَا وَمَعِيَ فَقَرَاءُ الْمُؤْمِنِينَ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَكْرَمُ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ عَلَى اللَّهِ وَلَا فَخْرَ.

Bu rivayete göre Peygamberimiz, ashabının yanına geldiğinde onları peygamberlerin faziletlerinden bahsederlerken bulur. İçlerinden biri Hz. İsa'yı “Allah'ın

⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 56.

⁹¹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 350; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 193.

kelimesi ve ruhudur.” diye tanımlar ve Allah Rasûlü bunu tasdik eder.

Bu hadisi Dârimî ve Tirmizî nakletmiştir.⁹²

a. İsnadı

Abdullah b. Abbas→İkrime→Seleme b. Vehrâm→Zem’a b. Salih→Ubeydullah b. Abdülmecid
Abdullah b. Abbas→İkrime→Seleme b. Vehrâm→Zem’a b. Salih→Ubeydullah b. Abdülmecid→Ali b. Nasr

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687): Peygamberimizin amcası Hz. Abbas’ın oğludur ve hicretten dört-beş sene önce doğmuştur. “Hibrü’l-Ümme (ümmetin allâmesi)”, “Bahr (ilimde derya)” ve “Tercümânü’l-Kur’ân (Kur’ân’ı bize intikal ettiren, ilâhî muhtevayı tercüme eden)” gibi sıfatlarla anılmıştır. Nitekim Peygamberimizin onun hakkında “اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ = *Allahım, onu dinde fakih (derin anlayış sahibi) kıl.*” şeklindeki duası bilinmektedir. Hz. Ömer’in, ashabın yaşlılarından oluşan “Meşveret Meclisi”ne, yaşının küçük olmasına rağmen onu da aldığı nakledilmiştir. Bu durumu yanında hayli mütevazi olduğu belirtilmektedir. Pek çok hadis rivayeti yanında onun âyet tefsirleri de bütün tefsirlere kaynaklık etmiştir. Tâif’te vefat etmiştir.⁹³

2) Diğer Raviler

İkrime mevlâ İbn Abbas (ö. 104/722): İbn Abbas’ın mevlâsı olan İkrime, sika bir ravi olarak kabul edilmiştir.⁹⁴

⁹² **Dârimî**, “Mukaddime”, 8; **Tirmizî**, “Menâkıb”, 1. Tirmizî şarihlerinden İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), bu hadisi zikrettiği yerde herhangi bir kayıt düşmemiş, Aliyyülkârî (ö. 1014/1605), Mübârekfûrî (ö. 1353/1934) ve Dârimî şarihi Nebil b. Haşim el-Gamrî bir probleminden söz etmemişlerdir. Bkz.: **İbnü’l-Arabî**, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî; **Ârizatü’l-ahvezî bi şerhi Sahîhi’t-Tirmizî**, I-XIII, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, tsz., XIII, 103; **Aliyyülkârî**, Ebu’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed; **Mirkâtü’l-mefâtih**, [Tahkik: Sıdkı Muhammed Cemil el-Attar], I-X, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1412/1992, X, 442; **el-Mübârekfûrî**, Ebu’l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahman b. Abdurrahim; **Tuhfetü’l-ahvezî**, I-X, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, tsz., X, 60; **el-Gamrî**, Ebû Asım Nebil b. Haşim; **Fethu’l-mennân şerhu ve tahkîku Kitâbi’d-Dârimî el-müsemma bi’l-Müsnedi’l-Câmi**, I-X, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, Riyad, 1419/1999, I, 407.

⁹³ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, I, 40; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, V, 3; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, V, 116; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 207; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XV, 154; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, II, 804; Zehebî, **Kâşif**, I, 565; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 309; a.mlf., **Tehzîb**, V, 242; a.mlf., **İsâbe**, IV, 141.

⁹⁴ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VII, 49; İclî, **Sikât**, II, 145; Ukaylî, **Duafâ**, III, 373; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VII, 7; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 229; İbn Adıyy, **Kâmil**, V, 266; Bâcî, **et-**

Seleme b. Vehrâm (ö. ?): İbn Maîn, Ebû Zür'a, İbn Hibbân tarafından "sika" denilen bu raviyi, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin zayıf saydığı zikredilmektedir. İbn Hacer "sadûk" demektedir. Ahmed b. Hanbel, Zem'a b. Salih'in ondan münker rivayetler naklettiği gerekçesiyle Seleme'nin rivayetlerinin zayıf olabileceği endişesini ortaya koymuştur. Ukaylî, onun İkrime'den gelen rivayetlerine mütâbaat eden olmadığını, İbn Hibbân, onun Zem'a b. Salih kanalıyla gelenler dışındaki rivayetlerine itibar edilebileceğini söylemektedir. Ancak hemen hatırlatalım ki incelememize konu olan *Abdullah b. Abbas (I/5)* rivayeti Zem'a'dandır. İbn Adiyy, onun Zem'a'dan olan rivayetlerinin çoğunu zikretmiş ve bu rivayetlerini dikkate alarak Seleme b. Vehrâm hakkında "lâ be'se bih" demiştir.⁹⁵

Zem'a b. Salih (ö. ?): "Salih" ya da "suveylî" diyen bulunmakla beraber, daha ziyade "zayıflık eseri var, leyse bi'l-kavî, leyyin, vâhi'l-hadîs, zayıf, daîfü'l-hadîs" gibi cerhin 1. ve 2. mertebelerini ifade için kullanılan tanımlamalarla anılmaktadır. Özellikle Zührî'den naklettiği rivayetlerinde fazlaca hatalar yaptığı (كثير الغلط) عن الزهري ve bunların münker denecek türden olduğu belirtilir. Onun durumu "Salih bir kişidir ama vehme düşer de farkına varmaz, vehim neticesi hata yapar fakat anlamaz; böylece meşhurlardan rivayetlerinde bile münkerlik oluşur." ifadesiyle anlatılmıştır. Buhârî, onun sika ravilere muhalefet ettiğini, bundan ötürü İbn Mehdî'nin onun rivayetlerini terketmeye başladığını söylemektedir. Müslim, onu makrûnen zikretmiştir.⁹⁶

Ubeydullah b. Abdülmecid (ö. 209/824): İbn Sa'd, İclî, İbn Hibbân, Dârakutnî sika saydıkları bu ravi hakkında Ebû Hâtim "sâlihun leyse bihî be's" demiştir.

Ta'dîl ve't-tecrîh, III, 1022; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XX, 294; Zehebî, **Zikru men tüküllime fih**, s. 136.

⁹⁵ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, IV, 81; Ukaylî, **Duafâ**, II, 146; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IV, 175; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 399; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 338; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XI, 328; Zehebî, **Kâşif**, I, 455; a.mlf., **Târîh**, VIII, 121; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 248; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 141.

⁹⁶ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 451; Nesâî, **Duafâ**, I, 43; Ukaylî, **Duafâ**, II, 94; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 624; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, I, 312; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 41; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 229; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, IX, 386; Zehebî, **Kâşif**, I, 406; a.mlf., **el-Muğnî fi'd-duafâ**, I, 240; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 80; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 217.

Ukaylî, Yahya b. Maîn'e sorduğunu "leyse bi-şey" diyerek onu zayıf saydığını nakletmektedir. Ancak bu bir yanlışlık eseri olmalıdır. Zira ona "sadûk" diyen İbn Hacer, Yahya b. Maîn'in onu zayıf saydığının sabit olmadığını belirtmektedir. Nitekim İbn Maîn'in, bu ravi hakkında *Târîh*'inde "leyse bihî be's" dediği görülmektedir ki onun bu ifadeyi "sika" anlamında kullandığı bilinmektedir.⁹⁷

Bu rivayetin son ortak ravisi Ubeydullah'tan nakledenlerden biri onun talebesi Dârimî, diğeri ise Tirmizî'nin hocası Ali b. Nasr el-Cehdamî (ö. 187/803)'dir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, kendi rivayeti için "garib" kaydını düşmüştür.⁹⁸ Tahir el-Makdisî (ö. 507/1108), ravi Seleme b. Vehrâm'ın zayıflığına vurgu yapmıştır.⁹⁹ Hatîb et-Tebrîzî (ö. 737/1336) hasenler kısmında yer verirken,¹⁰⁰ İbn Kesîr (ö. 774/1372) rivayetin şahidleri olduğuna dikkat çeker.¹⁰¹ Elbânî ise rivayete zayıf demektedir.¹⁰² Dârimî muhakkiki Hüseyin Selim Esed, ravi Zem'a b. Salih'in zayıf oluşundan ötürü Dârimî'ye ait isnadın zayıf olduğunu söyler. Ancak İbn Kesîr'e paralel olarak o da rivayetin şahidleri olduğunu hatırlatır.¹⁰³ Dârimî şarihi Nebil b. Haşim el-Gamrî de, aynı paralelde açıklamalar yapmakta, şahidlerinden örnekler vermektedir.¹⁰⁴

c. Metin Mukayesesi

Rivayete yer veren Dârimî¹⁰⁵ ve Tirmizî¹⁰⁶ metinleri birbirine oldukça yakın

⁹⁷ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 299; **İbn Maîn**, Ebu Zekeriya Yahya; **Târîhu İbn Maîn (Rivayetü Osman ed-Dârimî)**, I-IV, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Dimaşk, 1400/1971, s. 178; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, V, 391; İclî, **Sikât**, II, 111; Ukaylî, **Duafâ**, III, 123; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, V, 324; İbn Hibbân, **Sikât**, VIII, 404; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 123-124; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIX, 104; Zehebî, **Kâşif**, I, 683; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 373; a.mlf., **Tehzîb**, VII, 31.

⁹⁸ Bkz.: **Tirmizî**, "Menâkıb", 1.

⁹⁹ **el-Makdisî**, Muhammed b. Tahir; **Zahîratü'l-huffâz**, I-V, Dâru's-selef, Riyad, 1416/1996, I, 498.

¹⁰⁰ Bkz.: **et-Tebrîzî**, Muhammed b. Abdullah el-Hatîb; **Mişkâtü'l-Mesâbih**, I-III, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985, III, 1604.

¹⁰¹ Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîr**, I, 561.

¹⁰² Bkz.: **et-Tirmizî**, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ; **el-Câmiu's-Sahîh**, [Tahkîk: M. Nâsiruddin el-Elbânî], Mektebetü'l-Meârif, Riyad, tsz., s. 823.

¹⁰³ Bkz.: **ed-Dârimî**, Abdullah b. Abdurrahmân; **es-Sünen**, [Tahkîk: Hüseyin Selim Esed], I-IV, Dâru'l-muğnî, Riyad, 1421/2000, s. 195 (3. dp).

¹⁰⁴ Bkz.: Gamrî, **Fethu'l-mennân**, I, 407.

¹⁰⁵ **Dârimî**, "Mukaddime", 8.

¹⁰⁶ **Tirmizî**, "Menâkıb", 1.

olmakla beraber manayı değiştirmeyen basit farklar mevcuttur. Sözelimi Dârimî metnindeki “النَّبِيِّ” ifadesi Tirmizî metninde “رَسُولِ اللَّهِ”; “فَتَسْمَعُ حَدِيثَهُمْ فَإِذَا بَعْضُهُمْ”; “اتَّخَذَ إِبْرَاهِيمُ خَلِيلًا”; “فَاتِّبْرَاهِيمُ خَلِيلُهُ”; “فَسَمِعَ حَدِيثَهُمْ فَقَالَ بَعْضُهُمْ” ifadesi “يَقُولُ” ifadesi “مِنْ كَلَامِ مُوسَى كَلِمَةً تَكْلِيمًا” ifadesi “وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا” şeklinde ayete telmih olarak; “وَعِيسَى رُوحُ اللَّهِ” ifadesi ise “وَعِيسَى رُوحُهُ” şeklindedir. Dârimî metnindeki “بِحَلَقِ الْجَنَّةِ وَلَا فَخْرَ” ifadesi ise “تَحْتَهُ آدَمُ فَمَنْ دُونَهُ” kaydı diğerinde hiç yokken, “بِحَلَقِ الْجَنَّةِ” ifadesi ise sadece “حَلَقِ الْجَنَّةِ” şeklindedir.

B. Nesebi, Doğumu ve Yetişmesi

Hiz. İsa'nın nesebiyle irtibatlı sayılabilecek *Muğire b. Şu'be (I/8)* rivayeti, Meryem sûresinde anlatılan Hiz. Meryem'e “Ey Harun'un kız kardeşi”¹⁰⁷ denilmesiyle ilgilidir. İsrâ ve miraç hâdisesini anlatan rivayetlerden *Mâlik b. Sa'saa (I/6)*, *Ebû Zerr (I/7)*, *Abdullah b. Abbas (I/11)* ve *Enes b. Mâlik (I/12)* rivayetleri, Hiz. İsa ile Hiz. Yahya'nın teyzezâde olduklarını belirtmeleri yönüyle incelenmiştir. Doğumu esnasında her çocuğa dokunan şeytanın, Hiz. İsa ve annesine dokunamadığına dair *Ebû Hureyre (I/9)* rivayetiyle, yine *Ebû Hureyre (I/10)*'den gelen Hiz. İsa'nın kundakta iken konuşan üç kişiden biri olduğunu ifade eden rivayet, onun doğumu ve yetişmesiyle irtibatlıdır.

6. Mâlik b. Sa'saa (ö. ?) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ مَالِكِ بْنِ صَعْصَعَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ بَيْنَا أَنَا عِنْدَ الْبَيْتِ بَيْنَ النَّائِمِ وَالْيَقْظَانِ إِذْ أَقْبَلَ أَحَدُ الثَّلَاثَةِ بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ فَأَتَيْتُ بِطُسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مَلَأَهُ حِكْمَةً وَإِيمَانًا فَشَقَّ مِنَ النَّحْرِ إِلَى مَرَاقِي الْبَطْنِ فغَسَلَ الْقَلْبَ بِمَاءٍ زَمْزَمَ ثُمَّ مَلِئَهُ حِكْمَةً وَإِيمَانًا ثُمَّ أَتَيْتُ بِدَابَّةٍ دُونَ الْبُغْلِ وَفَوْقَ

¹⁰⁷ Bkz.: Meryem, 19; 28.

الْحِمَارِ ثُمَّ انْطَلَقْتُ مَعَ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَتَيْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا قِيلَ مَنْ هَذَا قَالَ جِبْرِيلُ قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قِيلَ وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ نَعَمْ قِيلَ مَرْحَبًا بِهِ وَنِعْمَ الْمَجِيءُ جَاءَ فَأَتَيْتُ عَلَى آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ ابْنِ وَنَبِيِّ ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ قِيلَ مَنْ هَذَا قِيلَ جِبْرِيلُ قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَمِثْلُ ذَلِكَ فَأَتَيْتُ عَلَى يَحْيَى وَعِيسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِمَا فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أَخٍ وَنَبِيِّ ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ الثَّالِثَةَ فَمِثْلُ ذَلِكَ فَأَتَيْتُ عَلَى يُوسُفَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أَخٍ وَنَبِيِّ ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ الرَّابِعَةَ فَمِثْلُ ذَلِكَ فَأَتَيْتُ عَلَى إِدْرِيسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أَخٍ وَنَبِيِّ ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ الْخَامِسَةَ فَمِثْلُ ذَلِكَ فَأَتَيْتُ عَلَى هَارُونَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أَخٍ وَنَبِيِّ ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ السَّادِسَةَ فَمِثْلُ ذَلِكَ ثُمَّ أَتَيْتُ عَلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ أَخٍ وَنَبِيِّ فَلَمَّا جَاوَزْتُهُ بَكَى قِيلَ مَا أَبْكَاكَ قَالَ يَا رَبِّ هَذَا الْعُلَامُ الَّذِي بَعَثْتَهُ بَعْدِي يَدْخُلُ مِنْ أُمَّتِهِ الْجَنَّةَ أَكْثَرَ وَأَفْضَلَ مِمَّا يَدْخُلُ مِنْ أُمَّتِي ثُمَّ أَتَيْنَا السَّمَاءَ السَّابِعَةَ فَمِثْلُ ذَلِكَ فَأَتَيْتُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِكَ مِنْ ابْنِ وَنَبِيِّ قَالَ ثُمَّ رُفِعَ إِلَيَّ الْبَيْتُ الْمَعْمُورُ فَسَأَلْتُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ هَذَا الْبَيْتُ الْمَعْمُورُ يُصَلِّي فِيهِ كُلُّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ إِذَا خَرَجُوا مِنْهُ لَمْ يَغُودُوا فِيهِ آخِرَ مَا عَلَيْهِمْ قَالَ ثُمَّ رُفِعْتُ إِلَيَّ سِدْرَةُ الْمُنْتَهَى فَإِذَا نَبُفُّهَا مِثْلُ قِلَالٍ هَجَرَ وَإِذَا وَرْفُهَا مِثْلُ آذَانِ الْفِيلَةِ وَإِذَا فِي أَصْلِهَا أَرْبَعَةُ أَنْهَارٍ نَهْرَانِ بَاطِنَانِ وَنَهْرَانِ ظَاهِرَانِ فَسَأَلْتُ جِبْرِيلَ فَقَالَ أَمَّا الْبَاطِنَانِ فَفِي الْجَنَّةِ وَأَمَّا الظَّاهِرَانِ فَالْفُرَاتُ وَالنَّيْلُ قَالَ ثُمَّ فُرِضَتْ عَلَيَّ خَمْسُونَ صَلَاةً فَأَتَيْتُ عَلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ مَا صَنَعْتَ قُلْتُ فُرِضَتْ عَلَيَّ خَمْسُونَ صَلَاةً فَقَالَ إِنِّي أَعْلَمُ بِالنَّاسِ مِنْكَ إِنِّي عَالَجْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَشَدَّ الْمُعَالَجَةِ وَإِنَّ أُمَّتَكَ لَنْ يُطِيفُوا ذَلِكَ فَارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكَ قَالَ فَرَجَعْتُ إِلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَسَأَلْتُهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنِّي فَجَعَلَهَا أَرْبَعِينَ ثُمَّ رَجَعْتُ إِلَى مُوسَى فَأَتَيْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَا صَنَعْتَ قُلْتُ جَعَلَهَا أَرْبَعِينَ فَقَالَ لِي مِثْلَ مَقَالَتِهِ الْأُولَى فَرَجَعْتُ إِلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَجَعَلَهَا ثَلَاثِينَ فَأَتَيْتُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ لِي مِثْلَ مَقَالَتِهِ الْأُولَى فَرَجَعْتُ إِلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَجَعَلَهَا عِشْرِينَ ثُمَّ عَشْرَةً ثُمَّ خَمْسَةً فَأَتَيْتُ عَلَى مُوسَى فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ لِي مِثْلَ مَقَالَتِهِ الْأُولَى فَقُلْتُ إِنِّي أَسْتَجِي مِنْ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ مِنْ كَمْ أَرْجِعُ إِلَيْهِ فَنُودِيَ أَنْ قَدْ أَمْضَيْتُ فَرِيضَتِي وَخَفَّفْتُ عَنْ عِبَادِي وَأَجَزِي بِالْحَسَنَةِ عَشْرَ أَمْثَالِهَا حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا شَيْبَانُ عَنْ قَتَادَةَ قَالَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ مَالِكَ بْنَ صَعْصَعَةَ حَدَّثَهُمْ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ بَيْنَمَا أَنَا عِنْدَ الْكَعْبَةِ بَيْنَ النَّائِمِ وَالْيَقْظَانِ فَذَكَرَ الْحَدِيثَ قَالَ ثُمَّ انْطَلَقْنَا إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ فَاسْتَفْتَحَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقِيلَ مَنْ هَذَا قَالَ جِبْرِيلُ قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قِيلَ أَوْقَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ قَالَ نَعَمْ فَفُتِحَ لَهُ قَالُوا مَرْحَبًا بِهِ وَنِعْمَ الْمَجِيءُ جَاءَ فَأَتَيْنَا عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ جِبْرِيلُ هَذَا أَبُوكَ إِبْرَاهِيمُ فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ فَقَالَ مَرْحَبًا بِالْإِبْنِ الصَّالِحِ وَالنَّبِيِّ الصَّالِحِ ثُمَّ رُفِعْتُ لِي

سِدْرَةُ الْمُتَنَهَّى فَإِذَا وَرَقُهَا مِثْلُ آذَانِ الْفُيُولِ وَإِذَا نَبَقُهَا مِثْلُ قِلَالٍ هَجَرَ وَإِذَا أَرْبَعَةُ أَنْهَارٍ يَخْرُجْنَ مِنْ أَصْلِهَا نَهْرَانِ ظَاهِرَانِ وَنَهْرَانِ بَاطِنَانِ فَقُلْتُ مَا هَذَا يَا جَبْرِيلُ قَالَ أَمَّا النَّهْرَانِ الظَّاهِرَانِ فَالْنَّيْلُ وَالْفَرَاتُ وَأَمَّا الْبَاطِنَانِ فَالنَّهْرَانِ فِي الْجَنَّةِ قَالَ فَأَتَيْتُ بِإِنَاءَيْنِ أَحَدُهُمَا خَمْرٌ وَالْآخَرُ لَبَنٌ قَالَ فَأَخَذْتُ اللَّبْنَ فَقَالَ جَبْرِيلُ أَصَبْتَ الْفِطْرَةَ.

İsrâ ve miraç ile ilgili olan bu Mâlik b. Sa'saa rivayetinde Peygamberimiz, semâ tabakalarında peygamberlerle karşılaşır. İkinci semâyâ vardıklarında Hz. İsa tek başına değil, Hz. Yahya ile birliktedir. Peygamberimiz bu iki peygambere selam verir, onlar da mukabelede bulunurlar.

Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî (özet) ve Nesâî nakletmişlerdir.¹⁰⁸

a. İsnadı

Mâlik b. Sa'saa→Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme→Hişam b. Ebû Abdullah ed-Destüvâî
Mâlik b. Sa'saa→Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme→Said b. Ebû Arûbe (Mihrân)
Mâlik b. Sa'saa→Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme→Şeybân b. Abdurrahman
Mâlik b. Sa'saa→Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme→Hemmam b. Yahya

1) Sahabi Ravi

Mâlik b. Sa'saa (ö. ?): Enes b. Mâlik'in miraç hadisini kendisinden rivayet ettiği sahabilerden birisidir. Basra'da yaşadığı kayıtlar arasındadır. Mirac hadisini rivayet edenler arasında onun rivayet ettiği metni en sıhhatli sayanlar olmuştur. Mirac rivayeti dışında bilinmeyişi ve Enes b. Mâlik'in ondan da rivayet etmesinden yola çıkılarak, erken dönemde vefat etmiş bir sahabi olabileceği tahmin edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin onu *Müphemât*'ında zikrettiği nakledilmektedir. İbn Hacer, İbn Sa'd'ın onun nesebini ulaştığı son noktaya kadar kaydettiğini belirtmiştir. Medine'de vefat ettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁹

Enes b. Mâlik (ö. 91/709): Annesinin tavsiyesiyle on yaşında bir çocukken

¹⁰⁸ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 207-210; **Buhârî**, "Bed'ü'l-halk", 6, "Enbiyâ", 43, "Menâkıbü'l-ensâr", 42; **Müslim**, "İmân", 264; **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (94) 1; **Nesâî**, "Salât", 1; a.mlf., **es-Sünenü'l-kübrâ**, I, 138; **İbn Huzeyme**, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî; **et-Tevhîd**, I-II, Mektebetü'r-ruşd, Suudiyye, 1414/1994, I, 153. Ayrıca bkz.: Ebû Avâne, **Müsned**, I, 107.

¹⁰⁹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 300; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 211; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 377; İbn Abdülberr, **İstîâb**, II, 1352; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVII, 147; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 695; Zehebî, **Kâşif**, II, 235; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 517; a.mlf., **Tehzîb**, X, 16; a.mlf., **İsâbe**, V, 728.

Resulullah'ın hizmetine girmiştir. Medine döneminde sürekli onun yakınında bulunduğu ve hizmetini yaptığı için Allah Rasûlü'nün bir çok sözüne ve davranışına şahit olma fırsatı bulmuştur. Peygamberimizin vefatından sonra Basra'ya yerleşen Enes b. Mâlik, en çok hadis nakleden sahabiler arasındadır. Uzun ömrü, zenginliği ve çok sayıdaki çocuklarıyla da meşhur olmuştur. Basra'da doksan üç ya da doksan beş yıllarında vefat ettiği nakledilmiştir.¹¹⁰

2) Diğer Raviler

Katâde b. Diâme (ö. 117/735): “Sika, sebt” denilen ve hep güzel hasletleriyle anılan bir ravidir. Ancak onun tedlîs yaptığıнын herkesçe bilindiği, çokça mürsel nakilde bulunduğu kaydedilmiştir. Hadis alırken duyulduğu anlarda ezberlemek için uğraşmak yerine hızlıca aldığı nakledilmiştir. Ayrıca önceleri hadisleri isnadsız rivayet ettiği, Hammad b. Ebû Süleyman'dan gördükten sonra isnad zikretmeye başladığı anlatılır. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/939), onun Abdurrahman b. Âdem'den semâi bulunmadığını belirtmektedir. Hâkim, Katâde b. Diâme'yi yaptığı tedlîste kötü bir niyet taşıdığı düşünülemeyecek kategoride zikretmiştir. Alâî, ona semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta yer vermektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir. Diğer taraftan İclî, Katâde b. Diâme'ye Kaderîlik ithamında bulunulduğunu, ancak onun davetçi olmadığını söylemiştir. Onun Kaderiyye konusunda fikrinde çok ısrarcı olduğunu nakledenler de olmuştur, fakat bununla beraber kimsenin onunla ihticacdan vazgeçmediğine dikkat çekilmiştir.¹¹¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Katâde'dir; ondan nakleden raviler Hişam b. Ebû

¹¹⁰ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 17; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 27; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 286; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 4; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 353; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 390; Zehebî, *Kâşif*, I, 256; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 44; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 115; a.mlf., *Tehzîb*, I, 329; a.mlf., *İsâbe*, I, 126.

¹¹¹ Bkz.: İclî, *Sikât*, I, 359; Fesevî, *Ma'rife*, II, 161; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 133; a.mlf., *Merâsîl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1397/1966, s. 173; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 321; *el-Hâkim*, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî; *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1397/1977, s. 103-104; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1064; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 498; Zehebî, *Kâşif*, II, 167; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 122; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, V, 277; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, V, 466; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 108, 113, 254; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 262; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müde'llisîn*, s. 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 453; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 315; a.mlf., *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, s. 13, 43; a.mlf., *Nuket*, II, 642 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

Abdullah ed-Destüvâi (ö. 154/770), Said b. Ebû Arûbe (Mihrân) (ö. 156/772), Şeybân b. Abdurrahman (ö. 164/780) ve Hemmam b. Yahya'dır (ö. 165/781).

b. Sıhhat Durumu

Müttetekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût, 'Şeyhayn'ın şartlarına göre sahih' derken,¹¹² Hamza Zeyn 'sahihlerin en sahihi' ifadesini kullanır.¹¹³

c. Metin Mukayesesi¹¹⁴

7. Ebû Zerr (ö. 32/652) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

قَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ كَانَ أَبُو ذَرٍّ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فُرِجَ سَقْفُ بَيْتِي وَأَنَا بِمَكَّةَ فَنَزَلَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَفَرَجَ صَدْرِي ثُمَّ غَسَلَهُ مِنْ مَاءٍ زَمْزَمَ ثُمَّ جَاءَ بِطُسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مُمْتَلِئٍ حِكْمَةً وَإِيمَانًا فَأَفْرَغَهَا فِي صَدْرِي ثُمَّ أَطْبَقَهُ ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي فَعَرَجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ فَلَمَّا جَاءَ السَّمَاءَ الدُّنْيَا فَافْتَتَحَ فَقَالَ مَنْ هَذَا قَالَ جِبْرِيلُ قَالَ هَلْ مَعَكَ أَحَدٌ قَالَ نَعَمْ مَعِيَ مُحَمَّدٌ قَالَ أُرْسِلْ إِلَيْهِ قَالَ نَعَمْ فَافْتَتَحَ فَلَمَّا عَلَوْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا إِذَا رَجُلٌ عَنْ يَمِينِهِ أَسْوَدَةٌ وَعَنْ يَسَارِهِ أَسْوَدَةٌ وَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ يَمِينِهِ تَبَسَّمَ وَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ يَسَارِهِ بَكَى قَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ قَالَ قُلْتُ لَجِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا آدَمُ وَهَذِهِ الْأَسْوَدَةُ عَنْ يَمِينِهِ وَشِمَالِهِ نَسَمٌ بَنِيهِ فَأَهْلُ الْيَمِينِ هُمْ أَهْلُ الْجَنَّةِ وَالْأَسْوَدَةُ الَّتِي عَنْ شِمَالِهِ أَهْلُ النَّارِ إِذَا نَظَرَ قَبْلَ يَمِينِهِ ضَحِكَ وَإِذَا نَظَرَ قَبْلَ شِمَالِهِ بَكَى قَالَ ثُمَّ عَرَجَ بِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ حَتَّى جَاءَ السَّمَاءَ الثَّانِيَةَ فَقَالَ لِحَاظِنِهَا افْتَحْ فَقَالَ لَهُ حَاظِنُهَا مِثْلَ مَا قَالَ حَاظِنُ السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَفَتَحَ لَهُ قَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ فَذَكَرَ أَنَّهُ وَجَدَ فِي السَّمَوَاتِ آدَمَ وَإِدْرِيسَ وَمُوسَى وَعِيسَى وَإِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَلَمْ يُثَبِّتْ لِي كَيْفَ مَنَازِلُهُمْ غَيْرَ أَنَّهُ ذَكَرَ أَنَّهُ وَجَدَ آدَمَ فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَإِبْرَاهِيمَ فِي السَّمَاءِ السَّادِسَةِ قَالَ أَنَسُ فَلَمَّا مَرَّ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِإِدْرِيسَ قَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ قَالَ فَقُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا إِدْرِيسُ قَالَ ثُمَّ مَرَرْتُ بِمُوسَى فَقَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا مُوسَى ثُمَّ مَرَرْتُ بِعِيسَى فَقَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْأَخِ الصَّالِحِ قُلْتُ مَنْ

¹¹² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 370.

¹¹³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIII, 516.

¹¹⁴ I/6, I/7, I/11, I/12 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/12) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 68.

هَذَا قَالَ هَذَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَالَ ثُمَّ مَرَرْتُ بِإِبْرَاهِيمَ فَقَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْإِبْنِ الصَّالِحِ
قُلْتُ مَنْ هَذَا قَالَ هَذَا إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَأَخْبَرَنِي ابْنُ حَزْمٍ أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ وَأَبَا
حَبَّةَ الْأَنْصَارِيِّ يَقُولَانِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ عُرِجَ بِي حَتَّى ظَهَرْتُ بِمُسْتَوَى
أَسْمَعُ صَرِيْفَ الْأَقْلَامِ.

İsrâ ve miraç ile ilgili olan bu Ebû Zerr rivayetinde Peygamberimiz, Cebrâil (a.s.) ile birlikte yaptığı yolculukta –sıralamada farklılık olmakla beraber– Hz. Âdem, Hz. İdris, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. İbrahim (a.s.) ile karşılaşır. Hz. İsa, Peygamberimizi “Hoş geldin, safâ geldin sâlih kardeş, sâlih Nebi!” diyerek karşılar, Peygamberimiz onun kim olduğunu sorar, Hz. Cebrâil onun Hz. İsa olduğunu söyler.

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel,¹¹⁵ Buhârî, Müslim, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ nakletmişlerdir.¹¹⁶

a. İsnadı

Ebû Zerr→Enes b. Mâlik→İbn Şihab ez-Zührî→Yunus b. Yezid
Ebû Zerr→Enes b. Mâlik→İbn Şihab ez-Zührî→Ukayl b. Halid

1) Sahabi Raviler

Ebû Zerr (ö. 32/652): İslâm’a ilk giren şahıslar arasındadır. Mekke’de müslüman olduktan sonra tekrar beldesine dönmüş, Allah Rasûlü Medine’ye hicret ettikten sonra oraya yerleşmiştir. Özellikle zühd hayatıyla ve hakkaniyete riayet hususundaki titizliğiyle meşhurdur. Bazı sahabilerin aksine hadis rivayetinden kaçınmak yerine, Peygamberimizden duyduğu bir şeyi nakletmenin gerekli olduğu düşüncesindedir. “Boynuma kılıç dayasanız bile ölmeden önce bir hadis nakledeceğimi bilsem onu

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, bu hadisi iki farklı yerde zikretmesine rağmen bunlardan ikincisini Ebû Zerr’den değil, Übeyy b. Kâ'b'dan rivayet etmektedir. Dârakutnî, bunun bir yanlışlık eseri olduğuna dikkat çekmektedir. Şöyle ki: İsnadın “...عن أنس عن أبي” kısmındaki “ذر” kelimesi düşmüş, Ebû Zerr yerine kalan “أبي” kelimesi de ravi tarafından “أبي” olarak zannedilmiş ve bu sonuç ortaya çıkmıştır. (Bkz.: **ed-Dârakutnî**, Ali b. Ömer b. Ahmed; **el-İlelül'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye**, I-XI, Dâru Taybe, Riyad, 1405/1985, VI, 234). Şuayb Arnaût da sadece Ahmed b. Hanbel isnadında yer alan Ebû Damra (Enes b. İyaz)'nın Übeyy b. Kâ'b'dan rivayet etme konusunda teferrüd ettiğini belirterek bu duruma dikkat çekmektedir. (Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXV, 213). “Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf v.2.0” adlı bilgisayar programında bu konuda not düşülmüş ve “matbû nüshada yanlışlık eseri Ebû Zerr yerine Übeyy b. Kâ'b yazıldığı” belirtilmiştir. (Bkz.: Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf v.2.0).

¹¹⁶ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, V, 122, 143; **Buhârî**, “Salât”, 1, “Enbiyâ”, 5, 43; **Müslim**, “İmân”, 263; **Bezzâr**, **Müsned**, IX, 337; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, VI, 296. Ayrıca bkz.: Ebû Avâne, **Müsned**, I, 120.

hemen söyledim” demiştir. İlim bakımından İbn Mes’ud’a denk sayılmıştır. Rabeze’de vefat etmiştir.¹¹⁷

Enes b. Mâlik (ö. 91/709):¹¹⁸

2) Diğer Raviler

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741):¹¹⁹

Yunus b. Yezid (ö. 159/775): Genelde “Sebt, sadûk, lâ be’sse bih, sâlihu’l-hadis” gibi ifadelerle anılmıştır. İbn Maîn onun Zührî’den rivayet edenlerin en iyisi olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, Zührî’den naklettiği bazı rivayetlerinde vehme düşüğünü ve diğer bazı ravilerden yaptığı nakillerde hata bulunduğunu hatırlatmakla beraber bu raviyi sika saymaktadır. İbn Sa’d, onun bazı münker rivayetlerde bulunduğu gerekçesiyle hüccet olamayacağını söylemiştir. İclî’nin kaydettiğine göre Vekî’, onunla karşılaştığında hadis almak istemiş, onun bütün gayretine rağmen ezberinden bir hadisi ancak çıkarabildiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel’in naklettiğine göre de Vekî’ onun hafızasının kötü olduğunu (سيء الحفظ) belirtmiştir. Ancak Zehebî, onun sika ve hüccet olduğunu söyleyerek hem İbn Sa’d’ın hem de Vekî’in değerlendirmesini hatalı bulmuştur.¹²⁰

Bu rivayetin son ortak ravisi İbn Şihab ez-Zührî olup ondan nakleden raviler Ukayl b. Halid (ö. 141/757) ve Yunus b. Yezid (ö. 159/775)’dir.

b. Sıhhat Durumu

Müttetekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût, ‘Müslim’in şartlarına göre sahih’ değerlendirmesinde bulunur. Ayrıca Ebû

¹¹⁷ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, IV, 219; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, II, 221; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, II, 510; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 55; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXXIII, 294; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, I, 461; Zehebî, **Kâşif**, II, 424; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 17; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 638; a.mlf., **Tehzîb**, XII, 98; a.mlf., **İsâbe**, VII, 125.

¹¹⁸ Mâlik b. Sa’saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 47.

¹¹⁹ Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 38.

¹²⁰ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, VII, 520; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VIII, 406; İclî, **Sikât**, II, 379; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, IX, 247; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 648; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, III, 1034; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXXII, 551; Zehebî, **Kâşif**, II, 404; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 162; a.mlf., **Mizânü’l-i’tidâl**, VII, 320; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 614; a.mlf., **Tehzîb**, XI, 395; a.mlf., **Lisân**, VII, 449.

Damra'nın (Enes b. İyaz) Yunus b. Yezid kanalıyla Übeyy b. Kâ'b'dan (ö. 19/640) nakletmekte teferrüd ettiğine dikkat çeker, ancak bunun bir vehim olduğunu uzun uzadıya açıklar.¹²¹ Hamza Zeyn ise sadece 'isnadı sahih' der.¹²²

c. Metin Mukayesesi¹²³

8. Muğire b. Şu'be (ö. 50/670) rivayeti:

İbn Ebû Şeybe metni:

عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ قَالَ بَعَثَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى نَجْرَانَ فَقَالُوا لِي إِنَّكُمْ تَقْرءُونَ {يَا أُخْتَ هَارُونَ} وَيَبْنِ مُوسَى وَعِيسَى مَا شَاءَ اللَّهُ مِنَ السِّنِينَ فَلَمْ أَدْرِ مَا أَجِيبُهُمْ بِهِ حَتَّى رَجَعْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلْتُهُ فَقَالَ أَلَا أَخْبَرْتَهُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا يُسْمُونَ بِأَنْبِيَائِهِمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ.

Muğire b. Şu'be anlatıyor: Rasulüllah beni Necdân'a gönderdiğinde oradaki hristiyanlar bana dediler ki: "Siz *يَا أُخْتَ هَارُونَ*=Ey Harun'un kız kardeşi' diye okuyorsunuz. Halbuki Musa, İsa'dan şu ve şu kadar sene öncedir!" Ben ne diyeceğimi bilemedim, Medine'ye gelince, bu meseleyi Resûlullah'a sordum. Cevap olarak "*Onlar geçmiş peygamberlerin ve salihlerin isimlerini koyarlardı diye söyleseydin ya!*" buyurdular.

Hadisi İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî ve Nesâî nakletmiştir.¹²⁴

a. İsnadı

Muğire b. Şu'be→Alkame b. Vâil→Simâk b. Harb→İdris b. Yezid→Abdullah b. İdris→Muhammed b. Abdullah
Muğire b. Şu'be→Alkame b. Vâil→Simâk b. Harb→İdris b. Yezid→Abdullah b. İdris→Ebûbekir İbn Ebû Şeybe
Muğire b. Şu'be→Alkame b. Vâil→Simâk b. Harb→İdris b. Yezid→Abdullah b. İdris→Muhammed b. Müsennâ
Muğire b. Şu'be→Alkame b. Vâil→Simâk b. Harb→İdris b. Yezid→Abdullah b. İdris→Ebû Said el-Eşce

¹²¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXV, 213.

¹²² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 476.

¹²³ I/6, I/7, I/11, I/12 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/12) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 68.

¹²⁴ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 427; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 252; **Müslim**, "Âdâb", 9; **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (19) 1; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 393.

1) Sahabi Ravi

Muğire b. Şu'be (ö. 50/670): Sakif kabilesindendir ve Tâif'te doğmuştur. Hudeybiye sulhünden kısa süre önce Medine'ye gelip müslüman olmuş ve sonraki savaşların hepsine katılmıştır. Peygamberimizin katipliğini yapanlar arasındadır. Hz. Ebûbekir döneminde de ridde savaşlarında, Yemame ve Yermük harplerinde bulunmuştur. Hz. Ömer döneminde Basra ve birkaç defa Kûfe valiliği gibi önemli görevler yapmıştır. Veba salgınında vefat edenler arasındadır.¹²⁵

2) Diğer Raviler

Alkame b. Vâil (ö. ?): Çoğu alim tarafından “sadûk” olarak tanıtılmış, babasından semâi bulunup bulunmadığında ihtilâf edilmiş, sika olduğunu söyleyenler de olmuştur. Mürsel rivayetleri bulunduğu da kayıtlar arasındadır.¹²⁶

Simâk b. Harb (ö. 123/740): Kûfe alimlerindendir. Iclî, rivayetlerini terkeden ve onu reddeden kimse olmadığı gerekçesiyle rivayetlerini geçerli görmektedir. Ancak rivayetlerinde ihtilaflar bulunduğu belirtilmektedir. İbn Maîn, isnadlarında başka ravilere muhalefet ettiğini söylemiştir. “Sika, sadûk, lâ be'se bih” diyenler de bulunmakla beraber, özellikle hafızasının kötü olduğuna (ثقة ساء حفظه), telkine açık (kapılğan) ve “leyyin” (hadis rivayetinde gevşek) olduğuna dikkat çekilmiş, çoklarıncı da doğrudan “zayıf” sayılmıştır. Onun her zaman İkrime'den naklettiği bir sözü hakkında, “İbn Abbas'tan naklen değil midir?” şeklinde telkinde bulunanlara “evet” diye kabullenmesi, isnadla ilgili telkinin örneği sayılmıştır. Cerir ed-Dabbî (ö. 188/804), hadis talebiyle geldiğinde onun ayakta bevlettiğini görünce bunu onun bunadığına yormuş ve ondan hadis dinlemekten vazgeçmiştir.¹²⁷

¹²⁵ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 20; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 316; Iclî, **Sikât**, II, 292; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 224; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 372; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVIII, 369; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 728; Zehebî, **Kâşif**, II, 286; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 543; a.mlf., **Tehzîb**, X, 234; a.mlf., **İsâbe**, VI, 197.

¹²⁶ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 312; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 41; Iclî, **Sikât**, II, 148; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 405; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 209; Zehebî, **Kâşif**, II, 34; a.mlf., **el-Muğnî fi'd-duafâ**, II, 442; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 397.

¹²⁷ Bkz.: Iclî, **Sikât**, I, 436; Ukaylî, **Duafâ**, II, 178; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 339; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 460; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 26; Zehebî, **Kâşif**, I, 465; a.mlf., **Mîzânü'l-i'tidâl**, III, 326; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 95; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelîtin**, s. 49; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 733; a.mlf., **Tehzîb**, XII, 391.

İdris b. Yezid (ö. ?): Hemen bütün alimlerce sika kabul edilmiş bir ravidir.¹²⁸

Abdullah b. İdris (ö. 192/807): İdris b. Yezid'in oğludur. "Sika, fakih, âbid" tabirleriyle anılmıştır. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) "belâğanî" şeklindeki senedsiz rivayetlerini bu raviden yaptığı belirtilmiştir.¹²⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi İbn İdris'ten sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Muhammed b. Abdullah (ö. 234/848), Ebûbekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Muhammed b. Müsennâ (ö. 252/866) ve Ebû Said el-Eşecc (ö. 257/870)'dir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, hadis için "Hasen, sahih, garibdir; İbn İdris dışında bir tarikini bilmiyoruz." demektedir.¹³⁰ Nitekim Elbânî, Tirmizî rivayetine hasen demektedir.¹³¹ Ahmed b. Hanbel rivayeti hakkında Şuayb Arnaût, "Müslim'in şartlarına göre isnadı hasendir" derken,¹³² Hamza Zeyn isnadı sahih saymıştır.¹³³

c. Metin Mukayesesi

İbn Ebû Şeybe ile Ahmed b. Hanbel metinleri arasında basit ifade farkları mevcuttur. Sözelimi ilkindeki "فَقَالُوا لِي إِنَّكُمْ تَقْرَأُونَ" yerine diğerinde "فَقَالُوا أَرَأَيْتَ وَمُوسَى قَبْلَ عِيسَى بِكَذَا" yerine "وَيَيْنَ مُوسَى وَعِيسَى مَا شَاءَ اللَّهُ مِنَ السِّنِينَ", "مَا تَقْرَأُونَ" yerine "فَلَمْ أَدْرِ مَا أَجِيبُهُمْ بِهِ حَتَّى رَجَعْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلْتُهُ", "وَكَذَا بِالْأَنْبِيَاءِ" yerine "بِأَنْبِيَائِهِمُ وَالصَّالِحِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ", "فَرَجَعْتُ فَذَكَرْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ"

¹²⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 37; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 263; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 78; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 416; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 299; Zehebî, *Kâşif*, I, 230; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 97; a.mlf., *Tehzîb*, I, 171.

¹²⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 603; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 47; İclî, *Sikât*, II, 21; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 8; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 59; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 811; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 293; Zehebî, *Kâşif*, I, 537; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 282; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 295; a.mlf., *Tehzîb*, V, 126.

¹³⁰ Bkz.: Tirmizî, "Tefsîru Sûre", (19) 1; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XX, 559.

¹³¹ Bkz.: Tirmizî, (thk. Elbânî), s. 709.

¹³² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXX, 141.

¹³³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIV, 102.

”وَالصَّالِحِينَ قَبْلَهُمْ“ ifadesi geçmektedir.¹³⁴ Müslim ve Tirmizî metni ise, basit farklar olmakla beraber Ahmed b. Hanbel metnine daha yakındırlar. Diğerlerindeki “بَعَثَنِي لَمَّا قَدِمْتُ نَجْرَانَ” kısmı, Müslim metninde “رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى نَجْرَانَ سَأَلُونِي” şeklindedir.¹³⁵

9. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

a) Said b. Müseyyeb (ö. 93/711) tariki (Ahmed b. Hanbel metni):

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُولَدُ إِلَّا نَحَسَهُ الشَّيْطَانُ فَيَسْتَهْلُ صَارِخًا مِنْ نَحَسِهِ الشَّيْطَانُ إِلَّا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ ثُمَّ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ اقْرَأُوا إِنَّ شَيْئًا {إِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ}

Hadisin bu tarikini İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Bezzâr nakletmişlerdir.¹³⁶

b) Aclân (ö. ?) tariki (Ahmed b. Hanbel metni):

كُلُّ مَوْلُودٍ مِنْ بَنِي آدَمَ يَمَسُّهُ الشَّيْطَانُ بِأُصْبَعِهِ إِلَّا مَرْيَمَ ابْنَةَ عِمْرَانَ وَابْنَهَا عِيسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ

Hadisin bu tarikini sadece Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.¹³⁷

c) Abdurrahman b. Hürmüz (A'rec) (ö. 117/735) tariki (Ahmed b. Hanbel metni):

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ كُلُّ بَنِي آدَمَ يَطْعُنُ الشَّيْطَانُ بِأُصْبَعِهِ فِي جَنْبِهِ حِينَ يُولَدُ إِلَّا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ذَهَبَ يَطْعُنُ فَطَعَنَ فِي الْحِجَابِ

Hadisin bu tarikini Humeydî, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî nakletmişlerdir.¹³⁸

¹³⁴ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 427; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 252.

¹³⁵ **Müslim**, “Âdâb”, 9.

¹³⁶ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VI, 288; **Ahmed b. Hanbel**, II, 233, 274; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 44, “Tefsîru Sûre”, (3) 2; **Müslim**, “Fedâil”, 146; Bezzâr, **Müsned**, XIV, 178.

¹³⁷ **Ahmed b. Hanbel**, II, 288, 292, 319. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XIV, 129; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, VII, 38.

¹³⁸ Humeydî, **Müsned**, II, 450; **Ahmed b. Hanbel**, II, 523; **Buhârî**, “Bed'ü'l-halk”, 11.

d) *Abdurrahman b. Yakub* (ö. ?) *tariki* (*Ahmed b. Hanbel metni*):

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ كُلُّ إِنْسَانٍ تَلِدُهُ أُمُّهُ يَلْكُرُهُ الشَّيْطَانُ بِحُضْنَيْهِ إِلَّا مَا كَانَ مِنْ مَرْيَمَ وَابْنِهَا أَلَمْ تَرَوْا إِلَى الصَّبِيِّ حِينَ يَسْقُطُ كَيْفَ يَصْرُخُ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَذَلِكَ حِينَ يَلْكُرُهُ الشَّيْطَانُ بِحُضْنَيْهِ

Hadisin bu tarikini Ahmed b. Hanbel ve Müslim nakletmişlerdir.¹³⁹

e) *Ebû Yûnus* (Süleyym b. Cübeyr) (ö. 123/741) *tariki* (*Müslim metni*):

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ كُلُّ بَنِي آدَمَ يَمْسُهُ الشَّيْطَانُ يَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ إِلَّا مَرْيَمَ وَابْنَهَا

Hadisin bu tarikini sadece Müslim nakletmiştir.¹⁴⁰

f) *Ebû Seleme* (ö. ?) *tariki* (*Ebû Ya'lâ metni*):

عن أبي هريرة قال قال رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ما من مولود يولد إلا مسه الشيطان فيستهل صارخا من مس الشيطان إياه إلا عيسى بن مريم وأمه فإن الله يقول {أعizzها بك وذريتها من الشيطان الرجيم} آل عمران

Hadisin bu tarikini sadece Ebû Ya'lâ nakletmiştir.¹⁴¹

Tariklerdeki farklılıklar gözardı edilecek olursa bu rivayette, her çocuğun dünyaya gelişi esnasında muhakkak şeytanın dokunmasına (dürtmesine) maruz kaldığı, [bunun tesiriyle çocuğun feryat edip ağladığı] ve bundan sadece Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsa'nın müstesna olduğu belirtilmektedir.¹⁴²

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb
Ebû Hureyre→Aclân mevlâ Müşmail
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Hüzmüz (A'rec)
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Yakub
Ebû Hureyre→Ebû Seleme b. Abdurrahman
Ebû Hureyre→Ebû Yûnus (Süleyym b. Cübeyr)

1) *Sahabi Ravi*

Ebû Hureyre (ö. 57/676): Yemen'in Devs kabilesindendir. Daha çok Medine

¹³⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, "Kader", 25.

¹⁴⁰ Müslim, "Fedâil", 147. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 128.

¹⁴¹ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 376.

¹⁴² Ebû Hureyre dışında İbn Abbas'tan mevkûf olarak da nakledilmiştir. Bkz.: *Dârimî*, "Ferâiz", 47.

bölgesinde yaşamıştır. Bir gün Allah Resûlü onu kucağında taşıdığı kedilerle görünce, ona “Ebâ Hîr” (kedi babası) diye hitap etmiş ve ondan sonra hep Ebû Hureyre diye anılmıştır. Kendi talebi üzerine Peygamberimiz “*Allahum, Ebû Hureyre’yi ve annesini mü’minlere sevdire!*” diye duada bulunmuştur. Gecenin üçte birinde uyuduğu, üçte birinde ibadet ettiği, kalan üçte birinde de hafızasındaki hadisleri unutmamak için tekrar ettiği nakledilmiştir. Çok hadis rivayet etmesiyle bilinmektedir. Bundan ötürü Hz. Ömer zamanında hadis rivayetinden menedilenlerden birisidir. Ancak onun “Muhacir kardeşlerim çarşılarda alışverişle, ensar kardeşlerim de ziraatlarıyla meşgul olurken, ben karın tokluğuna Resûlullah’a hizmet ediyordum.” cevabını verdiği belirtilir. Hz. Aîşe’nin, yanlış veya eksik rivâyetlerde bulunduğu gerekçesiyle zaman zaman kendisini uyardığı bilinmektedir.¹⁴³

2) Diğer Raviler

Hadis Ebû Hureyre’den sonra beş ana dağılımla gelmektedir: Said b. Müseyyeb (ö. 93/711), Aclân mevlâ Müşmail (ö. ?), Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. ~94-104/712-722), Abdurrahman b. Hürmüz (A’rec) (ö. 117/735), Ebû Yûnus (Süleym b. Cübeyr) (ö. 123/741) ve Abdurrahman b. Yakub (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Müttetekun aleyh olan Said b. Müseyyeb (ö. 93/711) tarikindeki isnad, Şuayb Arnaût ve Ahmed Muhammed Şâkir’e göre sahihtir.¹⁴⁴ Aclân mevlâ Müşmail (ö. ?) tarikinde A. M. Şâkir, isnadın sahih olduğunu söylerken, Şuayb Arnaût isnada hasen, metne sahih hükmünü vermektedir.¹⁴⁵ Abdurrahman b. Hürmüz (A’rec) (ö. 117/735) tariki hakkında Hamza Zeyn, ‘isnadı sahih’ derken, Şuayb Arnaût hadise sahih, isnada ise kavi demektedir.¹⁴⁶ Abdurrahman b. Yakub (ö. ?) tarikiyle gelen isnada Hamza Zeyn sadece ‘sahih’ derken, Şuayb Arnaût ise ilaveten ‘Buhârî’nin şartlarına

¹⁴³ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 325; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 132; İclî, *Sikât*, II, 433; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 49; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 284; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXXIV, 366; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1276; Zehebî, *Kâşif*, II, 469; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 32; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 680; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 288; a.mlf., *İsâbe*, VII, 426.

¹⁴⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XII, 106, XIII, 136; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), VII, 34, 421.

¹⁴⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VII, 521, VIII, 29, 254; a.mlf., (thk. Arnaût), XIII, 263, 294, XIV, 8.

¹⁴⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 562; a.mlf., (thk. Arnaût), XVI, 451.

göre' kaydını koymuştur.¹⁴⁷

c. Metin Mukayesesi

Abdurrahman b. Yakub tarikin¹⁴⁸ Müslim metni, diğer tariklerde olmayan “كُلُّ إِنْسَانٍ تَلَدُهُ أُمُّهُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَأَبَوَاهُ بَعْدُ يَهُودَانِهِ وَيُنَصْرَانِهِ وَيَمَجْسَانِهِ فَإِنْ كَانَا مُسْلِمَيْنِ فَمُسْلِمٌ” ifadesiyle başlamaktadır. Rivayetin sonrası, herkesin, doğumu esnasında şeytanın dokunması neticesinde ağladığını, Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsa'nın ise bundan müstesna olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte bazı ifade farklılıkları mevcuttur. Sözelimi Said b. Müseyyeb tarikinde “مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ”¹⁴⁹ ifadesiyle başlayan metin, Aclân tarikinde “كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ مِنْ بَنِي آدَمَ”¹⁵⁰ ifadesiyle, Abdurrahman b. Hürmüz (A'rec) tarikinde “كُلُّ بَنِي آدَمَ”¹⁵¹, Abdurrahman b. Yakub tarikinde ise “كُلُّ إِنْسَانٍ تَلَدُهُ أُمُّهُ”¹⁵² ifadesiyle başlamaktadır. Şeytanın yeni doğan çocuğa dokunmasını ifade eden kısım da aynı tarzda 1. tarikte “إِلَّا نَحَسَهُ الشَّيْطَانُ”, 2. tarikte “يَمْسُهُ الشَّيْطَانُ”, 3. tarikte “يَلْكُرُهُ الشَّيْطَانُ”, 4. tarikte “يَطْعُنُ الشَّيْطَانُ بِأَصْبَعِهِ فِي جَنْبِهِ حِينَ يُوَلَّدُ”, 5. tarikte “يَلْكُرُهُ الشَّيْطَانُ بِأَصْبَعِهِ فِي جَنْبِهِ حِينَ يُوَلَّدُ” tabirlerinde görüldüğü üzere müteradif kelimelerle gelmiştir. Bebeğin ağladığını ifade eden kısım Said b. Müseyyeb tarikinde “فَيَسْتَهْلُ صَارِحًا مِنْ مَسِّ الشَّيْطَانِ”¹⁵³ ifadesiyle, Abdurrahman b. Yakub tarikin¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel metninde ise dolaylı

¹⁴⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 7; a.mlf., (thk. Arnaûl), XIV, 413.

¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, “Kader”, 25.

¹⁴⁹ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VI, 288; Ahmed b. Hanbel, II, 233, 274; Buhârî, “Enbiyâ”, 44 (مَا مِنْ) “Tefsîru Sûre”, (3) 2; Müslim, “Fedâil”, 146.

¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 288, 292, 319; Ebû Ya'lâ, Müsned, X, 376; İbn Hibbân, Sahîh, XIV, 129; Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsat, VII, 38.

¹⁵¹ Humeydî, Müsned, II, 450; Ahmed b. Hanbel, II, 523; Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 11.

¹⁵² Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, “Kader”, 25.

¹⁵³ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VI, 288; Ahmed b. Hanbel, II, 233, 274; Buhârî, “Enbiyâ”, 44, “Tefsîru Sûre”, (3) 2; Müslim, “Fedâil”, 146; Bezzâr, Müsned, XIV, 178.

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, “Kader”, 25.

bir anlatımla yer almaktadır. Yine diğer tariklerde annesi Hz. Meryem’le birlikte zikredilen Hz. İsa, A’rec tarikinde¹⁵⁵ yalnız zikredilmiştir. Rivayetin sonunda Ebû Hureyre’nin Âl-i İmrân, 3; 36.âyet ile bağlantı kuran yorumu ise sadece Said b. Müseyyeb tarikiyle¹⁵⁶ gelen metinde (İbn Ebû Şeybe hariç) yer almaktadır.

10. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَتَكَلَّمْ فِي الْمَهْدِ إِلَّا ثَلَاثَةً عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَكَانَ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَابِدٌ يُقَالُ لَهُ جُرَيْجٌ فَأَبْتَنِي صَوْمَعَةً وَتَعَبَّدَ فِيهَا قَالَ فَذَكَرَ بَنُو إِسْرَائِيلَ يَوْمًا عِبَادَةَ جُرَيْجٍ فَقَالَتْ بَغِيٌّ مِنْهُمْ لَيْسَ شَيْئٌ لَأُصِيبَهُ فَقَالُوا قَدْ شِئْنَا قَالَ فَأَتَتْهُ فَتَعَرَّضَتْ لَهُ فَلَمْ يَلْتَفِتْ إِلَيْهَا فَأَمَكَنْتُ نَفْسَهَا مِنْ رَاعٍ كَانَ يَأْوِي غَنَمَهُ إِلَى أَصْلِ صَوْمَعَةِ جُرَيْجٍ فَحَمَلَتْ فَوَلَدَتْ غُلَامًا فَقَالُوا مِمَّنْ قَالَتْ مِنْ جُرَيْجٍ فَأَتَوْهُ فَاسْتَنْزَلُوهُ فَشَتَمُوهُ وَضَرَبُوهُ وَهَدَمُوا صَوْمَعَتَهُ فَقَالَ مَا شَأْنُكُمْ قَالُوا إِنَّكَ زَنَيْتَ بِهَذِهِ الْبَغِيِّ فَوَلَدْتَ غُلَامًا قَالَ وَأَيْنَ هُوَ قَالُوا هَا هُوَ ذَا قَالَ فَقَامَ فَصَلَّى وَدَعَا ثُمَّ انْصَرَفَ إِلَى الْغُلَامِ فَطَعَنَهُ بِإِصْبَعِهِ وَقَالَ بِاللَّهِ يَا غُلَامُ مَنْ أَبُوكَ قَالَ أَنَا ابْنُ الرَّاعِي فَوَثَبُوا إِلَى جُرَيْجٍ فَجَعَلُوا يُقْبِلُونَهُ وَقَالُوا نَبِيَّ صَوْمَعَتِكَ مِنْ ذَهَبٍ قَالَ لَا حَاجَةَ لِي فِي ذَلِكَ ابْنُوهَا مِنْ طِينٍ كَمَا كَانَتْ قَالَ وَبَيْنَمَا امْرَأَةٌ فِي حِجْرِهَا ابْنٌ لَهَا تُرْضِعُهُ إِذْ مَرَّ بِهَا رَاكِبٌ دُو شَارَةَ فَقَالَتْ اللَّهُمَّ اجْعَلْ ابْنِي مِثْلَ هَذَا قَالَ فَتَرَكَ نَذِيهَا وَأَقْبَلَ عَلَى الرَّاكِبِ فَقَالَ اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْنِي مِثْلَهُ قَالَ ثُمَّ عَادَ إِلَى نَذِيهَا يَمْضِيهِ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَحْكِي عَلَيَّ صَنِيعَ الصَّبِيِّ وَوَضَعَهُ إِصْبَعَهُ فِي فَمِهِ فَجَعَلَ يَمْضِيهَا ثُمَّ مَرَّ بِأُمِّهِ تَضْرِبُ فَقَالَتْ اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ ابْنِي مِثْلَهَا قَالَ فَتَرَكَ نَذِيهَا وَأَقْبَلَ عَلَى أُمِّهِ فَقَالَ اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِثْلَهَا قَالَ فَذَلِكَ حِينَ تَرَا جَعَلَ الْحَدِيثَ فَقَالَتْ حَلَقَى مَرَّ الرَّاكِبُ دُو الشَّارَةِ فَقُلْتُ اللَّهُمَّ اجْعَلْ ابْنِي مِثْلَهُ فَقُلْتُ اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْنِي مِثْلَهُ وَمَرَّ بِهَذِهِ الْأُمِّهِ فَقُلْتُ اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ ابْنِي مِثْلَهَا فَقُلْتُ اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِثْلَهَا فَقَالَ يَا أُمَّتَاهُ إِنَّ الرَّاكِبَ دُو الشَّارَةِ جَبَّارٌ مِنَ الْجَبَابِرَةِ وَإِنَّ هَذِهِ الْأُمِّهِ يَقُولُونَ زَنْتَ وَلَمْ تَزِنْ وَسَرَقْتَ وَلَمْ تَسْرِقْ وَهِيَ تَقُولُ حَسْبِيَ اللَّهُ.

Bu rivayette beşikte iken konuşan üç kişiden söz edilmektedir. Bunlardan biri Hz. İsa, diğeri Cüreyc isimli bir rahibe isnad edilen veled-i zina bir çocuk, üçüncüsü de annesini emmekte iken konuşan bir çocuktur.

¹⁵⁵ Humeydî, *Müsne'd*, II, 450; Ahmed b. Hanbel, II, 523; Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 11.

¹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 233, 274; Buhârî, “Enbiyâ”, 44, “Tefsîru Sûre”, (3) 2; Müslim, “Fedâil”, 146.

Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel, Buhârî¹⁵⁷ ve Müslim nakletmişlerdir.¹⁵⁸

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Cerîr b. Hâzim
Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Yezid b. Harun

1) *Sahabi Ravi*

Ebû Hureyre (ö. 57/676):¹⁵⁹

2) *Diğer Raviler*

Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728): Hem ilim hem de ibadet yönüyle övgüyle bahsedilen bir kimsedir. “Sika, sebt, hafız, hüccet” kabul edilmiştir. Mânâ ile rivayeti uygun görmeyenlerdendir. Bazı mürsel rivayetleri olduğu kaydedilmiştir.¹⁶⁰

Bu rivayetin son ortak ravisi İbn Sîrîn’den sonra ravi dağılımı, ondan nakleden şu iki raviden ibarettir: Cerîr b. Hâzim (ö. 170/786) ve Yezid b. Harun (ö. 206/821).

b. Sıhhat Durumu

Ali b. Ömer ed-Dârakutnî (ö. 385/995), müttefekun aleyh olan bu hadisin merfû ya da mevkûf oluşuyla ilgili ihtilâfa dikkat çeker, mevkûf olma ihtimalini daha doğru bulur.¹⁶¹ Hâkim, “Şeyhayn’ın şartlarına göre sahihtir, fakat *Sahîh*’lerine almamışlardır.” demektedir, Zehebî de ona muvakat etmektedir.¹⁶² Ahmed Muhammed Şâkir, rivayetin isnad bakımından sahih olduğunu söylerken,¹⁶³ Şuayb Arnaût, ‘Şeyhayn’ın şartlarına göre’ kaydını ilave etmektedir.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Buhârî, “el-Edebü’l-müfred” eserinde farklı bir isnadla zikretmektedir. Bkz.: **el-Buhârî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil; **el-Edebü’l-müfred**, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 1409/1989, s. 26.

¹⁵⁸ **Ahmed b. Hanbel**, II, 307-308; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48; **Müslim**, “Birr”, 8. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XIV, 411; Hâkim, **Müstedrek**, II, 650.

¹⁵⁹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

¹⁶⁰ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, I, 90; İclî, **Sikât**, II, 240; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 348; İbn Adiyy, **Kâmil**, VII, 112; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXV, 344; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, II, 676; Zehebî, **Kâşif**, II, 178; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 77; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 483; a.mlf., **Tehzîb**, IX, 190.

¹⁶¹ Bkz.: Dârakutnî, **İlel**, X, 14.

¹⁶² Bkz.: Hâkim, **Müstedrek**, II, 650; Zehebî, **Telhîs**, II, 650.

¹⁶³ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VIII, 153.

¹⁶⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIII, 437; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 413 (1. dp).

c. Metin Mukayesesi

Metinler arasında küçük farklar yanında anlatımdan kaynaklanan bir hayli farklılık bulunmaktadır. Hadiste zikri geçen Cüreyc isimli şahıs, Ahmed b. Hanbel metninde “عَابِدٌ”¹⁶⁵, Buhârî metninde “رَجُلٌ”¹⁶⁶, Müslim metninde ise “رَجُلًا عَابِدًا”¹⁶⁷ ifadeleriyle anılmaktadır. Ahmed b. Hanbel metnindeki “فَابْتَنَى صَوْمَعَةً وَتَعَبَّدَ فِيهَا”¹⁶⁸ ifadesi Müslim metninde “فَاتَّخَذَ صَوْمَعَةً فَكَانَ فِيهَا”¹⁶⁹ şeklinde iken diğerlerinde yoktur. Buna mukabil Buhârî-Müslim metinlerinde yer alan “كَانَ يُصَلِّي جَاءَتْهُ أُمُّهُ فَدَعَتْهُ فَقَالَ”¹⁷⁰ kısmı, Ahmed b. Hanbel metninde mevcut değildir. Ancak annesinin Cüreyc’e beddua etme sebebini ortaya koyan bu kısım, Ahmed b. Hanbel’in rivayetin devamında verdiği ikinci tarikte yakın ifadelerle geçmektedir.¹⁷¹ Müslim metninde farklı olarak Cüreyc namazdayken annesinin onu çağırması üç günde üç defa tekrarlanmış, ondan sonra beddua gelmiştir.¹⁷² Ahmed b. Hanbel metnindeki “قَالَ فَذَكَرَ بَنُو إِسْرَائِيلَ يَوْمًا عِبَادَةَ جُرَيْجٍ فَقَالَتْ”¹⁷³ ve “مَا شَأْنُكُمْ قَالُوا إِنَّكَ زَنَيْتَ بِهَذِهِ الْبَغْيِيِّ” ve “فَوَلَدْتُ غُلَامًا قَالَ وَأَيْنَ هُوَ قَالُوا هَا هُوَ ذَا”¹⁷⁴ kısımları diğerinde yoktur. Üçüncü çocuğun anlaşılmasız tavrının sebebini annesinin ona sorması, Ahmed b. Hanbel ve Müslim metinlerinde uzunca yer alırken Buhârî’de sadece “لِمَ ذَاكَ”¹⁷⁴ şeklinde geçmektedir.

¹⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 307.

¹⁶⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

¹⁶⁷ Müslim, “Birr”, 8.

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 307.

¹⁶⁹ Müslim, “Birr”, 8.

¹⁷⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Birr”, 8.

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, II, 308.

¹⁷² Müslim, “Birr”, 8.

¹⁷³ Ahmed b. Hanbel, II, 308.

¹⁷⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

Masum cariyenin, iftiraya her maruz kalışında “حَسْبِيَ اللَّهُ...” demesi de Buhârî metninde mevcut değildir.

11. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ لَيْلَةَ أُسْرِي بَنِيَّ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْجَنَّةَ فَسَمِعَ مِنْ جَانِبِهَا وَجَسًا قَالَ يَا جِبْرِيلُ مَا هَذَا قَالَ هَذَا بِلَالٌ الْمُؤَدَّنُ فَقَالَ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ جَاءَ إِلَى النَّاسِ قَدْ أَفْلَحَ بِلَالٌ رَأَيْتُ لَهُ كَذَا وَكَذَا قَالَ فَلَقِيَهُ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَحَّبَ بِهِ وَقَالَ مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الْأُمِّيِّ قَالَ فَقَالَ وَهُوَ رَجُلٌ آدَمٌ طَوِيلٌ سَبَطُ شَعْرُهُ مَعَ أُذُنَيْهِ أَوْ فَوْقَهُمَا فَقَالَ مَنْ هَذَا يَا جِبْرِيلُ قَالَ هَذَا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ فَمَضَى فَلَقِيَهُ عِيسَى فَرَحَّبَ بِهِ وَقَالَ مَنْ هَذَا يَا جِبْرِيلُ قَالَ هَذَا عِيسَى قَالَ فَمَضَى فَلَقِيَهُ شَيْخٌ جَلِيلٌ مَهِيَّبٌ فَرَحَّبَ بِهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِ وَكُلُّهُمْ يُسَلِّمُ عَلَيْهِ قَالَ مَنْ هَذَا يَا جِبْرِيلُ قَالَ هَذَا أَبُوكَ إِبْرَاهِيمُ قَالَ فَتَنَظَّرَ فِي النَّارِ فَإِذَا قَوْمٌ يَأْكُلُونَ الْجَنَفَ فَقَالَ مَنْ هَؤُلَاءِ يَا جِبْرِيلُ قَالَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ لُحُومَ النَّاسِ وَرَأَى رَجُلًا أَحْمَرَ أَزْرَقَ جَعْدًا شَعْنًا إِذَا رَأَيْتُهُ قَالَ مَنْ هَذَا يَا جِبْرِيلُ قَالَ هَذَا عَاقِرُ النَّاقَةِ قَالَ فَلَمَّا دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَسْجِدَ الْأَقْصَى قَامَ يُصَلِّي فَالْتَفَتَ ثُمَّ التَفَتَ فَإِذَا النَّبِيُّونَ أَجْمَعُونَ يُصَلُّونَ مَعَهُ فَلَمَّا انْصَرَفَ جِيءَ بِقَدَحَيْنِ أَحَدُهُمَا عَنْ الْيَمِينِ وَالْآخَرُ عَنْ الشِّمَالِ فِي أَحَدِهِمَا لَبَنٌ وَفِي الْآخَرِ عَسَلٌ فَأَخَذَ اللَّبَنَ فَشَرِبَ مِنْهُ فَقَالَ الَّذِي كَانَ مَعَهُ الْقَدَحُ أَصَبَتْ الْفِطْرَةَ.

İsrâ ve miraç ile ilgili olan bu İbn Abbas rivayetinde Hz. İsa ile ilgili olarak sadece karşılaşma ve selamlaşma kısmı vardır.

Sadece Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.¹⁷⁵

a. İsnadı

Abdullah b. Abbas→Husayn b. Cündüb (Ebû Zabyân)→Kâbus b. Ebû Zabyân→Cerîr b. Abdülhamid→Osman b. Muhammed

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687):¹⁷⁶

¹⁷⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, I, 257.

¹⁷⁶ Abdullah b. Abbas (I/5) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 42.

2) Diğer Raviler

Husayn b. Cündüb (Ebû Zabyân) (ö. 90/708): İbn Sa'd, İbn Maîn, İclî, Ebû Zür'a, Nesâî, İbn Hibbân, Dârakutnî gibi pek çok alim tarafından sika sayılmıştır. Onun Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Muaz b. Cebel gibi sahabelerden semâi bulunup bulunmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur.¹⁷⁷

Kâbus b. Ebû Zabyân (ö. ?): Husayn b. Cündüb'ün oğludur. İbn Maîn'in "sika" dediği de "daîfü'l-hadîs" dediği de nakledilmiştir. İclî, bu ravi hakkında "lâ be'se bih" demiştir. Ancak diğer taraftan "leyse hüve bi-zâke, insanların ona bakışı olumsuzsa döndü, sika ve ceyyid değil, leyyin, hadisi yazılır ama delil olamaz, leyse bi'l-kavî, zayıf, münafık oldu" gibi cerhe yönelik açıklamalar, bu ravi hakkında yeterince fikir vermektedir. İbn Hibbân, onun hakkında "hafızası berbat (ردىء الحفظ), babasından aslı olmayan rivayetleriyle tek kaldı, nice mürselleri ve mevkûf rivayetleri müsned olarak rivayet etmiştir." demektedir. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmiş, rivayetlerinin geçerli olduğuna dair kanaat belirtmiştir. Diğer taraftan İbn Hacer, onun Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan önde saydığını ve bunu İbn Ebû Leylâ'nın yanında da zikredince onun tarafından tartaklandığını Zekeriya es-Sâcî'den (ö. 307/918) naklen haber vermektedir.¹⁷⁸ Şiilik emaresi olarak kaydedilen bu anekdot dışında ricâl kaynaklarında bunu doğrulayan bir bilgiye rastlamadık. Nitekim Şîî ricâl kitaplarında da kendisine yer verilmediği belirtilmektedir.¹⁷⁹

Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî (ö. 188/804): Rey şehrinin kadılığı yapmıştır. Daha çok "sika, hüccet" ifadeleriyle anılan bir ravidir, "sadûk" diyenler de

¹⁷⁷ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 224; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 3; İclî, *Sikât*, I, 304; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 190; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 156; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 514; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 530; Zehebî, *Kâşif*, I, 338; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 169; a.mlf., *Tehzîb*, II, 327.

¹⁷⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 193; İbn Maîn, Ebu Zekeriya Yahya; *Târîhu İbn Maîn (Rivayetü'd-Dûrî)*, I-IV, Merkezü'l-buhûsî'l-ilmî, Mekke, 1399/1979, III, 274; İclî, *Sikât*, II, 209; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 145; Ukaylî, *Duafâ*, III, 489; Nesâî, *Duafâ*, I, 88; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 215; İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman; *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ' ve nukkādü'l-hadisi fih*, Mektebetü advâi's-selef, Riyad, 1419/1999, s. 83; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 48; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 12; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 327; Zehebî, *Kâşif*, II, 126; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 449; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 274.

¹⁷⁹ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şiilik Eğilimi*, s. 214-215.

olmuştur. Ebû Hâtim, ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığından hadis rivayetine mani olmak için evlatları tarafından evde tutulduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, iki farklı ravinin rivayetini karıştırdığını ve ancak daha sonra ikisini birbirinden tefrik ettiğini nakletmiştir. Beyhakî ise *Sünen*’inde ondan otuz tane hadis rivayet etmiş ve sadece “Ömrünün sonlarında hafızasının iyice kötüleştiği (سوء الحفظ) söylenmiştir.” demekle yetinmiştir. İbn Hacer, hafızasındaki bu durumdan ötürü onun vehme düştüğünü (يهم من حفظه) kaydetmiştir.¹⁸⁰

Osman b. Muhammed b. İbrahim (ö. 239/853): *Musannef* sahibi Ebubekir b. Ebû Şeybe’nin abisidir; Osman b. Ebû Şeybe olarak da bilinir. Ebû Hâtim “sadûk” demiştir. Ancak çoğu alim tarafından sika kabul edilen bir ravidir. Bununla birlikte bir çok kez vehme düştüğü (وله أوهام) belirtilmektedir.¹⁸¹

b. Sıhhat Durumu

İbn Kesîr, isnadı sahih saymıştır.¹⁸² Ahmed Muhammed Şâkir de, İbn Kesîr’e dayandırarak isnadın sahih olduğunu söylemektedir.¹⁸³ Ancak Şuayb Arnaût, ravi Kâbus’un ihtilâf edilen bir ravi olmasından ötürü isnadı zayıf bulmuştur.¹⁸⁴

c. Metin Mukayesesi¹⁸⁵

¹⁸⁰ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 214; İclî, *Sikât*, I, 267; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 505; Ukaylî, *Duafâ*, I, 200; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 145; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, IV, 540; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, I, 460; Zehebî, *Kâşif*, I, 291; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 271; Alâî, *Kitâbü’l-muhtelîn*, s. 17; Sibt İbnü’l-Acemî, *Men rumiye bi’l-ihtilâf*, s. 56; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 139; a.mlf., *Tehzîb*, II, 65.

¹⁸¹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 412; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 250; İclî, *Sikât*, II, 130; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 166; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 454; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 478; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 946; Zehebî, *Kâşif*, II, 12; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 386; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 135.

¹⁸² İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 15.

¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), III, 63-64.

¹⁸⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 167.

¹⁸⁵ I/6, I/7, I/11, I/12 no’lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/12) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 68.

12. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَتَيْتُ بِالْبَرَاقِ وَهُوَ دَابَّةٌ أَبْيَضُ فَوْقَ
الْحِمَارِ وَدُونَ الْبُعْلِ يَضَعُ حَافِرُهُ عِنْدَ مُنْتَهَى طَرَفِهِ فَرَكِبْتُهُ فَسَارَ بِي حَتَّى أَتَيْتُ بَيْتَ الْمَقْدِسِ
فَرَبَطْتُ الدَّابَّةَ بِالْحَلْقَةِ الَّتِي يَرْبُطُ فِيهَا الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ دَخَلْتُ فَصَلَّيْتُ فِيهِ رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ خَرَجْتُ فَجَاءَنِي
جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِإِنَاءٍ مِنْ خَمْرٍ وَإِنَاءٍ مِنْ لَبَنٍ فَاخْتَرْتُ اللَّبَنَ قَالَ جَبْرِيلُ أَصَبْتَ الْفُطْرَةَ ثُمَّ عُرِجَ
بِنَا إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ وَمَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَقِيلَ
وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِآدَمَ فَرَحَّبَ وَدَعَا لِي بِخَيْرٍ ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى
السَّمَاءِ الثَّانِيَةِ فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ وَمَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَقِيلَ وَقَدْ
أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِإِبْنِ الْخَالَةِ يَحْيَى وَعِيسَى فَرَحَّبَا وَدَعَوَا لِي
بِخَيْرٍ ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ مَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ
مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقِيلَ وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ وَقَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِيُوسُفَ عَلَيْهِ
السَّلَامُ وَإِذَا هُوَ قَدْ أُعْطِيَ شَطْرَ الْحُسَيْنِ فَرَحَّبَ وَدَعَا لِي بِخَيْرٍ ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ
فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ مَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَقِيلَ قَدْ أُرْسِلَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ
أُرْسِلَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ الْبَابُ فَإِذَا أَنَا بِإِدْرِيسَ فَرَحَّبَ بِي وَدَعَا لِي بِخَيْرٍ ثُمَّ قَالَ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ
وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى السَّمَاءِ الْخَامِسَةِ فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ مَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ
فَقِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَقِيلَ قَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِهَارُونَ فَرَحَّبَ
وَدَعَا لِي بِخَيْرٍ ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى السَّمَاءِ السَّادِسَةِ فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ مَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ قِيلَ
وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ فَقِيلَ وَقَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ
فَرَحَّبَ وَدَعَا لِي بِخَيْرٍ ثُمَّ عُرِجَ بِنَا إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ فَاسْتَفْتَحَ جَبْرِيلُ فَقِيلَ مَنْ أَنْتَ قَالَ جَبْرِيلُ
قِيلَ وَمَنْ مَعَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قِيلَ وَقَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ قَالَ قَدْ بُعِثَ إِلَيْهِ فَفُتِحَ لَنَا فَإِذَا أَنَا بِإِبْرَاهِيمَ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِذَا هُوَ مُسْتَنِدٌّ إِلَى الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَإِذَا هُوَ يَدْخُلُهُ كُلُّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلِكٍ لَا
يَعُودُونَ إِلَيْهِ ثُمَّ ذَهَبَ بِي إِلَى سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى وَإِذَا وَرَقُهَا كَأَذَانِ الْفِيلَةِ وَإِذَا ثَمَرُهَا كَالْقِلَاقِلِ فَلَمَّا
غَشِيَهَا مِنْ أَمْرِ اللَّهِ مَا غَشِيَهَا تَغَيَّرَتْ فَمَا أَحَدٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ يَسْتَطِيعُ أَنْ يَصِفَهَا مِنْ حُسْنِهَا قَالَ
فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيَّ مَا أَوْحَى وَفَرَضَ عَلَيَّ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ خَمْسِينَ صَلَاةً فَتَزَلْتُ حَتَّى
انْتَهَيْتُ إِلَى مُوسَى فَقَالَ مَا فَرَضَ رَبُّكَ عَلَيَّ أَمَّاكَ قَالَ قُلْتُ خَمْسِينَ صَلَاةً فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ قَالَ
ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ التَّخْفِيفَ فَإِنَّ أَمَّاكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ وَإِنِّي قَدْ بَلَوْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَخَبَرْتُهُمْ
قَالَ فَرَجَعْتُ إِلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَقُلْتُ أَيُّ رَبِّ خَفِيفٌ عَنْ أُمَّتِي فَحَطَّ عَنِّي خَمْسًا فَارْجِعْتُ إِلَى
مُوسَى فَقَالَ مَا فَعَلْتَ قُلْتُ حَطَّ عَنِّي خَمْسًا قَالَ إِنَّ أَمَّاكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ فَارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ

التَّخْفِيفَ لِأُمَّتِكَ قَالَ فَلَمْ أَزَلْ أَرْجِعْ بَيْنَ رَبِّي وَبَيْنَ مُوسَى وَيَخْطُ عَنِّي خَمْسًا خَمْسًا حَتَّى قَالَ يَا مُحَمَّدُ هِيَ خَمْسُ صَلَوَاتٍ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ بِكُلِّ صَلَاةٍ عَشْرٌ فَتِلْكَ خَمْسُونَ صَلَاةً وَمَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا كُتِبَتْ حَسَنَةٌ فَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ عَشْرًا وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا لَمْ تُكْتَبْ شَيْئًا فَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ سَيِّئَةٌ وَاحِدَةٌ فَنَزَلَتْ حَتَّى انْتَهَيْتُ إِلَى مُوسَى فَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ التَّخْفِيفَ لِأُمَّتِكَ فَإِنَّ أُمَّتَكَ لَا تُطِيقُ ذَلِكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَقَدْ رَجَعْتُ إِلَى رَبِّي حَتَّى لَقَدْ اسْتَحَيْتُ.

İsrâ ve miraç ile ilgili olan bu Enes b. Mâlik rivayetinde de Peygamberimiz, semâ tabakalarında peygamberlerle karşılaşır. İkinci semâda Hz. İsa ve Hz. Yahya'ya selam verir, onlar da mukabelede bulunup hayır dua ederler.

Bu hadisi İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Nesâî ve Ebû Ya'lâ nakletmişlerdir.¹⁸⁶

a. İsnadı

Enes b. Mâlik→Sabit b. Eslem el-Bünânî→Hammad b. Seleme→Hasan b. Musa
Enes b. Mâlik→Sabit b. Eslem el-Bünânî→Hammad b. Seleme→Şeyban b. Ferruh
Enes b. Mâlik→Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik→Said b. Abdülaziz→Mahled b. Yezid
Enes b. Mâlik→Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik→Said b. Abdülaziz→Yahya b. Salih

1) Sahabi Ravi

Enes b. Mâlik (ö. 91/709):¹⁸⁷

2) Diğer Raviler

Sahabi ravi Enes b. Mâlik'ten sonra ravi sayısı iki ana dağılımla devam etmektedir. Bu raviler Sabit b. Eslem el-Bünânî (ö. 127/744) ve Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747)'tir.

a) Sabit b. Eslem el-Bünânî (ö. 127/744) tariki

Sabit b. Eslem el-Bünânî (ö. 127/744): Çok ibadet etmesiyle tanınan tâbiîlerdendir. Katâde'nin hafızasıyla çok meşhur olması gibi, Sâbit el-Bünânî de ibadetleriyle meşhur olmuştur. Pek çok alim tarafından sika sayılmış, ayrıca Enes b. Mâ-

¹⁸⁶ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 333-334; **Ahmed b. Hanbel**, III, 148; **Müslim**, "İmân", 259; **Nesâî**, "Salât", 1; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, VI, 216. Ayrıca bkz.: **et-Taberânî**, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed; **Müsnedü's-Şâmiyyîn** [Tahkik: Hamdî İbn Abdilmecîd es-Selefi], I-II, Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1405/1984, I, 194-195.

¹⁸⁷ Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 47.

lik'in de en sika talebeleri arasında zikredilmiştir. Çünkü onun yanında kırk sene kaldığı bilinmektedir.¹⁸⁸

Hammad b. Seleme (ö. 167/783): İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel onu tenkit edenin dininden şüphe edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. “İmam, sika, sadûk, salih” diyenler olmuştur. Hâkim, onun hafızasının iyi olmadığını, farklı ravilere ait farklı metinleri tek bir isnad ve tek bir metinle rivayet ettiğini nakletmektedir. Zehebî, onun vehme düştüğünü, nakillerinde önemli hatalar yaptığını, bazı rivayetlerinde tek kaldığını zikretmektedir. İbn Hacer de ömrünün sonuna doğru onun hafızasında kötüye gidişten bahsetmekle birlikte hem Alâî hem de İbn Hacer'in, bu raviyi ihtilât eden ravileri topladıkları eserlerine almadıkları görülmektedir. Ebû Hanife'ye ağır eleştirilerde bulunduğu da kayıtlar arasındadır.¹⁸⁹

Hadisin bu tarikinde Hammad b. Seleme son ortak ravi olup, ondan nakleden raviler Hasan b. Musa (ö. 209/824) ve Şeyban b. Ferruh (ö. 235/849)'tur.

b) Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747) tariki

Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747): Şam ehlinin fakihlerindendir. Çoklarınca “sadûk” sayılmış, İbn Hacer ilaveten vehmine (صدوق ربما وهم) dikkat çekmiştir. Rivayetinde gevşeklik olduğunu (فيه لين) söyleyen de mevcuttur. Ebû Hâtim ve Ebû Dâvûd “sika” saymış, Ebû Zür'a hayırla senada bulunmuştur. Ebû Müshir tarafından tedlîsle itham edildiği belirtilmektedir. Mizzî, onun Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayetlerinin mürsel olduğunu, Muaviye b. Ebû Süfyan'dan semâının şüpheli olduğunu kaydetmiştir. Nitekim Zehebî, onun idrak etmediği ravilerden hem tedlîs hem de İrsâl yaptığını kaydetmiştir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravileri dışında

¹⁸⁸ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 232; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 159; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 89; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 100; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 445; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 342; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 125; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 132; a.mlf., *Tehzîb*, II, 3.

¹⁸⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 282; İclî, *Sikât*, I, 319; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 140; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 216; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 253; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 253; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 523; Zehebî, *Kâşif*, I, 349; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 189; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 70; a.mlf., *Târîh*, X, 144; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 178; a.mlf., *Tehzîb*, III, 11.

tedlîs yapan sika ravilere ayırdığı 1. grupta zikretmektedir.¹⁹⁰

Said b. Abdülaziz (ö. 167/783): Şam müftülüğü yapmıştır. “Sika, sebt” ifadeleriyle anılmaktadır. Ebû Müshir (ö. 218/833) ve Hamza el-Kinânî (ö. 357/967), onun ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığını belirtmişlerdir.¹⁹¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Said b. Abdülaziz’den sonra ravi dağılımı Mahled b. Yezid (ö. 193/808) ve Yahya b. Salih (ö. 222/836) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

İbn Kesîr, bu rivayetin Nesâî tarikinde önemli ölçüde garâbet ve münkerlik bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹² Şuayb Arnaût, sadece Müslim’in ravisi olan Hammad b. Seleme dışındaki ravilerin Şeyhayn ravisi olduğunu belirtir ve Müslim’in şartlarına göre isnadın sahih olduğunu söyler.¹⁹³ Hamza Zeyn, ‘isnadı sahih’ der.¹⁹⁴

c. Metin Mukayesesi¹⁹⁵

Peygamberimizin İsrâ yolculuğundan ve miraca yükselmesinden bahseden pek çok hadis-i şerif vardır. Peygamberimizin diğer peygamberlerle, dolayısıyla da Hz. İsa ile karşılaşmasına yer verilen dört tanesidir ki *Abdullah b. Abbas (I/11)*, *Enes b. Mâlik (I/12)*, diğer ikisi yine Enes vasıtasıyla *Mâlik b. Sa’saa (I/6)* ve *Ebû Zerr (I/7)* rivayetleridir. *Ebû Zerr (I/7)* rivayetinde Peygamberimiz, Cebrâil (a.s.) ile birlikte yaptığı yolculukta –sıralamada farklılık olmakla beraber– Hz. Âdem, Hz. İdris, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. İbrahim (a.s.) ile karşılaşır. Hz. İsa, Peygamberimizi “Hoş geldin, safâ geldin sâlih kardeş, sâlih Nebi!” diyerek karşılar, Peygamberimiz onun

¹⁹⁰ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VIII, 347; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, IX, 277; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 542; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXXII, 189; Zehebî, **Kâşif**, II, 387; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, VII, 261; Alâî, **Câmiu’t-tahsîl**, s. 112, 302; Sıbt İbnü’l-Acemî, **Esmâü’l-müdekkisîn**, s. 249; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 603; a.mlf., **Tehzîb**, XI, 302; a.mlf., **Tabakâtü’l-müdekkisîn**, s. 48; a.mlf., **Nüket**, II, 647 (Sahîhayn dışındaki sika raviler).

¹⁹¹ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, VII, 468; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 497; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, IV, 42; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 369; Zehebî, **Kâşif**, I, 440; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, III, 217; Sıbt İbnü’l-Acemî, **Men rumiye bi’l-ihtilâl**, s. 59; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 238; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 53.

¹⁹² İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 6.

¹⁹³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIX, 488.

¹⁹⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), X, 480.

¹⁹⁵ I/6, I/7, I/11, I/12 no’lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/12) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 68.

kim olduğunu sorar, Hz. Cebrâil onun Hz. İsa olduğunu söyler. *Abdullah b. Abbas (I/11)* rivayetinde Hz. İsa ile ilgili olarak sadece bu karşılaşma ve selamlaşma kısmı vardır. *Mâlik b. Sa'saa (I/6)* rivayetinde ikinci semâya vardıklarında farklı olarak Hz. İsa tek başına değil, Hz. Yahya ile birlikte. Peygamberimiz bu iki peygambere selam verir, onlar da mukabelede bulunurlar. *Mâlik b. Sa'saa (I/6)* rivayetinin Ahmed b. Hanbel'in bir, Buhârî'nin iki metninde bu iki peygamber 'teyzezâde/ teyze çocukları' sıfatıyla anılmış, ayrıca selam vermesi Cebrâil'in tavsiyesi üzerine olmuştur. *Mâlik b. Sa'saa (I/6)* rivayetinin Müslim metninde ise 'ikinci semada bu iki peygamberle karşılaşması' dışında bir kayıt yoktur. 'Teyzezâde/teyze çocukları' kaydı *Enes b. Mâlik (I/12)* rivayetinde de olmakla beraber, orada sadece Hz. İsa ve Hz. Yahya'nın güzel karşıladıkları ve hayır duada bulunduklarına yer verilmektedir. *Enes b. Mâlik (I/12)* rivayetinin farklı tarikle gelen Nesâî ve Taberânî metinlerinde, Cebrail'in tavsiyesi üzerine Peygamberimiz muhtelif yerlerde iner, namaz kılar ve Hz. Cebrail o yerin ismini zikreder. En sonuncu yere gelince oranın, Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Beytü Lahm olduğunu söyler.¹⁹⁶

C. Şemâili

Bir kısım hadis rivayetlerinde Hz. İsa'nın beden yapısına, saç ve yüz özelliğine dair bazı ayrıntılar yer almaktadır. Burada ele alacağımız *Ebû Hureyre (I/13)*, *Abdullah b. Abbas (I/14)* ve *Cabir b. Abdullah (I/16)*'tan gelen İsrâ ve miraç rivayetleri, neredeyse sadece üç peygamberin şemâil bilgilerine yönelik olmasından dolayı diğer İsrâ ve miraç rivayetlerinden ayrılmaktadır. *Abdullah b. Ömer (I/15)* rivayetinde de Peygamberimiz rüyasında Kâbe yanında Hz. İsa'yı gördüğünü ve onun bazı özelliklerini zikretmektedir. Bunlar dışında Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinde de¹⁹⁷ onun şemâiline dair bilgiler mevcuttur. Ancak nüzûl kısmında rivayetleri topluca değerlendirdiğimizden, bu rivayeti oraya bıraktık.

¹⁹⁶ Şeddad b. Evs'ten gelen mirac rivayetinde ise Hz. İsa sadece bu doğum yeri münasebetiyle zikredilmektedir. Bkz.: Bezzâr, **Müsned**, VIII, 410; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 283; Beyhakî, **Delâil**, II, 355-357.

¹⁹⁷ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651.

13. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

(Abdurrezzak rivayetini içine alan) Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أُسْرِيَ بِهِ لَقِيتُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَنَعَنَّهُ قَالَ رَجُلٌ قَالَ حَسِبْتُهُ قَالَ مُضْطَرَبٌ رَجُلُ الرَّأْسِ كَأَنَّهُ مِنْ رَجَالِ شَنْوَةَ قَالَ وَلَقِيتُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَنَعَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ رُبْعَةٌ أَحْمَرُ كَأَنَّهُ أُخْرِجَ مِنْ دِيمَاسٍ يَغْنِي حَمَامًا قَالَ وَرَأَيْتُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَنَا أَشْبَهُ وَلَدِهِ بِهِ قَالَ فَأَتَيْتُ بِإِنَاءَيْنِ أَحَدُهُمَا فِيهِ لَبَنٌ وَفِي الْآخَرِ خَمْرٌ فَقَالَ لِي خُذْ أَیُّهُمَا شِئْتَ فَأَخَذْتُ اللَّبَنَ فَشَرِبْتُهُ فَقِيلَ لِي هَدَيْتَ الْفِطْرَةَ وَأَصَبْتَ الْفِطْرَةَ أَمَا إِنَّكَ لَوْ أَخَذْتَ الْخَمْرَ غَوَتْ أُمَّتُكَ.

Bu rivayette Peygamberimiz İsrâ ve miraç gecesinde Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. İbrahim’le karşılaştığından bahsetmekte ve onların şemâiline dair bilgiler vermektedir. Hz. İsa’yı “Boyu uzun-kısa arası, sanki hamamdan yeni çıkmışçasına al çehreli” şeklinde tarif etmektedir.

Bu hadisi Tayâlisî (mürsel olarak), Abdurrezzak, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî nakletmişlerdir.¹⁹⁸

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb
Ebû Hureyre→Ebû Seleme Abdullah b. Abdurrahman

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):¹⁹⁹

2) Diğer Raviler

Bu rivayetin son ortak ravisi Ebû Hureyre’den sonra ravi dağılımı, Said b. Müseyyeb (ö. 93/711) ve Ebû Seleme Abdullah b. Abdurrahman (ö. 94/712) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, “hasen-sahih” demiştir.²⁰⁰ Müttefekun aleyh olan bu hadise Hatîb et-

¹⁹⁸ Tayâlisî, **Müsned**, s. 249; Abdurrezzak, **Musannef**, V, 329; **Ahmed b. Hanbel**, II, 282, 528; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 24, 48; **Müslim**, “İmân”, 272, 278; **Tirmizî**, “Tefsîru Sûre”, (17) 1. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, I, 247.

¹⁹⁹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²⁰⁰ Bkz.: **Tirmizî**, “Tefsîru Sûre”, (17) 1.

Tebrîzî (ö. 737/1336) sahihler kısmında yer vermiştir.²⁰¹ Şuayb Arnaût, Şeyhayn'ın şartlarına göre isnadın sahih olduğunu söyler.²⁰² Ahmed Muhammed Şâkir de isnadın sahih olduğu kanaatindedir.²⁰³ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, Tayâlisî'nin Said b. Müseyyeb'den mürsel olarak naklettiğine dikkat çekmiş, ancak Ebû Hureyre'den merfû tarikle de geldiğini belirtmiştir.²⁰⁴

c. Metin Mukayesesi²⁰⁵

14. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:

a) Ebu'l-Âliye (ö. 90/708) tariki (Ahmed b. Hanbel metni):

رَأَيْتُ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ رَجُلًا آدَمَ طَوَالًا جَعْدًا كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَنْوَةَ وَرَأَيْتُ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامَ مَرْبُوعَ الْخَلْقِ إِلَى الْحُمْرَةِ وَالْبَيَاضِ سَبَطَ الرَّأْسَ.

Hadisin bu tarikini Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim nakletmişlerdir.²⁰⁶

b) Mücahid b. Cebr (ö. 102/720) tariki (Ahmed b. Hanbel metni):

رَأَيْتُ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ وَمُوسَى وَإِبْرَاهِيمَ فَأَمَّا عِيسَى فَأَحْمَرُ جَعْدٌ عَرِيضُ الصِّدْرِ وَأَمَّا مُوسَى فَإِنَّهُ جَسِيمٌ قَالُوا لَهُ فَإِبْرَاهِيمُ قَالَ أَنْظِرُوا إِلَيَّ صَاحِبِكُمْ يَغْنِي نَفْسَهُ.

Hadisin bu tarikini ise Ahmed b. Hanbel ve Buhârî nakletmiştir.²⁰⁷

Bu rivayette Peygamberimiz İsrâ ve miraç gecesinde Hz. Musa, Hz. İsa ve bazı tariklere göre Hz. İbrahim'le karşılaştığından bahsetmekte ve onların şemâiline dair bilgiler vermektedir. Hz. İsa'yı “Boyu uzun-kısa arası, teni kırmızı ve beyaza çalar,

²⁰¹ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, III, 1593.

²⁰² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIII, 200; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), I, 248 (1. dp).

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VII, 476, IX, 578.

²⁰⁴ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), III, 354.

²⁰⁵ I/13, I/14, I/16 no'lu hadisler, Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 81.

²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, I, 245, 259, 342, 374; Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 7, “Enbiyâ”, 24; Müslim, “İmân”, 266, 267. Ayrıca bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 157.

²⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 296; Buhârî, “Enbiyâ”, 48. Ayrıca bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 64, 73. Buhârî rivayeti normalde İbn Ömer'den gelmektedir. Ancak İbn Abbas rivayetiyle aynı rivayet olan bu isnadın sahâbi ravisinden sonraki kısımları tamamen aynıdır. Nitekim Buhârî şarihleri İbn Hacer ve Aynî, Buhârî isnadında İbn Ömer denmesinin bir hatadan kaynaklandığını, doğrusunun İbn Abbas olması gerektiğini, hatanın büyük ihtimal Buhârî'den değil, sonraki nüsha sahiplerinden kaynaklandığını teferruatlıca ortaya koymaktadırlar. Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 250; Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhu'l-Buhârî*, XXV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2001, XVI, 32-33.

saçı hafif dalgalı” şeklinde tarif etmektedir.

a. İsnadı

Abdullah b. Abbas→Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran)→Katâde b. Diâme→Said b. Ebû Arûbe
Abdullah b. Abbas→Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran)→Katâde b. Diâme→Şube b. Haccac
Abdullah b. Abbas→Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran)→Katâde b. Diâme→Şeyban b. Abdurrahman
Abdullah b. Abbas→Mücahid b. Cebr→Osman b. Muğire→İsrail b. Yunus→Esved b. Âmir
Abdullah b. Abbas→Mücahid b. Cebr→Osman b. Muğire→İsrail b. Yunus→Muhammed b. Kesîr

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687):²⁰⁸

2) Diğer Raviler

Hadis Abdullah b. Abbas'tan sonra iki ana dağılımla gelmektedir. Bu raviler Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran) (ö. 90/708) ve Mücahid b. Cebr (ö. 102/720)'dir.

a) Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran) (ö. 90/708) tariki

Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran) (ö. 90/708): Cahiliyyeyi idrak etmiş ancak Resulullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra müslüman olmuştur. Peygamberimizin, namazda gülen sahabilere abdest ve namazlarını iade etmelerini emrettiği rivayeti²⁰⁹ tenkide uğramakla beraber diğer rivayetlerinin sağlam olduğu kaydedilmiştir. Bir çok alim tarafından sika sayılmıştır.²¹⁰

Katâde b. Diâme (ö. 117/735):²¹¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Katâde'den sonra ravi dağılımı, Said b. Ebû Arûbe (Mihrân) (ö. 156/772), Şube b. Haccac (ö. 160/776) ve Şeyban b. Abdurrahman (ö. 164/780)'dir.

b) Mücahid b. Cebr (ö. 102/720) tariki

Mücahid b. Cebr (ö. 102/720): Kur'an-ı Kerim'i İbn Abbas'a üç kez okuduğunu ve her ayetin niçin indiğini sorduğunu belirten meşhur müfessirdir. Pek çok

²⁰⁸ Abdullah b. Abbas (I/5) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 42.

²⁰⁹ Bkz.: İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 165; İbnü'l-Cevzî, **İlel**, I, 371.

²¹⁰ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 112; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 326; İclî, **Sikât**, II, 412; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 510; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 239; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 165; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 578; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXXIV, 12; Zehebî, **Kâşif**, I, 397; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 61; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 210; a.mlf., **İsâbe**, II, 514.

²¹¹ Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 48.

alim tarafından sika sayılmıştır. Tirmizî'nin ona tedlîs isnadında bulunduğunu kaydeden İbn Hacer, bunu pek doğru bulmamış ve ona tedlîs isnadı yapan bir başkasının bulunmadığını belirtmiştir. Nitekim araştırmalarımız neticesinde onun tedlîs yaptığı-
nı belirten bir başka kaynağa rastlayamadık. Ayrıca pek çok alim tarafından, pek çok sahabiden mürsel rivayetleri olduğu belirtilmiş, fakat onun mürselleri başka ravile-
rinkine nazaran daha iyi bulunmuştur. Berdîcî, onun kendilerinden mürsel rivayette bulunmadığında ittifak olan sahabileri saymaktadır ki bu rivayeti naklettiği İbn Abbas bunlardandır. İclî, Ahmed b. Hanbel'in onun ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığına (اختلط بأخرة) dair ifadesini nakletmektedir.²¹²

Osman b. Muğire (ö. ?): Çoğu alim tarafından sika sayılmış bir ravidir.²¹³

İsrail b. Yunus (ö. 160/776):²¹⁴

Bu rivayetin son ortak ravisi İsrail b. Yunus'tan sonra ravi dağılımı, ondan nakleden raviler Esved b. Âmir (ö. 208/823) ve Muhammed b. Kesîr (ö. 223/837) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Ebu'l-Âliye (Rufey' b. Mihran) (ö. 90/708) tariki Şuayb Arnaût ve Ahmed Muhammed Şâkir'e göre isnad bakımından sahihtir.²¹⁵ Mücahid b. Cebr (ö. 102/720) tariki de Ahmed Muhammed Şâkir'e göre isnad bakımından sahihtir. Şuayb Arnaût, sadece Buhârî ravisi olan Osman b. Muğire dışındaki ravilerin hepsinin Buhârî-Müslim ravilerinden olduğunu belirterek isnadın Buhârî'nin şartına göre sahih oldu-

²¹² Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, V, 466; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 411; İclî, **Sikât**, I, 195-196; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 319; a.mlf., **Merâsîl**, s. 203; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 419; **İbn Asâkir**, Ebu'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah; **Târîhu Dimaşk**, I-LXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1417/1996, V, 313-314; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 751; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVII, 228; Zehebî, **Kâşif**, II, 240; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 92; Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 273; Irâkî, **Tuhfetü't-tahsîl**, s. 294; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 65; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 520; a.mlf., **Tehzîb**, X, 38.

²¹³ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 325; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 348; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 167; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 193; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 131; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XV, 314; Zehebî, **Kâşif**, II, 13; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 387; a.mlf., **Tehzîb**, V, 282, VII, 141.

²¹⁴ Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (I/3) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 34.

²¹⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 77; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), III, 12, 71, 368, 477.

ğunu söyler.²¹⁶

c. Metin Mukayesesi²¹⁷

15. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) rivayeti:

Mâlik b. Enes metni:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَرَانِي اللَّيْلَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ فَرَأَيْتُ رَجُلًا
آدَمَ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأِءٍ مِنْ أَدَمَ الرَّجَالِ لَهُ لِمَّةٌ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأِءٍ مِنَ اللَّيْمِ قَدْ رَجَلَهَا فَهِيَ تَقْطُرُ
مَاءً مُتَكِنًا عَلَى رَجُلَيْنِ أَوْ عَلَى عَوَاتِقِ رَجُلَيْنِ يَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ فَسَأَلْتُ مَنْ هَذَا قِيلَ هَذَا الْمَسِيحُ ابْنُ
مَرْيَمَ ثُمَّ إِذَا أَنَا بِرَجُلٍ جَعْدٍ قَطَطٍ أَعْوَرَ الْعَيْنِ الْيَمْنَى كَأَنَّهَا عَيْنٌ طَافِيَةٌ فَسَأَلْتُ مَنْ هَذَا فَقِيلَ لِي هَذَا
الْمَسِيحُ الدَّجَالُ

Bu rivayette Peygamberimiz bir rüyasını anlatır: Kâbe yanındadır ve bir zât görür. Yanındakilere onun kim olduğunu sorar; Hz. İsa olduğunu söylerler. Bu hadisin farklı tariklerinde Hz. İsa'nın şemâiline dair bazı özellikleri zikredilir. Rivayetin devamında Peygamberimiz aynı şekilde bir başkasını daha görür; onun da Deccâl olduğu söylenir.

Hadisi Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ nakletmişlerdir.²¹⁸

a. İsnadı

Abdullah b. Ömer→Sâlim b. Abdullah→Hanzale b. Ebû Süfyan
Abdullah b. Ömer→Sâlim b. Abdullah→İbn Şihab ez-Zührî
Abdullah b. Ömer→Nâfi'→Musa b. Ukbe
Abdullah b. Ömer→Nâfi'→Füleyh b. Süleyman
Abdullah b. Ömer→Nâfi'→Mâlik b. Enes

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Ömer (ö. 73/692): Hz. Ömer'in dokuz erkek çocuğu olmasına

²¹⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 431; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), III, 205.

²¹⁷ I/13, I/14, I/16 no'lu hadisler, Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 81.

²¹⁸ Abdullah b. Ömer'den Nâfi tarihiyle: **Muvatta'**, "Sıfatü'n-Nebî", 2; **Ahmed b. Hanbel**, II, 126; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Libâs", 68, "Ta'bîr", 11; **Müslim**, "İmân", 273, 274. Abdullah b. Ömer'den oğlu Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26; **Müslim**, "İmân", 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 346.

rağmen “İbn Ömer” diye anılan sadece bu sahabidir. İslâm’ın ilk yıllarında doğmuş, erken yaşta babasıyla birlikte müslüman olmuş ve sürekli Allah Rasûlü’nün yakınında bulunmuştur. Hicrette on yaşlarında olan İbn Ömer, Bedir ve Uhud savaşlarında yaşı küçük olduğu için ayak parmaklarının uçlarına basıp büyük görünmek istemiş, Resûlullah ise onu orduya dahil etmemiş, ancak Hendek savaşına katılabiliyordu. En çok hadis rivayet eden sahabiler arasındadır. Sünnete bağlılık ve zühd konusundaki titizliğiyle bilinmektedir. Asr-ı saadet ve dört halife dönemini idrak ettiği için bir çok meselede ilk elden bilgi sahibi olmuş ve bu nedenle sonraki nesil tarafından aranılan bir şahıs haline gelmiştir. Ancak yapılan yanlışlara tavır koymaktan çekinmediği için yer yer siyasi otoriteyi karşısına aldığı ve bu yüzden sıkıntılar çektiği bilinmektedir.²¹⁹

2) Diğer Raviler

Sahabi ravi Abdullah b. Ömer’den sonra ravi sayısı iki ana dağılım göstermektedir. Bunlardan biri İbn Ömer’in oğlu Sâlim b. Abdullah (ö. 106/724), diğeri ise Nâfi’ mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735)’dir.

a) Sâlim b. Abdullah (ö. 106/724) tariki

Sâlim b. Abdullah (ö. 106/724): Zühd ve fazilette ender insanlardan sayılmıştır. Medine fakihleri arasında zikredilmektedir; sika kabul edilmiştir.²²⁰

Bu tarikin son ortak ravisi Sâlim’den sonra raviler dağılım göstermektedir. On-
dan nakleden raviler Hanzale b. Ebû Süfyan (ö. 101/719) ve İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741)’dir.

b) Nâfi’ mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735) tariki

Nâfi’ mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735): İbn Ömer’in rivayetlerini en çok nakledenlerden biridir. Hz. Ömer’in oğlu Sâlim hayatta iken ona saygısından hiç fetva ver-

²¹⁹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 142; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 2; İclî, *Sikât*, II, 48; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 107; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 209; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV, 332; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 803; Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 37; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 315; a.mlf., *Tehzîb*, V, 287; a.mlf., *İsâbe*, IV, 181.

²²⁰ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 195; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 115; İclî, *Sikât*, I, 383; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 184; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 305; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 639; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, X, 145; Zehebî, *Kâşif*, I, 422; a.mlf., *Siyeru a’lâm*, IV, 595; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 88; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 226; a.mlf., *Tehzîb*, III, 378.

meyen Nâfi' mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735), Ömer b. Abdülaziz tarafından Mısır'a sünneti öğretmekle vazifelendirmiştir. Pek çok alim tarafından sika kabul edilen Nâfi'in yer aldığı "İbn Ömer→Nâfi'→Mâlik" isnadı, başta Buhârî olmak üzere çoklarınca en sahih isnad sayılmıştır.²²¹ Ayrıca Abdullah b. Ömer ile Nâfi arasındaki güçlü rivayet ilişkisi nedeniyle sonraki alimler, bu tarikle gelen rivayetleri sürekli övgüyle anmışlardır.²²²

Bu tarikteki son ortak ravi Nâfi'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Musa b. Ukbe (ö. 141/758), Fülehy b. Süleyman (ö. 168/784), Mâlik b. Enes (ö. 179/795).

b. Sıhhat Durumu

Şuayb Arnaût, müttefekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında 'Şeyhayn'ın şartlarına göre sahih' demektedir.²²³ Hamza Zeyn, 'isnadı sahih' der.²²⁴ *Muvatta'* muhakkiki Ebû Üsâme de hadise sahih demiştir.²²⁵

c. Metin Mukayesesi

Rivayet, kaynaklarda anlam bakımından birbirine yakın ifadelerle geçmektedir. Nâfi' tarikleri²²⁶ kendi arasında, Sâlim tarikleri²²⁷ de kendi arasında daha uyumlu metinlere sahiptir. Tariklerin hemen hepsinde rivayet, Peygamberimizin rüyasını anlatmasıyla başlamaktadır. Farklı olarak sadece Nâfi'den Musa b. Ukbe (ö. 141/758) kanalıyla gelen tarikte²²⁸ önce Deccâl'e ait bir bahis yer almıştır. Yine sadece İbrahim b. Sa'd (ö. 185/801) kanalıyla gelen tarik ise²²⁹ "Peygamberimizin Hz. İsa

²²¹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 84; İclî, *Sikât*, II, 310; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 451; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 467; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 770; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 512; Zehebî, *Kâşif*, II, 315; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 559.

²²² Bkz.: Kuzudişli, Bekir; *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, İÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 2005.

²²³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VIII, 365.

²²⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 476.

²²⁵ Bkz.: Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Esbahî; *el-Muvatta'* (Yahya el-Leysî, el-Ka'nebî, Ebû Mus'ab ez-Zührî, el-Hadsânî, İbn Bekir, İbnü'l-Kâsım, İbn Ziyad rivayetleri), [Tahkik: Ebû Üsâme Selim b. Ubeyd el-Hilâlî], I-V, Mecmûatü'l-furkân, Abudabi, 1424/2003, IV, 331.

²²⁶ Bkz.: *Muvatta'*, "Sıfatü'n-Nebî", 2; Ahmed b. Hanbel, II, 126; Buhârî, "Enbiyâ", 48, "Libâs", 68, "Ta'bîr", 11; Müslim, "İmân", 273, 274.

²²⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; Buhârî, "Enbiyâ", 48, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26; Müslim, "İmân", 275, 277; Bezzâr, *Müsned*, XII, 273; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX, 346.

²²⁸ Buhârî, "Enbiyâ", 48.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 144; Buhârî, "Enbiyâ", 48. Aynî, Abdullah b. Ömer'in ferd hadislerinden olduğunu söyler. Bkz.: Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 34.

için kırmızı tabirini asla kullanmadığına” dair İbn Ömer’in yeminiyle başlamıştır ki İbn Hacer, bu ziyadeye dikkat çekmiştir.²³⁰ İmam Mâlik’in, “أَرَانِي اللَّيْلَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ”²³¹ ifadesiyle başlayan rüya metni diğerlerinde “أَرَانِي فِي الْمَنَامِ عِنْدَ”²³², “رَأَيْتُ عِنْدَ الْكَعْبَةِ”²³³ ve “رَأَيْتُهُ عِنْدَ الْكَعْبَةِ مِمَّا يَلِي الْمَقَامَ”²³⁴, “بَيْنَا أَنَا نَائِمٌ رَأَيْتُنِي أَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ”²³⁵ gibi yakın tabirlerle geçmektedir ki İbn Hacer, “رَأَيْتُنِي”²³⁶ kaydının Zührî tarikindeki bir ziyade olduğunu zikretmektedir.²³⁷ Hz. İsa’nın beden özellikleri Sâlim tarikinde²³⁸ sadece “رَجُلًا آدَمَ سَبُطَ الرَّأْسِ” tabiriyle ifade edilirken, Nâfi’ tarikinde²³⁹ “رَجُلًا آدَمَ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأَى مِنْ أَدَمَ الرِّجَالِ لَهُ لِمَّةٌ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأَى مِنْ”²⁴⁰ ve benzeri şekilde daha teferruatlıdır. İbn Hacer, “لَهُ لِمَّةٌ”²⁴¹ kaydının İmam Mâlik’e ait bir ziyade olduğunu belirtmişse de²⁴² Ahmed b. Hanbel’in İmam Mâlik’ten gelmeyen bir tarikinde de²⁴³ aynı ziyade mevcuttur. Hz. İsa’nın iki kişinin omuzlarında Kâbe’yi tavaf edişi de her iki tarikte yaklaşık ifadelerle yer almıştır. “يَسْكُبُ رَأْسُهُ أَوْ يَقْطُرُ رَأْسُهُ” ve benzeri ifadelerle geçen “saçından su damlıyor gibi görünmesi”, Sâlim tarikinde²⁴⁴ tavaf kısmından sonra

²³⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 96.

²³¹ Nâfi tarihiyle: **Muvatta’**, “Sıfatü’n-Nebî”, 2. Deccâl’le ilgili girişin ardından olmakla beraber, Buhârî metninde de rüya bu ifadelerle başlamaktadır. Bkz.: **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48.

²³² Nâfi tarihiyle: **Müslim**, “İmân”, 274. Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 154.

²³³ Nâfi tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 126.

²³⁴ Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 122, 144; **Buhârî**, “Ta’bîr”, 33.

²³⁵ Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 83.

²³⁶ Nâfi tarihiyle: **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48.

²³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 96.

²³⁸ **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Ta’bîr”, 33, “Fiten”, 26; **Müslim**, “İmân”, 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, IX, 346.

²³⁹ **Muvatta’**, “Sıfatü’n-Nebî”, 2; **Ahmed b. Hanbel**, II, 126; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Libâs”, 68, “Ta’bîr”, 11; **Müslim**, “İmân”, 273, 274.

²⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 96.

²⁴¹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 126.

²⁴² **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Ta’bîr”, 33, “Fiten”, 26; **Müslim**, “İmân”, 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, IX, 346.

gelmektedir. Peygamberimiz bu kişinin kim olduğunu sorar, Hz. İsa olduğu söylenir. Rivayetin bundan sonrasında Deccâl’le ilgili kısım vardır. İbn Hacer, Deccâl’i niteleyen “جَعِدَ قَطَطٍ أَعْوَرُ” kaydının İmam Mâlik’e, “وَأَبْنُ قَطَنِ رَجُلٌ مِنْ بَنِي الْمُضْطَلِقِ مِنْ” “قَالَ الزُّهْرِيُّ رَجُلٌ مِنْ خُرَاعَةَ هَلَكَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ” kaydının Şuayb b. Ebû Hamza’ya, “أَعْوَرُ” kaydının Ahmed b. Muhammed’e ait ziyadeler olduğunu belirtmiştir. Ancak “أَعْوَرُ” kaydının Şuayb b. Ebû Hamza’ya ait bir ziyade olduğunu söylemişse de bu ifadenin onun dışındaki ravilerden gelen tariklerde de mevcut olduğu görülmektedir.²⁴³

16. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ جَابِرٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ غُرِضَ عَلَيَّ الْأَنْبِيَاءُ فَإِذَا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ رَجُلٌ ضَرَبَتْ مِنْ الرِّجَالِ كَأَنَّهُ مِنْ رِجَالِ شَنْوَاءَ فَرَأَيْتُ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِذَا أَقْرَبُ مَنْ رَأَيْتُ بِهِ شَبَهًا عُرْوَةَ بْنُ مَسْعُودٍ وَرَأَيْتُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِذَا أَقْرَبُ مَنْ رَأَيْتُ بِهِ شَبَهًا صَاحِبُكُمْ يَعْنِي نَفْسَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَأَيْتُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِذَا أَقْرَبُ مَنْ رَأَيْتُ بِهِ شَبَهًا دَحِيَّةً.

Bu rivayette Peygamberimiz (İsrâ ve miraç gecesinde) peygamberlerin kendisine arzolandığını, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. İbrahim’le karşılaştığını belirtmektedir. Hz. İsa’yı “Gördüklerim içinde ona en çok benzeyeni Urve b. Mes’ûd idi” şeklinde tarif etmektedir.

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd, Müslim ve Tirmizî nakletmişlerdir.²⁴⁴

a. İsnadı

Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→Leys b. Sa’d→Huceyn b. Müsennâ
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→Leys b. Sa’d→Yunus b. Muhammed
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→Leys b. Sa’d→Kuteybe b. Saîd
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→Leys b. Sa’d→Muhammed b. Rumh

²⁴³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 96 vd.

²⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 334; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 319; Müslim, “İmân”, 271; Tirmizî, “Menâkıb”, 12.

1) *Sahabi Ravi*

Cabir b. Abdullah (ö. 78/697): İkinci Akabe Biati’nda bulunan ve Uhud şehitlerinden olan Abdullah b. Amr el-Ensari’nin oğludur. Babası müsaade etmediği için Bedir ve Uhud savaşlarına katılamamış, daha sonraki bütün savaşlara ve Rıdvan Biati’na katıldığını kendisi ifade etmiştir. Babasının vefatından sonra kızkardeşlerinin velayetini üstlenmiş ve bu konuda Allah Rasûlü’nün de desteğini görmüştür. Doksan dört yaşında iken vefat etmiştir.²⁴⁵

2) *Diğer Raviler*

Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Hakkında hem tâdil hem de cerh ifade eden bol miktarda değerlendirme bulunmaktadır. “Hafız, sika, leyse bihi be’s (rivayette sakınca yok)” gibi İbn Hacer’e göre üçüncü ve dördüncü mertebedeki tâdil lafızlarıyla da anılmakla beraber, “yüktübü hadîsüh velâ yuhteccü bih (hadisleri yazılır ama delil olarak kullanılamaz), tedlîs yapmakla meşhurdur, tartıda kendini gözetir, namazına özenmez” gibi ifadelerle cerhe uğramış, çoğu alimler tarafından onun rivayetlerine itibar edilmemiştir. Onu “zayıf” sayan sadece Ahmed b. Hanbel değildir; tedlîs yaptığı için Nesâî ve başkaları tarafından da zayıf sayıldığı belirtilmektedir. Ancak semâna dair bir kayıt zikrettiği hadislerin hüccet olabileceği üzerinde durulmuştur. Cabir b. Abdullah’tan yaptığı nakillerin bir kısmını semâ ile rivayet ettiğini, bir kısmının ise semâda bulunmadığı rivayetler olduğunu kendisi ifade etmiştir. Bundan ötürü Cabir’dan semâna dair bir kayıt zikretmeden yaptığı rivayetlerin müdelles olduğu ve hüccet kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir. Diğer taraftan İbn Hibbân, tartıda kendini gözetmesinden ötürü ondan rivayetin terk edilmesini insafli bulmamaktadır. Yine kendisinin aslında sika olduğunu, ondan hadis nakleden bazı zayıf raviler sebebiyle zayıf görüldüğünü söyleyerek onu savunmaya çalışanlar da olmuştur. Buhârî’nin kendisinden naklettiği

²⁴⁵ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 207; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 492; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 51; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, IV, 443; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, I, 455; Zehebî, *Kâşif*, I, 287; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 43; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 136; a.mlf., *Tehzîb*, II, 37; a.mlf., *İsâbe*, I, 434.

yedi rivayetin hiçbirini müstakillen nakletmeyip, başka ravilerle gelen bir rivayete destek olarak (makrûnen) zikrettiği²⁴⁶ görülmektedir.²⁴⁷

Leys b. Sa'd (ö. 175/791): Hakkında övgü dolu pek çok söz sarfedilmiş, genelde “a'lâmdan, sika, sebt, hüccet, sadûk, fakih, imam” tabirleriyle anılmıştır. Ne var ki hadis aldığı raviler ve semâ kaydı ile rivayet etme konusunda gereken önemi vermediği (يتساهل في الشيوخ والسماع), bazı rivayetlerinin münavele yoluyla olduğu kayda geçmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in onun münavele ile rivayet konusunda izinli olduğu ve tesahül göstermediğine (وما تساهل فيه الليث فهو دليل على الجواز لأنه) dair açıklaması da kaydedilmektedir. Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel'den, onun hadis rivayetinde mütesahil olduğuna (ثقة ولكن في أخذه سهولة) dair de bir görüş nakledilmiştir. Ayrıca Zührî'den yaptığı nakillerin bir kısmında ızdırıp olduğu da söylenmiştir.²⁴⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Leys'ten sonra ravi dağılımı; Huceyn b. Müsennâ (ö. 205/820), Yunus b. Muhammed (ö. 207/822), Kuteybe b. Said (ö. 240/854) ve Muhammed b. Rumh (ö. 242/856) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî kendi rivayeti için “hasen-sahih” değerlendirmesinde bulunur.²⁴⁹ Şuayb Arnaût, Müslim'in şartlarına göre isnadın sahih olduğunu söyler.²⁵⁰ Hamza Zeyn ise

²⁴⁶ Bkz.: **Buhârî**, “Ezan”, 63, “Cenâiz”, 55, “Büyû”, 83, “Şurût”, 4, “Meğâzî”, 31 (iki hadis), “Tevhîd”, 24.

²⁴⁷ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, IV, 130; İclî, **Sikât**, II, 253; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, I, 151, VIII, 74; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 351; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 121; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 640; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 100; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVI, 402; Zehebî, **Kâşif**, II, 216; a.mlf., **Siyeru a'lâm**, V, 380; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 96; Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 110, 113; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Esmâü'l-müdebbisîn**, s. 88, 267; İbn Hacer, **Tehzîb**, IX, 390; a.mlf., **Takrîb**, I, 506; a.mlf., **Tabakâtü'l-müdebbisîn**, s. 13, 45; a.mlf., **Nuket**, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁴⁸ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 517; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 246; İclî, **Sikât**, II, 230; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 179; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 360; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 615; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIV, 255; Zehebî, **Kâşif**, II, 151; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 224; a.mlf., **Mizânü'l-i'tidâl**, V, 515; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 464; a.mlf., **Tehzîb**, VIII, 412.

²⁴⁹ Bkz.: **Tirmizî**, “Menâkıb”, 12.

²⁵⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXII, 443.

“isnadı hasen” demiştir.²⁵¹

c. Metin Mukayesesi²⁵²

Mirac yolculuğundan uzunca bahseden diğer rivayetlerden farklı olarak *Ebû Hureyre (I/13)*, *Abdullah b. Abbas (I/14)* ve *Cabir b. Abdullah (I/16)* rivayetlerinde sadece Peygamberimizin Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa ile karşılaşmasına ve onların bazı özelliklerini zikretmesine yer verilmektedir. *Ebû Hureyre (I/13)* rivayetindeki “رَبْعَةٌ” kaydı, metinlerin bazılarında²⁵³ yoktur, metinlerin bir kısmında “دِيمَاسٍ” kelimesine, “يَعْنِي حَمَامًا”²⁵⁴ şeklinde açıklama girilmiştir. *Ebû Hureyre (I/13)* rivayetinin Ebû Seleme Abdullah b. Abdurrahman kanalıyla gelen Ahmed b. Hanbel metninde²⁵⁵ farklı olarak önce Hz. İsa’dan başlanmakta ve fizikî bir özelliğinden bahsedilmeksizin, onun en çok Urve b. Mes’ûd’a benzediği belirtilmektedir. Ebû Hureyre’den Ebû Seleme b. Abdurrahman kanalıyla gelen Müslim metninde²⁵⁶ bu benzerliğe ilaveten Hz. İsa’nın namaz kılıyor olduğu görülmektedir. Tayâlisî metninin sonunda, Kâbe’de görülen rüyadan bahseden *Abdullah b. Ömer (I/15)* rivayetindeki “رَجُلٌ بَيْنَ رَجُلَيْنِ كَانَ رَأْسُهُ يَنْطُفُ مَاءً أَوْ يَهْرَاقُ مَاءً”²⁵⁷ ifadesi de zikredilmiştir. *Abdullah b. Abbas (I/14)* rivayetinin Ebu’l-Âliye tarikinde²⁵⁸ diğer özellikler yerine “مَرْبُوعَ الْخَلْقِ إِلَى الْحُمْرَةِ وَالْبَيَاضِ سَبْطَ الرَّأْسِ” ifadesi geçmekte, bazılarında metinlerde ilaveten “جَعْدٌ” kaydı zikredilmektedir. İkrime tarikinin Ahmed b. Hanbel metnin-

²⁵¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XI, 524.

²⁵² I/13, I/14, I/16 no’lu hadisler, Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 81.

²⁵³ Tayâlisî, *Müsned*, s. 249; Ahmed b. Hanbel, II, 282; Müslim, “İmân”, 278; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 247.

²⁵⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 249; Ahmed b. Hanbel, II, 282; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “İmân”, 272; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (17) 1; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 247.

²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 528.

²⁵⁶ Müslim, “İmân”, 278.

²⁵⁷ Tayâlisî, *Müsned*, s. 249.

²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 245, 259, 342, 374; Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 7, “Enbiyâ”, 24; Müslim, “İmân”, 266, 267; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, XII, 157.

de,²⁵⁹ anlatılanın rüya olmayıp bizzat görüldüğüne vurgu yapılmakta, Hz. İsa “ شَائِبًا ” ifadesiyle tanımlanmaktadır. Mücahid b. Cebr tarihinde farklı bir özellik olarak “ عَرِيضُ الصَّدْرِ ” ifadesi geçmektedir.²⁶⁰ *Cabir b. Abdullah (I/16)* rivayetinde, *Ebû Hureyre (I/13)* rivayetinin bir tarihinde de²⁶¹ olduğu üzere Hz. İsa’ya en çok benzeyen kişi olarak Urve b. Mes’ûd zikredilmekte, ilaveten Hz. Cebrail’e en çok benzeyen kişinin Dihye el-Kelbî olduğu belirtilmektedir.²⁶²

D. Hz. İsa Hakkındaki İnanç Kaymaları

Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok örneği verilen Hz. İsa hakkındaki inanç kaymalarına bazı hadislerde de değinilmiştir. Bunlardan *Hz. Ömer (I/17)* rivayetinde Hristiyanların Hz. İsa’yı bâtil üzere methettikleri, Hz. Ali rivayetinde ona olan sevgilerinde aşırıya kaçtıkları, *Ebû Hureyre (I/19)* rivayetinde onların Hz. İsa ve annesini ilâh edindikleri belirtilmiş; *Ebû Said el-Hudrî (I/20)* rivayetinde Hristiyanların kendi itirafları olarak –hâşâ– “Allah’ın oğlu Mesih İsa’ya ibadet ediyorduk” sözlerine yer verilmiştir. Şefaât hadislerinden *Ebû Said el-Hudrî (I/28)* rivayetindeki, Hz. İsa’nın mahcubiyetini ifade için söylediği “Ben, Allah bırakılıp da kendisine ibadet edilen biriyim.” sözü de yine bu konuyla ilgilidir. Son olarak *Tufeyl b. Sahbera (I/21)* rivayetinde de Hz. İsa’yı –hâşâ– “Allah’ın oğlu” saydıkları belirtilmektedir.

²⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 374.

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 296; Buhârî, “Enbiyâ”, 48 (Buhârî rivayetinde sahâbi ravi İbn Ömer görünmekle beraber, doğrusunun İbn Abbas olması gerektiğine dair açıklamaya dair bkz.: I/14. İbn Ömer rivayeti); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XI, 64, 73.

²⁶¹ Ahmed b. Hanbel, II, 528; Müslim, “İmân”, 278.

²⁶² Ahmed b. Hanbel, III, 334; Müslim, “İmân”, 271; Tirmizî, “Menâkıb”, 12.

17. Hz. Ömer (ö. 23/643) rivayeti:

Ma'mer b. Râşid metni:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَطْرُونِي كَمَا أَطَرَتِ النَّصَارَى
عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ فَإِنَّمَا أَنَا عَبْدُهُ فَقُولُوا عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ.

Peygamberimiz bu hadiste “*Hristiyanların İbn Meryem’i bâtil üzere methet-
tikleri gibi siz de beni methetmekte aşırıya kaçmayınız! Şüphesiz ki, ben sadece bir
kulum. Binâenaleyh bana: ‘Allah’ın kulu ve O’nun Rasûlü’ deyiniz!’*” ikazında bulun-
maktadır.

Bu hadisi Ma'mer b. Râşid, Tayâlisî, Abdurrezzak, Humeydî, Ahmed b.
Hanbel, Dârimî, Buhârî, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ nakletmişlerdir.²⁶³

a. İsnadı

Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Ma'mer b. Râşid
Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Mâlik b. Enes
Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Hüşeym b. Beşir
Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Süfyan b. Uyeyne
Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Yunus b. Yezid
Hiz. Ömer→İbn Abbas→Ubeydullah b. Abdullah→Zührî→Salih b. Keysan

1) Sahabi Ravi

Hiz. Ömer (ö. 23/643): Peygamberimizin en yakın ashabındandır; Hiz. Hafsa'nın
babası olduğu için aynı zamanda Peygamberimizin kayınpederidir. Duyduğu bazı
hadisler için şahit istediği için hadis rivâyetindeki titizliğiyle tanınır. Nitekim bazı
sahabileri fazla hadis rivayetinden menettiği nakledilmektedir. Özellikle adaletiyle
öne çıkan Hiz. Ömer, yaklaşık altmış sene yaşamış ve hicretin yirmi üçüncü senesin-
de şehit edilmiştir.²⁶⁴

Hadisi Hiz. Ömer'den İbn Abbas naklettiği için İbn Hacer, “sahabinin sahabi-

²⁶³ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 273; Tayâlisî, **Müsned**, s. 6; Abdurrezzak, **Musannef**, V, 439-445; Humeydî, **Müsned**, I, 16; **Ahmed b. Hanbel**, I, 23, 24, 47, 55; **Dârimî**, “Rikâk”, 68; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Hudûd”, 31; Bezzâr, **Müsned**, I, 299-303; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, I, 142. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahih**, II, 145-151, 152-157, XIV, 133.

²⁶⁴ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 138; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 105; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXI, 216; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, III, 935; Zehebî, **Kâşif**, II, 59; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 412; a.mlf., **Tehzîb**, VII, 385; a.mlf., **İsâbe**, IV, 588.

den rivayeti” olduğuna dikkat çeker.²⁶⁵

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687):²⁶⁶

2) Diğer Raviler

Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 98/716): Medine’nin yedi fakihinden biridir. İbn Mes’ud’un yeğeninin oğlu olup ondan mürsel hadisler rivayet ettiği nakledilir. Hemen bütün alimlerce “sika-sebt” olarak anılmıştır.²⁶⁷

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741):²⁶⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Zührî’den sonra ravi dağılımı şöyledir: Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770), Yunus b. Yezid (ö. 159/775), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hüseyin b. Beşir (ö. 183/799), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) ve Salih b. Keysan (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

İbn Kesîr; hadisin bir tarikinde yer alan Ali İbnü’l-Medîni’nin hadisin isnadını sahih kabul ettiğini nakleder.²⁶⁹ Tebrîzî, sahihler kısmında yer vermiştir.²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini şerheden Abdurrahman es-Sââtî, hadisin bir tarikindeki sened problemlerine dikkat çekmekle beraber, başka pek çok farklı tarikle de geldiğini belirterek hadis hakkında, ‘hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede sahihtir.’ neticesine varır.²⁷¹ Şuayb Arnaût ve Ahmed Muhammed Şâkir, Ahmed b. Hanbel isnadının, Hüseyin Selim Esed de Dârimî’ye ait isnadın sahih olduğunu söyler.²⁷² Tayâlisî’nin *Müsned*’ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, isnadı sahih saymıştır.²⁷³

²⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XII, 146.

²⁶⁶ Abdullah b. Abbas (I/5) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 42.

²⁶⁷ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 250; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 385; İclî, *Sikât*, II, 111; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 319; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 63; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 73; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 888; Zehebî, *Kâşif*, I, 682; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 78; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 372; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 22.

²⁶⁸ Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 38.

²⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 591.

²⁷⁰ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbîh*, III, 1372.

²⁷¹ *es-Sââtî*, Ahmed Abdurrahman el-Bennâ; *Bülûğu’l-emânî min esrârî’l-Fethi’r-rabbânî* (el-Fethu’r-rabbânî ile birlikte), I-XXIV, Dâru ihyai’t-türâsî’l-Arabî, Beyrut, 1976, XXII, 21.

²⁷² Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), II, 151 (1. dp), 158 (1. dp), XIV, 133 (1. dp); Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), I, 295; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), I, 231, 235, 305, 327; Dârimî, (thk. Hüseyin Selim Esed), s. 1832 (3. dp).

²⁷³ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), I, 29.

c. Metin Mukayesesi

Rivayet Abdurrezzak, Bezzâr, İbn Hibbân ve ayrıca Ahmed b. Hanbel ile Buhârî'nin birer tarikinde Hz. Ömer'in uzunca bir hutbesi şeklindedir. Bu hutbede Hz. Ömer, Peygamberimizin Hz. İsa ile ilgili sözünü nakletmektedir.²⁷⁴ Diğer tariklerde ise hutbeden hiç bahis yoktur; sadece Hz. İsa ile ilgili bu kısım yer almaktadır. Kalan kısmı itibariyle metin, kaynaklara göre basit farklılıklarla gelmiştir. Sözelimi bazı tariklerdeki “أَنَا عَبْدُ اللَّهِ”²⁷⁵ ifadesi, bir kısmında “أَنَا عَبْدُ اللَّهِ”²⁷⁶ şeklinde, “عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ” ifadesi de sadece “ابْنُ مَرْيَمَ” şeklindedir. Yine bazılarında Hz. İsa'nın adının peşinden “أَطْرَبَ” ya da “صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ” ifadeleri geçmektedir. “أَطْرَبَ” ifadesi sadece Dârimî metninde “تُطْرِي”²⁷⁷ şeklinde muzari olarak, bazılarında ise “أُطْرِي”²⁷⁸ şeklinde meçhul olarak kaydedilmiştir.

18. Hz. Ali (ö. 40/660) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيكَ مَثَلٌ مِنْ عِيسَى أَبْغَضْتُهُ الْيَهُودُ حَتَّى بَهْتُوا أُمَّهُ وَأَحَبَّهُ النَّصَارَى حَتَّى أَنْزَلُوهُ بِالْمَنْزِلَةِ الَّتِي لَيْسَ بِهِ ثُمَّ قَالَ يَهْلِكُ فِي رَجُلَانِ مُحِبٌّ مُفَرِّطٌ يُقَرِّظُنِي بِمَا لَيْسَ فِيَّ وَمُبْغِضٌ يَحْمِلُهُ شَتَائِي عَلَى أَنْ يَبْهَتَنِي.

Hadisin ravisi Hz. Ali şöyle anlatır:

Peygamber Efendimiz bir gün beni çağırdı ve şöyle buyurdu: “Seninle Hz. İsa arasında bir benzerlik noktası var ki; Yahudiler ona olan nefretlerini çok çirkin bir iftiraya vardırıdılar, Hristiyanlar da aşırı sevgileriyle ona beşerüstü bir konum biçmeye kalktılar.”

Hz. Ali devamla şöyle der:

²⁷⁴ Abdurrezzak, **Musannef**, V, 439-445; **Ahmed b. Hanbel**, I, 55; **Buhârî**, “Hudûd”, 31; Bezzâr, **Müsned**, I, 299-303; İbn Hibbân, **Sahîh**, II, 145-151, 152-157.

²⁷⁵ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 273; Humeydî, **Müsned**, I, 16; **Ahmed b. Hanbel**, I, 24, 47; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48; Bezzâr, **Müsned**, I, 299-303; İbn Hibbân, **Sahîh**, II, 145-151, 152-157, XIV, 133.

²⁷⁶ Tayâlisî, **Müsned**, s. 6; Abdurrezzak, **Musannef**, V, 439-445; **Ahmed b. Hanbel**, I, 23, 55; **Dârimî**, “Rikâk”, 68; **Buhârî**, “Hudûd”, 31.

²⁷⁷ **Dârimî**, “Rikâk”, 68.

²⁷⁸ **Ahmed b. Hanbel**, I, 47, 55; **Buhârî**, “Hudûd”, 31.

“Aman dikkat! Benim hakkımda da iki grup insan helâk olur; bana olan sevgilerinden ötürü bende olmayan özellikleri bana isnad edip beni sevmeye aşırıya kaçanlar, bir de bana olan nefretlerini bana çok çirkin iftira atmaya kadar götürenler.”²⁷⁹

Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr nakletmiştir.²⁸⁰

a. İsnadı

Hiz. Ali→Rabîa b. Nâciz/Nâcid→Ebû Sadık (Abdullah b. Nâciz/Nâcid)→Hâris b. Hasîra→Hakem b. Abdûlmelik
Hiz. Ali→Rabîa b. Nâciz/Nâcid→Ebû Sadık (Abdullah b. Nâciz/Nâcid)→Hâris b. Hasîra→Muhammed b. Kesîr

1) *Sahabi Ravi*

Hiz. Ali (ö. 40/660): Peygamberimizin amca oğludur ve İslâm’a ilk girenlerdendir. Allah Rasûlü onu kızı Hiz. Fâtîma ile evlendirmiş ve nesli ondan devam etmiştir. Hiz. Ali, hadis rivayeti konusunda fevkalade hassas oluşuyla bilinir. Hicrî kırk sene-sinde Abdurrahman b. Mülcem tarafından şehit edilmiştir.²⁸¹

2) *Diğer Raviler*

Rabîa b. Nâciz/Nâcid (ö. ?): İclî ve İbn Hibbân tarafından sika sayılan bu raviye İbn Hacer de sika demiştir. Kendisinden rivayet eden tek ravi durumundaki Ebû Sadık’ın (Abdullah b. Nâciz/Nâcid) kardeşi olduğu söylenmiştir. Zehebî, bu ravinin pek maruf bir ravi olmadığını (لا يكاد يعرف), meçhul olduğunu (فيه جهالة) ve ondan sadece Ebû Sadık’ın bir takım münker rivayetlerde bulunduğunu zikretmektedir.²⁸²

Ebû Sadık (Abdullah b. Nâciz/Nâcid) (ö. ?): Çoğu alim tarafından sadûk olduğu belirtilen bir ravidir. İbn Sa’d, onun vera sahibi ve az rivayeti olan bir ravi olduğunu, ancak aynı zamanda tenkide de uğradığını söylemektedir. Onun Yakub b.

²⁷⁹ Sadece Hiz. Ali’nin bu sözünün mevkûf olarak nakledildiği rivayetler de bulunmaktadır. Bkz.: Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 318; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 374.

²⁸⁰ **Ahmed b. Hanbel**, I, 160; Bezzâr, *Müsned*, III, 12; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, V, 137. Ayrıca bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 281; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, I, 406; Hâkim, *Müstedrek*, III, 132.

²⁸¹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 19; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 259; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XX, 472; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 952; Zehebî, *Kâşif*, II, 41; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 10; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 402; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 294; a.mlf., *İsâbe*, IV, 564.

²⁸² Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 226; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 281; İclî, *Sikât*, I, 359; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 473; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 229; Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, VIII, 420; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, IX, 145; Zehebî, *Kâşif*, I, 394; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, III, 70; a.mlf., *el-Muğnî fi’l-duafâ*, I, 230; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 208.

Şeybe tarafından sika sayıldığını kaydeden Zehebî, ayrıca bu ravinin tenkide uğradığını ve Hz. Ali'den hadis işitmediğine dair kayıtların olduğunu belirtmektedir.²⁸³

Hâris b. Hasîra (ö. ?): Sika diyenler de olmakla beraber, daha ziyade “leyse bihî be’s, zayıf olmakla beraber hadisi yazılır” denilen bir ravidir. İbn Hacer, “sadûkun yuhtü (güvenilirdir ama rivayetlerinde hatalar yapar) kaydını düşmüştür. Şîî bir ravi olduğunu gösteren (رمي بالرفض = Râfızî eğilimlere sahip olmakla itham edilmiştir), (شيعي = Şîî’dir), (حشبي = Haşebî’dir), (يؤمن بالرجعة = Rec’at²⁸⁴ fikrine inanırdı), (المحترق بالكوفة في التشيع = Özellikle Kûfe’de Şiiliğin ateşli bir savunucusu) gibi ifadelerle anılmıştır. Kûfelilerin ondan yaptığı rivayetlerin çoğunun Ehl-i Beyt’in faziletlerine dair olduğu belirtilmektedir.²⁸⁵ Hâris b. Hasîra’nın Şîî ricâl eserlerinde de zikredildiği belirtilen bir ravi olması, Sünnî ricâl eserlerinde onun Şîî bir ravi oluşuna dair bilgilerin teyidi mahiyetindedir.²⁸⁶

Bu rivayetin son ortak ravisi Hâris b. Hasîra’dan Hakem b. Abdülmelik (ö. ?) ve Muhammed b. Kesîr (ö. 223/837) rivayette bulunmuştur.

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, hadisin isnadının sahih olduğunu, fakat Şeyhayn tarafından *Sahiha*’ya alınmadığını belirtir. Ancak Zehebî, İbn Maîn’in seneddeki Hakem b. Abdülmelik’i “vâhî, zayıf” saydığını hatırlatır.²⁸⁷ Aynı raviyle ilgili cerhlere yer veren İbnü’l-Cevzî

²⁸³ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 295; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 264; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 199; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 41, VII, 445; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVI, 203, XXXIII, 412; Zehebî, *Kâşif*, II, 435; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, VII, 382; a.mlf., *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 790; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 649; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 143.

²⁸⁴ Bkz.: Bazı Şîî gruplarına göre imâmın ölümünden veya gaybete girmesinden sonra zuhûru, İsnâaşeriyye Şîa’sına göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya gelmesi anlamında kullanılan bir terimdir. (Bkz.: *Üzüm*, İlyas; “Rec’at”, *DİA*, XXXIV, 504)

²⁸⁵ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 334; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 267; İclî, *Sikât*, I, 277; Ukaylî, *Duafâ*, I, 216; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 72; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 173; İbn Adıyy, *Kâmil*, II, 187; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, V, 224; Zehebî, *el-Muğnî fi’d-duafâ*, I, 140; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 145.

²⁸⁶ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 95.

²⁸⁷ Hâkim, *Müstedrek*, III, 132; Zehebî, *Telhîs*, III, 132.

Gaylân tarikinde²⁹⁷ geçiş doğrudan olmuş, “يَهْلِكُ فِي رَجْلَانِ” ifadesi ise “أَلَا وَإِنَّهُ يَهْلِكُ” şeklinde yer almıştır. Ayrıca “مُفْرَطٌ” kaydı da ikincisinde yoktur. Bazı metinlerde²⁹⁸ “أَنْ يَبْهَتَنِي” kaydından itibaren “أَلَا إِنِّي لَسْتُ بِنَبِيٍّ وَلَا يُوحَى إِلَيَّ وَلَكِنِّي أَعْمَلُ” kaydıdan itibaren “بِكِتَابِ اللَّهِ وَسُنَّةِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا اسْتَطَعْتُ فَمَا أَمَرْتُكُمْ مِنْ طَاعَةِ اللَّهِ فَحَقُّ عَلَيْكُمْ” şeklinde Hz. Ali’nin sözü devam etmektedir.

19. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Tirmizî metni:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ يُلْقَى عِيسَى حُجَّتَهُ فَلَقَّاهُ اللَّهُ فِي قَوْلِهِ {وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ} قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَقَّاهُ اللَّهُ {سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ} الْآيَةَ كُلَّهَا.

Ebû Hureyre der ki: “Allah o gün, ey Meryem oğlu İsa! buyuracak, sen mi insan (Hristiyan)lara, beni ve annemi Allah’tan başka birer ilah ittihaz edinin dedin?” ayetindeki zor soru karşısında Hz. İsa’ya hücceti (çıkış yolu) telkin ediliyor. Ebû Hureyre devamla, Allah Rasûlü’nden şu sözü nakletti: *Allah, şu âyetin tamamını İsa’ya (çıkış yolu olarak) telkin etti: “Seni tenzih ederim, hakkım olmayan bir şeyi söylemek bana yakışmaz...”*

Hadisi Tirmizî ve Nesâî nakletmektedir.²⁹⁹

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Tâvus b. Keysan→Amr b. Dînâr→Süfyan b. Uyeyne→Muhammed b. Yahya

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):³⁰⁰

²⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 160.

²⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 160; Hâkim, Müstedrek, III, 132.

²⁹⁹ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 22; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 340. Ayrıca bkz.: İbn Ebû Hâtim, Tefsîr, IV, 1253; İbn Asâkir, Târîhu Dimâşk, XLIII, 489; Dâra kutnî, İlel, VIII, 322. Hadisi şerheden Aliyyülkârî, herhangi bir probleminden söz etmemiştir. Bkz.: Aliyyülkârî, Mirkât, XI, 257.

³⁰⁰ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

2) Diğer Raviler

Tâvus b. Keysan (ö. 106/724): Zühd ve takva sahibi bir kişi olarak pek çok kimsenin hüsnü zanlarını kazanmış bir ravidir. Amr b. Dînâr, fakihliğiyle bilinen bu ravinin benzerini görmediğini belirtir. Sika kabul edilmiştir. Ancak bununla beraber, Hüseyin el-Kerâbîsî (ö. 248/862), onun irsâl ve tedlîs yaptığını belirtmiştir. Alâî, Kerâbîsî dışında ona tedlîs isnad edeni görmediğini ifade etmiştir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravilerinden nadiren tedlîs yaptığı ve çoğu rivayetini semâ kaydıyla naklettiği için makbul saydığı 1. grupta zikretmektedir.³⁰¹ Diğer taraftan İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Şehristânî (ö. 548/1153) onu Şîî ricâl içerisinde zikretmektedir.³⁰² Nitekim Taberî'den naklen bu ravi hakkında Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/777) “Şîîlik eğilimi olan biri idi” dediği ve Şîî ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği belirtilmektedir.³⁰³

Amr b. Dînâr (ö. 126/743): Gecelerini üçe ayırıp üçte birinde uyuduğu, üçte birinde hadis çalıştığı, kalan üçte birinde ise ibadet ettiği nakledilen bir ravidir. Mekke'nin fakihleri arasında zikredilir. Devrinin önde gelen ilim adamları onun hadis ve fıkhnın güzelliğini övmüşlerdir. Pek çok alim tarafından “sika-sebt” ifadesiyle anılmıştır. Şu kadar var ki Hâkim onun sahabeden naklettiği bütün rivayetlerinde tedlîs yaptığını kaydetmektedir. Ancak Hâkim'in bu değerlendirmesini ciddi bir hata olarak gören Alâî, onun pek çok rivayetinde semâa delalet eden bir ifadeyi açıkça zikrettiğini belirtmektedir. İbn Hacer, onu çok nadir tedlîs yaptığı için müdellis saymadığı 1. grupta zikretmektedir. Diğer taraftan İbn Maîn, Medîne ehlinin ona Şîîlik ithamında bulunduğunu (يرمونه بالتشيع), ancak onun bundan uzak olduğunu söylemektedir. Zehebî de ona yapılan Şîîlik ithamının bâtil olduğu görü-

³⁰¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 537; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 365; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 500; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 391; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 607; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 357; Zehebî, *Kâşif*, I, 512; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 107, 201; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 116; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 281; a.mlf., *Tehzîb*, V, 8; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 21; a.mlf., *Nüket*, II, 637 (*Sahîhayn* ravileri, 1 grup).

³⁰² Bkz.: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim; *el-Meârif*, Dâru'l-meârif, Kahire, tsz., s. 37; *eş-Şehristânî*, Muhammed b. Abdülkerim; *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1404/1984, I, 190.

³⁰³ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 163-164.

şündedir.³⁰⁴ Amr b. Dînâr’a Şîî ricâl kitaplarında da yer verildiği belirtilmektedir.³⁰⁵

Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813): Daha çok “sika, sebt, hafız, imam” şeklinde İbn Hacer’e göre üçüncü mertebedeki tâdil lafızlarıyla anılmıştır. En üst mertebeyi ifade için “esbetü’n-nâs” diyenler de olmuştur. İmam Şâfi’nin (ö. 204/820) “Mâlik ve Süfyan olmasaydı Hicaz’da ilim kalmazdı” sözü meşhurdur. Yahya b. Saîd el-Kattân’a atfedilen kayda göre ömrünün sonlarında hıfzında zayıflama olduğu ve ihtilâta maruz kaldığı için sonraki rivayetlerinin işe yaramayacağı belirtilmiştir. Ancak Zehebî, bunu doğru bulmamış ve hatanın Yahya el-Kattân’dan nakleden raviden kaynaklandığını uzunca izah etmiştir. Yalnızca sika ravilerden naklederken de olsa tedlîs yaptığı belirtilmektedir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında toplam rivayet sayılarına oranla az tedlîs yapanlara ayırdığı 2. grupta yer vermiştir. Bazı ravilerden naklettiği rivayetlerinin hatalı olduğu kayıtlar arasındadır. İbn Şihab ez-Zührî’den yaptığı rivayetlerin on beşinde hatalı bulunmuştur. Diğer taraftan Süfyan b. Uyeyne’nin bir sözündeki satır arasından onun Hz. Ali’yi Hz. Osman’a üstün tuttuğu neticesi çıkarılmış ve az da olsa ona Şîlik nispet edilmiştir. Şöyle ki; naklettiği bir rivayetinde mevcut olmasına rağmen Hz. Osman’ı zikretmeyişi sorulur, o da “Ben bir Kûfeli’yim” diye cevap verir.³⁰⁶ Sünnî ricâl kitaplarında onun Şîlikle irtibatına dair tek bilgi bu iken, Şîî ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği, ancak “ashâbımızdan değildir” kaydı düşüldüğü belirtilmektedir.³⁰⁷

Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer (ö. 243/857): *Müsned* sahibi hafız bir ra-

³⁰⁴ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 328; İclî, *Sikât*, II, 175; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 231; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 167; Hâkim, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 111; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 971; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXII, 5; Zehebî, *Kâşif*, II, 75; a.mlf., *Tezkiratu’l-huffâz*, I, 113; a.mlf., *Siyeru a’lâm*, V, 300; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, V, 314; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 243; Irâkî, *Tuhfetü’t-tahsîl*, s. 241-242; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 421; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 26; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdellesîn*, s. 22.

³⁰⁵ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 213-214.

³⁰⁶ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 497; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 94; İclî, *Sikât*, I, 417; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 225; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 315; Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, IX, 174; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1116; Zehebî, *Kâşif*, I, 449; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, III, 246; a.mlf., *el-Muğnî fi’d-duafâ*, I, 268; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 106, 113; a.mlf., *Kitâbü’l-muhtelifîn*, s. 45; Sibt İbnü’l-Acemî, *Men rumiye bi’l-ihtilât*, s. 59; a.mlf., *Esmâü’l-müdellesîn*, s. 94, 266; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 245; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 104; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdellesîn*, s. 13, 32 a.mlf., *Nüket*, II, 639 (*Sahîhayn* ravileri, 2. grup).

³⁰⁷ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 265-266.

vidir. Ahmed b. Hanbel'e "Kimden hadis yazalım?" diye sorduklarında, "Mekke'de İbn Ebû Ömer'den" diye cevap vermiştir. Genelde tâdilde İbn Hacer'e göre dördüncü mertebedeki "sadûk, lâ be'se bih (rivayette sakınca yok)" ifadesiyle anılmıştır. Ebû Hâtim, "Onda Süfyân b. Uyeyne'den rivayet ettiği bir mevzu hadis görmüştüm." diyerek onda gaflet bulunduğuna (وكان به غفلة) dikkat çekmiş, ancak onun sadûk bir ravi olduğunu belirtmiştir.³⁰⁸

Tirmizî'nin doğrudan Muhammed b. Yahya (ö. 243/857)'dan nakletmesine mukabil Nesâî senedinde arada bir ravi daha bulunmaktadır.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî'nin "hasen-sahih"³⁰⁹ ifadesi dışında, bu rivayetle ilgili bir değerlendirme bulamadık. İbn Kesîr ve Mübârekfûrî, bu hadisi İbn Ebû Hâtim'in de naklettiğini belirtir.³¹⁰ Suyûtî ve Şevkânî, hadisin farklı şekillerine yer verirler.³¹¹

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin metninde kayda değer bir farklılık bulunmamaktadır. Ebu Hureyre'nin sözü Tirmizî metninde "تَلَقَّى عَيْسَى حُجَّتَهُ فَلَقَّاهُ اللَّهُ",³¹² diğer metinlerde ise "تَلَقَّى عَيْسَى حُجَّتَهُ وَلَقَّاهُ اللَّهُ"³¹³ şeklinde başlamaktadır.

³⁰⁸ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, I, 265; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 124; İbn Hibbân, **Sikât**, IX, 98; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVI, 639; Zehebî, **Kâşif**, II, 230; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 513; a.mlf., **Tehzîb**, IX, 457.

³⁰⁹ Bkz.: **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (5) 22.

³¹⁰ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, IV, 1253; İbn Kesîr, **Tefsîr**, II, 121; Mübârekfûrî, **Tuhfetü'l-ahvezî**, VIII, 345.

³¹¹ **es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; **ed-Dürü'l-mensûr**, I-VIII, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1993, III, 238-239; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr**, II, 96.

³¹² **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (5) 22.

³¹³ Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 340; İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, IV, 1253; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XLIII, 489; Dâra Kutnî, **İlel**, VIII, 322.

20. Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693) rivayeti:

Buhârî metni:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ أَنَسًا فِي زَمَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلْ نَرَى رَبَّنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَعَمْ هَلْ تُضَارُونَ فِي رُؤْيَةِ الشَّمْسِ بِالظَّهِيرَةِ ضَوْءٌ لَيْسَ فِيهَا سَحَابٌ قَالُوا لَا قَالَ وَهَلْ تُضَارُونَ فِي رُؤْيَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ ضَوْءٌ لَيْسَ فِيهَا سَحَابٌ قَالُوا لَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا تُضَارُونَ فِي رُؤْيَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَّا كَمَا تُضَارُونَ فِي رُؤْيَةِ أَحَدِهِمَا إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ تَتَّبِعُ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ فَلَا يَبْقَى مَنْ كَانَ يَعْبُدُ غَيْرَ اللَّهِ مِنَ الْأَصْنَامِ وَالْأَنْصَابِ إِلَّا يَتَسَاقُطُونَ فِي النَّارِ حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ إِلَّا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ بَرًّا أَوْ فَاجِرًا وَغُيَّرَتْ أَهْلُ الْكِتَابِ فَيَدْعَى الْيَهُودُ فَيَقَالُ لَهُمْ مَنْ كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ عَزْرَ بْنَ اللَّهِ فَيَقَالُ لَهُمْ كَذَبْتُمْ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ صَاحِبَةٍ وَلَا وَلَدٍ فَمَاذَا تَبْعُونَ فَقَالُوا عَطِشْنَا رَبَّنَا فَاسْقِنَا فَيُشَارُ أَلَّا تَرُدُّونَ فَيُحْشَرُونَ إِلَى النَّارِ كَأَنَّهُمَا سَرَابٌ يَحْطِمُ بَعْضُهَا بَعْضًا فَيَتَسَاقُطُونَ فِي النَّارِ ثُمَّ يَدْعَى النَّصَارَى فَيَقَالُ لَهُمْ مَنْ كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ فَيَقَالُ لَهُمْ كَذَبْتُمْ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ صَاحِبَةٍ وَلَا وَلَدٍ فَيَقَالُ لَهُمْ مَاذَا تَبْعُونَ فَكَذَلِكَ مِثْلَ الْأَوَّلِ حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ إِلَّا مَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ مِنْ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ أَتَاهُمْ رَبُّ الْعَالَمِينَ فِي أَذْنَى صُورَةٍ مِنَ الَّتِي رَأَوْهُ فِيهَا فَيَقَالُ مَاذَا تَنْتَظِرُونَ تَتَّبِعُ كُلُّ أُمَّةٍ مَا كَانَتْ تَعْبُدُ قَالُوا فَارْقَنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا عَلَى أَفْقَرٍ مَا كُنَّا إِلَيْهِمْ وَلَمْ نُصَاحِبْهُمْ وَنَحْنُ نَنْتَظِرُ رَبَّنَا الَّذِي كُنَّا نَعْبُدُ فَيَقُولُ أَنَا رَبُّكُمْ فَيَقُولُونَ لَا نُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا.

Hesap gününde olacıklardan bahseden bu hadise göre;

Kıyamet günü bir görevli: “Her ümmet neye ve kime tapıyordıysa peşine düşsün!” diye ilan eder: Bunun üzerine Allah Teâlâ’dan başka şeylere, putlara ve heykellere tapagelen ne kadar müşrik varsa, onlardan hiç biri geri kalmaksızın Cehenneme dökülürler. Artık gerek iyiden ve gerek facirden, gerek Ehl-i Kitap bakiyelerinden ortalıkta Allah’a tapanlar dışında kimse kalmayınca, Yahudilerden sonra Hristiyanlar çağrılır, onlara da: “Siz kime kulluk ederdiniz?” diye sorulur. Onlar da: Allah’ın oğlu Mesih İsa’ya ibadet ediyorduk, derler. Onlara da: “Yalan söylediniz. Allah hiç bir eş ve hiç bir oğul edinmedi”, denir.

Tayâlisî, Buhârî ve Müslim nakletmiştir.³¹⁴

a. İsnadı

Ebû Said el-Hudrî→Atâ b. Yesâr→Zeyd b. Eslem→Said b. Ebû Hilâl
Ebû Said el-Hudrî→Atâ b. Yesâr→Zeyd b. Eslem→Hârîce b. Mus’ab
Ebû Said el-Hudrî→Atâ b. Yesâr→Zeyd b. Eslem→Hafs b. Meysera (Ebû Ömer)

³¹⁴ Tayâlisî, **Müsned**, s. 289; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (4) 8, “Tevhîd”, 24; **Müslim**, “İmân”, 302. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 377-380.

1) Sahabi Ravi

Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693): Ensar'ın ilklerinden fakir bir kimse olan babasını Uhud'da kaybedince günlerini Suffe'de geçirmeye başlamış ve Allah Resûlü'nden hiç ayrılmamıştır. Yaşı küçük olduğu için Uhud savaşına katılamayan Ebû Said el-Hudrî, sonrasında on iki savaşa katılmıştır. Küçük yaşta sahabi olanların en fakihi olarak zikredilmektedir. Hadis yazımına karşı olmasıyla tanınmıştır. Seksen altı yaşında iken hicrî yetmiş dört yılında vefat ettiği belirtilmektedir.³¹⁵

2) Diğer Raviler

Atâ b. Yesâr (ö. 103/721): İbadet ve takva sahibi olmasıyla tanınan bir ravidir. Pek çok alim tarafından sika sayılmıştır.³¹⁶

Zeyd b. Eslem (ö. 136/753): Sika sayılan ravilerdendir. Özellikle fıkıh ve tefsir konularında derin ilim sahibi sayılmıştır. Bunun yanında pek çok alim tarafından, pek çok sahabiden irsâl yaptığına dikkat çekilmiştir. Ebû Hâtim, onun doğrudan Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayetlerinin mürsel olduğunu, zira arada Atâ b. Yesâr'ın bulunması gerektiğini kaydetmektedir. Nitekim bu isnadda Atâ b. Yesâr'ın mevcut olması yönüyle rivayet mürsel kategorisinde değildir.³¹⁷

Bu rivayetin son ortak ravisi Zeyd b. Eslem'den sonra ravi dağılımı, Said b. Ebû Hilâl (ö. 135/752), Hârice b. Mus'ab (ö. 168/784) ve Hafs b. Meysera (Ebû Ömer) (ö. 181/797) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Müttefekun aleyh olan bu hadis hakkında Buhârî şarihleri Aynî ve İbn Hacer, Buhârî'nin tefsir bölümündeki hadisini aldığı hocası Muhammed b. Abdülaziz'in,

³¹⁵ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 267; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 44; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 493; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 150; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1100; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 355; Zehebî, *Kâşif*, I, 430; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 44; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 232; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 388; a.mlf., *İsâbe*, III, 78.

³¹⁶ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 173; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 461; İclî, *Sikât*, II, 137; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 338; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 199; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1004; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 125; Zehebî, *Kâşif*, II, 25; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 90; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 392; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 194.

³¹⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 387; İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 63; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 208; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 581; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 12; Zehebî, *Kâşif*, I, 414; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 132; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 178; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 364; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 222; a.mlf., *Tehzîb*, III, 341.

Buhârî'nin *Sahih*'inde bundan başka sadece tek bir rivayeti daha olduğuna dikkat çekerler. Ayrıca İclî'nin (ö. 261/875) onu sika bulmasına mukabil, Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm'in (ö. 277/890) cerh ifade eden "leyyin (hıfzı veya dindarlığı gevşek)" tabirini kullandıklarını naklederler.³¹⁸ Fakat zaten Buhârî, Tevhîd bölümündeki rivayetini bir başka hocası olan Yahyâ b. Bükeyr'den yapmakta olduğundan, onun dışındaki bir raviyle sınırlı kalan bu küçük cerh, diğer rivayetler için geçersiz durumdadır. Şuayb Arnaût, İbn Hibbân isnadının sahih olduğunu söylemiştir.³¹⁹ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, Tayâlisî isnadını zayıf bulmakla beraber hadise sahih hükmünü vermiştir.³²⁰

c. Metin Mukayesesi

Bu uzun hadisin Hz. İsa ile ilgili kısmı, kaynaklarda çok yakın ifadelerle geçmektedir. Şöyle ki; "ثُمَّ يُدْعَى النَّصَارَى فَيَقَالُ لَهُمْ"³²¹ ifadesi bazılarında "ثُمَّ يُقَالُ"³²², "مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ"³²³ sorusu bazılarında "ثُمَّ كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ"³²⁴, Hristiyanların cevapları ifade edilirken bazı metinlerde "ثُمَّ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ"³²⁵ şeklinde mazi fiil diğerlerinde ise "ثُمَّ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ"³²⁶ şeklinde müzari fiil kullanılmış, onlara ne denileceği de bir kısmında "ثُمَّ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ"³²⁷ bazısında ise "ثُمَّ قَالُوا كُنَّا نَعْبُدُ الْمَسِيحَ ابْنَ اللَّهِ"³²⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Ardından kendilerine "Ya siz neyi bekliyorsunuz?" sualine karşı mümin-

³¹⁸ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 250; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVIII, 172-173.

³¹⁹ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XVI, 380 (1. dp).

³²⁰ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), III, 634.

³²¹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 289; *Buhârî*, "Tefsîru Sûre", (4) 8; *Müslim*, "İmân", 302.

³²² *Buhârî*, "Tevhîd", 24; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 377-380.

³²³ *Buhârî*, "Tefsîru Sûre", (4) 8.

³²⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 289; *Buhârî*, "Tevhîd", 24; *Müslim*, "İmân", 302; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 377-380.

³²⁵ *Buhârî*, "Tefsîru Sûre", (4) 8; *Müslim*, "İmân", 302.

³²⁶ Tayâlisî, *Müsned*, s. 289; *Buhârî*, "Tevhîd", 24; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 377-380.

³²⁷ Tayâlisî, *Müsned*, s. 289; *Buhârî*, "Tefsîru Sûre", (4) 8; *Müslim*, "İmân", 302.

³²⁸ *Buhârî*, "Tevhîd", 24; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 377-380.

lerin cevabı Tayâlisî metninde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا فَلَمْ نَصَحِبْهُمْ”³²⁹, Buhârî tariklerinden birincide “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا”³³⁰, ikincisinde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا أَفْقَرُ مَا كُنَّا”³³¹, Müslim metninde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا أَفْقَرُ مَا كُنَّا”³³² şeklindedir. Kādî İyâz (ö. 544/1149), ikinci Buhârî metnindeki ile karşılaştırmak suretiyle Müslim metnindeki ifadede takdim-tehir ve tağyir olduğu tespitinde bulunmaktadır. Ancak Nevevî (ö. 676/1277), bunun doğru olmadığını ve Müslim rivayetinin sahih olduğunu söylemiştir.³³³ Yine Nevevî, ravilerin ve nüshaların “اِسْتِقْصَاءٌ” kelimesinde ittifak halinde olduğunu hatırlatıp bunun ötesindeki ifadelerin tashif, vehim ve tağyirden ibaret olduğunu söyleyen Kādî İyâz’a mukabil “اِسْتِقْصَاءٌ” kelimesinin dört farklı şekilde geldiğine dair uzun açıklamalara yer vermektedir.³³⁴ Buradan sonrasında dikkat çeken önemli bir fark şudur: Buhârî tariklerinden birinde³³⁵ metnin devamında şefaitle ilgili *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetine³³⁶ geçiş yapılarak onun da verildiği görülmektedir. İbn Hacer, bunun sadece Firebrî (ö. 320/932) nüshasında böyle olduğuna dikkat çekmiştir.³³⁷

³²⁹ Tayâlisî, **Müsned**, s. 289.

³³⁰ **Buhârî**, “Tevhîd”, 24.

³³¹ **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (4) 8.

³³² Tayâlisî, **Müsned**, s. 289; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (4) 8, “Tevhîd”, 24; **Müslim**, “İmân”, 302; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 377-380.

³³³ Kādî İyâz, Ebu’l-Fadl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî; **İkmâlû’l-Mu’lim bi fevâidi Müslim**, I-IX, Dâru’l-vefâ, 1419/1998, I, 547; **en-Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref; **Şerhu Sahîhi Müslim (el-Minhâc)**, I-XVIII, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1392/1972, III, 17.

³³⁴ Kādî İyâz, **İkmâlû’l-Mu’lim**, I, 547; Nevevî, **Şerhu Müslim**, III, 17.

³³⁵ **Buhârî**, “Tevhîd”, 24.

³³⁶ **Ahmed b. Hanbel**, III, 116, 178, 244, 247; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (2) 1, “Rikâk”, 51, “Tevhîd”, 19, 36; **Müslim**, “İmân”, 322; **İbn Mâce**, “Zühhd”, 37.

³³⁷ İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, XIII, 428.

21. Tufeyl b. Sahbera (ö. ?) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ طُفَيْلِ بْنِ سَخْبَرَةَ أَخِي عَائِشَةَ لَأُمِّهَا أَنَّهُ رَأَى فِيمَا يَرَى النَّائِمَ كَأَنَّهُ مَرَّ بِرَهْطٍ مِنَ الْيَهُودِ فَقَالَ مَنْ أَنْتُمْ قَالُوا نَحْنُ الْيَهُودُ قَالَ إِنَّكُمْ أَنْتُمْ الْقَوْمُ لَوْلَا أَنْكُمْ تَزْعُمُونَ أَنَّ عَزِيرًا ابْنُ اللَّهِ فَقَالَتْ الْيَهُودُ وَأَنْتُمْ الْقَوْمُ لَوْلَا أَنْكُمْ تَقُولُونَ مَا شَاءَ اللَّهُ وَشَاءَ مُحَمَّدٌ ثُمَّ مَرَّ بِرَهْطٍ مِنَ النَّصَارَى فَقَالَ مَنْ أَنْتُمْ قَالُوا نَحْنُ النَّصَارَى فَقَالَ إِنَّكُمْ أَنْتُمْ الْقَوْمُ لَوْلَا أَنْكُمْ تَقُولُونَ الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ قَالُوا وَإِنَّكُمْ أَنْتُمْ الْقَوْمُ لَوْلَا أَنْكُمْ تَقُولُونَ مَا شَاءَ اللَّهُ وَمَا شَاءَ مُحَمَّدٌ فَلَمَّا أَصْبَحَ أَخْبَرَ بِهَا مَنْ أَخْبَرَ ثُمَّ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ فَقَالَ هَلْ أَخْبَرْتَ بِهَا أَحَدًا قَالَ عَفَا قَالَ نَعَمْ فَلَمَّا صَلَّوْا حَطَبَهُمْ فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ طُفَيْلًا رَأَى رُؤْيَا فَأَخْبَرَ بِهَا مَنْ أَخْبَرَ مِنْكُمْ وَإِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَقُولُونَ كَلِمَةً كَانَ يَمْنَعُنِي الْحَيَاءُ مِنْكُمْ أَنْ أَنْهَاكُمْ عَنْهَا قَالَ لَا تَقُولُوا مَا شَاءَ اللَّهُ وَمَا شَاءَ مُحَمَّدٌ.

Hız. Âişe'nin anne bir kardeşi Tufeyl b. Sahbera, rüyada karşılaştığı bir topluluğun Hristiyan olduklarını öğrenince 'Sizler Hız. İsa'yı Allah'ın oğlu zannetmeseniz keşke' der. Onlar 'Siz de; Allah'ın ve Muhammed'in dilediği demeseniz keşke' diye karşılık verirler. Tufeyl sabahleyin karşılaştığı insanlara rüyasından bahseder. Peygamberimize gelip ona da anlattığında Peygamberimiz, rüyayı başkasına da anlatıp anlatmadığını sorar, o da anlattığını söyler. Efendimiz namazın ardından bir hutbe okur ve "Allah'ın ve Muhammed'in dilediği" demelerini yasaklayıp, "Allah'ın dilediği, sonra Muhammed'in dilediği" demelerini emreder.

Ma'mer b. Râşid ve İbn Ebû Şeybe'nin de naklettiği hadisın Ahmed b. Hanbel metni daha kapsamlıdır.³³⁸ Dârimî, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ rivayetleri özet bir şekildedir ve Hız. İsa ile ilgili kısım yoktur.³³⁹

a. İsnadı

Tufeyl b. Sahbera→Rib'î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr→Şube b. Haccac
Tufeyl b. Sahbera→Rib'î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr→Hammad b. Seleme
Tufeyl b. Sahbera→Rib'î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr→Zeyd b. Ebû Üneyse
Tufeyl b. Sahbera→Rib'î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr→Ubeydullah b. Amr

³³⁸ Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 28; İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, II, 165; Ahmed b. Hanbel, V, 72. Ayrıca bkz.: Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 219; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 32; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 324, 325; Hâkim, *Müstedrek*, III, 523; İbn Abdülberr, *İstîâb*, II, 757.

³³⁹ Bkz.: Dârimî, "İsti'zân", 63; Bezzâr, *Müsned*, VII, 251; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 118. Aynı hadisnin Huzeyfe b. el-Yemân'dan özet bir şekilde nakledilen ve Hız. İsa ile ilgili kısmın olmadığı diğer bir rivayet için bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 393; İbn Mâce, "Keffârât", 13; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 244; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 363.

1) *Sahabi Ravi*

Tufeyl b. Sahbera (ö. ?): Hz. Âişe'nin anne bir kardeşidir. Kureyş'li olduğunu söyleyenler bulunmakla beraber, aslen Ezd kabilesinden olup Kureyş'le ittifak yapmalarından ötürü “Kuraşî” diye anıldığı söylenmiştir. Allah Rasûlü'nden sadece “Allah'ın ve Muhammed'in dilediği...” ifadesini yasaklayan bu hadisi rivayet etmiştir.³⁴⁰

2) *Diğer Raviler*

Rib'î b. Hırâş (ö. 104/722): Pek çok alim tarafından sika sayılmış, hüccet kabul edilmiştir. “Sadûk” diyenler de bulunmaktadır. Kûfe'nin meşhur abidlerinden biri olan bu ravinin hayatında bir kere bile yalan söylemediği nakledilmiştir. Muhadram olduğu da belirtilmiştir.³⁴¹

Abdûlmelik b. Umeyr (ö. 136/753): “Sika, salihu'l-hadîs, hafız değil, leyse bihî be's (rivayeti alınabilir)” gibi ifadelerle anılmıştır. Dârakutnî, İbn Hibbân ve başka alimler tarafından, onun tedlîs yaptığına dikkat çekilmiştir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir. Ebû Hâtim, ömrünün sonlarında onun hafızasında zayıflama olduğunu (تغير حفظه قبل موته), İbn Maîn, onun ihtilâta uğradığını (مخلط) söylemişlerdir. Alâî, onun ihtilâtına dair kayıtların ihtimalden öteye geçemediğine, zira ona ait münker bir rivayetin bulunmadığına dair bazı alimlerin kanaatlerini zikretmektedir.³⁴²

Bu rivayetin son ortak ravisi Abdûlmelik'ten sonra ravi dağılımı şöyledir: Şube

³⁴⁰ Bkz.: Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 363; İclî, *Sikât*, I, 477; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 489; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 203; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 389; Zehebî, *Kâşif*, I, 513; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 282; a.mlf., *Tehzîb*, V, 13; a.mlf., *İsâbe*, III, 520.

³⁴¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 127; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 327; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 54; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 577; Zehebî, *Kâşif*, I, 390; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 205; a.mlf., *Tehzîb*, III, 205.

³⁴² Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 315; İclî, *Sikât*, II, 104; Nesâî, *Duafâ*, II, 407; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 360; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 116; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 370; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 905; Zehebî, *Kâşif*, I, 667; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 407; Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 108, 113; a.mlf., *Kitâbü'l-muhtelifîn*, s. 76; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 62; a.mlf., *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 142, 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 364; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 364; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 13, 41; a.mlf., *Nuket*, II, 641 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

b. Haccac (ö. 160/776), Hammad b. Seleme (ö. 167/783), Zeyd b. Ebû Üneyse (ö. 124/742) ve Ubeydullah b. Amr (ö. 180/796).

b. Sıhhat Durumu

Ziyaeddin el-Makdisî (ö. 643/1245), hadisin isnadının sahih olduğunu söyler.³⁴³ Hamza Zeyn, hadisin senedinin meşhur ravilerden oluştuğunu belirterek isnada sahih hükmünü verir.³⁴⁴ Abdurrahman es-Sââtî, hadisi aynen Ebû Ya'lâ'nın da rivayet ettiğini belirtir ve senedi için "ceyyid" tabirini kullanır.³⁴⁵ Şuayb Arnaût ise sahabe ravisi Tufeyl b. Sahbera dışındaki ravilerin Buhârî ravisi olduğunu belirterek isnadı sahih saymıştır.³⁴⁶

c. Metin Mukayesesi

İbn Ebû Şeybe³⁴⁷ ve Ahmed b. Hanbel³⁴⁸ metnindeki "أَنَّهُ رَأَى فِيْمَا يَرَى النَّائِمُ كَأَنَّهُ" kısmı, Ma'mer b. Râşid³⁴⁹ metninde "أَن رَجُلًا رَأَى فِي زَمَانِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَنَامِ أَنَّهُ مَرَّ بِرَهْطٍ مِنَ الْيَهُودِ فَقَالَ مَنْ أَنْتُمْ قَالُوا نَحْنُ الْيَهُودُ" kısmı, Ma'mer b. Râşid ve İbn Ebû Şeybe metninde "إِنَّكُمْ أَنْتُمْ الْقَوْمُ لَوْلَا أَنْكُمْ تَرْغُمُونَ" şeklinde; Ahmed b. Hanbel metnindeki "إِنَّكُمْ لِقَوْمٍ لَوْلَا أَنْكُمْ تَقُولُونَ" şeklindedir.³⁵⁰ Tufeyl b. Sahbera'nın rüyayı önce diğer sahabeye ve ardından Allah Rasûlü'ne gelip anlattığına dair kısım, Ma'mer b. Râşid metninde yoktur.³⁵¹ Yine Ahmed b. Hanbel metnindeki ravi Affân b. Müslim'e ait "فَلَمَّا صَلَّوْا خَطَبَهُمْ فَحَمِدَ اللَّهُ"

³⁴³ el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülvahid b. Ahmed; el-Ehâdisü'l-muhtâra, Mektebetü'n-nahda, Mekke, 1410/1989, VIII, 144.

³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 291-292.

³⁴⁵ Sââtî, Bülûğu'l-emânî, I, 37.

³⁴⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIV, 297; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIII, 32 (1. dp).

³⁴⁷ İbn Ebû Şeybe, Müsned II, 165.

³⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 72.

³⁴⁹ Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28.

³⁵⁰ Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28; İbn Ebû Şeybe, Müsned II, 165; Ahmed b. Hanbel, V, 72.

³⁵¹ Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28.

وَأَتْنِي عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ طُفَيْلًا رَأَى رُؤْيَا فَأَخْبَرَ بِهَا مَنْ أَخْبَرَ مِنْكُمْ وَإِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَقُولُونَ كَلِمَةً كَانَ
يَمْنُغْنِي الْحَيَاءُ مِنْكُمْ أَنْ أَنْهَاكُمْ عَنْهَا³⁵² şeklindeki anlatım da Ma'mer b. Râşid metninde
sadece “قد كنت أسمعها منكم فتؤذيني” ifadesiyle yer almaktadır.³⁵³ Buna mukabil
Ma'mer b. Râşid metni, diğerinde olmayan “وَلَكِنْ قُولُوا مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ شَاءَ مُحَمَّدٌ”
ifadesiyle bitmektedir.³⁵⁴ Dârimî ve Bezzâr metinlerinde ise rüya bahsi ve Hz. İsa ile
ilgili kısım yoktur, hâdisi sadece özet olarak kaydedilmiştir.³⁵⁵

E. Hz. İsa'nın Risâleti

Hz. İsa'nın bir peygamber olduğuna dair ifadeler, müstakil konulardaki farklı rivayetlerde geçmektedir. *Ubade b. Sâmit (I/2)* rivayetinde, bazı ayetlerde de belirtil-
diği üzere³⁵⁶ Hz. İsa'nın Allah'ın kulu, rasûlü, Hz. Meryem'e ilkâ ettiği bir kelimesi
ve kendinden bir ruh olduğu ifade edilmiştir. *Ebû Musa el-Eş'arî (I/24)* rivayetinde,
Ehl-i Kitap'tan Hz. İsa'ya (kendi Peygamberine) iman ediyorken Peygamberimize
erişip ona da iman eden kimseye iki mükâfat verileceği belirtilmektedir. Şefaât
hakkındaki *Hz. Ebûbekir (I/22)*, *Huzeyfe b. el-Yemân (ve Ebû Hureyre) (I/23)*, *Ebû
Hureyre (I/25)*, *Ukbe b. Âmir (I/26)*, *Abdullah b. Abbas (I/27)*, *Ebû Said el-Hudrî
(I/28)* ve *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetlerinde insanların şefaât talebiyle kendisine gel-
dikleri peygamberlerden biri olarak geçmekte, ayrıca bir kısmında “Allah'ın rasûlü”
ifadesiyle zikredilmektedir. Bunlardan *Hz. Ebûbekir (I/22)* rivayetinde, Kur'ân-ı
Kerîm'de de belirtilen³⁵⁷ Hz. İsa'nın anadan doğma körü ve abraşı iyileştirdiği,
Allah'ın izniyle ölüleri dirilttiği ifadesi yer almaktadır. Daha önceki bahislerde
teferruatlıca ele aldığımız *İbn Mes'ûd (I/3)*, *Ebû Musa (I/4)* ve *Hz. Ümmü Seleme*

³⁵² Ahmed b. Hanbel, V, 72.

³⁵³ Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28.

³⁵⁴ Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28.

³⁵⁵ Bkz.: Dârimî, “İsti'zân”, 63; Bezzâr, Müsned, VII, 251.

³⁵⁶ Bkz.: Âl-i İmran, 3; 39, 49; Nisâ, 4; 157, 171; Mâide, 5; 75; En'âm, 6; 85; Zuhuruf, 43; 63-64; Hadîd, 57; 27.

³⁵⁷ Bkz.: Âl-i İmrân, 3; 49; Mâide, 5; 110.

(I/5) rivayetlerinde de Hz. İsa'nın peygamberliğine dair kayıtlar mevcuttur. Bunlardan *İbn Mes'ûd* (I/3) ve *Ebû Musa* (I/4) rivayetlerinde Hz. İsa'nın kendisinde sonra gelecek peygamber olarak Allah Rasûlü'nü müjdelediği belirtilmektedir. *İrbâz b. Sâriye* (I/29) ve *Ebû Ümâme* (I/30) rivayetlerinde de Allah Rasûlü, Hz. İsa'nın bu müjdesine özel bir atıfta bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm de Hz. İsa'nın bu müjdesine şöyle yer vermektedir: “Ey İsrailoğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim. Benden önceki Tevrat'ı tasdik etmek, benden sonra gelip ismi “Ahmed” olacak bir resulü müjdelemek üzere gönderildim.”³⁵⁸ Son olarak *Hâris b. Hâris el-Eş'arî* (I/30) rivayetinde aynı dönemde peygamber olan Hz. İsa ve Hz. Yahya arasında “Allah'ın emrini tebliğ” konusunda geçen bir hâdiseye yer verilmektedir. Hz. İsa'nın bu iki mucizesi meşhur şefaât hadisinin bazı tariklerinde yer almaktadır.

22. Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ أَصْبَحَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ فَصَلَّى الْغَدَاةَ ثُمَّ جَلَسَ حَتَّى إِذَا كَانَ مِنَ الضُّحَى ضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ جَلَسَ مَكَانَهُ حَتَّى صَلَّى الْأُولَى وَالْعَصْرَ وَالْمَغْرِبَ كُلُّ ذَلِكَ لَا يَتَكَلَّمُ حَتَّى صَلَّى الْعِشَاءَ الْآخِرَةَ ثُمَّ قَامَ إِلَى أَهْلِهِ فَقَالَ النَّاسُ لِأَبِي بَكْرٍ أَلَا تَسْأَلُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا شَأْنُهُ صَنَعَ الْيَوْمَ شَيْئًا لَمْ يَصْنَعْهُ قَطُّ قَالَ فَسَأَلَهُ فَقَالَ نَعَمْ غَرَضَ عَلَيَّ مَا هُوَ كَائِنٌ مِنْ أَمْرِ الدُّنْيَا وَأَمْرِ الْآخِرَةِ فَجَمَعَ الْأَوَّلُونَ وَالْآخِرُونَ بِصَعِيدٍ وَاحِدٍ فَفَطَعَ النَّاسُ بِذَلِكَ حَتَّى انْطَلَقُوا إِلَى آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَالْعَرَقُ يَكَادُ يُلْجِمُهُمْ فَقَالُوا يَا آدَمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ وَأَنْتَ اضْطَفَاكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ قَالَ لَقَدْ لَقِيتُ مِثْلَ الَّذِي لَقِيتُمْ انْطَلَقُوا إِلَى أَبِيكُمْ بَعْدَ أَبِيكُمْ إِلَى نُوحٍ إِنَّ اللَّهَ اضْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ قَالَ فَيَنْطَلِقُونَ إِلَى نُوحٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُونَ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ فَأَنْتَ اضْطَفَاكَ اللَّهُ وَاسْتَجَابَ لَكَ فِي دُعَائِكَ وَلَمْ يَدَعْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا فَيَقُولُ لَيْسَ ذَاكُمُ عِنْدِي انْطَلِقُوا إِلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ اتَّخَذَهُ خَلِيلًا فَيَنْطَلِقُونَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ فَيَقُولُ لَيْسَ ذَاكُمُ عِنْدِي وَلَكِنْ انْطَلِقُوا إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ كَلَّمَهُ تَكَلِيمًا فَيَقُولُ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ لَيْسَ ذَاكُمُ عِنْدِي وَلَكِنْ انْطَلِقُوا إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ فَإِنَّهُ يُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَيُحْيِي الْمَوْتَى فَيَقُولُ عِيسَى لَيْسَ ذَاكُمُ عِنْدِي وَلَكِنْ انْطَلِقُوا إِلَى سَيِّدِ وَلَدِ آدَمَ فَإِنَّهُ أَوَّلُ

³⁵⁸ Saf, 61; 6.

مَنْ تَشَقَّى عَنْهُ الْأَرْضُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ انْطَلِقُوا إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَيَنْطَلِقُ فَيَأْتِي جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَبَّهُ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ائْذَنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ قَالَ فَيَنْطَلِقُ بِهِ جِبْرِيلُ فَيَخِرُّ سَاجِدًا قَدَرِ جُمُعَةٍ وَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ اذْفَعْ رَأْسَكَ يَا مُحَمَّدُ وَقُلْ يُسْمَعُ وَاشْفَعْ تُشْفَعُ قَالَ فَيَرْفَعُ رَأْسَهُ فَإِذَا نَظَرَ إِلَى رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ خَرَّ سَاجِدًا قَدَرِ جُمُعَةٍ أُخْرَى فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ اذْفَعْ رَأْسَكَ وَقُلْ يُسْمَعُ وَاشْفَعْ تُشْفَعُ قَالَ فَيَذْهَبُ لِيَقَعَ سَاجِدًا فَيَأْخُذُ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِضَبْعَيْنِهِ فَيَفْتَحُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِ مِنَ الدُّعَاءِ شَيْئًا لَمْ يَفْتَحْهُ عَلَى بَشَرٍ قَطُّ فَيَقُولُ أَيُّ رَبِّ خَلَقْتَنِي سَيِّدَ وَلَدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ وَأَوَّلَ مَنْ تَشَقَّى عَنْهُ الْأَرْضُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ حَتَّى إِنَّهُ لَيَرُدُّ عَلَيَّ الْحَوْضَ أَكْثَرَ مِمَّا بَيْنَ صَنْعَاءَ وَأَيْلَةَ ثُمَّ يُقَالُ ادْعُوا الصَّادِقِينَ فَيَشْفَعُونَ ثُمَّ يُقَالُ ادْعُوا الْأَنْبِيَاءَ قَالَ فَيَجِيءُ النَّبِيُّ وَمَعَهُ الْعَصَابَةُ وَالنَّبِيُّ وَمَعَهُ الْخُمْسَةُ وَالسَّبْتَةُ وَالنَّبِيُّ وَلَيْسَ مَعَهُ أَحَدٌ ثُمَّ يُقَالُ ادْعُوا الشُّهَدَاءَ فَيَشْفَعُونَ لِمَنْ أَرَادُوا وَقَالَ فَإِذَا فَعَلْتَ الشُّهَدَاءَ ذَلِكَ قَالَ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ادْخُلُوا جَنَّتِي مَنْ كَانَ لَا يُشْرِكُ بِي شَيْئًا قَالَ فَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ قَالَ ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ انْظُرُوا فِي النَّارِ هَلْ تَلْقَوْنَ مِنْ أَحَدٍ عَمِلَ خَيْرًا قَطُّ قَالَ فَيَجِدُونَ فِي النَّارِ رَجُلًا يَقُولُ لَهُ هَلْ عَمِلْتَ خَيْرًا قَطُّ فَيَقُولُ لَا غَيْرَ أَنِّي كُنْتُ أَسَامِخُ النَّاسَ فِي الْبَيْعِ وَالشِّرَاءِ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ اأَسْمَحُوا لِعَبْدِي كَأَسْمَاحِهِ إِلَى عَبْدِي ثُمَّ يُخْرِجُونَ مِنَ النَّارِ رَجُلًا يَقُولُ لَهُ هَلْ عَمِلْتَ خَيْرًا قَطُّ فَيَقُولُ لَا غَيْرَ أَنِّي قَدْ أَمَرْتُ وَلَدِي إِذَا مِتُّ فَأَخْرِقُونِي بِالنَّارِ ثُمَّ اطْحَنُونِي حَتَّى إِذَا كُنْتُ مِثْلَ الْكُحْلِ فَادْهَبُوا بِي إِلَى الْبَحْرِ فَادْرُونِي فِي الرِّيحِ فَوَاللَّهِ لَا يَقْدِرُ عَلَيَّ رَبُّ الْعَالَمِينَ أَبَدًا فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِمَ فَعَلْتَ ذَلِكَ قَالَ مِنْ مَخَافَتِكَ قَالَ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ انْظُرْ إِلَى مُلْكٍ أَغْظَمَ مُلْكٍ فَإِنَّ لَكَ مِثْلَهُ وَعَشْرَةَ أَمْثَالِهِ قَالَ فَيَقُولُ لِمَ تَسْخَرُ بِي وَأَنْتَ الْمَلِكُ قَالَ وَذَاكَ الَّذِي ضَحَكْتُ مِنْهُ مِنَ الضُّحَى.

Bu rivayette ana hatlarıyla Mahşer gününde insanların önde gelen peygamberlere şefaath talebiyle başvuracakları, fakat her birinin kendisine göre bir mazeret ileri sürüp, onları bir başka peygambere göndereceği anlatılıyor. Hz. Mûsâ da, insanlara Hz. İsa'ya gitmelerini tavsiye eder ve ondan şöyle söz eder: “O, anadan doğma körü ve abraşı iyileştirir, Allah'ın izniyle ölüleri diriltir.” (İnsanlar Hz. İsa'ya gelirler ve o da) “Ben bu talebinizi karşılayabilecek kişi değilim.” diyerek onları Peygamberimize gönderir.

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ nakletmiştir.³⁵⁹

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 4; Bezzâr, Müsned, I, 149; Ebû Ya'lâ, Müsned, I, 56. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, Sahîh, XIV, 393; İbn Ebû Hâtim, Tefsîr, II, 634.

a. İsnadı

Hz. Ebûbekir→Huzeyfe b. el-Yemân→Vâlân el-Adevî→Berâ b. Nevfel→Ebû Neâme (Amr b. İsa)→Nadr b. Şümeyl→İbrahim b. İshak
Hz. Ebûbekir→Huzeyfe b. el-Yemân→Vâlân el-Adevî→Berâ b. Nevfel→Ebû Neâme (Amr b. İsa)→Nadr b. Şümeyl→Hallâd b. Eslem

1) *Sahabi Ravi*

Hz. Ebûbekir (ö. 13/634): Abdullah b. Osman b. Âmir el-Kuraşî. Peygamberimizin İslâm davetini ilk kabul eden sahâbidir. Sürekli onun yakınında olmuş, mi'rac hadisesi başta olmak üzere gaybla ilgili haberlerde dahi tereddütsüz onu tasdik ettiği için “sıddîk” lakabıyla anılmıştır. Hz. Âişe'nin babası olduğu için Peygamberimizin kayınpederi olmuştur. Hadislerin kabulü konusunda ihtiyatlı davranılması gerektiğini gösteren ilk kişilerden sayılır. Altmış üç yaşında iken vefat etmiştir.³⁶⁰

Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656): Medine'de doğmuş ve babasıyla birlikte Bedir Gazvesi'nden önce müslüman olmuştur. Müşriklere yakalandığı için Bedir'e katılmamak üzere söz vermiş, daha sonraki savaflara katılmıştır. Peygamberimiz'in zekât kâtipliğini yapmıştır. En önemli özelliği Allah Rasûlü'nün sırdaşı olmasıdır. Ayrıca zühd ve takvası ile de tanınmıştır. 220 civarında hadis rivayet etmiştir. Hz. Ömer devrinde de Medâin valiliği yapmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından o da Hz. Ali'ye biat etmiş ve kısa süre sonra da Medâin'de vefat etmiştir.³⁶¹

Dârakutnî'ye göre, rivayetin Hz. Ebûbekir zikredilmeyip isnadın Huzeyfe b. el-Yemân'da kaldığı bir başka isnadı mevcuttur.³⁶²

2) *Diğer Raviler*

Vâlân el-Adevî (ö. ?): Sika sayılmış ve hüccet kabul edilmiştir. Bu şefaat hadisi dışında meşhur bir ravi olmadığı belirtilmiştir.³⁶³

Berâ b. Nevfel (ö. ?): İbn Hacer'e göre tâdilî en son (ya da cerhin en hafif)

³⁶⁰ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 169; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 1; İclî, *Sikât*, II, 46; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 111; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 796; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 555; Zehebî, *Kâşif*, I, 573; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 313; a.mlf., *Tehzîb*, V, 276; a.mlf., *İsâbe*, IV, 169.

³⁶¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 15; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 95; İclî, *Sikât*, I, 289; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 256; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 80; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 495; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 540; Zehebî, *Kâşif*, I, 315; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 154; a.mlf., *Tehzîb*, II, 193; a.mlf., *İsâbe*, II, 44.

³⁶² Bkz.: Dârakutnî, *İlel*, I, 189.

³⁶³ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 185; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 497; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 43; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VIII, 204.

mertebesini ifade eden “makbul” tabiriyle anılmıştır.³⁶⁴

Ebû Neâme (Amr b. İsa) (ö. ?): İbn Sa’d, “zayıf” demektedir. Ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığı ve hıfzında zayıflama olduğu belirtilmek şartıyla “sika”, “sadûk” ya da “lâ be’s bih” diyenler bulunmaktadır.³⁶⁵

Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818): “Sika, sebt, imam, sahibü’s-sünne” tabirleriyle anılan bir ravidir.³⁶⁶

Bu rivayetin son ortak ravisi Nadr b. Şümeyl’den sonra ravi dağılımı, İbrahim b. İshak (ö. 215/830) ve Hallâd b. Eslem (ö. 249/863) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Bezzâr (ö. 292/904), bu hadisin isnadındaki Vâlân el-Adevî ile Berâ b. Nevfel’in bunun dışında rivayetinin bilinmediğini söylemekte, fakat bununla birlikte rivayet ilmini bilen ehl-i ilmin seçkinleri tarafından nakledildiğini, dolayısıyla bu isnadın muhtemel görüldüğünü belirtmektedir.³⁶⁷ Dârakutnî, ravi Vâlân’ın sadece bu rivayetle bilindiğini ve bunun da sabit olmadığını belirtmiştir.³⁶⁸ İbn Huzeyme (ö. 311/923), bu hadise “şayet sahihse” diyerek başlamaktadır. Buna sebep olarak da, ravi Vâlân’ın başka bir rivayetini bilmediğini zikretmiştir. Ancak daha sonra bu raviye ait bir başka rivayete ulaştığını açıklamaktadır.³⁶⁹ Her iki açıklamaya da yer veren Ziyaeddin Makdisî, Dârakutnî’nin muhtemelen İbn Huzeyme’nin bu açıklamalarına muttali olmadığı için yanlış değerlendirmede bulunduğunu söylemiş ve isnadı hasen saymıştır.³⁷⁰ İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Vâlân için “meçhul” ya da “başka

³⁶⁴ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, II, 118; İbn Hacer, **Takrîb**, VII, 226; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 110; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, II, 399, III, 263.

³⁶⁵ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, VII, 256; İclî, **Sikât**, II, 181; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VI, 251; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 226, VIII, 483; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXII, 180; Zehebî, **Kâşif**, II, 85; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, V, 338; Sibt İbnü’l-Acemî, **Men rumiye bi’l-ihtilât**, s. 64; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 425; a.mlf., **Tehzîb**, XII, 282.

³⁶⁶ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, VII, 373; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VIII, 90; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VIII, 477; İbn Hibbân, **Sikât**, IX, 212; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, I, 491; Zehebî, **Kâşif**, II, 320; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 562; a.mlf., **Tehzîb**, X, 390.

³⁶⁷ Bkz.: Bezzâr, **Müsned**, I, 149.

³⁶⁸ Bkz.: Dârakutnî, **İlel**, I, 189-190.

³⁶⁹ Bkz.: İbn Huzeyme, **Tevhîd**, II, 735-737.

³⁷⁰ Bkz.: Makdisî, **el-Ehâdisü’l-muhtâra**, I, 123.

rivayeti bilinmiyor” demiş ve bu rivayet için “sabit değil” tabirini kullanmıştır.³⁷¹ Heysemî ise, bütün ravilerin sika sayıldıklarını kaydetmektedir.³⁷² Şuayb Arnaût, ravi Ebû Neâme (Amr b. İsa) hakkındaki farklı değerlendirmelerden ötürü isnadın hasen olduğu kanaatindedir.³⁷³ Nitekim İbn Hibbân isnadı için “ceyyid” tabirini kullanmıştır.³⁷⁴ Ahmed Muhammed Şâkir ise, isnadın sahih olduğunu söylemektedir.³⁷⁵

c. Metin Mukayesesi³⁷⁶

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti: (I/1)

... قَالَ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ فَإِنَّهُمْ يُخَالِفُونَكَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ قَالَ مَا تَقُولُونَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأُمِّهِ قَالُوا نَقُولُ كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هُوَ كَلِمَةُ اللَّهِ وَرُوحُهُ أَلْقَاهَا إِلَى الْعَذْرَاءِ الْبَتُولِ الَّتِي لَمْ يَمَسَّهَا بَشَرٌ وَلَمْ يَفْرِضْهَا وَلَدٌ... وَإِنَّهُ الرَّسُولُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ...

Ubade b. Sâmit (ö. 34/654) rivayeti: (I/2)

مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَخَدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ وَأَنَّ الْجَنَّةَ حَقٌّ وَالنَّارَ حَقٌّ أَدْخَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنْ عَمَلٍ.

23. Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656) ve Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Müslim metni:

حَدَّثَنَا أَبُو مَالِكٍ الْأَشْجَعِيُّ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَأَبُو مَالِكٍ عَنْ رِبْعِيِّ عَنْ حُذَيْفَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَجْمَعُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى النَّاسَ فَيَقُومُ الْمُؤْمِنُونَ حَتَّى تَزْلَفَ لَهُمُ الْجَنَّةُ فَيَأْتُونَ آدَمَ فَيَقُولُونَ يَا أَبَانَا اسْتَفْتِحْ لَنَا الْجَنَّةَ فَيَقُولُ وَهَلْ أَخْرَجَكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ إِلَّا خَطِيئَتُهُ أَيْبَكُمْ آدَمَ لَسْتُ بِصَاحِبِ ذَلِكَ اذْهَبُوا إِلَى ابْنِي إِبْرَاهِيمَ خَلِيلِ اللَّهِ قَالَ فَيَقُولُ إِبْرَاهِيمُ لَسْتُ

³⁷¹ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *İlel*, II, 922.

³⁷² Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, X, 375.

³⁷³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), V, 31.

³⁷⁴ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 395 (1. dp).

³⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), I, 272.

³⁷⁶ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

بِصَاحِبِ ذَلِكَ إِنَّمَا كُنْتُ خَلِيلًا مِنْ وَرَاءَ وَرَاءَ اذْهَبُوا إِلَى مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي كَلَّمَهُ اللَّهُ تَكْلِيمًا فَيَأْتُونَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَقُولُ لَسْتُ بِصَاحِبِ ذَلِكَ اذْهَبُوا إِلَى عِيسَى كَلِمَةَ اللَّهِ وَرُوحَهُ فَيَقُولُ عِيسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَسْتُ بِصَاحِبِ ذَلِكَ فَيَأْتُونَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَقُومُ فَيُؤَذِّنُ لَهُ وَتُرْسَلُ الْأَمَانَةُ وَالرَّحِمُ فَتَقُومَانِ جَنَّتِي الصِّرَاطُ يَمِينًا وَشِمَالًا فَيَمُرُّ أَوْلَكُمْ كَالْبَرْقِ قَالَ قُلْتُ بِأَبِي أَنْتَ وَأُمِّي أَيُّ شَيْءٍ كَمَرِ الْبَرْقِ قَالَ أَلَمْ تَرَوْا إِلَى الْبَرْقِ كَيْفَ يَمُرُّ وَيَرْجِعُ فِي طَرْفَةِ عَيْنٍ ثُمَّ كَمَرِ الرِّيحِ ثُمَّ كَمَرِ الطَّيْرِ وَشَدِّ الرَّجَالِ تَجْرِي بِهِمْ أَعْمَالُهُمْ وَنَيْيُكُمُ قَائِمٌ عَلَى الصِّرَاطِ يَقُولُ رَبِّ سَلِّمْ سَلِّمْ حَتَّى تَعْجَزَ أَعْمَالُ الْعِبَادِ حَتَّى يَجِيءَ الرَّجُلُ فَلَا يَسْتَطِيعُ السَّيْرَ إِلَّا زَحْفًا قَالَ وَفِي حَافَتِي الصِّرَاطِ كَلَالِيبُ مُعَلَّقَةٌ مَأْمُورَةٌ بِأَخْذِ مَنْ أَمَرْتُ بِهِ فَمَخْذُوشٌ نَاجٍ وَمَكْذُوشٌ فِي النَّارِ وَالَّذِي نَفْسُ أَبِي هُرَيْرَةَ بِيَدِهِ إِنَّ قَعْرَ جَهَنَّمَ لَسَبْعُونَ خَرِيفًا.

Şefaitle ilgili olan bu rivayette, Hz. Ebûbekir (I/22) rivayetinden farklı olarak Hz. Mûsâ Hz. İsa'dan, "O, Allah'ın kelimesi ve rûhudur." diye söz eder.

Bu hadisi Müslim ve Bezzâr nakletmiştir.³⁷⁷

a. İsnadı

Huzeyfe b. el-Yemân→Rib'î b. Hırâş→Ebû Mâlik el-Eşcaî→Muhammed b. Fudayl→Muhammed b. Tarîf
Ebû Hureyre→Rib'î b. Hırâş→Ebû Mâlik el-Eşcaî→Muhammed b. Fudayl→Muhammed b. Tarîf

1) Sahabi Ravi

Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656):³⁷⁸

Ebû Hureyre (ö. 57/676):³⁷⁹

2) Diğer Raviler

Rib'î b. Hırâş (ö. 104/722):³⁸⁰

Ebû Mâlik el-Eşcaî (Sa'd b. Tarık) (ö. ?): Pek çok alim tarafından sika sayılmışsa da "sadûk" diyenler de bulunmaktadır.³⁸¹

Muhammed b. Fudayl (ö. 195/810): "Sika" ya da "sadûk, hasenü'l-hadîs,

³⁷⁷ Müslim, "İmân", 329; Bezzâr, Müsned, VII, 260; Ebû Ya'lâ, Müsned, XI, 79. Ayrıca bkz.: Hâkim, Müstedrek, IV, 631.

³⁷⁸ Hz. Ebûbekir (I/22) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 103.

³⁷⁹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

³⁸⁰ Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 98.

³⁸¹ Bkz.: İbn Sa'd, Tabakât, IV, 284; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, IV, 58; İclî, Sikât, I, 391; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, VIII, 57; Bâcî, et-Ta'dîl ve't-tecrîh, II, 474; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, X, 269; Zehebî, Kâşif, I, 428, II, 456; İbn Hacer, Takrîb, I, 231, 670.

ârif” diyenler de bulunmakla birlikte daha ziyade “Çok hata yapar, lâ yuhteccü bi-hadîsih (hadisleri delil olarak kullanılamaz), leyse bi-şey (hiçbir şey değil), zayıf” gibi tabirlerle anılmıştır. Ayrıca Şia’ya mensup ya da meyilli olduğuna dair İbn Sa’d, İclî ve Ahmed b. Hanbel “كان شيعيا محترقا” = Şîlik eğilimi vardır”, Ebû Dâvûd “رمى بالشيع” = Şîliğin ateşli bir savunucusu idi”, Zehebî “شيعي = Şî’dir”, İbn Hacer “رمى بالشيع” = Şîi eğilimlere sahip olmakla itham edilmiştir” gibi ifadeler kullanmışlardır. İbn Kuteybe onu Şîi raviler arasında saymaktadır.³⁸² Sünnî ricâl kaynaklarında bu yoğunlukta bir Şîlik ithamına paralel olarak Şîi ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği belirtilmektedir.³⁸³

Muhammed b. Tarîf (ö. 242/856): Pek çok alim tarafından sika, bazılarınca ise “sadûk” sayılmış, “lâ be’s bih (rivayette sakınca yok)” denmiştir.³⁸⁴

b. Sıhhat Durumu

Bezzâr, “Bu hadisin Huzeyfe’den bu tarik dışında geldiğini, ayrıca Muhammed b. Fudayl dışında Ebû Mâlik’ten merfû rivayetini bilmiyorum.” demektedir.³⁸⁵ Hâkim, rivayetle ilgili “Şeyhayn’ın şartlarına göre sahihtir, fakat *Sahîh*’lerine almadımlardır.” demiş, Zehebî de ona muvafakat etmiştir.³⁸⁶ Ancak görüldüğü gibi, rivayet Müslim’in *Sahîh*’inde mevcuttur. Tebrîzî ise, bu hadise zayıf hadislere ayırdığı kısımda yer vermiştir.³⁸⁷

c. Metin Mukayesesi³⁸⁸

³⁸² Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 389; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 207; İclî, *Sikât*, II, 250; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 57; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 674; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVI, 293; Zehebî, *Kâşif*, II, 211; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 315; a.mlf., *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 624; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 167; a.mlf., *Siyeru a’lâm*, IX, 173; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 502; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 359.

³⁸³ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 147-149.

³⁸⁴ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 122; İclî, *Sikât*, IX, 92; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 293; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXV, 499; Zehebî, *Kâşif*, II, 182; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 485; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 209.

³⁸⁵ Bkz.: Bezzâr, *Müsned*, VII, 260.

³⁸⁶ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 631; Zehebî, *Telhîs*, IV, 631.

³⁸⁷ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbih*, III, 1560.

³⁸⁸ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no’lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

24. Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ كَانَتْ لَهُ أَمَةٌ فَعَلَّمَهَا فَأَحْسَنَ تَعْلِيمَهَا وَأَدَّبَهَا فَأَحْسَنَ تَأْدِيبَهَا وَأَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ وَعَبْدٌ أَدَّى حَقَّ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَقَّ مَوْلَاهُ وَرَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِمَا جَاءَ بِهِ عِيسَى وَمَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَهُ أَجْرَانِ.

“Kimin bir cariyesi olup da ona güzel bir şekilde ilim öğretir ve onu güzelce edeplendirir, sonra da onu hürriyete kavuşturur ve onunla evlenirse, işte bu kimse için iki mükâfat vardır. Yine hem Allah'ın hakkını, hem de efendisinin hakkını gerektiği gibi yerine getiren bir köle için de iki mükâfat vardır. Aynı şekilde Ehl-i Kitap'tan kim Hz. İsa'ya (kendi Peygamberine) iman eder, sonra Hz. Muhammed'e erişip ona da iman ederse işte bu kimseye de iki mükâfat vardır.”

Bu rivayet Humeydî, Said b. Mansûr, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Buhârî, Müslim, İbn Mâce ve Tirmizî tarafından nakledilmiştir.³⁸⁹

a. İsnadı

Ebû Musa el-Eş'arî→Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah)→Şa'bî (Âmir b. Şerâhîl)→Firas b. Yahya
Ebû Musa el-Eş'arî→Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah)→Şa'bî (Âmir b. Şerâhîl)→Salih b. Salih es-Sevri
Ebû Musa el-Eş'arî→Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah)→Şa'bî (Âmir b. Şerâhîl)→Fadl b. Yezid

1) Sahabi Ravi

Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670).³⁹⁰

2) Diğer Raviler

Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah) (ö. 104/722).³⁹¹

Şa'bî (Âmir b. Şerâhîl) (ö. 104/722): Fıkıh bakımından da tabiînin önde gelenlerinden. Sahabiler henüz hayattayken fetva verdiği ve çok hadis rivayet etmekten kaçındığı belirtilir. Kendisi sika kabul edildiği gibi, sika ravilerden nakletmesiyle de tanınmıştır. Hatta onun ismini belirterek bir raviden hadis nakletmesini o ravinin

³⁸⁹ Humeydî, **Müsned**, II, 339; Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395, 402, 405, 414; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31, “Cihâd”, 145, “Enbiyâ”, 48, “Nikâh”, 12; **Müslim**, “İmân”, 241; **Tirmizî**, “Nikâh”, 25; **İbn Mâce**, “Nikâh”, 42; **Nesâî**, “Nikâh”, 65.

³⁹⁰ Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (I/3) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 33.

³⁹¹ Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays) (I/3) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 33.

sikalığına delil sayanlar olmuştur.³⁹²

Bu rivayetin son ortak ravisi Şa'bî'den sonra ravi dağılımı Firas b. Yahya (ö. 129/746), Salih b. Salih es-Sevrî (ö. 153/770) ve Fadl b. Yezid (ö. ?) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî kendi rivayeti için 'hasen-sahih' tabirini kullanır.³⁹³ Müttefekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût, 'Şeyhayn'ın şartlarına göre sahih' derken,³⁹⁴ Hamza Zeyn 'isnadı sahih' demektedir.³⁹⁵ Hüseyin Selim Esed, Dârimî'ye ait isnadın sahih olduğunu söyler.³⁹⁶

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin metni kaynaklara göre bazı farklılıklara sahiptir. Sözelimi metinlerin bazılarında rivayetin öncesi vardır; Horasanlı bir kişi Şa'bî'ye gelip, kendi belgelerinde 'cariyesini azad edip onunla evlenme'nin hoş karşılanmadığını söyler, bunun üzerine Şa'bî bu rivayeti nakleder.³⁹⁷ Nevevî, İbn Hacer ve Aynî, bu ziyadenin Hüseyim b. Beşir tarikinde yer aldığına dikkat çekmişlerdir.³⁹⁸ İki kat mükâfâta erecekleri belirtilen üç kişiden biri metinlerin çoğunda "Kendi peygamberine ya da kendi kitabına inanmakta iken (ehl-i kitap) Peygamberimizi tanıyınca ona iman eden kimse" şeklinde genel bir ifadeyle belirtilirken, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin birer metninde "Hz. İsa'ya (yahut getirdiği kitaba) iman eden"³⁹⁹ şeklinde Hz. İsa ile kayıtlı olduğu görülmektedir. Bazı metinlerde "ثَلَاثَةٌ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ" denilerek baş-

³⁹² Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 246; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 450; İclî, **Sikât**, II, 12; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 185; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, III, 992; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIV, 28; Zehebî, **Kâşif**, I, 522; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 79; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 287; a.mlf., **Tehzîb**, V, 57.

³⁹³ Bkz.: **Tirmizî**, "Nikâh", 25.

³⁹⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXII, 299.

³⁹⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIV, 504-505, 525, 533, XV, 11.

³⁹⁶ Bkz.: Dârimî, (thk. Hüseyin Selim Esed), s. 1440 (3. dp).

³⁹⁷ Humeydî, **Müsned**, II, 339; Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; Dârimî, "Nikâh", 46; **Müslim**, "İmân", 241; **Tirmizî**, "Nikâh", 25.

³⁹⁸ Nevevî, **Şerhu Müslim**, II, 187; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, IX, 127; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, II, 122, XVI, 38.

³⁹⁹ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48. Said b. Mansûr'un Yahya b. Ca'de'den mürsel bir rivayetinde de "Hz. İsa" zikredilmektedir. Bkz.: Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263.

lanırken,⁴⁰⁰ bazılarında ise en sonda “فَلَهُ أَجْرَانِ” denilerek⁴⁰¹ bu üç sınıfın iki kat mü-kâfâta erecekleri belirtilmektedir. Sözü edilen bu üç kişinin sıralaması hemen her rivayette değişmektedir: “Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap, Cariyenin sahibi, Köle”⁴⁰², “Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap, Köle, Cariyenin sahibi”⁴⁰³, “Cariye-nin sahibi, Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap”⁴⁰⁴, “Cariyenin sahibi, Köle, Pey-gamberimize inanan Ehl-i Kitap”⁴⁰⁵, “Köle, Cariyenin sahibi, Peygamberimize ina-nan Ehl-i Kitap”⁴⁰⁶, “Cariyenin sahibi, Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap, Köle”.⁴⁰⁷

Ebû Musa el-Eş’arî (Abdullah b. Kays) (ö. 50/670) rivayeti: (I/3)

...وَأَنَّهُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ...

25. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ أَتَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلَحْمٍ فَدَفَعَ إِلَيْهِ الذِّرَاعُ وَكَانَتْ تُعْجِبُهُ فَتَهَسَّ مِنْهَا نَهْسَةً ثُمَّ قَالَ أَنَا سَيِّدُ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَهَلْ تَذَرُونَ لِمِ ذَلِكَ يَجْمَعُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ يُسْمِعُهُمُ الدَّاعِي وَيَنْفُذُهُمُ الْبَصَرُ وَتَذَرُونَ الشَّمْسُ فَيَبْلُغُ النَّاسُ مِنَ الْغَمِّ وَالْكَرْبِ مَا لَا يُطِيقُونَ وَلَا يَحْتَمِلُونَ فَيَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ لِبَعْضٍ أَلَا تَرَوْنَ إِلَى مَا أَنْتُمْ فِيهِ أَلَا تَرَوْنَ إِلَى مَا قَدْ بَلَغَكُمْ أَلَا تَنْظُرُونَ مَنْ يَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ فَيَقُولُ بَعْضُ النَّاسِ لِبَعْضٍ أَبُوكُمْ آدَمُ فَيَأْتُونَ آدَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَقُولُونَ يَا آدَمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهِ وَأَمَرَ الْمَلَائِكَةَ فَسَجَدُوا لَكَ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغَنَا فَيَقُولُ آدَمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَإِنَّهُ نَهَانِي عَنِ الشَّجَرَةِ فَعَصَيْتُهُ نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي اذْهَبُوا

⁴⁰⁰ Humeydî, **Müsned**, II, 339; Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 402, 405; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31, “Cihâd”, 145; **Müslim**, “İmân”, 241; **Tirmizî**, “Nikâh”, 25; **Nesâî**, “Nikâh”, 65.

⁴⁰¹ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395, 414; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Nikâh”, 12; **İbn Mâce**, “Nikâh”, 42.

⁴⁰² Humeydî, **Müsned**, II, 339; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 405.

⁴⁰³ Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31; **Müslim**, “İmân”, 241.

⁴⁰⁴ Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 414.

⁴⁰⁵ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395, 402; **Nesâî**, “Nikâh”, 65.

⁴⁰⁶ **Tirmizî**, “Nikâh”, 25.

⁴⁰⁷ **Buhârî**, “Cihâd”, 145, “Enbiyâ”, 48, “Nikâh”, 12; **İbn Mâce**, “Nikâh”, 42.

إِلَى غَيْرِي أَذْهَبُوا إِلَى نُوحٍ فَيَأْتُونَهُ نُوحًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَقُولُونَ يَا نُوحُ أَنْتَ أَوَّلُ الرُّسُلِ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ وَسَمَّاكَ اللَّهُ عَبْدًا شَكُورًا فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغْنَا فَيَقُولُ نُوحٌ إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَإِنَّهُ كَانَتْ لِي دَعْوَةٌ عَلَى قَوْمِي نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي أَذْهَبُوا إِلَى إِبْرَاهِيمَ فَيَأْتُونَهُ إِبْرَاهِيمَ فَيَقُولُونَ يَا إِبْرَاهِيمُ أَنْتَ نَبِيُّ اللَّهِ وَخَلِيلُهُ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغْنَا فَيَقُولُ لَهُمْ إِبْرَاهِيمُ إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ فَذَكَرَ كَذِبَاتِهِ نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي أَذْهَبُوا إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَأْتُونَهُ مُوسَى فَيَقُولُونَ يَا مُوسَى أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ اضْطَفَاكَ اللَّهُ بِرِسَالَاتِهِ وَبِتَكْلِيمِهِ عَلَى النَّاسِ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغْنَا فَيَقُولُ لَهُمْ مُوسَى إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَإِنِّي قَتَلْتُ نَفْسًا لَمْ أُؤْمَرْ بِقَتْلِهَا نَفْسِي نَفْسِي نَفْسِي أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي أَذْهَبُوا إِلَى عِيسَى فَيَأْتُونَهُ عِيسَى فَيَقُولُونَ يَا عِيسَى أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ قَالَ هَكَذَا هُوَ وَكَلَّمْتُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغْنَا فَيَقُولُ لَهُمْ عِيسَى إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَلَمْ يَذْكُرْ لَهُ ذَنْبًا أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي أَذْهَبُوا إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَأْتُونِي فَيَقُولُونَ يَا مُحَمَّدُ أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ وَخَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ ذَنْبَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْهُ وَمَا تَأَخَّرَ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَغْنَا فَأَقُومُ فَأَتِي تَحْتَ الْعَرْشِ فَأَقْعُ سَاجِدًا لِرَبِّي عَزَّ وَجَلَّ ثُمَّ يَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيَّ وَيُلْهِمْنِي مِنْ مَحَامِدِهِ وَحُسْنِ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ شَيْئًا لَمْ يَفْتَحْهُ عَلَيَّ أَحَدٌ قَبْلِي فَيَقَالُ يَا مُحَمَّدُ ارْفَعْ رَأْسَكَ وَسَلِّ تَغْطَهُ اشْفَعْ تُشْفَعْ فَأَقُولُ يَا رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي يَا رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي يَا رَبِّ أُمَّتِي يَا رَبِّ فَيَقُولُ يَا مُحَمَّدُ ادْخُلْ مِنْ أُمَّتِكَ مَنْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِ مِنَ الْبَابِ الْأَيْمَنِ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ وَهُمْ شُرَكَاءُ النَّاسِ فِيمَا سِوَاهُ مِنَ الْأَبْوَابِ ثُمَّ قَالَ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَمَا بَيْنَ مِصْرَاعَيْنِ مِنْ مِصْرَاعِ الْجَنَّةِ كَمَا بَيْنَ مَكَّةَ وَهَجَرَ أَوْ كَمَا بَيْنَ مَكَّةَ وَبُضْرَى.

Şefaatile ilgili olan bu rivayette, Hz. Ebûbekir (I/22) rivayetinden farklı olarak insanlar gelip Hz. İsa'ya "Sen, Allah'ın Rasûlü, Hz. Meryem'e ilkâ ettiği kelimesi ve rûhusun." derler, o tasdik eder. "Sen kundakta iken insanlarla konuşmuştun, Rabbine bizim için şefaatte bulun, görmüyor musun ne haldeyiz?" dediklerinde Hz. İsa: "Rabbim bugün bana öyle gazaplandı ki, ne daha öncesinde ne de daha sonrasında benzeri yoktur." diye cevap verir. Fakat bir günah zikretmeksizin onları Peygamberimize gönderir.

Hadisi Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî nakletmişlerdir.⁴⁰⁸

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Ebû Zûr'a b. Amr→Ebû Hayyân (Yahya b. Said et-Teymî)→Abdullah b. Mübarek
Ebû Hureyre→Ebû Zûr'a b. Amr→Ebû Hayyân (Yahya b. Said et-Teymî)→Muhammed b. Bişr

1) *Sahabi Ravi*

Ebû Hureyre (ö. 57/676):⁴⁰⁹

2) *Diğer Raviler*

Ebû Zûr'a b. Amr (ö. ?): Çoğu alim tarafından sika kabul edilmiştir.⁴¹⁰

Ebû Hayyân (Yahya b. Said et-Teymî) (ö. 145/762): İbadete düşkün bir insan olarak tanınan bu ravi alimlerce sika sayılmıştır.⁴¹¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Ebû Hayyân'dan sonra ravi dağılımı şöyledir: Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) ve Muhammed b. Bişr (ö. 203/818).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî kendi rivayeti için “hasen-garib” değerlendirmesinde bulunur.⁴¹² Müt-tefekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût, ‘Şeyhayn’ın şartlarına göre sahih’ derken,⁴¹³ Hamza Zeyn ‘isnadı sahih’ demiştir.⁴¹⁴

c. Metin Mukayesesi⁴¹⁵

⁴⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 435; Buhârî, “Tefsîru Sûre”, (17) 5; Müslim, “Îmân”, 327; Tirmizî, “Kıyâmet”, 10.

⁴⁰⁹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

⁴¹⁰ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 297; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 243; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 513; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 323; Zehebî, *Kâşif*, II, 427; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 641; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 109.

⁴¹¹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 276; İclî, *Sikât*, II, 352; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 139; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 592; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1218; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 323; Zehebî, *Kâşif*, II, 366; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 590; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 188.

⁴¹² Bkz.: Tirmizî, “Kıyâmet”, 10.

⁴¹³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XV, 387.

⁴¹⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 262.

⁴¹⁵ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

26. Ukbe b. Âmir (ö. 58/677) rivayeti:

Dârimî metni:

عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ الْجُهَنِيِّ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا جَمَعَ اللَّهُ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ فَقَضَى بَيْنَهُمْ وَفَرَعَ مِنَ الْقَضَاءِ قَالَ الْمُؤْمِنُونَ قَدْ قَضَى بَيْنَنَا رَبُّنَا فَمَنْ يَشْفَعُ لَنَا إِلَى رَبِّنَا فَيَقُولُوا انْطَلِقُوا إِلَى آدَمَ فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَهُ بِيَدِهِ وَكَلَّمَهُ فَيَأْتُونَهُ فَيَقُولُونَ قُمْ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا فَيَقُولُ آدَمُ عَلَيْكُمْ بَنُوْحُ فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَدُلُّهُمْ عَلَى إِبْرَاهِيمَ فَيَأْتُونَ إِبْرَاهِيمَ فَيَدُلُّهُمْ عَلَى مُوسَى فَيَأْتُونَ مُوسَى فَيَدُلُّهُمْ عَلَى عِيسَى فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُ أَذْلَكُمُ عَلَى النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ قَالَ فَيَأْتُونِي فَيَأْذُنُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِي أَنْ أَقُومَ إِلَيْهِ فَيُثَوِّرُ مَجْلِسِي أَطْيَبَ رِيحَ شَمِّهَا أَحَدٌ قَطُّ حَتَّى آتِيَ رَبِّي فَيُشَفِّعَنِي وَيَجْعَلَ لِي نُورًا مِنْ شَعْرِ رَأْسِي إِلَى ظَفْرِ قَدَمِي فَيَقُولُ الْكَافِرُونَ عِنْدَ ذَلِكَ لِإِبْلِيسَ قَدْ وَجَدَ الْمُؤْمِنُونَ مَنْ يَشْفَعُ لَهُمْ فَقُمْ أَنْتَ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ فَإِنَّكَ أَنْتَ أَضَلَلْتَنَا قَالَ فَيَقُومُ فَيُثَوِّرُ مَجْلِسَهُ أَنْتَنَ رِيحَ شَمِّهَا أَحَدٌ قَطُّ ثُمَّ يَغْظُمُ لِحْجَتَهُمْ فَيَقُولُ عِنْدَ ذَلِكَ وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Şefaatile ilgili olan bu rivayette de, Hz. Mûsâ'nın da insanlara Hz. İsa'ya gitmelerini tavsiye ettiği ve onun ise insanları Peygamberimize gönderdiğinden bahsedilmektedir.

İlk üç asır musannifleri arasında rivayeti sadece Dârimî nakletmiştir.⁴¹⁶

a. İsnadı

Ukbe b. Âmir→Duhayn el-Hacrî→Abdurrahman b. Ziyad→Abdullah b. Yezid (Ebû Abdurrahman)

1) Sahabi Ravi

Ukbe b. Âmir (ö. 58/677): İlk müslüman olanlardan ve ilk hicret edenlerdendir. Kur'an, fıkıh ve ferâiz konusunda meşhur sahabiler arasında sayılmıştır. Şiir ve kitâbet kabiliyetiyle bilinmektedir. Kur'ân'ı cem edenler arasındadır ve kendi yazdığı mushaf Mısır'dadır. Muaviye tarafından Mısır valiliğine atanmış ve yine onun döneminde vefat etmiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Dârimî, "Rikâk", 84. Ayrıca bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVII, 320; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, VII, 453.

⁴¹⁷ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 568; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 430; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 313; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 280; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 202; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 999; Zehebî, *Kâşif*, II, 29; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 42; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 395; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 216; a.mlf., *İsâbe*, IV, 520.

2) Diğer Raviler

Duhayn el-Hacrî (ö. 100/718): Ukbe b. Âmir'in katipidir. Sika kabul edilmiştir.⁴¹⁸

Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772): “Sika” ve “salih” diyenler de olmakla beraber, “Leyse bi'l-kavî, mukâribü'l-hadîs, hafızasında zayıflık vardır (ضعيف في حفظه), zayıftır (ضعيف)” gibi ifadelerle cerhe maruz kalmıştır. İbn Hibbân onun tedlîs yaptığını zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel'in “Ondan bir şey rivayet etmeyiz (نحن لا نروي عنه شيئاً)” sözü yanında İbn Hibbân da “Sika ravilere isnad edip mevzu rivayetlerde bulunur (يروي الموضوعات عن الثقات)” demektedir. Ayrıca insanların onu yalancı saydıkları (فكذبته الناس) nakledilmektedir.⁴¹⁹

Abdullah b. Yezid (Ebû Abdurrahman) (ö. 213/828): Genelde sika bir ravi olarak kabul edilmiştir. Sadûk diyen de bulunmaktadır. Yetmiş sene boyunca Kur'an öğretimiyle meşgul olduğu nakledilmiştir.⁴²⁰

b. Sıhhat Durumu

Heysemî, ravi Abdurrahman b. Ziyad'ın zayıf oluşuna dikkat çekmektedir.⁴²¹ Suyûtî de, isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.⁴²² Nitekim Dârimî muhakkiki Hüseyin Selim Esed, bu ravinin zayıf oluşundan ötürü Dârimî'ye ait isnadın zayıf olduğunu

⁴¹⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 256; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 442; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 220; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 76; Zehebî, *Kâşif*, I, 383; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 201.

⁴¹⁹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 283; Ukaylî, *Duafâ*, II, 332; İclî, *Sikât*, II, 195; Nesâî, *Duafâ*, I, 66; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 234; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 50; İbn Adiyy, *Kâmil*, IV, 279; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 94; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVII, 102; Zehebî, *Kâşif*, I, 627; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 107; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 132; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 340; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 55.

⁴²⁰ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 501, VII, 422; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 228; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 342; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 320; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 854; Zehebî, *Kâşif*, I, 609; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 367; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 329; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 75.

⁴²¹ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, X, 376.

⁴²² Bkz.: Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, V, 18.

söyler.⁴²³ Dârimî şarihi Nebil b. Haşim el-Gamrî, bu hadisin Dârimî'nin ferd hadis-
lerinden olduğunu söylemektedir.⁴²⁴

c. Metin Mukayesesi⁴²⁵

Hız. Ümmü Seleme (ö. 62/681) rivayeti: (I/4)

... قَالَ لَهُمْ مَا تَقُولُونَ فِي عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ فَقَالَ لَهُ جَعْفَرُ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ نَقُولُ فِيهِ
الَّذِي جَاءَ بِهِ نَبِيُّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَرُوحُهُ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ
الْعَذْرَاءِ الْبُتُولِ...

27. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي نَضْرَةَ قَالَ خَطَبَنَا ابْنُ عَبَّاسٍ عَلَى مِنْبَرِ الْبَصْرَةِ فَقَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّهُ
لَمْ يَكُنْ نَبِيٍّ إِلَّا لَهُ دَعْوَةٌ قَدْ تَنْجِزُهَا فِي الدُّنْيَا وَإِنِّي قَدْ اخْتَبَأْتُ دَعْوَتِي شَفَاعَةً لَأُمَّتِي وَأَنَا سَيِّدُ وَلَدِ
آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الْأَرْضُ وَلَا فَخْرَ وَيَبْدِي لَوَاءُ الْحَمْدِ وَلَا فَخْرَ آدَمَ
فَمَنْ دُونَهُ تَحْتَ لَوَائِي وَلَا فَخْرَ وَيَطُولُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى النَّاسِ فَيَقُولُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ انْطَلِقُوا بِنَا
إِلَى آدَمَ أَبِي الْبَشَرِ فَلْيُشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا عَزَّ وَجَلَّ فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا فَيَأْتُونَ آدَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فَيَقُولُونَ يَا آدَمُ أَنْتَ الَّذِي خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ وَأَسْكَنَكَ جَنَّتَهُ وَأَسَجَدَ لَكَ مَلَائِكَتُهُ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا
فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا فَيَقُولُ إِنِّي لَسْتُ هُنَاكُمْ إِنِّي قَدْ أُخْرِجْتُ مِنَ الْجَنَّةِ بِخَطِيئَتِي وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا
نَفْسِي وَلَكِنْ ائْتُوا نُوحًا رَأْسَ النَّبِيِّينَ فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَقُولُونَ يَا نُوحُ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا
فَيَقُولُ إِنِّي لَسْتُ هُنَاكُمْ إِنِّي دَعَوْتُ بِدَعْوَةٍ أَعْرَقَتْ أَهْلَ الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا نَفْسِي وَلَكِنْ
ائْتُوا إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ فَيَأْتُونَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُونَ يَا إِبْرَاهِيمُ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا فَلْيَقْضِ
بَيْنَنَا فَيَقُولُ إِنِّي لَسْتُ هُنَاكُمْ إِنِّي كَذَبْتُ فِي الْإِسْلَامِ ثَلَاثَ كَذَبَاتٍ وَاللَّهُ إِنْ حَاوَلَ بِهِنَّ إِلَّا عَنَ دِينِ
اللَّهِ قَوْلُهُ إِنِّي سَقِيمٌ وَقَوْلُهُ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ وَقَوْلُهُ لِامْرَأَتِهِ حِينَ أَتَى
عَلَى الْمَلِكِ أُخْتِي وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا نَفْسِي وَلَكِنْ ائْتُوا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ الَّذِي اضْطَفَّاهُ اللَّهُ
بِرِسَالَتِهِ وَكَلَامِهِ فَيَأْتُونَهُ فَيَقُولُونَ يَا مُوسَى أَنْتَ الَّذِي اضْطَفَّاكَ اللَّهُ بِرِسَالَتِهِ وَكَلَّمَكَ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى

⁴²³ Bkz.: Dârimî, (thk. Hüseyin Selim Esed), s. 1850 (2. dp).

⁴²⁴ Gamrî, *Fethu'l-mennân*, IX, 712.

⁴²⁵ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

رَبِّكَ فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا فَيَقُولُ لَسْتُ هُنَاكُمْ إِنِّي قَتَلْتُ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا نَفْسِي وَلَكِنْ ائْتُوا عِيسَى رُوحَ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُونَ يَا عِيسَى اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا فَيَقُولُ إِنِّي لَسْتُ هُنَاكُمْ إِنِّي اتَّخَذْتُ إِلَهًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا نَفْسِي وَلَكِنْ أَرَأَيْتُمْ لَوْ كَانَ مَتَاعٌ فِي وَعَاءٍ مَخْتُومٍ عَلَيْهِ أَكَانَ يُقَدَّرُ عَلَى مَا فِي جَوْفِهِ حَتَّى يُفَضَّ الْخَاتَمُ قَالَ فَيَقُولُونَ لَا قَالَ فَيَقُولُ إِنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَقَدْ حَضَرَ الْيَوْمَ وَقَدْ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَأْتُونِي فَيَقُولُونَ يَا مُحَمَّدُ اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا فَأَقُولُ أَنَا لَهَا حَتَّى يَأْذَنَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِمَنْ شَاءَ وَيَرْضَى فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنْ يَصْدَعَ بَيْنَ خَلْقِهِ نَادَى مُنَادٍ أَيْنَ أَحْمَدُ وَأَمْتُهُ فَنَحْنُ الْآخِرُونَ الْأَوَّلُونَ نَحْنُ آخِرُ الْأُمَمِ وَأَوَّلُ مَنْ يَحَاسِبُ فَتَمْرُجُ لَنَا الْأُمَمُ عَنْ طَرِيقِنَا فَنَمْضِي غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنْ أَثَرِ الطُّهُورِ فَتَقُولُ الْأُمَمُ كَادَتْ هَذِهِ الْأُمَّةُ أَنْ تَكُونَ أَنْبِيَاءُ كُلُّهَا فَنَأْتِي بَابَ الْجَنَّةِ فَآخِذُ بِحَلْقَةِ الْبَابِ فَأَقْرَعُ الْبَابَ فَيَقَالُ مَنْ أَنْتَ فَأَقُولُ أَنَا مُحَمَّدٌ فَيَفْتَحُ لِي فَآتِي رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ عَلَى كُرْسِيِّهِ أَوْ سَرِيرِهِ شَكَّ حَمَادٌ فَأَخِرُّ لَهُ سَاجِدًا فَأَحْمَدُهُ بِمَحَامِدِ لَمْ يَحْمَدْهُ بِهَا أَحَدٌ كَانَ قَبْلِي وَلَيْسَ يَحْمَدُهُ بِهَا أَحَدٌ بَعْدِي فَيَقَالُ يَا مُحَمَّدُ ارْزُقْ رَأْسَكَ وَسَلِّ تَغْطَهُ وَقُلْ تُسْمَعُ وَاشْفَعْ تُشْفَعُ فَأَرْفَعُ رَأْسِي فَأَقُولُ أَيُّ رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي فَيَقُولُ أَخْرِجْ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ كَذَا وَكَذَا لَمْ يَحْفَظْ حَمَادٌ ثُمَّ أُعِيدُ فَأَسْجُدُ فَأَقُولُ مَا قُلْتُ فَيَقَالُ ارْزُقْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعُ وَسَلِّ تَغْطَهُ وَكَذَا دُونَ الْأَوَّلِ ثُمَّ أُعِيدُ فَأَسْجُدُ فَأَقُولُ مِثْلَ ذَلِكَ فَيَقَالُ لِي ارْزُقْ رَأْسَكَ وَقُلْ تُسْمَعُ وَسَلِّ تَغْطَهُ وَاشْفَعْ تُشْفَعُ فَأَقُولُ أَيُّ رَبِّ أُمَّتِي أُمَّتِي فَقَالَ أَخْرِجْ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ كَذَا وَكَذَا دُونَ ذَلِكَ.

Yine şefaatile ilgili olan bu rivayette, Hz. Mûsâ insanlara Hz. İsa'ya gitmelerini tavsiye eder ve ondan şöyle söz eder: "O, Allah'ın rûhu ve kelimesidir." İnsanlar bu sefer Hz. İsa'ya gelirler ve neticede o da mazeret olarak kendisinin ilâh edinildiğini belirtir ve onları Peygamberimize gönderir.

İlk üç asır musannifleri arasında rivayeti nakleden sadece Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel'dir.⁴²⁶

a. İsnadı

Abdullah b. Abbas→Ebû Nadra→Ali b. Zeyd→Hammad b. Seleme→Hasan b. Musa
Abdullah b. Abbas→Ebû Nadra→Ali b. Zeyd→Hammad b. Seleme→Affân b. Müslim
Abdullah b. Abbas→Ebû Nadra→Ali b. Zeyd→Hammad b. Seleme→Hüdbe b. Halid

⁴²⁶ Tayâlisî, **Mûsned**, s. 353; **Ahmed b. Hanbel**, I, 281, 295; Ebû Ya'lâ, **Mûsned**, IV, 213.

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687):⁴²⁷

2) Diğer Raviler

Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik) (ö. 108/726): Sika kabul edilmekle beraber rivayetlerinde hata yaptığı belirtilen bir ravidir. Hakkında “Onun rivayetini herkes delil saymazdı.” gibi ifadeler kullanılmış, Buhârî’nin kendisini hüccet kabul etmediğini belirtenler de olmuştur.⁴²⁸

Ali b. Zeyd (ö. 131/748): “Fevkalâde zayıf, vâhî, leyse bi-zâke’l-kavî (rivayeti o kadar kuvvetli değil), leyse bi-şey (hiçbir şey değil), rivayetlerde doğru zannıyla sürekli hatalar yapar (وكان يهمل في الأخبار), sened ve metinlerde değişiklikler yapar (يقلب الأحاديث), başkalarından mevkûf olarak gelen pek çok rivayeti merfû rivayet eder (وكان رفعا), bugün rivayet ettiğini yarın başka bir rivayetmiş gibi nakleder (يحدث بالحديث فيأتيه من الغد فيحدث به كأنه حديث آخر), meşhurlardan naklettiği pek çok rivayetin münker olduğu ortaya çıkmıştır, rivayetleri itibar için yazılsa da delil olarak kullanılamaz.” gibi ifadelerle zikredilmiştir. Şube b. Haccâc, onun ömrünün sonunda ihtilâta uğradığını zikretmiştir. İbn Huzeyme de “Hafıza bozukluğundan ötürü onunla ihticac etmem.” demektedir. Dârakutnî, bu ravi hakkında “leyyin (hadis rivayetinde gevşek)” tabirini kullanmaktadır. Hakkında Şîilik ithamında bulunulmuş, bunu ifade “كان يتشيع = Rafîzî’dir”, “يغلو في التشيع = Şîilikte aşırı idi”, “كان يتشيع = Şîilik eğilimi vardı” gibi ifadeler kullanılmıştır.⁴²⁹ Sünnî ricâl kaynaklarında bu

⁴²⁷ Abdullah b. Abbas (I/5) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 42.

⁴²⁸ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VII, 208; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 355; İclî, *Sikât*, II, 298; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 199; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 241; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 420; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 367; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVIII, 508; Zehebî, *Kâşif*, II, 295; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 210; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 678.

⁴²⁹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VII, 252; İclî, *Sikât*, II, 154; Fesevî, *Ma’rife*, II, 66; Tirmizî, “İlim” 16; Ukaylî, *Duafâ*, III, 229; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 186; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 103; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 195; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XII, 501; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, II, 193; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XX, 434; Zehebî, *Kâşif*, II, 40; a.mlf., *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 447; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 140; Sibt İbnü’l-Acemî, *Men rumiye bi’l-ihtilât*, s. 63; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 401; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 283.

ölçüde Şiflik ithamında bulunulan bu raviye, konuyla ilgili bir çalışmada belirtildiğine göre Şîi ricâl kitaplarında yer verilmeyişi dikkat çekicidir.⁴³⁰

Hammad b. Seleme (ö. 167/783).⁴³¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Hammad b. Seleme'den sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Hasan b. Musa (ö. 209/824), Affân b. Müslim (ö. 219/834) ve Hüdbe b. Halid (ö. 235/850).

b. Sıhhat Durumu

Heysemî, ravi Ali b. Zeyd'in zayıf oluşuna dikkat çekmektedir.⁴³² Şuayb Arnaût, ravi Ali b. Zeyd'in zayıflığını hatırlatmakta, ancak rivayetin şahitleri olduğunu söyleyerek hasen liğayrihî olduğunu belirtmektedir.⁴³³ Ahmed Muhammed Şâkir, isnadın sahih olduğunu söyler.⁴³⁴ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin de Tayâlisî isnadını zayıf bulmuştur.⁴³⁵

c. Metin Mukayesesi⁴³⁶

28. Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693) rivayeti:

Tirmizî metni:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا سَيِّدُ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ وَبِيَدِي لَوَاءُ الْحَمْدِ وَلَا فَخْرَ وَمَا مِنْ نَبِيٍّ يَوْمَئِذٍ آدَمَ فَمَنْ سِوَاهُ إِلَّا تَحْتَ لَوَائِي وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الْأَرْضُ وَلَا فَخْرَ قَالَ فَيَفْزَعُ النَّاسُ ثَلَاثَ فَرَاعَاتٍ فَيَأْتُونَ آدَمَ فَيَقُولُونَ أَنْتَ أَبُونَا آدَمُ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ فَيَقُولُ إِنِّي أَذْنَبْتُ ذَنْبًا أَهْبِطْتُ مِنْهُ إِلَى الْأَرْضِ وَلَكِنْ ااتُوا نُوحًا فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَقُولُ إِنِّي دَعَوْتُ عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ دَعْوَةً فَأُهْلِكُوا وَلَكِنْ اادْهَبُوا إِلَى إِبْرَاهِيمَ فَيَأْتُونَ إِبْرَاهِيمَ فَيَقُولُ إِنِّي كَذَبْتُ ثَلَاثَ كَذِبَاتٍ ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْهَا كَذِبَةٌ إِلَّا مَا حَلَّ بِهَا عَنْ دِينِ اللَّهِ وَلَكِنْ ااتُوا مُوسَى فَيَأْتُونَ مُوسَى فَيَقُولُ إِنِّي قَدْ قَتَلْتُ نَفْسًا وَلَكِنْ ااتُوا عِيسَى فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُ

⁴³⁰ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şiflik Eğilimi*, s. 215-216.

⁴³¹ Enes b. Mâlik (I/12) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 67.

⁴³² Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, X, 373.

⁴³³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 332.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), III, 152, 202.

⁴³⁵ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), IV, 433.

⁴³⁶ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

إِنِّي عَبْدُكَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ ائْتُوا مُحَمَّدًا قَالَ فَيَأْتُونَنِي فَأَنْطَلِقُ مَعَهُمْ قَالَ ابْنُ جُدْعَانَ قَالَ أَنَسُ
فَكَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فَأَخَذُ بِحَلَقَةِ بَابِ الْجَنَّةِ فَأَقْعَقِعُهَا فَيَقَالُ مَنْ
هَذَا فَيَقَالُ مُحَمَّدٌ فَيَفْتَحُونَ لِي وَيَرْجِبُونَ بِي فَيَقُولُونَ مَرْحَبًا فَأَخِرُ سَاجِدًا فَيُلْهِمُنِي اللَّهُ مِنَ الشَّيْءِ
وَالْحَمْدُ فَيَقَالُ لِي ازْفَعْ رَأْسَكَ وَسَلِّ تَعَطَّ وَاشْفَعْ تُشَفِّعْ وَقُلْ يُسْمَعُ لِقَوْلِكَ وَهُوَ الْمَقَامُ الْمَحْمُودُ
الَّذِي قَالَ اللَّهُ {عَسَى أَنْ يَتَّعَتَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا} قَالَ سُفْيَانُ لَيْسَ عَنْ أَنَسٍ إِلَّا هَذِهِ الْكَلِمَةُ
فَأَخَذُ بِحَلَقَةِ بَابِ الْجَنَّةِ فَأَقْعَقِعُهَا قَالَ أَبُو عِيسَى هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ هَذَا الْحَدِيثَ
عَنْ أَبِي نَضْرَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ الْحَدِيثَ بِطَوِيلِهِ.

Şefaatile ilgili olan bu rivayette de, son olarak Hz. Mûsâ'nın tavsiyesi üzerine insanlar Hz. İsa'ya gelirler. O da mazeret olarak kendisinin ilâh edinildiğini belirtir ve onları Peygamberimize gönderir.

İlk üç asır musannifleri arasında rivayeti sadece Tirmizî nakletmiştir.⁴³⁷

a. İsnadı

Ebû Said el-Hudrî→Ebû Nadra→Ali b. Zeyd→Süfyan b. Uyeyne→ Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer

1) Sahabi Ravi

Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693):⁴³⁸

2) Diğer Raviler

Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik) (ö. 108/726):⁴³⁹

Ali b. Zeyd (ö. 131/748):⁴⁴⁰

Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813):⁴⁴¹

Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer (ö. 243/857):⁴⁴²

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, hasen demiştir.⁴⁴³ Elbânî ise Tirmizî rivayetine sahih demektedir.⁴⁴⁴

⁴³⁷ **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (17) 18. Ayrıca bkz.: İbn Huzeyme, **Tevhîd**, II, 621.

⁴³⁸ Ebû Said el-Hudrî (I/20) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 94.

⁴³⁹ Abdullah b. Abbas (I/27) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 117.

⁴⁴⁰ Abdullah b. Abbas (I/27) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 117.

⁴⁴¹ Ebû Hureyre (I/19) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 91.

⁴⁴² Ebû Hureyre (I/19) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 91.

c. Metin Mukayesesi⁴⁴⁵

29. *Irbâz b. Sâriye (ö. 75/694) rivayeti:*

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ عَزْبَاضِ بْنِ سَارِيَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ لِحَاثِمِ النَّبِيِّينَ وَإِنَّ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامَ لَمُنْجِدٌ فِي طَيْبَتِهِ وَسَأُنَبِّئُكُمْ بِأَوَّلِ ذَلِكَ دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ وَبِشَارَةِ عِيسَى بِي وَرُؤْيَا أُمِّي النَّبِيِّ رَأَتْ وَكَذَلِكَ أُمُّهَا تُرِينُ

Peygamberimiz bu hadiste kendi başlangıcını “Babam Hz. İbrahim’in duası, Hz. İsa’nın müjdesi ve bütün nebi annelerinin gördüğü üzere annemin de rüyası” şeklinde açıklamaktadır.

İlk üç asır musannifleri arasında rivayeti tek nakleden Ahmed b. Hanbel’dir.⁴⁴⁶

a. İsnadı

Irbâz b. Sâriye→Abdû’l-A’lâ b. Hilâl→Said b. Süveyd→Bükeyr b. Abdullah
Irbâz b. Sâriye→Abdû’l-A’lâ b. Hilâl→Said b. Süveyd→Muaviye b. Salih

1) *Sahabi Ravi*

Irbâz b. Sâriye (ö. 75/694): Kabilesinden altı kişiyle beraber Peygamberimize gelip müslüman olmuştur. Fakirliğinden ötürü Ashab-ı Suffe’ye dahil olmuştur. İmkanları olmadığından Tebuk seferine katılamayacağını anlayınca çok üzülüp ağlayan ve ağladıkları için haklarında ayet nazil olup “bekkâin” diye anılan yedi sahabiden biridir. Allah Rasûlü’nün vefatından sonra Humus’a yerleşmiş, hicretin 75. senesi civarında vefat etmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Bkz.: **Tirmizî**, “Tefsîru Sûre”, (17) 18.

⁴⁴⁴ Bkz.: **Tirmizî**, (thk. Elbânî), s. 706.

⁴⁴⁵ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no’lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

⁴⁴⁶ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 127, 128. Ayrıca bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, I, 149; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VI, 68; İbn Hibbân, **Sahîh**, XIV, 312; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XVIII, 252-253; Hâkim, **Müstedrek**, II, 453, 656; Beyhakî, **Delâil**, I, 83; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, I, 167.

⁴⁴⁷ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, IV, 276; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VII, 85; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VII, 39; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 321; İbn Abdülberr, **İstîâb**, III, 1238; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXXV, 337; Zehebî, **Kâşif**, II, 17; İbn Hacer, **Tehzîb**, XII, 489; a.mlf., **İsâbe**, VII, 412.

2) Diğer Raviler

Abdü'l-A'lâ b. Hilâl (ö. 204/820): Bu raviyi zikredenlerin tamamı, künyesinin “Ebu'n-Nadr” olduğunu belirterek incelememize konu olan bu rivayetini kaydetmektedir. Ancak onun cerh-tâdil bakımından durumuna ilişkin herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Şu kadar var ki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde olan ravilerden *Tehzîbü'l-Kemâl*'e alınmayan ravilere dair tekmilenin sahibi Ebu'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), bu ravinin meçhul (مجهول) olduğu kaydını düşmüştür. Şuayb Arnaût, ravi İbn Mehdî'nin bu raviye yanlışlıkla Abdullah b. Hilâl dediğine dikkat çekmekte ve Abdü'l-A'lâ b. Hilâl'in “meçhûlü'l-hâl” (مجهول الحال) olduğu sonucuna varmaktadır.⁴⁴⁸

Said b. Süveyd (ö. ?): İbn Hibban'ın *Sikât*'ta zikrettiği bir ravidir. Buhârî'den naklen ona mütabaat eden olmadığı belirtilmişse de bu bilginin Buhârî'ye isnadı hatalıdır. Zira o, bu bilgiyi verdiği Said b. Süveyd ile, bu rivayette söz konusu olan Said b. Süveyd'i iki farklı kişi olarak ayrıca zikretmiştir.⁴⁴⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Said b. Süveyd'den sonra ravi dağılımı Bükeyr b. Abdullah (ö. 127/744) ve Muaviye b. Salih (ö. 158/774) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Hâkim en-Neysâbûrî, isnadın sahih olduğunu fakat Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerine almadıklarını söylemekte, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.⁴⁵⁰ *Şerhu's-sünne* sahibi Muhyissünne el-Beğavî (ö. 516/1121) hadisi zikretmekle be-

⁴⁴⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 68; İclî, *Sikât*, II, 201; Fesevî, *Ma'rife*, II, 201; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 25; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 128; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXIII, 446; *el-Hüseynî*; Ebu'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan; *el-İkmâl fî zikri men lehû rivâye fî Müsnedi'l-İmam Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükira fî Tehzîbi'l-Kemâl*, Dâru'l-Vefa, Karaçi, 1989, I, 251; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXVIII, 380; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 313 (1. dp).

⁴⁴⁹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 476-477; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 29; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 361; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 408; İbn Hacer, *Lisân*, III, 33.

⁴⁵⁰ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 453, 656; Zehebî, *Telhîs*, II, 453, 656.

raber bir değerlendirme yapmamış, Tebrîzî ise hasenler kısmında yer vermiştir.⁴⁵¹ Heysemî, Said b. Süveyd dışındaki ravilerin Buhârî ravisi olduğunu, onun da İbn Hibbân tarafından sika sayıldığını belirtir.⁴⁵² Şuayb Arnaût, ravi Abdü'l-A'lâ b. Hilâl'in kimliği hakkındaki ihtilâfı ve bu ravinin meçhûlû'l-hâl olduğuna dair kayıtları zikretmekte, ayrıca Said b. Süveyd'e yönelik cerhlere yer vermektedir. Ancak rivayetin şahidlerini kaydederek, hadise sahih liğayrih hükmünü vermiştir.⁴⁵³ Hüseyin Selim Esed, 'isnadı ceyyid' demiştir.⁴⁵⁴ Hamza Zeyn, bu iki raviyi cerheden olmadığını belirterek 'isnadı sahih' der.⁴⁵⁵ Elbânî ise zayıf kaydı düşmüştür.⁴⁵⁶

c. Metin Mukayesesi⁴⁵⁷

30. Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) rivayeti:

Tayâlisî metni:

عَنْ أَبِي أُمَامَةَ قَالَ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا كَانَ بَدُؤُ أَمْرِكَ دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ وَبُشْرَى عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ وَرَأَتْ أُمِّي أَنَّهُ خَرَجَ مِنْهَا نُورًا أَضَاءَتْ مِنْهُ قُصُورُ الشَّامِ.

Peygamberimiz bu hadiste kendi başlangıcının nereye dayandığına dair sorulan bir soru üzerine “Babam Hz. İbrahim’in duası, Hz. İsa’nın müjdesi ve annemin ‘kendisinden bir nur yükselip bütün Şam saraylarını aydınlattığı’ şeklindeki rüyası” buyurmaktadır.

Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.⁴⁵⁸

⁴⁵¹ Bkz.: **el-Beğavî**, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin İbn Mes’ûd; **Şerhu’s-sünne**, [Tahkik: Şuayb el-Arnaût], I-XVI, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Beyrut, 1983, XIII, 207; Tebrîzî, **Mişkâtü’l-Mesâbih**, III, 1604.

⁴⁵² Bkz.: Heysemî, **Mecmau’z-zevâid**, VIII, 222.

⁴⁵³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXVIII, 380; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 313 (1. dp).

⁴⁵⁴ Bkz.: **el-Heysemî**, Ali b. Ebû Bekr; **Mevâridü’z-zam’ân ilâ zevâidi İbn Hibbân**, [Tahkik: Hüseyin Selim Esed], I-IV, Dâru’s-sekâfiyye, Beyrut/Dimaşk, 1411/1990, VI, 434.

⁴⁵⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIII, 281.

⁴⁵⁶ Bkz.: **el-Elbânî**, Muhammed Nâsiruddîn; **Silsiletü’l-ehâdisi’d-daife ve’l-mevdûa**, I-XIV, Mektebû’l-meârif, Riyad, 1412/1992, V, 103.

⁴⁵⁷ I/29, I/30 no’lu hadisler, Ebû Ümâme (I/30) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 124.

⁴⁵⁸ Tayâlisî, **Müsned**, s. 155; **Ahmed b. Hanbel**, V, 262. Ayrıca bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, I, 102, 149; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 175; Beyhakî, **Delâil**, I, 84.

a. İsnadı

Ebû Ümâme el-Bâhilî→Lukman b. Âmir→Ferec b. Fedâle

Ebû Ümâme el-Bâhilî→Lukman b. Âmir→Ferec b. Fedâle→Ebu'n-Nadr (Haşim b. Kâsım)

1) Sahabi Ravi

Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705): Adı Sudayy b. Aclân'dır. Ne zaman müslüman olduğu kesin değildir; Hudeybiye'den önce İslâm'ı kabul ettiği ve Uhud'a katıldığı kayıtlar arasındadır. Peygamberimizle birlikte muhtelif savaşlara katılmıştır. Allah Rasûlü irşad ve tebliğ için onu kavmi Bâhile'ye göndermiştir. Veda haccında bulunmuş, Peygamberimizin vefatından sonra Humus'a yerleşmiştir. Sıffin savaşına da Hz. Ali tarafında katılmıştır. Humus'ta 91-106 yaşlarında vefat ettiğine dair farklı kayıtlar mevcuttur.⁴⁵⁹

2) Diğer Raviler

Lukman b. Âmir (ö. ?): Hakkında “sadûk, hadisi yazılır” denmiştir.⁴⁶⁰

Ferec b. Fedâle (ö. 177/793): İbn Mehdî ondan hadis rivayet etmekle beraber “Onun Yahya b. Saîd el-Ensârî'den rivayetleri münker ve maktûbdur.” açıklamasında bulunmaktadır. Buhârî, onu “münkeru'l-hadîs” diye nitelemektedir. Ancak hemen belirtelim ki Buhârî bu tabiri mutlak olarak kullandığı zaman, “ondan rivayet helal değildir” anlamında kullanmaktadır.⁴⁶¹ İbn Sa'd, İbn Maîn, Nesâî, Dârautnî, Sâcî, İbn Hacer gibi alimler doğrudan “zayıf” hükmünü verirken, Ebû Hâtim “sadûktur, hadisi yazılır fakat delil olarak kullanılmaz, Yahya b. Saîd el-Ensârî'den naklettiği münker rivayetleri dışındakiler nispeten daha iyidir.” demiştir. “İsnadları karıştırıp vâhî metinleri sahih isnadlarla nakleder.” uyarısında bulunan İbn Hibbân ve başka alimler de onunla ihticac edilemeyeceğini belirtmektedirler.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, IV, 326; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IV, 454; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 195; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIII, 158; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 792; Zehebî, **Kâşif**, I, 502; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 276; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 368; a.mlf., **İsâbe**, III, 420.

⁴⁶⁰ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 251; İclî, **Sikât**, II, 230; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 182; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 345; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIV, 246; Zehebî, **Kâşif**, II, 151; a.mlf., **el-Muğnî fi'd-duafâ**, II, 535; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 464.

⁴⁶¹ Bkz.: **es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; **Tedribü'r-râvî**, I-II, Mektebetü'r-Riyad, Riyad, tsz., I, 349.

⁴⁶² Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 327; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 134; Nesâî, **Duafâ**, I, 87; Ukaylî, **Duafâ**, III, 462; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 85; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 206; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 28; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIII, 156; Zehebî, **Kâşif**, II, 120; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 444; a.mlf., **Tehzîb**, VIII, 234.

Tayâlisî doğrudan Ferec b. Fedâle'den nakletmektedir. Ahmed b. Hanbel senesinde ise arada ayrıca Ebu'n-Nadr bulunmaktadır.

Ebu'n-Nadr (Haşim b. Kâsım) (ö. 207/822): Bağdat halkının iftihar kaynağı olarak bilinen bir ravidir. Genelde “sika-sebt” ifadeleriyle anılmıştır. Hadis hafızı ve sahib-i sünnet olarak bilinir.⁴⁶³

b. Sıhhat Durumu

Heysemî, Ahmed b. Hanbel isnadını hasen görmekle beraber şahidleriyle “sahih liğayrih” seviyesine çıktığını belirtir.⁴⁶⁴ Şuayb Arnaût, ravi Ferec b. Fedâle'nin zayıf olduğunu belirterek isnadı zayıf saymakta, ancak bir açıklamada bulunmaksızın hadise o da sahih liğayrih hükmünü vermektedir.⁴⁶⁵ Hamza Zeyn, ‘isnadı sahih’ der.⁴⁶⁶ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, ravi Ferec b. Fedâle'nin zayıf olduğu gerekçesiyle isnadı zayıf saymaktadır.⁴⁶⁷

c. Metin Mukayesesi⁴⁶⁸

Irbâz b. Sâriye (II/29) rivayeti doğrudan Allah Rasûlü'nün ifadesiyle başlamakta,⁴⁶⁹ *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/30)* rivayetinde ise bunun öncesinde Peygamberimiz kendisine sorulan bir soru üzerine bu cevabı vermektedir.⁴⁷⁰ *Ebû Ümâme (II/30)* rivayetinin soru kısmında, metinler arasında anlamı bozmayacak türden farklılıklar bulunmaktadır. Meselâ Tayâlisî metnindeki⁴⁷¹ “قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ” ifadesi,

⁴⁶³ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 335; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 235; İclî, *Sikât*, II, 323; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 105; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 243; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 130; Zehebî, *Kâşif*, II, 332; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 570; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 18.

⁴⁶⁴ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 222.

⁴⁶⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIV, 297.

⁴⁶⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XVI, 251.

⁴⁶⁷ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), II, 458.

⁴⁶⁸ I/29, I/30 no'lu hadisler, *Ebû Ümâme (I/30)* rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 124.

⁴⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 127, 128; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 149; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 68; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 312; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVIII, 252-253; Hâkim, *Müstedrek*, II, 453, 656; Beyhakî, *Delâil*, I, 83; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, I, 167.

⁴⁷⁰ Tayâlisî, *Müsned*, s. 155; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 102, 149; Ahmed b. Hanbel, V, 262; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 175; Beyhakî, *Delâil*, I, 84.

⁴⁷¹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 155.

Ahmed b. Hanbel metninde⁴⁷² “فُلْتُ يَا نَبِيَّ اللَّهِ” “بَدُو” tabiri “أَوَّلُ بَدْءٍ” şeklinde olup, “بَنِ مَرْيَمَ” kaydı ise mevcut değildir; yine Ahmed b. Hanbel metninde Peygamberimizin sözüne geçiş “قَالَ” ile sağlanırken, Tayâlisî metninde bu yoktur. *Irbâz* (II/29) rivayetini Ahmed b. Hanbel⁴⁷³ iki farklı metinle nakletmiştir: Bunlardan birinde “إِنِّي بِتَأْوِيلٍ” kaydından sonra “فِي أَمِّ الْكِتَابِ” ilavesi vardır, “بِأَوَّلِ ذَلِكَ” ifadesi de “عَبْدُ اللَّهِ” şeklindedir.⁴⁷⁴ “دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ” lafzında belirtilen dua, *Irbâz* (II/29) rivayetinin Taberânî metninde âyetteki haliyle “دُعَاءُ وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ” olarak açıkça zikredilmiş bulunmaktadır.⁴⁷⁵ *Irbâz* (II/29) rivayetinin farklı tariklerinde “وَبَشَارَةٌ”⁴⁷⁶ ya da “وَبَشَارَةُ عِيسَى قَوْمَهُ”⁴⁷⁷ gelen müjde, *Ebû Ümâme* (II/30) rivayetinde “وَرُؤْيَا أُمِّي”⁴⁷⁸ şeklindedir. Yine *Irbâz* (II/29) rivayetindeki “وَبُشْرَى عِيسَى” ifadesiyle yer alan rüyanın devamı, tariklerin bazısında “وَكَذَلِكَ أُمَّهَاتُ”⁴⁷⁹ ifadesiyle bazısında ise “أَنَّهُ خَرَجَ مِنْهَا نُورٌ أَضَاءَتْ لَهُ قُصُورُ الشَّامِ”⁴⁸⁰ cümlesiyle açılmış durumdadır. *Ebû Ümâme* (II/30) rivayetinde rüyanın devamı sadece bu son

⁴⁷² Ahmed b. Hanbel, V, 262.

⁴⁷³ Ahmed b. Hanbel, IV, 127, 128.

⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 128; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 253; Hâkim, *Müstedrek*, II, 656.

⁴⁷⁵ Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 253.

⁴⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 127.

⁴⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 128; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 253.

⁴⁷⁸ Tayâlisî, *Müsned*, s. 155; İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 102, 149; Ahmed b. Hanbel, V, 262; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, VIII, 175; Beyhakî, *Delâil*, I, 84.

⁴⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 127, 128; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 252; Hâkim, *Müstedrek*, II, 453.

⁴⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 128; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 312; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 252-253; Hâkim, *Müstedrek*, II, 453, 656.

حِينَ ifadeyle gelmektedir.⁴⁸¹ Sadece İbn Hibbân ve Taberânî metninde bulunan “

وَضَعْتَنِي” ilavesi ise,⁴⁸² bu rüyanın vaktini göstermektedir.

31. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَجْتَمِعُ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَلْهَمُونَ ذَلِكَ فَيَقُولُونَ لَوْ اسْتَشْفَعْنَا عَلَى رَبِّنَا عَزَّ وَجَلَّ فَأَرَاخَنَا مِنْ مَكَانِنَا هَذَا فَيَأْتُونَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُونَ يَا آدَمُ أَنْتَ أَبُو الْبَشَرِ خَلَقَكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِيَدِهِ وَأَسْجَدَ لَكَ مَلَائِكَتُهُ وَعَلَّمَكَ أَشْمَاءَ كُلِّ شَيْءٍ فَاشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّنَا عَزَّ وَجَلَّ يُرِيحُنَا مِنْ مَكَانِنَا هَذَا فَيَقُولُ لَهُمْ آدَمُ لَسْتُ هُنَاكُمْ وَيَذْكُرُ ذَنْبَهُ الَّذِي أَصَابَ فَيَسْتَحْيِي رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَيَقُولُ وَلَكِنْ ائْتُوا نُوحًا فَإِنَّهُ أَوَّلُ رَسُولٍ بَعَثَهُ اللَّهُ إِلَى الْأَرْضِ فَيَأْتُونَ نُوحًا فَيَقُولُ لَسْتُ هُنَاكُمْ وَيَذْكُرُ لَهُمْ خَطِيئَتَهُ وَسُؤَالَ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا لَيْسَ لَهُ بِهِ عِلْمٌ فَيَسْتَحْيِي رَبَّهُ بِذَلِكَ وَلَكِنْ ائْتُوا إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ الرَّحْمَنِ عَزَّ وَجَلَّ فَيَأْتُونَ فَيَقُولُ لَسْتُ هُنَاكُمْ وَلَكِنْ ائْتُوا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامَ عَبْدًا كَلَّمَهُ اللَّهُ وَأَعْطَاهُ التَّوْرَةَ فَيَأْتُونَ مُوسَى فَيَقُولُ لَسْتُ هُنَاكُمْ وَيَذْكُرُ لَهُمُ النَّفْسَ الَّتِي قَتَلَ بِغَيْرِ نَفْسٍ فَيَسْتَحْيِي رَبَّهُ مِنْ ذَلِكَ وَلَكِنْ ائْتُوا عِيسَى عَبْدَ اللَّهِ وَرَسُولَهُ وَكَلِمَتَهُ وَرُوحَهُ فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُ لَسْتُ هُنَاكُمْ وَلَكِنْ ائْتُوا مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَبْدًا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ فَيَأْتُونِي قَالَ الْحَسَنُ هَذَا الْحَرْفُ فَأَقُومُ فَأَمُشِي بَيْنَ سِمَاطَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ أَنَسٌ حَتَّى اسْتَأْذَنَ عَلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَيُؤْذَنُ لِي فَإِذَا رَأَيْتُ رَبِّي وَقَعْتُ أَوْ خَرَرْتُ سَاجِدًا إِلَى رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَيَدْعُنِي مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَدْعَنِي ثُمَّ يَقَالُ ازْفَعْ مُحَمَّدُ قُلْ تُسْمَعُ وَسَلْ تُعْطَى وَاشْفَعْ تُشْفَعُ فَارْفَعْ رَأْسِي فَأَحْمَدُ بِتَحْمِيدِ يَعْلَمُنِيهِ ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحْدُ لِي حَدًّا فَأَدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ ثُمَّ أَعُودُ إِلَيْهِ الثَّانِيَةَ فَإِذَا رَأَيْتُ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ وَقَعْتُ أَوْ خَرَرْتُ سَاجِدًا لِرَبِّي فَيَدْعُنِي مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَدْعَنِي ثُمَّ يَقَالُ ازْفَعْ مُحَمَّدُ قُلْ تُسْمَعُ وَسَلْ تُعْطَى وَاشْفَعْ تُشْفَعُ فَارْفَعْ رَأْسِي فَأَحْمَدُهُ بِتَحْمِيدِ يَعْلَمُنِيهِ ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحْدُ لِي حَدًّا فَأَدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ ثُمَّ أَعُودُ إِلَيْهِ الثَّالِثَةَ فَإِذَا رَأَيْتُ رَبِّي وَقَعْتُ أَوْ خَرَرْتُ سَاجِدًا لِرَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَيَدْعُنِي مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَدْعَنِي ثُمَّ يَقَالُ ازْفَعْ مُحَمَّدُ قُلْ تُسْمَعُ وَسَلْ تُعْطَى وَاشْفَعْ تُشْفَعُ فَارْفَعْ رَأْسِي فَأَحْمَدُهُ بِتَحْمِيدِ يَعْلَمُنِيهِ ثُمَّ أَشْفَعُ فَيَحْدُ لِي حَدًّا فَأَدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ ثُمَّ أَعُودُ إِلَيْهِ الرَّابِعَةَ فَأَقُولُ يَا رَبِّ مَا بَقِيَ إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْآنُ فَحَدَّثْنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

⁴⁸¹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 155; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 102, 149; Ahmed b. Hanbel, V, 262; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 175; Beyhakî, *Delâil*, I, 84.

⁴⁸² İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 312; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVIII, 252.

وَسَلَّمَ قَالَ فَيَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَكَانَ فِي قَلْبِهِ مِنَ الْخَيْرِ مَا يَزِنُ شَعِيرَةً ثُمَّ يَخْرُجُ
مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَكَانَ فِي قَلْبِهِ مِنَ الْخَيْرِ مَا يَزِنُ بُرَّةً ثُمَّ يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ
إِلَّا اللَّهُ وَكَانَ فِي قَلْبِهِ مِنَ الْخَيْرِ مَا يَزِنُ ذَرَّةً.

Şefaatile ilgili olan bu rivayette de, Hz. Mûsâ Hz. İsa'dan şöyle söz eder: “O, Allah’ın kulu, Rasûlü, kelimesi ve rûhudur.” Onlar da Hz. İsa’ya gelirler, ancak o da “Ben bu talebinizi karşılayabilecek kişi değilim.” diyerek onları Peygamberimize gönderir.

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve İbn Mâce nakletmişlerdir.⁴⁸³

a. İsnadı

Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme
Enes b. Mâlik→Sabit b. Eslem el-Bünânî
Enes b. Mâlik→Nadr b. Enes

1) Sahabi Ravi

Enes b. Mâlik (ö. 91/709):⁴⁸⁴

2) Diğer Raviler

Bu rivayetin son ortak ravisi Enes b. Mâlik’ten itibaren ravi dağılımı şöyledir: Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Sabit b. Eslem el-Bünânî (ö. 127/744) ve Nadr b. Enes (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Müttefekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût, ‘Şeyhayn’ın şartlarına göre sahih’ derken,⁴⁸⁵ Hamza Zeyn ‘isnadı sahih’ demiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸³ **Ahmed b. Hanbel**, III, 116, 178, 244, 247; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (2) 1, “Rikâk”, 51, “Tevhîd”, 19, 36; **Müslim**, “İmân”, 322; **İbn Mâce**, “Zühd”, 37.

⁴⁸⁴ Mâlik b. Sa’saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 47.

⁴⁸⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIX, 196.

⁴⁸⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), X, 371, XI, 17, 214, 223.

c. Metin Mukayesesi⁴⁸⁷

Mahşer gününde Peygamberimizin insanlara şefa'at edeceğinden bahseden bu rivayetlerde insanlar kendilerine şefa'at etmeleri için sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa'ya (aleyhimüsselâm) gelirler; her biri kendine göre bir mazeret beyan edip başka peygambere gönderir. Diğerlerinden farklı olarak sadece Hz. Ebûbekir (I/22) rivayetinde Hz. Mûsâ insanları Hz. İsa'ya gönderirken, onu "فَإِنَّهُ يُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَيُحْيِي الْمَوْتَى" ifadesiyle tanımlar; Hz. İsa da kendisine gelenleri "لَيْسَ ذَاكُمْ عِنْدِي وَلَكِنْ أَنْطَلِقُوا إِلَى سَيِّدٍ وَلَدَ آدَمَ فَإِنَّهُ أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الْأَرْضُ يَوْمَ" diyerek "الْقِيَامَةِ أَنْطَلِقُوا إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَشْفَعُ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ" Peygamberimize gönderir.⁴⁸⁸ Müslim'in *Huzeyfe b. el-Yemân* (ve *Ebû Hureyre*) (I/23) ve *Ebû Hureyre'den* (I/25) kısmen ortak isnadla naklettiği rivayette Hz. Mûsâ'nın sözü "كَلِمَةَ اللَّهِ وَرُوحَهُ" şeklinde, Hz. İsa'nın sözü ise sadece "لَسْتُ بِصَاحِبٍ" olarak kaydedilmektedir.⁴⁸⁹ *Ebû Hureyre'den* (I/25) Ebû Zûr'a b. Amr kanalıyla gelen diğer rivayette ise Hz. Musa'nın Hz. İsa'ya gönderdiği insanlar ona gelip "يَا عِيسَى أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ وَكَلَّمْتَ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا أَشْفَعُ" "إِنَّ رَبِّي قَدْ" demekte, Hz. İsa da "لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ أَلَا تَرَى مَا قَدْ بَلَعْنَا غَضَبَ الْيَوْمِ غَضَبًا لَمْ يَغْضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ وَلَنْ يَغْضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ وَلَمْ يَذْكُرْ لَهُ ذَنْبًا أَذْهَبُوا إِلَى غَيْرِي" şeklinde mazeret beyan etmektedir.⁴⁹⁰ *Ukbe b. Âmir* (I/26) rivayetinde ise konuşmalara yer verilmeksizin, hâdis'e sadece "فَيَأْتُونَ"

⁴⁸⁷ I/22, I/23, I/25, I/26, I/27, I/28, I/31 no'lu hadisler, Enes b. Mâlik (I/31) rivayetinin sonunda birlikte değerlendirilmektedir. Bkz.: Tez metni, s. 128.

⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 4; Bezzâr, *Müsned*, I, 149; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 56; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 393; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, II, 634.

⁴⁸⁹ Müslim, "İmân", 329; Bezzâr, *Müsned*, VII, 260; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 80; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 631.

⁴⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 435; Buhârî, "Tefsîru Sûre", (17) 5; Müslim, "İmân", 327; Tirmizî, "Kıyâmet", 10.

”مُوسَى فَيَدُلُّهُمْ عَلَى عِيسَى فَيَأْتُونَ عِيسَى فَيَقُولُ أَذَلُّكُمْ عَلَى النَّبِيِّ الْأَتِيِّ“ ifadesiyle nakledilmektedir.⁴⁹¹ *Abdullah b. Abbas (I/27)* rivayetinde Hz. Mûsâ’nın sözü “عِيسَى يَا عِيسَى أَنْتَ رُوحُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ فَاشْفَعْ لَنَا “، insanların Hz. İsa’ya hitapları ”رُوحَ اللَّهِ وَكَلِمَتَهُ“، Hz. İsa’nın sözü ise ”إِلَى رَبِّكَ فَلْيَقْضِ بَيْنَنَا وَإِنَّهُ لَا يَهْمُنِي الْيَوْمَ إِلَّا نَفْسِي وَلَكِنْ أَرَأَيْتُمْ لَوْ كَانَ مَتَاعٌ فِي وَعَاءٍ مَخْتُومٍ عَلَيْهِ أَكَانَ يُقَدَّرُ عَلَى مَا فِي جَوْفِهِ حَتَّى يُفْضَ الْخَاتَمُ إِنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَقَدْ حَضَرَ الْيَوْمَ وَقَدْ فِي جَوْفِهِ حَتَّى يُفْضَ الْخَاتَمُ إِنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَقَدْ حَضَرَ الْيَوْمَ وَقَدْ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ“ şeklindedir. *Ebû Said el-Hudrî (I/28)* rivayetinde ise ”إِنِّي عَبْدُكَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ ائْتُوا مُحَمَّدًا“ ifadesiyle sadece Hz. İsa’nın beyan ettiği mazeret yer almaktadır. *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetinde Hz. Mûsâ’nın sözü “عِيسَى لَسْتُ هُنَاكُمْ وَلَكِنْ ائْتُوا مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَبْدًا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ“ şeklindedir.⁴⁹² *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetinin Sabit b. Eslem tariki,⁴⁹³ daha çok *Abdullah b. Abbas (I/27)* rivayeti-ne paraleldir. Enes rivayetinin Nadr b. Enes tarikinde,⁴⁹⁴ bütün ümmetlere şefaathçi olması için Peygamberimize Hz. İsa gelip talepte bulunmaktadır. Şefaath konusunun yer almadığı bir başka *Ebû Said el-Hudrî (I/20)* rivayetinin sadece Buhârî tarikle-rinden birinde⁴⁹⁵ metnin devamında şefaathle ilgili *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetine⁴⁹⁶ geçiş yapılarak onun da verildiği görülmektedir. İbn Hacer, bunun sadece Firebrî (ö.

⁴⁹¹ Dârimî, “Rikâk”, 84; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVII, 320; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, VII, 453.

⁴⁹² Ahmed b. Hanbel, I, 281, 295; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IV, 213.

⁴⁹³ Ahmed b. Hanbel, III, 247.

⁴⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 178.

⁴⁹⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 24.

⁴⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 116, 178, 244, 247; Buhârî, “Tefsîru Sûre”, (2) 1, “Rikâk”, 51, “Tevhîd”, 19, 36; Müslim, “İmân”, 322; İbn Mâce, “Zühed”, 37.

32. Hâris b. Hâris el-Eş'arî (ö. ?) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنِ الْحَارِثِ الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَ يَحْيَى بْنَ زَكَرِيَّا عَلَيْهِمَا السَّلَامُ بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ أَنْ يَعْمَلَ بِهِنَّ وَأَنْ يَأْمُرَ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنْ يَعْمَلُوا بِهِنَّ وَكَأَدَ أَنْ يُطِيعَ فَقَالَ لَهُ عِيسَى إِنَّكَ قَدْ أُمِرْتَ بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ أَنْ تَعْمَلَ بِهِنَّ وَتَأْمُرَ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنْ يَعْمَلُوا بِهِنَّ فَأَمَّا أَنْ تُبَلِّغَهُنَّ وَإِنَّمَا أَنْ أُبَلِّغَهُنَّ فَقَالَ يَا أَخِي إِنِّي أَخَشَى أَنْ سَبَقْتَنِي أَنْ أُعَذِّبَ أَوْ يُخَسِّفَ بِي قَالَ فَجَمَعَ يَحْيَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ حَتَّى امْتَلَأَ الْمَسْجِدُ فَقَعَدَ عَلَى الشَّرَفِ فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَنِي بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ أَنْ أَعْمَلَ بِهِنَّ وَأُمُرُكُمْ أَنْ تَعْمَلُوا بِهِنَّ أَوَّلُهُنَّ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا فَإِنْ مَثَلُ ذَلِكَ مَثَلُ رَجُلٍ اشْتَرَى عَبْدًا مِنْ خَالِصٍ مَالِهِ بِوَرَقٍ أَوْ ذَهَبٍ فَجَعَلَ يَعْمَلُ وَيُؤَدِّي غَلَّتُهُ إِلَى غَيْرِ سَيِّدِهِ فَأَيُّكُمْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ عَبْدُهُ كَذَلِكَ وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَكُمْ وَرَزَقَكُمْ فَاعْبُدُوهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَأُمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَنْصِبُ وَجْهَهُ لَوَجْهِ عَبْدِهِ مَا لَمْ يَلْتَفِتْ فَإِذَا صَلَّيْتُمْ فَلَا تَلْتَفِتُوا وَأُمُرُكُمْ بِالصِّيَامِ فَإِنْ مَثَلُ ذَلِكَ كَمَثَلِ رَجُلٍ مَعَهُ ضُرَّةٌ مِنْ مِسْكِ فِي عِصَابَةٍ كُلُّهُمْ يَجِدُ رِيحَ الْمِسْكِ وَإِنْ خُلُوفَ فَمِ الصَّائِمِ عِنْدَ اللَّهِ أَطْيَبُ مِنْ رِيحِ الْمِسْكِ وَأُمُرُكُمْ بِالصَّدَقَةِ فَإِنْ مَثَلُ ذَلِكَ كَمَثَلِ رَجُلٍ أَسْرَهُ الْعَدُوُّ فَشَدُّوا يَدَيْهِ إِلَى عُنْقِهِ وَقَدَّمُوهُ لِيَضْرِبُوا عُنْقَهُ فَقَالَ هَلْ لَكُمْ أَنْ أَقْتَدِيَ نَفْسِي مِنْكُمْ فَجَعَلَ يَفْتَدِي نَفْسَهُ مِنْهُمْ بِالْقَلِيلِ وَالكَثِيرِ حَتَّى فَكَ نَفْسَهُ وَأُمُرُكُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ كَثِيرًا وَإِنْ مَثَلُ ذَلِكَ كَمَثَلِ رَجُلٍ طَلَبَهُ الْعَدُوُّ سِرَاعًا فِي أَثَرِهِ فَأَتَى حِصْنًا حَصِينًا فَتَحَصَّنَ فِيهِ وَإِنَّ الْعَبْدَ أَحْصَنُ مَا يَكُونُ مِنَ الشَّيْطَانِ إِذَا كَانَ فِي ذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا أُمُرُكُمْ بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ اللَّهُ أَمَرَنِي بِهِنَّ بِالْجَمَاعَةِ وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَالْهَجْرَةِ وَالْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنَّهُ مَنْ خَرَجَ مِنَ الْجَمَاعَةِ قِيدَ شِبْرٍ فَقَدْ خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِسْلَامِ مِنْ عُنْقِهِ إِلَّا أَنْ يَرْجِعَ وَمَنْ دَعَا بِدَعَايِ الْجَاهِلِيَّةِ فَهُوَ مِنْ جُنَّاءِ جَهَنَّمَ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ وَإِنْ صَامَ وَإِنْ صَلَّى قَالَ وَإِنْ صَامَ وَإِنْ صَلَّى وَزَعَمَ أَنَّهُ مُسْلِمٌ فَادْعُوا الْمُسْلِمِينَ بِأَسْمَائِهِمْ بِمَا سَمَّاهُمْ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْمُسْلِمِينَ الْمُؤْمِنِينَ عِبَادَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ.

Bu hadiste, Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:

“Allah Teâlâ, Yahyâ b. Zekerîyya'ya (a.s.) beş kelime söyleyip bunlarla amel etmesini ve bu emri Benî İsrail'e de söylemesini emir buyurdu. Ancak o, bu hususta acele etmedi. İsa (a.s.) kendisine: “Allah sana beş kelime öğretip onlarla amel etmeni ve bu emri Benî İsrail'e de tebliğ etmeni söyledi. Onlara ya sen bunları emredersin veya ben tebliğ edeceğim.” dedi.

Yahyâ (a.s.): “Onları emretmede benden önce davranacak olursan yere batırılmaktan veya azap görmekten korkarım!” dedi ve halkı Beytü’l-Makdis’te topladı. Mescid ağzına kadar doldu; mahfillere de oturdular. O şöyle anlattı: “Allah bana beş kelime gönderdi ve onlarla amel etmemi ve size de bunu emretmemi bana emretti: Bunlardan birincisi Allah’a ibadet etmeniz, ona hiçbir ortak koşmamanızdır... Aynen bunun gibi, Allah size namazı emretti.. Allah size orucu emretti.. Allah size sadakayı emretti.. Allah size, Allah’ı zikretmenizi de emretti...”

Sonra Allah Rasûlü “*Ben de size beş şeyi emrediyorum*” diyerek sözlerine devam etmiştir.

Bu hadisi Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Ebû Ya’lâ rivayet etmiştir.⁴⁹⁸

a. İsnadı

Hâris b. Hâris el-Eş’arî→Mamtûr (Ebû Sellâm)→Zeyd b. Sellâm→Yahya b. Ebû Kesîr
Hâris b. Hâris el-Eş’arî→Mamtûr (Ebû Sellâm)→Zeyd b. Sellâm→Muaviye b. Sellâm

1) Sahabi Ravi

Hâris b. Hâris el-Eş’arî (ö. ?): Künyesinin Ebû Mâlik el-Eş’arî olduğu belirtilmiştir. Aynı künyeyle anılan iki sahabi daha olduğu için bu üç ravinin bazen karıştırıldığı görülmektedir. Ebu’l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984), bu rivayeti kendisinden nakleden Mamtûr (Ebû Sellâm)’ın (ö. ?), ondan rivayette teferrüd ettiğini söylemekte ise de başkaları tarafından bir rivayeti daha olduğu zikredilmektedir.⁴⁹⁹

2) Diğer Raviler

Mamtûr (Ebû Sellâm) (ö. ?): Sika kabul edilen bir ravidir. Pek çok sahabiden

⁴⁹⁸ Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi’**, XI, 339-341; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 130, 202; **Tirmizî**, “Edeb”, 78; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, III, 140-142. Ayrıca bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, IV, 359; İbn Huzeyme, **Sahîh**, I, 244, II, 64, III, 195; İbn Hibbân, **Sahîh**, XIV, 124; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, III, 286-287; Hâkim, **Müstedrek**, I, 204. Hadisi şerheden Beğavî, **Şerhu’s-sünne**, X, 49; İbnü’l-Arabî, **Ârizatü’l-ahvezi**, X, 302; Mübârekfûrî, **Tuhfetü’l-ahvezi**, IX, 349. Bu hadisin bir benzerini Abdurrezzak mevkûf, Bezzâr merfû olmak üzere yakın ifadelerle Hz. Ali’den de rivayet etmişlerdir. Ayrıca Abdurrezzak rivayetin ardından Ma’mer b. Râşid’in söz konusu rivayetine işarette bulunmaktadır. Bkz.: Abdurrezzak, **Musannef**, III, 156-157; Bezzâr, **Müsned**, II, 275. Ancak hemen belirtelim ki Abdurrezzak isnadında Hz. Ali’den rivayet eden İmâra b. Abd, “meçhul ve ihticac edilmez” denilen (İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VI, 367; Zehebî, **el-Muğnî fi’d-duafâ**, II, 461; İbn Hacer, **Lisân**, VII, 315), Bezzâr isnadında Hz. Ali’den rivayetinde teferrüd ettiği belirtilen Âsım b. Damra ise, “Hz. Ali’den mevkûf rivayetleri merfû olarak rivayet etmekle” bilinen bir ravidir (Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VI, 482; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 125; İbn Adıyy, **Kâmil**, V, 224).

⁴⁹⁹ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, IV, 358, 359; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, II, 260; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, III, 94; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 75, IV, 135; İbn Abdülberr, **İstîâb**, I, 284, IV, 1745; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, V, 217, XXXIV, 245; Zehebî, **Kâşif**, I, 302; II, 456; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 145, 670; a.mlf., **Tehzîb**, II, 119, 143; a.mlf., **İsâbe**, I, 566, VII, 356.

mürsel rivayetlerde bulunduğu ve bundan ötürü Buhârî'nin kendisinden rivayette bulunmadığı belirtilmiştir. Bu rivayeti naklettiği Hâris b. Hâris (Ebû Mâlik) el-Eş'arî (ö. ?), onun irsâl yaptığı sahâbiler arasında zikredilmemiştir.⁵⁰⁰

Zeyd b. Sellâm (ö. ?): Sika sayılmıştır. Bazı alimlerce “lâ be'se bih (rivayette sakınca yok)” diye anılmıştır.⁵⁰¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Zeyd b. Sellâm'dan sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749) ve Muaviye b. Sellâm (ö. 170/786).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, kendi rivayeti için “hasen-sahih-garib” tabirini kullanır.⁵⁰² Hâkim, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir. Zehebî de, Ebû Sellâm'ın Hâris'ten rivayette teferrüd ettiğine dikkat çekmektedir.⁵⁰³ Bezzâr rivayetine yer veren Heysemî, Bezzâr'ın şeyhi Hasan b. Muhammed hariç bütün ravilerin sika sayıldıklarını belirtir.⁵⁰⁴ Şuayb Arnaût, Musa b. Halef (Ebû Halef) dışındaki ravilerin Buhârî ravisi olduklarını, bu ravide ise her ne kadar ihtilâf söz konusu olmakla birlikte, ona mütâbaat edenler bulunduğu için hadisin sahih olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁵ Hamza Zeyn, ‘isnadı sahih’ der.⁵⁰⁶

c. Metin Mukayesesi

Rivayet bütün kaynaklarda aynı bağlamda zikredilmiştir. Bununla beraber çokça ifade farklılığı görülmektedir. Ma'mer b. Râşid metnindeki⁵⁰⁷ “فَقِيلَ لِعَيْسَىٰ مَر”

⁵⁰⁰ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 57; İclî, *Sikât*, II, 296; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 460; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 431; a.mlf., *Merâsîl*, s. 215; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 484; Zehebî, *Kâşif*, II, 292; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, IV, 355; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 286; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 315; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 545; a.mlf., *Tehzîb*, X, 262.

⁵⁰¹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 395; İclî, *Sikât*, I, 377; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 564; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 315; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 583; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 77; Zehebî, *Kâşif*, I, 417; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 223.

⁵⁰² Tirmizî, “Edeb”, 78.

⁵⁰³ Hâkim, *Müstedrek*, I, 204; Zehebî, *Telhîs*, I, 204.

⁵⁰⁴ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 44.

⁵⁰⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXVIII, 406; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 126 (1. dp).

⁵⁰⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIII, 288, 502.

⁵⁰⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 339-341.

”يحيى أن يأمر بهذه الكلمات وإلا فأمر بهن أنت” ifadesinde, Hz. İsa’nın Hz. Yahya’ya olan sözünü kendisine yapılan bir telkin neticesi söylediği görülürken, diğerlerinde bu ayrıntı yer almamıştır. Beş emrin sıralaması da metinlere göre değişiklik göstermektedir; bazılarında “Allah’a şirk koşmama, namaz, sadaka/zekat, oruç, zikir”⁵⁰⁸, bir kısmında ise “Allah’a şirk koşmama, namaz, oruç, sadaka/zekat, zikir”⁵⁰⁹ şeklinde sadaka ve oruç yer değiştirmiş olarak sıralanmıştır.

F. Hz. İsa’nın Fazileti ve Zühdü

Hz. İsa’nın fazileti daha çok âyetlerde zikredilmektedir. Hadis kaynaklarında ise Hz. İsa’nın fazileti ve zühdü ile ilgili çok sayıda rivayet mevcuttur. Sözelimi İbn Ebû Şeybe “Hz. İsa’nın faziletiyle ilgili hadisler” başlığı altında 12 rivayet,⁵¹⁰ “Hz. İsa’nın zühdle ilgili sözleri” başlığı altında 20 rivayet⁵¹¹ toplamıştır.

Ancak çalışmamız “ilk üç asır temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler” ile sınırlı olduğundan geriye bunların çok azı kalmaktadır. Bu başlıkta ele alacağımız hadislerden *Ebû Zerr (I/33)* rivayetinde Peygamberimiz, Ebû Zerr ile Hz. İsa’nın zühdü arasında benzerlik kurmuştur. *Ebû Hureyre (I/34)* rivayetinde Hz. İsa, yaptığı hırsızlığı Allah’a yemin ederek inkar eden biri karşısında, “(Madem öyle diyorsun) Allah’a inandım (O’nun adına yemin edeni tasdik ettim), kendimi yalnladım.” dediği anlatılmaktadır. Daha önce teferruatlıca ele alınan *Ebû Hureyre (I/11)* rivayetinde de Hz. İsa ve annesinin, şeytanın doğum esnasındaki dokunmasından muaf oldukları belirtilmektedir. *Abdullah b. Abbas (I/35)* rivayetinde Peygamberimiz, Hz. İsa’dan “*sâlih kul*” ifadesiyle söz etmektedir. *Abdullah b. Ömer (I/36)* rivayetinde Hz. İsa’nın zühdünü anlatan bir anekdota yer verilmiştir.

⁵⁰⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 339-341; Abdurrezzak, *Musannef*, III, 156-157.

⁵⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 130, 202; Tirmizî, “Edeb”, 78; Bezzâr, *Müsneid*, II, 275 (oruç eksik); Ebû Ya’lâ, *Müsneid*, III, 140-142; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 124; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, III, 286-287.

⁵¹⁰ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 339-340.

⁵¹¹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 65-67.

33. Ebû Zerr (ö. 32/652) rivayeti:

Tirmizî metni:

عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا أَظَلَّتْ الْخَضِرَاءُ وَلَا أَقَلَّتْ الْغُبَرَاءُ مِنْ ذِي لَهْجَةٍ أَصْدَقَ وَلَا أَوْفَى مِنْ أَبِي ذَرٍّ شَبَّهِ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ كَالْحَاسِدِ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَتَعْرِفُ ذَلِكَ لَهُ قَالَ نَعَمْ فَأَعْرِفُوهُ لَهُ قَالَ هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ هَذَا الْحَدِيثَ فَقَالَ أَبُو ذَرٍّ يَمْشِي فِي الْأَرْضِ بِرُحْدِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Lehçe sahibi olarak, Meryem oğlu İsa’nın benzeri olan Ebû Zerr’den daha doğru ve daha vefakâr olanı ne gök (kubbesi) gölgelendirmiş (altında barındırmış), ne de yeryüzü sırtında taşımıştır.” Hz. Ömer, Ebû Zerr hakkındaki tarife imrenircesine; Ya Rasulallah, onu gerçekten böyle mi tanıyorsunuz? dedi. Resul-i Ekrem; “Evet, siz de onu böyle bilin.” buyurdu. Tirmizî, hadisi rivayet eden bazı ravilerin şu ilavede bulunduklarını söyler: “Ebû Zerr, yeryüzünde Meryem oğlu İsa’nın zahidliği ile yürür.”

Bu hadisi Tirmizî ve Bezzâr nakletmiştir.⁵¹²

a. İsnadı

Ebû Zerr→Mersed b. Abdullah ez-Zemânî→Mâlik b. Mersed→Simâk b. Velid→İkrime b. Ammar→Nadr b. Muhammed→Abbas el-Anberî
Ebû Zerr→Mersed b. Abdullah ez-Zemânî→Mâlik b. Mersed→Simâk b. Velid→İkrime b. Ammar→Nadr b. Muhammed→Süleyman b. Mabed

1) Sahabi Ravi

Ebû Zerr (ö. 32/652):⁵¹³

2) Diğer Raviler

Mersed b. Abdullah ez-Zemânî (ö. ?): İbn Hibban ve İclî tarafından sika sayılan bir ravidir. İbn Hacer, Buhârî’nin ondan muallak bir rivayete yer verdiğini, Ukaylî ve Zehebî ona mütâbaat eden olmadığını (لا يتابع على حديثه), onun meçhul bir

⁵¹² Tirmizî, “Menâkıb”, 35; Bezzâr, **Müsneid**, IX, 457. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 76, 84; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, V, 223; Hâkim, **Müstedrek**, III, 385.

⁵¹³ Ebû Zerr (I/7) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 50.

ravi olduğunu (لا يعرف / ليس بمعروف) kaydetmişlerdir.⁵¹⁴

Mâlik b. Mersed (ö. ?): Mersed b. Abdullah'ın oğludur ve sika sayılan bir ravidir.⁵¹⁵

Simâk b. Velid (Ebû Zümeyl) (ö. ?): Genelde tâdilîn İbn Hacer'e göre dördüncü mertebesindeki "sadûk, leyse bihî be's (rivayeti alınabilir)" ifadeleriyle anılmıştır. Sika diyenler de bulunmaktadır.⁵¹⁶

İkrime b. Ammar (ö. 159/775): "Sika, hafız, sadûk" diyenler olmuştur. Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve İbn Hibbân, onun Yahya b. Ebû Kesîr'den yaptığı nakillerin ızdırapla dolu olduğunu (مضطربة ضعاف ليست بصحاح) belirtmektedir. Ebû Hâtim "İyâs b. Seleme'den yaptığı nakiller dışındaki rivayetleri" şeklinde çerçeveyi daha da genişletmiştir. İbn Maîn, onun ümmî olup sadece ezberden rivayet ettiğini, rivayetlerinde vehme düştüğünü (وربما وهم في حديثه), Yahya b. Ebû Kesîr'den yaptığı nakillerde hataları bulunduğunu (وفي حديثه عن يحيى بن أبي كثير بعض الاغاليط) belirtmekle beraber onun hakkındaki hükmü "sadûk, leyse bihî be's (rivayeti alınabilir)" şeklindedir. Buna karşılık Ahmed b. Hanbel onu "zayıf" saymıştır. Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Dârakutnî, onun tedlîs yaptığına dikkat çekmişlerdir. İbn Hacer ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 416; İclî, *Sikât*, II, 269; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 299; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 440; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 356; Zehebî, *Kâşif*, II, 250; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 650; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 393; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 73; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, VII, 381.

⁵¹⁵ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 311; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 215; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 460; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 155; Zehebî, *Kâşif*, II, 236; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 518.

⁵¹⁶ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 173; İclî, *Sikât*, I, 436; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 280; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 340; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 127; Zehebî, *Kâşif*, I, 466; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 256.

⁵¹⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 50; Ukaylî, *Duafâ*, II, 144; İclî, *Sikât*, II, 195; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 10; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 233; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 272; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 256; Zehebî, *Kâşif*, II, 33; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 137; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 108; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müde'llisîn*, s. 152; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 396; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 232; a.mlf., *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, s. 42.

Nadr b. Muhammed (ö. ?): İclî onu sika saymış, İbn Hibbân *Sikât*'ında zikretmiş, sonraki alimler de genelde bu değerlendirmeyi nakletmekle yetinmişlerdir. İbn Hacer, onun tek kaldığı bazı rivayetlerinin olduğunu kaydetmektedir.⁵¹⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Nadr b. Muhammed'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Abbas el-Anberî (ö. ?) ve Süleyman b. Mamed (ö. 257/870)'dir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, “Bu tarikile hasen-garib'dir.” değerlendirmesinde bulunur.⁵¹⁹ Hâkim, “Müslim'in şartına göre sahihtir fakat Şeyhayn kitaplarına almamışlardır.” tesbitini yapar, Zehebî de ona muvâfakat eder.⁵²⁰ Heysemî, bazı ravilerde ihtilâf olmakla birlikte, seneddeki ricâlin sika kabul edildiklerini belirtir.⁵²¹ Aliyyülkârî (ö. 1014/ 1605), hocalarından Meyrek/Meyrük Şah eş-Şîrâzî'nin (ö. 983/1574) hadisteki ricâlin sika olduklarını söylediğini nakleder.⁵²² Şuayb Arnaût, İbn Hibbân isnadı için “hasen liğayrih” tabirini kullanmıştır.⁵²³

c. Metin Mukayesesi

Bu rivayetin Hz. İsa ile ilgili bahsin geçmediği şekli yani sadece “ مَا أَظَلَّتْ الْعَبْرَاءُ وَلَا أَقَلَّتْ الْعَبْرَاءُ مِنْ ذِي لَهْجَةٍ أَصْدَقَ وَلَا أَوْفَى مِنْ أَبِي ذَرٍّ ” kısmı, Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652),⁵²⁴ Hz. Ali (ö. 40/660),⁵²⁵ Ebû Hureyre (ö. 57/676)⁵²⁶ ve Abdullah b. Amr

⁵¹⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 89; İclî, *Sikât*, II, 313; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 535; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 479; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 772; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 402; Zehebî, *Kâşif*, II, 321; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, VII, 34; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 562; a.mlf., *Tehzîb*, X, 396.

⁵¹⁹ Bkz.: Tirmizî, “Menâkıb”, 35.

⁵²⁰ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, III, 385; Zehebî, *Telhîs*, III, 385.

⁵²¹ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 330.

⁵²² Bkz.: Aliyyülkârî, *Mirkât*, IX, 608; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, X, 206.

⁵²³ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XVI, 84 (1. dp).

⁵²⁴ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 387, VII, 124; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 100; Ahmed b. Hanbel, V, 197, VI, 442; Hâkim, *Müstedrek*, III, 385, 387.

⁵²⁵ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 526.

⁵²⁶ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 388; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, II, 149; İbn Abdülberr, *İstîfâb*, I, 255; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 228.

(ö. 63/682)⁵²⁷ gibi sahabiler tarafından da nakledilmiştir. Şu farkla ki; sadece Ebû Hureyre rivayetinin devamında Hz. İsa ile ilgili “ من سره أن ينظر إلى تواضع عيسى ابن مريم فلينظر إلى أبي ذر ” ilavesi mevcuttur.

Rivayetin buradan sonraki kısmı ise sadece *Ebû Zerr (I/33)* rivayetinde (Taberânî metni⁵²⁸ hariç) geçmektedir. Bu kısımda metinler arasında basit farklar bulunmaktadır. Sözgelimi Tirmizî metninde⁵²⁹ “ مَا أَظَلَّتْ الْخَضِرَاءُ وَلَا أَقَلَّتْ الْعَبْرَاءُ ” şeklinde mazi fiille ifade edilen cümle, Bezzâr metninde⁵³⁰ “ مَا تُقِلُّ الْعَبْرَاءُ وَلَا تُظِلُّ الْخَضِرَاءُ ” şeklinde hem müzariye dönmüş hem de takdim-tehire uğramıştır. Ayrıca “شِبْهَ” kelimesi ise “شَبِيهَ” şeklindedir. Yine Tirmizî metninin sonundaki Ebû Zerr’e ait sözün yer aldığı “ وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ هَذَا الْحَدِيثَ فَقَالَ أَبُو ذَرٍّ يَمْشِي فِي الْأَرْضِ بِرُهْدِ عَيْسَى ” ziyadesi de Bezzâr metninde yer almamaktadır. Tirmizî metninde Hz. Ömer’in sorusundaki “ أَتَعْرِفُ ”⁵³¹ kaydı, Bezzâr metninde “ أَتَعْرِفُ ”⁵³² İbn Hibbân metninde “ أَفَتَعْرِفُ ”⁵³³ Hâkim metninde “ فَتَعْرِفُ ”⁵³⁴ şeklindedir.

⁵²⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, II, 163, 175, 223; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 35; Bezzâr, *Müsned*, VI, 450; Hâkim, *Müstedrek*, III, 385.

⁵²⁸ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, V, 223.

⁵²⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 35.

⁵³⁰ Bezzâr, *Müsned*, IX, 457.

⁵³¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 35.

⁵³² Bezzâr, *Müsned*, IX, 457.

⁵³³ İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 84.

⁵³⁴ Hâkim, *Müstedrek*, III, 385.

34. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ وَلَا أَعْلَمُهُ إِلَّا عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَأَى عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ رَجُلًا يَشْرِقُ فَقَالَ لَهُ يَا فُلَانُ أَسْرَقْتَ قَالَ لَا وَاللَّهِ مَا سَرَقْتُ قَالَ آمَنْتُ بِاللَّهِ وَكَذَّبْتُ بِصُرِّي.

Allah Rasûlü şu hâdiseyi anlatmıştır:

“Meryem oğlu İsa hırsızlık etmekte olan bir kimseyi gördü. Ona: Çaldın mı? diye sordu. O da: Kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan (Allah)’a yemin ederim ki hayır, diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. İsa: (Madem öyle diyorsun) Allah’a inandım (O’nun adına yemin edeni tasdik ettim), kendimi yalanladım, dedi.”

Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, İbn Mâce ve Nesâî nakletmişlerdir.⁵³⁵ Buhârî, tahvil yaparak farklı bir isnadını daha verir ki, Nesâî’nin rivayeti de aynı tarikledir.⁵³⁶

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Hemmam b. Münebbih
Ebû Hureyre→Atâ’ b. Yesâr
Ebû Hureyre→Yahya b. Nadr

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):⁵³⁷

2) Diğer Raviler

Ebû Hureyre’den farklı tariklerle gelmiştir. Ondan nakleden raviler Atâ’ b. Yesâr (ö. 103/721), Hemmam b. Münebbih (ö. 132/749) ve Yahya b. Nadr (ö. ?)’dır.

b. Sıhhat Durumu

Müttefekun aleyh olan bu hadisin İbn Hibban’ın *Sahih*’indeki isnadına sahih diyen Şuayb Arnaût,⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel rivayetlerinden Hemmam b. Münebbih tarikiyle gelenine “Şeyhayn’ın şartlarına göre isnadı sahih” demekte, diğer tarikteki

⁵³⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 314, 383; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Fedâil”, 149; İbn Mâce, “Keffârât”, 4; Nesâî, “Âdâbü’l-kudât”, 37; a.mlf., *es-Sünenü’l-kübrâ*, III, 488. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahih*, X, 179; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 157.

⁵³⁶ Bkz.: Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

⁵³⁷ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

⁵³⁸ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), X, 179 (1. dp).

Hasan Basrî'nin Ebû Hureyre'den irsâl yaptığına dikkat çekmektedir.⁵³⁹ Ahmed Muhammed Şâkir ve Hamza Zeyn ise isnadın sahih olduğunu söylemişlerdir.⁵⁴⁰

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin metni, basit farklar dışında hemen hemen bütün kaynaklarda aynıdır. Sözelimi Ahmed b. Hanbel metninin birinde⁵⁴¹ Hz. İsa, diğerlerinde olmayan “ يَا ” hitabıyla söze başlamaktadır. Yine bir kısım metinlerde soru edatıyla gelen fiil “فَلَانُ” (542), bazısında “سَرَقْتُ” (543) şeklindedir. Hırsızlıkla itham edilen şahsın “كَأَنَّ” (544) şeklindeki sözü, farklı olarak Ahmed b. Hanbel metninin birinde “لَا وَاللَّهِ مَا سَرَقْتُ” (545) kaydıyla gelmiştir. Bir kısım metinlerdeki “عَيْنِي” (546) kelimesi yerine aynı anlama gelen “بَصْرِي” (547) kelimesi kullanılmıştır.

Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti: (I/9)

مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ إِلَّا نَحَسَهُ الشَّيْطَانُ فَيَسْتَهْلُ صَارِحًا مِنْ نَحْسَةِ الشَّيْطَانِ إِلَّا ابْنُ مَرْيَمَ وَأُمُّهُ ثُمَّ قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ اقْرَءُوا إِن شِئْتُمْ {إِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ}

⁵³⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIII, 493, XIV, 529.

⁵⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VIII, 211 a.mlf., (thk. Zeyn), IX, 63.

⁵⁴¹ Ahmed b. Hanbel, II, 383.

⁵⁴² Ahmed b. Hanbel, II, 383; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; İbn Mâce, “Keffârât”, 4; Nesâî, “Âdâbü'l-kudât”, 37; a.mlf., es-Sünenü'l-kübrâ, III, 488; İbn Hibbân, Sahîh, X, 179; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 157.

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, II, 314; Müslim, “Fedâil”, 149.

⁵⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Fedâil”, 149; İbn Mâce, “Keffârât”, 4; Nesâî, “Âdâbü'l-kudât”, 37; a.mlf., es-Sünenü'l-kübrâ, III, 488; İbn Hibbân, Sahîh, X, 179; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 157.

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 383.

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Fedâil”, 149; İbn Hibbân, Sahîh, X, 179.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 383; İbn Mâce, “Keffârât”, 4; Nesâî, “Âdâbü'l-kudât”, 37; a.mlf., es-Sünenü'l-kübrâ, III, 488; İbn Hibbân, Sahîh, X, 179; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 157.

35. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti:

Tayâlisî metni:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَامَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَوْعِظَةٍ فَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مَحْشُورُونَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ حُفَاةَ غُرَاةٍ غُرْلًا {كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ} الْآيَةَ وَإِنَّ أَوَّلَ الْخَلَائِقِ يُكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَّا وَأَنَّهُ يُجَاءُ بِرَجَالٍ مِنْ أُمَّتِي فَيُؤْخَذُ بِهِمْ ذَاتَ الشِّمَالِ فَأَقُولُ أَصْحَابِي فَيَقَالُ إِنَّكَ لَا تَدْرِي مَا أَخَذْتُوا بَعْدَكَ فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ} إِلَى آخِرِ الْآيَةِ فَيَقَالُ لِي إِنَّ هَؤُلَاءِ لَمْ يَزَالُوا مُزْتَدِينَ عَلَى أَغْقَابِهِمْ مُنْذُ فَارَقْتَهُمْ.

Hadiste mahşer gününde ümmetinden bir kısmının cehenneme götürülüşünü anlatan Peygamberimiz “Ben de Allah’ın sâlih kulunun dediği gibi diyeceğim.” diyerek Hz. İsa’nın Mâide sûresinde⁵⁴⁸ belirtilen sözünü nakletmektedir.

Bu rivayet Tayâlisî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve Ebû Ya’lâ tarafından nakledilmiştir.⁵⁴⁹

a. İsnadı

Abdullah b. Abbas→Said b. Cübeyr→Muğire b. Numan→Şube b. Haccac
Abdullah b. Abbas→Said b. Cübeyr→Muğire b. Numan→Süfyan es-Sevrî

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687):⁵⁵⁰

2) Diğer Raviler

Said b. Cübeyr (ö. 94/712): Özellikle Abdullah b. Abbas’ın ilminden istifade eden mevâlî alimlerden biridir. İbn Abbas yaşlanıp gözlerini kaybedince, yanına gelenleri ona yönlendirdiği nakledilmektedir. İbadete düşkünlüğüyle bilinmektedir. Hemen bütün alimlerce “sika-sebt” olarak anılmıştır.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Bkz.: Mâide, 5; 116-118.

⁵⁴⁹ Tayâlisî, **Müsned**, s. 343; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 86-87; **Ahmed b. Hanbel**, I, 235, 253; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 8, 48, “Tefsîru Sûre”, (5) 14, 15, (21) 2, “Rikâk”, 45; **Müslim**, “Cennet”, 58; **Tirmizî**, “Kıyâmet”, 3, “Tefsîru Sûre”, (21) 4; **Nesâî**, “Cenâiz”, 119; a.mlf., **es-Sünenü’l-kübrâ**, I, 668, VI, 339; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, IV, 452. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 343-344; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XII, 9.

⁵⁵⁰ Abdullah b. Abbas (I/5) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 42.

⁵⁵¹ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, VI, 256; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 461; İclî, **Sikât**, I, 395; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, IV, 9; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 275; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, X, 358; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, III, 1075; Zehebî, **Kâşif**, I, 433; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 76; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 234; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 14.

Muğire b. Numan (ö. ?): Pek çok alim tarafından sika sayılmıştır.⁵⁵²

Son ortak ravi Muğire'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Şube b. Haccac (ö. 160/776) ve Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, her iki rivayeti için de “hasen-sahih” değerlendirmesinde bulunur.⁵⁵³ Müttefekun aleyh olan bu hadisin Ahmed b. Hanbel isnadı hakkında Şuayb Arnaût ve Ahmed Muhammed Şâkir, Şeyhayn'ın şartlarına göre sahih olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵⁴ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, isnadı sahih saymaktadır.⁵⁵⁵ Buhârî'nin *Sahîh*'indeki fiten hadislerini, metin tenkidi prensipleri açısından inceleyen titiz bir doktora çalışmasında bu rivayet detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İsnadın sıhhati kabul edilmekle beraber, metin itibariyle cevaplanması gereken bir kısım soruların bulunduğu belirtilen çalışmada, hadisin Kur'ân'a, diğer hadislere, tarihen sabit olmuş hadiseler ve akla uygunluğu açılarından bu soruların cevabı bulunmaya çalışılmıştır.⁵⁵⁶

c. Metin Mukayesesi

Metinler arasında asla zarar vermeyecek ölçüde anlatım farkları ve takdim-tehirler bulunmaktadır. Sözelimi Tayâlisî'de yer alan “حَفَاةٌ عُرَاةٌ غُرُلَا” ifadesindeki “عُرَاةٌ” kaydı, bazı kaynaklarda yoktur.⁵⁵⁷ Yine bazı metinlerde ilk ayetin devamı olarak, “يَكْسَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِبْرَاهِيمَ”⁵⁵⁸ “وَعِدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ” kısmı da mevcuttur.

⁵⁵² Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 329; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 325; İclî, *Sikât*, II, 293; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 231; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 466; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 403; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 729; Zehebî, *Kâşif*, II, 288; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 543; a.mlf., *Tehzîb*, X, 242.

⁵⁵³ Bkz.: Tirmizî, “Kıyâmet”, 3, “Tefsîru Sûre”, (21) 4.

⁵⁵⁴ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XVI, 344 (2. dp); Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 9; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), II, 518, III, 47.

⁵⁵⁵ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), IV, 363.

⁵⁵⁶ Bkz.: Ertürk, Mustafa; *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*, MÜSBE Doktora Tezi, İstanbul, 1995, s. 223 vd.

⁵⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 86-87; Buhârî, “Tefsîru Sûre”, (5) 15.

⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, I, 235, 253; Buhârî, “Enbiyâ”, 8, 48, “Tefsîru Sûre”, (5) 14, (21) 2, “Rikâk”, 45; Müslim, “Cennet”, 58; Tirmizî, “Kıyâmet”, 3, “Tefsîru Sûre”, (21) 4; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 339; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IV, 452; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 343-344; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 9.

ifadesi İbn Ebû Şeybe metninde “يُلْقَىٰ بِثَوْبٍ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلُ الرَّحْمَنِ عَزَّ وَجَلَّ” tabiriyle geçmektedir.⁵⁵⁹ “ثُمَّ يُؤْخَذُ” yerine “إِلَّا وَأَنَّهُ يُجَاءُ بِرِجَالٍ مِنْ أُمَّتِي فَيُؤْخَذُ بِهِمْ ذَاتَ الشِّمَالِ”⁵⁶⁰ yerine “أَصْحَابِي”⁵⁶¹ yerine “فَلَا تُقُولَنَّ”⁵⁶² yerine “فَأَقُولُ”⁵⁶³ şeklinde tasğirle yahut “أَصْحَابِي”⁵⁶⁴ şeklinde mükerrer olarak ya da “يَا رَبَّ أَصْحَابِي”⁵⁶⁵ ifadeleri geçmektedir. Diğer metinlerdeki “ذَاتَ الشِّمَالِ” kaydı, sadece Buhârî’nin bir metninde “ذَاتَ الْيَمِينِ” ifadesi ilave edilmiş şekildedir.⁵⁶⁶ Tayâlisî’de⁵⁶⁷ “وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ” ayetinden⁵⁶⁸ sonra cevap şeklinde gelen “إِنَّ هَؤُلَاءِ لَمْ يَزَالُوا مُرْتَدِّينَ عَلَىٰ أَعْقَابِهِمْ مُنْذُ فَارَقْتَهُمْ” kısmı, kaynakların bir kısmında söz konusu ayetten önce zikredilmiştir.⁵⁶⁹

⁵⁵⁹ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 86-87.

⁵⁶⁰ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 86-87; **Ahmed b. Hanbel**, I, 253; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 8, 48, “Tefsîru Sûre”, (5) 15.

⁵⁶¹ **Ahmed b. Hanbel**, I, 253.

⁵⁶² **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (5) 14.

⁵⁶³ **Buhârî**, “Enbiyâ”, 8; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, I, 668.

⁵⁶⁴ **Ahmed b. Hanbel**, I, 235; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (21) 2, “Rikâk”, 45; **Müslim**, “Cennet”, 58; **Tirmizî**, “Kıyâmet”, 3, “Tefsîru Sûre”, (21) 4; **Nesâî**, “Cenâiz”, 119; a.mlf., **es-Sünenü’l-kübrâ**, I, 668, VI, 339; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, IV, 452; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 343-344; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XII, 9.

⁵⁶⁵ **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48.

⁵⁶⁶ Tayâlisî, **Müsned**, s. 343.

⁵⁶⁷ Bkz.: Mâide, 5; 116-118.

⁵⁶⁸ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 86-87; **Ahmed b. Hanbel**, I, 235; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 8, 48; **Tirmizî**, “Kıyâmet”, 3; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XII, 9.

36. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) rivayeti:

İbn Mâce metni:

عَنْ عَاصِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ زَيْدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ نَهَانَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَشْرَبَ عَلَى بُطُونِنَا وَهُوَ الْكَزْعُ وَنَهَانَا أَنْ نَعْتَرِفَ بِالْيَدِ الْوَاحِدَةِ وَقَالَ لَا يَلْغُ أَحَدُكُمْ كَمَا يَلْغُ الْكَلْبُ وَلَا يَشْرَبُ بِالْيَدِ الْوَاحِدَةِ كَمَا يَشْرَبُ الْقَوْمُ الَّذِينَ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَا يَشْرَبُ بِاللَّيْلِ مِنْ إِنَاءٍ حَتَّى يُحَرِّكَهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ إِنَاءٌ مُحَمَّرًا وَمَنْ شَرِبَ بِيَدِهِ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى إِنَاءٍ يُرِيدُ التَّوَاضُعَ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِعَدَدِ أَصَابِعِهِ حَسَنَاتٍ وَهُوَ إِنَاءٌ عَيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ إِذْ طَرَحَ الْقَدَحَ فَقَالَ أَفْ هَذَا مَعَ الدُّنْيَا.

İbn Ömer şöyle anlatır: “Rasûlullah aleyhissalâtü vesselâm yüzükoyun yatarak dudaklarımızla su içmemizi yasakladı. Keza, tek bir avuçla, avuçlayarak içmemizi de yasakladı ve buyurdu ki:

“Sakin sizden kimse köpeklerin içtiği gibi suyu dudaklarıyla içmesin! Allah'ın gazabına uğrayan kavim gibi tek eliyle de içmesin. Suyu çalkalamadıkça geceleyin de içmesin, ağzı kapalı ise çalkalamaya gerek yok. Kim kapla içmeye muktedir olduğu halde, tevazuyu düşünerek eliyle içerse Allah, parmakları adedince kendisine sevap yazar. Bu (avuç), Hz. İsa'nın kabı idi. Çünkü o, su kabını elinden atmış ve: “Öf! Bu da dünyaya ait bir şey!” demişti.”

İbn Mâce ve İbn Amr eş-Şeybânî nakletmiştir.⁵⁶⁹

a. İsnadı

Abdullah b. Ömer→Muhammed b. Zeyd→Asım b. Muhammed→Ziyad b. Abdullah→Müslim b. Abdullah→Bakıyye b. Velid→Muhammed b. Musaffâ

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Ömer (ö. 73/692).⁵⁷⁰

2) Diğer Raviler

Muhammed b. Zeyd (ö. ?): Abdullah b. Ömer'in torunudur. Pek çok alim tarafından sika sayılmış, rivayeti hüccet kabul edilmiştir.⁵⁷¹

Asım b. Muhammed (ö. ?): Muhammed b. Zeyd'in oğludur. Tâdilîn İbn

⁵⁶⁹ İbn Mâce, “Eşribe”, 25; İbn Ebû Âsım, Ahmed b. Amr b. Dahhâk Ebûbekr eş-Şeybânî; el-Âhâd ve'l-mesânî, I-VI, Dâru'r-râye, Riyad, 1411/1991, V, 203.

⁵⁷⁰ Abdullah b. Ömer (I/15) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 74.

⁵⁷¹ Bkz.: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 84; İclî, Sikât, II, 238; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, VII, 256; İbn Hibbân, Sikât, V, 365; Bâcî, et-Ta'dîl ve't-tecrîh, II, 633; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XXV, 226; Zehebî, Kâşif, II, 172; İbn Hacer, Takrîb, I, 479; a.mlf., Tehzîb, IX, 152.

Hacer'e göre dördüncü mertebesindeki "sadûk, lâ be'se bih, sâlihu'l-hadis" tabiriyle de anılmakla beraber genelde sika sayılmış bir ravidir.⁵⁷²

Ziyad b. Abdullah (ö. ?): Aynı isimdeki dört farklı ravi bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Zehebî ve İbn Hacer, bu ravinin meçhul olduğunu (مجهول / لا يعرف) açıkça zikretmişlerdir. Zehebî ayrıca bu ravinin Ziyad b. Abdullah el-Bükâî olduğu kanaatini ortaya koymuştur. İbn Hacer ise buna katılmadığını belirtmektedir.⁵⁷³

Müslim b. Abdullah (ö. ?): Bu rivayeti kendisinden naklettiği Ziyad b. Abdullah gibi o da kayıtlara meçhul (مجهول) diye geçmiştir. Onu sadece *Mecrûhîn* adlı eserine alan İbn Hibban, "Sika ravilerden mevzu rivayetler nakletmektedir (يروي) (الموضوعات عن الثقات); dolayısıyla cerh dışında bu raviyi zikretmek uygun değildir." demektedir.⁵⁷⁴

Bakıyye b. Velid (ö. 197/812): Rivayetlerinin delil olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusunda ihtilâf edilmiştir. Sika ravilerden özellikle "haddesenâ, ahberanâ" gibi semâ kaydıyla naklettiği rivayetlerinde sika kabul edilmiş, ancak meçhul ve zayıf ravilerden naklettikleri rivayetler için ise "leyse bi-şey" tabiriyle anılmıştır. Özellikle tedlîsin en tehlikelisi olan tedlîs-i tesviyeyi çokça yaptığına dikkat çekilmiştir. Alâî, onu daha çok zayıf veya meçhul ravilerden tedlîs yaptığı için semâ kaydı olmadıkça reddedilen 4. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.⁵⁷⁵

⁵⁷² Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 490; İclî, *Sikât*, II, 9; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 350; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 256; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 994; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 25; Zehebî, *Kâşif*, I, 521; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 286; a.mlf., *Tehzîb*, V, 50.

⁵⁷³ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 359; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 494; Zehebî, *Kâşif*, I, 411; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 133; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 243; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 220; a.mlf., *Tehzîb*, III, 326.

⁵⁷⁴ Bkz.: İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 9; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 525; Zehebî, *Kâşif*, II, 259; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 530; a.mlf., *Tehzîb*, X, 120; a.mlf., *Lisân*, VI, 385.

⁵⁷⁵ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 469; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 150; İclî, *Sikât*, I, 250; Ukaylî, *Duafâ*, I, 162; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 72; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 434; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 192; Zehebî, *Kâşif*, I, 273; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 54; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 113; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 47, 268; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 126; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 14, 49.

Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860): Ebû Hâtim ve başkaları “sadûk”, Nesâî “salih”, Zehebî “sika” olarak zikretmekte, İbn Hacer ise güvenilir saymakla beraber vehim sahibi olduğunu (صدوق له أوهام) belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel’e onun Velid’den naklettiği bir rivayet sorulduğunda o bunu kabul etmemiş, söz konusu rivayetin ancak Hasan el-Basrî’den olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca hatalar yaptığına, ihtilâta maruz kaldığına (كان مخلطاً), garib ve münker rivayetleri olduğuna dikkat çekilmiştir. Ebû Zür’a, onun tedlîsü’t-tesviye yaptığını söylemektedir.⁵⁷⁶

b. Sıhhat Durumu

Bûsîrî (ö. 840/1434), İbn Mâce’nin tek kaldığını belirten Demîrî’nin (ö. 808/1405) meçhul bir ravi olan Ziyad b. Abdullah’tan ötürü bu rivayeti münker saydığını kaydetmektedir.⁵⁷⁷ Elbânî hadise zayıf hükmünü vermiştir.⁵⁷⁸

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin metnine sadece iki kaynaktan rastlanmaktadır. İbn Mâce metninde⁵⁷⁹ “وَنَهَانَا أَنْ نَعْتَرِفَ بِالْيَدِ الْوَاحِدَةِ” ifadesiyle nehyedildiği belirtilen husus, aynı senedle gelen İbn Amr eş-Şeybânî metninde⁵⁸⁰ emredildiği şeklinde bir kayıtla yani “وَأَمَرَنَا أَنْ نَعْتَرِفَ بِالْيَدِ” ifadesiyle gelmiştir. Bu ilk bakışta bir çelişki gibi görünse de durum böyle değildir. Zira İbn Mâce metnine göre yasak olan “yüzükoyun yatarak dudaklarla içmek” ve “tek avuçla içmek”tir. İbn Amr metnine göre de önce “yüzükoyun

⁵⁷⁶ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 145; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 104; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 100; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVI, 465; Zehebî, *Kâşif*, II, 22; a.mlf., *Mîzânü’l-i’tidâl*, VI, 339; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 507; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 374, IX, 406; a.mlf., *Lisân*, VII, 376; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdebbisîn*, s. 45.

⁵⁷⁷ Bkz.: *el-Kurtubî*, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferah; *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’ân* I-XX, Dâru’s-Şa’b, Kahire, 1372/1952, III, 254; *el-Bûsîrî*, Ahmed b. Ebûbekir b. İsmail; *İthâfü’l-hıyeratî’l-mehera bi zevâidi’l-mesânîdi’l-aşera*, I-IX, Dâru’l-vatan, Riyad, 1420/1999, IV, 47; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 77; *es-Sindî*, Ebu’l-Hasan Nureddin Muhammed b. Abdülhâdî, *Hâşiyetü’s-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, I-II, Dâru’l-cil, Beyrut, tsz., II, 338.

⁵⁷⁸ *İbn Mâce*, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî; *es-Sünen*, [Tahkîk: M. Nâsiruddîn el-Elbânî, Neşir: Ebû Ubeyde b. Hasan], I-II, Mektebetü’l-meârif, Riyad, tsz., s. 574; Elbânî, *Daîfe*, V, 188.

⁵⁷⁹ *İbn Mâce*, “Eşribe”, 25.

⁵⁸⁰ İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, V, 203.

yatarak dudaklarla içmek” yasaklanmış, onun yerine “avuçla içmek” emredilmiş ve ardından da “ولا يشرب بيد واحد” ifadesiyle “tek avuçla içmek” yasaklanmıştır. Dolayısıyla anlatımdan kaynaklanan bir farklılık olmakla beraber her iki metinde de emredilen ve nehyedilenler arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Son olarak İbn Mâce metninin sonundaki “أَفِّ” kaydının, İbn Amr eş-Şeybânî metninde olmadığı görülmektedir.

G. Hz. İsa Sonrası Durum

Daha önce bahsi geçen *Abdullah b. Abbas (I/35)* rivayetiyle, burada ele alacağımız *İbn Mes’ûd (I/37)* rivayetleri, Hz. İsa sonrasında bir kısım bozulmaların yaşandığını göstermektedir.

37. *Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652) rivayeti:*

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا وَقَعَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ فِي الْمَعَاصِي نَهَتْهُمْ عُلَمَاؤُهُمْ فَلَمْ يَنْتَهُوا فَجَالَسُوهُمْ فِي مَجَالِسِهِمْ - قَالَ يَزِيدُ أَحْسِبُهُ قَالَ وَأَسْوَاقِهِمْ - وَوَاكَلُوهُمْ وَشَارَبُوهُمْ فَضَرَبَ اللَّهُ قُلُوبَ بَعْضِهِمْ بِبَعْضٍ وَلَعَنَهُمْ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ { ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ } وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكِنًا فَجَلَسَ فَقَالَ لَا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ حَتَّى تَأْطُرُوهُمْ عَلَى الْحَقِّ أَطْرًا.

Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:

“İsrailoğulları bir kısım günahlar işlemeye başlayınca, alimleri onları bu işlerden menettiler. Ancak onlar günahlardan vazgeçmediler. Buna rağmen alimler onların meclislerine katıldılar (Ravi Yezid: “Zannedersem ‘ve sokaklarına uğradılar’ diye ekledi.” demiştir.) Zamanla onlarla oturup kalkmaya, beraber yiyip içmeye başlayıp onlara ses çıkarmaz oldular. Allah da bunun üzerine, berikinin dalâletini öbürüne katarak, biriyle diğerrinin küfrünü artırdı ve âyetin ifadesiyle “Dâvud’un ve Meryem oğlu İsa’nın diliyle”⁵⁸¹ onları lânetledi. Bu, onların isyan etmeleri ve taşkınlık edip haddi aşmaları sebebiyle oldu.” Sonra, ayakta bulunan Resûlullah oturarak sözünü tamamladı: “Hayır, nefsimi kudret elinde tutan Zat’a yemin ederim, onları hak adına kötülüklerden men etmezseniz (siz de rızaya eremezsiniz).”

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Tirmizî (biri mürsel), İbn Mâce (mürsel) ve Ebû

⁵⁸¹ Bkz.: Mâide, 5; 78.

Dâvûd nakletmiştir.⁵⁸²

a. İsnadı

Abdullah b. Mes'ûd→Ebû Ubeyde→Ali b. Bezîme
Abdullah b. Mes'ûd→Ebû Ubeyde→Salim b. Aclân

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652):⁵⁸³

2) Diğer Raviler

Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702): İsmi ve künyesinin aynı olup künyesi dışında ayrıca bir ismi bulunmadığı söylenmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un oğludur. Babası İbn Mes'ûd'dan semâi bulunup bulunmadığı üzerinde durulmuş, bulunmadığı görüşü tercih edilmiştir. İbn Hacer, bu durumda onun babasından naklettiği rivayetlerin müdelles kategorisine girdiğini belirtmektedir. İbn Ebû Hâtim onu *Merâsîl*'inde zikretmiştir. Ebû Zür'a, onun Hz. Ebûbekir'den naklettiği rivayetlerin mürsel olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan Dârakutnî onun, babasının rivayetlerini en iyi bilen kişi olduğunu ifade etmektedir. Rivayetlerinde çokça hatalar yaptığı da (هو كثير الغلط) kayıtlar arasındadır. Kendisinden bahseden alimler bu hususlara temas etmekle beraber onu sika saymışlardır.⁵⁸⁴

Bu rivayetin son ortak ravisi Ebû Ubeyde'den sonra raviler dağılımı Salim b. Aclân (ö. ?) ve Ali b. Bezîme (ö. 133/750) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî her iki rivayeti için de “hasen-sahih” değerlendirmesinde bulunur.⁵⁸⁵

⁵⁸² Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17. Ayrıca bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 145-146; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 93.

⁵⁸³ Abdullah b. Mes'ûd (I/1) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 26.

⁵⁸⁴ Bkz.: İclî, *Sikât*, II, 414; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, III, 207; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 403; a.mlf., *Merâsîl*, s. 256; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 561; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1269; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 61; Zehebî, *Kâşif*, I, 523; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 656; a.mlf., *Tehzîb*, V, 65; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 48; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, VIII, 326-328; *el-Azîmâbâdî*, Muhammed Şemsü'lhak; *Avnü'l-ma'bûd*, I-X, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1415/1994, XI, 327.

⁵⁸⁵ Bkz.: Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6.

Tebrîzî, hasenler kısmında yer vermiştir.⁵⁸⁶ Taberânî rivayetini nakleden Heysemî, ravilerin Buhârî ravisi olduklarını belirtir.⁵⁸⁷ Şuayb Arnaût, ravi Ebû Ubeyde'nin (Âmir b. Abdullah), babası Abdullah b. Mes'ûd'dan semâi bulunmadığını belirterek isnaddaki inkıtâa dikkat çekmiş ve buna bağlı olarak isnadı zayıf saymıştır. Ayrıca bir diğer ravi Şerik b. Abdullah'ı da hafızasının kötü oluşuyla zikretmektedir.⁵⁸⁸ Ahmed Muhammed Şâkir de aynı gerekçeyle isnadı zayıf sayar.⁵⁸⁹

c. Metin Mukayesesi

Temelde Yezid b. Harun tarikiyle gelen⁵⁹⁰ metin ile Muhammed b. Beşşar kanalıyla gelen⁵⁹¹ metinler ayrılmaktadır. Yezid b. Harun tarikinde “لَمَّا وَقَعَتْ بُنُو”⁵⁹² cümlesiyle başlayan rivayet, Muhammed b. Beşşar kanalıyla gelen metinde “إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَمَّا”⁵⁹³ şeklinde daha ayrıntılı bir başlangıçla yer almaktadır. Metinlerin genelinde “وَلَعَنَهُمْ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ...” ifadesiyle ayete telmih yapılırken, bir kısmında doğrudan “{لُعِنَ الَّذِينَ...}” şeklinde bir girişle ayetin tamamı, hatta dört ayet sonrasına kadar verilmektedir.⁵⁹⁴ Yine rivayetin sonundaki Yezid b. Harun tarikinde yer alan “لَا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ حَتَّى تَأْطُرُوهُمْ عَلَى”

⁵⁸⁶ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1425.

⁵⁸⁷ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 269.

⁵⁸⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VI, 251.

⁵⁸⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), IV, 5.

⁵⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6.

⁵⁹¹ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 145-146; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 93.

⁵⁹² Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6.

⁵⁹³ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 145-146; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 93.

⁵⁹⁴ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17.

لَا حَتَّى تَأْخُذُوا عَلَى يَدِ الظَّالِمِ “ ifadesi, Muhammed b. Beşşar tarikinde “الْحَقِّ أَطْرًا” şeklinde. Bu kısım, Ebû Dâvûd metninde daha da ayrıntılı olarak “كَلَّا وَاللَّهِ لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَلَتَأْخُذَنَّ عَلَى يَدَيِ الظَّالِمِ وَلَتَأْطُرْنَهُ عَلَى”⁵⁹⁵ cümlesiyle gelmiştir. Sadece Ahmed b. Hanbel metninde ravi Yezid b. Harun’un tereddütlü ifadesi (قَالَ يَزِيدُ أَحْسِبُهُ قَالَ وَأَسْوَاقِهِمْ) yer almaktadır. Tirmizî metni de aynı raviden gelmesine rağmen bu ifade yoktur.⁵⁹⁶ Ahmed b. Hanbel’in “وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكِنًا فَجَلَسَ” cümlesiyle verdiği kısım da, Tirmizî metninde “فَجَلَسَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ مُتَكِنًا” şeklindedir. Buradan itibaren Tirmizî metninde rivayetin mürsel olarak da beliren açıklamalar bulunmaktadır.

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) rivayeti: (I/35)

...فَأَقُولُ كَمَا قَالَ الْعَبْدُ الصَّالِحُ {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ} إِلَى آخِرِ الْآيَةِ فَيَقَالُ لِي إِنَّ هَؤُلَاءِ لَمْ يَزَالُوا مُزْتَدِينَ عَلَى أَعْقَابِهِمْ مُنْذُ فَارَقْتَهُمْ.

“Salih kul İsa b. Meryem’in dediği gibi diyeceğim: Ya Rabbî! Ben aralarında olduğum müddetçe onları kolladım. Fakat vakte ki Sen beni aralarından tutup aldın, onları görüp denetleyen yalnız Sen kaldın. Sen gerçekten her zaman, her şeye hakkıyla şahitsin. Eğer onları cezalandırırsan, şüphe yok ki onlar Sen’in kullarıdır. Onları affedersen, aziz ü hakîm (üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibi) ancak Sen’sin!”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17.

⁵⁹⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6.

⁵⁹⁷ Mâide, 5; 117-118.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. İSA'NIN NÜZÜLÜ İLE İLGİLİ RİVAYETLER

Birinci Bölüm'de Hz. İsa'nın isim ve sıfatları, ailesine ait bilinenler, doğum süreci, şemâili, hakkındaki inanç kaymaları, risaleti, fazileti ve zühdü, kendisinden sonra ümmetinin durumuna dair bilgi ihtiva eden rivayetler ele alınmıştı. Bu bölümde ise onun nüzûlüne dair hadisler incelenecektir.

I. RİVAYETLERE GENEL BAKIŞ

Hiz. İsa'nın nüzûlü denince, onun kıyamete yakın yeryüzüne tekrar dönüşü anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili hem başta *Kütüb-i Tis'a* olmak üzere pek çok temel hadis kitabında hem de diğer kaynaklarda bol miktarda rivayete rastlanmaktadır. Bunlar arasında ilk üç asra ait merfû 24 rivayet bulunmaktadır ki bunların 23 tanesi *Kütüb-i Tis'a*'dan en az birinde mevcuttur. Ancak, dokuz tanesi Ebû Hureyre'ye ait olan **nüzûlle ilgili 23 rivayetten 8 tanesi, sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.** İmam Mâlik ve Dârimî nüzûlle ilgili bir rivayete zaten hiç yer vermemişlerdir. Bunun tabii bir sonucu şudur: Çalışmanın çerçevesi *Kütüb-i Sitte* ile sınırlı olsaydı, nüzûlle ilgili 23 yerine sadece 15 rivayet¹ kalacaktı. Farklı bir bakışla Tayâlisî, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce'nin birer rivayetlerinde tek kaldıkları da düşünülürse, toplam **24 rivayetin 12 tanesi, *Kütüb-i Tis'a* arasından yalnızca biri tarafından nakledilmiştir. Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadis sayısı ise sadece 2'dir. (Ek-2 : *Senedlerdeki Ravi Sayıları*)**

Diğer ilk dönem temel hadis kaynaklarında da en az *Kütüb-i Tis'a* hadisleri kadar Hz. İsa'nın nüzûlünden bahseden rivayet bulunmaktadır. Çoğu musannifler

¹ Kaldı ki kalan bu sayıya İmrân b. Husayn (II/5) rivayeti dahildir. Halbuki ilgili kısımda da belirtildiği üzere rivayet şâzdir ve bundan ötürü, Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisler toplamına dahil edilmemesi de söz konusudur.

bunları herhangi bir konunun içinde veya ravi sahabinin müsned rivayetleri arasında zikrederken, diğer bazıları da rivayetlerin tamamını veya ekserisini bir ya da daha fazla başlık altında toplamışlardır. Şüphesiz bu ve diğer eserlerdeki rivayetler söz konusu başlıklar altındakilerle sınırlı değildir, ilgili başka konular altında birer-ikişer yer alan rivayetler de mevcuttur. Çalışma alanımıza giren sadece ilk üç asırdaki merfû rivayetler olmakla beraber, Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetlerin durumuna, yer aldığı kaynağın türüne göre şu şekilde göz atabiliriz:

A. Ale'l-Ebvâb Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler

1. *Câmi'* Türü Eserlerdeki Rivayetler

En erken dönem hadis kaynakları arasındaki Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'*inde² doğrudan “Nüzûlü İsa b. Meryem (a.s.)” başlığı altında yedi,³ “Bâbü'd-Deccâl” başlığı altında altı⁴ ve “Bâbü eşrâti's-sâa” başlığı altında iki⁵ olmak üzere toplam 14 rivayet Hz. İsa'nın nüzûlü ile ilgilidir.

En önemli üç *Câmi'*in sahibi Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/864) ve Tirmizî (ö. 279/892) de Hz. İsa'nın nüzûlüne dair rivayetlere yer vermişlerdir.

Sözelimi Buhârî, “Bâbü katli'l-hinzâr” başlığı altında bir,⁶ “Bâbü kesri's-salîb ve katli'l-hinzâr” başlığı altında bir,⁷ “Nüzûlü İsa b. Meryem (a.s.)” başlığı altında iki⁸ olmak üzere toplam 4 hadise yer vermiştir.

Müslim, “İman” bölümünde farklı tarikle gelen tekrarlar sayılmazsa 6 hadis kaydetmiş, İmam Nevevî (ö. 676/1277) bu rivayetlere bab başlığı olarak “Nüzûlü İsa

² *Câmi'*deki bab başlıklarıyla, Abdurrazzak'ın Musannef'indekilerin oldukça fazla benzerlikler taşıdığı belirtilmektedir. Bkz.: Erul, Bünyamin; “**Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) [II. Dirayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in el-Cami'î]**”, AÜİFD, XLIII, sayı: 2, s. 57-90, Ankara, 2002, s. 78.

³ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 399-402.

⁴ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 397-399.

⁵ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 377-378.

⁶ Bkz.: Buhârî, “Büyû”, 102.

⁷ Bkz.: Buhârî, “Mezâlim”, 31.

⁸ Bkz.: Buhârî, “Enbiyâ”, 49.

b. Meryem hâkimen bi şerîati nebiyyinâ Muhammed (s.a.s.)” başlığını uygun görmüştür.⁹ Müslim ayrıca “Fiten” bölümünde de toplam 6 hadis zikretmiş, bunlara da Nevevî tarafından “Fî fethi Kostantîniyye ve hurûci’d-deccâl ve nüzûli Îsâ b. Meryem”¹⁰, “Fî’l-âyâtilletî tekûnü kable’s-sâa”¹¹, “Zikru’d-deccâl ve sıfatihî vemâ meah”¹², “Fî hurûci’d-deccâl ve mûksihî fî’l-arz ve nüzûli Îsâ ve katlihî iyyâh”¹³ bab başlıkları verilmiştir. Nevevî’nin “Zikru’l-Mesîh b. Meryem ve’l-mesîhi’d-deccâl”¹⁴ ve “Fedâilü Îsâ (a.s.)”¹⁵ başlığını verdiği başka bâblar da bulunmaktadır, ancak oradaki rivayetler nüzûlle doğrudan ilgili değildir.

Tirmizî, Hz. İsa’nın nüzûlü ile ilgili olarak “Mâ câe fî’l-hasf”¹⁶, “Mâ câe fî nüzûli Îsâ b. Meryem (a.s.)”¹⁷, “Mâ câe fî’d-deccâl lâ yedhulü’l-Medîne”¹⁸, “Mâ câe fî katli Îsâ b. Meryem (a.s.) ed-deccâl”¹⁹ başlığıyla açtığı her bir babda birer hadisten toplam 4 rivayet zikretmiştir.

Yine musannifleri tarafından sahih hadislerle dayandırılan kaynaklardan İbn Huzeyme’nin (ö. 311/923) *Sahîh*’inin günümüze ulaşan kısmında²⁰ Hz. İsa’nın nüzûlü ile ilgili rivayet bulunmamaktadır. *Sahîh*’inde neredeyse konuyla ilgili her hadis için ayrı bir başlık kullanan İbn Hibbân (ö. 354/965) ise, toplam 16 rivayete yer vermektedir.²¹ *el-Müstedrek*’inde nüzûl rivayetlerine genelde “el-Fiten ve’l-melâhim” başlığı altında yer veren Hâkim en-Neysâbûrî’nin (ö. 405/1014) zikrettiği rivayetlerin toplamı 32’dir.²²

⁹ Bkz.: Müslim, “Îmân”, 242-247.

¹⁰ Bkz.: Müslim, “Fiten”, 34.

¹¹ Bkz.: Müslim, “Fiten”, 39-41.

¹² Bkz.: Müslim, “Fiten”, 110.

¹³ Bkz.: Müslim, “Fiten”, 116.

¹⁴ Bkz.: Müslim, “Îmân”, 273-278.

¹⁵ Bkz.: Müslim, “Fedâil”, 143-149.

¹⁶ Bkz.: Tirmizî, “Fiten”, 21.

¹⁷ Bkz.: Tirmizî, “Fiten”, 54.

¹⁸ Bkz.: Tirmizî, “Fiten”, 59.

¹⁹ Bkz.: Tirmizî, “Fiten”, 62.

²⁰ İbn Huzeyme’nin *Sahîh*’inin günümüze sadece dörtte birinin ulaştığı belirtilmektedir. Bkz.: Işık, “İbn Huzeyme”, XX, 80.

²¹ Bkz.: İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 200-201, 213-257.

²² Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, 416, 651, IV, 488, 497, 524, 529, 534, 537-538, 574, 580, 586, 587, 588, 594.

2. *Sünen Türü Eserlerdeki Rivayetler*

En erken dönem *Sünen* sahiplerinden Said b. Mansûr (ö. 227/841) ve Dârimî (ö. 255/868), *Sünen*'lerinde Hz. İsa'nın nüzûlüne dair herhangi bir rivayete yer vermemişlerdir.

Kütüb-i Sitte musannifleri arasından diğer *Sünen* sahiplerinin ise, farklı başlıklar altında nüzûl rivayetlerini kaydettikleri görülmektedir. Bunlardan İbn Mâce (ö. 273/886) “Evvelü'l-âyet”²³, “Fitnetü'd-deccâl ve hurûcü İsâ ve hurûcü Ye'cûc ve Me'cûc”de²⁴ toplam 6 rivayet, Ebû Dâvûd (ö. 275/888) “Emârâtü's-sâa”²⁵, “Hurûcü'd-deccâl”de²⁶ toplam 3 rivayet zikrederken, Nesâî (ö. 303/915) *Müctebâ*'sında “Bâbu Gazvetü'l-Hind”de²⁷ 1 rivayet, *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise 4 rivayet²⁸ nakletmektedir.

Daha sonraki döneme ait bir *Sünen* sahibi olmakla beraber Beyhakî de (ö. 458/1065), *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında üç rivayete yer vermektedir.²⁹

3. *Musannef Türü Eserlerdeki Rivayetler*

Musannef türü eserlerden sayılan İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'nda ve Abdurrezzak'ın (ö. 211/826) *Musannef*'inde Hz. İsa'nın nüzûlüne dair bir rivayet bulunmamaktadır.

Buna karşılık İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'inde ise “Mâ zükira fî fitneti'd-deccâl” başlığı altında 17 rivayet kaydedilmiştir.³⁰

²³ Bkz.: İbn Mâce, “Fiten”, 28.

²⁴ Bkz.: İbn Mâce, “Fiten”, 33.

²⁵ Bkz.: Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12.

²⁶ Bkz.: Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14.

²⁷ Bkz.: Nesâî, “Cihâd”, 41.

²⁸ Bkz.: Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 28, V, 15, VI, 424, 456.

²⁹ Bkz.: Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 2, IX, 176, 180.

³⁰ Bkz.: Bkz.: İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 490-500.

B. Ale'r-Ricâl Tasnif Edilen Eserlerdeki Rivayetler

1. Müsned Türü Eserlerdeki Rivayetler

Pek çok *Müsned* sahibi, Hz. İsa'nın nüzülü ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Bunlardan et-Tayâlisî (ö. 204/820) 5,³¹ el-Humeydî (ö. 219/834) 5,³² Müsedded b. Müserhed (ö. 228/840) 1 rivayet³³ zikretmektedir.

Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863) *Müsned*'ine ait elde mevcut bulunan *Müntehab*'da ise Hz. İsa'nın nüzülüne dair herhangi bir rivayete rastlanmamaktadır.

Diğer taraftan el-Bezzâr (ö. 292/904) 2,³⁴ Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) 2,³⁵ er-Rûyânî (ö. 307/919) 2 rivayet,³⁶ Ebû Avâne (ö. 316/928) 7 rivayet,³⁷ kaydetmişlerdir.

Temel hadis kaynakları arasında Hz. İsa'nın nüzülü ile ilgili en çok rivayete yer veren Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise *Müsned*'inde mükerrerler dahil 38 rivayet nakletmektedir.³⁸

Bunlardan başka et-Taberânî de (ö. 360/970) *Müsnedü's-Şâmiyyîn* adlı eserinde Hz. İsa'nın nüzülünden bahseden 2 rivayete yer vermiştir.³⁹

2. Mu'cem Türü Eserlerdeki Rivayetler

Mu'cem türünün en meşhur üç örneğinin sahibi olan et-Taberânî (ö. 360/970), *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde mükerrerler dahil 13,⁴⁰ *el-Mu'cemü'l-evsat*'ında 15⁴¹ ve *el-*

³¹ Bkz.: Tayâlisî, **Müsned**, s. 143, 170, 303, 327, 335.

³² Bkz.: Humeydî, **Müsned**, II, 364, 365, 440, 468, 469.

³³ Bkz.: İbn Hacer, **Metâlibü'l-âliye** XV, 204 (Müsedded'den naklen).

³⁴ Bkz.: Bezzâr, **Müsned**, IX, 21, X, 448.

³⁵ Bkz.: Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IV, 59, IX, 196-197.

³⁶ Bkz.: **er-Rûyânî**, Ebû Bekr Muhammed b. Harun; **el-Müsned**, I-II, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 1416/1995, II, 56-57, 295-8.

³⁷ Bkz.: Ebû Avâne, **Müsned**, I, 97-99.

³⁸ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, I, 375, II, 166, 240, 272, 290, 298, 299, 319, 336, 394, 406, 411, 437, 457, 463, 482, 493, 513, 538, 540, 541, III, 345, 367, 368, 384, 420, IV, 6, 7, 181, 216-217, 226, 390, 429, V, 13, 69, 278, VI, 10, 75.

³⁹ Bkz.: Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356, II, 28.

⁴⁰ Bkz.: Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, II, 79, III, 170-173, 183, VII, 23-24, 220, 221, 265, VIII, 146, IX, 39, 60, XVIII, 111, 116 (mevküf), 124, XIX, 443-444.

⁴¹ Bkz.: Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, II, 79, 89, 203-204, IV, 268, 376-377, V, 27-28, 141, 331 (3 rivayet), VII, 23-24, VIII, 86, IX, 39, 74, 86, 101-102.

Mu‘cemü’s-sağır’inde 4 rivayet⁴² nakletmiştir.

C. Derleme ya da Özel Nitelikli Eserlerdeki Rivayetler

Erken dönem eserleri olmakla beraber doğrudan bir hadis kaynağı olmayan veya temel kaynak sayılamayacak bazı derleme ya da özel nitelikli eserlerde de Hz. İsa’nın nüzûlü ile ilgili rivayetlere yer verildiği görülmektedir. Bunlar arasında en fazla rivayetin sahibi olan Nuaym b. Hammâd (ö. 228/842) *el-Fiten* adlı eserinde “Nüzûlü İsa b. Meryem (a.s.) ve sîretüh”⁴³ ve “Kadru bekâi İsa b. Meryem (a.s.) ba’de nüzûlih”⁴⁴ başlıkları altında toplam 37 rivayet kaydetmiştir.

Yine el-Hakîm et-Tirmizî’nin (ö. 295/907) *Nevâdiru’l-usûl*⁴⁵, Ebû Cafer et-Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkilü’l-âsâr*⁴⁶ gibi eserlerinde de Hz. İsa’nın nüzûlüne dair rivayetlere rastlanmaktadır.

İbn Mende (ö. 395/1004) *Kitâbü’l-îmân* adlı eserinde “Zikru vucûbi’l-îmân bi nüzûli İsa b. Meryem (a.s.) ve îmânühû bi’l-Mustafâ (a.s.) ve bi şerâtihi”⁴⁷ ve “Zikru vucûbi’l-îmân bi nüzûli İsa b. Meryem (a.s.) li kâtâli’d-deccâl”⁴⁸ başlıkları altında toplam 14 rivayet kaydetmiştir.

Ebû Nuaym’ın (ö. 430/1038) *Hilyetü’l-evliyâ* adlı eserindeki 6 rivayete⁴⁹ karşılık Ebû Amr ed-Dânî (ö. 440/1048) *el-Fiten* adlı eserinde toplam 27 rivayete⁵⁰ yer vermektedir. Özellikle Nuaym b. Hammâd ile Ebû Amr ed-Dânî’ye ait *el-Fiten* ve İbn Mende’ye ait *Kitâbü’l-îmân* adlı eserlerin, konuyla ilgili rivayetleri adeta

⁴² Bkz.: **et-Taberânî**, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed; **el-Mu‘cemü’s-sağır** [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî], I-II, el-Mektebetü’l-İslâmî/Dâru Ammân, Beyrut/Amman, 1405/1985, I, 69, 372-373, II, 30, 42.

⁴³ Bkz.: **Nuaym b. Hammâd**, Ebû Abdullah el-Mervezî; **el-Fiten**, I-II, Mektebetü’t-tevhîd, Kahire, 1412/1991, II, 566-577.

⁴⁴ Bkz.: Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 578-600.

⁴⁵ Bkz.: el-Hakîm et-Tirmizî, **Nevâdiru’l-usûl**, I, 92-93.

⁴⁶ Bkz.: Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 99-100, VII, 383, XIV, 381-382.

⁴⁷ Bkz.: **İbn Mende**, Muhammed b. İshak b. Yahya; **Kitâbü’l-îmân**, I-II, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1406/1986, I, 512-517.

⁴⁸ Bkz.: İbn Mende, **Îmân**, II, 598.

⁴⁹ Bkz.: Ebû Nuaym, **Hilye**, I, 25, 315, II, 10, VI, 108, 123, IX, 161.

⁵⁰ Bkz.: Dâni, **el-Fiten**, III, 521-522, V, 975-977, 1075-1076, 1089-1109, VI, 1114-1115, 1196-1197, 1208-1210, 1212-1213, 1215-1216, 1231-1245 (17 rivayet), 1288-1291.

hiçbir ayıklamaya tâbi tutmaksızın topladığı söylenebilir. el-Beyhakî'nin (ö. 458/1065) *Şuabü'l-îmân*'ında ise 2 rivayet⁵¹ mevcuttur.

Diğer taraftan hemen bütün tefsir kaynaklarında, Hz. İsa'nın nüzûlüne dair rivayetler yeri geldikçe zikredilmiştir. Özellikle en erken rivayet tefsiri yazarlarından olan İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922) ile sonraki döneme ait önemli bir rivayet tefsiri olan Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) tefsirleri, konuyla ilgili rivayet ve tefsirlerin neredeyse tamamını toplamışlardır. Bunun yanında zevâid türü ya da derleme eserler de bir hayli rivayete yer vermişlerdir. Bunlardan el-Heysemî'nin (ö. 807/1404) *Mecmeu'z-zevâid* ve Ali el-Müttakî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl* adlı çalışmaları zevâid ve derleme türünün iki önemli örneği olarak farklı başlıklar altında nüzûl konusunda pek çok rivayet kaydetmişlerdir. Ancak bu tür eserlerde yer alan hadislerin, esas aldıkları hadis kitaplarında zaten mevcut oldukları bilinen bir husustur.

II. RİVAYETLERİN İNCELENMESİ

Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili *Kütüb-i Tis'a*'da 8 tanesi Ebû Hureyre'ye ait olan 24 farklı rivayet mevcuttur. *Kütüb-i Tis'a* dışındaki kaynaklarda ise tespit edebildiğimiz kadarıyla 43 merfû, 9 mürsel, 46 mevkûf, 32 maktû' olmak üzere toplam 130 farklı rivayet daha bulunmaktadır. Böylelikle temel hadis kaynaklarında **Hz. İsa'nın nüzûlü ile ilgili bütün rivayetler 154 tane** olmaktadır. Bunlar arasında Ebû Hureyre 37, Abdullah b. Abbas 13, Abdullah b. Amr 11 rivayetle bu konuda en fazla rivayeti bulunan sahabilerdir.

Görüldüğü üzere kaynaklarda nüzûlle ilgili bol miktarda rivayet yer almaktadır. Nitekim bu çalışmamızın başlangıcı itibariyle bunların hepsini tespit etmiş idik. Ancak bir doktora tezi çerçevesinde hepsini ayrıntılı incelemek mümkün olamayacağından daha sonra "ilk üç asırdaki temel hadis kaynaklarında yer alan lafzen merfû rivayetler" ile sınırlandırdık.

Bilindiği gibi, kaynaklarda konuyla ilgili rivayetlerin toplam sayısından ziyade kaç farklı sahabiden geldiği önemlidir. Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayeti bulunan

⁵¹ Bkz.: Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, I, 306-309, III, 440.

sahabi sayısına dair ilk müşahhas açıklamayı Tirmizî’de bulmaktayız. O, Hz. İsa’nın inip Deccâl’i öldüreceğine dair *Mücemmi’ b. Cârîye (II/18)* rivayetinin ardından “Bu babda şunların rivayeti vardır.” diyerek on beş sahabi daha zikretmektedir. Bunlar İmrân b. Husayn, Nâfi’ b. Utbe, Ebû Berze, Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha), Ebû Hureyre, Keysan, Osman b. Ebu’l-Âs, Cabir b. Abdullah, Ebû Ümâme, İbn Mes’ûd, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Semure b. Cündüb, Nevvâs b. Sem’ân, Amr b. Avf, Huzeyfe b. el-Yemân’dır.⁵² Ancak bunlardan Nâfi’ b. Utbe⁵³ ve Ebû Berze⁵⁴ rivayetlerinde nüzûl hiç geçmemekte, Keysan⁵⁵ ve Amr b. Avf⁵⁶ rivayetleri *Kütüb-i Tis’a*’da yer almamakta, Huzeyfe b. el-Yemân rivayetinin⁵⁷ ise sadece *Kütüb-i Tis’a* dışındaki varyantlarında nüzûl geçmektedir. Dolayısıyla Tirmizî’nin saydıklarından geriye sadece **11** sahabi rivayeti kalmaktadır.

Nüzûlle ilgili rivayetleri topluca zikredenlerden biri olan İbn Kesîr, tefsirinde sekizi Ebû Hureyre’den olmak üzere, İbn Mes’ûd, Osman b. Ebu’l-Âs, Ebû Ümâme, Nevvâs b. Sem’ân, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Mücemmi’ b. Cârîye, Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)’dan toplam **15** rivayete yer vermektedir.⁵⁸ Tirmizî ve İbn Kesîr listeleri karşılaştırıldığında ikisinin aynı olmadığı görülmektedir. Tirmizî’de işaret edilen İmrân b. Husayn, Nâfi’ b. Utbe, Ebû Berze, Keysan, Cabir b. Abdullah, Semure b. Cündüb, Amr b. Avf, Huzeyfe b. el-Yemân rivayetlerine İbn Kesîr yer vermemiştir.

Yaptığımız taramalar sonucunda ulaştığımız bazı sahabi rivayetlerine her iki listede de yer verilmediği ortaya çıkmıştır. Sözgelimi *Sevban (II/6)* ve Hz. Âişe *(II/16)* rivayetleri böyledir. Ayrıca nüzûlle alakalı hadisleri toplayan alimler tarafından zikredilmeyen *Enes b. Mâlik’ten (II/24)* mervi “İsa’dan başka Mehdi yoktur.” hadisini de nüzûlle ilgili saydığımız için dahil etmiş durumdayız.

⁵² Bkz.: **Tirmizî**, “Fiten”, 62.

⁵³ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, I, 178, IV, 337; **Müslim**, “Fiten”, 38; **İbn Mâce**, “Zühd”, 37.

⁵⁴ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 424; **Nesâî**, “Tahrîmü’l-dem”, 26.

⁵⁵ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VII, 233; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XIX, 196; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, V, 98.

⁵⁶ Bkz.: Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XVII, 16; Ebû Nuaym, **Hilye**, II, 10.

⁵⁷ Bkz.: İbn Mende, **Îmân**, II, 939-940; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 447; Taberânî, **Müsnedü’s-Şâmiyyîn**, II, 252; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 536; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XVI, 435-436.

⁵⁸ Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîr**, I, 578, 583-584, IV, 132-133.

Şu durumda incelememize konu olan, yani Hz. İsa'nın nüzûlüne dair 9 tanesi Ebû Hureyre'ye ait olan 24 farklı rivayettir. Şimdi bu rivayetlerin incelemesine geçebiliriz.

1. Nevvâs b. Sem'ân (ö. ?) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

...عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ الْحَضْرَمِيُّ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ سَمِعَ النَّوَاسَ بْنَ سَمْعَانَ الْكِلَابِيَّ قَالَ ذَكَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدَّجَالَ ذَاتَ غَدَاةٍ فَخَفَضَ فِيهِ وَرَفَعَ حَتَّى ظَنَّنَاهُ فِي طَائِفَةِ النَّحْلِ فَلَمَّا رُحْنَا إِلَيْهِ عَرَفَ ذَلِكَ فِي وُجُوهِنَا فَسَأَلْنَاهُ فَقُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَكَرْتَ الدَّجَالَ الْغَدَاةَ فَخَفَضْتَ فِيهِ وَرَفَعْتَ حَتَّى ظَنَّنَاهُ فِي طَائِفَةِ النَّحْلِ قَالَ غَيْرُ الدَّجَالِ أَخَوْفَنِي عَلَيْكُمْ فَإِنْ يَخْرُجُ وَأَنَا فِيكُمْ فَأَنَا حَاجِبُكُمْ دُونَكُمْ وَإِنْ يَخْرُجُ وَلَسْتُ فِيكُمْ فَأَمُرُّوْ حَاجِبُكُمْ نَفْسِهِ وَاللَّهُ خَلِيفَتِي عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ إِنَّهُ شَابَّ جَعْدًا قَطَطَ عَيْنُهُ طَائِفَةً وَإِنَّهُ يَخْرُجُ مِنْ خَلَّةٍ بَيْنَ الشَّامِ وَالْعِرَاقِ فَعَاثَ يَمِينًا وَشِمَالًا يَا عِبَادَ اللَّهِ اثْبُتُوا قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا لُبُّهُ فِي الْأَرْضِ قَالَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا يَوْمَ كَسَنَةِ وَيَوْمَ كَشْهَرٍ وَيَوْمَ كَجُمُعَةٍ وَسَائِرِ أَيَّامِهِ كَأَيَّامِكُمْ قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ فَذَلِكَ الْيَوْمَ الَّذِي هُوَ كَسَنَةُ أَيْكْفِينَا فِيهِ صَلَاةُ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ قَالَ لَا اقْدُرُوا لَهُ قَدْرَهُ قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ فَمَا إِسْرَاعُهُ فِي الْأَرْضِ قَالَ كَالْغَيْثِ اسْتَدْبَرَتْهُ الرِّيحُ قَالَ فَيَمُرُّ بِالْحَيِّ فَيَدْعُوهُمْ فَيَسْتَجِيبُونَ لَهُ فَيَأْمُرُ السَّمَاءَ فَتُمْطِرُ وَالْأَرْضَ فَتَنْبُتُ وَتَرْوَحُ عَلَيْهِمْ سَارِحَتُهُمْ وَهِيَ أَطْوَلُ مَا كَانَتْ دُرَى وَأَمْدُهُ خَوَاصِرَ وَأَسْبَعُهُ ضُرُوعًا وَيَمُرُّ بِالْحَيِّ فَيَدْعُوهُمْ فَيَرْدُّوا عَلَيْهِ قَوْلَهُ فَتَتَّبِعُهُ أَمْوَالُهُمْ فَيَضْبَحُونَ مُمَحِلِينَ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ شَيْءٌ وَيَمُرُّ بِالْخَرِبَةِ فَيَقُولُ لَهَا أَخْرِجِي كُنُوزَكَ فَتَتَّبِعُهُ كُنُوزُهَا كَيَعَاسِبِ النَّحْلِ قَالَ وَيَأْمُرُ بِرَجُلٍ فَيَقْتُلُ فَيَضْرِبُهُ بِالسَّيْفِ فَيَقْطَعُهُ جِزْلَتَيْنِ رَمِيَةً الْغَرَضُ ثُمَّ يَدْعُوهُ فَيَقْبَلُ إِلَيْهِ يَتَهَلَّلُ وَجْهُهُ قَالَ فَيَبْنِي هُوَ عَلَى ذَلِكَ إِذْ بَعَثَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَنْزِلُ عِنْدَ الْمَنَارَةِ الْبَيْضَاءِ شَرْقِيٍّ دِمَشْقَ بَيْنَ مَهْرُودَتَيْنِ وَاضِعًا يَدَهُ عَلَى أَجْنَحَةِ مَلَكَينِ فَيَتَّبِعُهُ فَيَذَرُكُهُ فَيَقْتُلُهُ عِنْدَ بَابِ لَدِ الشَّرْقِيِّ قَالَ فَيَبْنِي هُمُ كَذَلِكَ إِذْ أَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنِّي قَدْ أَخْرَجْتُ عِبَادًا مِنْ عِبَادِي لَا يَدَانِ لَكَ بِقَتَالِهِمْ فَخَوِّزْ عِبَادِي إِلَى الطُّورِ فَيَبْعَثُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ وَهُمْ كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ فَيَزْعَبُ عِيسَى وَأَصْحَابُهُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَيُرْسِلُ عَلَيْهِمْ نَعْفًا فِي رِقَابِهِمْ فَيَضْبَحُونَ فَرَسَى كَمَوْتِ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَيَهْبِطُ عِيسَى وَأَصْحَابُهُ فَلَا يَجِدُونَ فِي الْأَرْضِ بَيْتًا إِلَّا قَدْ مَلَأَهُ زَهْمُهُمْ وَنَبْتُهُمْ فَيَزْعَبُ عِيسَى وَأَصْحَابُهُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَيُرْسِلُ عَلَيْهِمْ طَيْرًا كَأَعْنَاقِ الْبُخْتِ فَتَحْمِلُهُمْ فَتَطْرَحُهُمْ حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ ابْنُ جَابِرٍ فَحَدَّثَنِي عَطَاءُ بْنُ يَزِيدَ السَّكْسَكِيُّ عَنْ كَعْبٍ أَوْ غَيْرِهِ قَالَ فَتَطْرَحُهُمْ بِالْمُهْبَلِ قَالَ ابْنُ جَابِرٍ فَقُلْتُ يَا أَبَا يَزِيدَ وَأَيْنَ الْمُهْبَلُ قَالَ مَطْلَعُ الشَّمْسِ قَالَ وَيُرْسِلُ اللَّهُ عَزَّ

وَجَلَّ مَطَرًا لَا يَكُنْ مِنْهُ بَيْتٌ وَبَرٌّ وَلَا مَدْرٍ أَرْبَعِينَ يَوْمًا فَيَغْسِلُ الْأَرْضَ حَتَّى يَتْرُكَهَا كَالرَّلَفَةِ وَيُقَالُ
لِلْأَرْضِ أَنْبَتِي ثَمَرَتِكَ وَرُدِّي بَرَكَتِكَ قَالَ فَيَوْمَئِذٍ يَأْكُلُ النَّفَرُ مِنَ الرُّمَانَةِ وَيَسْتَظِلُّونَ بِقِحْفِهَا وَيُبَارِكُ فِي
الرِّسْلِ حَتَّى أَنَّ اللَّفْحَةَ مِنَ الْإِبِلِ لَتَكْفِي الْفَيْئَامَ مِنَ النَّاسِ وَاللَّفْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ تَكْفِي الْفَحْدَ وَالشَّاةَ مِنَ
الْغَنَمِ تَكْفِي أَهْلَ الْبَيْتِ قَالَ فَنَيْنَا هُمْ عَلَى ذَلِكَ إِذْ بَعَثَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ رِيحًا طَيِّبَةً تَحْتَ أَبَاطِهِمْ فَتَقْبِضُ
رُوحَ كُلِّ مُسْلِمٍ أَوْ قَالَ كُلِّ مُؤْمِنٍ وَيَبْقَى شِرَارُ النَّاسِ يَتَهَارَجُونَ تَهَارُجَ الْحَمِيرِ وَعَلَيْهِمْ أَوْ قَالَ وَعَلَيْهِ
تَقُومُ السَّاعَةُ.

Bu rivayette Deccâl'in çıkışı ve sonrasında gelişen hâdiseler, Hz. İsa'nın nüzûlüyle irtibatlı olarak zikredilmektedir. Deccâl'in ciddi bir güç haline geldiği dönemde Hz. İsa'nın Dimaşk'ın doğusundaki Ak minareye ineceği belirtilmiş, indiğinde özel boyalı iki elbise içinde, elini iki meleğin kanatları üzerine koymuş olarak, başını eğdiği zaman su damlıyor, kaldırdığında ise inci gibi gümüş taneleri yuvarlanıyor durumdaki görünümüyle tasvir edilmiştir. Nefesinin, her kafirin hakkından gelecek derecede kuvvetli, gözünün ulaşacağı son noktaya kadar da tesirli olacağı, Lüdd⁵⁹ denilen beldenin girişinde veya çevresinde Deccâl'i öldürüp taraftarlarını da perişan edeceği, ardından Deccâl'in şerrinden Allah'ın koruduğu bir kavmin çıkıp Hz. İsa'ya geleceği, Hz. İsa'nın da onların yüzlerini silip, onlarla cennetteki derecelerine göre konuşacağı belirtilmektedir. Sonra Ye'cüc-Me'cüc'ün ortaya çıkışında da Hz. İsa'nın müslümanlarla beraber olduğu anlatılmaktadır:

“Allah, Hz. İsa'ya: ‘Ben öyle birtakım kullarımı çıkardım ki, onları öldürmeye hiç bir kimsenin eli varmaz, imdi sen benim kullarımı Tûr'a götürerek koru!’, diye vahyedecek ve Allah Ye'cüc-Me'cüc'ü gönderecektir. Bunlar her tepeden süratle sızacaklar, bunun üzerine Hz. İsa ile arkadaşları (Allah'a) niyaz edecekler. Allah da Ye'cüc-Me'cüc'ün üzerine, boyunlarına isabet edecek deve kurdu gönderecektir. Böylece bir kişinin ölmesi gibi helak olarak sabahlayacaklardır. Sonra İsa ile arkadaşları (Tûr'dan) yeryüzüne inecekler. Yeryüzünde onların leşleri ve pislikleri ile dolmadık bir karış yer bulamayacaklardır. Hz. İsa ile arkadaşları yine Allah'a niyaz edecekler, Allah da Horasan develerinin boyunları gibi kuşlar gönderecek, bu kuşlar onların cesetlerini yüklenerek Allah'ın dilediği yere atacaklardır.”

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî rivayet etmektedirler.⁶⁰ Ebû Dâvûd rivayeti diğerlerine nazaran özet durumundadır.

⁵⁹ Lüdd; günümüzdeki haliyle nüfusu 15 bin civarında bir kasabadır. Kudüs'ten 68 kilometre uzaklıkta bulunan bir tren istasyonudur. (Sarıtoprak, Zeki; **İslâm İnancı Açısından Nüzûl-i İsa Meslesi**, Çağlayan yay., İzmir, 1997, s. 95)

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 181; Müslim, “Fiten”, 110; Tirmizî, “Fiten”, 59; İbn Mâce, “Fiten”, 33 (Diğer bütün isnadlarda yer alan Yahya b. Cabir et-Tâî, İbn Mâce rivayetinde mevcut değildir); Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 15. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 226; Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

a. İsnadı

Nevvâs b. Sem'ân→Cübeyr b. Nüfeyr→Abdurrahman b. Cübeyr→Yahya b. Câbir→Abdurrahman b. Yezid→Yahya b. Hamza
Nevvâs b. Sem'ân→Cübeyr b. Nüfeyr→Abdurrahman b. Cübeyr→Yahya b. Câbir→Abdurrahman b. Yezid→Velid b. Müslim
Nevvâs b. Sem'ân→Cübeyr b. Nüfeyr→Abdurrahman b. Cübeyr→Yahya b. Câbir→Abdurrahman b. Yezid→Abdullah b. Abdurrahman

1) Sahabi Ravi

Nevvâs b. Sem'ân (ö. ?): Hakkında çok az bilgi bulunan bir sahabidir. Şam'a yerleştiği belirtilmiştir. Kendisinden Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699), Ebû İdris el-Havlânî (ö. 80/699) ve Şam ehli rivayette bulunmuştur.⁶¹

2) Diğer Raviler

Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699): Muhadramlardan sayılan Cübeyr b. Nüfeyr, genelde sika kabul edilmiştir. Zehebî, onun büyük sahabilerden tedlîs yaptığını ve *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî'nin ondan rivayette bulunmayışını Buhârî'nin likâ şartının gerçekleşmediğine bağlamaktadır. Diğer taraftan Hz. Ebûbekir'den yaptığı rivayetlerin mürsel olduğu, Hz. Ömer'den semânın da şüpheli olduğu belirtilmiştir.⁶²

Abdurrahman b. Cübeyr (ö. 118/736): Ebû Zür'a, İbn Sa'd, İclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi alimler tarafından sika kabul edilmektedir. Ebû Hâtim "sâlihu'l-hadis" tabiriyle zikretmiştir. Onu sika kabul edenlerden İbn Sa'd, bazılarının onun rivayetlerini münker saydığı kaydını düşmüş, Mizzî ve İbn Hacer bu bilgiye referansta bulunmuşlardır.⁶³

Yahya b. Cabir et-Tâî (ö. 126/743): Hakkında sika diyenler de vardır ancak daha çok İbn Hacer'e göre dördüncü mertebedeki "sadûk" ve tâdilî en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindeki "sâlihu'l-hadis" lafızlarıyla anılmıştır. Onun pek çok

⁶¹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 126; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 507; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 411; İbn Abdülberr, *İstîâb*, IV, 1534; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 37; Zehebî, *Kâşif*, II, 327; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 566; a.mlf., *Tehzîb*, X, 428; a.mlf., *İsâbe*, VI, 478.

⁶² Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 440; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 223; İclî, *Sikât*, I, 266; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 512; a.mlf., *Merâsîl*, s. 26; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 509; Zehebî, *Kâşif*, I, 290; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 52; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, IV, 77; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 33; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 153; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 47; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müde'llisîn*, s. 57; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 138; a.mlf., *Tehzîb*, II, 56; a.mlf., *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, s. 28; a.mlf., *İsâbe*, I, 531.

⁶³ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 455; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 267; İclî, *Sikât*, II, 74; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 221; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 79; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVII, 26; Zehebî, *Kâşif*, I, 624; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 338; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 139.

sahabiden naklettiği rivayetlerin mürsel olduğu, ayrıca arada Abdurrahman b. Cübeyr'in olması gerektiği halde doğrudan Cübeyr b. Nüfeyr'den yaptığı nakillerin doğru olmadığı belirtilmiştir.⁶⁴

Abdurrahman b. Yezid b. Cabir (ö. 154/770): İbn Sa'd, İclî, İbn Mâîn, Ebû Dâvûd, Nesâî gibi pek çok alim tarafından "sika" sayılmış; Ebû Hâtîm ve Ahmed b. Hanbel "sadûk, lâ be'se bih" ifadeleriyle zikretmişlerdir. İbnü'l-Medînî, onun sahabeden sonra Şam ehlinin fukahâsından olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca biri bizzat semâda bulunduğu rivayetleri ihtiva eden, diğeri ise kendi işitmediği rivayetlerden oluşan iki ayrı kitabı olduğu nakledilmiştir. Bununla beraber onun rivayetlerinde zayıf bir ravi olduğunu (ضعيف الحديث) ve münker rivayetleri bulunduğunu ileri sürenler olmuştur. Ancak Hatîb Bağdâdî, bu iddianın Kûfelilerin yaptıkları hatadan kaynaklandığını söylemiş, Abdurrahman b. Yezid'in rivayetlerinde münkerlik bulunmadığını ortaya koymuştur.⁶⁵

Bu rivayetin son ortak ravisi Abdurrahman'dan sonra ravi dağılımı şöyledir: Yahya b. Hamza (ö. 183/799), Velîd b. Müslim (ö. 198/813) ve Abdullah b. Abdurrahman (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî, "hasen-sahih-garib; Abdurrahman b. Yezid b. Cabir tariki dışında bir senedini bilmiyoruz." demektedir, Abdurrahman'dan nakleden Velîd b. Müslim'in ve Abdullah b. Abdurrahman'ın naklettiği iki farklı tarikin birbirine dahil olduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Hâkim (ö. 405/1014), "Buhârî ve Müslim, şartlarına uygun olmakla beraber *Sahîh*'lerine almamışlardır." demektedir, Zehebî (ö. 748/1347) de ona muvafakat etmektedir.⁶⁷ Ancak kasıtları "İkisinde birden mevcut değildir." mânasına ol-

⁶⁴ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 458; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 265; İclî, *Sikât*, II, 349; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 133; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 520; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 100; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 248; Zehebî, *Kâşif*, II, 363; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 297; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 341; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 588; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 417.

⁶⁵ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 466; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 365; İclî, *Sikât*, II, 90; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 299; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 81; Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, X, 212; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 880; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 5; Zehebî, *Kâşif*, I, 648; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 183; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 353; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 266.

⁶⁶ Tirmizî, "Fiten", 59.

⁶⁷ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 537-538; Zehebî, *Telhîs*, IV, 537-538; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 85.

malıdır, çünkü Müslim'in üstelik iki ayrı tarikle rivayete yer verdiği ortadadır. Hadisin sahih olduğunu belirten Beğavî'ye (ö. 516/1121) paralel olarak, Tebrîzî (ö. 737/1336) de sahihler kısmında yer vermiştir.⁶⁸ Muasır hadisçilerden Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn ve Elbânî hadisin farklı senedlerine de temas etmişler ve hadisi sahih saymışlardır.⁶⁹

Ancak Tirmizî'nin "hasen-sahih-garib; Abdurrahman b. Yezid b. Cabir tariki dışında bir senedini bilmiyoruz." değerlendirmesi gözardı edilmemelidir. Ayrıca Cübeyr'in tedlîs ve irsâlle anılan bir ravi olup bu rivayetin tariklerinde semâa açıkça delâlet eden bir lafız yerine genelde "عن"⁷⁰ lafzının kullanılması; Abdurrahman b. Cübeyr'in sika ravilere muhalefetle; Abdurrahman b. Yezid'in ilaveten zayıflıkla ve münker rivayetlerle; Yahya'nın irsâlle anılmaları, garib olan isnadın sahih sayılmasını zorlaştırmaktadır. Yahya b. Cabir et-Tâî'nin atlandığı İbn Mâce tariki munkatı durumunda ise de diğer tariklerde bu ravi zikredilmiştir.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin uzunca metninde kaynaklara göre aynı paralelde bir anlatım söz konusudur. Yer yer basit anlatım farklılıkları göze çarpmaktadır. Meselâ Ahmed b. Hanbel metnindeki "عَرَفَ ذَلِكَ فِي وُجُوهِنَا فَسَأَلْنَاهُ فَقُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ"⁷¹ ifadesi diğerlerinde "عَرَفَ ذَلِكَ فِينَا فَقَالَ مَا شَأْنُكُمْ قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ" şeklindedir. Yine bazı tariklerde diğerlerinde olmayan ayrıntılar mevcuttur. Sözelimi Ahmed b. Hanbel metninde Deccâl'e yönelik sadece "إِنَّهُ شَابٌّ جَعْدٌ قَطَطٌ عَيْنُهُ طَافِيَةٌ"⁷² şeklindeki tanımlamaya, diğerlerinde "كَأَنِّي أَشَبَّهُهُ بِعَبْدِ الْعَزَّى بْنِ قَطَنِ فَمَنْ أَدْرَكَهُ مِنْكُمْ فَلْيَقْرَأْ عَلَيْهِ فَوَاتِحَ سُورَةِ " cümlesiyle devam edilmiştir.

⁶⁸ Bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XV, 58; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1507.

⁶⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIII, 442; a.mlf., (thk. Arnaût), XXIX, 175; *el-Elbânî*, Muhammed Nâsiruddîn; *Silsiletü's-ehâdîsi's-sahîha*, I-VII, Mektebetü'l-meârif, Riyad, tsz., IV, 579.

⁷⁰ *Müslim*, "Fiten", 110; *Tirmizî*, "Fiten", 59; *Ebü Dâvûd*, "Melâhim", 14; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 15; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 226.

⁷¹ *Ahmed b. Hanbel*, IV, 181.

⁷² *Ahmed b. Hanbel*, IV, 181.

Metinler arasında bazen takdim-tehir farkları bulunmaktadır. Meselâ Ahmed b. Hanbel metnindeki “وَأَمَدُهُ خَوَاصِرَ وَأَسْبَغُهُ ضُرُوعًا”⁷³ ifadesi, sıralaması değişerek Müslim ve İbn Mâce’de “وَأَسْبَغُهُ ضُرُوعًا وَأَمَدُهُ خَوَاصِرَ”⁷⁴, Tirmizî’de ise “وَأَمَدِهِ خَوَاصِرَ وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ”⁷⁵ şeklinde yer almaktadır. Yine Ahmed b. Hanbel’de “وَأَمَدِهِ خَوَاصِرَ وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ”⁷⁶ ifadesiyle yer alan cümle, diğerlerinde “وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ لَتَكْفِي الْقَبِيلَةَ مِنَ النَّاسِ وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْغَنَمِ لَتَكْفِي الْفَحْدَ مِنَ النَّاسِ” şeklinde takdim-tehire uğramıştır. Yine Ahmed b. Hanbel metninde yer alan “فَيَرُدُّوْا عَلَيْهِ قَوْلَهُ”⁷⁷ ifadesi yerine Müslim, İbn Mâce ve Tirmizî’de “فَيَرُدُّوْنَ عَلَيْهِ قَوْلَهُ”⁷⁸ kaydı mevcuttur. Hz. İsa’nın iniş anı tasvir edilirken Ahmed b. Hanbel’deki “وَاضِعًا كَفَّيْهِ عَلَى”⁷⁹ yerine diğer kaynaklarda “وَاضِعًا كَفَّيْهِ عَلَى أَجْنَحَةِ مَلَكَينِ” ifadesinden sonra “إِذَا طَاطَأَ رَأْسَهُ قَطَرَ وَإِذَا رَفَعَهُ تَحَدَّرَ مِنْهُ جُمَانٌ كَاللُّؤْلُؤِ فَلَا”⁸⁰ ifadesinden sonra “يَحِلُّ لِكَافِرٍ يَجِدُ رِيحَ نَفْسِهِ إِلَّا مَاتَ وَنَفْسُهُ يَنْتَهِي حَيْثُ يَنْتَهِي طَرْفُهُ” ilavesiyle, teferruatlı bir anlatım söz konusudur. Deccâl’in öldürüleceği yeri ifade sadedinde Ahmed b. Hanbel metninde olarak “عِنْدَ بَابٍ لِّدِ الشَّرْقِيِّ”⁸¹ ifadesi kullanılırken diğerlerinde özet olarak “بَابٍ لِّدِ” denmiştir. Tirmizî’de Deccâl’in yeryüzünde kalışını ifade eden “فَيَلْبِثُ كَذَلِكَ مَا شَاءَ اللَّهُ”⁸¹ kısmı, diğerlerinde yoktur.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁷⁴ Müslim, “Fiten”, 110; İbn Mâce, “Fiten”, 33.

⁷⁵ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁷⁸ Müslim, “Fiten”, 110; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁸¹ Tirmizî, “Fiten”, 59.

Yine Ahmed b. Hanbel’de yer almayıp diğer kaynaklarda yer alan ilaveler söz konusudur. Meselâ Müslim’de Deccâl’in öldürülmesinin ardından yer alan “ ثُمَّ يَأْتِي ”⁸² عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ قَوْمٌ قَدْ عَصَمَهُمُ اللَّهُ مِنْهُ فَيَمْسَحُ عَنْ وُجُوهِهِمْ وَيُخَدِّثُهُمْ بِدَرَجاتِهِمْ فِي الْجَنَّةِ فَيَمُرُّ أَوَائِلُهُمْ عَلَى بُحَيْرَةٍ طَبْرِيَّةٍ “ ilavesi ile Ye’cüc ve Me’cüc’ün gelişini ifade eden “ فَيَشْرَبُونَ مَا فِيهَا وَيَمُرُّ آخِرُهُمْ فَيَقُولُونَ لَقَدْ كَانَ بِهَذِهِ مَرَّةً مَاءٌ وَيُحْصَرُ نَبِيُّ اللَّهِ عِيسَى وَأَصْحَابُهُ ”⁸³ kısmı, Ahmed b. Hanbel’de mevcut değildir. Tirmizî buna da ilaveten “ ثُمَّ يَسِيرُونَ حَتَّى يَنْتَهَوْا إِلَى جَبَلٍ “ نَبْتٍ مَقْدِسٍ فَيَقُولُونَ لَقَدْ قَتَلْنَا مَنْ فِي الْأَرْضِ فَهَلُمَّ فَلْنَقْتُلْ مَنْ فِي السَّمَاءِ فَيَرْمُونَ بِشُجَابِهِمْ إِلَى ”⁸⁴ şeklinde Ye’cüc ve Me’cüc’le ilgili bir ayrıntıya yer verir ki Müslim metninin sonunda⁸⁵ bu kısım yakın ifadelerle yer almaktadır. Diğer kaynaklarda “ فَتَحْمِلُهُمْ فَتَطْرَحُهُمْ حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ” cümlesiyle gelen ifade, Tirmizî’de “ فَتَحْمِلُهُمْ بِالْمُهَيْلِ وَيَسْتَوْقِدُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ قِسِيهِمْ وَنُشَابِهِمْ ”⁸⁶ şeklinde daha ayrıntılı ve yedi yıl süreli olarak verilmektedir. Ahmed b. Hanbel’de Ye’cüc ve Me’cüc’ün kalıntılarını temizleyen yağmurun kırk gün sürdüğü⁸⁷ de diğerlerinde yer almayan bir ayrıntıdır. Diğerlerinde tüm insanlar ya da bir kabile ifadesi yerine Ahmed b. Hanbel’de “ehl-i beyt”⁸⁸ denmesi dikkat çekicidir. Müslim ve Tirmizî, ravi Ali b. Hucr’un iki farklı şeyhinden aldığı metinleri birleştirdiğine dair açıklamasını kaydetmektedirler.⁸⁹

⁸² Müslim, “Fiten”, 110.

⁸³ Müslim, “Fiten”, 110.

⁸⁴ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁸⁵ Müslim, “Fiten”, 110.

⁸⁶ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁸⁹ Müslim, “Fiten”, 110; Tirmizî, “Fiten”, 59.

Taberânî ve Hâkim'in rivayetleri de bu minvaldedir.⁹⁰ Ancak Ebû Dâvûd, rivayetini sadece Peygamberimizin Deccâl'i anlattığı ve Hz. İsa'nın inip onu öldürdüğü kısmına yer vermiştir.⁹¹ Yine İbn Hibbân sadece “أَنَّ عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ يَأْتِي قَوْمًا قَدْ” kısmını, Nesâî ise “الدَّجَالُ”⁹² kısmını, Nesâî ise “عَصَمَهُمُ اللَّهُ مِنَ الدَّجَالِ فَيَمْسَحُ وَجُوهَهُمْ بِدَرَجَاتِهِمْ فِي الْجَنَّةِ”⁹³ kısmını zikretmişlerdir.

2. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَقِيتُ لَيْلَةَ أُشْرِي بِبَنِي إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى قَالَ فَتَذَكَّرُوا أَمْرَ السَّاعَةِ فَرَدُّوا أَمْرَهُمْ إِلَى إِبْرَاهِيمَ فَقَالَ لَا عِلْمَ لِي بِهَا فَرَدُّوا الْأَمْرَ إِلَى مُوسَى فَقَالَ لَا عِلْمَ لِي بِهَا فَرَدُّوا الْأَمْرَ إِلَى عِيسَى فَقَالَ أَمَّا وَجِبَّتُهَا فَلَا يَعْلَمُهَا أَحَدٌ إِلَّا اللَّهُ ذَلِكَ وَفِيمَا عَهْدَ إِلَيَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ الدَّجَالَ خَارِجٌ قَالَ وَمَعِيَ قَضِييَانِ فَإِذَا رَأَيْتَنِي ذَابَ كَمَا يَذُوبُ الرِّصَاصُ قَالَ فَيُهْلِكُهُ اللَّهُ حَتَّى إِنَّ الْحَجَرَ وَالشَّجَرَ لَيَقُولُ يَا مُسْلِمُ إِنَّ تَحْتِي كَافِرًا فَتَعَالَ فَاقْتُلْهُ قَالَ فَيُهْلِكُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ يَرْجِعُ النَّاسُ إِلَى بِلَادِهِمْ وَأَوْطَانِهِمْ وَأَوْطَانِهِمْ قَالَ فَعِنْدَ ذَلِكَ يَخْرُجُ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ {وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ} فَيَطْفُونَ بِلَادَهُمْ لَا يَأْتُونَ عَلَى شَيْءٍ إِلَّا أَهْلَكُوهُ وَلَا يَمُرُّونَ عَلَى مَاءٍ إِلَّا شَرِبُوهُ ثُمَّ يَرْجِعُ النَّاسُ إِلَيَّ فَيَشْكُونَهُمْ فَأَدْعُو اللَّهَ عَلَيْهِمْ فَيُهْلِكُهُمُ اللَّهُ وَيُمِيتُهُمْ حَتَّى تَجُوزَ الْأَرْضُ مِنْ نَتْنِ رِيحِهِمْ قَالَ فَيَنْزِلُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْمَطَرَ فَتَجْزِفُ أَجْسَادَهُمْ حَتَّى يَقْذِفَهُمْ فِي الْبَحْرِ قَالَ أَبِي ذَهَبَ عَلَيَّ هَاهُنَا شَيْءٌ لَمْ أَفْهَمْهُ كَأَدِيمٍ وَقَالَ يَزِيدُ يَعْنِي ابْنَ هَارُونَ ثُمَّ تُنْسَفُ الْجِبَالُ وَتُمدُّ الْأَرْضُ مَدَّ الْأَدِيمِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى حَدِيثِ هُشَيْمٍ قَالَ فَفِيمَا عَهْدَ إِلَيَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ ذَلِكَ إِذَا كَانَ كَذَلِكَ فَإِنَّ السَّاعَةَ كَالْحَامِلِ الْمُتِمِّ الَّتِي لَا يَدْرِي أَهْلُهَا مَتَى تَفْجَأُهُمْ بَوْلَادِهَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا

Bu hadiste Peygamberimiz, *İsrâ ve miraç* gecesinde Hz. İbrahim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa ile karşılaştığını ve onların, aralarında kıyametle ilgili konuştuklarını haber vermiştir. Sırasıyla Hz. İbrahim ve Hz. Mûsa, kıyametle ilgili bilgilerinin olmadığını belirtirler ve sonra söz Hz. İsa'ya gelir. O, “Kıyametin alâmetleri hakkında bana

⁹⁰ Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

⁹¹ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14.

⁹² İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 226.

⁹³ Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 15.

*bilgi verildi. Ama kıyametin kopma vaktini Allah'tan başka hiç kimse bilemez.” De-
dikten sonra kıyamet alâmetlerini sıralar; Deccâl'in çıkışından bahseder ve kendisi-
nin onu nasıl öldüreceğini anlatır.*

Hadisi rivayet edenler İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce ve Ebû Ya'lâ'dır.⁹⁴

a. İsnadı

Abdullah b. Mes'ûd→Mü'sir b. Afâze→Cebele b. Sühaym→Avvâm b. Havşeb→Hüseyim b. Beşir
Abdullah b. Mes'ûd→Mü'sir b. Afâze→Cebele b. Sühaym→Avvâm b. Havşeb→Yezid b. Harun

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652):⁹⁵

2) Diğer Raviler

Mü'sir b. Afâze (ö. ?): İbn Hibbân ve İclî tarafından sika sayılmıştır. Hâkim, tâbiînden pek çoklarının kendisinden rivayette bulunduklarını hatırlatarak onun meçhul bir ravi olmadığını (فليس بمجهول) söylemektedir. İbn Hacer de onun hakkında düşülen “meçhul” (مجهول) kaydına “*Ta'cîlü'l-menfaa*” adlı eserinde itiraz etmekte, “*Takrîb*”inde “makbul” saymakta, “*Tehzîb*”inde ise Hâkim'in yukarıdaki sözünü nakletmekle yetinmektedir.⁹⁶ Diğer taraftan Şuayb Arnaût, Mü'sir b. Afâze'nin sadece İbn Hibbân ve İclî tarafından sika sayılmasını yeterli bulmamış, onun meçhul-

⁹⁴ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 498-499; **Ahmed b. Hanbel**, I, 375; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 196-197. Ayrıca bkz.: Hâkim, **Müstedrek**, II, 416, IV, 534, 588. Hadise yer veren Hâkim, Zehebî, İbn Kesîr, Bûsîrî, İbn Hacer, Sindî ve hadisin tahkikini yapan Ahmed Muhammed Şâkir, Sââtî, Muhammed Avvâme ve Şuayb Arnaût bir problemten söz etmemişlerdir. Hâkim, **Müstedrek**, II, 416, IV, 534, 588; Zehebî, **Telhîs**, II, 416, IV, 534; İbn Kesîr, **Tefsîr**, II, 273, III, 197; **el-Bûsîrî**, Ahmed b. Ebûbekir b. İsmail; **Misbâhu'z-züccâce fî zevâidi İbn Mâce**, I-IV, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut, 1403/1982, IV, 201; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, XIII, 89; Sindî, **Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce**, II, 517; Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), III, 484; a.mlf., (thk. Arnaût), VI, 20; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 90; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 232.

⁹⁵ Abdullah b. Mes'ûd (I/1) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 26.

⁹⁶ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VIII, 63; İclî, **Sikât**, II, 303; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 429; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 463; Hâkim, **Müstedrek**, II, 416; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIX, 15; Zehebî, **Kâşif**, II, 300; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 549; a.mlf., **Tehzîb**, X, 294; a.mlf., **Ta'cîlü'l-menfaa**, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, tsz., s. 517.

ler arasında yer aldığını (فهو في عداد المجاهيل) belirtmiştir.⁹⁷

Cebele b. Sühaym (ö. 125/742): Sika kabul eden çok olmakla beraber, genelde İbn Hacer'e göre tâdilî en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindeki "sâlihu'l-hadis" tabiriyle anılmıştır.⁹⁸

Avvâm b. Havşeb (ö. 148/765): Genelde "sika" sayılan bu ravi, "sebt, fâzıl, salih, leyse bihî be's (rivayeti alınabilir)" gibi ifadelerle de anılmaktadır.⁹⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Avvâm b. Havşeb'den sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Hüseyim b. Beşir (ö. 183/799) ve Yezid b. Harun (ö. 206/821). Hüseyim b. Beşir'den rivayet eden sadece Ahmed b. Hanbel'dir ve Yezid b. Harun'u onun mütâbii olarak zikretmektedir.

b. Sıhhat Durumu

Aynı hadisi üç ayrı yerde zikreden Hâkim, isnadın sahih olduğunu ancak Buhârî ve Müslim tarafından *Sahih*'lerine alınmadığını belirtir; Zehebî ve İbn Hacer ona muvafakat eder.¹⁰⁰ İbn Kesîr (ö. 774/1372), tefsirinde iki yerde nakletmekle beraber bir değerlendirmede bulunmayıp "bu konuda pek çok hadis mevcuttur" demekle yetinir.¹⁰¹ Bûsîrî (ö. 840/1434), İbn Mâce *Zevâid*'inde Mü'sir b. Afâze hakkında bir cerhe rastlamadığını, onun İbn Hibbân tarafından sika sayıldığını, kalan râvilerin sika olduğunu belirtmektedir.¹⁰² İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini tahkik eden Muhammed Avvâme de, bu paralelde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁰³ Ahmed Muhammed Şâkir ve Sââtî isnada sahih derken,¹⁰⁴ Şuayb Arnaût ise Mü'sir b. Afâze'yi İbn Hibbân ve İclî

⁹⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VI, 20.

⁹⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 219; İclî, *Sikât*, I, 265; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 508; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 109; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 470; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 498; Zehebî, *Kâşif*, I, 289; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 138; a.mlf., *Tehzîb*, II, 53.

⁹⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 311; İclî, *Sikât*, II, 195; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 298; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1038; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 427; Zehebî, *Kâşif*, II, 100; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 433; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 145.

¹⁰⁰ Hâkim, *Müstedrek*, II, 416, IV, 534, 588; Zehebî, *Telhîs*, II, 416, IV, 534; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 89.

¹⁰¹ Bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 273, III, 197.

¹⁰² Bkz.: Bûsîrî, *Misbâhu'z-züccâce*, IV, 201; Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, II, 517.

¹⁰³ İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 232.

¹⁰⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), III, 484; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 90.

dışında sika sayan olmayışını ölçü almış, ayrıca onun meçhullerden sayıldığını belirterek isnadı zayıf bulmuştur.¹⁰⁵ Yukarıda ravi Mü'sir b. Afâze hakkında verilen bilgilere bakılacak olursa Şuayb Arnaût'un değerlendirmesi daha tutarlı görünmektedir.

Görüldüğü gibi ravi Mü'sir b. Afâze'ye dikkat çekilmekle beraber Şuayb Arnaût dışındaki alimler tarafından isnad sahih sayılmıştır. Ancak İclî ve İbn Hibbân'ın "sika" kaydı dışında bu ravi hakkında bir tâdil yoktur. Aksine "meçhul" bir ravi oluşuna dair beyanlar bulunmaktadır. Ayrıca hadisin hem merfû hem de mevkûf olarak rivayet edilmesi söz konusudur. Bu durumda isnadın sahih olduğu hükmünün yeniden değerlendirilmesinde fayda vardır.

c. Metin Mukayesesi

Rivayette Peygamberimizin İsrâ ve miraç gecesinde Hz. İbrahim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa ile karşılaştığı, aralarında kıyametle ilgili konuştukları anlatılmaktadır. Hz. İbrahim ve Hz. Mûsa'nın bu konuda bilgisi olmadığı anlaşıldıktan sonra söz Hz. İsa'ya gelir ve "Kıyametin alâmetleri hakkında bana bilgi verildi. Ama kıyametin kopma vaktini Allah'tan başka hiç kimse bilemez." dedikten sonra kıyamet alâmetlerini sıralar.

Özellikle Ahmed b. Hanbel rivayetinde, diğerlerinden gözle görülür derecede anlatım farklılıkları bulunmaktadır. Bunun sebebi, diğer bütün tariklerin Yezid b. Harun'dan gelmesine karşılık onun farklı olarak Hüseyim b. Beşir'den nakletmesi olmalıdır. Şöyle ki: Hâdise, Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde "لَقِيتُ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي"

...¹⁰⁶İِبْرَاهِيمَ" şeklinde doğrudan Peygamberimizin anlatımıyla nakledilirken, diğer

kaynaklarda "لَمَّا كَانَ لَيْلَةَ أُسْرِي بِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَقِيَ إِبْرَاهِيمَ..." cümlesiyle

ravi İbn Mes'ûd'un anlatımıyla başlamaktadır. Başlangıçtaki bu durumdan kaynaklanan ancak manayı değiştirmeyen bu anlatım farkı, rivayetin sonrasında da tesirini devam ettirmektedir. Ahmed b. Hanbel'in sözü edilen metni, daha fazla ayrıntıya yer vermesi açısından da diğerlerinden farklıdır. Sözgelimi konuşma sırası kendisine

¹⁰⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VI, 20.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, I, 375.

gelen Hz. İsa'nın Deccâl'i öldürmesini Ahmed b. Hanbel "أَمَّا وَجِبَّتْهَا فَلَا يَعْلَمُهَا أَحَدٌ إِلَّا" الله ذَلِكْ وَفِيمَا عَهْدَ إِلَيَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ الدَّجَالَ خَارِجٌ قَالَ وَمَعِيَ قَضِيَّانِ فَإِذَا رَأَيْتَ ذَابَ كَمَا قَدْ عَهْدَ إِلَيَّ فِيمَا دُونَ وَجِبَّتْهَا فَأَمَّا وَجِبَّتْهَا فَلَا يَعْلَمُهَا إِلَّا اللهُ فَذَكَرَ خُرُوجَ الدَّجَالِ قَالَ "فَأَنْزَلَ فَأَقْتُلَهُ" cümlesiyle kısaca zikretmişlerdir. Daha da özet mahiyetindeki İbn Ebû Şeybe rivayetinde¹⁰⁷ Ye'cüc-Me'cüc'ün çıkışından sonraki kısımlar hiç yer almamıştır. Rivayetin sonunda anlatılan kısımları Enbiyâ sûresi 21/96. âyetinin tasdik ettiğini belirten ravi Avvâm b. Havşeb'in ifadesi, Hâkim'in bir metninde –Yezid b. Harun'a kadar isnadları ortak olan hem diğer bütün metinlerin¹⁰⁸ hem de Hâkim'in diğer metinlerinin¹⁰⁹ hilafına olarak– sahabi ravi Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olarak kaydedilmektedir ki bunun bir yanlışlık eseri olduğu açıktır.¹¹¹

3. Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (ö. 42/662) rivayeti:

Müslim metni:

عَنْ أَبِي سَرِيحَةَ حَدِيقَةَ بْنِ أَسِيدٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غُرْفَةٍ وَنَحْنُ أَشْفَلُ مِنْهُ فَاطَّلَعَ إِلَيْنَا فَقَالَ مَا تَذْكُرُونَ قُلْنَا السَّاعَةَ قَالَ إِنَّ السَّاعَةَ لَا تَكُونُ حَتَّى تَكُونَ عَشْرُ آيَاتٍ خَسَفٌ بِالشَّمْسِ وَخَسَفٌ بِالْمَغْرِبِ وَخَسَفٌ فِي جَزِيرَةِ الْعَرَبِ وَالْدُّخَانُ وَالْجَالُ وَدَابَّةُ الْأَرْضِ وَيَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَطُلُوعُ الشَّمْسِ مِنْ مَغْرِبِهَا وَنَارٌ تَخْرُجُ مِنْ قُفْرَةٍ عَدَنِ تَرْحَلُ النَّاسُ قَالَ شُعْبَةُ وَحَدَّثَنِي عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ زُفَيْعٍ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَنْ أَبِي سَرِيحَةَ مِثْلَ ذَلِكَ لَا يَذْكُرُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ أَحَدُهُمَا فِي الْعَاشِرَةِ نُزُولُ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ الْآخَرُ وَرِيحٌ تُلْقِي النَّاسَ فِي الْبَحْرِ.

Bu rivayette, kendi aralarında kıyamet hakkında sohbet etmekte olan sahabenin yanına gelen Allah Rasûlü, kıyamet için on alâmet sıralar. Bunlardan bir tanesi de

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 375.

¹⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 498-499.

¹⁰⁹ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 498-499; İbn Mâce, "Fiten", 33; Ebû Ya'lâ, Müsned, IX, 196-197; Hâkim, Müstedrek, II, 416, IV, 534, 588.

¹¹⁰ Hâkim, Müstedrek, IV, 534, 588.

¹¹¹ Hâkim, Müstedrek, II, 416.

Hız. İsa'nın nüzûlûdür. Müslim ve Tirmizî, hadisin merfû ve mevkûf pek çok tarikine işarete bulunmaktadır. Bu tariklerden sadece Furat el-Kazzaz kanalıyla gelenler merfûdur. Ayrıca Hız. İsa'nın nüzûlû, tariklerin bazılarında mevcut değildir.

Bu hadisi Tayâlisî, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî rivayet etmişlerdir.¹¹² Ma'mer b. Râşid'in de kıyamet alametleri arasında nüzûlû sayan iki rivayeti mevcuttur; ancak bunlardan biri Rabîa el-Cûraşî'nin,¹¹³ diğeri ise Tâvus b. Keysan'ın¹¹⁴ sözü olarak geçmektedir.

a. İsnadı

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)→Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl)→Furat el-Kazzaz
Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)→Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl)→Abdülaziz b. Rufey'

1) Sahabi Ravi

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (ö. 42/662): Daha çok Ebû Serîha künyesiyle meşhurdur. Hudeybiye'de bulunmuş, Bey'atü'r-Rıdvan'a katıldığı da söylenmiştir. Sehâvî (ö. 902/1494), Ashab-ı Suffe arasında sayanlar olduğunu belirtmekte, ancak kendisi buna katılmamaktadır. Kûfe'de yaşamıştır. Hicretin 42. senesinde Ermenistan'da vefat etmiş, namazını Zeyd b. Erkam kıldırmıştır.¹¹⁵

Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl) (ö. 110/728): Uhud savaşının olduğu sene doğduğu, Peygamberimizin son sekiz yılına yetişip sahabi olduğu bildirilmektedir. Hız. Ali'ye yakınlığı ve onun sözlerini çok rivayet etmesi, buna bağlı olarak Hız. Ebûbekir ve Hız. Ömer'in faziletini kabul etmekle beraber Hız. Ali'yi onlardan önde tutması

¹¹² Tayâlisî, **Müsned**, s. 143; Humeydî, **Müsned**, II, 364; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 6, 7, VI, 10; **Müslim**, "Fiten", 39-41; **Tirmizî**, "Fiten", 21; **İbn Mâce**, "Fiten", 28; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 12; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 424, 456. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 200-201, 257; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, III, 170-173 (3034. hadis aynı sahabiden farklı isnadla), 183; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

¹¹³ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 378. İbn Hibbân'ın Sikât'ında zikrettiği Rabîa el-Cûraşî'nin sahabi olduğunu söyleyenler de olmuştur. Muaviye döneminin fakihlerindendir. (Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 281; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 229; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 472; Zehebî, **Kâşif**, I, 394; İbn Hacer, **İsâbe**, II, 472).

¹¹⁴ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 377. Tâvus b. Keysan tâbiinin büyüklerinden, zühd ve takvasıyla meşhur bir ravidir ve çoklarınca sika sayılmıştır. (Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, V, 537; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, IV, 365; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 391; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIII, 357; İbn Hacer, **Tehzîb**, V, 8).

¹¹⁵ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 24; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 96; İclî, **Sikât**, I, 289; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 256; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 81; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, V, 493; Zehebî, **Kâşif**, I, 315; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 154; a.mlf., **Tehzîb**, II, 192; a.mlf., **İsâbe**, II, 43; Sehâvî, **et-Tuhfetü'l-latîfe**, I, 268.

gibi sebeplerle Şia'ya meyilli (وكان متشيعا) görülmüştür. Buhârî'nin onun rivayetlerini terk etme sebebi olarak onun Şîlikte müfrit olması (يفرط في التشيع) gösterilmiştir. İbn Kuteybe, saydığı beş Râfîzî ravinin en başında onu zikretmekte ve onun Rec'at fikrine inandığını söylemektedir. *Kütüb-i Sitte*'de ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde rivayetleri bulunmaktadır. Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar yaşamıştır. Hicre-tin 110. (ya da 100, 102, 104, 107, 108) senesinde vefat ettiği için, en son vefat eden sahabi olarak bilinmektedir.¹¹⁶ Şîi ricâl kitaplarında da kendisine büyük önem atfedildiği ve Hz. Ali'nin seçkin ashabı arasında sayıldığı belirtilmektedir.¹¹⁷

2) Diğer Raviler

Senedin “Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)→Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl)” şeklinde ilk iki ravisi sahabidir. İsnadın devamında ravi dağılımı söz konusudur: Furat el-Kazzaz (ö. ?) ve Abdülaziz b. Rufey' (ö. 130/747).

b. Sıhhat Durumu

Hadisi beş farklı tarikle veren Tirmizî, “hasen-sahih” değerlendirmesinde bulunur. Hadisin sahih olduğunu söyleyen Beğavî'ye (ö. 516/1121) paralel olarak Tebrîzî de (ö. 737/1336) sahihler kısmında yer vermiştir.¹¹⁸ Ebû Dâvûd rivayetindeki isnadı sahih bulan Azîmâbâdî (ö. 1329/1911), seneddeki râvilerin de *Sahîhayn* râvisi olduklarını belirttikten sonra bütün râvileri teker teker ele alarak hepsinin sika olduklarını vurgular.¹¹⁹ İsnadı sahih gören Hamza Zeyn'e ilaveten Şuayb Arnaût, Huzeyfe b. Esîd'den Buhârî'nin rivayette bulunmadığını hatırlatır.¹²⁰

Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl)'in müfrit bir Şîi olduğuna dair iddiaların mevcu-

¹¹⁶ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 457; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 44; İclî, *Sikât*, II, 15; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 328; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 291; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 87; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; a.mlf., *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Dâru'l-cil, Beyrut, 1393/1972, s. 10; İbn Abdülberr, *İstîâb*, II, 799; *Hatîb el-Bağdâdî*, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-ilmiyye, Medine, tsz., s. 131; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXVI, 128; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 79; Zehebî, *Kâşif*, I, 527; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 288; a.mlf., *Tehzîb*, V, 71; a.mlf., *İsâbe*, VII, 230.

¹¹⁷ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 112-114.

¹¹⁸ Bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XV, 83; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, III, 1505.

¹¹⁹ Bkz.: Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XI, 289.

¹²⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XII, 467-468; a.mlf., (thk. Arnaût), XXVI, 63.

diyeti, ayrıca Buhârî'nin onun rivayetlerini bu yüzden terk ettiğinin söylenmesi dikkatten kaçmamalıdır. Ayrıca hadisin hem merfû hem de mevkûf olarak rivayet edilmesi söz konusudur. Buna göre isnadın sahih olduğu hükmünün yeniden değerlendirilmesinde fayda vardır. Tirmizî'nin "hasen-sahih" değerlendirmesi, daha isabetli gözükmetedir.

c. Metin Mukayesesi

Hadis, bütün kaynaklarda aynı bağlamda ele alınmakla beraber kurguyu değiştirmeyecek türden anlatım farklılıkları vardır. Kıyamet alâmetlerinin sıralaması neredeyse bütün metinlerde farklıdır: Tayâlisî metninde "1. Duman, 2. Deccâl, 3. Dâbbe, 4. Güneşin batıdan doğuşu, 5.-6.-7. Üç yerin batışı (Biri doğuda, biri batıda, biri de Arab yarımadasında), 8. Hz. İsa'nın nüzûlü, 9. Ye'cüc-Me'cüc, 10. Yemen'den çıkıp insanları haşrolunacakları yere sürececek bir ateş."¹²¹ şeklinde iken diğerlerinde Humeydî "1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10",¹²² İbn Ebû Şeybe "2, 1, 4, 3, 9, 5-6-7, 10, (8 eksik)",¹²³ Müslim'in ilk metninde "1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10",¹²⁴ Müslim'in 2. metninde "5-6-7, 1, 2, 3, 9, 4, 10, (mevkûf tarikte 8 ya da 11. İnsanları denize sürükleyecek bir kasırga)",¹²⁵ Ahmed b. Hanbel'in ilk metninde "1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10",¹²⁶ Ahmed b. Hanbel'in 2. metninde "5-6-7, 1, 2, 3, 4, 9, 10, (bir tarikte 8 ya da 11)",¹²⁷ Ahmed b. Hanbel'in 3. metninde "4, 1, 2, 9, 8, 2, 5-6-7, 10",¹²⁸ Tirmizî "4, 9, 3, 5-6-7, 10, (bir tarikte 1), (bir tarikte 2), (bir tarikte 8 ya da 11)",¹²⁹ İbn Mâce "4, 2, 1, 3, 9, 8, 5-6-7, 10",¹³⁰ Ebû Dâvûd "4, 3, 9, 2, 8, 1, 5-6-7, 10"¹³¹ şeklindedir. Diğer taraftan Huzeyfe b. Esîd'in Suffe ashabından olduğuna dair açıklama sadece Tayâlisî metninde mevcuttur.¹³² Tayâlisî, Nesâî, Taberânî ve Hâkim'in metinlerinden

¹²¹ Tayâlisî, **Müsned**, s. 143.

¹²² Humeydî, **Müsned**, II, 364.

¹²³ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500.

¹²⁴ **Müslim**, "Fiten", 39.

¹²⁵ **Müslim**, "Fiten", 40.

¹²⁶ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 6.

¹²⁷ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 7.

¹²⁸ **Ahmed b. Hanbel**, VI, 10.

¹²⁹ **Tirmizî**, "Fiten", 21.

¹³⁰ **İbn Mâce**, "Fiten", 28.

¹³¹ **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 12.

¹³² Tayâlisî, **Müsned**, s. 143.

كُنَّا “، ”كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غُرْفَةٍ وَنَحْنُ أَسْفَلَ مِنْهُ“ farklı olarak diğerlerinde vb. ifadelerle, sahabenin ve Peygamberimizin fizikî konumları belirtilmiştir.¹³³ Ayrıca Ebû Dâvûd metninde ¹³⁴”فَذَكَرْنَا السَّاعَةَ فَارْتَمَعَتْ أَصْوَاتُنَا“ şeklinde daha fazla detay verilmektedir.

4. Osman b. Ebu'l-Âs (ö. 51/671) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ أَبِي نَضْرَةَ قَالَ أَتَيْنَا عُثْمَانَ بْنَ أَبِي الْعَاصِ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ لِنَعْرِضَ عَلَيْهِ مِصْحَفًا لَنَا عَلَى مُصْحَفِهِ فَلَمَّا خَضَرَتْ الْجُمُعَةُ أَمَرْنَا فَاعْتَسَلْنَا ثُمَّ أَتَيْنَا بِطَبِيبٍ فَتَطَيَّبْنَا ثُمَّ جِئْنَا الْمَسْجِدَ فَجَلَسْنَا إِلَى رَجُلٍ فَحَدَّثَنَا عَنِ الدَّجَالِ ثُمَّ جَاءَ عُثْمَانُ بْنُ أَبِي الْعَاصِ فَقُمْنَا إِلَيْهِ فَجَلَسْنَا فَقَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ يَكُونُ لِلْمُسْلِمِينَ ثَلَاثَةُ أَهْوََاءٍ مِصْرٌ بِمِلَّتَيْ الْبَحْرَيْنِ وَمِصْرٌ بِالْحِيرَةِ وَمِصْرٌ بِالشَّامِ فَيَفْزَعُ النَّاسُ ثَلَاثَ فِرْعَانَ فَيَخْرُجُ الدَّجَالُ فِي أَغْرَاضِ النَّاسِ فَيَهْزِمُ مَنْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ فَأَوَّلُ مِصْرٍ يَرِدُهُ الْمِصْرُ الَّذِي بِمِلَّتَيْ الْبَحْرَيْنِ فَيَصِيرُ أَهْلُهُ ثَلَاثَ فِرْقٍ فِرْقَةٌ تَقُولُ نِشَاءُهُ نَنْظُرُ مَا هُوَ وَفِرْقَةٌ تَلْحَقُ بِالْأَغْرَابِ وَفِرْقَةٌ تَلْحَقُ بِالْمِصْرِ الَّذِي يَلِيهِمْ وَمَعَ الدَّجَالِ سَبْعُونَ أَلْفًا عَلَيْهِمُ السَّيْجَانُ وَأَكْثَرُ تَبَعِهِ الْيَهُودُ وَالنِّسَاءُ ثُمَّ يَأْتِي الْمِصْرَ الَّذِي يَلِيهِ فَيَصِيرُ أَهْلُهُ ثَلَاثَ فِرْقٍ فِرْقَةٌ تَقُولُ نِشَاءُهُ وَنَنْظُرُ مَا هُوَ وَفِرْقَةٌ تَلْحَقُ بِالْأَغْرَابِ وَفِرْقَةٌ تَلْحَقُ بِالْمِصْرِ الَّذِي يَلِيهِمْ بِغَرْبِي الشَّامِ وَيَنْحَازُ الْمُسْلِمُونَ إِلَى عَقَبَةِ أَفِيقٍ فَيَبْعَثُونَ سَرَحًا لَهُمْ فَيَصَابُ سَرَحُهُمْ فَيَشْتَدُّ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ وَتُصِيبُهُمْ مَجَاعَةٌ شَدِيدَةٌ وَجَهْدٌ شَدِيدٌ حَتَّى إِنْ أَحَدُهُمْ لَيَحْرِقُ وَتَرَقُّوسُهُ فَيَأْكُلُهُ فَيَبْنِمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ نَادَى مُنَادٍ مِنَ السَّحَرِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَتَاكُمْ الْعَوْتُ ثَلَاثًا فَيَقُولُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ إِنَّ هَذَا لَصَوْتُ رَجُلٍ شُبْعَانَ وَيَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدَ صَلَاةِ الْفَجْرِ فَيَقُولُ لَهُ أَمِيرُهُمْ رُوحُ اللَّهِ تَقْدَمُ صَلِّ فَيَقُولُ هَذِهِ الْأُمَّةُ أَمْرَاءُ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ فَيَتَقَدَّمُ أَمِيرُهُمْ فَيُصَلِّي فَإِذَا قَضَى صَلَاتَهُ أَخَذَ عِيسَى حَزْبَتَهُ فَيَذْهَبُ نَحْوَ الدَّجَالِ فَإِذَا رَأَاهُ الدَّجَالُ ذَابَ كَمَا يَذُوبُ الرِّصَاصُ فَيَضَعُ حَزْبَتَهُ بَيْنَ ثُنْدَوَتِهِ فَيَقْتُلُهُ وَيَنْهَزِمُ أَصْحَابُهُ فَلَيْسَ يَوْمَئِذٍ شَيْءٌ يُوَارِي مِنْهُمْ أَحَدًا حَتَّى إِنْ الشَّجَرَةَ لَتَقُولُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ وَيَقُولُ الْحَجَرُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ

¹³³ Humeydî, *Müsned*, II, 364; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, IV, 7, VI, 10; Müslim, “Fiten”, 39-41; Tirmizî, “Fiten”, 21; İbn Mâce, “Fiten”, 28; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 200-201.

¹³⁴ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12.

Bu rivayete göre, *Deccâl'den önce Müslümanlar üç ayrı merkezde bulunacaklar ve insanlık üç ayrı korkunç hâdise yaşayacaktır. Deccâl ortaya çıkıp, çoğunluğu Yahudiler ve kadınlardan oluşan taraftarlarıyla önüne geleni hezimete uğratarak ilerler. Bu durum karşısında belde sakinleri üç farklı gruba ayrılacak, Deccâl'e katılmayan Müslümanlar "Akabetü Efîk" denilen yere sığınacaklardır. Ancak muhasara altında bir süre şiddetli kuraklık ve açlıkla imtihan olacaklardır. Orada sabah namazını kılmak üzerelerken Hz. İsa inecek, müslümanların başındaki kişi ona 'Gel bize namaz kıldır!' diyecek, fakat o 'Hayır! Allah'ın bu ümmete bir ikramı olarak siz birbirinize emirsiniz!' diye cevap verecektir. Namazın ardından Hz. İsa, Deccâl tarafına yönelecek ve o Hz. İsa'yı görünce tuzun suda erimesi gibi eriyecek, Hz. İsa da onu mızrağıyla öldürecektir.*

Hadis İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmiştir.¹³⁵

a. İsnadı

Osman b. Ebu'l-Âs→Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik)→Ali b. Zeyd→Eyyub es-Sahtiyânî
Osman b. Ebu'l-Âs→Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik)→Ali b. Zeyd→Hammad b. Seleme
Osman b. Ebu'l-Âs→Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik)→Ali b. Zeyd→Hammad b. Zeyd

1) Sahabi Ravi

Osman b. Ebu'l-Âs (ö. 51/671): Hicretin 9. senesinde Tâif'ten Medine'ye gelen altı kişilik heyet arasında yer almış ve o görüşmelerde müslüman olmuştur. Dinini öğrenme konusunda çok fazla arzulu olması ve çok çabuk mesafe kaydetmesi Peygamberimizin hoşuna gitmiştir. Buna bağlı olarak Tâif'e dönecekleri sırada onu önce imam sonra da vali tayin etmiştir. Hz. Ebûbekir döneminde ve Hz. Ömer'in ilk iki yılında aynı göreve devam etmiştir. Daha sonra muhtelif fetihlere katılmıştır. Hz. Osman kendisine Mescid-i Nebvî'ye ilhak edilen evi karşılığında Basra'da bir arsa vermiş ve hayatının geri kalanını orada yaptırdığı evde geçirmiştir.¹³⁶

¹³⁵ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 216-217. Ayrıca bkz.: Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, IX, 60; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524. Hadise yer veren Heysemî ve Bûsîrî ile hadisi tahkik edenlerden Hamza Zeyn, Şuayb Arnaût ve Muhammed Avvâme ravi Ali b. Zeyd'in zayıflığı dışında bir problemten söz etmemişlerdir. Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 342; Bûsîrî, **Misbâhu'z-züccâce**, VIII, 141; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 432; a.mlf., (thk. Zeyn), XIII, 541; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 202.

¹³⁶ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 212; İclî, **Sikât**, II, 128; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 163; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 261; İbn Abdülberr, **İstîâb**, III, 1035; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIX, 408; Zehebî, **Kâşif**, II, 8; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 384; a.mlf., **Tehzîb**, VII, 117; a.mlf., **İsâbe**, IV, 451.

2) Diğer Raviler

Ebû Nadra (Münzir b. Mâlik) (ö. 108/726):¹³⁷

Ali b. Zeyd (ö. 131/748):¹³⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Ali b. Zeyd'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Eyyub b. Ebû Temime Eyyub es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Hammad b. Seleme (ö. 167/783) ve Hammad b. Zeyd (ö. 179/795).

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, “Müslim’in şartına uygun olarak isnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim *Sahih*’lerine almamıştır.” der. Zehebî, Hâkim’in senedinde yer alan Said b. Hübeyra’nın zayıf olduğunu kaydeder. Ancak hemen belirtelim ki senedin diğer kaynaklarla ortak olan kısmında bu ravi yoktur. Dolayısıyla sadece Hâkim’in nâzil isnadında yer alan bu cerhin, diğer senedleri bağlayıcı tesiri bulunmamaktadır. Nitekim Hâkim, aynı hadisi bu ravinin yer almadığı tarikle de kaydetmekte ve Zehebî tarafından mahfuz olanın bu ikinci rivayet olduğunu belirtmektedir.¹³⁹ İbn Kesîr, Ahmed b. Hanbel’in teferrüd ettiğini söylemiştir.¹⁴⁰ Heysemî (ö. 807/1404), ravi Ali b. Zeyd’in zayıflığına vurguda bulunmuş, Ahmed b. Ebûbekir el-Bûsîrî (ö. 840/1434) bu ravinin zayıflığından ötürü isnadı zayıf saymıştır.¹⁴¹ Ali b. Zeyd’in zayıflığına dikkat çeken Hamza Zeyn isnadı hasen görürken, Şuayb Arnaût isnadı zayıf saymaktadır.¹⁴² Ravi Ali b. Zeyd’in bid’at, gaflet, hafıza bozukluğu, sika ravilere muhalefet ve vehim gibi kusurlarla tenkide uğramış olması dahi isnadın zayıf olması için yeterlidir.

c. Metin Mukayesesi

Ahmed b. Hanbel metnindeki “ فَلَمَّا حَضَرَتِ الْجُمُعَةُ أَمَرْنَا فَاعْتَسَلْنَا ثُمَّ أَتَيْنَا بِطَيْبٍ ”

¹³⁷ Abdullah b. Abbas (I/27 rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 117.

¹³⁸ Abdullah b. Abbas (I/27 rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 117.

¹³⁹ Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524; Zehebî, **Telhîs**, IV, 524. Ayrıca bkz.: İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 202.

¹⁴⁰ Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîr**, I, 580; a.mlf., **en-Nihâye fi’l-fiten**, I, 131.

¹⁴¹ Bkz.: Heysemî, **Mecmau’z-zevâid**, VII, 342; Bûsîrî, **Misbâhu’z-zücâce**, VIII, 141.

¹⁴² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 432; a.mlf., (thk. Zeyn), XIII, 541.

143 kısmı, İbn Ebû Şeybe metninde¹⁴⁴ mevcut değildir. Yine Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin "وَمِصْرٌ بِالْحِيرَةِ"¹⁴⁵ ifadesine İbn Ebû Şeybe ve Hâkim "ومصر بالجزيرة"¹⁴⁶ şeklinde yer vermiştir.

Hiz. İsa'nın iniş anındaki diyaloglarda da küçük farklılıklar mevcuttur. Sözge-
limi Ahmed b. Hanbel metninde, Hiz. İsa'yı gören müslümanların lideri ona "رُوحَ اللَّهِ" derken, diğere metinlerde "تَقْدَمُ يَا رُوحَ اللَّهِ فَصَلِّ بِنَا" demektedir. Yine bu teklife karşılık Hiz. İsa'nın sözü Ahmed b. Hanbel metninde "هَذِهِ الْأُمَّةُ أُمَرَاءُ بَعْضُهُمْ" şeklinde iken, diğere diğerlerinde "إِنَّكُمْ مَعَشَرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ أُمَرَاءُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ"¹⁴⁷ şeklinde yer almaktadır. Hiz. İsa'nın Deccâl'i öldürmesinden sonraki durumu ifade eden "فَلَيْسَ يَوْمَئِذٍ شَيْءٌ يُؤَارِي مِنْهُمْ أَحَدًا حَتَّى إِنَّ الشَّجَرَةَ لَتَقُولُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ" kısmı ise diğere metinlerde mevcut değildir. Hadisin Yezid b. Harun tarikiyle gelen metnini veren Ahmed b. Hanbel, diğere şeyhi Affân b. Müslim tarikiyle gelen şekline de işarete bulunmakta, farklı olarak onda "يُؤَارِي مِنْهُمْ" yerine "يَجُنُّ مِنْهُمْ" ifadesi kullanıldığını kaydetmektedir.¹⁴⁸ Nitekim Taberânî'nin metni "يَجُنُّ مِنْهُمْ",¹⁴⁹ Hâkim metni ise "يَجْبِسُ مِنْهُمْ"¹⁵⁰ şeklindedir.

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217.

¹⁴⁴ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 491.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, IX, 60.

¹⁴⁶ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 491; Hâkim, Müstedrek, IV, 524.

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217.

¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217.

¹⁴⁹ Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, IX, 60.

¹⁵⁰ Hâkim, Müstedrek, IV, 524.

5. İmrân b. Husayn (ö. 52/672) rivayeti:

Nüzûlün yer almadığı metin:

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي يُقَاتِلُونَ عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ عَلَى مَنْ نَاوَأَهُمْ حَتَّى يُقَاتِلَ آخِرُهُمُ الْمَسِيحَ
الدَّجَالُ

Nüzûlün yer aldığı tek metin (Ahmed b. Hanbel):

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ عَلَى مَنْ نَاوَأَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَيَنْزِلَ
عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

“Ümmetimden bir grup, kendilerine meydan okuyanlara karşı muzaffer olarak hak üzere devam ederler. Nihayet Allah’ın emri vaki olur ve Meryem oğlu İsa nüzûl eder.”

Hadisi Ahmed b. Hanbel (üç yerde), Ebû Dâvûd ve Bezzâr rivayet etmektedir.¹⁵¹

a. İsnadı

İmrân b. Husayn→Mutarrif b. Abdullah→Ebu’l-Alâ b. Şihhîr
İmrân b. Husayn→Mutarrif b. Abdullah→Katâde b. Diâme

1) Sahabi Ravi

İmrân b. Husayn (ö. 52/672): Hayber savaşında Müslüman olmuştur. Ondan sonraki bütün savaşlarda Peygamberimizin yanında ve hizmetinde bulunmuştur. Hz. Ömer halife olunca, Basra halkına İslâmiyeti öğretmek için gönderilmiş, daha sonra Basra kadılığına tayin edilmiştir. Uzun süren hastalıklar geçirmiş, hasta yatağında bile ilim öğretmiştir. Ziyaretinde gelenlerden biri “Bize sadece Kur’ân’dan birşeyler söyle” deyince “Kur’ân-ı Kerîm’de namazların kaç rekât olduğunu bulabilir misin!”¹⁵² diyerek hadislerin önemini ortaya koymuştur.

2) Diğer Raviler

Mutarrif b. Abdullah (ö. 95/713): “A’lâmdan biri, sika, âbid, fâzıl vs..” şek-

¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 429, 434, 437; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4; Bezzâr, Müsned, IX, 21. Ayrıca bkz.: Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebir, XVIII, 111, 116, 124; Hâkim, Müstedrek, II, 81, IV, 497.

¹⁵² Bkz.: İbn Sa’d, Tabakât, VII, 9; İclî, Sikât, II, 188; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta’dîl, VI, 296; İbn Hibbân, Sikât, III, 287; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, XXII, 319; Zehebî, Kâşif, II, 92; İbn Hacer, Takrîb, I, 429; a.mlf., Tehzîb, VIII, 111; a.mlf., İsâbe, IV, 705.

العَشْرِ فَلَمْ تَنْزِلْ آيَةً تَنْسُخُ ذَلِكَ وَلَمْ يَنْهَ عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى مَضَى لِوَجْهِهِ
عَلَى “لَنْ تَرَالَ”¹⁶⁰ şeklinde. Diğerlerindeki “عَلَى
يَقَاتِلُونَ عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ”¹⁶² ifadesi de Bezzâr metninde “الْحَقِّ ظَاهِرِينَ يَقَاتِلُونَ”¹⁶¹
şeklinde takdim-tehire uğramıştır. Ayrıca diğer tariklerde “حَتَّى يَقَاتِلُوا الدَّجَالَ” vb.
ifadelerle Deccâl’in öldürülmesine bağlanan husus,¹⁶³ Ahmed b. Hanbel’in Behz b.
Esed tarikiyle gelen metninde “حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى”¹⁶⁴ şeklinde kıyametin
gelişine bağlanmıştır. Rivayetlerdeki bu farklılığa işarette bulunan İbn Kesîr, hepsi-
nin sahih olduğunu ve aralarında bir teâruz bulunmadığını belirtmektedir.¹⁶⁵

Bütün bunların yanında hadisin kurgusunu değiştiren çok önemli bir farklılık
daha vardır ki şudur: Ahmed b. Hanbel’in, şeyhi Behz b. Esed’den (ö. 197/812)
naklettiği tarikte *Deccâl’in öldürülmesi yerine Hz. İsa’nın nüzûlü yer almaktadır*.
Ahmed b. Hanbel, hadisin Ebu’l-Alâ b. Şihhîr kanalıyla gelen mütâbiine¹⁶⁶ de yer
vermekte, ancak orada da Hz. İsa’nın nüzûlü değil, diğer tariklerde olduğu gibi
Deccâl’in öldürülmesi zikredilmektedir.

¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 429. Girişteki ifadeyi hiç vermeyen Taberânî, onun yerine sondaki ifadeyi
başta zikretmiştir. Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 111.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 429; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 111.

¹⁶¹ Bezzâr, *Müsned*, IX, 21.

¹⁶² Ahmed b. Hanbel, IV, 429, 434, 437; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*,
XVIII, 111 (“الْحَقِّ” yerine “الإسلام” geçiyor), 116; Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, IV, 497.

¹⁶³ Ahmed b. Hanbel, IV, 434, 437; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII,
111, 116, 124; Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, IV, 497.

¹⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 429.

¹⁶⁵ Bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 303.

¹⁶⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, IV, 434 (mevkûf); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 111.

6. Sevban mevlâ Rasûlillâh (ö. 54/673) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَصَابَتَانِ مِنْ أُمَّتِي أَحْرَزَهُمَا اللَّهُ مِنَ النَّارِ عَصَابَةٌ تَغْزُو الْهِنْدَ وَعَصَابَةٌ تَكُونُ مَعَ عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ
السَّلَامُ

“Ümmetimden iki gurup vardır ki Allah onları Cehennem ateşinden korumuştur. Biri Hint seferine katılıp savaşanlar diğeri de Meryem oğlu İsa ile birlikte olanlardır.”

Bu hadis Ahmed b. Hanbel ve Nesâî tarafından nakledilmektedir.¹⁶⁷

a. İsnadı

Sevban→Abdü'l-A'lâ b. Adiy→Lukman b. Âmir→Muhammed b. Velid→Ebubekr b. Velid
Sevban→Abdü'l-A'lâ b. Adiy→Lukman b. Âmir→Muhammed b. Velid→Cerrah b. Melîh
Sevban→Abdü'l-A'lâ b. Adiy→Lukman b. Âmir→Muhammed b. Velid→Abdullah b. Sâlim

1) Sahabi Ravi

Sevban mevlâ Rasûlillâh (ö. 54/673): Aslen Yemenli olup, köle olarak satılı-yorken Peygamberimiz onu satın alıp hürriyetine kavuşturmuştur. Peygamberimiz kendisine isterse ailesinin yanına dönebileceği, isterse yanında kalabileceği teklifinde bulunmuş, o da Allah Rasûlü'nün yanında kalmayı tercih etmiştir. Ashâb-ı Suffe'den olan Sevban, sahabe arasında ilim, fazilet ve fetva sahibi kimseler arasında sayılmaktadır. Geniş bir ders halkası ve talebeleri olduğu belirtilmiştir. Hadisleri iyi ezberlediği ve Peygamberimizden duyduklarını yaşama konusunda fevkalade hassas olduğu

¹⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 278; Nesâî, “Cihâd”, 41; a.mlf, es-Sünenü'l-kübrâ, III, 28; Ayrıca bkz.: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 72-73; Taberânî, el-Mu'cemü'l-evsat, VII, 23-24; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 176; İbn Asâkir, Târîhu Dimaşk, LII, 248. Hadise yer veren Makdisî, Heysemî ve Münâvî'ye ilâveten Nesâî'nin Sünen'i üzerine şerh yazan Suyûtî ile hâşiye yazan Sindî, ayrıca hadisin tahkikini yapanlardan Sââtî, Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn, Keşmîrî ve Elbânî bir problem den söz etmemişlerdir. Bkz.: Makdisî, Zahîratü'l-huffâz, III, 1579; Heysemî, Mecmau'z-zevâid, V, 282; es-Suyûtî, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; Şerhu Süneni'n-Nesâî, [Sindî'nin Hâşiye'si ile birlikte], I-X, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz., VI, 350; el-Münâvî, Muhammed el-Med'uvv bi Abdurraûf; Feyzu'l-kadîr şerhu Câmiu's-sağîr, I-VI, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, Mısır, 1356/1937, IV, 317; a.mlf., et-Teyzîr bi şerhi Câmiu's-sağîr, I-II, Mektebetü'l-İmam eş-Şâfiî, Riyad, 1408/1988, II, 132; es-Sindî, Ebu'l-Hasan Nureddin Muhammed b. Abdülhâdî; Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî, [Suyûtî'nin Şerhi ile birlikte], I-X, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz., VI, 350; Sââtî, Bülûğu'l-emânî, XXIII, 200; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXVII, 81; a.mlf., (thk. Zeyn), XVI, 295; Keşmîrî, Tasrîh, s. 140; Elbânî, Sahîha, IV, 570.

nakledilir.¹⁶⁸

2) Diğer Raviler

Abdü'l-A'lâ b. Adiy (ö. 104/722): Sika kabul edilmiştir. Onu sahabeden sayanlar olmuşsa da İbn Hacer bunun yanlış olduğu görüşündedir. Ayrıca bazı sahabelerden mürsel rivayette bulunduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹

Lukman b. Âmir (ö. ?):¹⁷⁰

Muhammed b. Velid ez-Zübeydi (ö. 147/764): Tâdilîn İbn Hacer'e göre üçüncü mertebesini ifade eden "sika, sebt, hüccet, mütkın hafızlardan" tabirleriyle anılmış, Zührî'den nakledenler içinde en iyisi olarak zikredilmiştir. Onun, fetva ve fıkıh bakımından Şam ehlinin en alimi olduğunu belirten İbn Sa'd "inşallah sika" demektedir. Rivayetlerinde hata bulunmadığı söylenmiştir.¹⁷¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Muhammed b. Velid'den sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Onun kardeşi Ebûbekir b. Velid ez-Zübeydi (ö. ?), Cerrah b. Melîh (ö. ?) ve Abdullah b. Sâlim (ö. 179/795).

b. Sıhhat Durumu

Taberânî rivayetini nakleden Heysemî (ö. 807/1404), ravilerin sika olduklarını belirtmiştir.¹⁷² Münâvî, ravi Ebûbekir b. Velid ez-Zübeydi'nin teferrüdüne dikkat çekmiş ve isnadı hasen saymıştır.¹⁷³ Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn ve Elbânî, ravi Ebûbekir'in yer aldığı tariki onun meçhûlül-hâl olduğu gerekçesiyle zayıf bulmuşlar, ayrıca musanniflere yakın ravilerden Bakıyye b. Velid ve Cerrah b. Melîh'in yer aldığı isnadları da zayıf saymakla beraber, daha iyi durumdaki Abdullah b. Sâlim'in

¹⁶⁸ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 424; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, II, 181; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, II, 469; İbn Hibbân, **Sikât**, III, 48; Zehebî, **Kâşif**, I, 285; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 134; a.mlf., **İsâbe**, I, 413.

¹⁶⁹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VI, 72; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 94; Ebû Dâvûd, **Merâsîl**, s. 246; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 129; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XVI, 363; Zehebî, **Kâşif**, I, 611; a.mlf., **Târîh**, VII, 142; Irâkî, **Tuhfetü't-tahsîl**, s. 191; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 331; a.mlf., **Tehzîb**, VI, 88; a.mlf., **İsâbe**, V, 179.

¹⁷⁰ Ebû Ümâme el-Bâhilî (I/30) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 123.

¹⁷¹ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 465; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, I, 254; İclî, **Sikât**, II, 255; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 111; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 393; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 684; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVI, 586; Zehebî, **Kâşif**, II, 228; a.mlf., **Târîh**, IX, 285; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 511; a.mlf., **Tehzîb**, IX, 443.

¹⁷² Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, V, 282.

¹⁷³ Bkz.: Münâvî, **Feyzu'l-kadîr**, IV, 317; a.mlf., **Teyssîr**, II, 132.

onlara mütâbaat ettiği gerekçesiyle isnadı hasen seviyesine çıkarmışlardır. Elbânî, ravi Bakıyye b. Velid'in tedlîsle bilindiğini ancak tahdis sigasını kullandığı için problem olmadığına dikkat çekmektedir.¹⁷⁴ Keşmîrî (ö. 1352/1933), Nesâî'nin şartına göre hadisin sahih olduğunu belirtir.¹⁷⁵

Görüldüğü gibi zayıf ravilerden ötürü alimler isnadları zayıf bulmakla beraber, birbirine mütâbi sayarak hasen ve sahih seviyeye çıkarmışlardır. Ortak raviler genelde tâdilî İbn Hacer'e göre dördüncü mertebesindeki ifadelerle anılmıştır. Ravi Abdü'l-A'lâ b. Adiy irsâlde anılmakla beraber, bu rivayeti naklettiği Sevbân onun irsâlde bulunduğu sahabiler arasında zikredilmemiştir. En problemli ravi meçhûlû'l-hâl sayılan Ebubekir'dir, ancak onun iki farklı mütâbii vardır. Cerrah genelde İbn Hacer'e göre tâdilî en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesinde sayılmış, Abdullah ise İbn Hacer'e göre dördüncü mertebede kabul edilmiştir. Bu durumda Abdullah'ın yer aldığı isnadın hasen lizâti, diğerlerinin ise hasen liğayrih seviyesine çıkabileceği görülmektedir.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin metni, basit farklar gözardı edilirse kaynakların hepsinde aynıdır. Bütün metinlerde yer alan “أَخْرَزَهُمَا اللَّهُ مِنَ النَّارِ” kısmı, Nesâî'nin *Sünen*'inde de mevcut iken Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında eksiktir.¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel'in “أَخْرَزَهُمْ”¹⁷⁷ ifadesi, diğer kaynaklarda “أَخْرَزَهُمَا”¹⁷⁸ şeklinde tesniye kalıbıyla geçmektedir. Ayrıca, tarihçi İbn Asâkir'in (ö. 570/1175) rivayetinde “أَخْرَزَهُمَا” yerine “أَجَارَهُمَا”¹⁷⁹ kaydı göze çarpmaktadır.

¹⁷⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXVII, 81; a.mlf., (thk. Zeyn), XVI, 295; Elbânî, *Sahîha*, IV, 570.

¹⁷⁵ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 140.

¹⁷⁶ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 28.

¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 278.

¹⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 72-73; Nesâî, “Cihâd”, 41; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 28; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VII, 23-24; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 176.

¹⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LII, 248.

7. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ma'mer b. Râşid metni:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيُوشِكَنَّ أَنْ يَنْزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا عَدْلًا وَإِمَامًا مُقْسِطًا يَكْسِرُ الصَّلِيبَ
وَيَقْتُلُ الْخَنَزِيرَ وَيَضَعُ الْجِزْيَةَ وَيَفِيضُ الْمَالَ حَتَّى لَا يَقْبَلَهُ أَحَدٌ

“Hayatım kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, Meryem oğlu İsa’nın âdil bir hakim olarak sizin içinize inmesi şüphesiz çok yakındır. O, haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracaktır. (O zaman) mal o kadar çoğalıp artacak ki, hiç kimse mal kabul etmez olacaktır.”

Bu hadisi Ma'mer b. Râşid, Tayâlisî, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmektedir.¹⁸⁰

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Ma'mer b. Râşid
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Evzâî (Abdurrahman b. Amr)
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→İbn Ebû Zî'b
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Yunus b. Yezid
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Leys b. Sa'd
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Süfyan b. Uyeyne
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Salih b. Keysan
Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî→Zem'a b. Salih
Ebû Hureyre→Atâ b. Mînâ→Said b. Ebî Said el-Makburî→Leys b. Sa'd→Haccac b. Muhammed
Ebû Hureyre→Atâ b. Mînâ→Said b. Ebî Said el-Makburî→Leys b. Sa'd→Ebu'n-Nadr (Haşim b. Kâsım)
Ebû Hureyre→Atâ b. Mînâ→Said b. Ebî Said el-Makburî→Leys b. Sa'd→Kuteybe b. Saîd

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):¹⁸¹

2) Diğer Raviler

Sahabi ravi Enes b. Mâlik'ten sonra ravi sayısı dağılım göstermekte ve Said b. Müseyyeb (ö. 93/711) ve Atâ b. Mînâ (ö. ?) üzerinden gitmektedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 399; Tayâlisî, **Müsned**, s. 303; Humeydî, **Müsned**, II, 468, 469 (1098. hadis müphem isnadla); İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494; **Ahmed b. Hanbel**, II, 240, 272, 493, 538; **Buhârî**, “Büyû”, 102, “Mezâlim”, 31; “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “İmân”, 242-243; **Tirmizî**, “Fiten”, 54; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33. Ayrıca bkz.: Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 99-100; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230.

¹⁸¹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

¹⁸² Humeydî'nin iki isnadından biri “Ebû Hureyre→Racül (Hakim b. Sa'd)→İmrân b. Zabyân→Süfyan b. Uyeyne” şeklinde istisna durumdadır. Bkz.: Humeydî, **Müsned**, II, 469.

a) *Said b. Müseyyeb (ö. 93/711) tariki*¹⁸³

Said b. Müseyyeb (ö. 93/711): “A’lâmdan, sika, hüccet, fakih, ilim ve amelde baş tâci” vs.. pek çok övgü dolu ifadeyle anılmıştır. Mürsel rivayetleri olduğu bilinmektedir, ancak onun mürselleri en sağlam mürseller olarak kabul edilmiştir. Nitekim kendisinden sened soranlara, buna gerek olmadığını zira sika ravilerden aldığını söylemiştir.¹⁸⁴

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741).¹⁸⁵

Bu tarikin ortak ravisi Zührî’den sonra da ravi dağılımı söz konusudur. Ondan nakleden raviler Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâî (Abdurrahman b. Amr) (ö. 157/773), İbn Ebû Zi’b (ö. 158/774), Yunus b. Yezid (ö. 159/775), Leys b. Sa’d (ö. 175/791), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813), Salih b. Keysan (ö. ?) ve Zem’a b. Salih (ö. ?)’tir.

b) *Atâ b. Mînâ (ö. ?) tariki*¹⁸⁶

Atâ b. Mînâ (ö. ?): İbn Hibban tarafından *Sikât*’ta zikredilen bir ravidir. Hakkında, “Ebû Hureyre’den rivayet eden maruf ravilerdendir, insanların en salihlerinden faziletli bir kimsedir.” denmiş, genelde tâdilî İbn Hacer’e göre dördüncü mertebesindeki “sadûk” tabiriyle anılmıştır. İmam Mâlik’in *Muvatta*’ı hariç tutulursa biri Buhârî’de olmak üzere *Kütüb-i Tis’a*’da toplam on sekiz rivayeti vardır.¹⁸⁷

Said b. Ebû Said el-Makburî (ö. 123/740): Bu raviyi sika kabul edip başkalarına tercih edenler bulunmakla beraber, tâdilî İbn Hacer’e göre dördüncü mertebe-

¹⁸³ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 399; Tayâlisî, *Müsned*, s. 303; Humeydî, *Müsned*, II, 468, 469; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494; **Ahmed b. Hanbel**, II, 240, 272, 538; **Buhârî**, “Büyü”, 102, “Mezâlim”, 31; “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “İmân”, 242; **Tirmizî**, “Fiten”, 54; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33. Ayrıca bkz.: Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

¹⁸⁴ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, II, 379; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 510; İclî, *Sikât*, I, 405; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 59; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 273; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1081; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XI, 66; Zehebî, *Kâşif*, I, 444; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 54; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 241; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 74.

¹⁸⁵ Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 38.

¹⁸⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 493; **Müslim**, “İmân”, 243. Ayrıca bkz.: Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99-100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 227, 230.

¹⁸⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 463; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 336; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 200; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1002; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XX, 119; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 192; *es-Sehâvî*, Ebu’l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman; *et-Tuhfetü’l-latîfe fî târîhi’l-Medineti’s-şerîfe*, I-II, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1414/1993, II, 262.

sindeki “sadûk, leyse bihî be’s (rivayeti alınabilir)” ifadeleriyle de anılmıştır. Ömrünün son dört senesinde ihtilâta maruz kalıp zabtının zayıfladığı belirtilmektedir. Zehebî, ihtilâttan ziyade yaşlılık hali arız olduğu, nitekim bundan sonra ondan hadis nakleden olmadığı kanaatini belirtmiş, örnek olarak da Süfyan b. Uyeyne’nin hadis almaya gittiğinde onun bu halini görünce ondan hadis rivayet etmekten vaz geçtiğini kaydetmiştir. Ancak Şube’nin, ihtilâtından sonra Said el-Makburî’nin kendilerine hadis rivayet ettiğine dair ifadesi bulunmaktadır. Diğer taraftan Hz. Âişe ve Hz. Ümmü Seleme’den yaptığı nakillerin mürsel olduğu, ayrıca Ebû Hureyre’den semâi bulunmadığı belirtilmiştir. Ondan nakledenler arasında en iyisinin Leys b. Sa’d olduğu söylenmiştir; nitekim Leys, bu rivayeti ondan almıştır.¹⁸⁸

Leys b. Sa’d (ö. 175/791).¹⁸⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Leys’ten sonraki ravi dağılımı şu şekildedir: Haccac b. Muhammed (ö. 206/821), Ebu’n-Nadr (Haşim b. Kâsım) (ö. 207/822) ve Kuteybe b. Said (ö. 240/854).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî’nin “hasen-sahih” kaydını düştüğü “Ebû Hureyre→Said b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî” ortak isnadıyla gelen ilk tarik hakkında *Şerhu’s-sünne* sahibi Muhyissünne el-Beğavî (ö. 516/1121) sıhhatinde ittifak bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹⁰ Hatîb et-Tebrîzî (ö. 737/1336)’nin sahihler kısmında yer verdiği¹⁹¹ hadis, Ahmed Muhammed Şâkir, Şuayb Arnaût ve M. Nâsiruddîn el-Elbânî gibi son dönem muhakkik alimleri tarafından da isnadı sahih olarak değerlendirilmiştir.¹⁹² “Ebû Hureyre→Atâ b. Mînâ→Said b. Ebû Said el-Makburî→Leys b. Sa’d” isnadıyla

¹⁸⁸ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 145; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 474; İclî, *Sikât*, I, 399; İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 75; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 391; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 284; **İbn Abdülberr**, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed; *et-Temhîd*, I-XXIV, Vizâratü umûmî’l-evkâfî ve’ş-şüûnî’l-İslâmiyye, Mağrib, 1387/1967, IV, 150; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1079; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, X, 466; Zehebî, *Kâşif*, I, 437; a.mlf., *Mîzânü’l-i’tidâl*, III, 204; a.mlf., *Tezkirâtü’l-huffâz*, I, 116; Alâî, *Kitâbü’l-muhteliîn*, s. 39; a.mlf., *Câmiu’t-tahsîl*, s. 184; Sibt İbnü’l-Acemî, *Men rumiye bi’l-ihtilât*, s. 58; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 236; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 34.

¹⁸⁹ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 80.

¹⁹⁰ Bkz.: Beğavî, *Şerhu’s-sünne*, XV, 81.

¹⁹¹ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbîh*, III, 1523.

¹⁹² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VII, 98; a.mlf., (thk. Arnaût), XV, 230; **el-Elbânî**, Muhammed Nâsiruddîn; *Sahîhu’l-Câmiu’s-sagîr ve ziyâdetüh*, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, II, 1191.

gelen diğer tarik de hem Beğavî hem de Tebrîzî tarafından sahih sayılmıştır.¹⁹³ Hamza Zeyn ve Şuayb Arnaût gibi yakın dönem alimleri de isnadın sahih olduğunu söylemektedir.¹⁹⁴ İbn Hibbân, her iki tarikin de mahfuz olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁵

Ancak bütün bunların yanında Zem'a b. Salih'in çok yanılma, sika ravilere muhalefet, vehim; Yunus b. Yezid'in vehim ve hafıza bozukluğu; Said el-Makburî'nin irsâl ve hafıza bozukluğu gibi kusurlarla tenkide uğradığı, ayrıca tedlîsle anılan Zührî'nin bu rivayeti "عن" ¹⁹⁶ lafzıyla naklettiği unutulmamalıdır.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin metinleri kaynaklara göre büyük oranda paralellik arz etmekle beraber özellikle Atâ b. Mînâ tarikiyle¹⁹⁷ gelen metinlerde bazı ilaveler bulunmaktadır. Ma'mer b. Râşid dahil olmak üzere kaynakların çoğunda metin "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ" şeklinde başlarken, Tayâlisî metninde¹⁹⁸ bu yemin kısmı yoktur. Bütün kaynaklarda "لَيُوشِكَنَّ" şeklinde çift tekidli olarak gelen ifade, Süfyan b. Uyeyne kanalıyla gelen Humeydî ve Ahmed b. Hanbel metinlerinde "يُوشِكُ"¹⁹⁹ şeklindedir. Atâ b. Mînâ tarikiyle gelen metinler ise "وَاللَّهُ لَيَنْزِلَنَّ" ya da sadece "لَيَنْزِلَنَّ" ifadesiyle başlamaktadır. Süfyan b. Uyeyne kanalıyla gelen İbn Ebû Şeybe, Buhârî ve İbn Mâce metinlerinde ise, yemin ya da tekidli ifadelerin yerini "لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَنْزَلَ" şeklindeki bir giriş almıştır.²⁰⁰ Yine "ابْنُ مَرْيَمَ" kaydı Tayâlisî metninde "عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ" olarak

¹⁹³ Bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XV, 82; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1523.

¹⁹⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 467; a.mlf., (thk. Arnaût), XVI, 255; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 230.

¹⁹⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

¹⁹⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 399; Tayâlisî, *Müsned*, s. 303; Humeydî, *Müsned*, II, 468; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494; Ahmed b. Hanbel, II, 240, 272, 493, 538; Buhârî, "Büyü", 102, "Mezâlim", 31; "Enbiyâ", 49; Müslim, "İmân", 242-243; Tirmizî, "Fiten", 54; İbn Mâce, "Fiten", 33; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99-100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 493; Müslim, "İmân", 243; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99-100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 227, 230.

¹⁹⁸ Tayâlisî, *Müsned*, s. 303.

¹⁹⁹ Humeydî, *Müsned*, II, 468, 469; Ahmed b. Hanbel, II, 240.

²⁰⁰ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494; Buhârî, "Mezâlim", 31; İbn Mâce, "Fiten", 33.

ve “حَكَمًا عَدْلًا وَإِمَامًا” kaydıyla yer almıştır. Ma’mer b. Râşid metninde “حَكَمًا مُقْسِطًا”²⁰¹ kaydıyla gelen ifade, diğerlerinde şu alternatifleriyle gelmektedir: “حَكَمًا مُقْسِطًا وَإِمَامًا عَدْلًا/عَدِلًا”, “حَكَمًا/حَاكِمًا وَعَدْلًا”, “حَكَمًا مُقْسِطًا”, “حَكَمًا مُقْسِطًا وَإِمَامًا عَدْلًا/عَدِلًا”, “حَكَمًا مُقْسِطًا وَحَكَمًا عَدْلًا”, “حَكَمًا وَإِمَامًا مُقْسِطًا”, “حَكَمًا وَحَكَمًا عَدْلًا”, “حَكَمًا وَحَكَمًا عَدْلًا/عَدِلًا”, “حَكَمًا وَحَكَمًا عَدْلًا/عَدِلًا”. Diğer bütün metinlerde “haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması” şeklinde sıralanan icraatlar, Tayâlisî metninde “domuzu öldürmesi, haçı kırması, cizyeyi kaldırması” şeklinde farklı sıralanmış durumdadır.²⁰² Atâ b. Mînâ kanalıyla gelen metinlerde “فَلْيَكْسِرَنَّ الصَّلِيبَ وَلْيَقْتُلَنَّ الْخَزِيرَ وَلْيَضَعَنَّ الْجِزْيَةَ”²⁰³ şeklinde tekidli olarak yer aldığı görülen ifadeler, diğerlerinde tekidsiz gelmektedir. Ayrıca diğer tariklerde yer almayan “وَلْتَشْرَكَنَّ الْقِلَاصُ فَلَا يُسْعَى عَلَيْهَا وَلْتَذْهَبَنَّ الشَّحْنَاءُ” ilavesi, sadece Atâ b. Mînâ tarikinde mevcuttur. Aynı tekidli üslubun devamı olarak bu tarikte metin “وَلْيَدْعُوْنَ إِلَى الْمَالِ فَلَا يَقْبَلُهُ أَحَدٌ” ifadesiyle biterken, diğer tariklerin hemen hepsinde “وَيَفِيضُ الْمَالُ حَتَّى لَا يَقْبَلَهُ أَحَدٌ” ifadesiyle sonlanmaktadır. “Ebû Hureyre→Saîd b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî” tarikinin devamındaki sekiz raviden sadece Salih b. Keysan (ö. ?) kanalıyla gelen tarikin²⁰⁴ sonunda “حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الْوَاحِدَةُ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا” ifadesi ve ardından Ebû Hureyre’nin “Ehl-i kitaptan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet günü gelince de o, onların aleyhine şahitlik edecektir.”²⁰⁵ meâlindeki âyeti okuması ziyade olarak yer almaktadır.

8. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

يُوشِكُ مَنْ عَاشَ مِنْكُمْ أَنْ يَلْقَى عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ إِمَامًا مَهْدِيًّا وَحَكَمًا عَدْلًا فَيَكْسِرُ الصَّلِيبَ وَيَقْتُلُ
الْخَنَزِيرَ وَيَضَعُ الْجِزْيَةَ وَتَضَعُ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا

“İçinizden ömrü olanların, hidayet rehberi bir imam ve âdil bir hakim olarak aranızda inen Meryem oğlu İsa ile karşılaşması yakındır. O, haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracaktır ve (o zaman) savaş da ağırlıklarını (silâh ve malzemelerini) bırakacaktır.”

İlk üç asır hadis musannifleri arasında bu hadisi sadece Ahmed b. Hanbel rivayet etmektedir.²⁰⁶

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Hişam b. Hassan

Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Abdullah b. Avn (Ebû Avn)

Ebû Hureyre→Velid b. Rebâh→Kesîr b. Zeyd→Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Muhammed b. Abdullah)

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676).²⁰⁷

2) Diğer Raviler

Sahabi ravi Ebû Hureyre'den sonra ravi dağılımı şu iki ravi üzerinden devam etmektedir: Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) ve Velid b. Rebâh (ö. 117/735).

a) Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) tariki

Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728).²⁰⁸

Bu tarikte son ortak ravi İbn Sîrîn'den sonraki ravi dağılımı şu şekildedir:

²⁰⁶ “Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→...” tarikiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 411. Ayrıca bkz.: Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, II, 79; a.mlf., **el-Mu'cemü's-sağîr**, I, 69; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 569; “Ebû Hureyre→Velid b. Rebâh→Kesîr b. Zeyd...” tarikiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 394. Hadisin değerlendirmesini yapan Heysemî, Sââtî, Elbânî, Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn gibi alimler bir problemten söz etmemişlerdir. Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VIII, 5; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 89; **el-Elbânî**, Muhammed Nâsiruddîn; **Kıssatü'l-mesîhi'd-deccâl ve nüzûli İsâ (a.s.) ve katlihî iyyâhü alâ siyâki rivayeti Ebû Ümâme (r.a.) muzâfen ileyhi mâ sahha an ğayrihî mine's-sahâbeti (r.anhüm)**, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman, 1421/2000, s. 99; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 112, 174; a.mlf., (thk. Arnaût), XV, 62, 188.

²⁰⁷ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²⁰⁸ Ebû Hureyre (I/10) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 60.

Hişam b. Hassan (ö. 148/765) ve Abdullah b. Avn (Ebû Avn) (ö. 151/768).

b) Velid b. Rebâh (ö. 117/735) tariki

Velid b. Rebâh (ö. 117/735): Genelde tâdilî dördüncü sırasındaki “sadûk” tabiriyle anılmıştır. İbn Hacer’e göre tâdilî en alt (ya da cerhî en hafif) mertebesindeki “sâlihu’l-hadis” ifadesiyle zikredenler de bulunmaktadır.²⁰⁹

Kesîr b. Zeyd (ö. 158/774): Tâdilî değişik mertebelerini ifade eden “sika, salih, sadûkun yuhtü, leyse bihî be’s” gibi lafızlarla ananlar olmuştur. Ancak bu ravi hakkında alimler daha çok cerh ifade eden “leyyin (hadis rivayetinde gevşek), leyse bi-zâke’l-kavî (rivayeti o kadar kuvvetli değil), leyse bi-kavî (zaptı kuvvetli değil), leyse bi-şey (hiçbir şey değil)” gibi ifadeler kullanmışlar, Nesâî ve başkaları doğrudan “zayıf” demişlerdir. İbn Hibban’ın onu ayrıca cerhe uğrayan ravilere dair eserine de alması bundan olsa gerektir. İbn Hibbân, “Az rivayeti olmasına rağmen çokça hataları vardır, teferrüd ettiği rivayetlerde onunla ihticac etmek istemem (كان كثير الخطأ على قلة روايته لا يعجبني الاحتجاج به إذا انفرد)” demektedir. Yahya b. Maîn’in bir seferinde “leyse bi-zâke’l-kavî” deyip, bir başka seferinde “sika” demesi de bu ravide cerh ve tâdilî birleştiğine bir örnektir.²¹⁰

Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Muhammed b. Abdullah) (ö. 203/818): Gündüzleri sürekli oruç tuttuğu, geceleri de ibadetle geçirdiği belirtilen bir ravidir. Muhammed b. Beşşar (Bündâr) (ö. 252/866) onun hakkında “Hıfzı ondan daha iyisini görmedim.” demiştir. Genelde sika olduğu kaydedilmiştir. “Sadûk, leyse bihî be’s” diyenler de olmuştur. Ancak vehim sahibi olduğu (له أوهام), Süfyan es-Sevrî hadislerinde hataları bulunduğu (إلا أنه قد يخطئ في حديث الثوري) kayıtlar arasındadır. Ayrıca

²⁰⁹ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IX, 4; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 493; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXXI, 11; Zehebî, *Kâşif*, II, 351; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 581; a.mlf., *Tehzîb*, III, 204.

²¹⁰ Bkz.: Nesâî, *Duafâ*, I, 89; Ukaylî, *Duafâ*, I, 89; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 150; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 354; a.mlf., *Mecrûhîn*, II, 222; İbn Adiyy, *Duafâ*, VI, 67; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIV, 113; Zehebî, *Kâşif*, II, 144; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 22; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 459.

Iclî, onun sika olmakla beraber Şia'ya meylettiğini (ثقة وكان يتشيع) ifade etmiştir.²¹¹

İlk dönem Şîî ricâl kitaplarında kendisine yer verilmemekle birlikte, muasır Şîî araştırmacıların onu zikrettikleri belirtilmektedir.²¹²

b. Sıhhat Durumu

Velid b. Rebâh tarikiyle gelen isnad hakkında Heysemî, ekseriyetin zayıf gördüğü Kesîr b. Zeyd'i hariç tutarak kalan ravilerin sika olduklarını belirtmiştir. İsnadı sahih sayan Hamza Zeyn'e mukabil Şuayb Arnaût, hadisin merfû kısmını (Velid b. Rebâh kanalıyla gelen tarikinde yer alan Ebû Hureyre'nin sözü dışındaki kısmı) sahih, isnadı ise hasen saymaktadır.²¹³ İbn Sîrîn tarikinin isnadını Elbânî, Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn sahih saymışlardır.²¹⁴

Ancak Kesîr b. Zeyd dışında bid'at ve vehim kusuruyla tenkide uğramış Ebû Ahmed ez-Zübeyrî de dikkate alınarak isnadın yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

c. Metin Mukayesesi

Hiz. Âişe'den de mervî olan²¹⁵ bu rivayetin Ebû Hureyre'den İbn Sîrîn kanalıyla gelen tariki,²¹⁶ hadise yer veren kaynaklarda hemen hemen aynı metinle kaydedilmiştir. Şu kadar var ki Ahmed b. Hanbel'in “أَنَّ يَلْقَى”²¹⁷ kaydı Taberânî'de “أَنَّ

²¹¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 402; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 133; Iclî, *Sikât*, II, 242; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 297; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 58; Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, V, 402; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 652; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 476; Zehebî, *Kâşif*, II, 186; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 357; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 204; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 487; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 227.

²¹² Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 273-274.

²¹³ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 5; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 89; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 112; a.mlf., (thk. Arnaût), XV, 62.

²¹⁴ Bkz.: Elbânî, *Kıssatü'l-mesîh*, s. 99; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XV, 188; a.mlf., (thk. Zeyn), IX, 174.

²¹⁵ Bkz.: *Mücahid b. Cebr*, Ebu'l-Haccâc; *Tefsîru Mücahid*, el-Menşûrâtü'l-ilmiyye, Beyrut, tsz., s. 598; *el-Beyhakî*, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn; *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsâr anî'l-İmam eş-Şâfiî*, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, V, 133, V, 133.

²¹⁶ *Ahmed b. Hanbel*, II, 411; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, II, 79; a.mlf., *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 69; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 569.

²¹⁷ *Ahmed b. Hanbel*, II, 411.

²¹⁹, ”إماما حكما“ Taberânî’nin *Evsat*’ında kaydı ise ”إماما مهديًا وحكمًا عدلاً“²¹⁸, يرى *Sağîr*’inde ²²⁰”إماما حكما عدلاً“ şeklindedir. Ahmed b. Hanbel metninde²²¹ haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması şeklinde sıralanan icraatlar, diğerlerinde tam tersinden sıralanmış durumdadır. İbn Sîrîn kanalıyla gelen tarikteki “ وَتَضَعُ ” ifadesi yerine Velid b. Rebâh kanalıyla gelen diğer Ahmed b. Hanbel metninde ²²²”وَتَكُونُ الدَّعْوَةُ وَاحِدَةً“ kısmı mevcuttur, ayrıca Ebû Hureyre’ye ait “أَوْ أَقْرَبُوهُ السَّلَامَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُحَدِّثُهُ فَيَصَدِّقُنِي فَلَمَّا حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ قَالَ ”أَقْرَبُوهُ مِنِّي السَّلَامَ“ ilavesi yer almaktadır.

9. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَطَالَ بِي عُمْرٌ أَنْ أَلْقَى عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِنْ عَجَلَ بِي مَوْتُ فَمَنْ لَقِيَهُ مِنْكُمْ فَلْيَقْرِئْهُ مِنِّي السَّلَامَ

“Ömrüm vefa ederse Hz. İsa’ya yetişmeyi ümit ediyorum. Yok eğer daha önce vefat edersem, içinizden ona ulaşan benden selam söylesin.”

Bu hadisi de sadece Ahmed b. Hanbel²²³ rivayet etmektedir; biri merfû, ikisi mevkûf olarak gelmiştir. “Ebû Hureyre→Muhammed b. Ziyad→Şube b. Haccac” kısmı bütün tariklerde ortaktır. Rivayetin “ مِنْ أَدْرَكَ مِنْكُمْ عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ فَلْيَقْرَأْهُ مِنِّي ” kısmını Hâkim, Enes b. Mâlik’ten merfû olarak nakletmektedir.²²⁴ Ebû Hu-

²¹⁸ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, II, 79; a.mlf., *el-Mu’cemü’s-sağîr*, I, 69.

²¹⁹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, II, 79.

²²⁰ Taberânî, *el-Mu’cemü’s-sağîr*, I, 69.

²²¹ Ahmed b. Hanbel, II, 411.

²²² Ahmed b. Hanbel, II, 394.

²²³ Ahmed b. Hanbel, II, 298, 299.

²²⁴ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 587.

reyre'nin, hadisin ardından Hz. İsa'ya selam gönderdiği bundan başka rivayetler de mevcuttur.²²⁵

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Muhammed b. Ziyad→Şube b. Haccac→Muhammed b. Cafer (Gunder)
Ebû Hureyre→Muhammed b. Ziyad→Şube b. Haccac→Yezid b. Harun

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):²²⁶

2) Diğer Raviler

Muhammed b. Ziyad el-Cümahî (ö. 120/738): Genelde sika ve sebt kabul edilmiş, “sadûk” diyerek İbn Hacer’e göre dördüncü mertebede zikreden de olmuştur. Zehebî onun bazı mürsel rivayetleri bulunduğunu, İbn Hacer ise onun Fadl b. Abbas’tan olan rivayetlerinin mürsel olduğunu belirtmektedirler.²²⁷

Şube b. Haccac (ö. 160/776): Hemen herkes tarafından “sika, hafız, mütkın, sebt, hüccet, hadiste emîru’l-müminîn vs..” tâdilde sahabeden sonraki en üst mertebedeki ravileri belirtmek için kullanılan tabirlerle anılmıştır. İclî, onun bazı ravi isimlerinde ufak-tefek hataları olduğunu kaydetmiştir. Diğer taraftan onun bir dönemde Râfızî düşüncelere sahip olduğunu belirten Yezîd b. Züray’ (ö. 182/798) şöyle demektedir: “Şube Basra’ya geldiğinde Râfızîlerin çirkin görüşüne sahipti (ورأيه رأى) (سوء خبيث يعنى الترفض); ne zaman bu fikirlerinden vaz geçti, işte ancak o zaman ara-

²²⁵ Bkz.: “فَأَقْرَأُوهُ أَوْ أَقْرَأَهُ السَّلَامَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُحْدِثُهُ فَيُصَدِّقُنِي فَلَمَّا حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ قَالَ: “أَقْرَأُوهُ مِنِّي السَّلَامَ” Ahmed b. Hanbel, II, 394, “أَقْرَأُوهُ مِنِّي السَّلَامَ” Hâkim, Müstedrek, II, 651, “فمن أدركه منكم فليقرأ عليه السلام قال أبو هريرة أني لأرجو أن أكون أول” Taberânî, el-Mu’cemü’l-’evsat, V, 141; a.mlf., el-Mu’cemü’s-sağîr, II, 30, “فليقرأ عليه من أبي هريرة السلام” İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 498, “والله إني لأرجو أن أدرك عيسى وأحدثه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فيصدقني” Ma’mer b. Râşid, el-Câmi’, XI, 402, “فمن أدركه منكم فليقرئه مني السلام” İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 494.

²²⁶ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²²⁷ Bkz.: Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, I, 82; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta’dîl, VII, 257; İbn Hibbân, Sikât, V, 372; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, XXV, 217; Zehebî, Kâşif, II, 172; a.mlf., Siyeru a’lâm, V, 262; İbn Hacer, Takrîb, I, 479; a.mlf., Tehzîb, IX, 149.

mızda yer buldu.” Nitekim İbn Kuteybe ve Şehristânî’nin de onu Şîî raviler listesinde zikrettikleri görülmektedir.²²⁸ Ayrıca pek çok Şîî ricâl kitabında da kendisine yer verildiği vurgulanmaktadır.²²⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Şube’den sonraki ravi dağılımı Muhammed b. Cafer (ö. 193/808) ve Yezid b. Harun (ö. 206/821) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Heysemî, merfû ve mevkûf her iki seneddeki ravilerin *Sahîhayn* ravileri olduğunu söylemektedir. Yakın dönem alimlerinden Sââtî, Keşmîrî, Ahmed Muhammed Şâkir ve Şuayb Arnaût genelde Heysemî’den nakilde bulunmakla yetinmişlerdir. Şuayb Arnaût ilaveten isnadın Buhârî ve Müslim’in şartına göre sahih olduğunu ifade etmektedir.²³⁰

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin metinleri, basit farklar dışında aynı sayılır. Merfû tarikteki²³¹ “إِنْ طَالَ” “فَمَنْ لَقِيَهُ مِنْكُمْ”²³²; “إِنْ طَالَتْ بِي حَيَاةٌ أَنْ أُدْرِكَ” ifadesi, mevkûf tarikte “بِي عُمْرٍ أَنْ أَلْقَى” kaydı ise “فَمَنْ أَدْرَكَ” şeklindedir.

²²⁸ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VII, 280; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, IV, 244; İclî, *Sikât*, I, 456; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 369; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 446; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; Hatîb Bağdâdî, *Târih*, IX, 260; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, I, 190; Mizzi, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XII, 479; Zehebî, *Kâşif*, I, 485; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 193; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 266; a.mlf., *İsâbe*, IV, 297.

²²⁹ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 333-334.

²³⁰ Bkz.: Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VIII, 5; Sââtî, *Bülûğu’l-emânî*, XX, 134, XXIV, 89; Keşmîrî, *Tasrih*, s. 180-181; Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VIII, 89-90, 99; a.mlf., (thk. Arnaût), XIII, 350-351, 358.

²³¹ Ahmed b. Hanbel, II, 298.

²³² Ahmed b. Hanbel, II, 298, 299.

10. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

يُنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ إِمَامًا عَادِلًا وَحَكَمًا مُقْسِطًا فَيَكْسِرُ الصَّلِيبَ وَيَقْتُلُ الْخَنَزِيرَ وَيُزْجِعُ السَّلَمَ وَيَتَّخِذُ السُّيُوفَ مَنَاجِلَ وَتَذْهَبُ حُمَةُ كُلِّ دَاتٍ حُمَةً وَتُنْزَلُ السَّمَاءُ رِزْقُهَا وَتُخْرِجُ الْأَرْضُ بَرَكَتَهَا حَتَّى يَلْعَبَ الصَّبِيُّ بِالثُّعْبَانِ فَلَا يَضُرُّهُ وَيُرَاعِي الْعَنَمَ الذَّنْبُ فَلَا يَضُرُّهَا وَيُرَاعِي الْأَسَدُ الْبَقَرَ فَلَا يَضُرُّهَا

Bu rivayette Hz. İsa'nın adâletli bir idareci ve hakem olarak inip, haçı kıracığı, domuzu öldüreceği, tekrar İslâm'ı hakim kılacağı, savaşları bitireceği; neticede zehirli olan her hayvanın zehrinin sökülüp alınacağı; semânın rızkını indirip arzın da bereketini ortaya çıkaracağı; küçük oğlan çocuğunun, elini yılanın ağzına soktuğu halde yılanın ona zarar vermeyeceği; kurdun koyun-keçi sürüsü içinde sürünün köpeği gibi olacağı; arslanın öküze çobanlık yaptığı halde ona zarar vermeyeceği dönemlerin yaşanacağı belirtiliyor.

Bu rivayet de sadece Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilen rivayetlerdendir.²³³

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ)→Haris b. Fudayl→Füleyh b. Süleyman→Süreyç b. Nu'man
Ebû Hureyre→Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ)→Haris b. Fudayl→Füleyh b. Süleyman→Muhammed b. Füleyh

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):²³⁴

2) Diğer Raviler

Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ) (ö. ?): Ricâl kitaplarında, bu isnaddaki şekliyle “Ebû Hureyre'den rivayette bulunup Haris b. Fudayl'a naklettiği açıkça zikredilen” sadece bir tane Ziyad b. Sa'd (ö. ?) vardır ve onun cerh-tâdil bakımından durumuna dair herhangi bir açıklamaya rastlanmamaktadır.²³⁵ Diğer taraftan Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer'in, yine bu isnaddaki şekliyle “Kendisi Ebû Hureyre'den, Haris b. Fudayl'ın da kendisinden” rivayette bulunduğunu belirttikleri ravi, Ziyad b. Mînâ'dır.

²³³ Ahmed b. Hanbel, II, 482. Ayrıca bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

²³⁴ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²³⁵ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 533; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 255.

Buna göre Ziyad b. Sa'd ile Ziyad b. Mînâ'nın aynı kişi olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ziyad b. Mînâ'yı İbn Hibban *Sikât*'ta zikretmiştir. Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984) onun hakkında "Leyyin (hadis rivayetinde gevşek)" demiş, Mizzî onu tanımadığını ve meçhul olduğunu (مجهول لا أعرفه) söylemiştir. İbn Hacer kendisi tâdilî en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesini ifade için kullanılan "makbul" tabiriyle zikretmekle beraber, İbnü'l-Medîni'nin "meçhul, tanımiyorum" (مجهول لا أعرفه) dediğini nakletmektedir.²³⁶ Görüldüğü gibi Ziyad b. Sa'd'ın Ziyad b. Mînâ olduğu kabul edilse bile onun durumu da çok net değildir; en iyi ihtimalle tâdilî İbn Hacer'e göre en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindedir ya da meçhûlül-hâl durumdadır. Başka kaynaklardan teyit edici bir bilgiye ulaşamasak da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik edenlerden Hamza Zeyn, Ziyad b. Sa'd'ın Ebû Hureyre'den semâî konusunda ihtilâf bulunduğunu kaydetmektedir.²³⁷

Haris b. Fudayl (ö. ?): Genelde sika sayılmakla beraber, hakkında "leyse bi-mahfûzî'l-hadîs (hadisi tercih edilmez), leyse bi-mahmûdî'l-hadîs (hadisi üstün tutulmaz)" gibi cerh ifadeleri de kullanılmıştır.²³⁸

Füleyh b. Süleyman (ö. 168/784): *Kütüb-i Tis'a*'da 207 rivayetine yer verilen bir ravidir ve İbn Hibban *Sikât*'ta zikretmiştir. Hakkında "lâ be'se bih (rivayette sakınca yok), salih (iyi sayılır), müstakîmü'l-hadîs, sadûkun kesîru'l-hatai (güvenilir olmakla beraber çok hata yapar), min ehli's-sıdk yehimû" gibi dört, beş ve altıncı sıradaki (adâletine güvenilen ancak zaptı bakımından kusurlu sayılan) tâdil lafızları zikredilmiştir. Diğer taraftan onun hakkında cerhin değişik mertebelerini ifade eden "işini sağlam yapmaz, leyse bi-kavî (zaptı kuvvetli değil), leyse bi'l-metîn, lâ yuhteccü bi-hadîsih (hadisleri delil olarak kullanılamaz), leyse bi-şey (hiçbir şey

²³⁶ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 311; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 367; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 546; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 258; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 520; Zehebî, *Kâşif*, I, 413; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 141; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 222; a.mlf., *Takrîb*, I, 221; a.mlf., *Tehzîb*, III, 334.

²³⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 430.

²³⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 279; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 86; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 136; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 271; Zehebî, *Kâşif*, I, 304; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 147; a.mlf., *Tehzîb*, II, 134; Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe*, I, 258.

değil), zayıf” gibi tabirlerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmekle beraber “sika’ya daha yakın” bulmuştur. Nitekim Dâraikutnî, bu ravide cerh-tâdil bakımından ihtilâf edildiğini belirtmekte, kendi kanaatini ise “lâ be’s bih” diyerek ortaya koymaktadır.²³⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Fülehy’ten sonra ravi dağılımı şu şekildedir: Süreyc b. Nu’mân (ö. 217/832) ve Muhammed b. Fülehy (ö. 197/812)’tir.

b. Sıhhat Durumu

“Ebû Hureyre→Ziyad b. Sa’d (Ziyad b. Mînâ)→Haris b. Fudayl→Fülehy b. Süleyman” şeklindeki isnadda Ahmed b. Hanbel’in tek kaldığını hatırlatan İbn Kesîr (ö. 774/1372), “ceyyid, kavi, salih” tabirleriyle isnadı hasenden iyi bulmakla beraber sahih seviyesinde görmediğine işaret eder.²⁴⁰ Hamza Zeyn, hadisin sahih olduğunu söylemekte, ancak Ziyad b. Sa’d’ın Ebû Hureyre’den semânın şüpheli olduğunu kaydetmektedir. Nitekim Şuayb Arnaût da bu ravideki karışıklıktan ötürü isnadın hasen olmasını daha elverişli bulmaktadır.²⁴¹ Nitekim hadise yer veren isnadlarda Ziyad b. Sa’d (Ziyad b. Mînâ), Ebû Hureyre’den “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁴² Ancak bu raviyle ilgili problem bununla sınırlı değildir; İbnü’l-Medînî ve Mizzî onun meçhul bir ravi olduğunu kaydetmektedirler. Kaldı ki Fülehy b. Süleyman da cerh ve tâdil teâruz ettiği bir ravidir. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde isnad hakkında sahih hükmünü vermek iyimser bir yaklaşım olacağı gibi, hasen demek dahi kolay olmayacaktır.

²³⁹ Bkz.: Nesâî, **Duafâ**, I, 87; Ukaylî, **Duafâ**, III, 466; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VII, 84; İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 324; İbn Şâhîn, **Men ihtelefe’l-ulemâ**, s. 79; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 30; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXIII, 317; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, III, 1054; Zehebî, **Kâşif**, II, 125; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 223; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, V, 442; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 152; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 448; a.mlf., **Tehzîb**, VIII, 272.

²⁴⁰ Bkz.: **İbn Kesîr**, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî; **en-Nihâye fi’l-fiteni ve’l-melâhim**, I-II, Dâru’l-hadîs, Kahire, tsz., I, 157; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XVI, 182.

²⁴¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XVI, 182; a.mlf., (thk. Zeyn), IX, 430.

²⁴² **Ahmed b. Hanbel**, II, 482; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 357.

c. Metin Mukayesesi

Ahmed b. Hanbel'deki “يُنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ إِمَامًا عَدْلًا”²⁴³ kısmının, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde “يُنْزِلُ عِيسَى إِمَامًا عَدْلًا”²⁴⁴ şeklinde yer aldığı ve rivayetin buradan sonrasının mevcut olmadığı görülmektedir.

11. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ma'mer b. Râşid metni:

إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ إِخْوَةٌ لِعَلَّاتٍ دِينُهُمْ وَاحِدٌ وَأُمَّهَاتُهُمْ شَتَّى وَإِنْ أَوْلَاهُمْ بِي عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِأَنَّهُ لَيْسَ بِنَبِيِّ وَبَيْنَهُ رَسُولٌ وَإِنَّهُ نَازِلٌ فِيكُمْ فَأَعْرِفُوهُ رَجُلٌ مَرْبُوعٌ الْخَلْقِ إِلَى الْبَيَاضِ وَالْحُمْرَةِ يَقْتُلُ الْخَنَزِيرَ وَيَكْسِرُ الصَّلِيبَ وَيَضَعُ الْجُزْيَةَ وَلَا يُقْبَلُ غَيْرَ الْإِسْلَامِ وَتَكُونُ الدَّعْوَةُ وَاحِدَةً لِرَبِّ الْعَالَمِينَ وَيُلْقِي اللَّهُ فِي زَمَانِهِ الْأَمْنَ حَتَّى يَكُونَ الْأَسَدُ مَعَ الْبَقَرِ وَالذَّنْبُ مَعَ الْغَنَمِ وَيَلْعَبُ الصَّبِيَانُ بِالْحَيَّاتِ لَا يَضُرُّ بَعْضُهُمْ بَعْضًا

Bu rivayette, bütün peygamberlerin dinleri bir, anneleri farklı olmaları yönüyle baba bir kardeşler gibi oldukları ve Peygamberimizin, Hz. İsa'ya insanların en yakını olduğu, zira onunla kendisi arasında başka bir peygamber olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın yeryüzüne ineceği, indiğindeki bazı şemâil özellikleri, onun domuzu öldüreceği, haçı kıracağı, cizyeyi kaldıracığı, yeryüzünde İslâm'dan başka din kalmayacağı, onun döneminde yeryüzünde fevkalâde bir emniyet dönemi yaşanacağı haber verilmektedir.

Hadisi rivayet edenler Ma'mer b. Râşid, Tayâlisî,²⁴⁵ İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'dur.²⁴⁶

²⁴³ Ahmed b. Hanbel, II, 482.

²⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

²⁴⁵ Kitapta olmasına rağmen kullandığım “el-Câmiu'l-kebîr v.2.0” programında Tayâlisî isnadlarından birinde olması gereken Katâde b. Diâme'nin yanlışlık eseri olarak metinden düştüğü farkedilmiştir. Bkz.: Tayâlisî, *Müsned*, s. 335.

²⁴⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401; Tayâlisî, *Müsned*, s. 331, 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Hişam b. Hassan
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Ma'mer b. Râşid
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Hişam b. Ebû Abdullah ed-Destüvâî
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Said b. Ebû Arûbe (Mihrân)
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Şeyban b. Abdurrahman
Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme→Hemmam b. Yahya

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):²⁴⁷

2) Diğer Raviler

Abdurrahman b. Âdem (ö. ?): Bu raviden Müslim ve Ebû Dâvûd bir, Ahmed b. Hanbel sekiz rivayette bulunmuştur. Hakkında “İbn Hibban *Sikât*’ta zikretmiştir, sika sayılmıştır, sadûktur.” gibi ifadeler kullanılmakla beraber, nesebi bilinmeyen biri olduğu belirtilmiştir. İbn Maîn’in “Onu tanımiyorum” (لا أعرفه), Ebû Hâtim’in “meçhul” (مجهول) dedikleri nakledilmiştir. İbn Adiyy, bu raviyi kendisinin de tanımadığını, zaten bu ilimde söz sahibi İbn Maîn’in tanımadığı bir raviyi başkalarının tanımasının bir şey ifade etmeyeceğini ve bu ravinin bilinen bir ravi olmayıp meçhul olduğunu eklemektedir. Nitekim hemen bütün ricâl alimleri İbn Maîn’in değerlendirmesini zikretmekle yetinmişlerdir.²⁴⁸

Katâde b. Diâme (ö. 117/735):²⁴⁹

Bu rivayetin son ortak ravisi Katâde’den sonra ravi dağılımı şöyledir: Hişam b. Hassan (ö. 148/765), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Hişam b. Ebû Abdullah ed-Destüvâî (ö. 154/770), Said b. Ebû Arûbe (Mihrân) (ö. 156/772), Şeyban b. Abdurrahman (ö. 164/780), Hemmam b. Yahya (ö. 165/781).

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, “İsnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim, *Sahih*’lerine alma-

²⁴⁷ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²⁴⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 254; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 209; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 83; İbn Adiyy, *Kâmil*, IV, 298; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 505; Zehebî, *Kâşif*, I, 620; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 375; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 258; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 88; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 336; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 122.

²⁴⁹ Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 48.

miştir.” demektedir, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.²⁵⁰ İbn Kesîr, “ceyyid, kavi” tabirleriyle isnadı hasenden iyi bulmakla beraber sahih seviyesinde görmediğine işaret eder.²⁵¹ İbn Hacer’in isnadı sahih saymasına ittibâen Elbânî ve Hamza Zeyn gibi alimler de isnadı sahih saymışlardır.²⁵² Ancak İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/939), Katâde’nin Abdurrahman’dan semâi bulunmadığına dair beyanı gözönüne alındığında isnad doğrudan munkatı duruma düşmüş olur.²⁵³ Nitekim Şuayb Arnaût da, Katâde’nin semâa kesin olarak delâlet eden bir ifade kullanmayıp an’aneyle naklettiğine dikkat çekmektedir. Ancak onun bu duruma rağmen hadisi sahih sayması²⁵⁴ ilginçtir.

Görüldüğü gibi isnadı sahih kabul edenler de olmakla beraber, özellikle Abdurrahman b. Âdem’in İbn Maîn, Ebû Hâtim, İbn Adıyy gibi alimler tarafından meçhul sayılması, Katâde’nin bid’at ve tedlîs kusuruyla itham edilmesi, özellikle de İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/939) onun Abdurrahman b. Âdem’den semâi bulunmadığını belirtmesi gözardı edilmemelidir. Hâkim, Katâde b. Diâme’yi yaptığı tedlîste kötü bir niyet taşıdığı düşünülemeyecek kategoride zikretmiştir. Alâî, ona semâ kaydı zikretme- se bile makbul saydığı 3. grupta yer vermektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²⁵⁵ Nitekim hadise yer veren isnadların “قال”²⁵⁶ lafzıyla olan Şeyban b. Abdur-

²⁵⁰ Hâkim, **Müstedrek**, II, 651; Zehebî, **Telhîs**, II, 651; Sââtî, **Bülûğu’l-emânî**, XXIV, 87-88.

²⁵¹ Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi’l-fiten**, I, 159.

²⁵² Bkz.: İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 493; Elbânî, **Sahîha**, V, 214; a.mlf., **Kıssatü’l-mesîh**, s. 100; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 157, 267.

²⁵³ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, **Merâsîl**, s. 173.

²⁵⁴ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 225, 234; a.mlf., (thk. Arnaût), XV, 154, 398.

²⁵⁵ Bkz.: İclî, **Sikât**, I, 359; Fesevî, **Ma’rife**, II, 161; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VII, 133; a.mlf., **Merâsîl**, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1397/1966, s. 173; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 321; **el-Hâkim**, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü’rî, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1397/1977, s. 103-104; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, III, 1064; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXIII, 498; Zehebî, **Kâşif**, II, 167; a.mlf., **Tezkiratü’l-huffâz**, I, 122; a.mlf., **Siyeru a’lâm**, V, 277; a.mlf., **Mizânü’l-i’tidâl**, V, 466; Alâî, **Câmiu’t-tahsîl**, s. 108, 113, 254; Irâkî, **Tuhfetü’t-tahsîl**, s. 262; Sıbt İbnü’l-Acemî, **Esmâü’l-müdellisin**, s. 267; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 453; a.mlf., **Tehzîb**, VIII, 315; a.mlf., **Tabakâtü’l-müdellisin**, s. 13, 43; a.mlf., **Nuket**, II, 642 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

²⁵⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 437.

rahman tariki hariç Katâde b. Diâme²⁵⁷ "عن" lafzını kullanmıştır. Bunlar düşünüldüğünde isnad yeniden değerlendirilmelidir.

c. Metin Mukayesesi

Öncelikle belirtelim ki bu rivayetin sadece "إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ إِخْوَةٌ لِعَلَّاتٍ دِينُهُمْ وَاحِدٌ" ve "وَأُمَمَاتُهُمْ شَتَّى وَإِنَّ أَوْلَاهُمْ بِي عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِأَنَّهُ لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ رَسُولٌ" kısmını Hemmam b. Münebbih, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd yine Ebû Hu-reyre'den rivayet etmişlerdir.²⁵⁸

Rivayet farklı kaynaklarda takdim-tehir, ilaveler gibi bir kısım farklarla nakle-dilmiştir. Sözgelimi bazı metinlerde "دِينُهُمْ وَاحِدٌ وَأُمَمَاتُهُمْ شَتَّى" ve "وَأُمَمَاتُهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ" olan ifadeler yer değiştirerek "الْبَيَاضَ وَالْحُمْرَةَ" ²⁶⁰ şekillerinde; "وَأُمَمَاتُهُمْ شَتَّى" ifadesi²⁶³ diğer bir kısmında "لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ بَيْنِي" ifadesi²⁶⁵ "وَأَنَا أَوْلَى النَّاسِ" ²⁶⁴ ifadesi²⁶⁶ yine "وَأَنَّهُ نَازِلٌ فَاذًا رَأَيْتُمُوهُ فَاعْرِفُوهُ" ifadesi²⁶⁷ "وَأَنَّهُ نَازِلٌ فَاذًا رَأَيْتُمُوهُ فَاعْرِفُوهُ" ²⁶⁸ ifadeleri yer değiştirilmiştir.

²⁵⁷ Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651.

²⁵⁸ Hemmam b. Münebbih, **Sahîfetü Hemmam**, s. 59; **Ahmed b. Hanbel**, II, 319, 457, 463, 482, 541; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48; **Müslim**, "Fedâil", 143-145; **Ebû Dâvûd**, "Sünnet", 13.

²⁵⁹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 437.

²⁶⁰ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401.

²⁶¹ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233.

²⁶² Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651.

²⁶³ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401.

²⁶⁴ Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225, 233.

²⁶⁵ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401.

²⁶⁶ Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233.

²⁶⁷ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225.

²⁶⁸ Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651.

şeklinde ilaveli yer almaktadır. Yine Hz. İsa'nın görünümüne dair “سَبَطٌ كَانَ رَأْسُهُ” ifadesi, diğer bütün kaynaklarda mevcutken Ma'mer b. Râşid metninde²⁶⁹ zikredilmemektedir. Ahmed b. Hanbel'in bir metninde “يَقْطُرُ وَإِنْ لَمْ يُصْبَهُ بَلَلٌ بَيْنَ مُمَصَّرَتَيْنِ”²⁷⁰ ilavesi yer almaktadır. Ardından gelen Hz. İsa'nın haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması gibi icraatleri genelde aynı kelimelerle sıralanmıştır. Ancak Tayâlisî metninde,²⁷¹ cizyeyi kaldıracağı hususu atlanmıştır. Ma'mer metninde “وَلَا يُقْبَلُ غَيْرَ الْإِسْلَامِ وَتَكُونُ الدَّعْوَةُ وَاحِدَةً لِرَبِّ الْعَالَمِينَ”²⁷² kaydıyla belirtilen husus, yakın ifadelerle de olsa bütün metinlerde yer almıştır. Bir farkla ki Ma'mer metninde²⁷³ göze çarpmayan Hz. İsa'nın Deccâl'i öldüreceği kısmı, diğerlerinde mevcuttur. Yine Ma'mer metninde “وَيُلْقِي اللَّهُ فِي زَمَانِهِ الْأَمْنَ حَتَّى يَكُونَ الْأَسَدُ مَعَ”²⁷⁴ lafzıyla anlatılan o dönemde fevkalâdeden bir emniyet dönemi yaşanacağına dair ifadeler, basit lafız farklılıklarıyla da olsa Ebû Dâvûd dışındaki diğer bütün kaynaklarda mevcuttur. Ma'mer metninde devamı olmayan metin, diğer kaynaklarda “فَيَمُكُّثُ أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ”²⁷⁵ ilavesiyle yer almakta, Ahmed b. Hanbel'in bir tariki ile Tayâlisî metinlerinde buna da ilaveten “وَيَذْفُونَهُ”²⁷⁶ kaydı bulunmaktadır.

²⁶⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401.

²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 406.

²⁷¹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 335.

²⁷² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401.

²⁷³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401.

²⁷⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 331 (Tayâlisî'nin bu tarikinde “فَيَمُكُّثُ...” cümlesinden önceki kısım hiç yer almıyor), 335; Ahmed b. Hanbel, II, 437.

12. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ma'mer b. Râşid metni:

كَيْفَ بِكُمْ إِذَا نَزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا فَأَمَّاكُمْ أَوْ قَالَ إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ

“Meryem oğlu İsa hakem olarak aranızda indiği ve size imam olduğu –ya da sizden biriniz imamken indiği– zaman bakalım hâliniz haliniz nasıl olacak?!”

Bu hadisi Ma'mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim rivayet etmektedirler.²⁷⁵

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→Ukayl b. Halid
Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→Ma'mer b. Râşid
Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→Evzâî (Abdurrahman b. Amr)
Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→Muhammed b. Abdullah
Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→İbn Ebû Zî'b
Ebû Hureyre→Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebî Katâde)→İbn Şihab ez-Zührî→Ziyad b. Sa'd el-Horasânî

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676).²⁷⁶

2) Diğer Raviler

Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebû Katâde) (ö. ?): Çok az rivayeti olup hakkında yeterince bilgi de bulunmayan bir ravi olan Nâfi' b. Abbas, hemen bütün alimler tarafından sika ravilerden sayılmıştır.²⁷⁷

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741).²⁷⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Zührî'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Ukayl b. Halid (ö. 144/761), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâî (Abdurrahman b. Amr) (ö. 157/773), Muhammed b. Abdullah b. Müslim (ö. 157/773), İbn Ebû Zî'b (ö.

²⁷⁵ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; **Ahmed b. Hanbel**, II, 272, 336; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “İmân”, 244-246. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 213; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-ewsat**, IX, 86.

²⁷⁶ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²⁷⁷ Bkz.: İclî, **Sikât**, II, 310; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 453; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 468; Mizzi, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIX, 278; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 270; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 558; a.mlf., **Tehzîb**, X, 362; **es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; **İs'âfü'l-mubatta bi ricâli'l-Muvatta'**, I-II, Dâru'r-reyyân, Kahire, 1408/1988, s. 28.

²⁷⁸ Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 38.

158/774) ve Ziyad b. Sa'd el-Horasânî (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Beğavî, hadisin sıhhatinde ittifak bulunduğunu söylemiş, Tebrîzî sahihler kısmında yer vermiştir.²⁷⁹ Şuayb Arnaût, Ahmed Muhammed Şâkir ve Hamza Zeyn de isnadı sahih görmektedir.²⁸⁰ Gerçi isnadda bazı mürsel rivayetlerinin bulunduğu ve ayrıca tedlîs yaptığı pek çok alim tarafından nakledilen Zührî bulunmaktadır.²⁸¹ Ancak Alâî, onun “عن” lafzıyla naklettiği rivayetlerin alimler tarafından makbul sayıldığını belirtmektedir ve onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmiştir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²⁸² Bu rivayetin farklı tariklerinde onun, Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebû Katâde)'den (ö. ?) “عن”²⁸³, “أخبرني”²⁸⁴ ve “أَنَّ”²⁸⁵ lafzıyla naklettiği görülmektedir.

c. Metin Mukayesesi

Hadis, bütün kaynaklarda hemen hemen aynı metinle yer almakla beraber bazı farklılıklar göze çarpar. Sözelimi bazı kaynaklarda “كَيْفَ بَكُمْ”²⁸⁶ lafzıyla zikredilen ifade, bazı metinlerde “كَيْفَ أَنْتُمْ”²⁸⁷ şeklinde yer alır. Ma'mer b. Râşid metninde

²⁷⁹ Bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XV, 82; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, III, 1523.

²⁸⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIII, 108, XIV, 152; a.mlf., (thk. A. M. Şâkir), VII, 397; a.mlf., (thk. Zeyn), VIII, 312; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 213.

²⁸¹ Bkz.: Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 335; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 287; Sıbt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müde'llisîn*, s. 181, 266; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, s. 13, 45; a.mlf., *Nüket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁸² Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; İbn Hacer, *Nüket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁸³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272, 336; Buhârî, “Enbiyâ”, 49; Müslim, “İmân”, 246; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 86.

²⁸⁴ Müslim, “İmân”, 244-245.

²⁸⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 213.

²⁸⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272, 336; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 86.

²⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 272, 336; Buhârî, “Enbiyâ”, 49; Müslim, “İmân”, 244-246; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 213.

kaydedilen “حَكَمًا=hakem/hâkim olarak”²⁸⁸ kaydı, senedinde Ma’mer b. Râşid’in yer aldığı Ahmed b. Hanbel rivayeti²⁸⁹ de dahil olmak üzere başka hiçbir metinde görülmemektedir. Yine Ma’mer b. Râşid metninde “فَأَمَّكُمْ أَوْ قَالَ إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ” şeklinde tereddütlü yer alan kısma Ahmed b. Hanbel, Ma’mer kanalıyla gelen tarikinde²⁹⁰ aynen tereddütlü olarak yer verirken, diğer tarikinde²⁹¹ sadece “وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ=Kendi imamınız başınızdayken” şeklinde tereddütsüz kaydetmiştir. Yani “فَأَمَّكُمْ=Size imam olur” kaydı mevcut değildir. Buhârî’nin de tereddütsüz olarak naklettiği rivayetin dört farklı tarikinde farklı ifadelerle yer veren Müslim’in metinlerinde de tereddüt göze çarpmamaktadır. İbn Hibbân ve Taberânî’nin metinlerinde de tereddüde yer yoktur. Görüldüğü gibi, Zührî’den nakledenler arasında sadece Ma’mer b. Râşid kanalıyla gelen iki tarikte tereddütlü olarak kaydedilen ifade, Zührî’den gelen diğer hiçbir tarikte mevcut değildir. Kanaatimizce bu durum, tereddüdün Ma’mer b. Râşid’e ait olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

13. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Ma’mer b. Râşid metni:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيُهْلَنَ ابْنُ مَرْيَمَ مِنْ فَجِّ الرُّوحَاءِ بِالْحَجِّ أَوْ بِالْعُمْرَةِ أَوْ لَيُنَيِّبَهُمَا

“Nefsim yed-i kudretinde olan Allah’a yemin ederim ki Meryem oğlu hac veya umre yahut ikisini birden yapmak için mutlaka Fecc-i Ravhâ’da telbiye getirecektir.”

Hadis Ma’mer b. Râşid, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel (beş farklı yerde), Müslim tarafından kaydedilmiştir.²⁹²

²⁸⁸ Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi**, XI, 400.

²⁸⁹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

²⁹⁰ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

²⁹¹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

²⁹² Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi**, XI, 400; Humeydî, **Müsned**, II, 440; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494 (mevkûf); **Ahmed b. Hanbel**, II, 240, 272, 290, 513, 540; **Müslim**, “Hac”, 216. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 232; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, V, 331; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, V, 2; a.mlf., **Şuabü’l-îmân**, III, 440; **İbn Ebû Hâtîm**, Abdurrahman b. Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris; **Tefsîru’l-Kur’ân**, I-X, Mektebetü’l-asriyye, Sayda, tsz., IV, 1113.

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Ubeydullah b. Ömer b. Hafs
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Ma'mer b. Râşid
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Evzâî (Abdurrahman b. Amr)
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Yunus b. Yezid
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Leys b. Sa'd
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Süfyan b. Uyeyne
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Muhammed b. Ebû Hafsa
Ebû Hureyre→Hanzale b. Ali el-Eslemî→İbn Şihab ez-Zührî→Süfyan b. Hüseyin

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):²⁹³

2) Diğer Raviler

Hanzale b. Ali el-Eslemî (ö. ?): Hakkında çok az bilgi bulunan bir ravidir. Onu sahabeden sayan İbn Mende'ye (ö. 395/1004) ilaveten kendisinden bahsedenlerin hepsi onun sika olduğunda müttefiktir. Ayrıca bu rivayetin bazı tariklerinde Hanzale, Ebû Hureyre'nin yaptığı yorum kısmının ona mı yoksa Peygamberimize mi ait olduğu konusunda tereddüt ortaya koymuştur. İbn Hacer, onun irsâl yaptığını nakletmektedir.²⁹⁴

İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741):²⁹⁵

Bu rivayetin son ortak ravisi Zührî'den sonra ravi dağılımı şöyledir: Ubeydullah b. Ömer b. Hafs (ö. 147/763), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâî (Abdurrahman b. Amr) (ö. 157/773), Yunus b. Yezid (ö. 159/775), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813), Muhammed b. Ebû Hafsa (ö. ?) ve Süfyan b. Hüseyin (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Beğavî hadisin sahih olduğunu, Müslim'in rivayet ettiğini söylemektedir.²⁹⁶ Sââtî (ö. 1378/1958), Ahmed Muhammed Şâkir ve Elbânî isnadı sahih görürken Şuayb Arnaût, Ahmed b. Hanbel'in iki farklı tarikinde yer alan Muhammed b. Ebû

²⁹³ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

²⁹⁴ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, III, 38; Fesevî, **Ma'rife**, I, 210; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 239; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, VII, 451; Zehebî, **Kâşif**, I, 358; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 184; a.mlf., **Tehzîb**, III, 55; a.mlf., **İsâbe**, II, 216; Sehâvî, **et-Tuhfetü'l-latîfe**, I, 310.

²⁹⁵ Hz. Ümmü Seleme (I/4) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 38.

²⁹⁶ Bkz.: Beğavî, **Şerhu's-sünne**, XV, 83.

Hafsa ve Muhammed b. Mus'ab'ın sika olmadıklarına dikkat çekerek bu iki isnadın hasen olduğunu belirtir. Şuayb Arnaût, Hanzale'den Buhârî'nin rivayette bulunmadığını hatırlatır.²⁹⁷

Ancak Zem'a b. Salih'in çok yanılma, sika ravilere muhalefet, vehim; Yunus b. Yezid'in vehim ve hafıza bozukluğu; Hanzale b. Ali'nin irsâl gibi kusurlarla tenkide uğradıkları, ayrıca tedlîsle anılan Zührî'nin bu rivayeti “قال”²⁹⁸ lafzıyla gelen Humeydî rivayeti hariç diğer bütün tariklerde Hanzale b. Ali el-Eslemî'den (ö. ?) “عن”²⁹⁹ naklettiği birlikte düşünüldüğünde isnadın yeniden değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

c. Metin Mukayesesi

Yeminle başlayıp tekidli fiillerle devam eden rivayetin hemen bütün tariklerinde metin sadece hac ve umre bağlamında, başka bir konudan bağımsız olarak yer almaktadır. Rivayete ilk yer veren Ma'mer b. Râşid'den sonraki kaynaklarda metinde kayda değer bir farklılık söz konusu değildir. Sözelimi “مِنْ فَجِّ الرُّوحَاءِ”³⁰⁰ kaydı, bazı metinlerde “بِفَجِّ الرُّوحَاءِ”³⁰¹ şeklindedir. Yine tariklerin bir kısmında “بِالْحَجِّ أَوْ”³⁰² ifadesinin “حَاجًّا أَوْ مُعْتَمِرًا أَوْ لَيْسِيَّتَهُمَا”³⁰³ şeklinde yer aldığı görülmektedir.

²⁹⁷ Bkz.: Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 88; Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VII, 106, 398, VIII, 20; a.mlf., (thk. Arnaût), XII, 217, XIII, 109, 280, XVI, 387, 571; a.mlf., (thk. Zeyn), IX, 532, 622; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 232; Elbânî, **Kıssatü'l-mesîh**, s. 99; a.mlf., **Sahîhu'l-Câmiu's-sağîr**, II, 1191.

²⁹⁸ Humeydî, **Müsned**, II, 440.

²⁹⁹ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494 (mevkûf); Ahmed b. Hanbel, II, 240, 272, 290, 513, 540; Müslim, “Hac”, 216; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 232.

³⁰⁰ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272.

³⁰¹ Humeydî, **Müsned**, II, 440; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494 (mevkûf); Ahmed b. Hanbel, II, 240, 513, 540; Müslim, “Hac”, 216; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 232; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, V, 331; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 2.

³⁰² Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272, 513.

³⁰³ Humeydî, **Müsned**, II, 440; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494 (mevkûf); Ahmed b. Hanbel, II, 240, 540; Müslim, “Hac”, 216; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 232; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, V, 331.

Sadece Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Hâtim'in yer verdiği, Zührî'den Süfyan b. Hüseyin kanalıyla gelen tarikte³⁰⁴ önemli farklılıklar mevcuttur. Bu rivayetin diğer hiçbir tarikinde yer almamakla beraber Ebû Hureyre'den gelen başka rivayetlerle paralel olan 'Hz. İsa'nın domuzu öldüreceği, haçı kıracağı' vs.. icraatların, bu tarikin başında da yer aldığı görülmektedir. Süfyan tarikinde göze çarpan ikinci bir ilave, rivayetin ardından Ebû Hureyre'nin "Ehl-i kitaptan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet günü gelince de o, onların aleyhine şahitlik edecektir."³⁰⁵ meâlindeki âyeti okuyup bunu "Hz. İsa ölmeden önce" şeklinde açıklamasıdır. Süfyan tarikinde üzerinde durulması gereken üçüncü bir fark da, Ebû Hureyre'den nakleden ravi Hanzale'nin "Bilemiyorum; bu açıklama Efendimize mi ait, yoksa Ebu Hureyre'nin sözü müydü?" şeklindeki tereddüdüdür.

14. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Müslim metni:

لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَنْزَلَ الرُّومُ بِالْأَعْمَاقِ أَوْ بِدَابِقٍ فَيُخْرِجُ إِلَيْهِمْ جَيْشٌ مِنَ الْمَدِينَةِ مِنْ خِيَارِ أَهْلِ الْأَرْضِ يَوْمَئِذٍ فَإِذَا تَصَافَوْا قَالَتِ الرُّومُ خَلُّوا بَيْنَنَا وَبَيْنَ الَّذِينَ سَبَّوْا مِنَّا نَقَاتِلَهُمْ فَيَقُولُ الْمُسْلِمُونَ لَا وَاللَّهِ لَا نُخَلِّي بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ إِخْوَانِنَا فَيَقَاتِلُونَهُمْ فَيَنْهَزُ ثُلُثٌ لَا يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ أَبَدًا وَيُقْتَلُ ثُلُثُهُمْ أَفْضَلُ الشُّهَدَاءِ عِنْدَ اللَّهِ وَيَفْتَتِحُ الثُّلُثُ لَا يُفْتَنُونَ أَبَدًا فَيَفْتَتِحُونَ قُسْطَنْطِينَ فَيَبْنِيانَهَا هُمُ يَقْتَسِمُونَ الْعَنَائِمَ قَدْ عَلَّقُوا سُيُوفَهُمْ بِالزُّيُتُونِ إِذْ صَاحَ فِيهِمُ الشَّيْطَانُ إِنَّ الْمَسِيحَ قَدْ خَلَقَكُمْ فِي أَهْلِيكُمْ فَيَخْرُجُونَ وَذَلِكَ بَاطِلٌ فَإِذَا جَاءُوا الشَّامَ خَرَجَ فَبَيْنَمَا هُمْ يُعِدُّونَ لِلْقِتَالِ يُسَوُّونَ الصُّفُوفَ إِذْ أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَيَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّهُمْ فَإِذَا رَأَوْا عَدُوَّ اللَّهِ ذَابَ كَمَا يَذُوبُ الْمَلْحُ فِي الْمَاءِ فَلَوْ تَرَكَهُ لَا نَذَابَ حَتَّى يَهْلِكَ وَلَكِنْ يَقْتُلُهُ اللَّهُ بِيَدِهِ فَيُرِيهِمْ دَمَهُ فِي حَرَّتِهِ

Rivayette Müslümanların Rumlarla savaşacağı belirtilmektedir. Rumlar, Şam bölgesinde Halep ile Antakya arasındaki A'mâk veya Dâbık denilen yere kadar gelirler ve yeryüzündeki o dönemin en hayırlılardan oluşan İslâm ordusu ile savaşır- lar. Müslümanların üçte birlik kısmı bozguna uğrayarak Allah'ın affından mahrum kalır, üçte biri ise Allah katında şehitlerin en faziletliyelerinden sayılarak şehit olur, kalan üçte biri ise muzaffer olur ve bunlar artık hiçbir fitneye maruz kalmazlar. Ge-

³⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 290; İbn Ebû Hâtim, Tefsîr, IV, 1113.

³⁰⁵ Nisâ, 4, 159.

riye kalan bu topluluk İstanbul'un fethine müyesser olur (veya sonrakilere nasip olacak fetih sürecini onlar başlatırlar³⁰⁶). Ganimet taksimi esnasında şeytan "Mesih Deccâl çıkıp aileleriniz üzerinde söz sahibi olmuş.." diye bir söylenti ortaya atınca bir kısmı telaşa kapılıp hemen ailelerine dönmek üzere Medine'ye hareket ederler. Haberin yalan olduğunu öğrenirler ancak Şam bölgesine geldiklerinde Deccâl gerçekten çıkmıştır. Ona karşı savaş hazırlığına başlarlar, namaz kılmak üzerelerken Hz. İsa nüzûl edip onlara namaz kıldırır ve ardından Deccâl'i ortadan kaldırır.

Bu hadisi ilk üç asır hadis musanniflerinden sadece Müslim rivayet etmiştir.³⁰⁷

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Zekvân (Ebû Salih)→Süheyl b. Ebû Salih→Süleyman b. Bilâl→Abdülhamid b. Ebû Üveys
Ebû Hureyre→Zekvân (Ebû Salih)→Süheyl b. Ebû Salih→Süleyman b. Bilâl→Muallâ b. Mansur

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):³⁰⁸

2) Diğer Raviler

Zekvân (Ebû Salih) (ö. 101/719): İbn Hacer tarafından ikinci tâdil mertebesinde sayılmıştır. Hakkında "sika-sika, sika-sebt, sika, sadûk, sâlihu'l-hadis, müstakîmü'l-hadîs, rivayeti delil olarak kullanılabilir" gibi tabirler zikredilmektedir.³⁰⁹

Süheyl b. Ebû Salih (ö. 138/755): Hakkında "sika ravilerdendir ancak başkası ona tercih edilir" diyenler olmuştur. Sadûk olmakla beraber ömrünün sonlarında ihti-

³⁰⁶ Hadiste fetihle ilgili "يُفْتَحُ" yerine "يُفْتَحُ" tabirinin geçmesi, bu ikinci ifadeyi daha uygun kılmaktadır. Bkz.: Aliyyülkârî, *Mirkât*, V, 159.

³⁰⁷ **Müslim**, "Fiten", 34. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 224; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 529; Dâni, **el-Fiten**, VI, 1114-1115. Hadisin şerhini yapan Kâdî İyâz, Kurtubî, Nevevî, Übbî, Suyûtî, Aliyyülkârî, Mübârekfûrî gibi alimler, bir problemten söz etmemişlerdir. Bkz.: Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, VIII, 435; **el-Kurtubî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferah; **el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim**, I-VII, Dâru İbn Kesîr, 1417/1996, VII, 231; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XVIII, 21; **el-Übbî**, Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Mâlikî; **İkmâlü İkmâlî'l-mu'lim bi şerhi Sahîhi Müslim**, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1994, VI, 224; Aliyyülkârî, **Mirkât**, X, 53; **el-Mübârekfûrî**, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahman b. Abdurrahim; **Minnetü'l-mün'im fi şerhi Sahîhu Müslim**, I-IV, Dâru's-Selâm, Riyad, 1420/1999, IV, 351.

³⁰⁸ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

³⁰⁹ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 282; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 260; İclî, **Sikât**, I, 345; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 221; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 450; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 568; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, VIII, 513; Zehebî, **Kâşif**, I, 386; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 203; a.mlf., **Tehzîb**, III, 189; a.mlf., **Lisân**, VII, 469.

lâta maruz kalıp zihnî melekelerinin zayıfladığı belirtilmiştir. Bir kardeşini kaybettikten sonra rivayetlerinin çoğunu unuttuğu da kayıtlar arasındadır. Nitekim başkalarının, onun rivayetlerini nakletmekten kaçındıkları belirtilmektedir. Tâdilîn İbn Hacer’e göre en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindeki “sâlihu’l-hadis, makbul, kendisi mütkındır, rivayetlerindeki hatalar ondan nakledenlere aittir” ifadeleriyle anılmakla beraber “leyyin (hadis rivayetinde gevşek), leyse bi-zâke (rivayeti o kadar kuvvetli değil), zayıf” tabiriyle de anılan ve rivayetlerinde hata yaptığı da belirtilen bu ravinin “hadisi yazılır ama hüccet olamaz” diyenler ağırlıktadır. Ancak onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikreden Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), “ondan rivayet eden tek bir zayıf ravi olmasına karşılık, önde gelen pek çok sika ravinin kendisinden rivayette bulunduğunu” belirterek onun sika olduğunu söylemiştir.³¹⁰

Süleyman b. Bilâl (ö. 172/788): Hz. Ebu Bekir ailesinin mevâlisindendir. Medine’de fetva ve haraç/hesap konularında vazife yapmıştır. İbn Hacer üçüncü tâdil mertebesinde görmektedir. İbn Hibbân, *Sikât*’ında zikretmiştir. “Sika, imam, lâ be’sse bih, salih, akıllı, hasenü’l-hadis, mütekârib/mukâribü’l-hadis (iyi ile kötü arası, vasat), hadisine itimat edilenlerden değil” gibi tabirlerle anılmıştır. İbn Mehdî, kendisinden daha fazla rivayette bulunsaydım diye pişmanlığını dile getirmektedir.³¹¹

Bu rivayetin son ortak ravisi Süleyman b. Bilâl’den sonra ravi dağılımı şöyledir: Abdülhamid b. Ebû Üveys (ö. 202/817) ve Muallâ b. Mansur (ö. 211/826).

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, “Müslim’in şartına uygun olarak isnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim *Sahih*’lerine almamışlardır.” demekte, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.³¹² Ancak bu hatalı bir değerlendirmedir, zira hadis Müslim’de mevcuttur. Hadi-

³¹⁰ Bkz.: İclî, *Sikât*, I, 440; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 246; İbn Şâhîn, *Men ihtelefe’l-ulemâ*, s. 84; İbn Adıyy, *Kâmil*, III, 447; Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 222; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 168; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1150; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XII, 223; Zehebî, *Kâşif*, I, 471; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 96; Sibt İbnü’l-Acemî, *Men rumiye bi’l-ihtilâf*, s. 60; Alâî, *Kitâbü’l-muhteliîn*, s. 50; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 259; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 231.

³¹¹ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 420; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV, 103; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 388; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1109; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XI, 372; Zehebî, *Kâşif*, I, 457; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 250; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 154.

³¹² Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 529; Zehebî, *Telhîs*, IV, 529.

se sahihler kısmında yer veren Tebrîzî'ye³¹³ paralel olarak, Elbânî ve Şuayb Arnaût da isnâdın sahih olduğu kanaatindedirler.³¹⁴

Ancak Süheyl b. Ebû Salih'in teâruz edilen bir ravi olup hakkında cerhe yönelik söylenenler isnadın sahih olmasından daha çok hasen olmasını gerektirmektedir.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin metinleri arasında aslı etkileyen bir farklılık görünmemektedir. Sözgeçimi diğer kaynaklarda “بِالْأَعْمَاقِ أَوْ بِدَابِقٍ” şeklindeki tereddütlü ifade yerine Hâkim metninde sadece “بِالْأَعْمَاقِ”³¹⁵ kelimesi mevcuttur. “وَيَفْتَحُ الثُّلُثَ لَا يُفْتَنُونَ أَبَدًا”³¹⁶ ifadesine İbn Hibbân “لَا يُفْتَنُونَ أَبَدًا”³¹⁶ kaydı olmaksızın yer vermiştir. Yine diğer kaynaklarda Hz. İsa'nın hangi namazı kıldıracağına dair bir ifadeye rastlanmazken Hâkim, sabah namazı olduğuna dair bir ilâvede bulunmaktadır.³¹⁷

15. Ebû Hureyre (ö. 57/676) rivayeti:

Tayâlisî'nin metni:

لَمْ يُسَلِّطْ عَلَى قَتْلِ الدَّجَالِ إِلَّا عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

“Deccâl'i öldürmeye Meryem oğlu İsa'dan başkası muvaffak olamaz.”

Tayâlisî dışında bu rivayete yer veren bir başka musannif tespit edebilmiş değiliz.³¹⁸

a. İsnadı

Ebû Hureyre→Mutayr b. Ebû Halid→Musa b. Mutayr

³¹³ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1492.

³¹⁴ Bkz.: Elbânî, *Sahîhu'l-Câmiu's-sağîr*, II, 1239; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 225.

³¹⁵ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 529.

³¹⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 224.

³¹⁷ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 529.

³¹⁸ Tayâlisî, *Müsned*, s. 327.

1) Sahabi Ravi

Ebû Hureyre (ö. 57/676):³¹⁹

2) Diğer Raviler

Mutayr b. Ebû Halid (ya da **Mutayr b. Süleym?**) (ö. ?): Bu ravi hakkındaki açıklamalar, onun meçhûlü'l-hâl (مجهول الحال) bir ravi oluşunda odaklanmaktadır.

Buhârî'nin kaydettiğine göre, Mutayr adında iki ayrı ravi bulunmaktadır. Ona göre bunlardan 1.'si Zülyedeyn'den kendisinin, kendisinden de oğlu Şuayb'in rivayette bulunduğunu³²⁰ ravidir. Vâdi'l-Kurâ halkından olan 2.'si ise sadece zevâidde zikredilen ravilerden nakilde bulunan ve kendisinden rivayet edenler arasında oğlu Süleym'in de yer aldığı³²¹ bir ravidir. İbn Hibbân ve İbn Adiyy, Buhârî'nin kaydettiklerinden sadece 2.'sini zikretmiştir.³²² Buhârî'nin kaydettiği 1. ve 2. Mutayr'ı Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer, Mutayr b. Süleym adıyla adeta birleştirmekte ve kendisinden iki oğlu Şuayb ile Süleym'in rivayette bulunduğunu belirtmektedirler. Zehebî'nin, “لم يصح”

حديثه (hadisi geçerli değildir)” dediği bu ravi hakkında İbn Hacer, “meçhûlü'l-hâl” kaydını düşmüştür.³²³ İncelememize konu olan bu rivayeti esas alacak olursak bu raviyle ilgili en tutarlı bilgiyi İbn Ebû Hâtim vermektedir. O, yukarıdaki 2. Mutayr'ı ayrıca zikretmekle beraber,³²⁴ “Mutayr b. Ebû Halid” adıyla 3. bir raviye daha yer vermektedir ki incelememize konu olan *Ebû Hureyre (II/15)* rivayetindeki isnada uygun olarak Ebû Hureyre'den rivayette bulunup Musa b. Mutayr isminde bir oğlu olan bu ravi Ebû Zûr'a tarafından “daîfü'l-hadîs”, İbn Ebû Hâtim tarafından ise “metrûkü'l-hadîs” diye nitelendirilmektedir.³²⁵

³¹⁹ Ebû Hureyre (I/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 56.

³²⁰ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 20; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 250; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 398.

³²¹ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 20; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 450; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 663.

³²² Bkz.: İbn Hibbân, *Sikât*, V, 453.

³²³ Bkz.: Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 90; Zehebî, *Kâşif*, II, 271; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 535; a.mlf., *Tehzîb*, X, 163.

³²⁴ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 393.

³²⁵ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 252; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 394; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 125; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 450; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 663.

Musa b. Mutayr (ö. ?): İbn Maîn onu yalancılardan (كذاب) saymış; Nesâî, “metrûkü’l-hadîs” ve “münkeru’l-hadîs”, Ebû Hâtîm “metrûkü’l-hadîs, zâhibü’l-hadîs” demişlerdir. Ebû Zûr’a ve Dârakutnî, “zayıf” demekle yetinmektedir. Raviyi sika sayma konusunda mütesahil tavrıyla bilinen İbn Hibban dahi, bu ravinin duyan kimsenin mevzu olduğunu hemen anlayacağı tarzda acaip ve münker rivayetler nakleden ve bunu âdet edinen bir ravi olduğunu (كان صاحب عجائب ومناكير لا يشك) söylemektedir. Bu sebeple rivayetleri terkedilmiştir. Nitekim sika ravilerden kendisine mütâbaat edenin bulunmadığı hatırlatılmaktadır. Ahmed b. Hanbel, zayıf olduğu ve insanların onun rivayetlerini almadığını kaydetmektedir. İclî, “leyse bi-sikatin” demiştir. Ebu Nuaym, onun “Ebû Hureyre→Mutayr b. Ebû Halid” isnadıyla münker rivayetlerde bulunduğunu belirtmektedir ki incelememize konu olan *Ebû Hureyre (II/15)* rivayeti de bu isnadla gelmiştir. Zehebî, onun pek çok alim tarafından “metrûk” sayıldığını belirterek bu ravi hakkında söylenenleri özetlemiştir. Heysemî, ona “metrûkü’l-hadîs” demekle beraber onun hadis uydurmakla da anıldığını (متروك الحديث نسب إلى الوضع) belirtmektedir.³²⁶

b. Sıhhat Durumu

Ahmed b. Ebûbekir el-Bûsîrî (ö. 840/1434), ravi Musa b. Mutayr’ın zayıflığından ötürü isnadı zayıf bulmuştur.³²⁷ Tayâlisî’nin *Müsned*’ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, *Metâlibü’l-âliye* muhakkiki Sa’d b. Abdünnâsır eş-Şesrî, ayrıca Elbânî, Mutayr b. Ebû Halid ile oğlu Musa b. Mutayr’ın her ikisinin de metrûk raviler olması dolayısıyla isnadı hayli zayıf saymışlar, bununla birlikte “Hz. İsa Deccâl’i öldürmesi” konusunun başka rivayetlerde de şahidleri bulunduğu gerekçe-

³²⁶ Bkz.: Nesâî, *Duafâ*, I, 95; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 163; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 162; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 242; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 338; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 149; Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafâ*, II, 687; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, VI, 564; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, II, 100, 153, III, 297, VI, 54, 87, X, 173; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, VI, 130.

³²⁷ Bkz.: Bûsîrî, *İthâf*, VIII, 140.

siyle rivayeti mânâ bakımından sahih görmüşlerdir.³²⁸

Ancak sözü edilen iki ravinin yalancılıkla da itham edilişi, hatta bunlardan Musa b. Mutayr'ı İbn Maîn'in yalancılardan sayması ve Mutayr ile ilgili olarak meçhûlü'l-hâl bir ravi olduğuna dair kayıtların bulunması kesinlikle gözardı edilemeyecek durumdadır.

c. Metin Mukayesesi

Tayâlisî dışında bu rivayete yer veren bir başka musannif tespit edemediğimiz için metin mukayesesi yapma imkanı olmamıştır.

16. Hz. Âişe (ö. 58/677) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

أَنَّ عَائِشَةَ أَخْبَرَتْهُ قَالَتْ دَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا أَبْكِي فَقَالَ لِي مَا يُبْكِيكِ
قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ ذَكَرْتُ الدَّجَالَ فَبَكَيْتُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ يَخْرُجَ الدَّجَالُ
وَأَنَا حَيٌّ كَفَيْتُكُمْوهُ وَإِنْ يَخْرُجَ الدَّجَالُ بَعْدِي فَإِنَّ رَبَّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ لَيْسَ بِأَعْوَرَ وَإِنَّهُ يَخْرُجُ فِي
يَهُودِيَّةٍ أَضْبَهَانَ حَتَّى يَأْتِيَ الْمَدِينَةَ فَيَنْزِلَ نَاحِيَّتَهَا وَلَهَا يَوْمَئِذٍ سَبْعَةُ أَبْوَابٍ عَلَى كُلِّ نَقَبٍ مِنْهَا مَلَكَانِ
فَيَخْرُجَ إِلَيْهِ شَرَارُ أَهْلِهَا حَتَّى الشَّامَ مَدِينَةَ بِلَسْطِينَ بَابَ لُدٍّ وَقَالَ أَبُو دَاوُدَ مَرَّةً حَتَّى يَأْتِيَ فِلَسْطِينَ
بَابَ لُدٍّ فَيَنْزِلَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقْتُلُهُ ثُمَّ يَمُكَّتْ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْأَرْضِ أَرْبَعِينَ سَنَةً
إِمَامًا عَدْلًا وَحَكَمًا مُقْسِطًا

Allah Rasûlü bir gün Hz. Âişe'yi ağlarken bulur ve sebebini sorar. Deccâl'i hatırladığı için ağladığını söyleyince Peygamberimiz, Deccâl'e dair bazı özellikleri zikreder ve neticede Hz. İsa'nın inip onu öldüreceğini ve adâletli bir imam ve hakem olarak kırk sene yeryüzünde kalacağını belirtir.

Bu rivayete İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel yer vermiştir.³²⁹

³²⁸ Bkz.: Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), IV, 241; **İbn Hacer**, Ahmed b. Ali el-Askalânî; **el-Metâli-bü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye**, [Tahkîk: Sa'd b. Abdünnâsır eş-Şesrî], Dâru'l-Âsime, Riyad, 1419/1998, XVIII, 453; Elbânî, **Daîfe**, IX, 322.

³²⁹ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 490; **Ahmed b. Hanbel**, VI, 75. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 234; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XLVII, 497-498. Hadisin sıhhatiyle ilgili değerlendirmede bulunan İbn Kesîr, Heysemî, Sââtî, Keşmîrî, Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn ve Muhammed Avvâme gibi alimler hadisle ilgili bir probleminden söz etmemişlerdir. Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 338; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 87; Keşmîrî, **Tasrîh**, s. 196; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 234; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XLI, 16; a.mlf., (thk. Zeyn), XVII, 340; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 200.

a. İsnadı

Hiz. Âişe→Zekvân (Ebû Salih)→Hadramî b. Lâhık→Yahya b. Ebû Kesîr→Harb b. Şeddad

Hiz. Âişe→Zekvân (Ebû Salih)→Hadramî b. Lâhık→Yahya b. Ebû Kesîr→Şeyban b. Abdurrahman

1) Sahabi Ravi

Hiz. Âişe (ö. 58/677): Hiz. Ebûbekir'in kızıdır. Erken yaşta Allah Rasûlü ile nikahlanmış ve ümmehâtü'l-mü'minîn arasına girmiştir. Hiz. Âişe, Medine'de Peygamberimizin muharebelerine katılmış ve diğer sahabe hanımları gibi harpte yaralıların tedavisiyle bizzat meşgul olmuştur. Bir sefer dönüşü iftiraya uğramış ve "ifk hâdisesi" olarak bilinen bu iftiradan Allah'ın şahitliğiyle temize çıkmıştır. Allah Rasûlü 632 senesinde hastalanınca son gününü onun evinde geçirmiş ve onun kucağında vefat etmiştir. Peygamberimizden sonra Hiz. Âişe, kırk yıla yakın bir müddet daha yaşamış ve pek çok hadis rivayet etmiştir. Hayatının son dönemlerini bilhassa kadınlara mahsus hallere dair fikhî hükümlerde fetvalar vererek geçirmiştir. Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir.³³⁰

2) Diğer Raviler

Zekvân (Ebû Salih) (ö. 101/719):³³¹

Hadramî b. Lâhık (ö. ?): "Sika, lâ be'se bih (rivayette sakınca yok)" gibi İbn Hacer'e göre üçüncü ve dördüncü sıradaki tâdil lafızlarıyla zikredilmiştir. Ayrıca mürsel rivayetleri olduğu belirtilmiş, meçhul bir ravi olan Hadramî el-Yemâmî ile aynı kişi olup olmadığı konusunda farklı görüşler ortaya konmuş, hatta bazen tek bir alimin farklı zamanlarda kendi dediğine zıt kanaat belirttiği olmuştur. Dolayısıyla Hadramî'nin kıssalar nakleden bir kişi olduğuna dair kaydın hangisiyle ilgili olduğunda da belirsizlik bulunmaktadır. İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), onun "meçhul" (مجهول) bir ravi olduğunu kaydetmiştir.³³²

³³⁰ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 58; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 323; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 227; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III, 1291; Zehebî, *Kâşif*, II, 513; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 750; a.mlf., *Tehzîb*, XII, 461; a.mlf., *İsâbe*, VIII, 16.

³³¹ Abdullah b. Abbas (I/14) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 208.

³³² Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 125; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 302; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 249; *Hatîb Bağdâdî*, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; *Muvazzahu evhâmî'l-cem' ve't-tefrîk*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407/1987, I, 217-218; *İbnü'l-Kayserânî*, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir; *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991/1411, I, 58; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 553; Zehebî, *Kâşif*, I, 340; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 171; a.mlf., *Tehzîb*, II, 340.

Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749): İbadet ve ilim bakımından üstünlüğü vurgulanan bir ravidir. Hakkında “a’lâmdan, esbâtan, sika” gibi tabirler sıklıkla kullanılmıştır. Diğer taraftan pek çok mürsel rivayetlerinin olduğu ve çokça tedlîs yaptığı nakledilmektedir. Sözelimi kendisine Zeyd b. Sellâm’a ait rivayetlerin yer aldığı bir kitap getirildiği, kıraat ya da semâ yoluyla almadığı bu rivayetleri ona isnad ederek naklettiği belirtilmektedir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir. Yahya b. Saîd el-Kattân, onun mürsellerinin “Şibhü’r-rîh misâli=Usûlüne uygun alınıp nakledilmeyen, zayıf hadis” olduğunu söylemiştir. Kendisine mürsel rivayetlerinin hangileri olduğu sorulması üzerine “beleşânî” diyerek naklettiği rivayetlerin yazılı bir hadis nüshasından olduğu bilgisini vermiştir.³³³

Bu rivayetin son ortak ravisi Yahya b. Ebû Kesîr’den sonra ravi dağılımı şöyledir: Harb b. Şeddad (ö. 161/777) ve Şeyban b. Abdurrahman (ö. 164/780).

b. Sıhhat Durumu

İbn Kesîr (ö. 774/1372), Ahmed b. Hanbel’in teferrüd ettiğini söylemektedir.³³⁴ Heysemî’ye (ö. 807/1404) ilaveten yakın dönem alimlerinden Sââtî, Keşmîrî, Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn, ravilerin *Sahîhayn* ravisi olduklarını belirtmiş ve isnadı sahih saymışlar, *Sahîhayn* ravisi olmayan Hadramî’yi ayrıca zikrederek onun da sika olduğunu kaydetmişlerdir. Aynı raviye yoğunlaşan Şuayb Arnaût, İbn Hibbân’ın *Sahîh*’ine yaptığı tahkikte isnad hakkında “kavî” tabirini kullanırken, Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ine yaptığı tahkikte ise isnadın hasen olduğunu söylemektedir. İbn Ebû Şeybe’nin *Musannef*’ini tahkik eden Muhammed Avvâme de, aynı raviden ötürü isnadı hasen saymıştır.³³⁵

³³³ Bkz.: İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 555; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 302; İclî, *Sikât*, II, 357; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 423; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1225; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXXI, 504; Zehebî, *Kâşif*, II, 373; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 128; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, VII, 213; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 111, 113; Sibt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdelessîn*, s. 246, 266; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 596; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 235; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdelessîn*, s. 13, 36; a.mlf., *Nüket*, II, 643 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

³³⁴ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi’l-fiten*, I, 129.

³³⁵ Bkz.: Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VII, 338; Sââtî, *Bülûğu’l-emânî*, XXIV, 87; Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 196; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 234; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XLI, 16; a.mlf., (thk. Zeyn), XVII, 340; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 200.

İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113), Hadramî'nin "meçhul" bir ravi olduğunu kaydetmesi ve Yahya b. Ebû Kesîr'in irsâl ve tedlîs yaptığına dair önemli kayıtlar bulunması dikkate alındığında, isnadın hasen sayılmasının daha isabetli olacağı görülmektedir. Nitekim bu rivayetin Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Taberânî isnadlarında Yahya b. Ebû Kesîr, Zeyd b. Sellâm'dan (ö. ?) "عن" lafzıyla,³³⁶ Ebû Ya'lâ, İbn Hibbân ve Hâkim isnadlarında "حدثه"³³⁷ şeklinde, Ma'mer b. Râşid isnadında ise "بلغنا"³³⁸ diyerek doğrudan Allah Rasûlü'nden rivayette bulunmaktadır.

c. Metin Mukayesesi

Basit farklar hesaba katılmazsa hadisin metni bütün kaynaklarda aynı sayılır. Bu farklar Ahmed b. Hanbel'in metninde³³⁹ yoğunlaşmaktadır. Sözelimi ondaki "وَأِنْ يَخْرُجَ الدَّجَالُ بَعْدِي", "أَكْفِيَكُمْوهُ" ifadesi diğer kaynaklarda "فَيَسِيرُ حَتَّى يَنْزِلَ بِنَاحِيَةِ" ifadesi "حَتَّى يَأْتِيَ الْمَدِينَةَ فَيَنْزِلَ نَاحِيَتَهَا", "وَأِنْ مَت" diğerlerinde "حَتَّى يَأْتِيَ لَدِ" şeklinde gelmiştir. Harb b. Şeddad tarikinde³⁴⁰ Hz. İsa'nın yeryüzünde kalacağı süre kırk sene (أَرْبَعِينَ سَنَةً) olarak ifade edilirken, Şeyban b. Abdurrahman tarikinde³⁴¹ "أَوْ قَرِيبًا مِنْ" ilavesiyle tereddütlü olarak yer almıştır.

³³⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 130, 202; Tirmizî, "Edeb", 78; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, III, 286-287.

³³⁷ Ebû Ya'lâ, Müsned, III, 140-142; İbn Hibbân, Sahîh, XIV, 124; Hâkim, Müstedrek, I, 204.

³³⁸ Ma'mer b. Râşid, el-Câmi', XI, 339-341.

³³⁹ Ahmed b. Hanbel, VI, 75. Ayrıca İbn Asâkir'in tariklerinden biri, Ahmed b. Hanbel ile paralellik arz etmektedir. Bkz.: İbn Asâkir, Târîhu Dimâşk, XLVII, 497-498.

³⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, VI, 75; İbn Asâkir, Târîhu Dimâşk, XLVII, 497-498.

³⁴¹ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 490; İbn Hibbân, Sahîh, XV, 234; İbn Asâkir, Târîhu Dimâşk, XLVII, 497-498.

17. Semure b. Cündüb (ö. 58/677) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

إِنَّ الدَّجَالَ خَارِجٌ وَهُوَ أَغْوَرُّ عَيْنٍ الشَّمَالِ عَلَيْهَا ظَفَرَةٌ غَلِيظَةٌ وَإِنَّهُ يُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَيُحْيِي الْمَوْتَى وَيَقُولُ لِلنَّاسِ أَنَا رَبُّكُمْ فَمَنْ قَالَ أَنْتَ رَبِّي فَقَدْ فُتِنَ وَمَنْ قَالَ رَبِّيَ اللَّهُ حَتَّى يَمُوتَ فَقَدْ عُصِمَ مِنْ فِتْنَتِهِ وَلَا فِتْنَةَ بَعْدَهُ عَلَيْهِ وَلَا عَذَابَ فَيَلْبَثُ فِي الْأَرْضِ مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ يَجِيءُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ مِنْ قِبَلِ الْمَغْرِبِ مُصَدِّقًا بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَلَى مِلَّتِهِ فَيَقْتُلُ الدَّجَالَ ثُمَّ إِنَّمَا هُوَ قِيَامُ السَّاعَةِ

Bu hadiste Deccâl'in çıkışı, özellikleri ve yapacağı bazı işlerden bahsedilmekte, ardından Hz. İsa'nın Peygamberimizi ve dinini tasdik edici olarak batı tarafından gelip, Deccâl'i öldüreceği ve sonra da kıyametin kopacağı belirtilmektedir.

Bu rivayet, ona iki farklı tarikle yer veren Ahmed b. Hanbel'e ilaveten Bezzâr tarafından da nakledilmektedir.³⁴²

a. İsnadı

Semure b. Cündüb→Hasan el-Basrî→Katâde b. Diâme→Said b. Ebû Arûbe (Mihrân)
Semure b. Cündüb→Hasan el-Basrî→Katâde b. Diâme→Abdülvehhab b. Atâ
Semure b. Cündüb→Hasan el-Basrî→Katâde b. Diâme→Haccac b. Haccac

1) Sahabi Ravi

Semure b. Cündüb (ö. 58/677): Küçük yaşta babasını kaybedince annesi onu alıp Medine'ye yerleşmiştir. Genç yaşta Peygamberimizden bir çok hadis dinlemiş ve bunları kaydetmiştir. Kendisine izafe edilen “*es-Sahîfe*”si bulunmaktadır. İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve Hasan Basrî (ö. 110/728) gibi onu iyi tanıyanlar, onun rivayet ettiği hadislerin sıhhatine dikkat çekmişlerdir. Muaviye döneminde hicretin 60. yılı civarında Kûfe ya da Basra'da vefat ettiği belirtilmektedir.³⁴³

³⁴² Ahmed b. Hanbel, V, 13; Bezzâr, **Müsned**, X, 448. Ayrıca bkz.: Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 220, 221, 265; İbn Abdülberr, **Temhîd**, XIV, 193; Rûyânî, **Müsned**, II, 56-57. Sadece Bezzâr ve Taberânî'nin bir tariki Hasan Basrî yerine Süleyman b. Semure kanalıyla gelmektedir. Ancak bu isnadın oldukça zayıf olduğu belirtilmiştir. Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi'l-fiten**, I, 120; Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 336; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 82; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIII, 326.

³⁴³ Kâdî İyâz (ö. 544/1149), ona yaşlılık hali âriz olduğunu ve rivayetlerde karıştırdığını söylemektedir. Ancak Sibt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1437), bunu bir başkasının nakletmediğini, aksine sahabe içinde ihtilâta maruz kalan olmadığını belirtmektedir. Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VI, 34; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, IV, 176; İclî, **Sikât**, III, 174; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IV, 154; İbn

2) Diğer Raviler

Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728): Hayli meşhur bir ravidir. Tâdil ifade eden tabirlerle anılmış ve faziletine dair pek çok nakilde bulunulmuş ise de, onun İrsâl ve tedlîs yaptığı hemen herkesçe nakledilmiştir. Semâda bulunmadığı ravilerden o kadar çok rivayeti olmuştur ki, her biriyle karşılaşp karşılaşmadığı ya da semâda bulunup bulunmadığı üzerinde ricâl alimleri arasında uzun tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Sözelimi *Semure b. Cündüb (II/17)* rivayetini kendisinden naklettiği Semure'den semâda bulunmadığı vurgulanmıştır. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında toplam rivayet sayılarına oranla az tedlîs yapanlara ayırdığı 2. grupta yer vermiştir.³⁴⁴

Katâde b. Diâme (ö. 117/735):³⁴⁵

Bu rivayetin son ortak ravisi Katâde'den sonra ravi dağılımı Said b. Ebû Arûbe (Mihrân) (ö. 156/772), Abdülvehhab b. Atâ (ö. 204/820) ve Haccac b. Haccac (ö. ?) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Heysemî, ravilerin *Sahîh*'in ravileri olduğunu, Bezzâr'ın ise zayıf bir senedle naklettiğini belirtir.³⁴⁶ Hamza Zeyn hadisin isnadını sahih bulurken Şuayb Arnaût, tedlîsle meşhur Hasan Basrî'nin Semure'den semâna dair bir kayıt zikretmediği ge-

Hibbân, *Sikât*, III, 287; **Kādî İyâz**, Ebu'l-Fadl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî; **eş-Şifâ bi ta'rîfî hukûki'l-Mustafâ**, I-II, Mevkiu Ya'sûb, tsz., I, 339; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XII, 130; Zehebî, **Kâşif**, I, 466; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 60; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 256; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 207; a.mlf., **İsâbe**, III, 178.

³⁴⁴ Bkz.: İclî, *Sikât*, I, 292; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, III, 40; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 122; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 482; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, VI, 95; Zehebî, **Kâşif**, I, 322; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 71; Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 113; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Esmâü'l-müde'llisîn**, s. 63, 267; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 160; a.mlf., **Tehzîb**, II, 231; a.mlf., **Tabakâtü'l-müde'llisîn**, s. 13, 29; a.mlf., **Nüket**, II, 638 (*Sahîhayn* ravileri, 2. grup); Sehâvî, **et-Tuhfetü'l-latîfe**, I, 275.

³⁴⁵ Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 48.

³⁴⁶ Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 336. Bu rivayetin zayıf sayıldığına dair ayrıca bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi'l-fiten**, I, 120; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XXIV, 82; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIII, 326.

rekçesiyle hadisi müdelles saymaktadır.³⁴⁷

Gerçekten de Hasan Basrî ve Katâde b. Diâme'nin tedlîs yaptığı hemen herkes tarafından nakledilmiştir. Bu rivayette Hasan el-Basrî Semure'den, Katâde de Hasan Basrî'den “عن”³⁴⁸ lafzıyla rivayette bulunmaktadır.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin Deccâl'in çıkışı ve sonrasını anlatan kısmında, konunun aslına dokunmayan basit anlatım farklılıkları mevcuttur. Taberânî'nin bir tariki hariç³⁴⁹ hadisin devamında Hz. İsa'nın, Peygamberimizi tasdik edici olarak gelip Deccâl'i öldüreceğinden bahsedilmektedir. Ahmed b. Hanbel ile Taberânî'nin bir tarikine göre Hz. İsa'nın batı tarafından geleceği belirtilirken,³⁵⁰ Taberânî'nin diğer bir tarikine göre ise istikamet doğu tarafı³⁵¹ şeklinde zikredilmiştir. Hz. İsa'nın Deccâl'i öldürmesinin ardından tariklerin bir kısmında “ثُمَّ إِنَّمَا هُوَ قِيَامُ السَّاعَةِ” şeklinde, kıyamet vaktinin geldiği ifade edilmektedir.³⁵²

18. Mücemmi' b. Cârîye (ö. 60/680) rivayeti:

Ma'mer b. Râşid metni:

يَقْتُلُ ابْنُ مَرْيَمَ الدَّجَالَ بَابِ لُدٍّ أَوْ إِلَى جَانِبِ لُدٍّ

“Meryem oğlu, Deccâl'i Lüdd kapısında denilen yerin kapısında (ya da civarında) öldürecektir.”

Bu hadis Ma'mer b. Râşid, Tayâlisî, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel (altı farklı yerde), Tirmizî, İbn Hibbân ve Taberânî (yedi farklı yerde) tarafın-

³⁴⁷ Şuayb Arnaût, onun semâna dair kayıt zikredilen sadece bir rivayetin olduğunu belirtiyor. Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 137; a.mlf., (thk. Arnaût), XXXIII, 326.

³⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Bezzâr, Müsned, X, 448; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, VII, 220, 221, 265; İbn Abdülberr, Temhîd, XIV, 193; Rûyânî, Müsned, II, 56-57.

³⁴⁹ Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, VII, 220.

³⁵⁰ Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, VII, 265.

³⁵¹ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, VII, 220, 221.

³⁵² Ahmed b. Hanbel, V, 13; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, VII, 220, 221, 265; Rûyânî, Müsned, 56-57.

dan rivayet edilmiştir.³⁵³

a. İsnadı

Mücemmi' b. Cârîye→Abdurrahman b. Yezid³⁵⁴→Ubeydullah b. Abdullah→İbn Şihab ez-Zührî
Mücemmi' b. Cârîye→Abdurrahman b. Yezid→Ubeydullah b. Abdullah→İbn Ebû Zî'b

1) Sahabi Ravi

Mücemmi' b. Cârîye (ö. 60/680): Peygamberimizin Medine'ye hicretinden sonra, küçük yaşlarda iken müslüman olan sahabilerdendir. İyi bir hafız olarak Kur'ân metnini derleyen altı sahabi arasında yer almış, Peygamberimizin vefatından kısa süre önce, Kur'ân'ın tamamına yakın kısmını toplayıp bir nüsha meydana getirmiştir. Hudeybiye'de, Bey'atü'r-Rıdvan'da ve Hayber savaşında bulunmuştur. Hz. Ömer döneminde Kuba Mescidi'ne imam olarak tavzif edilmiş, Medine'de vefat etmiştir.³⁵⁵

2) Diğer Raviler

Abdurrahman b. Yezid b. Cariye (ö. 98/716): İbn Hibban'ın *Sikât*'ında zikrettiği Abdurrahman b. Yezid'in, sahabeden sonra en faziletli kişilerden ve sika raviler arasında en önde gelenlerden olduğu söylenmiştir. Az rivayeti bulunan bu ravinin sahabi olup olmadığı hakkında farklı görüşler de mevcuttur; tâbiinden olduğu ağırlık kazanmıştır.³⁵⁶

Ubeydullah b. Abdullah b. Sa'lebe (ö. ?): Mizzî, Buhârî'nin bu raviyi *Târîh*'inde zikretmediğini belirtmektedir. Ancak bu doğru değildir; şu kadar var ki Buhârî, Abdullah b. Ubeydullah b. Sa'lebe şeklinde kaydetmiştir. Bundan da anlaşıl-

³⁵³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 398; Tayâlisî, *Müsned*, s. 170; Humeydî, *Müsned*, II, 365; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, III, 420, IV, 226, 390; Tirmizî, "Fiten", 62. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 221; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XIX, 443-444.

³⁵⁴ Bu ravinin bazı isnadlarda yanlışlıkla "Abdullah b. Zeyd el-Ensârî" şeklinde geçtiğine dair bkz.: Ma'mer b. Râşid, (thk. Habîburrahman el-A'zamî), XI, 398; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 511, XXXII, 226.

³⁵⁵ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 52; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 408; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 295; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 385; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 244; Zehebî, *Kâşif*, II, 242; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 520; a.mlf., *Tehzîb*, X, 43; a.mlf., *İsâbe*, V, 776.

³⁵⁶ Bkz.: Fesevî, *Ma'rife*, I, 196; İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 84; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 363; İclî, *Sikât*, II, 90; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 299; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 110; İbn Abdülber, *İstîfâb*, V, 48; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 879; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 10; Zehebî, *Kâşif*, I, 649; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 353; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 267; a.mlf., *İsâbe*, V, 48.

lacağı üzere bilinen bir ravi olmadığı (لا يعرف), bu sebeple kimliğinde ve rivayetlerindeki isnadlarda pek çok ihtilâf bulunduğu belirtilmiş, Hâkim'in onu bir başkasıyla karıştırması örnek gösterilmiştir. Ayrıca onun Zührî ve arkadaşlarına yaptığı nakillerde çok ihtilâflar bulunduğu dikkat çekilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik edenlerden Hamza Zeyn, onu meçhul sayanlar (فمنهم من جهله) olduğunu kaydetmektedir.³⁵⁷

Bu rivayetin son ortak ravisi Ubeydullah'tan sonra ravi dağılımı şöyledir: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741) ve İbn Ebû Zî'b (ö. 158/774).

b. Sıhhat Durumu

Tirmizî kendi rivayetiyle ilgili "hasen-sahih" değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁵⁸ İbn Kesîr ise, Tirmizî'nin bu değerlendirmesini sadece "sahih" kaydıyla nakletmektedir. O ayrıca Zührî'den nakleden farklı tarikleri verdikten sonra Zührî'nin mahfuz, ondan öncekilerin de sika olduğunu söylemektedir.³⁵⁹ Elbânî, ravi Ubeydullah'ın zayıflığına dikkat çekmekle beraber, şahidleri bulunduğunu belirterek hadisi sahih saymakta,³⁶⁰ Şuayb Arnaût da rivayetin bütün tariklerinin sahih liğayrihî derecesinde olduğunu eklemektedir.³⁶¹ Hamza Zeyn, Ubeydullah'ın meçhul bir ravi olduğunu belirterek isnadı zayıf saymakta ise de rivayetin şahidleri bulunduğu gerekçesiyle bazı tariklerini hasen derecede görmektedir.³⁶²

Görüldüğü gibi hadisle ilgili zayıf, hasen, sahih liğayrihî ve sahih şeklinde farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Diğer tariklerinde şahidler bulunması gerekçe gösterilerek sıhhat derecesi yükseltilmek istenmiştir. Ancak en problemli ravi duru-

³⁵⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 138; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 66; Zehebî, *Kâşif*, I, 681; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 372; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 20; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, VII, 297; Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe*, II, 227; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XII, 191.

³⁵⁸ **Tirmizî**, "Fiten", 62. Ayrıca bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XV, 64.

³⁵⁹ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 148. Tirmizî muhakkiki Beşşar Avvad, İbn Kesîr'in farklı nakletmesinin nüsha farkından kaynaklandığı belirtir.

³⁶⁰ Bkz.: Elbânî, *Kıssatü'l-mesîh*, s. 108; a.mlf., *Sahîhu'l-Câmiu's-sağîr* II, 960, 1350; a.mlf., *Sahîhu Süneni't-Tirmizî*, I-III, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1420/2000, II, 496.

³⁶¹ Şuayb Arnaût'un, hadisi Ubeydullah'tan Zührî dışında nakleden olmadığını söylemesi doğru değildir; zira İbn Ebû Şeybe, Zührî yerine İbn Ebû Zî'b kanalıyla rivayet etmiştir. Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIV, 209-212, XXIX, 511, XXXII, 226.

³⁶² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XII, 191.

mundaki Ubeydullah ve ondan öncesi bütün tariklerde tek kalmıştır. Onun tevsik edilmeyişi bir yana, bilinen bir ravi olmadığı, kimliğinde ve rivayetinin isnadında pek çok ihtilâf bulunduğu, özellikle Zührî ve arkadaşlarına yaptığı nakillerde çok ihtilâflar bulunması gibi kusurlar gözardı edilmemelidir.

c. Metin Mukayesesi

Rivayet genelde öncesi ve sonrası olmayan “يَقْتُلُ ابْنُ مَرْيَمَ الدَّجَالَ بَابِ لُدٍّ أَوْ إِلَى”³⁶³ ifadesiyle geçmekte, ancak Humeydî, Ahmed b. Hanbel ve Taberânî’nin birer rivayetlerinde ise ifadenin öncesinde Deccâl’e ait bir bahsin geçtiği belirtilmektedir.³⁶³ Hz. İsa’nın Deccâl’i öldüreceği yer, diğer bütün kaynaklarda³⁶⁴ “بَابِ لُدٍّ” şeklinde ifade edilirken, Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel ve Taberânî’nin bazı rivayetlerinde “بَابِ لُدٍّ أَوْ إِلَى جَانِبِ لُدٍّ”³⁶⁵ şeklinde ilaveli olarak yer almaktadır. Humeydî ve bir rivayetinde Taberânî “والذي نفسي بيده ليقته بن مريم باب لد”³⁶⁶ şeklinde yeminle, Ahmed b. Hanbel ise rivayetlerin birinde “لَيَقْتُلَنَّ”³⁶⁷ ifadesiyle hem yeminli hem de tekidli olarak kaydederler. Rivayetlerin çoğunda Deccâl sadece “الدجال” şeklinde geçerken, birinde “المسيح الدجال”³⁶⁸, birinde ise sadece “المسيح”³⁶⁹ şeklinde geçmiştir.

³⁶³ Humeydî, *Müsned*, II, 365; Ahmed b. Hanbel, III, 420; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 444.

³⁶⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 170; Humeydî, *Müsned*, II, 365; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, III, 420, IV, 226, 390; Tirmizî, “Fiten”, 62; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 221; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 443-444.

³⁶⁵ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 398; Ahmed b. Hanbel, III, 420; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 443.

³⁶⁶ Humeydî, *Müsned*, II, 365; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 444.

³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 390.

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, III, 420.

³⁶⁹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 444.

19. Abdullah b. Amr (ö. 63/682) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

يَخْرُجُ الدَّجَالُ فِي أُمَّتِي فَيَلْبَثُ فِيهِمْ أَرْبَعِينَ لَا أَذْرِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَوْ أَرْبَعِينَ سَنَةً أَوْ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً أَوْ أَرْبَعِينَ شَهْرًا فَيَبْعَثُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَأَنَّهُ غُرُورَةٌ بَنُ مَسْعُودٍ الثَّقَفِيُّ فَيُظْهِرُ فِيهِلِكَهُ ثُمَّ يَلْبَثُ النَّاسُ بَعْدَهُ سِنِينَ سَبْعًا لَيْسَ بَيْنَ اثْنَيْنِ عَدَاوَةٌ ثُمَّ يُرْسِلُ اللَّهُ رِيحًا بَارِدَةً مِنْ قِبَلِ الشَّامِ فَلَا يَبْقَى أَحَدٌ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ إِيْمَانٍ إِلَّا قَبَضَتْهُ حَتَّى لَوْ أَنَّ أَحَدَهُمْ كَانَ فِي كَيْدِ جَبَلٍ لَدَخَلَتْ عَلَيْهِ...

“Deccâl ümmetimin arasında çıkacak ve kırk (zaman) kalacaktır. (Abdullah b. Amr: Kırk gün mü dedi, kırk ay mı, yoksa kırk sene mi bilemiyorum dedi.) Derken Allah Meryem oğlu İsa’yı gönderecektir. O, Urve b. Mes’ûd gibidir. Ve Deccâl’i arayıp helâk edecektir. Sonra insanlar yedi sene daha kalacak; iki kişi arasında düşmanlık olmayacaktır. Ardından Allah, Şam tarafından soğuk bir rüzgâr gönderecek ve yeryüzünde kalbinde zerre kadar hayr yahut iman bulunan hiç bir kimse kalmayacak, hepsinin ruhunu kabzedecektir. Hatta biriniz bir dağın içine girmiş olsa, rüzgâr da üzerine girerek ruhunu kabzedecektir...”

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Nesâî nakletmektedir.³⁷⁰

a. İsnadı

Abdullah b. Amr→Yakub b. Âsım→Numan b. Sâlim→Şube b. Haccac→Muhammed b. Cafer
Abdullah b. Amr→Yakub b. Âsım→Numan b. Sâlim→Şube b. Haccac→Muaz b. Muaz

1) Sahabi Ravi

Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684): Babasından daha erken müslüman olup Mekke fethinden önce hicret etmiştir. İbadet ve zühd hayatı yönüyle ilk akla gelen isimlerdendir. Fakih olan Abâdile’den biridir. Hadisleri yazması için Allah Rasûlü’nün kendisine izin vermesi üzerine hadis yazmaya başlamıştır. Ebû Hureyre’nin “O hariç hadisleri benden daha iyi hıfz eden yoktur, zira o yazardı ben yazmazdım.” sözü meşhurdur. Vefat yeri ve tarihiyle ilgili çok farklı görüşler nakledilmiştir; hicretin 65, 68, 73, 78. senesinde Mısır, Tâif, Mekke veya Şam’da vefat ettiğine dair

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 166; Müslim, “Fiten”, 116; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 501. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, Sahîh, XVI, 349-351; Hâkim, Müstedrek, IV, 586, 594; Beyhakî, Şuabü’l-îmân, I, 308-9.

kayıtlar bulunmaktadır.³⁷¹

2) Diğer Raviler

Yakub b. Asım (ö. ?): Sika olduğunu söyleyen de olmakla beraber daha çok tâdilîn İbn Hacer'e göre en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesini ifade için kullanılan "makbul" tabiriyle zikredilmiştir.³⁷²

Numan b. Sâlim (ö. ?): Bu isimde iki farklı ravi olduğuna dikkat çekilmiştir. Genelde tâdilîn İbn Hacer'e göre üçüncü mertebesindeki "sika" tabiriyle anılmakla beraber, tâdilîn en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindeki "sâlihu'l-hadis" tabiriyle de zikredilmektedir.³⁷³

Şube b. Haccac (ö. 160/776):³⁷⁴

Bu rivayetin son ortak ravisi Şube'den sonra ravi dağılımı Muhammed b. Cafer (ö. 193/808) ve Muaz b. Muaz (ö. 196/811) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

İsnaddaki ravilerden Muhammed b. Cafer, rivayetin sonunda "Defalarca Şube b. Haccac bu hadisi bana nakletmiş, ben de ona arz etmişimdir." demektedir. Hâkim, "Müslim (diğer rivayetinde Şeyhayn), şartlarına uygun olmakla beraber *Sahîh*'lerine almamıştır." demekte, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.³⁷⁵ İbn Kesîr, "Müslim, *Sahîh*'inde naklettiği bu rivayette infirad etmiştir (tek kalmıştır)."³⁷⁶ demektedir. Onun bu tespiti Müslim'in şeyhi Ubeydullah b. Muaz yönüyle doğru olmakla beraber, rivayetin sonunda Müslim diğer kaynaklarla ortak olan Muhammed b. Cafer (Gunder) tarikini de vermiştir. Tebrîzî'nin sahihler kısmında yer verdiği hadisin isna-

³⁷¹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 494; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 5; İclî, *Sikât*, II, 48; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 116; İbn Hibbân, *Sikât*, III, 210; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 357; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 806; Zehebî, *Kâşif*, I, 580; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 315; a.mlf., *Tehzîb*, V, 294; a.mlf., *İsâbe*, IV, 192.

³⁷² Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 388; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 211; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 552; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 339; Zehebî, *Kâşif*, II, 394; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 608; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 341.

³⁷³ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 77; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 445; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 531; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 448; Zehebî, *Kâşif*, II, 323; a.mlf., *Târîh*, VII, 491; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 564; a.mlf., *Tehzîb*, X, 404.

³⁷⁴ Ebû Hureyre (II/9) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 192.

³⁷⁵ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 586, 594; Zehebî, *Telhîs*, IV, 586, 594.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 65.

dı Ahmed Muhammed Şâkir, Şuayb Arnaût ve Elbânî tarafından da sahih sayılmıştır.³⁷⁷

Sahih olduğu belirtilen isnadda Yakub b. Asım'ın çokları tarafından, Numan b. Sâlim'in ise bazılarınca tâdilî İbn Hacer'e göre en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesini ifade için kullanılan "makbul" tabiriyle zikredilmeleri, isnadın sahih değil hasen kabul edilmesini daha uygun kılmaktadır.

c. Metin Mukayesesi

Rivayetin farklı tariklerinde metinler birbirine oldukça yakın olmakla beraber bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Sözgelimi Deccâl'in yeryüzünde kalış süresindeki "kırk" ifadesinin açılımı Ahmed b. Hanbel metninde (لَا أَذْرِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَوْ أَرْبَعِينَ)³⁷⁸ gün, sene, gece, ay şeklinde iken, Müslim metninde ise (لَا أَذْرِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَوْ أَرْبَعِينَ شَهْرًا أَوْ أَرْبَعِينَ سَنَةً)³⁷⁹ gün, ay, yıl şeklinde sıralanmıştır. Yine Ahmed b. Hanbel metninde " فَيَنْعَثُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ صَلَّى " kısmındaki saygı ifadeleri Müslim metninde mevcut değildir. Hz. İsa'nın durumu Ahmed b. Hanbel metninde " فَيُظْهَرُ فِيهِلِكُهُ " ifadesiyle, Müslim metninde ise " فَيُطْلَبُهُ فِيهِلِكُهُ " şeklinde geçmektedir. Rivayetin devamında kıyamete kadar anlatılan kısımlarda da durum farklı değildir. " كَأَنَّهُ الطَّلُّ أَوْ الظِّلُّ " ifadesindeki şekkin, ravi Numan b. Sâlim'e ait olduğu, hemen ardından gelen " نُعْمَانُ الشَّائِكُ " kaydıyla açıkça belirtilmektedir. Kādî İyâz, başka bir hadisten delil getirerek, doğrusunun " الطَّلُّ " olması gerektiğini söylemektedir.³⁸⁰

³⁷⁷ Bkz.: Tebrîzî, *Miškâtü'l-Mesâbîh*, III, 1528; Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VI, 123-4; a.mlf., (thk. Arnaût), XI, 115; Elbânî, *Sahîhu'l-Câmiu's-sağîr*, II, 1337.

³⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 166.

³⁷⁹ Müslim, "Fiten", 116.

³⁸⁰ Bkz.: Kādî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, VIII, 495; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 75.

20. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي يُقَاتِلُونَ عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ قَالَ فَيَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَقُولُ أَمِيرُهُمْ تَعَالَى بِنَا فَيَقُولُ لَا إِنَّ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ أَمْرَاءُ تَكْرِمَةَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ هَذِهِ الْأُمَّةُ

“Ümmetimden bir grup, hak için muzaffer şekilde mücadeleye kıyamete kadar devam edecektir. Nihayet Meryem oğlu İsa inecek, müslümanların başındaki kişi ona ‘Gel bize namaz kıldır!’ diyecek, fakat o ‘Hayır! Allah’ın bu ümmete bir ikramı olarak siz birbirinize emirsiniz!’ diye cevap verecektir.”

Bu hadise Ahmed b. Hanbel ve Müslim yer vermektedir.³⁸¹

a. İsnadı

Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim)→İbn Cüreyc
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim)→Abdullah b. Lehîa

1) Sahabi Ravi

Cabir b. Abdullah (ö. 78/697).³⁸²

2) Diğer Raviler

Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743).³⁸³

Bu rivayetin son ortak ravisi Ebu’z-Zübeyr’den sonra ravi dağılımı İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790) şeklindedir.

³⁸¹ Ahmed b. Hanbel, III, 345, 384; Müslim “İmân”, 247. Ayrıca bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 451 (Cabir’den sonrası farklı); Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IV, 59 (Cabir’den sonrası farklı. Abdül-fettah Ebû Gudde, Keşmirî’nin Ahmed b. Hanbel ve Müslim’e dayandırdığı II/20 rivayetinin Ebû Ya’lâ tarihini tetimme olarak müstakillen vermektedir. Bkz.: Keşmirî, *Tasrîh*, s. 99, 274); İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, IX, 39; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, IX, 180. Kâdî İyâz, Nevevî, Suyûtî gibi hadis şarihleri ve Elbânî, Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn gibi muhakkikler bu hadis ile ilgili bir problemten söz etmemişlerdir. Bkz.: Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-Mu’lim*, I, 474; Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 194; *es-Suyûtî*, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; *Dîbâcü’l-mühezzeb*, I-VI, Dâru İbn Affân, 1416/1996, I, 181; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIII, 63, 334-335; a.mlf., (thk. Zeyn), XI, 524; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 230.

³⁸² Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

³⁸³ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

b. Sıhhat Durumu

Hadisi sahihler kısmında zikreden Tebrîzî'ye paralel olarak Elbânî de hadisi sahih hadisleri topladığı eserine almıştır.³⁸⁴ Ancak Elbânî'nin, bir sonraki *Cabir b. Abdullah (I/21)* rivayetinde Ebu'z-Zübeyr'den ötürü isnadı zayıf saymışken,³⁸⁵ aynı ravinin yer aldığı bu isnadı sahihler arasında zikretmesi çelişkidir. İbn Cüreyc tariki Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn tarafından sahih sayılırken, Abdullah b. Lehîa³⁸⁶ tariki Şuayb Arnaût tarafından zayıf, Hamza Zeyn tarafından hasen görülmektedir.³⁸⁷

Görüldüğü gibi Abdullah b. Lehîa isnadı onun zayıflığından ötürü zayıf ya da hasen sayılmıştır. Zira onun zayıf ravilerden tedlîs yaptığı belirtilmektedir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravileri dışında tedlîs yapan zayıf ravilere dair 2. grupta zikret-

³⁸⁴ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1523; Elbânî, *Sahîha*, IV, 602.

³⁸⁵ Elbânî, nüzûlün yer almadığı kısa şekliyle olan yani Hâkim'in naklettiği rivayeti değerlendirmiştir. Bkz.: Elbânî, *Daife*, IV, 439.

³⁸⁶ **Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)**: Hakkında, cerh ve tâdil arasında gidip gelen, ancak cerh ağırlıklı pek çok değerlendirme yapılmıştır. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmektedir. İhtilâfın temel sebebi, rivayetlerini topladığı kitaplarının tamamının veya bir kısmının eviyle beraber yandıktan sonra ihtilâta ve unutkanlığa maruz kalmasıdır. Bu dönemden sonra telkine açık hale gelip (kapılğan) “bu senin rivayetin” denilen rivayetleri nakletmeye başladığı belirtilmiştir. Ondan naklettiği hadisleri aslından araştıran İbnü'l-Mübârek ve İbn Vehb kanalıyla gelenler dışındaki rivayetlerine itibar edilemeyeceği belirtilmiştir. Zayıf ravilerden tedlîs yaptığı da kayıtlar arasındadır. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravileri dışında tedlîs yapan zayıf ravilere dair 2. grupta zikretmektedir. Bu sebeplerden ötürü rivayetleri genelde münker ve muzdarip sayılmış, ancak yine de rivayetlerinin itibar için yazıldığı kaydedilmiştir. Bu ravi hakkındaki haksız tenkitlere katılmayan ve onun pek çok rivayeti üzerinde ciddi bir araştırma yaptığını belirten Ahmed Muhammed Şâkir, buna ilaveten onun hakkında ulemânın takdîrîkâr ifadeleri de göz önünde bulundurduğunda onun “sahîhu'l-hadis” bir ravi olduğu, rivayetinde mevcut olan zayıflığın ondan değil, onun talebesi ya da şeyhi durumundaki ravilerden kaynaklandığı neticesine varmaktadır. Diğer taraftan İbn Kuteybe, Şîî raviler listesinde onu da zikretmiştir. İbn Adiyy, bir rivayetteki problemin Abdullah b. Lehîa'dan kaynaklandığını ifade ederken, onun Şîîlik konusunda aşırı olduğu (فإنه شديد الإفراط في التشيع) vurgusunda bulunmaktadır. Zehebî, *Târîh*'inde İbn Adiyy'in “Daha önce onu Şîîlikle itham eden görmedim.” sözünü de ilave etmiştir. (Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 182; Nesâî, *Duafâ*, I, 64; Ukaylî, *Duafâ*, II, 293; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 145; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 11; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 450, IV, 144; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; İbn Şâhîn, *Men ihtelefe'l-ulemâ'*, s. 61; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLII, 385; İbn Abdülberr, *Temhîd*, XXIV, 176; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 487; Zehebî, *Kâşif*, I, 590; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 174; a.mlf., *Târîh*, XI, 225; Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 215; a.mlf., *Kitâbü'l-muhtelifîn*, s. 65; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 61; a.mlf., *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 200; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 319; a.mlf., *Tehzîb*, V, 327; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 59; a.mlf., *Nüket*, II, 649 (*Sahîhayn* dışındaki zayıf raviler); Tirmizî, (thk. A. M. Şâkir), I, 16.) Sonraki dönem Şîî ricâl kitabı *Kâmus* dışında Şîî ricâl kitaplarında kendisine yer verilmediği belirtilmiştir. (Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 252.)

³⁸⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIII, 63, 334-335; a.mlf., (thk. Zeyn), XI, 524; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 230.

mehtedir.³⁸⁸ Nitekim bütün isnadlarda Abdullah b. Lehîa, Ebu'z-Zübeyr'den “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.³⁸⁹ Sahih görülen diğet tarikteki İbn Cüreyc'in de, tedlîsin en kötüsü olan mecruh ravilerden tedlîs yaptığı ve ayrıca bazılarınca zayıf sayıldığı bilinmektedir. Ancak asıl gözden kaçırılmaması gereken husus, bütün tarik-lerin geçiş noktasındaki Ebu'z-Zübeyr'in de pek çok cerhe uğrayıp, çoklarınınca onun rivayetlerine itibar edilmeyişidir. Özellikle semâına dair bir kayıt zikretmeden yaptığı rivayetlerin müdelles olduğu ve hüccet kabul edilemeyeceğı belirtilmiştir. Hadise yer veren bütün isnadlarda Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim), Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.³⁹⁰ Bu durumda sadece bu raviden ötürü dahi isnad zayıf durumdadır.

c. Metin Mukayesesi

Hadisin metni, kaynaklardaki basit farklar hesaba katılmazsa aynıdır. Ahmed b. Hanbel'in bir tariki ile Müslim'de Hz. İsa, “sallallahü aleyhi ve sellem”³⁹¹ tabiriyle anılırken Ahmed b. Hanbel'in diğet tarikinde “aleyhisselâm”³⁹² tabiri kullanılmıştır; sonraki kaynaklarda her iki ifadenin de yer almadığı görülür. Yine “تَعَالَى صَلَّيْنَا”³⁹³ hitabı bazı metinlerde “تَعَالَى صَلَّيْنَا”³⁹⁴ kaydıyla, “إِنَّ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ أَمْرًا تَكْرِمَةً لِلَّهِ” ifadesi ise bazı tariklerde anlamı değıştirmeyecek tarzda “إِنَّ”

³⁸⁸ Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 215; Sıbt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 200; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 59; a.mlf., *Nüket*, II, 649 (Sahîhayn dışındaki zayıf raviler).

³⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, III, 345; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 39.

³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, III, 334; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 319; Müslim, “İmân”, 271; Tirmizî, “Menâkıb”, 12.

³⁹¹ Ahmed b. Hanbel, III, 384; Müslim “İmân”, 247.

³⁹² Ahmed b. Hanbel, III, 345.

³⁹³ Ahmed b. Hanbel, III, 345, 384; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 39.

³⁹⁴ Müslim “İmân”, 247; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 39; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 180.

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, III, 384; Müslim “İmân”, 247; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 180.

şeklinde zikredilmiştir.³⁹⁶ ”بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ أَمِيرٌ لِيَكْرِمَ اللَّهُ هَذِهِ الْأُمَّةَ

21. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

يَخْرُجُ الدَّجَالُ فِي خَفَقَةٍ مِنَ الدِّينِ وَإِذَا بَارٍ مِنَ الْعِلْمِ فَلَهُ أَرْبَعُونَ لَيْلَةً يَسِيحُهَا فِي الْأَرْضِ الْيَوْمَ مِنْهَا كَالسَّنَةِ وَالْيَوْمَ مِنْهَا كَالشَّهْرِ وَالْيَوْمَ مِنْهَا كَالْجُمُعَةِ ثُمَّ سَائِرَ أَيَّامِهِ كَأَيَّامِكُمْ هَذِهِ وَلَهُ حِمَارٌ يَرْكَبُهُ عَرُضَ مَا بَيْنَ أُذُنَيْهِ أَرْبَعُونَ ذِرَاعًا فَيَقُولُ لِلنَّاسِ أَنَا رَبُّكُمْ وَهُوَ أَعْوَرُ وَإِنَّ رَبَّكُمْ لَيْسَ بِأَعْوَرَ مَكْتُوبٌ بَيْنَ عَيْنَيْهِ كَافِرٌ كَفَرْتُ بِهِ فَهَجَاةٌ يَقْرُؤُهُ كُلُّ مُؤْمِنٍ كَاتِبٍ وَغَيْرِ كَاتِبٍ يَرُدُّ كُلُّ مَاءٍ وَمَنْهَلٍ إِلَّا الْمَدِينَةَ وَمَكَّةَ حَرَّمَاهُمَا اللَّهُ عَلَيْهِ وَقَامَتِ الْمَلَائِكَةُ بِأَنْوَابِهَا وَمَعَهُ جِبَالٌ مِنْ خُبْرٍ وَالنَّاسُ فِي جَهْدٍ إِلَّا مَنْ تَبِعَهُ وَمَعَهُ نَهْرَانِ أَنَا أَعْلَمُ بِهِمَا مِنْهُ نَهْرٌ يَقُولُ الْجَنَّةُ وَنَهْرٌ يَقُولُ النَّارُ فَمَنْ أَدْخَلَ الَّذِي يُسَمِّيهِ الْجَنَّةَ فَهُوَ النَّارُ وَمَنْ أَدْخَلَ الَّذِي يُسَمِّيهِ النَّارَ فَهُوَ الْجَنَّةُ قَالَ وَيَبْعَثُ اللَّهُ مَعَهُ شَيَاطِينَ تُكَلِّمُ النَّاسَ وَمَعَهُ فِتْنَةٌ عَظِيمَةٌ يَأْمُرُ السَّمَاءَ فَتَمْطِرُ فِيمَا يَرَى النَّاسُ وَيَقْتُلُ نَفْسًا ثُمَّ يُخَيِّبُهَا فِيمَا يَرَى النَّاسُ لَا يُسَلِّطُ عَلَى غَيْرِهَا مِنَ النَّاسِ وَيَقُولُ أَيُّهَا النَّاسُ هَلْ يَفْعَلُ مِثْلَ هَذَا إِلَّا الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَيَفِرُّ الْمُسْلِمُونَ إِلَى جَبَلِ الدُّخَانِ بِالشَّامِ فَيَأْتِيهِمْ فَيُحَاصِرُهُمْ فَيَسْتَدُّ حِصَارُهُمْ وَيُجَاهِدُهُمْ جَهْدًا شَدِيدًا ثُمَّ يَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ فَيَنَادِي مِنَ السَّحَرِ فَيَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ مَا يَمْنَعُكُمْ أَنْ تَخْرُجُوا إِلَى الْكَذَّابِ الْخَبِيثِ فَيَقُولُونَ هَذَا رَجُلٌ جِنِّي فَيَنْطَلِقُونَ فَإِذَا هُمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَقَامُ الصَّلَاةُ فَيَقَالُ لَهُ تَقَدَّمَ يَا رُوحَ اللَّهِ فَيَقُولُ لِيَتَقَدَّمَ إِمَامُكُمْ فَلْيُصَلِّ بِكُمْ فَإِذَا صَلَّى صَلَاةَ الصُّبْحِ خَرَجُوا إِلَيْهِ قَالَ فَحِينَ يَرَى الْكَذَّابَ يَنْمَاطُ كَمَا يَنْمَاطُ الْمِلْحُ فِي الْمَاءِ فَيَمْشِي إِلَيْهِ فَيَقْتُلُهُ حَتَّى إِنَّ الشَّجَرَةَ وَالْحَجَرَ يُنَادِي يَا رُوحَ اللَّهِ هَذَا يَهُودِيٌّ فَلَا يَتْرُكُ مِمَّنْ كَانَ يَتَّبِعُهُ أَحَدًا إِلَّا قَتَلَهُ.

Bu hadiste Deccâl'in çıkışı, özellikleri ve yapacağı işlerden uzunca bahsedilmekte, ardından Hz. İsa'nın inip insanları Deccâl'e karşı mücadeleye teşvik edeceği, namaz için kamet getirildiğinde ona imamete geçmesi teklif edileceği, onun ise 'imamınız kıldırın' diyeceği, namazın ardından Deccâl'i öldüreceği belirtilmektedir.

Bu hadis de sadece Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilen hadisler cümlesindendir.³⁹⁷

³⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 345; Taberânî, el-Mu'cemü'l-ıvsat, IX, 39.

³⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, III, 367. Ayrıca bkz.: İbn Huzeyme, Tevhîd, I, 102; Tahâvî, Şerhu Müşkil, XIV, 381-382; Hâkim, Müstedrek, IV, 574; ed-Deylemî, Ebû Şucâ' Şirviye b. Şehredâr, el-Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hitâb, [Tahkîk: Muhammed es-Said Besyûnî ez-Zağlûl], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1986, V, 511.

a. İsnadı

Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→İbrahim b. Tahmân→Ebû Âmir el-Akadî
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→İbrahim b. Tahmân→Hafs b. Abdullah b. Raşid
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→İbrahim b. Tahmân→Muhammed b. Sâbık

1) *Sahabi Ravi*

Cabir b. Abdullah (ö. 78/697):³⁹⁸

2) *Diğer Raviler*

Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743):³⁹⁹

İbrahim b. Tahmân (ö. 168/784): İbn Hibbân, alimlerin bu raviyi ta’dîl ya da cerhetme konusunda tevakkuf ettiklerine özellikle vurguda bulunmakta; sebt sayılan ravilerin rivayetleri ölçüsünde müstakim rivayetleri de olduğunu, sika ravilerden problemlili rivayetleri de bulunduğunu belirtmektedir. Sika diyen de olmakla beraber, “sadûk, sahîhulhadîs, hasenürrivâye, lâ be’s bih, rivayetleri müstakim değil, leyyin (hadis rivayetinde gevşek), alimler onun rivayetini almada ve onu sika saymada pek istekli değildi, zayıf, muzdarip rivayetleri var” ifadeleriyle anılmıştır. “Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr” tarihiyle naklettiği “namazda ellerin kaldırılması”yla ilgili rivayeti kabul edilmemiştir. İbrahim b. Tahmân’ın, Mürcie ve Cehmiyye fırkalarına mensup olduğunu söyleyenler olmuştur. Ebû Hâtim, onu Horasan’da sika ve Mürcie’den olan iki raviden biri saymaktadır. Dâraikutnî, onun hakkında Mürcie ithamının yapıldığını zikretmektedir. Ukaylî, onun bu konuda ifrat derecede olduğunu belirtmekte, Ahmed b. Hanbel onu davetçi saymakta ve onun Cehmiyye’ye karşı tavizsiz olduğunu söylemektedir. Zehebî de onda Mürcie emaresi bulunduğunu belirtmiştir. Ancak İbn Hacer, kendisinden rivayet eden ravi sika ise onun da sika olduğunu, Mürcie’den olma konusunda bir aşırılığının sabit olmadığını ve propaganda yapmadığını, nitekim Hâkim’in naklettiğine göre onun daha sonra bundan döndüğünü söylemektedir. Kaldı ki Ebu’s-Salt, onun ircâsının sünnet ircâsı türünden olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

³⁹⁹ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

⁴⁰⁰ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, I, 56; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 107; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 27; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, I, 346; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, I, 36; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, II, 108; Zehebî, *Kâşif*, I, 214; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 159; a.mlf., *Târîh*, X, 62; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 90; a.mlf., *Tehzîb*, I, 112.

Bu rivayetin son ortak ravisi İbrahim b. Tahmân'dan sonra ravi dağılımı Ebû Âmir el-Akadî (ö. 204/820), Hafs b. Abdullah b. Raşid (ö. 209/824) ve Muhammed b. Sâbık (ö. 213/828) şeklindedir.

b. Sıhhat Durumu

Hâkim (ö. 405/1014), kendi rivayetinın ardından “İsnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim, *Sahîh*’lerine almamıştır.” demektedir, Zehebî (ö. 748/1347) de Müslim’in şartına uygun olduğunu eklemektedir.⁴⁰¹ İbn Kesîr, Ahmed b. Hanbel’in teferrüd ettiğini söylemiş ancak İbrahim b. Tahmân’dan nakleden ravinin tek kalmadığını eklemiştir.⁴⁰² Heysemî, hadisin Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilen iki farklı senedinden birinin *Sahîh*’in râvilerinden oluştuğunu belirtir.⁴⁰³ Elbânî sözü edilen diğer tariki⁴⁰⁴ de gösterir, ancak orada bu uzun hadisin sadece bir cümlesinin geçtiğine ve o kısmın zaten mütevatir olduğuna dikkat çeker.⁴⁰⁵ Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn, Gumârî, Ebû Gudde gibi yakın dönem alimleri de hadisin isnadını sahih bulurlar.⁴⁰⁶ Şuayb Arnaût, tedlisle bilinen bir ravi olan Ebu’z-Zübeyr’in Cabir’den semâna dair bir kayıt zikretmeyişi sadece hatırlatıp geçmekte, ancak Elbânî bu illeti isnadın zayıflığına gerekçe saymaktadır.⁴⁰⁷

Sonuç itibariyle bir önceki *Cabir b. Abdullah (I/20)* rivayetinde aynı konumda olan Ebu’z-Zübeyr’le ilgili durum bu isnad için de geçerlidir; yani sadece bu raviden ötürü dahi isnad zayıf durumdadır.

⁴⁰¹ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 574; Zehebî, *Telhîs*, IV, 574.

⁴⁰² İbn Kesîr, rivayetin İbn Sayyad’la ilgili şeklini oldukça garip bulmaktadır. Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi’l-fiten*, I, 102-104.

⁴⁰³ Bkz.: Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VII, 344, VIII, 3; Sââtî, *Bülûğu’l-emânî*, XXIV, 85-86.

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 327.

⁴⁰⁵ Bkz.: Elbânî, *Daife*, IV, 440.

⁴⁰⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIII, 212; a.mlf., (thk. Zeyn), XII, 33, 34; Tahâvî, *Şerhu Müşkil* (thk. Arnaût), VII, 383 (1. dp); Gumârî, *İkâmetü’l-burhân*, s. 46; Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 195 (2. dp).

⁴⁰⁷ Elbânî, nüzülin yer almadığı kısa şekliyle olan yani Hâkim’in naklettiği rivayeti değerlendirmiştir. Bkz.: Elbânî, *Daife*, IV, 439.

c. Metin Mukayesesi

Rivayet, Deccâl'in çıkışıyla başlayıp, sonrasında gelişen hâdiseleri uzunca anlatmaktadır. Tahâvî'nin⁴⁰⁸ de Ahmed b. Hanbel⁴⁰⁹ gibi genişçe yer verdiği rivayete İbn Huzeyme,⁴¹⁰ metni vermeyip işaret etmekle yetinmiş, Hâkim⁴¹¹ ve özellikle Deylemî⁴¹² ise baş taraftan oldukça az bir kısmını kaydetmişlerdir. Birbirine oldukça yakın olan ve Muhammed b. Sâbık kanalıyla gelen Ahmed b. Hanbel ve Tahâvî metinlerinde, Deccâl'in fitnesinden kaçan Müslümanlar "Akabetü Efîk" (veya "Cebel-i Duhan") denilen yere sığınacaklar, fakat muhasara altında kaldıkları için bir süre şiddetli kuraklık ve açlıkla imtihan olacaklardır. Ahmed b. Hanbel metnindeki "لَا يُسَلِّطُ عَلَى غَيْرِهَا مِنَ النَّاسِ" ifadesi, Tahâvî metninde yoktur. Yine Müslümanların sığınacakları yer olarak Ahmed b. Hanbel metninde "جَبَلِ الدُّخَانِ" ifadesi geçerken, Tahâvî bu yerin adını "جبل النار" olarak kaydetmektedir. Muhammed b. Sâbık tarikiyle⁴¹³ gelen her iki kaynakta da buradan itibaren Hz. İsa'nın nüzûlü yer almaktadır. **Ancak hemen belirtelim ki başka tariklerle gelen diğer kaynakların hiç birinde Hz. İsa'nın nüzûlü kısmı mevcut değildir.**⁴¹⁴ Yine Ahmed b. Hanbel'in "فَيُصَلِّي بِكُمْ" ifadesini ise "فَيُطْلِقُونَ" ifadesini Tahâvî "فَيُطْلِقُونَ", "فَيُطْلِقُونَ" ifadesini ise "فَيُطْلِقُونَ" şeklinde vermektedir. Ahmed b. Hanbel rivayetinin sonu "فَيَقْتُلُهُ حَتَّى إِنَّ الشَّجَرَةَ وَالْحَجَرَ يُنَادِي" cümlesiyle biterken, Tahâvî'nin rivayeti "فَيَقْتُلُهُ ، وَمَنْ كَانَ مَعَهُ عَلَى الْيَهُودِيَّةِ ، حَتَّى إِنَّ الشَّجَرَ وَالْحَجَرَ يُنَادِي" ifadesiyle sona ermektedir.

⁴⁰⁸ Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 381-382.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, III, 367.

⁴¹⁰ İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 102.

⁴¹¹ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 574.

⁴¹² Deylemî, *Müsned*, V, 511.

⁴¹³ Ahmed b. Hanbel, III, 367; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 381-382.

⁴¹⁴ Bkz.: İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 102; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 574; Deylemî, *Müsned*, V, 511.

22. Cabir b. Abdullah (ö. 78/697) rivayeti:

Ahmed b. Hanbel metni:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ امْرَأَةً مِنَ الْيَهُودِ بِالْمَدِينَةِ وَلَدَتْ غُلَامًا مَمْسُوحَةً عَيْنُهُ طَالِعَةٌ نَاتِيَةٌ فَأَشْفَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَكُونَ الدَّجَالُ فَوَجَدَهُ تَحْتَ قَطِيفَةٍ يَهُمُّهُمْ فَأَذَنَتْهُ أُمُّهُ فَقَالَتْ يَا عَبْدَ اللَّهِ هَذَا أَبُو الْقَاسِمِ قَدْ جَاءَ فَاخْرُجْ إِلَيْهِ فَخَرَجَ مِنَ الْقَطِيفَةِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا لَهَا قَاتَلَهَا اللَّهُ لَوْ تَرَكَتُهُ لَبَيَّنْتُ ثُمَّ قَالَ يَا ابْنَ صَائِدٍ مَا تَرَى قَالَ أَرَى حَقًّا وَأَرَى بَاطِلًا وَأَرَى عَرْشًا عَلَى الْمَاءِ قَالَ فَلَيْسَ عَلَيْهِ فَقَالَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَقَالَ هُوَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ آمَنْتُ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ثُمَّ خَرَجَ وَتَرَكَهُ ثُمَّ أَتَاهُ مَرَّةً أُخْرَى فَوَجَدَهُ فِي نَحْلٍ لَهُ يَهُمُّهُمْ فَأَذَنَتْهُ أُمُّهُ فَقَالَتْ يَا عَبْدَ اللَّهِ هَذَا أَبُو الْقَاسِمِ قَدْ جَاءَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا لَهَا قَاتَلَهَا اللَّهُ لَوْ تَرَكَتُهُ لَبَيَّنْتُ قَالَ فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَطْمَعُ أَنْ يَسْمَعَ مِنْ كَلَامِهِ شَيْئًا فَيَعْلَمُ هُوَ أَمْ لَا قَالَ يَا ابْنَ صَائِدٍ مَا تَرَى قَالَ أَرَى حَقًّا وَأَرَى بَاطِلًا وَأَرَى عَرْشًا عَلَى الْمَاءِ قَالَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ قَالَ هُوَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمَنْتُ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ فَلَيْسَ عَلَيْهِ ثُمَّ خَرَجَ فَتَرَكَهُ ثُمَّ جَاءَ فِي الثَّالِثَةِ أَوْ الرَّابِعَةِ وَمَعَهُ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ فِي نَفَرٍ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَأَنَا مَعَهُ قَالَ فَبَادَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَيْدِينَا وَرَجَا أَنْ يَسْمَعَ مِنْ كَلَامِهِ شَيْئًا فَسَبَقَتْهُ أُمُّهُ إِلَيْهِ فَقَالَتْ يَا عَبْدَ اللَّهِ هَذَا أَبُو الْقَاسِمِ قَدْ جَاءَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا لَهَا قَاتَلَهَا اللَّهُ لَوْ تَرَكَتُهُ لَبَيَّنْتُ فَقَالَ يَا ابْنَ صَائِدٍ مَا تَرَى قَالَ أَرَى حَقًّا وَأَرَى بَاطِلًا وَأَرَى عَرْشًا عَلَى الْمَاءِ قَالَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَتَشْهَدُ أَنَّتِ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمَنْتُ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ فَلَيْسَ عَلَيْهِ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا ابْنَ صَائِدٍ إِنَّا قَدْ خَبَأْنَا لَكَ خَبِيئًا فَمَا هُوَ قَالَ الدُّخُ الدُّخُ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اخْسَأْ اخْسَأْ فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ائْذَنْ لِي فَأَقْتُلْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ يَكُنْ هُوَ فَلَنْتَ صَاحِبَهُ إِنَّمَا صَاحِبُهُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنْ لَا يَكُنْ هُوَ فَلَيْسَ لَكَ أَنْ تَقْتُلَ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْعَهْدِ قَالَ فَلَمْ يَزَلْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُشْفِقًا أَنَّهُ الدَّجَالُ

Bu rivayette, Deccâl'in özellikleriyle uyuşan bir çocuğun olduğu haberi üzerine Allah Rasûlü'nün, beraberindekilerle birlikte gidip o çocuğu bulması ve onunla arasında geçen konuşmalar zikredilmektedir. Neticede İbn Sayyad denilen bu çocuğun, Peygamberimizin aklındaki kelimenin yarısını bilebilmesi karşısında Allah Rasûlü onu kovmuştur. Hz. Ömer'in, onu öldürmek için izin istemesi üzerine de, "Eğer Deccâl o ise, bunu yapmak zaten senin vazifen değil; zira bu işi Meryem oğlu

İsa halledecek. Yok eğer değilse, zaten bir zimmîyi öldürmeye senin hakkın yok.” buyurmuştur.

Bu rivayeti de sadece Ahmed b. Hanbel rivayet etmektedir.⁴¹⁵

a. İsnadı

Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→İbrahim b. Tahmân→Muhammed b. Sâbık
Cabir b. Abdullah→Ebu’z-Zübeyr→İbrahim b. Tahmân→Muhammed b. Sâbık→Ebû Ümeyye

1) Sahabi Ravi

Cabir b. Abdullah (ö. 78/697):⁴¹⁶

2) Diğer Raviler

Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743):⁴¹⁷

İbrahim b. Tahmân (ö. 168/784):⁴¹⁸

Muhammed b. Sâbık (ö. 213/828): Genelde hakkında “sika, sadûk, leyse bihî be’s, ondan rivayette sakınca yok” denmekle beraber İbn Maîn ve İbnü’l-Cevzî onun “zayıf” olduğunu söylemişlerdir. “Sikadır ama zabtı iyi denemez, hafızadan naklediyorsa itibar edilmez, hadisi yazılır fakat delil olarak kullanılamaz.” gibi ifadelerle zikredilmiştir. Bazı rivayetleri garib ve münker kabul edilmiştir.⁴¹⁹

Tahâvî isnadında Muhammed b. Sâbık’tan sonra arada ilâveten Ebû Ümeyye et-Tarsusî (Yahmed) (ö. ?) vardır.

b. Sıhhat Durumu

Hadisi nakleden Beğavî, sıhhatiyle ilgili bir değerlendirme yapmazken, Tebrîzî hasenler kısmında yer vermiştir.⁴²⁰ Heysemî, ravilerin *Sahîh*’in ravileri olduklarını

⁴¹⁵ Ahmed b. Hanbel, III, 368. Ayrıca bkz.: Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, VII, 383; Beğavî, *Şerhu’s-sünne*, XV, 78.

⁴¹⁶ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

⁴¹⁷ Cabir b. Abdullah (I/16) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 79.

⁴¹⁸ Cabir b. Abdullah (II/21) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 230.

⁴¹⁹ Bkz.: İclî, *Sikât*, II, 238; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 283; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 61; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 679; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXV, 233; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 62; Zehebî, *Kâşif*, II, 173; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 162; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 479; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 154.

⁴²⁰ Bkz.: Beğavî, *Şerhu’s-sünne*, XV, 80; Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbih*, III, 1522.

belirtir.⁴²¹ Elbânî, bu rivayetle ilgili “eğer sahihse..” diyerek çekince ortaya koymaktadır.⁴²²

Nitekim *Cabir b. Abdullah (I/20), (I/21)* rivayetlerinde aynı konumda olan Ebu’z-Zübeyr’le ilgili durum bu isnad için de geçerlidir; yani sadece bu raviden ötürü dahi isnad zayıf durumdadır.

c. Metin Mukayesesi

Ahmed b. Hanbel ile Tahâvî metinleri, basit farklar hesaba katılmazsa neredeyse tamamen aynıdır. Sözgelimi Ahmed b. Hanbel metninde “يَا ابْنَ صَائِدٍ”⁴²³ şeklinde ki hitap, Tahâvî metninde “يَا ابْنَ صِيَادٍ”⁴²⁴ şeklindedir. Allah Rasûlü ile İbn Sayyad arasında üç defa tekerrür eden diyaloglarda Ahmed b. Hanbel’in yer verdiği “فَلَيْسَ” ifadesi, Tahâvî metninde ilk diyalogda yokken sonraki tekrarlar da mevcuttur. İbn Sayyad’ın “الدُّخُ الدُّخُ” şeklinde Ahmed b. Hanbel metninde çift zikredilen ifadesi Tahâvî metninde tekrarsız olarak geçmektedir.

23. *Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) rivayeti:*

İbn Mâce’nin metni:

1 [عَنْ أَبِي أُمَامَةَ الْبَاهِلِيِّ قَالَ خَطَبَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَانَ أَكْثَرَ خُطْبَتِهِ حَدِيثًا حَدَّثَنَا عَنْ الدَّجَالِ وَحَدَّثَنَا عَنْ فَكَانَ مِنْ قَوْلِهِ أَنْ قَالَ إِنَّهُ لَمْ تَكُنْ فِتْنَةً فِي الْأَرْضِ مُنْذُ ذَرَأَ اللَّهُ ذُرِّيَّةَ آدَمَ أَعْظَمَ مِنْ فِتْنَةِ الدَّجَالِ وَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يَبْعَثْ نَبِيًّا إِلَّا حَدَّرَ أُمَّتَهُ الدَّجَالَ وَأَنَا آخِرُ الْأَنْبِيَاءِ وَأَنْتُمْ آخِرُ الْأُمَمِ وَهُوَ خَارِجٌ فِيكُمْ لَا مَحَالَةَ وَإِنْ يَخْرُجُ وَأَنَا بَيْنَ ظَهْرَانِيكُمْ فَأَنَا حَاجِجٌ لِكُلِّ مُسْلِمٍ وَإِنْ يَخْرُجُ مِنْ بَعْدِي فَكُلُّ امْرِئٍ حَاجِجٌ نَفْسِهِ وَاللَّهُ خَلِيفَتِي عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَإِنَّهُ يَخْرُجُ مِنْ خَلَّةٍ بَيْنَ الشَّامِ وَالْعِرَاقِ فَيَعِثُ يَمِينًا وَيَعِثُ شِمَالًا يَا عِبَادَ اللَّهِ فَاتَّبِعُوا فَإِنِّي سَأَصِفُّهُ لَكُمْ صِفَةً لَمْ يَصِفُّهَا إِلَّا هُوَ نَبِيٌّ قَبْلِي إِنَّهُ يَبْدَأُ فَيَقُولُ أَنَا نَبِيٌّ وَلَا نَبِيَّ بَعْدِي ثُمَّ يُثْنِي فَيَقُولُ أَنَا رَبُّكُمْ وَلَا تَرَوْنَ رَبَّكُمْ حَتَّى تَمُوتُوا

⁴²¹ Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VIII, 3.

⁴²² Bkz.: Tebrîzî, (thk. Elbânî), III, 1522.

⁴²³ Ahmed b. Hanbel, III, 368.

⁴²⁴ Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, VII, 383.

وَإِنَّهُ أَعْوَرُ وَإِنْ رُبُّكُمْ لَيْسَ بِأَعْوَرَ وَإِنَّهُ مَكْتُوبٌ بَيْنَ عَيْنَيْهِ كَافِرٌ يَقْرُؤُهُ كُلُّ مُؤْمِنٍ كَاتِبٍ أَوْ غَيْرِ كَاتِبٍ وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ مَعَهُ جَنَّةٌ وَنَارًا فَنَارُهُ جَنَّةٌ وَجَنَّتُهُ نَارٌ فَمَنْ ابْتَلَىٰ بِنَارِهِ فَلَيْسَتْ عِثٌّ بِاللَّهِ وَلْيَقْرَأْ فَوَاتِحَ الْكَهْفِ فَتَكُونَ عَلَيْهِ بَرْدًا وَسَلَامًا كَمَا كَانَتْ النَّارُ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ]

2 [وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ يَقُولَ لِأَعْرَابِي أَرَأَيْتَ إِنْ بَعَثْتُ لَكَ أَبَاكَ وَأُمَّكَ أَتَشْهَدُ أَنِّي رَبُّكَ فَيَقُولَ نَعَمْ فَيَتَمَثَّلُ لَهُ شَيْطَانَانِ فِي صُورَةِ أَبِيهِ وَأُمِّهِ فَيَقُولَانِ يَا بُنَيَّ اتَّبِعْهُ فَإِنَّهُ رَبُّكَ وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ يُسَلِّطَ عَلَىٰ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَيَقْتُلَهَا وَيَنْشُرَهَا بِالْمِنْشَارِ حَتَّىٰ يُلْقَىٰ شِقَّتَيْنِ ثُمَّ يَقُولُ انظُرُوا إِلَىٰ عَبْدِي هَذَا فَإِنِّي أَبْعَثُهُ الْآنَ ثُمَّ يَزْعُمُ أَنْ لَهُ رَبًّا غَيْرِي فَيَبْعَثُهُ اللَّهُ وَيَقُولُ لَهُ الْحَبِيثُ مَنْ رَبُّكَ فَيَقُولُ رَبِّي اللَّهُ وَأَنْتَ عَدُوُّ اللَّهِ أَنْتَ الدِّجَالُ وَاللَّهُ مَا كُنْتُ بَعْدَ أَشَدَّ بَصِيرَةً بِكَ مَيِّ الْيَوْمَ]

3 [قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الطَّنَافِيسِيُّ فَحَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ حَدَّثَنَا عُيَيْدُ اللَّهِ بْنُ الْوَلِيدِ الْوَصَافِيُّ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَلِكَ الرَّجُلُ أَرْفَعُ أُمَّتِي دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ قَالَ قَالَ أَبُو سَعِيدٍ وَاللَّهُ مَا كُنَّا نَرَىٰ ذَلِكَ الرَّجُلَ إِلَّا عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ حَتَّىٰ مَضَىٰ لِسَبِيلِهِ قَالَ الْمُحَارِبِيُّ ثُمَّ رَجَعْنَا إِلَىٰ حَدِيثِ أَبِي رَافِعٍ قَالَ]

4 [وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ يَأْمُرَ السَّمَاءَ أَنْ تُمْطِرَ فَتُمْطِرُ وَيَأْمُرَ الْأَرْضَ أَنْ تُنْبِتَ فَتُنْبِتُ وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ يَمُرَّ بِالْحَيِّ فَيَكْذِبُونَهُ فَلَا تَبْقَىٰ لَهُمْ سَائِمَةٌ إِلَّا هَلَكَتْ وَإِنْ مِنْ فِتْنَتِهِ أَنْ يَمُرَّ بِالْحَيِّ فَيَصْدِفُونَهُ فَيَأْمُرُ السَّمَاءَ أَنْ تُمْطِرَ فَتُمْطِرُ وَيَأْمُرَ الْأَرْضَ أَنْ تُنْبِتَ فَتُنْبِتَ حَتَّىٰ تَرْوَحَ مَوَاشِيَهُمْ مِنْ يَوْمِهِمْ ذَلِكَ أَسْمَنَ مَا كَانَتْ وَأَعْظَمَهُ وَأَمَدَهُ خَوَاصِرَ وَأَدْرَهُ ضُرُوعًا]

5 [وَإِنَّهُ لَا يَبْقَىٰ شَيْءٌ مِنَ الْأَرْضِ إِلَّا وَطْئُهُ وَظَهَرَ عَلَيْهِ إِلَّا مَكَّةَ وَالْمَدِينَةَ لَا يَأْتِيَهُمَا مِنْ نَقَبٍ مِنْ نِقَابِهِمَا إِلَّا لَقِيْنَهُ الْمَلَائِكَةُ بِالسُّيُوفِ صَلَّتَهُ حَتَّىٰ يَنْزَلَ عِنْدَ الطُّرْبِ الْأَحْمَرِ عِنْدَ مُنْقَطَعِ السَّبْحَةِ فَتَرْجُفُ الْمَدِينَةُ بِأَهْلِهَا ثَلَاثَ رَجَفَاتٍ فَلَا يَبْقَىٰ مُنَافِقٌ وَلَا مُنَافِقَةٌ إِلَّا خَرَجَ إِلَيْهِ فَتَنْفِي الْخَبَثَ مِنْهَا كَمَا يَنْفِي الْكِبْرَ خَبَثَ الْحَدِيدِ وَيُدْعَىٰ ذَلِكَ الْيَوْمَ يَوْمَ الْخَلَاصِ فَقَالَتْ أُمُّ شَرِيكَ بِنْتُ أَبِي الْعَكْرِ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَيْنَ الْعَرَبُ يَوْمَئِذٍ قَالَ هُمْ يَوْمَئِذٍ قَلِيلٌ وَجُلُوهُمْ يَبْنِي الْمَقْدِسَ وَإِمَامُهُمْ رَجُلٌ صَالِحٌ فَبَيْنَمَا إِمَامُهُمْ قَدْ تَقَدَّمَ يُصَلِّي بِهِمُ الصُّبْحَ إِذْ نَزَلَ عَلَيْهِمْ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ الصُّبْحَ فَرَجَعَ ذَلِكَ الْإِمَامُ يَنْكُصُ يَمْشِي الْقَهْقَرَىٰ لِيَتَقَدَّمَ عِيسَى يُصَلِّي بِالنَّاسِ فَيَضَعُ عِيسَى يَدَهُ بَيْنَ كَتِفَيْهِ ثُمَّ يَقُولُ لَهُ تَقَدَّمَ فَصَلِّ فَإِنَّهَا لَكَ أُقِيمَتْ فَيُصَلِّي بِهِمْ إِمَامُهُمْ فَإِذَا انْصَرَفَ قَالَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ افْتَحُوا الْبَابَ فَيُفْتَحُ وَوَرَاءَهُ الدِّجَالُ مَعَهُ سَبْعُونَ أَلْفَ يَهُودِيٍّ كُلُّهُمْ دُورٌ سَنِيفٌ مُحَلَّىٰ وَسَاجٍ فَإِذَا نَظَرَ إِلَيْهِ الدِّجَالُ ذَابَ كَمَا يَذُوبُ الْمِلْحُ فِي الْمَاءِ وَيَنْطَلِقُ هَارِبًا وَيَقُولُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ لِي فِيكَ ضَرْبَةً لَنْ تَسْبِقَنِي بِهَا فَيَذُرُكَ عِنْدَ بَابِ اللَّذِّ الشَّرْقِيِّ فَيَقْتُلُهُ فَيَهْزِمُ اللَّهُ الْيَهُودَ فَلَا يَبْقَىٰ شَيْءٌ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ يَتَوَارَىٰ بِهِ يَهُودِيٌّ إِلَّا أَنْطَقَ اللَّهُ ذَلِكَ الشَّيْءَ لَا حَجَرَ وَلَا شَجَرَ وَلَا حَائِطَ وَلَا دَابَّةَ إِلَّا الْغَرَقَدَةَ فَإِنَّهَا

مِنْ شَجَرِهِمْ لَا تَنْطِقُ إِلَّا قَالَ يَا عَبْدَ اللَّهِ الْمُسْلِمَ هَذَا يَهُودِيٌّ فَتَعَالَ افْتُلْهُ]

6 [قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنَّ أَيَّامَهُ أَرْبَعُونَ سَنَةً السَّنَةُ كَنْصِفِ السَّنَةِ وَالسَّنَةُ كَالشَّهْرِ وَالشَّهْرُ كَالْجُمُعَةِ وَآخِرُ أَيَّامِهِ كَالشَّرَرَةِ يُصْبِحُ أَحَدُكُمْ عَلَى بَابِ الْمَدِينَةِ فَلَا يَبْلُغُ بَابَهَا الْآخَرَ حَتَّى يُمَسِّيَ فَقِيلَ لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نُصَلِّي فِي تِلْكَ الْأَيَّامِ الْقَصَارِ قَالَ تَقْدُرُونَ فِيهَا الصَّلَاةَ كَمَا تَقْدُرُونَهَا فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ الطُّوَالِ ثُمَّ صَلُّوا]

7 [قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَكُونُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي أُمَّتِي حَكَمًا عَدْلًا وَإِمَامًا مُفْسِطًا يَذُقُ الصَّلِيبَ وَيَذْبَحُ الْخَزِيرَ وَيَضَعُ الْجَزِيَّةَ وَيَتْرُكُ الصَّدَقَةَ فَلَا يَسْعَى عَلَى شَاةٍ وَلَا بَعِيرٍ وَتَرْفَعُ الشُّخَنَاءُ وَالتَّبَاغُضُ وَتَنْزَعُ حِمَّةٌ كُلِّ ذَاتِ حِمَةٍ حَتَّى يَدْخُلَ الْوَلِيدُ يَدُهُ فِي فِي الْحَيَّةِ فَلَا تَضُرُّهُ وَتَقْرُ الْوَلِيدَةُ الْأَسَدَ فَلَا يَضُرُّهَا وَيَكُونُ الذَّنْبُ فِي الْغَنَمِ كَأَنَّهُ كَلْبُهَا وَتَمْلَأُ الْأَرْضُ مِنَ السَّلَامِ كَمَا يَمْلَأُ الْإِنَاءُ مِنَ الْمَاءِ وَتَكُونُ الْكَلِمَةُ وَاحِدَةً فَلَا يُعْبَدُ إِلَّا اللَّهُ وَتَضَعُ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا وَتُسَلِّبُ قُرَيْشٌ مُلْكَهَا وَتَكُونُ الْأَرْضُ كَفَاتُورِ الْفِضَّةِ تُنْبِتُ نَبَاتَهَا بَعْدَ آدَمَ حَتَّى يَجْتَمَعَ النَّفَرُ عَلَى الْقِطْفِ مِنَ الْعَنْبِ فَيُشْبِعُهُمْ وَيَجْتَمَعَ النَّفَرُ عَلَى الرُّمَانَةِ فَتُشْبِعُهُمْ وَيَكُونُ الثَّوْرُ بِكَذَا وَكَذَا مِنَ الْمَالِ وَتَكُونُ الْفَرَسُ بِالْذَّرِيهَمَاتِ]

8 [قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا يُرْخَضُ الْفَرَسُ قَالَ لَا تَرْكَبُ لِحَرْبٍ أَبَدًا قِيلَ لَهُ فَمَا يُغْلِي الثَّوْرَ قَالَ تُحَرِّثُ الْأَرْضَ كُلَّهَا وَإِنَّ قَبْلَ خُرُوجِ الدِّجَالِ ثَلَاثَ سَنَوَاتٍ شِدَادٍ يُصِيبُ النَّاسَ فِيهَا جُوعٌ شَدِيدٌ يَأْمُرُ اللَّهُ السَّمَاءَ فِي السَّنَةِ الْأُولَى أَنْ تَحْبِسَ ثُلْثَ مَطَرِهَا وَيَأْمُرُ الْأَرْضَ فَتَحْبِسَ ثُلْثَ نَبَاتِهَا ثُمَّ يَأْمُرُ السَّمَاءَ فِي الثَّانِيَةِ فَتَحْبِسَ ثُلْثِي مَطَرِهَا وَيَأْمُرُ الْأَرْضَ فَتَحْبِسَ ثُلْثِي نَبَاتِهَا ثُمَّ يَأْمُرُ اللَّهُ السَّمَاءَ فِي السَّنَةِ الثَّالِثَةِ فَتَحْبِسَ مَطَرَهَا كُلَّهُ فَلَا تُفْطِرُ قَطْرَةً وَيَأْمُرُ الْأَرْضَ فَتَحْبِسَ نَبَاتَهَا كُلَّهُ فَلَا تُنْبِتُ خَضِرَاءَ فَلَا تَبْقَى ذَاتُ ظِلْفٍ إِلَّا هَلَكَتْ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ قِيلَ فَمَا يُعِيشُ النَّاسُ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ قَالَ التَّهْلِيلُ وَالتَّكْبِيرُ وَالتَّسْبِيحُ وَالتَّحْمِيدُ وَيَجْرَى ذَلِكَ عَلَيْهِمْ مُجْرَى الطَّعَامِ]

9 [قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الطَّنَافِيسِيَّ يَقُولُ سَمِعْتُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ الْمُحَارِبِيَّ يَقُولُ يَنْبَغِي أَنْ يُدْفَعَ هَذَا الْحَدِيثُ إِلَى الْمُؤَدَّبِ حَتَّى يُعَلِّمَهُ الصَّبِيَّانَ فِي الْكِتَابِ.]

Bu uzun rivayetin çoğu Deccâl'le ilgilidir. Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili iki farklı kısım vardır: Bunlardan biri olan 5 numaralı kısımda anlatıldığına göre Deccâl'in muhasarası altındaki müslümanların başındaki salih imam, sabah namazını kıldıracağı sırada Hz. İsa iner. Bunun üzerine o kişi Hz. İsa'yı imamete geçirmek ister. Fakat Hz. İsa 'kamet senin için getirildi' diyerek namazı ona kıldırır. Namazın ardından Deccâl'le karşı karşıya gelir, Deccâl onu görünce tuzun suda eridiği gibi

erir ve kaçmaya başlar. İsa (a.s.) ona 'Sana öyle bir darbem olacak ki sen ondan kurtulamayacaksın' der ve Lüdd denilen yerin doğu kapısında yetişip onu öldürür. Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili diğer kısım olan 7 numaralı kısımda anlatıldığına göre ise Hz. İsa, adâletli bir hâkim ve imam olarak inip haçı kırarak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak, devletin zekât toplama işini terkedecektir. Artık ne koyun, keçi ve sığır sürüsü ne de deve sürüsü üzerine zekât memuru çalıştırılmayacaktır. Düşmanlık ve kin de kaldırılacak, zehirli olan her hayvanın zehri sökülüp alınacaktır. Hatta küçük erkek çocuğu elini yılanın ağzına sokacak, küçük kız çocuğu da arslanı kaçmaya zorlayacak da onlar çocuklara zarar vermeyecektir. Kurt, koyun ve keçi sürüsü içinde sürünün köpeği gibi olacaktır. Kap su ile dolduğu gibi yeryüzü barışla dolacaktır. Din birliği de olacak ve artık, Allah'tan başkasına tapılmayacaktır. Savaş ağırlıklarını (silâh ve malzemelerini) bırakacak, Kureyş (kabilesin) den hükümdarlığı alınacaktır. Yeryüzü gümüş sofrası gibi olup Hz. Âdem'in ahdi ile bitkisini bitirecektir. Hatta bir üzüm salkımı ya da bir narın başında bir nefer (sayısı üçten ona kadar olan insan topluluğu) toplandığında o salkım ya da nar hepsini doyuracaktır. Öküz şu kadar (üstün değerdeki) mala tekabül edecek, at da birkaç (önemsiz) dirhemciğe tekabül edecektir.

Rivayete İbn Mâce bu metinle yer verirken, Ahmed b. Hanbel bir cümlelik kısmını zikretmiş, Ebû Dâvûd ise *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinin sonunda metni vermeksizin sadece isnadını zikrederek işarette bulunmuştur.⁴²⁵

a. İsnadı

Ebû Ümâme el-Bâhilî→Amr b. Abdullah→Yahyâ b. Ebû Amr→İsmail b. Râfi' (Ebû Râfi')
Ebû Ümâme el-Bâhilî→Amr b. Abdullah→Yahyâ b. Ebû Amr→Damra b. Rabîa
Ebû Ümâme el-Bâhilî→Amr b. Abdullah→Yahyâ b. Ebû Amr→Atâ el-Horasânî

1) Sahabi Ravi

Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705).⁴²⁶

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 69; İbn Mâce, "Fiten", 33; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14. Ayrıca bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 146; a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 28; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 562; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 108; Rûyânî, *Müsned*, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, II, 446-9; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 223-6.

⁴²⁶ Enes b. Mâlik (I/30) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 123.

2) Diğer Raviler

Amr b. Abdullah el-Hadramî (Ebû Abdücebbar) (ö. ?): Hakkında değerlendirme yok denecek kadar azdır. “Sika” ve “makbul” ifadeleriyle zikredilmiştir. Peygamberimizin sohbetinde bulunup bulunmadığı tartışılmıştır. Zehebî, bu raviden sadece Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî’nin (Ebû Zür’a) rivayette bulunduğunu hatırlatmakta, İbn Hacer bu bilgiye referansta bulunmaktadır. Ebu’l-Acmâ’ künyesine sahip bir ravi ile aynı kişi olup olmadığı vb. konusundaki belirsizliğe dikkat çekilmiştir.⁴²⁷

Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî (Ebû Zür’a) (ö. 148/765): Sika ve sadûk bir ravi kabul edilmekle beraber sahabeden naklettiği rivayetlerinin mürsel olduğu belirtilmiştir. Sözelimi Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a, onun arada Amr b. Abdullah el-Hadramî’yi zikretmeksizin doğrudan bir başkasından nakletmesinin söz konusu olmayacağına dikkat çekmişlerdir. Alâî, *Tehzîbü’l-Kemâl*’den naklen onun, rivayette bulunduğu Abdullah b. ed-Deylemî ve Abdurrahman b. Hâlid ile karşılaşmadığını belirtmektedir. Ancak Irâkî, *Tehzîbü’l-Kemâl*’de “karşılaşmadılar” ifadesinin bulunmadığını zikrederek bu bilgiye itiraz etmiştir ki gerçeğe uygun olan da budur.⁴²⁸

Bu rivayetin son ortak ravisi Yahyâ b. Ebû Amr’dan sonra ravi dağılımı şu şekildedir: İsmail b. Râfî’ (Ebû Râfî’) (ö. ?), Damra b. Rabîa (ö. 202/817) ve Atâ el-Horasânî (ö. ?).

b. Sıhhat Durumu

Hâkim, kendi rivayetinın Müslim’in şartına uygun olduğunu, ancak kendi naklettiği şekliyle Buhârî ve Müslim tarafından *Sahîh*’lerine alınmadığını kaydeder.⁴²⁹ Hadisin bazı kısımlarına başka hadislerden şahitler olduğunu kabul eden İbn Kesîr ise, rivayeti bu şekliyle oldukça garib bulmaktadır.⁴³⁰ Taberânî rivayetini nakleden

⁴²⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 349; Iclî, *Sikât*, II, 178, 412; Fesevî, *Ma’rife*, II, 254; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 244; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 179; İbn Adiyy, *Kâmil*, V, 141; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, VI, 244; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXII, 117; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, V, 327; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 424; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 60.

⁴²⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 393; Iclî, *Sikât*, II, 355; İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 246; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXXI, 480; Zehebî, *Kâşif*, II, 372; a.mlf., *Mîzânü’l-i’tidâl*, VII, 308; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 298; Irâkî, *Tuhfetü’t-tahsîl*, s. 345; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 595; a.mlf., *Tehzîb*, III, 282, XI, 228.

⁴²⁹ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580.

⁴³⁰ Bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 582; a.mlf., *en-Nihâye fi’l-fiten*, I, 44.

Heysemî, hadisın ravilerinin sika olduğunu belirtir.⁴³¹ Ancak bütün bu değerlendirmelerin İbn Mâce rivayetini kapsamadığı açıktır.

Diğer taraftan İbn Mâce rivayeti sadece senedinde zayıf ravi olmakla kalmayıp, metninde de diğer kaynaklara nazaran bir hayli fazlalıklar yer almaktadır. Nitekim Taberânî ve Hâkim'in rivayetleri birbiriyle aynı paralelde olmasına karşılık İbn Mâce rivayetinin yanında onlar dahi kısa kalmaktadırlar.⁴³²

M. Nâsiruddîn Elbânî, İbn Mâce rivayetinin zayıf olduğunu söylerken, Ebû Dâvûd'da geçtiği yerde sahih olduğunu kaydetmektedir.⁴³³ Değerlendirmedeki bu farklılığın sebebi, zayıf sayılan ravi İsmail b. Râfi'nin (Ebû Râfi') sadece İbn Mâce isnadında bulunması olmalıdır; zira onun yerine Ebû Dâvûd'da Damra b. Rabîa vardır. Elbânî, İbn Mâce rivayetinin zayıf olduğuna hükmetmekle beraber muhtevadaki çoğu cümlelerin sahih olduğunu ve bu yüzden rivayeti sahihleri topladığı eserine de aldığını vurgulamaktadır.⁴³⁴ Elbânî daha sonra sadece bu rivayetten yola çıkarak bir eser yazmış, tek başınayken itibar edilmeyecek derecede zayıf gördüğü bu rivayetteki her cümleyi, hatta her lafzı araştırmış ve çoğunu şahit hadislerle destekleyerek dikkat çekici bir çalışma yapmıştır. Elbânî, hadisın pek az bir kısmı hariç "sahih liğayrih" derecesine çıktığı sonucuna varmaktadır.⁴³⁵ Keşmîrî (ö. 1352/1933), *Müslim Şerhi*'nde bu rivayetteki bazı ravilerin vehim ve tasarrufları bulunduğunu belirtmektedir.⁴³⁶ Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisleri topladığı *et-Tasrîh*'te ise Keşmîrî'nin böyle bir açıklaması görülmemektedir.⁴³⁷

⁴³¹ Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 288.

⁴³² Ayrıca Taberânî'nin bir tarikinde "Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî (Ebû Zür'a)" ile "Damra b. Rabîa" arasına "Atâ el-Horasânî→Yunus b. Yezid (ö. 159)" şeklinde iki ravinin daha girdiği görülmektedir.

⁴³³ Bkz.: Elbânî, **Daîfü İbn Mâce**, 4077. hadis; a.mlf., **Daîfü Ebû Dâvûd**, 4322. hadis.

⁴³⁴ Bkz.: **el-Elbânî**, Muhammed Nâsiruddîn; **Daîfü'l-Câmiu's-sağîr ve ziyâdetüh**, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, s. 924.

⁴³⁵ Bkz.: Elbânî, **Kıssatü'l-mesîh**, s. 6-7. Ayrıca bkz.: **İbn Ebû Âsım**, Ahmed b. Amr; **es-Sünne** [Tahkîk ve ta'lîk: M. Nâsiruddîn el-Elbânî], I-II, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980, I, 173 (dp).

⁴³⁶ Bkz.: **Keşmîrî**, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh; **Feyzu'l-bârî bi şerhi Sahîhu'l-Buhârî**, I-IV, Hicâz, 1369/1949, IV, 44-47.

⁴³⁷ Bkz.: Keşmîrî, **Tasrîh**, s. 142-156.

c. Metin Mukayesesi

Ebû Dâvûd rivayetinde metin bulunmadığını zikretmiştik. İbn Mâce metninin, rivayeti kaydeden Nuaym b. Hammâd, Rûyânî, İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, Taberânî, Hâkim, Ebû Nuaym, İbn Asâkir gibi musanniflerden hiç biriyle aynı olmadığı görülmektedir. Diğerlerine kıyasla rivayete en kapsamlı yer veren İbn Mâce'dir. Rivayetin uzunluğu ve metinler arasında önemli ölçüde takdim-tehirler ile eksik ve fazlalıklar bulunması sebebiyle farklılıkları rahatça ifade için metnin belli bölümlerine numara koymayı tercih ettik. Kaynakların bazısında sadece bir ya da iki kısma yer verildiği görülmektedir. Buna göre Taberânî, rivayetin sadece 1 ve 4, Hâkim 1, 4 ve 6 numaralı kısımlarına yer vermiştir; dolayısıyla Hz. İsa'nın nüzûlünden bahseden 5 ve 7 numaralı kısımlar bu iki kaynakta hiç yoktur. Nuaym b. Hammâd üç farklı rivayetinde sadece 5 ve 6, Ebû Nuaym ise sadece 7 numaralı kısımlara yer vermişlerdir. İbn Mâce metnine en yakın olan Rûyânî, İbn Amr eş-Şeybânî ve İbn Asâkir'de ise 8 numaralı kısım ile ravi yorumlarından oluşan 3 ve 9 numaralı kısımlar eksiktir. Bu üç kaynaktaki metnin İbn Mâce metniyle en önemli farkı, önce 6 numaralı sonra 5 numaralı kısmın yer almasıdır. Konu bütünlüğü gözönüne alındığında, İbn Mâce'deki sıralamanın yanlış, bunlardaki sıralamanın ise doğru olduğu anlaşılmaktadır; zira 6 numaralı kısım 4 numaralı kısımda anlatılan Deccâl'e ait özelliklerin devamıdır. Ebû Ümâme'nin de başta belirttiği gibi çoğu Deccâl'le ilgili olan rivayetin Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili tarafı sadece 5 ve 7 numaralı kısımlardır. Bu kısımların metni, çok basit farklılıklar dikkate alınmazsa aynıdır. En kayda değer olanı şu sayılabilir: İbn Mâce metninde Ümmü Şerîk'in "فَأَيْنَ الْعَرَبُ" ifadesi, diğerlerinde "فَأَيْنَ الْمُسْلِمُونَ" şeklinde daha genel bir ifadeyle yer almaktadır.

24. Enes b. Mâlik (ö. 91/709) rivayeti:

İbn Mâce'nin metni:

لَا يَزْدَادُ الْأَمْرُ إِلَّا شِدَّةً وَلَا الدُّنْيَا إِلَّا إِذْبَارًا وَلَا النَّاسُ إِلَّا شُحًّا وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شِرَارِ
النَّاسِ وَلَا الْمَهْدِيُّ إِلَّا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ

“(İslam’ı yaşama) işi gittikçe zorlaşacak. Dünya da (gerçek müslümanlara) gittikçe sırt çevirecek. İnsanların da cimriliği artacak. Kıyamet, yalnızca şerirlerin tepesine kopacak. Mehdî de Hz. İsa’dan başkası değildir.”

İlk üç asır hadis musannifleri arasında bu hadise sadece İbn Mâce yer vermektedir.⁴³⁸

a. İsnadı

Enes b. Mâlik→Hasan el-Basrî→Ebân b. Salih⁴³⁹→Muhammed b. Halid el-Cendî→Muhammed b. İdris eş-Şafî→Yunus b. Abdü'l-A'lâ

1) Sahabi Ravi

Enes b. Mâlik (ö. 91/709):⁴⁴⁰

2) Diğer Raviler

Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728):⁴⁴¹

Ebân b. Salih (ö. 115/733): Bu raviyi sika kabul eden de zayıf sayan da olmuştur. Ebû Hâtim, Ebû Zür’a, Yahya b. Maîn, İclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi alimler bu raviyi “Sika, Dürüst b. Ziyad dışındaki rivayetlerine itibar edilir, leyse bihî be’s” ifadeleriyle zikretmişlerdir. Diğer taraftan İbn Abdülberr ve Mizzî onu zayıf saymakta, İbn Hazm onu zikrettiği bir yerde “leyse bi’l-kavî (zaptı kuvvetli değil)”, diğer bir yerde ise “leyse bi’l-meşhûr” demektedir. Ancak İbn Hacer, İbn Hazm’ın bu raviyi

⁴³⁸ İbn Mâce, “Fiten”, 24. Ayrıca bkz.: Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 161; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; Beyhakî, **Ma’rifetü’s-sünen**, VII, 572; **el-Kudâî**, Muhammed b. Selâme b. Cafer, **Müsnedü’ş-Şihâb**, I-II, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1407/1986, II, 68; **İbn Abdülberr**, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed; **Câmiu beyânî’l-ilmî ve fadlihî**, I-II, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1424/2003, I, 155; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XLIII, 190, XLVII, 516-518; Hatîb Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IV, 220; Dâni, **Sünen**, III, 521, V, 1075.

⁴³⁹ Müstedrek’inde bu rivayeti aynı isnadla veren Hâkim, rivayetin ardından “Ebân b. Salih” yerine “Ebân b. Ebû Ayyâş”ın yer aldığı başka tarikine de işarette bulunmaktadır. Bkz.: Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488.

⁴⁴⁰ Mâlik b. Sa’saa (I/6) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 47.

⁴⁴¹ Semure b. Cündüb (II/17) rivayetindeki geniş bilgi için bkz.: Tez metni, s. 218.

meçhul saymasını bir vehim eseri olarak görmüş ve özellikle İbn Maîn ve başka alimlerin Ebân'ı sika saydıklarına dikkat çekmiştir. Hatta İbn Hacer, zayıf bir ravi olan Ebân b. Ebû Ayyâş ile karıştırılmış olabileceğini de ihtimal olarak zikretmektedir. Zehebî, İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) atfederek Ebân b. Salih'in, *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayetinin isnadında Hasan el-Basrî'den semânının olmadığını söylemektedir.⁴⁴²

Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?): Meçhul bir ravi olarak kayda geçmiş, ayrıca isnadlarında ihtilâf bulunduğu dikkat çekilmiştir. İbn Maîn onun bilinmeyen (غير معروف) bir ravi olduğunu, Hâkim de meçhul (مجهول) olduğunu söylemişler; ancak Zehebî ve İbn Kesîr buna itiraz etmiş, onun İmam Şâfiî'nin (ö. 204/ 820) hocaları arasında olduğunu (بل مشهور من شيوخ الشافعي) kaydetmişlerdir. Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984), onu "münker" saymıştır. Onun "metrûk" bir ravi olduğunu belirten İbn Abdülberr, "Hz. İsa'dan başka Mehdî yoktur." rivayetinin sabit olmadığını ve rivayetlerinin mütâbii bulunmadığını (وحدیثه لا يتابع عليه) belirtmektedir.⁴⁴³

Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820): Soyu, Peygamberimizin atalarından Abdü Menâf'ta birleşmektedir. Hicrî 150 senesinde Gazze'de doğmuştur. Babasının vefatı üzerine iki yaşında iken annesi onu alıp Mekke'ye yerleşmiştir. Küçük yaşta hıfzını tamamlamış ve on beş yaşına kadar çok ciddi bir şekilde ilimle meşgul olmuştur. Ardından Medine'ye gitmiş, İmam Mâlik, İmam Muhammed, Ahmed b. Hanbel gibi meşhurlardan ders almıştır. Mısır'a yerleşmiş ve daha sonraları Şâfiî mezhebi haline gelen ilim halkasının temelini oluşturmuştur. Hicretin 204. Senesinde vefat etmiş ve Karâfe denilen yere defnedilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve pek çok alim tarafından sika sayılmış, İbn Maîn tarafından "leyse bihî be's (rivayeti alınabilir)" denmiştir. Ricâl kitapları, hakkındaki takdîrîkâr ifadelerle doludur. Şu kadar var ki, Zehebî'nin naklettiğine göre İmam Şâfiî'den güzel sözlerle bahsettiği

⁴⁴² Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 336; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 451; İclî, *Sikât*, I, 198; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 297; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 67; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 9; Zehebî, *Kâşif*, I, 205; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 133, VIII, 10; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 87; a.mlf., *Tehzîb*, I, 82; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, IX, 239.

⁴⁴³ Bkz.: İbn Abdülberr, *Temhîd*, XXIII, 38; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 146; Zehebî, *Kâşif*, II, 167; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 576; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 132; İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 51; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 476; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 126.

bir ortamda Ahmed b. Hanbel'e onu Şîliğe nispet ettiklerini kastederek (يشير إلى) "İyi ama Yahya ve Ebû Ubeyd ondan razı değillerdi." derler, o ise "Onların dediğini doğrulayan bir şey bilmiyorum; biz ondan sadece hayır gördük." diye cevap verir. Zehebî kendi kanaatini şöyle ilave etmiştir: "İmam Şâfiî'de Şîlik var diyen, ne dediğini bilmez iftiracının tekidir." Ehl-i beyte karşı ileri derecede muhabbetini gerekçe göstererek, İmam Şâfiî'ye Şîi yakıştırmaları olmuş, o ise "Eğer Âl-i Muhammed sevgisi Râfızîlikse, ins ü cin şahit olsun ki ben Râfızîyim." anlamındaki bir şiirle cevap vermiştir.⁴⁴⁴ Kaldı ki Şîi ricâl kitaplarında da kendisinden bahsedilmediği vurgulanmıştır.⁴⁴⁵

Yunus b. Abdü'l-A'lâ (ö. 264/879): Şâfiî fıkıh ve kıraat alimlerinin önde gelenlerindendir. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) yakın talebelerinden olup, Mısır'da "alimlerin reisi" olarak bilinmiştir. İmam Şâfiî onun hakkında "Mısır'da ondan daha akıllı birisini görmedim." demiştir. İmam Müslim, Nesâî ve İbn Mâce gibi *Kütüb-i Sitte* sahipleri kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Zehebî, onun *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayetindeki teferrüdünü izah ederken, bu rivayetin ona İmam Şâfiî'den ona ulaştığını, ancak onun tedlîs yapmak suretiyle rivayette bulunduğunu söylemektedir.⁴⁴⁶ İbn Asâkir (ö. 570/1175) ve Mizzî (ö. 742/1341)'nin kaydettiğine göre İmam Şâfiî (ö. 204/820), kendisini rüyada görüp bu hadisi soran bir zata cevap olarak, Yunus b. Abdü'l-A'lâ'nın kendisinden yalan nakilde bulunduğunu söylemiştir.⁴⁴⁷ İbn Kesîr (ö. 774/1372) ise, sadece bir rüya ile ravinin cerhedilemeyeceğine dikkat çekmektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Bkz.: Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 42; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 201; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 137; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 153; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 381; Zehebî, *Kâşif*, II, 155; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, X, 58; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 361; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 467; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 28.

⁴⁴⁵ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 277-278.

⁴⁴⁶ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 243; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 290; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 513; Zehebî, *Kâşif*, II, 403; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, XII, 348; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, II, 527; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, VII, 317; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 613; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 387; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, s. 36. *es-Sübkî*, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi; *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, I-X, Hier li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', tsz., II, 171.

⁴⁴⁷ Bkz.: İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, XLIII, 519; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 149.

⁴⁴⁸ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 51.

b. Sıhhat Durumu

Nesâî (ö. 303/915), hadisin münker olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Beyhakî (ö. 458/1065) de, mevcut rivayeti oldukça ayrıntılı bir şekilde incelemiş, bu sened ve metnin sahih olamayacağını açıklamıştır.⁴⁵⁰ Mehdi hadislerini uzun uzadıya inceleyen İbn Teymiyye (ö. 728/1327), bu rivayetteki illetleri açıklayarak hadisin zayıf olduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹ Zehebî (ö. 748/1347), seneddeki Yunus b. Abdü'l-A'lâ'nın Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'den rivayet etme konusunda tek kaldığını belirterek, onun İmam Şâfiî'den değil de meçhul bir şahıstan rivayet ettiği kanaatini ortaya koymakta ve hadisi münker saymaktadır.⁴⁵² Zehebî ayrıca, Yunus b. Abdü'l-A'lâ'nın da İmam Şâfiî'den münker rivayetleri bulunduğunu belirttikten sonra bu rivayeti zikretmektedir.⁴⁵³ Kanaatimizce hadisin İmam Şâfiî'nin *Müsned*'inde yer almayışı bu sonucu desteklemektedir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise, Nesâî'nin hadisi münker saymasına ve Beyhakî'nin Muhammed b. Halid'in teferrüd ettiğine dair değerlendirmelerine yer vermektedir.⁴⁵⁴ Bûsîrî (ö. 840/1434), İbn Mâce *Zevâid*'inde Hâkim'in hadisi Şâfiî'nin ifrâdından saymasına katılmamakta, hadisin başka şahidleri de bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁵⁵ Aliyyülkârî (ö. 1014/1605), bu rivayetin muhaddislerin ittifakıyla zayıf sayıldığını belirtmiştir.⁴⁵⁶ Elbânî de üç illet gösterdiği isnadı zayıf bulmuş, ancak metinde yer alan "kıyametin, şerli insanların başına kopaacağı"na dair cümlenin sahih rivayetlerde yer aldığına dikkat çekmiştir.⁴⁵⁷ Bu rivayetin mevzu olduğuna hükmedenler de bulunmaktadır.⁴⁵⁸

⁴⁴⁹ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *İlel*, II, 862.

⁴⁵⁰ Bkz.: **el-Beyhakî**, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn; **Beyânü hataü men ehtae ale's-Şâfiî**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1402/1982, s. 297-302.

⁴⁵¹ Bkz.: **İbn Teymiyye**, Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Abdilhalim el-Harrânî; **Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye**, [Tahkik: Muhammed Reşad Salim], I-X, Müessesetü Kurtuba, 1406/1985, VIII, 256.

⁴⁵² Bkz.: Zehebî, **Siyeru a'lâm**, X, 67; a.mlf., **Mîzânü'l-i'tidâl**, VI, 132-133.

⁴⁵³ Bkz.: Zehebî, **Tezkiratü'l-huffâz**, II, 527.

⁴⁵⁴ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *İlel*, II, 862-863.

⁴⁵⁵ Bkz.: Bûsîrî, **Misbâhu'z-zücâce**, IV, 192

⁴⁵⁶ Bkz.: Aliyyülkârî, **Mirkât**, X, 101.

⁴⁵⁷ Bkz.: Elbânî, **Daîfe**, I, 175. Daha detaylı bilgi için ayrıca bkz.: **İbnü'l-Mülakkin**, Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed; **Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî** [Tahkik: Abdullah b. Hamd el-Luhaydân & Sa'd b. Abdullah], I-VIII, Dâru'l-âsime, Riyad, 1411/1991, VII, 3276 (dp).

⁴⁵⁸ Bkz.: **el-Fettenî**, Muhammed Tahir b. Ali; **Tezkiretü'l-mevzûât**, İdâratü't-tibâati'l-münîriyye, 1343/1922, s. 223; **eş-Şevkânî**, Muhammed b. Ali b. Muhammed; **el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevzûa**, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1986, s. 510.

c. Metin Mukayesesi

Diğer bütün metinlerde “ولا الدين إلا إدباراً” şeklinde olan ifade, İbn Mâce metninde “ولا الدنيا إلا إدباراً”⁴⁵⁹ olarak yer almıştır. Buna göre ilkinde müslümanlara sırt çevirecek olan “dünya” iken, diğerinde “din” olmaktadır. Ayrıca diğerlerindeki “ولا المهدي” ifadesi de İbn Mâce metninde lâm-ı tarifli olarak (ولا المهدي) yer almıştır.

⁴⁵⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 24; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 161; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLIII, 190, XLVII, 516-518.

III. RİVAYETLERİN SİHHAT ve ŞÖHRET DURUMLARI

A. Rivayetlerin Sıhhat Durumları

Her bir ravi hakkında ayrı ayrı cerh ve tâdil değerlendirmeleri, bir hadisin sened kritiği konusunda tek başına bir ölçü olmaktan uzaktır. Hele hele nihai anlamda hadisin sıhhat durumu katiyen buna göre belirlenemez. Bu bakımdan bu çalışmada sened kritiği kapsamında sadece ravi bilgileriyle yetinmeyip, *Kütüb-i Tis'a* dışındaki varyantları dahil senedin bütün tariklerini karşılaştırmaya çalıştık. Bu karşılaştırma sonucunda oldukça dikkat çekici bir tablo karşımıza çıktı. Bu 24 rivayetin bir-iki istisnası dışında hemen tamamı ilk üç tabaka boyunca tek ravi tarafından nakledilmişti. Ek'ler kısmına koyduğumuz ilgili tabloda daha kolay görüleceği gibi, 24 rivayetin yarısına yakınında raviler dördüncü tabaka dahil tek kalmış durumdadır. Hatta bunlar arasında beşinci tabaka dahil ravileri tek kalan rivayet üç, altıncı tabaka dahil ravileri tek kalan rivayet ise ikidir. (*Ek-2 : Senedlerdeki Ravi Sayıları*) Bu sonuç, hadis değerlendirmelerinde öncelikli olarak senedin farklı tariklerine bakılmasının önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Buradan hareketle şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Bir isnadın başından itibaren üç-dört tabakada raviler tek kalmışsa sonraki tabakalarda artan ravilerin sika olmaları hadisin sıhhatinde doğrudan belirleyici olamayacak, sadece kendi aralarındaki mütâbaata yarayacaktır. Fakat asıl belirleyici olan, tek kalan ravilerin durumudur; zira onunla ilgili yapılan cerh, mütâbii bulunan ravilere oranla hadisin sıhhatini önemli ölçüde etkileyecektir. Meselâ ilk beş ravisi ortak, altıncı ravileri her tarikte farklı olan on tane isnad bulunsa beşinciden nakleden on ravinin tâdili pek bir anlam ifade etmeyecektir. Fakat isnadın üçüncü sırasında yer alan tek bir ravideki cerh, cerhin derecesi ölçüsünde hadisin sıhhatine doğrudan tesir edecektir. Bu sebeple buradaki ravi değerlendirmelerimizde musannifin şeyhi ya da ona yakın tarafta yer alan bazı ravilerin incelenmesine gerek duymayıp, isnadlardaki ortak raviye kadarki ravilerle yetinilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁶⁰ Oryantalist araştırmacı Schacht'ın ortaya atıp G. H. A. Juynboll'un detaylandığı ve tarihlendirmelerinde merkezi bir konuma yerleştirdiği, yani kendisinden sonra ravi dağılımı görülen fakat

Aynı raviyle ilgili hem cerh hem de tâdil bulunması durumunda hadisçiler, müfesser (sebebi açıklanan) cerhi tâdile tercih etmişlerdir.⁴⁶¹ Çünkü cerheden alim, tâdil edenin bilmediği bir kusuru bilmekte ve buna binaen cerh etmektedir; diğer bir deyişle tâdil eden zâhire göre, cerheden ise onun bilmediği bir durumunu bildiği için ona göre hükmetmektedir. İbn Haldun'un örneklendirdiği gibi ricalden biri hakkında; rivâyette gaflete düşmek, hafızası iyi olmamak, zaaf yahut ehl-i bid'atten olmak şeklinde bir tenkit bulduk mu bu hususlar hadisin sıhhatine ve mevsûkiyetine sirayet eder ve o hadisi sakat hale getirir.⁴⁶² Bu bakımdan raviyle ilgili bilgileri verirken onun tâdilüne yönelik söylenenleri daha genel ifade edip, cerhine yönelik olanları ayrıntılı zikretmeye çalıştık. Sahabe zaten adâletli sayıldığı için isnadın sıhhatinde diğer ravilerin durumu belirleyici olacak idiye de; yine de sahabi raviler hakkında da gerekli bilgiyi vermeye çalıştık.

Pek çok alim, hadislerin sıhhatiyle ilgili hüküm vermenin içtihadî bir mesele olup, verilen hükümlerin hiçbirinin mutlak doğru kabul edilemeyeceği görüşündedir.⁴⁶³ İlk dönem hadis âlimleri ile sonraki dönem arasında, özellikle de günümüz hadis âlimlerinin rivayetlere verdikleri hükümlerle öncekiler arasında önemli farklılıklar, hatta zıtlıklar olduğu bilinmektedir.⁴⁶⁴ Bu çalışmada incelediğimiz hadislere

kendisine kadar her tabakada tek raviyle gelen hadisi, sahabi ya da Hz. Peygamber'e ulaştırdığı (uydurma) isnadla desteklediğini iddia ettiği raviyi ifade eden "müşterek ravi / kısmî müşterek ravi" teorileriyle ilgili bkz.: Ertürk, Mustafa; "Hadis Oryantalisti G. H. A. Juynboll: Hadis / Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları", *Oryantalizmi Yeniden Okumak-Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Ankara, 2003, s. 251-272; Kuzudişli, Aile İsnadları, s. 10 vd.

⁴⁶¹ Bkz.: İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman; *Ulûmü'l-hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, Dâru'l-fikri'l-muâsır, Beyrut, 1397/1977, s. 108; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 25; İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim; *el-Menhelü'r-ravî*, Dâru'l-fikr, Dimaşk, 1406, s. 64; İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz., s. 232.

⁴⁶² Bkz.: İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed; *Mukaddime*, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1984, I, 312.

⁴⁶³ Zafer Ahmed et-Tehânevî (ö. 1394/1976), hadise hüküm vermenin içtihadî oluşunu Süfyan-ı Sevrî, Tirmizî, Taberî, İbnü's-Salâh, Zehebî, Nevevî, İbn Teymiyye, Sehâvî, Suyutî gibi alimlerden örneklendirmektedir. Sözelimi Zehebî, ricâle dair yazdığı Tezkiratü'l-huffâz'ın başında "Bu kitap, nebevî ilim hamillerinden tâdil olunanların, tevsik ve taz'ifte, tashih ve tezyifte içtihatlarına müracaat edilenlerin isimlerini ihtiva etmektedir." demiştir. Bkz.: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 1; *et-Tehânevî*, Zafer Ahmed el-Osmânî; *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs (Mukaddimetü İ'lâü's-sünen)*, (İ'lâü's-sünen'le birlikte 18.cilt) Dâru'l-fikr, Beyrut, 1421/2001, s. 8857-8, 8884. Ayrıca bkz.: Hatiboğlu, İbrahim; "Hadis İlminde Metodoloji Problemleri Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi 2*, (yay. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 789-791.

⁴⁶⁴ Bu konuda mütekaddimûn ile müteahhirûnu etraflıca karşılaştıran iki çalışma için bkz.: el-Fahl, Mahir Yasir; "Tebâyünü menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl", (Çevrimiçi) www.islamport.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007, s. 17-18; el-Melîbârî, Hamza b.

yeniden hüküm verme durumunda değiliz. Bu açıdan ravilerle ilgili standart olması yönüyle İbn Hacer'in verdiği hükümler esas alınmıştır. (**Ek-3 : Ravi Mertebeleri ve İsnad Durumları**) Ravilerle ilgili cerh-tâdil eserlerindeki bilgilerle İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'de verdiği nihai hükümlerin genelde örtüştüğü görülmektedir. Ancak onun bu hükümlerinde iyimser bir yaklaşım içerisinde olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bununla beraber kısmî farklılıklar hesaba katılmazsa, isnad bakımından daha önce söylenenleri önemli ölçüde değiştirecek bir durumun olmadığı söylenebilir. Kendilerinden daha iyi durumda mütâbileri bulunan bazı zayıf isnadların hasen liğayrih, hasen durumdaki bazı isnadların da sahih liğayrih seviyesine çıkacakları bilinmektedir.

Bütün bunlardan sonra, Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili çalışmamıza konu olan hadislerin isnadlarına verilen hükümler hakkında şunu söylemek mümkündür: Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili incelenen 24 rivayet arasında sahih isnada sahip sadece 7 rivayet olduğu, hasen isnada sahip 8, zayıf isnada sahip 9 (birine mevzu da deniyor) rivayet bulunduğu görülmektedir. Oran olarak ifade etmek gerekirse bu rivayetlerin hemen hemen **üçte biri sahih, üçte biri hasen, üçte biri zayıf isnadlardan oluşmaktadır**. Ayrıca hasen durumdaki isnadların hemen hepsinde İbn Hacer'e göre tâdil en son (ya da cerhin en hafif) mertebesinde yer alan bir-iki ravi bulunduğu görülmektedir ki Tirmizî'nin "hasenin mütâbii bulunması gerekir" şartına göre bunlar da zayıf durumdadır.⁴⁶⁵

B. Rivayetlerin Şöhret Durumları

Hz. İsa'nın nüzûlüne dair hadislerle ilgili diğer önemli konu bu rivayetlerin bize geliş keyfiyeti, diğer bir ifadeyle şöhret durumlarıdır. Hanefiler dışındaki usûl-cülere göre Peygamberimizden nakledilen bir haber için iki durum söz konusudur; haber ya mütevatirdir veya değildir. Daha çok Hanefî-Mâtürîdî çizgisindeki alimler

Abdullah; "el-Muvâzene beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîli-hâ" (Çevrimiçi) www.ahlalhdeth.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007.

⁴⁶⁵ Ancak Tirmizî'nin bu şartı, genel kabul görmemiştir. Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 29; **İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî; **İhtisâru Ulûmi'l-hadîs** (Ahmed Muhammed Şâkir'in el-Bâisü'l-hasîs şerhi ile birlikte), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz., s. 35-36; İbn Hacer, **Nüket**, I, 406.

ise meşhur adını verdikleri ara bir kategori eklemişlerdir. Bu üçlü taksime diğer bazı usûlcüler tarafından da riayet edilmiş, bazıları meşhur yerine müstefiz tabirini kullanmışlardır. Ancak çoğunluk ve hadisçiler, meşhuru âhâd haberler arasında değerlendirmişlerdir. Buna göre mütevatir olmayan bütün haberler âhâddır; ravi sayısına göre meşhur, aziz ve garib şeklinde üç kısımda ele alınır.⁴⁶⁶

Tarifleri hakkındaki farklı bakış açılarını bir kenara bırakacak olursak “garib (ferd)”, hangi tabakada olursa olsun bir ravinin teferrüd ettiği (yalnız kaldığı) hadistir; sahabe tek kalırsa ferd-i mutlak, sonrakiler tek kalırsa ferd-i nisbî olur. İbn Hacer’in sonraki âlimlerce de kabul edilen tarifine göre “aziz”, her tabakada ravi sayısı ikiden az olmayan hadistir. Ravi sayısı en az üçten aşağı düşmüyorsa bu hadise de “meşhur” denmiştir. Meşhurda asgari ravi sayısının dört olması gerektiğini ileri sürenler de olmuştur. Yalnız şurası var ki meşhur haberde üç, aziz haberde iki ravi şartından sahabe hariç tutulmuş, sonrakilerin sayısı esas alınmıştır. Hadisçilerin meşhur dediği hadis fukahâ tarafından “müstefiz” diye adlandırılmıştır. Başta garib iken sonradan ortaya çıkan şöhreti ifade için “garib-i meşhur” tabiri kullanıldığı da olmuştur.⁴⁶⁷

Bu açıklamalar ışığında *H.z. İsa’nın nüzûlüyle ilgili rivayetlere bakıldığında “aziz” olan üçü hariç diğerleri “garib” durumdadır. (Ek-4 : Rivayetlerin Şöhret ve Sıhhat Durumları)*

⁴⁶⁶ Bkz.: Ertürk, Mustafa; “Haber-i vahid”, *DİA*, XIV, 350; Apaydın, H. Yunus; “Meşhur”, *DİA*, XXIX, 367; Yavuz, Y. Şevki; “Haber”, *DİA*, XIV, 347-348; Koçkuzu, Ali Osman; *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikad ve Teşri Yönünden Değeri*, Ankara, 1988, s. 78.

⁴⁶⁷ Bkz.: Hâkim, Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs, s. 94; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 270; İbn Kesîr, *İhtisâr* II, 460; Irâkî, *Takyîd*, s. 273; İbn Hacer, *Nuhbe*, s. 1; a.mlf., *Nüzhetü’n-nazar*, Matbaatü Sefîr, Riyad, 1422/2002, s. 64, 203; es-Sehâvî, Ebu’l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman; *Fethu’l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, I-III, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Lübnan, 1403/1983, III, 29-44; Suyûtî, *Tedrib*, I, 173-183; İbnü’l-Hanbelî, Radiyyüddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî el-Hanefî; *Kafvü’l-eser fi safvi ulûmi’l-eser fi’l-mustalahi alâ mezhebi’s-sâdeti’l-hanefiyye*, Mektebetü’l-matbûâtî’l-İslâmiyye, Halep, 1408/1988, s. 47; Aliyyülkârî, Ebu’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed; *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, Dâru’l-erkam, Beyrut, tsz., s. 210; el-Münâvî, Muhammed el-Med’uvv bi Abdurraûf, *el-Yevâkît ve’d-dürer*, I-II, Mektebetü’r-ruşd, Riyad, 1999, I, 270-292.

IV. RİVAYETLERİN MUHTEVA DEĞERLENDİRMESİ

Rivayetler üzerinde yaptığımız ilk inceleme, rivayetlerde az veya çok bahsi geçen her bir konunun müstakil değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Buna göre rivayetlerdeki bilgiler en küçük parçalara ayrılıp, nüzûl konusu geçsin ya da geçmesin her birinin diğer rivayetlerle de karşılaştırmak suretiyle teker teker ele alınması gerekmektedir. Bu ise tezimizin sınırlarını aşan bir durumdur. Bu bakımdan bu kısımda, rivayetlerde ortak tema olarak zikredilen hususlar konu bütünlüğü esasına göre (tematik tarzda) incelenecektir. Ravi ve isnad durumları daha önce uzunca ele alındığından burada sadece muhteva değerlendirmesi üzerinde durulacaktır. Hadislerde zikredilen hususlara geçmeden önce nüzûlü ifade için kullanılan tabirlere göz atmakta fayda bulunmaktadır.

A. Nüzûlü İfade İçin Kullanılan Tabirler

Muhaddisler, ilgili rivayetleri topladıkları konu başlıklarında Hz. İsa'nın nüzûlünü ifade için genelde “nüzûl (iniş)”⁴⁶⁸ tabirini kullanmaktadırlar. Çoğu zaman Deccâl için kullanılan “hurûc (ortaya çıkış)” tabiri bir yerde Hz. İsa'nın nüzûlü için zikredilmiştir.⁴⁶⁹ Konu başlıklarındaki durumun bir benzeri rivayetler için de söz konusudur. Hemen bütün rivayetlerde nüzûlü ifade için “nüzûl” kökünden gelen bir tabir geçerken istisnaları da yok değildir. Nüzûlü kıyamet alâmetleri arasında sayan rivayetlerin bir kısmında “hurûc (ortaya çıkma)” kökünden gelen bir fiil zikredilmektedir.⁴⁷⁰

Yine Hz. İsa'nın nüzûlünü ifade için bir rivayette “ثُمَّ يَجِيءُ” (gelme)⁴⁷¹, uzun bir rivayette ise “فَيَبْعَثُ اللَّهُ عِيسَى” (Allah'ın göndermesi)⁴⁷² şeklinde “bi'set” tabiri

⁴⁶⁸ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 399-402; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “Îmân”, 242-247, “Fiten”, 34, 116; **Tirmizî**, “Fiten”, 54; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 213-257.

⁴⁶⁹ Bkz.: **İbn Mâce**, “Fiten”, 33.

⁴⁷⁰ Bkz.: **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 12; **İbn Mâce**, “Fiten”, 28; **Ahmed b. Hanbel**, I, 317, IV, 7; Said b. Mansûr, **Sünen**, V, 246; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494.

⁴⁷¹ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, V, 13.

⁴⁷² Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 166; **Müslim**, “Fiten”, 116.

kullanılmaktadır. Bir yerde “بَعَثَ=Allah’ın göndermesi” ibaresine ilaveten “فَيُظْهِرُ” (ortaya çıkma)⁴⁷³, bir başka yerde “فَيَنْزِلُ (inme)”⁴⁷⁴ tabiri zikredilmektedir. Sözcüğü aynı ravinin Tirmizî’de geçen şeklinde ise “هَبَطَ (inme)”⁴⁷⁵ fiili görülürken bir başka yerde “فَيَكُونُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي أُمَّتِي” (beraber bulunma)⁴⁷⁶ tabiriyle geçmektedir. “لِيَهْلِلَ ابْنُ مَرْيَمَ” (Lebbeyk.. lebbeyk.. diyerek (hac ve umre) yapma)⁴⁷⁷ ifadesiyle kaydedildiği de göze çarpmaktadır.

Öncelikle unutmamak gerekir ki hadislerin hemen tamamı lafız olarak değil, mânâ itibarıyla rivayet edilmiştir. Bununla beraber, Hz. İsa’nın nüzûlünü ifadede kullanılan tabirlerin çoğunu “يَنْزِلُ=iner/inecek” fiili oluşturduğu için, öncelikle bu fiilin kullanımını incelemek gerekmektedir.

Nüzûl kelimesi genelde “bir yerden ayrılmanın zıddı olarak bir yere ulaşma, konma, yerleşme (hulûl)” anlamıyla açıklanmıştır. Ayrıca nüzûlün ancak bir yükselme sonucu olarak iniş ve düşüşü gösterdiği belirtilmiştir.⁴⁷⁸ Zebîdî ayrıca “fazl, atâ ve bereket”, “manevi derece ve rütbe”, “rahmetin ya da azabın inmesi” gibi mecaz ve kinâye türünden kullanımlara da temas etmektedir.⁴⁷⁹

⁴⁷³ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 166.

⁴⁷⁴ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, “Fiten”, 110; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33.

⁴⁷⁵ Bkz.: **Tirmizî**, “Fiten”, 59. Aynı tabir, Hz. İsa’nın nüzûlünden sonra yer değiştirmesini ifade için kullanılmaktadır. Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, “Fiten”, 110; **Tirmizî**, “Fiten”, 59; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33.

⁴⁷⁶ Bkz.: **İbn Mâce**, “Fiten”, 33.

⁴⁷⁷ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 240, 272, 513, 540, **Müslim**, “Hac”, 216.

⁴⁷⁸ Bkz.: **İbn Düreyd**, Ebûbekir Muhammed b. Hasan; **Cemheratü’l-luğa**, I-III, Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, Beyrut, 1987, I, 460; **el-Fîrûzâbâdî**, Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed; **el-Kâmûsu’l-muhît**, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1986, III, 171; **er-Râzî**, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir; **Muhtârû’s-sihâh**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1415/1995, s. 310; **İbn Fâris**, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya; **Mu’cemü mekâyisi’l-luğa**, I-VI, Dâru’l-cil, Beyrut, 1420/1999, V, 334; **İbn Manzûr**, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî; **Lisânü’l-Arab**, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut, tsz., XI, 656; **ez-Zebîdî**, Ebu’l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed; **Tâcü’l-arûs min cevhereti’l-kâmûs**, I-XX, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1394/1974, I, 7545-7550.

⁴⁷⁹ Bkz.: Zebîdî, **Tâcü’l-arûs**, I, 7545-7550.

Cenab-ı Hakk'ın dünya semâsına nüzûlünden söz eden hadisi⁴⁸⁰ açıklayan İbn Fûrek (ö. 406/1015), kelimenin tek anlamına mahkum kalmaya gerek olmadığını, lügat bakımından başka mânâlarda da kullanıldığını belirterek örnekler verir.⁴⁸¹ Buradan hareketle Aynî “intikal”, “bildirmek”, “söz söylemek”, “bir şeye yönelmek/ yöneltmek” ve “idare etmek” anlamlarında olmak üzere beş farklı kullanımı bulunduğu dikkat çeker. Ona göre dilciler tarafından bilinen bu anlamlar içerisinde Cenab-ı Hakk'ın zat ve sıfatlarına en uygun olanına hamletmek gerekir ki o da rahmetini kullarına yöneltmesidir.⁴⁸² Nitekim İbn Manzûr (ö. 711/1311) da kelimenin anlamlarını sıralarken aynı hadise yer vermiş, Allah Teâlâ için tecsim ifade eden anlamların düşünülemeyeceğini, “Onun rahmet ve lütuflarını kullarına indirmek suretiyle onlara yakınlık gösterdiği” şeklinde anlamak gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸³

Bu hadisteki “Allah'ın nüzûlü”nün nasıl anlaşılacağıyla ilgili dört farklı kanaat oluşmuştur. Bir grup bu hadise dayanarak Allah Teâlâ'ya yön isnat etmiş; çoğu itibarıyla Mutezile bu bapta rivayet edilen hadisleri inkarda çözüm aramış; başka bir grup tahrif sayılabilecek ölçüde tevillerde bulunmuş, meşhur dört mezhep imamının da aralarında yer aldığı cumhur ise hadisi kabul etmekle beraber şerh ederken Cenab-ı Hakk'ı kullara benzemekten tenzih etmiştir.⁴⁸⁴

Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'de değişik kalıplarıyla pek çok yerde geçen bu fiil, “يُنَزِّلُ=iner/inecek” haliyle yani sülâsî kök olarak muzari şekilde iki yerde “Allah, yerin içine gireni ve ondan çıkana, gökten **ineni**, oraya çıkana bilir.”⁴⁸⁵ şeklinde geçmektedir.

⁴⁸⁰ Cenab-ı Hakk her gece dünyâ semâsına nüzûl edip (يُنَزِّلُ) “Kim bana dua ediyorsa ona icabet edeyim. Kim benden bir şey istemişse onu vereyim, kim bana istiğfarda bulunursa ona mağfirette bulunayım.” buyurur. Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 264, 266; **Buhârî**, “Teheccüd”, 14, “Deavât”, 14, “Tevhîd”, 35; **Müslim**, “Müsâfirîn”, 168-170; **Tirmizî**, “Salât”, 211, “Deavât”, 78; **İbn Mâce**, “İkâmet”, 182; **Ebû Dâvûd**, “Tatavvu”, 21, “Sünnet”, 19.

⁴⁸¹ Bkz.: **İbn Fûrek**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî; **Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh**, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1985, s. 201-204.

⁴⁸² Bkz.: Aynî, **Umdetü'l-kârî**, VII, 199-201.

⁴⁸³ Bkz.: İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, XI, 656.

⁴⁸⁴ Bkz.: Nevevî, **Şerhu Müslim**, VI, 36-37; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, III, 30; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, VII, 199-201.

⁴⁸⁵ Bkz.: Sebe, 34; 2; Hadîd, 57; 4.

Bütün bu açıklamalar, “nüzûl” kelimesinin “yukarıdan aşağıya bedenen inme” dışında da, farklı anlamlarda hatta mecaz ve kinaye olarak kullanılabildiğini göstermektedir. Hadislerde Hz. İsa’nın nüzûlünü ifade için kullanılan “nüzûl” kelimesinin de “bedenen inme” dışında mecaz ya da kinaye olarak kullanılmış olabileceği hususu, en azından bir ihtimal olarak karşımızda durmaktadır.

B. Hadislerde Zikredilen Hususlar

Öncelikle belirtelim ki nüzûl hadislerinde gayba ait konular zikredilmiştir. Peygamberimizin gayba dair verdiği haberler ayrı bir tartışma konusu olmakla beraber, aşağıdaki bakış açısı bizim açımızdan yeterlidir:

“Peygamberimizin Kur’ân’da bildirilen gayb haberlerinin ayrıntılarına Kur’ân’a yansımayan bir başka vahiy yoluyla muttali olduğunu ve hadislerle ifade edildiğini söylemek pekâlâ mümkündür. ... O, vahiy bağlantısı olmadığı tespit edilen istikbalî gayb statüsündeki bir kısım hâdis ve olayları da –vahiy olmaksızın– kendi içtihiyâyla ya da önsezileriyle tahmin etmiş olabilir. ... Kur’ân’a yansımayan rüya veya ilham gibi muhtemelen Kur’ân vahiyine nisbetle farklı olan bir başka ilahi iletişim vasıtasıyla Allah’la irtibat halinde olmuştur. Dolayısıyla vahyi sadece Kur’ân’la sınırlandırmak Kur’ân ayetlerine de ters düşmektedir. Ayrıca Kur’ân’a yansımayan vahiyle ona istikbale yönelik bazı haberlerin verilebildiği ve bunların da dinin temel esas ve ilkeleriyle ilgili olmayabileceğinden herkese tebliğ etmek zorunda olmadığı, sadece bazı kimselere yeri geldiğinde söylediği veya kendi tecrübesi ve bilgisiyle anlattıklarından teşekkül ettiği göz önünde tutulmalıdır.”⁴⁸⁶

Nüzûl rivayetlerinde zikredilen hâdiseleri birbirinden net bir şekilde ayrıştırılabilmek, hele hele kesin bir kronolojik sıralama yapabilmek adeta imkansız gibidir. Ancak yine de konuların yaklaşık olarak sıralaması şu şekildedir: Müslümanların Rumlarla ve Hintlilerle savaş yapması, İstanbul’un fethedilmesi, Deccâl’in çıkıp fevkalâde özellikler göstermesi, başlarında Mehdi bulunan Müslümanların Deccâl karşısında zor bir durumda kalması gibi hususların nüzûlden önce gerçekleşeceği görülmektedir. Daha sonra Hz. İsa’nın inip Deccâl’i ortadan kaldırması, ardından onun tabii bir süreçle Mehdi yerine liderliğe geçmesi, Hz. İsa’nın haçı kırma, domuzu öldürme, cizyeyi kaldırma gibi birtakım icraatlar gerçekleştirmesi, savaşların bitmesi ve ardından fevkalade bir emniyet ve bolluk döneminin yaşanması, Hz. İsa’nın hac ve umre yapması, Ye’cüc-Me’cüc’ün çıkışıyla Müslümanların Deccâl’den sonra yeniden ciddi sıkıntılara maruz kalması ve nihayet Allah Teâlâ’nın Ye’cüc-

⁴⁸⁶ Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s 167, 189, 190.

Me'cûc'ü helâk etmesi ve bir süre sonra Hz. İsa'nın vefat edip defnedilmesi gibi hususlar yer almaktadır.

Rivayetlerin çoğunda tek başına ele alınan Hz. İsa'nın nüzûlü, bir kısmında dolaylı olarak zikredilmektedir. Fiten ve melâhim hadislerinde, kıyamete yakın gerçekleşeceği belirtilen fitne ve karmaşa olaylarının sona yakın bir halkası olarak yer alır. Rivayetlerin hepsinde nüzûl konusu tabîî olarak geçerken, rivayetlerin önemli bir kısmında Hz. İsa'nın, indikten sonra cizyeyi kaldıracağı, haçı kıracağı, domuzu öldüreceği gibi icraatlarına yer verilmektedir. Deccâl'i öldüreceği de rivayetlerin bir kısmında zikredilmektedir. Olağanüstü bir emniyet ve güven dönemi yaşanacağı, yeryüzünün bereket ve bollukla dolacağı gibi konulara ise sadece birkaç rivayette yer verilmiştir.

1. Nüzûlünün Kıyamet Alâmetlerinden Sayılması

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyametin yaklaştığı belirtilmekte, onun alâmetlerinden söz edilmekte ve açıkça “kıyamet alâmetleri” tabiri kullanılmaktadır.⁴⁸⁷ Pek çok hadis kitabında ayrı bir bölüm halinde verilen kıyamet alâmetleri, bazı alimler tarafından genelde küçük ve büyük alâmetler olarak iki kısımda değerlendirilmiştir.⁴⁸⁸ Hz. İsa'nın nüzûlünün kıyamete yakın gerçekleşeceği, rivayetlerin tamamında açıkça belirtilmemekle birlikte bazı hadislerde nüzûl konusu doğrudan kıyamet alâmetleri arasında sayılmıştır. *Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3)* rivayetinde kıyamet alâmetleri arasında Hz. İsa'nın nüzûlü de sayılmaktadır.⁴⁸⁹ Pek çok tariki bulunan hadisin hemen bütün tarikleri sahih isnadla gelmektedir. Ancak bazı tarikleri merfû, bazıları ise mevkûf rivayet edilmiştir, nüzûl bir kısmında yer alırken diğerlerinde geçmemektedir, nüzûlün zikredildiği rivayetlerde genelde ravi Şube'nin “Bu iki raviden biri nüzûl-i İsa'yı saydı, diğeri insanları denize sürükleyecek bir kasırgayı saydı.”

⁴⁸⁷ Bkz.: En'âm, 6; 158; Tâhâ, 20; 15; Ahzâb, 33; 63; Muhammed, 47; 18; Kamer, 54; 1.

⁴⁸⁸ Bkz.: Çelebi, İlyas; **İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler**, Kitabevi yayınları, İstanbul, 1996, s. 97; Sarıtoprak, Zeki; **İslâma ve Diğer Dinlere Göre Deccâl**, Yeni Asya yayınları, İstanbul, 1992, s. 52.

⁴⁸⁹ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 377-8; Tayâlisî, **Müsned**, s. 143; Humeydî, **Müsned**, II, 364; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, IV, 6, 7, VI, 10; Müslim, “Fiten”, 39-41; Tirmizî, “Fiten”, 21; İbn Mâce, “Fiten”, 28; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 424, 456; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 200-201, 257; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebir**, III, 170-173, 183; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

şeklindeki tereddütlü ifadesiyle yer almıştır. Bu hadiste sayılan on kıyamet alâmetinin rivayetlerde farklı sıralandığını belirten hadis şârihleri, “Önce duhan, sonra Deccâl ve ardından Hz. İsa’nın nüzûlü” şeklinde bir sıralamanın daha fazla ağırlık kazandığı üzerinde dururlar.⁴⁹⁰ Tabi ki hadislerin mânen rivayet edildiğini de unutmamak gerekir.⁴⁹¹ Ayrıca kıyamet alâmetlerine yer veren hadislerde kronolojik sıralama olmadığını, maksadın sıraya işaret olmayıp tamamını bildirmek olduğunu söyleyen Kurtubî, *Huzeyfe b. Esîd (II/3)* rivayetinin sıralama konusundaki en sağlam rivayet olduğunu belirtir.⁴⁹²

Abdullah b. Mes’ûd’dan (II/2) hasen derecedeki bir isnadla gelen başka bir rivayette de Deccâl-Hz. İsa-Ye’cüc ve Me’cüc kıyamet alâmetleri çerçevesinde zikredilir:

“Peygamberimiz İsrâ gecesinde Hz. İbrahim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa ile karşılaştı. Kıyameti aralarında müzakere ettiler. Önce Hz. İbrahim’den başlayıp ona sordular. O bu konuda bir bilgisi olmadığını söyleyince Hz. Musa’ya sordular. Kıyamet hakkında onun da bir bilgisi yoktu. Söz Hz. İsa’ya gelince o şöyle dedi: “Kıyametin kopmasına yakın olacak hâdiseler hakkında bana bilgi verildi. Ama kıyametin kopma vaktini Allah’tan başka hiç kimse bilemez.” dedi. Sonra (kıyametin alâmetlerinden biri olarak) Deccâl’in çıkmasını anlattı ve şunları söyledi: “Sonra ben inip onu öldüreceğim ve bundan sonra halk memleketlerine dönecek. Bu defa onların karşısına Ye’cüc ve Me’cüc çıkacak ve her tepeden hızla hücum edeceklerdir...”⁴⁹³

Görüldüğü gibi bu iki rivayet, Hz. İsa’nın nüzûlünü açıkça kıyamet alâmetleri arasında saymaktadır. Bu ikisi dışında doğrudan kıyamet alameti olarak zikredilmese dahi, nüzûlün kıyamete yakın dönemde gerçekleşeceğini ifade eden diğer pek çok rivayeti de aynı kapsamda ele almak mümkündür. Ancak muhtevasına göre farklı başlıkta incelenmeleri daha uygun olacağından burada ayrıca değerlendirilmeyecektir.

⁴⁹⁰ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 352-354; Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, XI, 289; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VII, 195.

⁴⁹¹ Bkz.: Dayhan, Ahmet Tahir; “İlk Dönem Hadis Tarihinde “Mânâ ile Rivayet” Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 1, 2000, s. 93-100.

⁴⁹² Bkz.: Kurtubî, *Tefsîr*, VII, 147; Azîmâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd*, XI, 289; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VI, 346, VII, 195. Hadisin bir başka sahâbi olan Vâsile b. el-Aska’dan gelen tariki de vardır. Kütüb-i Tis’a’da yer almayan bu rivayet hakkında Hâkim, “İsnadı sahîh olmakla beraber Buhârî ve Müslim, Sahîh’lerine almamışlardır.” değerlendirmesinde bulunur. Zehebî de Telhîs’inde bu ifadeyi destekler. Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XXII, 79; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 474; Zehebî, *Telhîs*, IV, 474.

⁴⁹³ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 498-499; Ahmed b. Hanbel, I, 375; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IX, 196-197; Hâkim, *Müstedrek*, II, 416, IV, 534, 588.

2. Hz. İsa'ya Selam Gönderilmesi

Ebû Hureyre (II/9) rivayetinde Peygamberimiz, ömrü uzun olursa Hz. İsa'ya yetişmeyi ümit ettiğini beyan etmiş, eğer erken vefat ederse ona yetişenlerin kendisinden selam söylemesini istemiştir.⁴⁹⁴ Ancak Ahmed b. Hanbel'in üç kez yer verdiği bu rivayetin diğer ikisinde sözün sahibi olarak Ebû Hureyre görünmektedir. Bu duruma dikkat çeken alimler, merfû rivayetin ihtiyaten mevkûf sayılmasının daha uygun olacağını belirtmişlerdir. Zira Keşmîrî'nin (ö. 1352/1933) de belirttiği gibi, Peygamberimizin Hz. İsa'nın nüzûl vaktinde hayatta olmayacağı başka hadislerden açıkça anlaşıldığı için, "Hz. İsa ile karşılaşmayı ümit ederim." ifadesi Peygamberimize ait olamaz, dolayısıyla hadisin merfû şekli yoktur, hepsi mevkûftur.⁴⁹⁵ Nitekim Ebû Hureyre'nin, selamı ulaştırma ya da gönderme arzusu başka rivayetlerde de görülmektedir.⁴⁹⁶

Sözelimi sahih isnadla gelen *Ebû Hureyre (II/8)* rivayetinin Velid b. Rebâh'tan gelen tarikinde⁴⁹⁷ rivayetin devamında: "Rasulullah'tan Hz. İsa'ya selam söyleyin.. ya da ona selamı ben ulaştırayım, Peygamberimizin onun geleceğini haber verdiğini anlatayım da o da beni tasdik etsin." dediği görülür. Vefat edeceğini hissettiğinde ise, "Artık siz ulaştırırsınız.." demiştir.

3. Nüzûlden Önce Gerçekleşecek Hâdiseler

Öncelikle belirtelim ki Hz. İsa'nın nüzûlünden önce gerçekleşecek hâdiseler ya nüzûlden bağımsız olarak fiten hadislerinin içinde yahut da Hz. İsa'nın nüzûlüyle sonuçlanan bir dizi olaylar şeklinde yer almaktadır. Oldukça geniş bir hacim kaplayan ve hadis edebiyatının "enfeksiyon bölgesi"⁴⁹⁸ olarak nitelendirilen "fiten ve

⁴⁹⁴ **Ahmed b. Hanbel**, II, 298, 299. Enes b. Mâlik'ten gelen bir rivayette de Peygamberimiz Hz. İsa'ya selam göndermiştir. Bkz.: Hâkim, **Müstedrek**, IV, 587.

⁴⁹⁵ Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VIII, 5; Sââtî, **Bülûğu'l-emânî**, XX, 134, XXIV, 89; Keşmîrî, **Tasrîh**, s. 180-181; Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VIII, 89-90, 99; a.mlf., (thk. Arnaût), XIII, 350-351, 358.

⁴⁹⁶ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 402; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 495, 498; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, V, 141; a.mlf., **el-Mu'cemü's-sağîr**, II, 30; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651.

⁴⁹⁷ **Ahmed b. Hanbel**, II, 394.

⁴⁹⁸ "Fiten ve melâhim" konularının hadis edebiyatının "enfeksiyon bölgesi" olduğuna dair bu enfes tespit, Prof. Dr. Ali Akyüz ve Prof. Dr. Mustafa Ertürk hocalarımızın tez çalışmalarım esnasındaki görüşlerimizde zikrettikleri tespittir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 12.

melâhim” kısmı bizim çalışma konumuza girmediğinden, içlerinde sadece Hz. İsa’nın nüzûlüyle irtibatlandırılan rivayetler üzerinde durulacaktır.⁴⁹⁹

Nüzûlden önce gerçekleşecek hâdiseler *Sevban* (II/6),⁵⁰⁰ *Ebû Hureyre* (II/14),⁵⁰¹ *Abdullah b. Amr* (II/19),⁵⁰² *Cabir b. Abdullah* (II/20),⁵⁰³ *İmrân b. Husayn* (II/5),⁵⁰⁴ *Osman b. Ebu’l-Âs* (II/4)⁵⁰⁵ ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî* (II/23)⁵⁰⁶ rivayetlerinde yer almaktadır.

Sevban (II/6) rivayetinde Allah’ın cehennemden koruyacağı iki topluluktan sözedilir; bunlardan biri Hintlilerle savaşan, diğeri ise Hz. İsa ile birlikte hareket edenlerdir. Ebû Hureyre rivayetinde Müslümanların Rumlarla savaşacağı belirtilir. Rumlar, Şam bölgesinde Halep ile Antakya arasındaki A’mâk veya Dâbık denilen yere kadar gelirler ve yeryüzündeki o dönemin en hayırlılarından oluşan İslâm ordusu ile savaşır. Müslümanların üçte birlik kısmı bozguna uğrayarak Allah’ın affından mahrum kalır, üçte biri ise Allah katında şehitlerin en faziletlilerinden sayılarak şehit olur, kalan üçte biri ise muzaffer olur ve bunlar artık hiçbir fitneye maruz kalmazlar. Geriye kalan bu topluluk İstanbul’un fethine müyesser olur. Ganimet taksimi esnasında şeytan “Mesih Deccâl çıkıp aileleriniz üzerinde söz sahibi olmuş..” diye bir söylenti ortaya atınca bir kısmı telaşa kapılıp hemen ailelerine

⁴⁹⁹ Deccâl’le ilgili müstakil bir çalışma için bkz.: Sarıtoprak, Zeki; **İslâma ve Diğer Dinlere Göre Deccâl**, Yeni Asya yayınları, İstanbul, 1992.

⁵⁰⁰ **Ahmed b. Hanbel**, V, 278; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VI, 72-73; Nesâî, “Cihâd”, 41; a.mlf., **es-Sünenü’l-kübrâ**, III, 28; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, VII, 23-24; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 176.

⁵⁰¹ **Müslim**, “Fiten”, 34; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 224; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 529; Dâni, **Sünen**, VI, 1114-1115.

⁵⁰² **Ahmed b. Hanbel**, II, 166, **Müslim**, “Fiten”, 116; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, VI, 501; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 349-351; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 586, 594; Beyhakî, **Şuabü’l-îmân**, I, 308-9.

⁵⁰³ **Ahmed b. Hanbel**, III, 345, 384, **Müslim** “Îmân”, 247; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, IX, 39; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 180.

⁵⁰⁴ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 429, 434 (mevkûf), 437; **Ebû Dâvûd**, “Cihâd”, 4; Bezzâr, **Müsned**, IX, 21; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XVIII, 111, 116 (mevkûf), 124; Hâkim, **Müstedrek**, II, 81, IV, 497.

⁵⁰⁵ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 216-217; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, IX, 60; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524.

⁵⁰⁶ **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 146; Taberânî, **Müsnedü’ş-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, II, 223-6.

dönerler. Ancak haber yalandır.⁵⁰⁷

Cabir (II/20) ve *İmrân (II/5)* rivayetlerinde Hz. Muhammed ümmetinden yer-yüzünde hakkı temsil edip, hiçbir girişim karşısında bir türlü alt edilemeyen bir topluluğun kıyamete kadar muhakkak var olacağı vurgulanmaktadır.⁵⁰⁸ Bu topluluğun kimliği ve hangi beldeden olduklarına dair farklı görüşler ortaya konmuşsa da⁵⁰⁹ kanaatimizce konuyu daraltmaya gerek yoktur; hakkı temsil eden her topluluk olabilir. *İmrân (II/5)* rivayetinin devamında, sözü edilen topluluklardan en sonuncusunun Deccâl'e karşı mücadele edeceği belirtilmektedir. Ancak tariklerin birinde, *Deccâl yerine Hz. İsa'nın nüzûlü zikredilmiş; bu muhalefetten ötürü bu tarik şâz durumuna düşmüştür.*

Osman (II/4) rivayetine göre, Deccâl'den önce Müslümanlar üç ayrı merkezde bulunacaklar ve insanlık üç korkunç hâdisе yaşayacaktır. Bunların ikisinin Hintliler ve Rumlarla yapılacağı belirtilen savaşlar olması mümkündür. *Abdullah b. Amr (II/19)* rivayetinde “Kâbe yakılacak, şöyle şöyle olaylar olacak” denmesi, *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetindeki Deccâl'den önce yaşanacağı belirtilen üç yıl şiddetli açlık ve kuraklık dönemi gibi hususlar bu korkunç olaylarla irtibatlı düşünülebilir.

Hz. İsa'nın nüzûlüyle irtibatlı olarak Deccâl'in çıkışı ve sonrasında gelişen hâdiselere yer veren *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*,⁵¹⁰ *Osman b. Ebu'l-Âs (II/4)*,⁵¹¹ *Hz. Âişe (II/16)*,⁵¹² *Semure b. Cündüb (II/17)*,⁵¹³ *Abdullah b. Amr (II/19)*,⁵¹⁴ *Cabir b. Abdullah*

⁵⁰⁷ Nüzûlün zikredilmediği bir başka rivayette, özellikle İstanbul'un fethi detaylıca anlatılır. Bkz.: **Müslim**, “Fiten”, 78. Rumlarla savaş ve İstanbul'un fethi, İbn Mâce'nin Amr b. Avf'tan naklettiği zayıf bir rivayette biraz daha detaylıca, ancak Hz. İsa'nın nüzûlüyle bağlantısız olarak geçmektedir. Ayrıca Rumlarla iki kez savaşılacağı belirtilir. Bkz.: **İbn Mâce**, “Fiten”, 35.

⁵⁰⁸ Nüzûl konusunun yer almadığı başka pek çok rivayette bu topluluktan bahsedilir. Bunlardan sadece biri olan Muaviye b. Ebû Süfyan rivayeti için bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, IV, 92, 429, 434, 437, V, 87, 88, 90, 93, 96; **Müslim**, “İmâret”, 174; **Ebû Dâvûd**, “Cihâd”, 4.

⁵⁰⁹ Bkz.: Nevevî, **Şerhu Müslim**, XIII, 67-68; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, XIII, 295; Azîmâbâdî, **Avnû'l-ma'bûd**, VII, 117.

⁵¹⁰ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, “Fiten”, 110; **Tirmizî**, “Fiten”, 59; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 15; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 226; Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

⁵¹¹ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 216-217; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, IX, 60; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524.

⁵¹² İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 490; **Ahmed b. Hanbel**, VI, 75; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 234; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLVII, 497-498.

(II/21),⁵¹⁵ *Ebû Ümâme el-Bâhili* (II/23),⁵¹⁶ rivayetleridir. Bu rivayetlerin bir kısmında daha geniş bilgi verilirken, bazısında meselenin sadece bir yönüne temas edilmiştir.

Bu rivayetlere göre Deccâl'in çıkışı dinin zayıf kaldığı, dindarın azaldığı ve ilme sırt çevrildiği bir dönemde gerçekleşir. Derken Deccâl ortaya çıkıp, çoğunluğu Yahudiler ve kadınlardan oluşan taraftarlarıyla önüne geleni hezimete uğratarak ilerler. Mekke ve Medine'yi koruyan meleklerin Deccâl'i şehre sokmayacakları kaydedilmektedir.⁵¹⁷ Bu durum karşısında belde sakinleri üç farklı gruba ayrılacaktır. Deccâl'e katılmayan Müslümanlar "Akabetü Efîk" (veya "Cebel-i Duhan") denilen yere sığınacaklardır. Ancak muhasara altında bir süre şiddetli kuraklık ve açlıkla imtihan olacaklardır.

Rivayetlerde ayrıca Deccâl ve fevkalâde özellikleri hakkında bilgiler verilmektedir. İbn Katan adlı kişiye benzeyen, kıvrıkcık saçlı, gözü fırlamış bir genç şeklinde tarifi yapılmaktadır. Şam ve Irak yakınlarından çıkıp etrafı fitne ve fesada boğacağı, fitnesine karşı Kehf suresinin ilk on âyeti okunarak sebat edilmesi gerektiği.. sene/ay/hafta hesabı farklı olan "kırk vakit" kalacağı.. arkasından rüzgar esen bir yağmur hızında olacağı.. kendine inanan topluluklara harikalar göstereceği (emrettiğinde gökyüzünün yağmur yağdırıp yeryüzünün nebat bitirmesi, sürülerin fevkalâde besili olarak dönmesi gibi).. kendine inanmayanları ise yüzüstü bırakacağı ve ellerinde hiçbir şey kalmayacağı.. o emredince bir harabenin bütün definelerini ona arz edeceği.. körle alacalıyı iyileştirip ölüleri dirilteceği.. kendine inanmayan babayığit bir genci çağırıp önce onu kılıçla ikiye böleceği, sonra da çok uzaklara attığı parçalarını tekrar çağırdığında gencin dinç ve güler vaziyette geri döneceği..

⁵¹³ **Ahmed b. Hanbel**, V, 13; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 220, 221, 265; Rûyânî, **Müsned**, II, 56-57.

⁵¹⁴ **Ahmed b. Hanbel**, II, 166; **Müslim**, "Fiten", 116; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 501; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 349-351; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 586, 594; Beyhakî, **Şuabü'l-îmân**, I, 308-9.

⁵¹⁵ **Ahmed b. Hanbel**, III, 367; İbn Huzeyme, **Tevhîd**, I, 102; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 381-382; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574; Deylemî, **Müsned**, V, 511.

⁵¹⁶ **İbn Mâce**, "Fiten", 33; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VIII, 146; a.mlf., **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve'l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, II, 223-6.

⁵¹⁷ Nüzûlün yer almadığı bir Ebû Hureyre rivayetinde Deccâl, Uhud dağı eteklerine kadar yaklaşacak, ancak şehre giremeyecektir. Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 407; **Müslim**, "Hac", 486; **Tirmizî**, "Fiten", 61.

belirtilmektedir. Olağanüstü özellikler taşıdığı belirtilen Deccâl'in ilâhlık davasında bulunacağına da vurgu yapılmış, onun cennet diye sunduğu şeyin aslında cehennem, ateş diye sunduğu şeyin ise aslında cennet olduğu ifade edilmiştir.⁵¹⁸

Deccâl konusunda yapılan Nebevî ikazların şiddetini gören sahabe, onu kendi dönemlerinde bile beklemişlerdir. Otuz civarında Deccâl'in geleceği de⁵¹⁹ hesaba katıldığında kanaatimizce rivayetlerdeki hâdiseler peşpeşe zikredilmiş bile olsa, onları birbirine çok yakın bir piyesin parçaları gibi düşünmek yerine, oldukça uzun bir periyotta gerçekleşecek hâdiseler zinciri olarak değerlendirmek de mümkündür.

4. Nüzûlün Yeri ve Zamanı

Zamanı, mekanı ve hatta tarihi kesin hatlarla belirlenen istikbal hâdiselerinden bahseden rivayetleri İslâm alimleri her zaman ihtiyatla karşılamışlar, hatta bir kısmı o dönemde cereyan eden içtimai, siyasi ve dini hareketlerin bir yansıması olarak görmüşlerdir.⁵²⁰

Hiz. İsa'nın nüzûl edeceği yer ve vakitle ilgili rivayetlerde birbirinden farklı görünen bilgilere rastlanmaktadır. *Semure b. Cündüb (II/17)* rivayetinde⁵²¹ Hiz. İsa'nın batı tarafından geleceği şeklinde genel bir ifade yer alır. *Ebû Hureyre (II/12)* rivayetindeki⁵²² “*Meryem oğlu İsa size imam olduğu –ya da sizden biriniz imamken aranızda indiği– vakit bakalım haliniz nasıl olacak!?*” ifadesinden o indiğinde Müslümanların başında bir liderin olacağı anlaşılmaktadır. Rivayetin bazı tariklerinde “*Hiz. İsa inip size imam olduğunda..*” şeklindeki ifadeyi, ravi İbn Ebû Zî'b (ö. 158/774) “*Rabbinizin Kitabı ve Peygamberinizin sünnetiyle size imam olduğunda*” şeklinde açmaktadır.

Diğer bazı rivayetlerde, Hiz. İsa indiğinde bu liderin namaz kıldırmak üzere

⁵¹⁸ Aynı vurgu, nüzûl konusunun yer almadığı Huzeyfe b. el-Yemân rivayetinde de mevcuttur. Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, V, 383, 386, 395, 397, 399, 404; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 50, “Fiten”, 26; **Müslim**, “Fiten”, 105; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14.

⁵¹⁹ **Ahmed b. Hanbel**, V, 16.

⁵²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 290.

⁵²¹ **Ahmed b. Hanbel**, V, 13; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 220, 221, 265; Rûyânî, **Müsned**, II, 56-57.

⁵²² Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; **Ahmed b. Hanbel**, II, 272, 336; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “İmân”, 244-246; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 213; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, IX, 86.

olduğuna yer verilir. Meselâ *Ebû Hureyre (II/14)* rivayetine göre⁵²³ İstanbul’u fet-heden askerler Deccâl’in çıktığına dair bir yalan haber üzerine Medine’ye hareket ederler, Şam bölgesine geldiklerinde Deccâl gerçekten çıkmıştır. Ona karşı savaş hazırlığına başlarlar, namaz kılmak üzerelerken Hz. İsa nüzûl edip onlara namaz kıldırır. *Cabir b. Abdullah (II/20)* rivayetinde⁵²⁴ kıyamete kadar var olacağı belirtilen topluluktan bahsedilmesinin ardından nüzûle yer verilir. Müslümanların başındaki lider onu imamete geçirmek ister; ancak o “Allah’ın bu ümmete bir ikramı olarak, siz birbirinize emirsiniz.” der. *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetinde ise,⁵²⁵ sayıları az olan Müslümanların çoğu Beytü’l-Makdis’tedir ve başlarında salih bir lider bulun-maktadır. Sabah namazını kılmak üzerelerken Hz. İsa nüzûl eder ve baştaki lider namazı kıldırması için ona teklifte bulunur, ancak Hz. İsa “kamet senin için getirildi” diyerek tekrar onu buyur edince geçer kıldırır. Benzer iki rivayette de Müslümanlar Deccâl’in şerrinden kaçıp bir yere sığınmış ve orada muhasara altında kalmışlar, Hz. İsa yanlarına inmiştir; *Cabir b. Abdullah (II/21)* rivayetinde bu yer Cebel-i Duhan,⁵²⁶ *Osman b. Ebu’l-Âs (II/4)* rivayetinde ise Akabetü Efîk⁵²⁷ olarak geçer. *Nevvâs b. Sem’ân (II/1)* rivayetinde⁵²⁸ biraz daha nokta tayin verilerek, Hz. İsa’nın Dimaşk’ın doğusundaki Ak minareye ineceği belirtilir. Ancak o dönemde minarenin olmayışı, bu ayrıntıya şüpheyile yaklaşmayı gerektirmektedir. Nitekim İbn Kesîr buradaki ravi tasarrufuna dikkat çekmiştir.⁵²⁹

⁵²³ **Müslim**, “Fiten”, 34; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 224; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 529; Dâni, **Sünen**, VI, 1114-1115.

⁵²⁴ **Ahmed b. Hanbel**, III, 345, 384; **Müslim** “İmân”, 247; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, IX, 39; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 180.

⁵²⁵ **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 146; a.mlf., **Müsnedü’s-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, II, 223-6.

⁵²⁶ **Ahmed b. Hanbel**, III, 345, 384; **Müslim** “İmân”, 247; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, IX, 39; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 180.

⁵²⁷ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 216-217; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, IX, 60; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524.

⁵²⁸ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, “Fiten”, 110; **Tirmizî**, “Fiten”, 59; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, V, 15; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 226; Taberânî, **Müsnedü’s-Şâmiyyîn**, I, 354-356; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

⁵²⁹ Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi’l-fiten**, I, 162. Nüzûlün Beytü’l-Makdis’e olacağı kanaatindeki Aliyyülkârî ise, şu an bir minare olmasa bile nüzûlden önce yapılacağını söyler. Bkz.: Aliyyülkârî, **Mirkât**, X, 120.

Görüldüğü gibi Hz. İsa'nın nüzûl edeceği yer olarak farklı beldelerin isimleri geçmektedir. Ancak bu durum zannedildiği ölçüde ciddi çelişkiler değildir. Zira günümüz coğrafyasındaki belde sınırlarına göre düşünmek yanıltıcıdır. Meselâ o dönem itibariyle Şam büyük bir bölgenin adıdır; Şam'a bağlı Dimaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Kınnesrîn'den oluşan beş merkezî yerleşim yeri vardır. Buna göre Beytü'l-Makdis hem bu beş alt bölgeden Ürdün bölgesindedir, hem de Ürdün'ün bağlı olduğu büyük bölge olan Şam'a dahildir.⁵³⁰ Bu durum gözönüne alındığında rivayetlerdeki farklı yer isimlerinin aynı bölgeyi ifade ettiği söylenebilir. Ayrıca nüzûl kelimesinin sadece yukarıdan aşağıya inme mânâsına gelmeyip “bir yerden ayrılanın zıddı olarak bir yere ulaşma, konma, yerleşme” anlamlarını da ihtiva etmesi,⁵³¹ bu kelimeyle farklı beldelere uğramanın kastedilmiş olabileceğine imkan tanımaktadır. Ancak bununla beraber beldelere fazilet atfeden ifadelerin her zaman ihtiyatla karşılanması daha temkinlice bir yaklaşımdır.

Yine rivayetlerin bir kısmında namazı Hz. İsa'nın kıldıracağı, diğerlerinde ise Müslümanların başındaki liderin kıldıracağına zikredilmesi çelişki olarak durmaktadır. Gumârî, Hz. İsa'nın ilk namazda cemaat, sonrakilerde ise imam olacağı şeklinde bir çözüm getirmektedir.⁵³² Buna bağlı olarak *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayetindeki “Mehdi, Hz. İsa'dan başkası değildir.”⁵³³ ifadesi üzerinde bir hayli tartışma yaşanmıştır.⁵³⁴ Tartışmanın özü şudur: Bu rivayeti, “Hz. İsa'nın Mehdi'nin arkasında namaz kılacağı”na dair rivayetlerle müteâriz olması itibariyle bazıları reddetmiş, diğer bir kısmı ise bunun “Hz. İsa'nın her bakımdan hidayet üzere olduğu”nu ifade ettiği şeklindeki bir yorumla sözü edilen rivayetlerle arasını bulmaya çalışmıştır.⁵³⁵

Öte yandan rivayetlerde, indiğindeki görünümüyle ilgili bazı tasvirlerle de rast-

⁵³⁰ Bkz.: **el-Hamevî**, Yâkût b. Abdullah; **Mu'cemü'l-büldân**, I-V, Dâru'l-fikr, Beyrut, tsz., I, 103, III, 312; Aliyyülkârî, **Mirkât**, X, 120-122.

⁵³¹ Bkz.: İbn Düreyd, **Cemhera**, I, 460; Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, III, 171; Râzî, **Muhtâru's-sihâh**, s. 310; İbn Fâris, **Mekâyis**, V, 334; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, XI, 656; Zebîdî, **Tâcü'l-arûs**, I, 7545-7550.

⁵³² Bkz.: Gumârî, **İkâmetü'l-burhân**, s. 37.

⁵³³ **İbn Mâce**, “Fiten”, 24; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 161; Hatîb Bağdâdî, **Târîh**, IV, 220; Dâni, **Sünen**, III, 521, V, 1075.

⁵³⁴ Ravi ve isnad durumunun incelendiği kısımda bu rivayetle ilgili geniş bilgi bulunmaktadır.

⁵³⁵ Bkz.: **el-Kurtubî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferah; **et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire**, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Seka), Kahire, 1405/1985, s. 699; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, VI, 494.

lanmaktadır. *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinde özel boyalı iki elbise içinde, elini iki meleğin kanatları üzerine koymuş olarak ineceği, başını eğdiği zaman su damlayıp, kaldırdığı zaman inci gibi gümüş taneleri yuvarlanacağı belirtilmektedir. *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinde de⁵³⁶ uzuna yakın orta boylu, açık sarı iki elbise içinde, yüzü kırmızı ve beyaza meyilli, saçları ıslaklık emaresi olmadığı halde sanki damlıyor gibi olduğu zikredilmektedir. Nitekim Birinci Bölüm'deki "Hz. İsa'nın Şemâili" kısmında aynı ya da benzer özelliklere yer veren *Ebû Hureyre (I/13)*, *Abdullah b. Abbas (I/14)*, *Abdullah b. Ömer (I/15)* ve *Cabir b. Abdullah (I/16)* rivayetlerine ve onların yorumlarına temas edilmişti.

5. Nüzûlden Sonra Yaşanacak Hâdiseler

Yukarıda da temas edildiği gibi Hz. İsa, birlikte kılınan ilk namazı kıldırıma geçmemiştir, ancak daha sonraki yaptıklarına bakıldığında tabii bir lider olarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Onun bu icraatlarını ve nüzûlden sonra gerçekleşeceği belirtilen diğer hâdiseleri şöyle ele almak mümkündür:

a. Deccâl'i öldürmesi: Hz. İsa'nın yapacağı belirtilen faaliyetlere bakılırsa onun büyük bir gücü elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır. *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinde⁵³⁷ onun nefesi her kafirin hakkından gelecek derecede kuvvetli ve gözü-nün ulaşacağı son noktaya kadar tesirli olacağı belirtilmektedir. Hz. İsa'nın ilk teşebbüsü Deccâl'e yöneliktir; nitekim *Cabir b. Abdullah (II/21)* rivayetinin bir tarihinde⁵³⁸ İbn Sayyad'ı öldürmek için izin isteyen Hz. Ömer'e Peygamberimiz "Eğer Deccâl o ise, bunu yapmak zaten senin vazifen değil; zira bu işi Meryem oğlu İsa halledecek." demiştir. *Osman b. Ebu'l-Âs (II/4)*⁵³⁹ ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)*⁵⁴⁰

⁵³⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 401; Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

⁵³⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 181; Müslim, "Fiten", 110; Tirmizî, "Fiten", 59; İbn Mâce, "Fiten", 33; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 15; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 226; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, I, 354-356; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 537-538.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, III, 367; İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 102; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 381-382; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 574; Deylemî, *Müsned*, V, 511.

⁵³⁹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 491; Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, IX, 60; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 524.

⁵⁴⁰ İbn Mâce, "Fiten", 33; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 146; a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 28; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II,

rivayetlerine göre, beraber kılınan ilk namazın ardından Hz. İsa hemen Deccâl'in peşine düşer, Deccâl onu görünce tuzun suda erimesi gibi erir. *Ebû Ümâme el-Bâhili (II/23)*, *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*, Hz. Âişe (II/16)⁵⁴¹ ve *Mücemmi' b. Cârîye (II/18)*⁵⁴² rivayetlerine göre Hz. İsa, Lüdd⁵⁴³ denilen beldenin girişinde veya çevresinde onu öldürüp taraftarlarını da perişan eder. *Cabir b. Abdullah (II/20)* rivayetinde⁵⁴⁴ yer ismi verilmemekle beraber Deccâl'i öldüreceği belirtilir. Nüzûlün yer almadığı bir rivayete göre Deccâl, Şam bölgesine gelir; Allah onu Akabetü Efîk'te (Dimaşk ile Taberiye arasında bir yer) helâk eder.⁵⁴⁵ Ancak İbn Kesîr, diğer rivayetlere muhalif olan bu metinde garabet olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁴⁶ *Abdullah b. Mes'ûd (I/37)*⁵⁴⁷ rivayeti de ilâve edilmek üzere rivayetlerin devamında yeryüzünün dile gelip taşların ve ağaçların, arkasında saklanan kafiri (veya Yahudiyi) ihbar edeceklerine yer verilir. *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinde yer alan bir ayrıntıya göre Deccâl'in şerrinden Allah'ın koruduğu bir kavim onun öldürülmesinden sonra Hz. İsa'ya gelir; Hz. İsa onların yüzlerini siler ve onlarla cennetteki derecelerine göre konuşur.

b. Adâletli bir idareci, hakem, imam, hidayet rehberi olması: Nüzûl hadisleri arasında isnad bakımından en iyi durumda olan *Ebû Hureyre (II/7)* rivayetinin Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî⁵⁴⁸ Buhârî ve İbn Mâce,⁵⁴⁹ Buhârî ve

562; Rûyânî, *Müsned*, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, II, 446-9; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 223-6.

⁵⁴¹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 490; Ahmed b. Hanbel, VI, 75; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 234; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVII, 497-498.

⁵⁴² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 398; Tayâlisî, *Müsned*, s. 170; Humeydî, *Müsned*, II, 365; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, III, 420, IV, 226, 390; Tirmizî, "Fiten", 62; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 221; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XIX, 443-444.

⁵⁴³ Lüdd; günümüzdeki haliyle nüfusu 15 bin civarında bir kasabadır. Kudüs'ten 68 kilometre uzaklıkta bulunan bir tren istasyonudur. (Sarıtoprak, *Nüzûl-i İsa*, s. 95)

⁵⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 367; İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 102; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, XIV, 381-382; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 574; Deylemî, *Müsned*, V, 511.

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 221.

⁵⁴⁶ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 118. İbn Kesîr'in kastettiği garâbet; başka rivayetlerde Lüdd kapısında öldürüleceği belirtilen Deccâl'in burada Efîk tepesinde öldürüleceğinin belirtilmesi olmalıdır. Bkz.: İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 205.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 375; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 498-499; İbn Mâce, "Fiten", 33; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX, 196-197; Hâkim, *Müstedrek*, II, 416, IV, 534, 588.

⁵⁴⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 399; Tayâlisî, *Müsned*, s. 303; Humeydî, *Müsned*, II, 468, 469; Ahmed b. Hanbel, II, 240, 272, 538; Buhârî, "Büyü", 102; Müslim, "İmân", 242; Tirmizî, "Fiten", 54; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

⁵⁴⁹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494; Buhârî, "Mezâlim", 31; İbn Mâce, "Fiten", 33.

Müslim,⁵⁵⁰ Ahmed b. Hanbel ve Müslim⁵⁵¹ şeklindeki bütün tariklerinde ve *Ebû Hureyre* (II/8) rivayetinin biri Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728)⁵⁵², diğeri Velid b. Rebâh'tan (ö. 117/735)⁵⁵³ gelen iki tarikinde, *Ebû Hureyre* (II/13) rivayetinin bir tarikinde,⁵⁵⁴ ayrıca hasen isnadla gelen *Ebû Hureyre* (II/10),⁵⁵⁵ (II/11)⁵⁵⁶ ve Hz. Âişe (II/16)⁵⁵⁷ rivayetleri ile zayıf isnadla gelen *Ebû Ümâme el-Bâhilî* (II/23) rivayetinde⁵⁵⁸ Hz. İsa hakkında “حَكَمًا مُقْسِطًا”, “حَكَمًا عَادِلًا”, “حَكَمًا وَعَدْلًا”, “إِمَامًا مُقْسِطًا”, “إِمَامًا مَهْدِيًّا”, “إِمَامًا عَادِلًا”, “وإِمَامًا عَدْلًا” ifadeleri kullanılmış, indiğinde onun adâletli bir idareci, hakem, imam, hidayet rehberi olacağı belirtilmiştir. Hadis şarihleri tarafından bu ifadeler, genelde onun müstakil bir şeriatla gelmeyip Peygamberimizin şeriatıyla amel edeceği ve bu ümmetteki bir hâkim gibi tam bir hakkaniyetle hükmedeceği şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁵⁹

c. Savaşların bitip İslâm'ın yeniden hakim olması: Semure rivayetinde⁵⁶⁰ Hz. İsa'nın Peygamberimizi tasdik edici olarak geleceği belirtilmekte, *Ebû Hureyre*

⁵⁵⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 49; Müslim, “İmân”, 242.

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, II, 493; Müslim, “İmân”, 243; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

⁵⁵² Ahmed b. Hanbel, II, 411; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, II, 79; a.mlf., *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 69; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 569.

⁵⁵³ Ahmed b. Hanbel, II, 394.

⁵⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 290; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, IV, 1113.

⁵⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 482; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

⁵⁵⁶ İlk tarik: Ahmed b. Hanbel, II, 406; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651. Diğer tarik: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 401; Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 437; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225.

⁵⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 490; Ahmed b. Hanbel, VI, 75; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 234; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLVII, 497-498.

⁵⁵⁸ İbn Mâce, “Fiten”, 33; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 146; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 28; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 562; Rûyânî, *Müsned*, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, II, 446-9; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, II, 223-6.

⁵⁵⁹ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 190; *el-İrâkî*, Ebu'l-Fadl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin; *Tarhu't-tesrîb fi şerhi't-Takrîb*, I-VIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2000, VII, 255; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 35, XIII, 28, XVI, 39; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 162.

⁵⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 220, 221, 265; Rûyânî, *Müsned*, II, 56-57.

(II/11) rivayetinde ise⁵⁶¹ onun İslâm'a çağıracağı ve İslâm adına mücadele edeceği açıkça ifade edilmektedir. *Ebû Hureyre (II/10)* rivayetinde⁵⁶² Hz. İsa'nın tekrar İslâm'ı hakim kılacağı, *Ebû Hureyre (II/8)* rivayetinin Velid b. Rebâh'tan gelen tarikinde,⁵⁶³ *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinde⁵⁶⁴ ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetinde⁵⁶⁵ yeryüzünde İslâm'dan başka din kalmayacağı belirtilmektedir. Bunun tabii bir sonucu olarak *Ebû Hureyre (II/8)*⁵⁶⁶ ve *(II/13)*⁵⁶⁷ rivayetlerinin bir tarikinde, ayrıca *Ebû Hureyre (II/10)*,⁵⁶⁸ *(II/14)*,⁵⁶⁹ ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)*⁵⁷⁰ rivayetlerinde savaşların biteceği ifade edilmiştir.

d. Haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması: İndiğinde onun adâletli bir idareci, hakem, imam, hidayet rehberi olacağını zikreden rivayetlerden *Ebû Hureyre (II/13)* ve *Hz. Âişe (II/16)* rivayetleri hariç diğer hepsinde aynı zamanda onun haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracağına yer verilir. Rivayetlerde üçü birlikte zikredilen Hz. İsa'nın bu icraatlarını aynen hadislerde zikredildiği gibi anlayanlar da olmakla beraber, bunlar hadis şerhlerinde daha çok sembolik yorum çerçevesinde ele alınmıştır. Meselâ haçı kırması; Hristiyanlığı iptal edip İslam şeriatı ile amel etmesi, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği iddialarının yalan olduğunu or-

⁵⁶¹ İlk tarik: **Ahmed b. Hanbel**, II, 406; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651. Diğer tarik: Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 437; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225.

⁵⁶² **Ahmed b. Hanbel**, II, 482; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 357.

⁵⁶³ **Ahmed b. Hanbel**, II, 394.

⁵⁶⁴ İlk tarik: **Ahmed b. Hanbel**, II, 406; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651. Diğer tarik: Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 437; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225.

⁵⁶⁵ **İbn Mâce**, "Fiten", 33; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VIII, 146; a.mlf., **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve'l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, II, 223-6.

⁵⁶⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 411; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, II, 79; a.mlf., **el-Mu'cemü's-sağîr**, I, 69; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 569.

⁵⁶⁷ **Ahmed b. Hanbel**, II, 290; İbn Ebû Hâtim, **Tefsîr**, IV, 1113.

⁵⁶⁸ **Ahmed b. Hanbel**, II, 482; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 357.

⁵⁶⁹ **Müslim**, "Fiten", 34; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 224; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 529; Dâni, **Sünen**, VI, 1114-1115.

⁵⁷⁰ **İbn Mâce**, "Fiten", 33; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VIII, 146; a.mlf., **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve'l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, II, 223-6.

taya koyması vb. şekillerinde yorumlanırken,⁵⁷¹ domuzu öldürmesi; Hz. İsa'nın onu helal saydığı şeklindeki Hristiyanların iddiasına cevap olarak, domuzu tedarik etmeyi ve onu yemeyi haram kılması diye yorumlanmıştır.⁵⁷² Onun normal peygamberlik döneminde bir domuzla karşılaşmasına yer veren bir rivayet manidardır: Hz. İsa domuzla karşılaşır ve ona: 'Emniyetle git', der.⁵⁷³ Cizyenin kaldırılması ise; cizye vermeyi kabul ederek İslâm'a girmekten kaçma uygulamasının iptal edilmesi, Hristiyanların Müslüman olup onlardan cizye değil zekat alınması, dünyada tek din kalınca cizye alınacak kimse bulunmaması, aşırı bolluktan ötürü cizye gelirini sarfedecek yer kalmayınca bundan vazgeçilmesi olarak yorumlanmıştır. Kâdı İyâz ise, kelimenin o anlamı da içeriyor olmasından yola çıkarak cizyenin kaldırılması değil, tam aksine yeniden uygulanmaya başlaması şeklinde yorumlamışsa da Nevevî, Hz. İsa'nın İslâm'dan başka hiçbir dini kabul etmeyeceğini söyleyerek bu yoruma katılmamıştır.⁵⁷⁴

e. Olağanüstü bir bolluk ve bereket dönemi yaşanması: *Ebû Hureyre (II/10)*

rivayetine göre⁵⁷⁵ semâ rızkını indirecek arz da bereketini ortaya çıkaracaktır. *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetinde⁵⁷⁶ ve Ye'cüc-Me'cüc'den sonra gerçekleşeceği belirtilen *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinde⁵⁷⁷ bu bolluk teferruatlıca anlatılır. *Ebû*

⁵⁷¹ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 189-190; İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 162; Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, VII, 256; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 491; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 35, XIII, 28, XVI, 39; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 162.

⁵⁷² Bkz.: Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, VII, 256; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 414, VI, 491; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 35, XIII, 28, XVI, 39; Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XI, 305; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VI, 405; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 162.

⁵⁷³ *Muvatta'*, "Kelâm", 4; İbn Abdülberr, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed; *el-İstizkâr*, I-XXX, [Tahkik: Abdü'l-Mu'tî Emin Kal'acî], Dâru Kuteybe, Dimaşk-Beyrut, 1414/1993, VIII, 554.

⁵⁷⁴ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 189-190; Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, VII, 256; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 491; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 39, XIII, 28, XVI, 39; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 162; Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XI, 306.

⁵⁷⁵ *Ahmed b. Hanbel*, II, 482; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

⁵⁷⁶ İbn Mâce, "Fiten", 33; *Ebû Dâvûd*, "Melâhim", 14. "Yer yüzü gümüş sofrası gibi olup Âdem aleyhisselâmın ahdi ile bitkisini bitirecektir. Hattâ bir üzüm salkımı üzerinde bir nefer (sayısı üçten ona kadar olan insan topluluğu) toplanır da o salkım hepsini doyuracak ve bir nar üzerinde bir nefer toplanır da o nar hepsini doyuracaktır. Öküz şu kadar (üstün değerdeki) mala tekabül edecek, at da birkaç (önemsiz) dirhemciğe karşılık gelecektir."

⁵⁷⁷ *Ahmed b. Hanbel*, IV, 181; *Müslim*, "Fiten", 110; *Tirmizî*, "Fiten", 59; İbn Mâce, "Fiten", 33; *Ebû Dâvûd*, "Melâhim", 14. "Allah öyle bir yağmur gönderecek ki, ona ne kerpiç ev, ne de çadır mâni olabilecektir. Bu yağmur yeryüzünü yıkayacak, onu ayna gibi yapacaktır. Sonra yere 'mahsulünü bitir, bereketini tekrar getir', denilecektir, işte o gün cemaat nar yiyecekler ve onun kabuğu altında gölgeleneceklerdir. Süte bereket verilecek hatta yeni doğurmuş bir deve sürülece

Hureyre (II/7) rivayetinin bütün tariklerinde zikredildiğine göre mal o kadar bollasacaktır ki, yardım kabul edecek hiç kimse bulunmayacaktır. Hatta en kıymetli develer ve koyunlar başı boş kaldığı halde zekatlarının toplanmasına gerek kalmayacaktır. Malın bollaması; zulmün yerine adâletin yerleşmesi sebebiyle yeryüzünün hazinelerini çıkarması, bereketlerin yağması, hayırların zuhuru, ayrıca kıyamet yaklaştığı bilindiğinden mala olan rağbetin azalması olarak yorumlanmıştır. Mala rağbet olmayınca malla yapılacak ibadetler yerine Allah’a yaklaştıracak namaz gibi ibadetlere yönelmek kaçınılmazdır.⁵⁷⁸ Nitekim tariklerin birindeki ilâveye göre tek bir secdenin dünya ve içindekilerden daha hayırlı hâle geleceği ifadesi de bu yorumu desteklemektedir.

f. Düşmanlık ve kin duygusunun kalkıp, olağanüstü bir emniyet dönemi yaşanması: *Ebû Hureyre (II/7)* rivayetinin Müslim ve Ahmed b. Hanbel’den gelen tariki ile,⁵⁷⁹ *Abdullah b. Amr (II/19)*⁵⁸⁰ ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde⁵⁸¹ belirtildiğine göre kişiler arasında bütün düşmanlık, küsme ve hased duyguları ortadan kalkacaktır. *Ebû Ümâme* rivayetinde bunlara ilaveten “Zehirli olan her hayvanın zehri de sökülüp alınacaktır. Hatta küçük oğlan çocuğu, elini yılanın ağzına sokacak da yılan ona zarar vermeyecektir. Küçük kız çocuğu da arslanı kaçırmaya zorlayacak da arslan ona zarar vermeyecektir. Kurt, koyun-keçi sürüsü içinde sürünün köpeği gibi olacaktır. Kap su ile dolduğu gibi yeryüzü barışla dolacaktır.” şeklinde ayrıca detay verilmektedir. *Ebû Hureyre (II/10)*⁵⁸² ve *(II/11)*⁵⁸³ rivayetlerinde

insanlara yetecek; yeni doğurmuş bir sığır insanlardan bir kabileye yetecek. Yeni doğurmuş bir koyun akrabadan bir oymağa kâfi gelecektir.” Ayrıca Ebû Said el-Hudrî’nin nüzülnün yer almadığı bir rivayetinde de Ye’cüc-Me’cüc’den sonra yaşanacak bu bolluğa işaret edilmektedir. Bkz.: **İbn Mâce**, “Fiten”, 33.

⁵⁷⁸ Bkz.: Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 100; Irâkî, **Tarhu’t-tesrîb**, VII, 256; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XII, 35, XIII, 28, XVI, 39; Aliyyülkârî, **Mirkât**, X, 162.

⁵⁷⁹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 493; **Müslim**, “İmân”, 243; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 100; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230.

⁵⁸⁰ **Ahmed b. Hanbel**, II, 166; **Müslim**, “Fiten”, 116; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 349-351; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, VI, 501; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 586, 594; Beyhakî, **Şuabü’l-îmân**, I, 308-9.

⁵⁸¹ **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 146; a.mlf., **Müsnedü’s-Şâmiyyîn**, II, 28; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580; Nuaym b. Hammâd, **Fiten**, II, 562; Rûyânî, **Müsned**, II, 295-8; İbn Ebû Âsım, **el-Âhâd ve’l-mesânî**, II, 446-9; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, II, 223-6.

⁵⁸² **Ahmed b. Hanbel**, II, 482; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 357.

de bu detay neredeyse aynen yer almaktadır.

g. Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkması: Sadece *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*⁵⁸⁴ ve *Abdullah b. Mes'ûd (I/37)*⁵⁸⁵ rivayetlerinde Hz. İsa döneminde Ye'cüc-Me'cüc'e temas edilir. *İbn Mes'ûd* rivayetine göre Deccâl'in ölümü ile Ye'cüc-Me'cüc'ün çıkışı ardarda gibidir. Buna karşılık *Nevvas* rivayeti onların gelişine ve gidişine çok daha daha ayrıntılı yer verir:

“Allah İsa'ya: Ben öyle birtakım kullarımı çıkardım ki, onları öldürmeye hiç bir kimsenin eli varmaz, imdi sen benim kullarımı Tûr'a götürerek koru, diye vahyedecek ve Allah Ye'cüc-Me'cüc'ü gönderecektir. Bunlar her tepeden süratle sızacaklardır. Bu suretle öncülerini Taberiye gölüne uğrayacak ve içindeki suyu içecekler. Son gelenleri oraya uğrayacak ve: Bu gölde bir zamanlar hakikaten su vardı, diyeceklerdir. İsa ile arkadaşları muhasara edilecek hatta onlardan birine bir öküz başı, sizden birinize bugün yüz altından daha makbul olacaktır. Bunun üzerine İsa ile arkadaşları (Allah'a) niyaz edecekler. Allah da Ye'cüc-Me'cüc'ün üzerine, boyunlarına isabet edecek deve kurdu gönderecektir. Böylece bir kişinin ölmesi gibi helak olarak sabahlıyacaktırlar. Sonra İsa ile arkadaşları (Tûr'dan) yeryüzüne inecekler. Yeryüzünde onların leşleri ve pislikleri ile dolmadık bir karış yer bulamayacaklardır. İsa ile arkadaşları yine Allah'a niyaz edecekler, Allah da Horasan develerinin boyunları gibi kuşlar gönderecek, bu kuşlar onların cesetlerini yüklenerek Allah'ın dilediği yere atacaktırlar.”

h. Hac veya umre (yahut her ikisini beraber) yapması: İki tarikte gelen *Ebû Hureyre (II/13)* rivayetinin Müslim ve Ahmed b. Hanbel tarikinde⁵⁸⁶ Peygamberimiz “*Ne'fsem yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki Meryem oğlu İsa, hac veya umre yahut ikisini birden yapmak için mutlaka Fecc-i Ravhâ'da*⁵⁸⁷ telbiye getirecektir.” buyurmaktadır. Sadece Ahmed b. Hanbel'den gelen diğer tarikte ise,⁵⁸⁸ hac ve umreye onun haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracağı zikredildik-

⁵⁸³ İlk tarik: **Ahmed b. Hanbel**, II, 406; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 233; Hâkim, **Müstedrek**, II, 651. Diğer tarik: Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 401; Tayâlisî, **Müsned**, s. 335; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 437; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 225.

⁵⁸⁴ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, “Fiten”, 110; **Tirmizî**, “Fiten”, 59; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 14.

⁵⁸⁵ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 498-499; **Ahmed b. Hanbel**, I, 375; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 196-197; Hâkim, **Müstedrek**, II, 416, IV, 534, 588.

⁵⁸⁶ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400; Humeydî, **Müsned**, II, 440; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 494 (mevkûf); **Ahmed b. Hanbel**, II, 240, 272, 513, 540; **Müslim**, “Hac”, 216; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 232; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, V, 331; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 2; a.mlf., **Şuabü'l-îmân**, III, 440.

⁵⁸⁷ Mekke ile Medine arasında Medine'den altı mil uzaktaki bir belde olan Fecc-i Ravhâ, aynı zamanda Peygamberimizin Bedir gazvesi, Fetih gazvesi ve Veda haccına giderken geçtiği yerdir. Aynı zamanda yetmiş bin nebînin buraya uğrayıp telbiye getirdiği kaydedilmektedir. Bkz.: **el-Fâkihî**, Muhammed b. İshak b. Abbas; **Ahbârü Mekke fi kadîmî'd-dehri ve hadîsih**, I-V, Dâru Hadır, Beyrut, 1414/1993, IV, 269; Nevevî, **Şerhu Müslim**, VIII, 234; Irâkî, **Tarhu't-tesrîb**, V, 80; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, IX, 173.

⁵⁸⁸ **Ahmed b. Hanbel**, II, 290; İbn Ebû Hâtîm, **Tefsîr**, IV, 1113.

ten sonra yer verilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda Amr b. Avf el-Müzenî'den gelen bir rivayette de onun hac ve umre yapacağı belirtilmiştir.⁵⁸⁹ Nüzûlün yer almadığı bir başka hadiste hac ve umre yapıldıkça kıyamet kopmayacağı, Ye'cüc-Me'cüc'den sonra da hac ve umrenin devam edeceği ifade edilmektedir.⁵⁹⁰

i. Vefat edip defnedilmesi: *Abdullah b. Amr (II/19)*⁵⁹¹ rivayetinde belirtildiğine göre Deccâl'in ölümünden sonra insanlık yedi sene daha yaşayacaktır. *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinin bir tarikinde⁵⁹² Ye'cüc-Me'cüc'ün helâkinden sonra onlardan kalan ok, yay vs. kalıntıları Müslümanların yedi sene boyunca yakıt olarak yakacakları detayına yer verilir. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla nüzûlünden sonra Hz. İsa yeryüzünde bir hayli kalacaktır. *Nevvas* ve *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinin bir tarikinde⁵⁹³ bu süre "Allah'ın dilediği kadar" kaydıyla mutlak bırakılmışken diğer bir tarikte ise⁵⁹⁴ kırk sene kalacağı belirtilmektedir. Yine *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinin bazı tariklerinde⁵⁹⁵ Hz. İsa'nın vefat edip, cenaze namazı kılınacağı ve defnedileceği de belirtilmiştir.

⁵⁸⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVII, 16; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 10.

⁵⁹⁰ **Ahmed b. Hanbel**, III, 27, 64; **Buhârî**, "Hac", 47.

⁵⁹¹ **Ahmed b. Hanbel**, II, 166; **Müslim**, "Fiten", 116; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 501; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 349-351; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 586, 594; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, I, 308-9.

⁵⁹² **Tirmizî**, "Fiten", 59.

⁵⁹³ **Ahmed b. Hanbel**, II, 437.

⁵⁹⁴ **Ahmed b. Hanbel**, II, 406; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14.

⁵⁹⁵ Tayâlisî, *Müsned*, s. 331, 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; **Ahmed b. Hanbel**, II, 406, 437; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİVAYETLERDE PROBLEM SAYILAN / OLAN HUSUSLAR

Hız. İsa ile ilgili rivayetler, ilk iki bölümde detaylıca ele alınmıştı. Rivayetlerde mevcut olan problemlere gelince başta bunların ilgili rivayetle birlikte ele alınması daha avantajlı gözükmüş, ancak sorunları bir arada görebilme açısından tezin hedefine daha uygun olduğu düşünülerek sorunlar rivayetlerin sonunda değil de bu bölümde müstakillen incelenmiştir. Şunu hemen belirtelim ki burada ele alacağımız problemler tamamen bizim tespitlerimizden ibaret olmadığı gibi, bütünüyle kaynaklarda zikredilenlerle sınırlı değildir. Elbette ki tezimizin çerçevesi “**tespit çalışması**” tarzında olduğundan, sübjektiflik yerine objektiflik benimsenmiştir. Ayrıca baştan bu yana takip edegeldiğimiz usûlümüze göre, hedefimiz öncelikle kaynaklarda zikredilmiş problemlerin ortaya konması idi. Bununla birlikte kaynaklarda göremediğimiz, çalışmamız boyunca dikkatimizi çeken problemleri de aynı başlık altında ikinci planda ele almış bulunmaktayız. Dolayısıyla başlıkta görülen “problem sayılan / olan” şeklindeki ayrımla bunu gözetmiş bulunuyoruz.

Rivayetlerdeki problemleri; a) İsnadla ilgili olanlar, b) Metinle ilgili olanlar şeklinde iki ana kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu ikisi dışında kaldığını düşündüğümüz problemler ise “Diğer problemler” başlığıyla ele alınacaktır.

I. İSNAD PROBLEMLERİ

İsnad zinciri ravi halkalarından meydana geldiği için isnadla ilgili problemler, öncelikle her bir ravide görülen kusurlardan, ikinci olarak da isnadın ittisalini gideren hususlardan oluşmaktadır.

A. Ravilerin Durumu İle İlgili Problemler

Bilindiği gibi hadis alimlerinin pek çoğu tarafından kabul edilen tarife göre sahih hadis, adâlet ve zabt şartını taşıyan ravilerin, Hız. Peygambere kadar uzanan

muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri, şâz ve illetten uzak hadislerdir.¹ Bu tariftten yola çıkarak, rivayetin kabul edilebilmesi için ravide “**adâlet**” ve “**zabt**” olmak üzere iki temel vasfın bulunması gerektiği konusunda hadis alimleri hemfikirdirler.²

Ravide bulunan ya da zamanla ortaya çıkan bazı kusurlar, adâlet ve zabt sıfatlarının zedelenmesine hatta kaybolmasına yol açar. Ravinin cerhine sebep olan pek çok tenkit noktası olmakla birlikte bunlar “**metâin-i aşere**” adıyla on başlık altında toplanmıştır ve en şiddetlisinden en hafifine doğru şöyledir: 1) Kizbü’r-râvî, 2) İttihâmü’r-râvî bi’l-kizb, 3) Fuhşu’l-galat, 4) Fartu’l-gafle, 5) Fısku’r-râvî, 6) Vehim, 7) Muhalefetü’s-sikât, 8) Cehâletü’r-râvî, 9) Bid’atü’r-râvî, 10) Sûu’l-hıfz.³

1. Adâletle İlgili Kusuru Zikredilen Raviler

Hadis ıstılahına göre ravinin adâletinden kasıt, onun rivayet ehliyetini haiz bulunmasıdır. Yani bir ravinin adil sayılabilmesi için onun müslüman, akıllı, bülüğa ermiş, takva ve mürûet sahibi olması gereklidir.⁴

“Metâin-i aşere”den ravinin adâletle ilgili olan beş kusur şunlardır: Kizbü’r-râvî, İttihâmü’r-râvî bi’l-kizb, Fısku’r-râvî, Bid’atü’r-râvî, Cehâletü’r-râvî.

a. Yalancılık (كذب الراوي)

Hadis ilminde bir söz, fiil, takrir veya sıfatın kasten uydurulup Hz. Peygamber’e isnat edilmesi, râvinin bir hocadan duymadığı hadisi duyduğunu söylemesi, hadisin isnadını değiştirmesi, hocasına ait olmayan bazı rivayetleri ona nisbet etmesi, hocasının rivayetlerine başka rivayetler sokuşturması gibi hususların hepsi “**Kizbü’r-**

¹ Bkz.: Nevevî, **Şerhu Müslim**, I, 27; İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 11-12; İbn Hacer, **Nüket**, I, 234 vd.; Suyûtî, **Tedrib**, I, 63-64.

² Bkz.: Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, X, 186; İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 104; İbn Hacer, **Nüket**, II, 612; **Aydınli**, Abdullah; “**Adalet (Hadis)**”, **DİA**, I, 344; **Âşıkkutlu**, Emin; “**Cerh ve Ta’dil**”, **DİA**, VII, 397.

³ Bkz.: İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 429; Münâvî, **Yevâkît**, II, 30; **Ahmed Naîm**, Babanzade; **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi (Mukaddime)**, I-XIII, DİB Yayınları, Ankara, 1987, s. 271; **Âşıkkutlu**, Emin; **Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dil İlmî)**, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 131-132; a.mlf., “**Cerh ve Ta’dil**”, VII, 397.

⁴ Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 104; İbn Hacer, **Nüket**, II, 612; **Koçyiğit**, Talat; **Hadis Usûlü**, AÜİF Yayınları, Ankara, 1967, s. 44-46; **Aydınli**, “**Adalet (Hadis)**”, I, 344; **Âşıkkutlu**, “**Cerh ve Ta’dil**”, VII, 397.

râvî” kapsamında değerlendirilmiştir.⁵ Bu yalan türleri arasında Peygamberimize bilerek yalan isnad eden bir ravi, hadis rivayetinde en ağır kusuru işlemiş ve böylelikle rivayetinin kabulü için şart olan kendi adâlet vasfını yok etmiş sayılır.⁶

Hemen bütün hadis alimlerinin ittifakıyla Peygamberimize bilerek yalan isnad ettiği kesinleşen bir ravi, yaptığından tövbe etse bile artık rivayeti ebediyyen kabul edilmez.⁷

Şimdi Hz. İsa ile ilgili rivayetlerde yalancılık kusuru ile cerhe uğramış ravilerin durumunu zikrederim:

Yalancılık (كذب الراوي) kusuru ile 4 rivayette 4 ravi cerhedilmiştir:

Hız. Ümmü Seleme (I/4) rivayeti: Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767): Hakkında iki zıt istikamette pek çok farklı değerlendirmeler yapılmış, rivayetiyle ihticac edilip edilmeyeceği ihtilâf konusu olmuştur. Ukaylî, İbn Ebû Hâtim, İbn Adiyy, İbnü'l-Cevzî gibi alimler ona “kezzab” (كذاب) diyenlerden örnekler vermişlerdir.⁸

Ukbe b. Âmir (I/26) rivayeti: Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772): Ahmed b. Hanbel'in “Ondan bir şey rivayet etmeyiz (نحن لا نروي عنه شيئا)” sözü yanında İbn Hibbân da “Sika ravilerden mevzu rivayetlerde bulunur (يروي الموضوعات عن) (الثقات)” demektedir. Ayrıca insanların onu yalancı saydıkları (فكذبته الناس) nakledilmektedir.⁹

⁵ Bkz.: Aliyyülkârî, *Şerhu Nuhbe*, s. 430-431; Koçyiğit, Talat; *Hadis Istılahları*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1980, s. 199; Âşıkutlu, Emin; “Kizb”, *DİA*, XXVI, 126; a.mlf., “Cerh ve Ta'dîl”, VII, 397.

⁶ Bkz.: İbn Hacer, *Nuhbe*, s. 230; Aliyyülkârî, *Şerhu Nuhbe*, s. 430-431; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 199; Âşıkutlu, “Kizb”, XXVI, 126; a.mlf., “Cerh ve Ta'dîl”, VII, 397.

⁷ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 101; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 116; Irâkî, *Takyîd*, s. 150; Suyûtî, *Tedrib*, I, 332.

⁸ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 23; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 102; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 41.

⁹ Bkz.: İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 50; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 94.

Ebû Hureyre (II/15) rivayeti: Musa b. Mutayr (ö. ?): İbn Maîn onu yalancılardan (كذاب) saymış; Nesâî, “metrûkü’l-hadîs” ve “münkeru’l-hadîs”, Ebû Hâtim “metrûkü’l-hadîs, zâhibü’l-hadîs” demişlerdir. Raviyi sika sayma konusunda mütesâhil tavrıyla bilinen İbn Hibban dahi, bu ravinin duyan kimsenin mevzu olduğunu hemen anlayacağı tarzda acaip ve münker rivayetler nakleden ve bunu âdet edinen bir ravi olduğunu (كان صاحب عجائب ومناكير لا يشك المستمع لها أنها موضوعة إذا كان) söylemektedir. Heysemî, ona “metrûkü’l-hadîs” demekle beraber onun hadis uydurmakla da anıldığını (متروك الحديث نسب إلى الوضع) belirtmektedir.¹⁰

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Yunus b. Abdü’l-A’lâ (ö. 264/879): İbn Asâkir (ö. 570/1175) ve Mizzî (ö. 742/1341)’nin kaydettiğine göre İmam Şâfiî (ö. 204/820), kendisini rüyada görüp bu hadisi soran bir zata cevap olarak, Yunus b. Abdü’l-A’lâ’nın kendisinden yalan nakilde bulunduğunu (ما هذا من حديثي ولا حدث به كذب) söylemiştir.¹¹ İbn Kesîr (ö. 774/1372) ise, sadece bir rüya ile ravinin cerhedilemeyeceğine dikkat çekmektedir.¹²

b. Yalancılıkla İtham (اتهام الراوي بالكذب)

Bir ravinin dinin kesin esaslarına aykırı düşen bir rivayetinde teferrüd etmesi (tek kalması) ya da insanlar arası ilişkilerde yalan söylediğinin tesbiti durumunda bu onun Allah Rasûlü’ne yalan isnat edebileceğine zannî bir delil kabul edilmiş ve buna “ittihâmü’r-râvî bi’l-kizb” denmiştir. Böyle bir ravinin rivayetleri terkedilmiş ve bunlara “metrûk” veya “matrûh” adı verilmiştir.¹³

¹⁰ Bkz.: Nesâî, **Duafâ**, I, 95; Ukaylî, **Duafâ**, IV, 163; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, VIII, 162; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 242; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 338; İbnü’l-Cevzî, **Duafâ**, III, 149; Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, VI, 564; Heysemî, **Mecmau’z-zevâid**, II, 100, 153.

¹¹ Bkz.: İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLIII, 519; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXV, 149.

¹² Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi’l-fiten**, I, 51.

¹³ Bkz.: İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 431; **el-Kâsimî**, Muhammed Cemaleddin; **Kavâidü’t-tahdîs**, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1399/1979, s. 131; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 294; Âşıkkutlu, “**Kizb**”, XXVI, 127.

Hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu insanlarla ilişkilerinde yalan söylediği bilinen kimseden hadis alınamayacağını, bir kısmı ise tövbe etmesi halinde rivayetinin kabul edileceğini söylemiştir.¹⁴

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde yalancılıkla itham konusunda cerhe uğramış ravilerin durumu ise şöyledir:

Yalancılıkla itham (اتهام الراوي بالكذب) kusuru ile 2 rivayette 3 ravi cerhe uğramış ve bundan dolayı “metrûk” veya “metrûkü’l-hadîs” sayılmışlardır.

Ebû Hureyre (II/15) rivayeti: a) Mutayr b. Ebû Halid (ya da Mutayr b. Süleyym?) (ö. ?): İncelememize konu olan *Ebû Hureyre (II/15)* rivayetindeki isnada uygun olarak Ebû Hureyre’den rivayette bulunup Musa b. Mutayr isminde bir oğlu olan bu ravi Ebû Zûr’a tarafından “daîfü’l-hadîs”, İbn Ebû Hâtîm tarafından ise “metrûkü’l-hadîs” diye nitelendirilmektedir.¹⁵ b) Musa b. Mutayr (ö. ?): İbn Maîn onu yalancılardan (كذاب) saymış; Nesâî, “metrûkü’l-hadîs” ve “münkeru’l-hadîs”, Ebû Hâtîm “metrûkü’l-hadîs, zâhibü’l-hadîs” demişlerdir. Zehebî, onun pek çok alim tarafından “metrûk” sayıldığını belirterek bu ravi hakkında söylenenleri özetlemiştir. Heysemî, ona “metrûkü’l-hadîs” demekle beraber onun hadis uydurmakla da anıldığını (متروك الحديث نسب إلى الوضع) belirtmektedir.¹⁶

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?): Ebu’l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984), onu “münker” saymıştır. Onun “metrûk” bir ravi olduğunu belirten İbn Abdülberr, “Hz. İsa’dan başka Mehdî yoktur.” rivayetinin sabit olmadığını ve rivayetlerinin mütâbii bulunmadığını (وحدیثه لا يتابع عليه) belirtmektedir.¹⁷

¹⁴ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 101; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 116; Irâkî, *Takyîd*, s. 150; Suyûtî, *Tedrib*, I, 332.

¹⁵ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 252; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 394; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 125; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, VI, 450; a.mlf., *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 663.

¹⁶ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 163; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 162; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 338; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 149; Zehebî, *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 687; a.mlf., *Mîzânü’l-i’tidâl*, VI, 564; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, II, 153; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, VI, 130.

¹⁷ Bkz.: İbn Abdülberr, *Temhîd*, XXIII, 38; Zehebî, *el-Muğnî fi’d-duafâ*, II, 576; a.mlf., *Mîzânü’l-i’tidâl*, VI, 132; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 126.

c. Bid'at (بدعة الراوي)

İbn Hacer kendi taksimatına göre 4. tâdil mertebesinde gördüğü “sadûk” ravile-ri hıfzının zayıflığı, rivayetlerinde vehme düşmesi, hata yapması ve ömrünün sonla-rında ihtilâta maruz kalması gibi durumlar sebebiyle 5. tâdil mertebesine indirge-mektedir. Bu sebeplerden biri de ehl-i sünnete mensup muhaddisler tarafından ehl-i bid'at diye nitelendirilen fırkalardan birine mensup olmaktır.¹⁸ Bid'at ehlinin – öncüleri de dahil olmak üzere– özellikle kendi fırkaları lehine çok rahat bir şekilde hadis uydurdukları bilinmektedir.¹⁹ Bu durum gözönüne alındığında ehl-i bid'atten olmanın niçin adâlet vasfını zedelediği daha iyi anlaşılmaktadır.

Çok farklı tarifleri bir yana bid'at, mükeffıra (küfrü gerektiren) ve müfessika (fıskı gerektiren) şeklinde temelde iki ana kategoriye ayrılmış, bid'at ehli bir ravinin rivayetinin kabul edilip edilmeyeceği de daha ziyade bu ayrıma göre şekillenmiştir. Bid'ati sebebiyle tekfir edilen bir bid'atçının rivayeti, cumhur tarafından reddedil-miştir. Ancak “Sırf bid'atinden dolayı, bir ravinin (tekfiri gerektiren bir bid'at sahibi bile olsa) rivayetleri reddedilmemelidir.” şeklinde temkinli yaklaşımlar da mevcuttur.²⁰

Bid'ati küfrü değil de sadece fıskı netice veren bir ravinin rivayetinin kabul edilip edilmeyeceği hususunda iki temel görüşten bahsedilebilir:²¹ 1) Mutlak olarak reddedenler (Bunlara göre bid'atçı müteevvil de olsa tevilsiz/muannid fasık olmuş gibi değerlendirilir),²² 2) Şartlı kabul edenler (a- Adâlet ve zabt şartını ileri sürenler, b- Yalanı helal saymama şartını ileri sürenler, c- Bid'atinin davetçisi olmama şartını ileri sürenler, d- Bid'atinin davetçisi olmama şartıyla beraber rivayetlerinin bid'atini takviye etmemesi şartını ileri sürenler).²³

¹⁸ İbn Hacer, **Takrîb**, I, 74.

¹⁹ Kendi fırkaları lehine çok rahat hadis uydurdukları belirtilen bazı raviler için bkz.: Zehebî, **el-Muğnî fi'd-duafâ**, II, 625; İbn Hacer, **Lisân**, II, 335; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, I, 328; Suyûtî, **Tedrib**, I, 285.

²⁰ Bkz.: İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; Suyûtî, **Tedrib**, I, 327; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 327; Güneş, Yusuf, **Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehli Raviler ve Rivayetlerinin Değeri**, MÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1999, s. 67 vd.

²¹ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 120 vd.; Güneş, **Bid'at Ehli Raviler**, s. 73 vd.

²² Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 125 vd.; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 114; İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; **el-Cezâirî**, Tahir b. Salih b. Ahmed es-Sem'ânî Tahir; **Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser**, I-II, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, 1416/1995, I, 248.

²³ Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 114; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 521 vd.; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 328 vd.

Buna paralel olarak Ricâl kitaplarında bir ravinin ehl-i bid'at fırkasından oluşunu ifade için, sözgelimi Şîlik ithamında bulunulurken tek bir lafız kullanılmadığı, ithamın kusur derecesini yansıtmak üzere birbirinden çok farklı lafızlar tercih edildiği, mütekaddimûn ve müteahhirûn ıstılahında söz gelimi Şîi kelimesinin ifade ettiği manaların farklı olduğuna dikkat çekilmektedir.²⁴

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde bid'at fırkalarına mensup ya da meyilli olduğu belirtilen ravilerin durumunu zikredecek olursak;

Bid'at (بدعة الراوي) kusuru ile 15 rivayette 15 ravi cerhedilmiştir:

Hız. Ümmü Seleme (I/4) rivayeti: Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767): Onun ehl-i bid'at fırkalarından bazılarına meylettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Şöyle ki: Ebû İshak el-Cûzcânî (ö. 259/873) onun birden fazla ehl-i bid'at fırkasına nispet edildiğini söylemektedir. Hatîb el-Bağdâdî onunla ihticacı bazı alimlerin terk etme sebepleri arasında onun Şia'ya meyilli olmasını (يتشيع) ve Kaderiye'ye nispet edilmesini (ينسب إلى القدر) saymakta, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (ö. 234/848) onun Kaderiye'ye mensup olmakla itham edildiğini, ancak onun Kaderîlik konusunda en son akla gelecek insan olduğunu belirtmektedir. Ebû Dâvûd'un onu Kaderî ve Mutezilî (قدرى معتزلى) saydığı nakledilmektedir.²⁵ Hadis ravilerinde Şîlik eğilimini inceleyen bir çalışmada, kendisine Şîi ricâl kitaplarında da yer verildiği belirtilmektedir.²⁶

Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayeti: Katâde b. Diâme (ö. 117/735): İclî, ona Kaderîlik ithamında bulunulduğunu, ancak onun davetçi olmadığını söylemiştir. Onun Kaderiyye konusunda fikrinde çok ısrarcı olduğunu nakledenler de olmuştur, fakat bununla beraber kimsenin onunla ihticacdan vazgeçmediğine dikkat çekilmiştir.²⁷

²⁴ Bkz.: Polat, Selahattin; "Cerh ve Ta'dilin Tenkidî", EÜİFD, 1985, sayı: 2, s. 232; Topgöl, Muhammed Enes; "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu (Şîlik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", MÜİFD (İstanbul YİE), 2012, cilt: I, sayı: 42, s. 52-69.

²⁵ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, Târîh, I, 214; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XXIV, 416; Zehebî, el-Muğnî fi'd-duafâ, II, 552; a.mlf., Siyeru a'lâm, VII, 33; İbn Hacer, Takrîb, I, 467; a.mlf., Tehzîb, IX, 34.

²⁶ Bkz.: Topgöl, Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi, s. 231-232.

²⁷ Bkz.: Fesevî, Ma'rife, II, 161; İclî, Sikât, I, 359; Zehebî, Tezkiratü'l-huffâz, I, 122; a.mlf., Siyeru a'lâm, V, 277; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, V, 466.

Abdullah b. Abbas (I/11) rivayeti: Kābus b. Ebû Zabyân (ö. ?): İbn Hacer, onun Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan önde saydığını ve bunu İbn Ebû Leylâ'nın yanında da zikredince onun tarafından tartaklandığını Zekerîya es-Sâcî'den (ö. 307/918) naklen haber vermektedir.²⁸ Şîlik emaresi olarak kaydedilen bu anekdot dışında ricâl kaynaklarında bunu doğrulayan bir bilgiye rastlamadık. Nitekim Şîi ricâl kitaplarında da kendisine yer verilmediği belirtilmektedir.²⁹

Hız. Ali (I/18) rivayeti: Hâris b. Hasîra (ö. ?): Şîi bir ravi olduğunu gösteren (رمي بالرفض = Râfızî eğilimlere sahip olmakla itham edilmiştir), (شيعي = Şîi'dir), (المحترق بالكوفة في = يؤمن بالرجعة = Rec'at³⁰ fikrine inanırdı), (حشبي = Haşebî'dir), (الشيع = Özellikle Kûfe'de Şiiliğin ateşli bir savunucusu) gibi ifadelerle anılmıştır. Kûfelilerin ondan yaptığı rivayetlerin çoğunun Ehl-i Beyt'in faziletlerine dair olduğu belirtilmektedir.³¹ Hâris b. Hasîra'nın Şîi ricâl eserlerinde de zikredildiği belirtilen bir ravi olması,³² Sünnî ricâl eserlerinde onun Şîi bir ravi oluşuna dair bilgilerin teyidi mahiyetindedir.

Ebû Hureyre (I/19) rivayeti: a) Tâvus b. Keysan (ö. 106/724): İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Şehristânî (ö. 548/1153) onu Şîi ricâl içerisinde zikretmektedir.³³ Nitekim Taberî'den naklen bu ravi hakkında Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/777) “Şîlik eğilimi olan biri idi” dediği ve Şîi ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği belirtilmektedir.³⁴ **b)** Amr b. Dînâr (ö. 126/743): İbn Maîn, Medîne ehlinin ona Şîlik ithamında bulunduğunu (يرمونه بالتشيع), ancak onun bundan uzak olduğunu söylemekte-

²⁸ Bkz.: İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 274.

²⁹ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 214-215.

³⁰ Bkz.: Bazı Şîi gruplarına göre imâmın ölümden veya gaybete girmesinden sonra zuhûru, İsnâaşeriyye Şîa'sına göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya gelmesi anlamında kullanılan bir terimdir. (Bkz.: Üzümlü, “*Rec'at*”, XXXIV, 504)

³¹ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, I, 216; İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 187; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 140; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 145.

³² Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 95.

³³ Bkz.: İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 37; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 190.

³⁴ Bkz.: Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 163-164.

dir. Zehebî de ona yapılan Şîlik ithamının bâtil olduğu görüşündedir.³⁵ Amr b. Dînâr'a Şîi ricâl kitaplarında da yer verildiği belirtilmektedir.³⁶ c) Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813): Onun bir sözündeki satır arasından onun Hz. Ali'yi Hz. Osman'a üstün tuttuğu neticesi çıkarılmış ve az da olsa ona Şîlik nispet edilmiştir. Şöyle ki; naklettiği bir rivayetinde mevcut olmasına rağmen Hz. Osman'ı zikretmeyişi sorulur, o da "Ben bir Kûfeli'yim" diye cevap verir.³⁷ Sünnî ricâl kitaplarında onun Şîlikle irtibatına dair tek bilgi bu iken, Şîi ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği, ancak "ashâbımızdan değildir" kaydı düşüldüğü belirtilmektedir.³⁸

Huzeyfe b. el-Yemân (ve Ebû Hureyre) (I/23) rivayeti: Muhammed b. Fudayl (ö. 195/810): Şia'ya mensup ya da meyilli olduğuna dair İbn Sa'd, İclî ve Ahmed b. Hanbel "كان شيعيا محترقا" = Şîliğin ateşli bir savunucusu idi", Zehebî "شيعي = Şîi'dir", İbn Hacer "رعي بالتشيع = Şîi eğilimlere sahip olmakla itham edilmiştir" gibi ifadeler kullanmışlardır. İbn Kuteybe onu Şîi raviler arasında saymaktadır.³⁹ Sünnî ricâl kaynaklarında bu yoğunlukta bir Şîlik ithamına paralel olarak Şîi ricâl kitaplarında da kendisine yer verildiği belirtilmektedir.⁴⁰

Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Ali b. Zeyd (ö. 131/748): Hakkında Şîlik ithamında bulunulmuş, bunu ifade için "رافضي = Rafızî'dir", "يغلو في التشيع = Şîlikte aşırı idi", "كان يتشيع = Şîlik eğilimi vardı" gibi ifadeler kullanılmıştır.⁴¹ Sünnî ricâl kaynaklarında bu ölçüde Şîlik ithamında bulunulan bu raviye, konuyla ilgili bir çalışmada belirtildiğine göre Şîi ricâl kitaplarında yer verilmeyişi dikkat çekicidir.⁴²

³⁵ Bkz.: Zehebî, *Siyeru a'lâm*, V, 300; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 314.

³⁶ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 213-214.

³⁷ Bkz.: İbn Adıyy, *Kâmil*, V, 315; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 104.

³⁸ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 265-266.

³⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 389; İclî, *Sikât*, II, 250; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 57; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; Zehebî, *Kâşif*, II, 211; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 315; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 624; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 167; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, IX, 173; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 502.

⁴⁰ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 147-149.

⁴¹ Bkz.: İclî, *Sikât*, II, 154; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 186; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 283.

⁴² Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi*, s. 215-216.

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl) (ö. 110/728): Uhud savaşının olduğu sene doğduğu, Peygamberimizin son sekiz yılına yetişip sahabi olduğu bildirilmektedir. Hz. Ali'ye yakınlığı ve onun sözlerini çok rivayet etmesi, buna bağlı olarak Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in faziletini kabul etmekle beraber Hz. Ali'yi onlardan önde tutması gibi sebeplerle Şia'ya meyilli (وكان متشيعا) görülmüştür. Buhârî'nin onun rivayetlerini terk etme sebebi olarak onun Şiîlikte müfrit olması (يفرط في التشيع) gösterilmiştir. İbn Kuteybe, saydığı beş Râfîzî ravinin en başında onu zikretmekte ve onun Rec'at fikrine inandığını söylemektedir.⁴³ Şiî ricâl kitaplarında da kendisine büyük önem atfedildiği ve Hz. Ali'nin seçkin ashabı arasında sayıldığı belirtilmektedir.⁴⁴

Ebû Hureyre (II/8) rivayeti: Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Muhammed b. Abdullah) (ö. 203/818): İclî, onun sika olmakla beraber Şia'ya meylettiğini (ثقة وكان يتشيع) ifade etmiştir.⁴⁵ İlk dönem Şiî ricâl kitaplarında kendisine yer verilmemekle birlikte, muasır Şiî araştırmacıların onu zikrettikleri belirtilmektedir.⁴⁶

Ebû Hureyre (II/9) rivayeti: Şube b. Haccac (ö. 160/776): Onun bir dönemde Râfîzî düşüncelere sahip olduğunu belirten Yezîd b. Züray' (ö. 182/798) şöyle demektedir: “Şube Basra'ya geldiğinde Râfîzîlerin çirkin görüşüne sahipti (ورأيه رأى سوء خبيث يعنى الترفض); ne zaman bu fikirlerinden vaz geçti, işte ancak o zaman aramızda yer buldu.” Nitekim İbn Kuteybe ve Şehristânî'nin de onu Şiî raviler listesinde zikrettikleri görülmektedir.⁴⁷ Ayrıca pek çok Şiî ricâl kitabında da kendisine yer verildiği vurgulanmaktadır.⁴⁸

⁴³ Bkz.: İbn Adıyy, **Kâmil**, V, 87; İbn Kuteybe, **Meârif**, s. 624; a.mlf., **Te'vîl**, s. 10; İbn Abdülberr, **İstîâb**, II, 799; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 131; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XXVI, 128; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XIV, 79; İbn Hacer, **Tehzîb**, V, 71; a.mlf., **İsâbe**, VII, 230.

⁴⁴ Bkz.: Topgöl, **Hadis Ravilerinde Şiîlik Eğilimi**, s. 112-114.

⁴⁵ Bkz.: İclî, **Sikât**, II, 242; Hatîb Bağdâdî, **Târîh**, V, 402; Zehebî, **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 357; a.mlf., **Mizânü'l-i'tidâl**, VI, 204.

⁴⁶ Bkz.: Topgöl, **Hadis Ravilerinde Şiîlik Eğilimi**, s. 273-274.

⁴⁷ Bkz.: İbn Kuteybe, **Meârif**, s. 624; Hatîb Bağdâdî, **Târîh**, IX, 260; Şehristânî, **el-Milel ve'n-nihal**, I, 190.

⁴⁸ Bkz.: Topgöl, **Hadis Ravilerinde Şiîlik Eğilimi**, s. 333-334.

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790): İbn Kuteybe, Şîî raviler listesinde onu da zikretmiştir. İbn Adiyy, bir rivayetteki problemin Abdullah b. Lehîa'dan kaynaklandığını ifade ederken, onun Şîîlik konusunda aşırı olduğu (فإنه شديد الإفراط في التشيع) vurgusunda bulunmaktadır. Zehebî, *Târîh*'inde İbn Adiyy'in "Daha önce onu Şîîlikle itham eden görmedim." sözünü de ilave etmiştir.⁴⁹ Sonraki dönem Şîî ricâl kitabı *Kāmus* dışında Şîî ricâl kitaplarında kendisine yer verilmediği belirtilmiştir.⁵⁰

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: İbrahim b. Tahmân (ö. 168/784): İbrahim b. Tahmân'ın, Mürcie ve Cehmiyye fırkalarına mensup olduğunu söyleyenler olmuştur. Ebû Hâtim, onu Horasan'da sika ve Mürcie'den olan iki raviden biri saymaktadır. Dârakutnî, onun hakkında Mürcie ithamının yapıldığını zikretmektedir. Ukaylî, onun bu konuda ifrat derecede olduğunu belirtmekte, Ahmed b. Hanbel onu davetçi saymakta ve onun Cehmiyye'ye karşı tavizsiz olduğunu söylemektedir. Zehebî de onda Mürcie emaresi bulunduğunu belirtmiştir. Ancak İbn Hacer, kendisinden rivayet eden ravi sika ise onun da sika olduğunu, Mürcie'den olma konusunda bir aşırılığının sabit olmadığını ve propaganda yapmadığını, nitekim Hâkim'in naklettiğine göre onun daha sonra bundan döndüğünü söylemektedir. Kaldı ki Ebu's-Salt, onun ircâsının sünnet ircâsı türünden olduğuna dikkat çekmiştir.⁵¹

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820): Zehebî'nin naklettiğine göre İmam Şâfiî'den güzel sözlerle bahsettiği bir ortamda Ahmed b. Hanbel'e onu Şîîliğe nispet ettiklerini kastederek (يشير إلى التشيع) "İyi ama Yahya ve Ebû Ubeyd ondan razı değillerdi." derler, o ise "Onların dediğini doğrulayan bir şey bilmiyorum; biz ondan sadece hayır gördük." diye cevap verir. Zehebî kendi kanaatini şöyle ilave etmiştir: "İmam Şâfiî'de Şîîlik var diyen, ne dediğini bilmez iftiracının tekidir." Ehl-i beyte karşı ileri derecede muhabbetini gerekçe göstererek, İmam Şâfiî'ye Şîî yakıştırmaları olmuş, o ise "Eğer Âl-i Muhammed sevgisi

⁴⁹ Bkz.: İbn Adiyy, *Kâmil*, II, 450; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 624; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLII, 385; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 174; a.mlf., *Târîh*, XI, 225.

⁵⁰ Bkz.: Topgül, *Hadis Ravilerinde Şîîlik Eğilimi*, s. 252.

⁵¹ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, I, 56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 108; Zehebî, *Kâşif*, I, 214; a.mlf., *Târîh*, X, 62; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 90; a.mlf., *Tehzîb*, I, 112.

Râfızîlikse, ins ü cin şahit olsun ki ben Râfızîyim.” anlamındaki bir şiirle cevap vermiştir.⁵² Kaldı ki Şîî ricâl kitaplarında da kendisinden bahsedilmediği vurgulanmıştır.⁵³

d. Cehâlet (جهالة الراوي)

Raviyle ilgili isnadda zikredilen isim, künye, lakap vb. bilgilerin onun kimliğini tespit konusunda yetersiz kalması yahut cerh-tâdil bakımından ravi hakkında bir bilginin olmayışına “**cehâletü’r-râvî**” denmiştir. Buradan hareketle hiç bilinmeyen ya da asgari ölçüde tanınmayan ravi, ilk üç asırdaki genel kullanımıyla “meçhul” diye isimlendirilmiştir.⁵⁴ Ancak daha sonraları –bazı alimlerin farklı kullanımları bir yana– zatı bilinmeyen raviye “**meçhûlü’l-ayn**” ya da “**meçhûlü’z-zât**”, vasfı bilinmeyen raviye ise “**meçhûlü’l-hâl**”, “**meçhûlü’l-adâle**” veya “**mestûr**” denilmek suretiyle bir ayrıma gidilmiştir. Diğer bir deyişle tek bir raviden başka kendisinden nakleden bir ravisi bulunmayan, hadis alimleri tarafından hadis öğrenimi ve öğretimiyle meşguliyeti bilinmeyen ravi “meçhûlü’l-ayn”; kendisinden iki veya daha fazla güvenilir ravi rivayette bulunsa da hadis alimlerince tanınmayan ve hakkında herhangi bir cerh-ta’dîl hükmü zikredilmemiş ravi “meçhûlü’l-hâl” olmaktadır.⁵⁵

İster meçhûlü’l-ayn, isterse meçhûlü’l-hâl olsun meçhul durumda olan bir ravinin rivayeti, İslam alimlerinin büyük çoğunluğuna göre merdud sayılmıştır.⁵⁶ Bu konudaki tartışmalar “meçhul ravinin adâletinin sabit oluşuna göre mi yoksa fıkına dair bir kaydın bulunmayışına göre mi?” karar verileceği etrafında yoğunlaşmaktadır. Nitekim “ravinin adil olduğu bilinmelidir” diyenler adâleti bilinmeyen böyle ravinin rivayetini kabul etmemişler, “fıkına dair bir kaydın bulunmayışını” esas alanlar ise makbul saymışlardır. Bu iki ana görüş dışında, ravinin hali açıkça belli oluncaya

⁵² Bkz.: Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 153; Zehebî, **Siyeru a’lâm**, X, 58.

⁵³ Bkz.: Topgöl, **Hadis Ravilerinde Şîilik Eğilimi**, s. 277-278.

⁵⁴ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 88; Çakan, İ. Lütfî; “**Cehalet**”, **DİA**, VII, 219; Yücel, Ahmet; “**Cehâletü’r-râvî ve İlgili Terimler**”, **İLAMD**, cilt 1, sayı 2 (Temmuz-Aralık), İstanbul, 1996, s. 148; Âşıkkutlu, Emin; “**Meçhul**”, **DİA**, XXVIII, 286.

⁵⁵ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 88; İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 110-112; Irâkî, **Takyîd**, s. 145-147; İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 293-294.

⁵⁶ Bkz.: Sehâvî, **Fethu’l-muğîs**, I, 323; Suyûtî, **Tedrib**, I, 316; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 322-325, 382; Âşıkkutlu, “**Meçhul**”, s. 287.

kadar herhangi bir hüküm vermeme şeklindeki İbn Hacer'in "tevakkuf" prensibi ise ihtiyatlı bir yaklaşımdır.⁵⁷

Bütün bu açıklamalardan sonra Meçhûlü'l-ayn, ayrıca Mestûr ya da Meçhûlü'l-hâl raviyi "cehâletü'r-râvî" başlığı altında ele alabiliriz. Meçhûlü'l-ayn ile aynı kategoride sayılan müphem raviye gelince, o daha ziyade isnadın ittisalini ilgilendirdiğinden ilgili başlık altında ele alınacaktır.

1) Meçhûlü'l-ayn Raviler

Hiz. İsa ile ilgili rivayetlerde **meçhûlü'l-ayn (مجهول العين)** sayılan 11 rivayette 13 ravidir:

Hiz. Ali (I/18) rivayeti: Rabîa b. Nâciz/Nâcid (ö. ?): Zehebî, bu ravinin pek maruf bir ravi olmadığını (لا يكاد يعرف), meçhul olduğunu (فيه جهالة) ve ondan sadece Ebû Sadık'ın bir takım münker rivayetlerde bulunduğunu zikretmektedir.⁵⁸

Ebû Zerr (I/33) rivayeti: Mersed b. Abdullah ez-Zemânî (ö. ?): Ukaylî ve Zehebî ona mütâbaat eden olmadığını (لا يتابع على حديثه), onun meçhul bir ravi olduğunu (لا يعرف / ليس بمعروف) kaydetmişlerdir.⁵⁹

Abdullah b. Ömer (I/36) rivayeti: a) Ziyad b. Abdullah (ö. ?): Aynı isimdeki dört farklı ravi bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Zehebî ve İbn Hacer, bu ravinin meçhul olduğunu (مجهول / لا يعرف) açıkça zikretmişlerdir. Zehebî ayrıca bu ravinin Ziyad b. Abdullah el-Bükâî olduğu kanaatini ortaya koymuştur. İbn Hacer ise buna katılmadığını belirtmektedir.⁶⁰ b) Müslim b. Abdullah (ö. ?): Bu rivayeti kendisinden

⁵⁷ Hem meçhûlü'l-ayn, hem de meçhûlü'l-hâl ravinin rivayetinin hangi şartlarda makbul sayıldığına dair bkz.: Yücel, "Cehâletü'r-râvî", s. 154 vd.; Önder, Muharrem; "İslam Fıkhiında Meçhul Ravinin Naklettiği Hadislerin Hukuki Değeri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 12, yıl: 2008, s. 113 vd.

⁵⁸ Bkz.: Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, III, 70; a.mlf., el-Muğnî fi'd-duafâ, I, 230.

⁵⁹ Bkz.: Zehebî, el-Muğnî fi'd-duafâ, II, 650; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, VI, 393; İbn Hacer, Tehzîb, X, 73.

⁶⁰ Bkz.: Zehebî, Kâşif, I, 411; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, III, 133; a.mlf., el-Muğnî fi'd-duafâ, I, 243; İbn Hacer, Takrîb, I, 220; a.mlf., Tehzîb, III, 326.

naklettiği Ziyad b. Abdullah gibi o da kayıtlara meçhul (مجهول) diye geçmiştir. Onu sadece *Mecrûhîn* adlı eserine alan İbn Hibban, “Sika ravilerden mevzu rivayetler nakletmektedir (يروي الموضوعات عن الثقات); dolayısıyla cerh dışında bu raviyi zikretmek uygun değildir.” demektedir.⁶¹

Abdullah b. Mes’ûd (II/2) rivayeti: Mü’sir b. Afâze (ö. ?): Hâkim, tâbiünden pek çoklarının kendisinden rivayette bulunduklarını hatırlatarak onun meçhul bir ravi olmadığını (فليس بمجهول) söylemektedir. İbn Hacer de “*Ta’cîlû’l-menfaa*” adlı eserinde onun hakkında düşülen “meçhul” (مجهول) kaydına itiraz etmekte, “*Takrîb*”inde “makbul” saymakta, “*Tehzîb*”inde ise Hâkim’in yukarıdaki sözünü nakletmekle yetinmektedir. Diğer taraftan Şuayb Arnaût, Mü’sir b. Afâze’nin sadece İbn Hibbân ve İclî tarafından sika sayılmasını yeterli bulmamış, onun meçhuller arasında yer aldığını (فهو في عداد المجاهيل) belirtmiştir.⁶²

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Ziyad b. Sa’d (Ziyad b. Mînâ) (ö. ?): Ricâl kitaplarında, bu isnaddaki şekliyle “Ebû Hureyre’den rivayette bulunup Haris b. Fudayl’a naklettiği açıkça zikredilen” sadece bir tane Ziyad b. Sa’d (ö. ?) vardır ve onun cerh-tâdil bakımından durumuna dair herhangi bir açıklamaya rastlanmamaktadır.⁶³ Diğer taraftan Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer’in, yine bu isnaddaki şekliyle “Kendisi Ebû Hureyre’den, Haris b. Fudayl’ın da kendisinden” rivayette bulunduğunu belirttikleri ravi, Ziyad b. Mînâ’dır. Buna göre Ziyad b. Sa’d ile Ziyad b. Mînâ’nın aynı kişi olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ziyad b. Mînâ’yı İbn Hibban *Sikât*’ta zikretmiştir. Ebu’l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984) onun hakkında “Leyyin (hadis rivayetinde gevşek)” demiş, Mizzî onu tanımadığını ve meçhul olduğunu (مجهول لا) söylemiştir. İbn Hacer kendisi tâdil en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesini (أعرفه) söylemiştir.

⁶¹ Bkz.: İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 9; Zehebî, *Kâşif*, II, 259; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 530; a.mlf., *Tehzîb*, X, 120; a.mlf., *Lisân*, VI, 385.

⁶² Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 416; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 549; a.mlf., *Tehzîb*, X, 294; a.mlf., *Ta’cîlû’l-menfaa*, s. 517; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VI, 20.

⁶³ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 357; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, III, 533; İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 255.

ifade için kullanılan “makbul” tabiriyle zikretmekle beraber, İbnü’l-Medînî’nin “meçhul, tanımıyorum” (مجهول لا أعرفه) dediğini nakletmektedir.⁶⁴

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Abdurrahman b. Âdem (ö. ?): İbn Maîn’in “Onu tanımıyorum” (لا أعرفه), Ebû Hâtîm’in “meçhul” (مجهول) dedikleri nakledilmiştir.

İbn Adiyy, bu raviyi kendisinin de tanımadığını, zaten bu ilimde söz sahibi İbn Maîn’in tanımadığı bir raviyi başkalarının tanımasının bir şey ifade etmeyeceğini ve bu ravinin bilinen bir ravi olmayıp meçhul olduğunu eklemektedir. Nitekim hemen bütün ricâl alimleri İbn Maîn’in değerlendirmesini zikretmekle yetinmişlerdir.⁶⁵

Ebû Hureyre (II/15) rivayeti: Mutayr b. Ebû Halid (ya da Mutayr b. Süleym?) (ö. ?): Bu ravi hakkındaki açıklamalar, onun meçhûlü’l-hâl (مجهول الحال) bir ravi oluşunda odaklanmaktadır. Buhârî’nin kaydettiğine göre, Mutayr adında iki ayrı ravi bulunmaktadır. Ona göre bunlardan 1.’si Zülyedeyn’den kendisinin, kendisinden de oğlu Şuayb’in rivayette bulunduğu⁶⁶ ravidir. Vâdi’l-Kurâ halkından olan 2.’si ise sadece zevâidde zikredilen ravilerden nakilde bulunan ve kendisinden rivayet edenler arasında oğlu Süleym’in de yer aldığı⁶⁷ bir ravidir. İbn Hibbân ve İbn Adiyy, Buhârî’nin kaydettiklerinden sadece 2.’sini zikretmiştir.⁶⁸ Buhârî’nin kaydettiği 1. ve 2. Mutayr’ı Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer, Mutayr b. Süleym adıyla adeta birleştirmektedir ve kendisinden iki oğlu Şuayb ile Süleym’in rivayette bulunduğunu belirtmektedirler. Zehebî’nin, “لم يصح حديثه” (hadisi geçerli değildir)” dediği bu ravi hakkında İbn Hacer, “meçhûlü’l-hâl” kaydını düşmüştür.⁶⁹ İncelememize konu olan bu rivayeti

⁶⁴ Bkz.: İbn Sa’d, **Tabakât**, V, 311; Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, III, 367; İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, III, 546; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 258; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, IX, 520; Zehebî, **Kâşif**, I, 413; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, III, 141; İbn Hacer, **Lisân**, VII, 222; a.mlf., **Takrîb**, I, 221; a.mlf., **Tehzîb**, III, 334.

⁶⁵ Bkz.: İbn Ebû Hâtîm, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, V, 209; İbn Adiyy, **Kâmil**, IV, 298; Zehebî, **el-Muğnî fî’d-duafâ**, II, 375; a.mlf., **Mîzânü’l-i’tidâl**, IV, 258; İbnü’l-Cevzî, **Duafâ**, II, 88; İbn Hacer, **Tehzîb**, VI, 122.

⁶⁶ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VIII, 20; Ukaylî, **Duafâ**, IV, 250; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 398.

⁶⁷ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, VIII, 20; Zehebî, **Mîzânü’l-i’tidâl**, VI, 450; a.mlf., **el-Muğnî fî’d-duafâ**, II, 663.

⁶⁸ Bkz.: İbn Hibbân, **Sikât**, V, 453.

⁶⁹ Bkz.: Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXVIII, 90; Zehebî, **Kâşif**, II, 271; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 535; a.mlf., **Tehzîb**, X, 163.

esas alacak olursak bu raviyle ilgili en tutarlı bilgiyi İbn Ebû Hâtîm vermektedir. O, yukarıdaki 2. Mutayr'ı ayrıca zikretmekle beraber,⁷⁰ “Mutayr b. Ebû Halid” adıyla 3. bir raviye daha yer vermektedir ki incelememize konu olan *Ebû Hureyre (II/15)* rivayetindeki isnada uygun olarak Ebû Hureyre'den rivayette bulunup Musa b. Mutayr isminde bir oğlu olan bu ravi Ebû Zûr'a tarafından “daîfü'l-hadîs”, İbn Ebû Hâtîm tarafından ise “metrûkü'l-hadîs” diye nitelendirilmektedir.⁷¹

Hız. Âişe (II/16) rivayeti: Hadramî b. Lâhık (ö. ?): Meçhul bir ravi olan Hadramî el-Yemâmî ile aynı kişi olup olmadığı konusunda farklı görüşler ortaya konmuş, hatta bazen tek bir alimin farklı zamanlarda kendi dediğine zıt kanaat belirttiği olmuştur. Dolayısıyla Hadramî'nin kıssalar nakleden bir kişi olduğuna dair kaydın hangisiyle ilgili olduğunda da belirsizlik bulunmaktadır. İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), onun “meçhul” (مجهول) bir ravi olduğunu kaydetmiştir.⁷²

Mücemmi' b. Cârîye (II/18) rivayeti: Ubeydullah b. Abdullah b. Sa'lebe (ö. ?): Bilinen bir ravi olmadığı (لا يعرف), bu sebeple kimliğinde ve rivayetlerindeki isnadlarda pek çok ihtilâf bulunduğu belirtilmiş, Hâkim'in onu bir başkasıyla karıştırması örnek gösterilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik edenlerden Hamza Zeyn, onu meçhul sayanlar (فمنهم من جهله) olduğunu kaydetmektedir.⁷³

Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23) rivayeti: Amr b. Abdullah el-Hadramî (Ebû Abdücebbar) (ö. ?): Zehebî, bu raviden sadece Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî'nin (Ebû Zûr'a) rivayette bulunduğunu hatırlatmakta, İbn Hacer bu bilgiye referansta bulunmaktadır. Ebu'l-Acmâ' künyesine sahip bir ravi ile aynı kişi olup olmadığı vb. konusundaki belirsizliğe dikkat çekilmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Bkz.: İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 393.

⁷¹ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 252; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 394; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 125; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 450; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 663.

⁷² Bkz.: İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 302; Hatîb Bağdâdî, *Muvazzahu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, I, 217-218; İbnü'l-Kayserânî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, I, 58; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 171; a.mlf., *Tehzîb*, II, 340.

⁷³ Bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, I, 372; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 20; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, VII, 297; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XII, 191.

⁷⁴ Bkz.: Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 327; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 60.

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: a) Ebân b. Salih (ö. 115/733): İbn Hazm, bu ravinin meşhur olmadığını (ليس بالمشهور) söylemektedir. Ancak İbn Hacer, İbn Hazm'ın bu raviyi meçhul saymasını bir vehim eseri olarak görmüş ve özellikle İbn Maîn ve başka alimlerin Ebân'ı sika saydıklarına (وثقه الأئمة ووهم بن حزم فجعله) dikkat çekmiştir. Hatta İbn Hacer, zayıf bir ravi olan Ebân b. Ebû Ayyâş ile karıştırılmış olabileceğini de ihtimal olarak zikretmektedir.⁷⁵ b) Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?): Meçhul bir ravi olarak kayda geçmiş, ayrıca isnadlarında ihtilâf bulunduğu dikkat çekilmiştir. İbn Maîn onun bilinmeyen (غير معروف) bir ravi olduğunu, Hâkim de meçhul (مجهول) olduğunu söylemişler; ancak Zehebî ve İbn Kesîr buna itiraz etmiş, onun İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) hocaları arasında olduğunu (بل مشهور من شيوخ الشافعي) kaydetmişlerdir. Münker ve metrûk bir ravi olduğu ve “Hz. İsa'dan başka Mehdî yoktur.” (II/24) rivayetinin sabit olmadığı (ولا يثبت من) (وجه النقل), hatta ona mütâbaat edenin de bulunmadığı (وحدیثه لا يتابع عليه) belirtilmiştir.⁷⁶

2) Mestûr / Meçhulü'l-hâl Raviler

Hiz. İsa ile ilgili rivayetlerde **meçhulü'l-hâl (مستور / مجهول الحال)** sayılan 1 rivayette 1 ravidir:

Irbâz b. Sâriye (I/29) rivayeti: Abdü'l-A'lâ b. Hilâl (ö. 204/820): Bu raviyi zikredenlerin tamamı, künyesinin “Ebu'n-Nadr” olduğunu belirterek incelememize konu olan bu rivayetini kaydetmektedir. Ancak onun cerh-tâdil bakımından durumuna ilişkin herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Şu kadar var ki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde olan ravilerden *Tehzîbü'l-Kemâl*'e alınmayan ravilere dair tekmilenin

⁷⁵ Bkz.: Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VIII, 10; İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 51; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 87; a.mlf., *Tehzîb*, I, 82; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, IX, 239.

⁷⁶ Bkz.: İbn Abdülberr, *Temhîd*, XXIII, 38; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 146; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 576; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 132; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 476; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 126.

sahibi Ebu'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), bu ravinin meçhul (مجهول) olduğu kaydını düşmüştür. Şuayb Arnaût, ravi İbn Mehdî'nin bu raviye yanlışlıkla Abdullah b. Hilâl dediğine dikkat çekmekte ve Abdü'l-A'lâ b. Hilâl'in "meçhûlü'l-hâl" (مجهول الحال) olduğu sonucuna varmaktadır.⁷⁷

e. Fısku'r-râvî (فسق الراوي)

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerle ilgili olarak incelediğimiz raviler arasında fısku'r-râvî kusuruyla cerhe uğramış bir raviye rastlanmamıştır.

2. Zabtıyla İlgili Kusuru Zikredilen Raviler

Ravinin zabtı, işittiği bir hadisi aradan uzun bir zaman geçse bile dilediği anda hatırlayıp rivayet edecek şekilde ezberleyerek her türlü değişiklikten koruma yeteneği taşımasıdır.⁷⁸ Başka bir ifadeyle zabt; ravinin rivayet esnasında müteyakkız bulunup gafil olmaması, hıfzından rivayet ediyorsa naklettiklerini ezberlemiş olması, kitabından rivayet ediyorsa kitabını her türlü değişiklikten koruması, manen rivayet ediyorsa lafızların manaya delaletini iyi bilmesidir.⁷⁹

"Metâin-i aşere"den ravinin zabtıyla ilgili olan beş kusur şöyledir: Fuhşu'l-galat, Fartu'l-gafle, Vehim, Muhalefetü's-sikât, Sûü'l-hıfz'dır.

a. Çok Yanılmak (فحش الغلط / كثرة الغلط)

Hadis ilminde hafıza zayıflığı, bilgisizlik, Arap dilinde yetersizlik, rivayet konusunda gevşeklik ve dikkatsizlik, fizikî veya psikolojik kusur, olumsuz çevre şartları, rivayeti yanlış anlama gibi sebeplerle ravilerin "farkında olmadan" hata yapma-

⁷⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 68; İclî, *Sikât*, II, 201; Fesevî, *Ma'rife*, II, 201; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 25; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 128; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXIII, 446; Hüseynî, *İkmâl*, I, 251; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXVIII, 380; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 313 (1. dp).

⁷⁸ Bkz.: Çakan, İ. Lutfi; *Hadis Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, tsz., s. 77-79; Âşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 397.

⁷⁹ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 24; İbn Abdülberr, *Temhîd*, I, 28; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 104; İbn Cemâa, *Menhel*, s. 63.

sına galat denmiştir.⁸⁰ Hataların doğrulara ağır basmasına “kesretü’l-ğalat / fuhşü’l-ğalat” denmiş, hataları doğrularından fazla olan raviler “kesîru’l-ğalat / kesîru’l-hata” diye nitelendirilmişlerdir.⁸¹

Hemen bütün alimler, bir ravinin her insanda olabilecek türden yaptığı hatalarını normal karşılamışlardır. Ravilerin kasden yapmadıkları hatalarından ötürü – adâlet bakımından iyi olsalar bile– zabt bakımından kusurlu ve terke müstehak görülmüşlerdir.⁸²

Hatada ısrar, hatadan daha büyük bir cerh sebebi kabul edilmiştir. Hatası kendisine açıklanmasına rağmen vaz geçmeyip hatasında devam eden ravinin bütün rivayetleri terk edilir ve artık ondan hadis alınmaz. Ancak İbnü’s-Salâh ve Nevevî gibi alimler ise, bunu ravinin hataya inat sebebiyle devam etmesi şartına bağlamışlardır.⁸³

Hz. İsa ile ilgili rivayetlerde **çok yanılmak (فحش الغلط / كثرة الغلط) kusuru ile**

6 rivayette 4 ravi cerhedilmiştir:

Abdullah b. Abbas (I/5), Ebû Hureyre (II/7), (II/13) rivayetleri: Zem’a b. Salih (ö. ?): Özellikle Zührî’den naklettiği rivayetlerinde fazlaca hatalar yaptığı (كثير (الغلط عن الزهري) ve bunların münker denecek türden olduğu belirtilir. Hata yaptığı halde anlamadığı ve böylece meşhurlardan rivayetlerinde bile münkerlik olduğu nakledilmektedir.⁸⁴

Abdullah b. Mes’ûd (I/37) rivayeti: Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702): Rivayetlerinde çokça hatalar yaptığı (هو كثير الغلط) belirtilmiştir. Kendisin-

⁸⁰ Bkz.: Polat, Selahattin; “Galat”, DİA, XIII, 300. Galat kelimesi yer yer hatanın eş anlamlısı gibi kullanılmışsa da çoğunlukla hatanın galattan daha geniş kapsamlı olduğu belirtilmiştir. Bkz.: Apaydın, H. Yunus; “Hata”, DİA, XVI, 438.

⁸¹ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, Kifâye, s. 143-144. Hangi seviyedeki hataların ravinin zabtını ihlâl edeceğine dair geniş bilgi için bkz.: Âşıkkutlu, Hadiste Ricâl Tenkidi, s. 130.

⁸² Bkz.: Hâkim, Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs, s. 62; Hatîb Bağdâdî, Kifâye, s. 144; İbn Cemâa, Menhel, s. 66.

⁸³ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, Kifâye, s. 145; Suyûtî, Tedrîb, I, 339; Irâkî, Takyîd, s. 273; İbnü’s-Salâh, Mukaddime, s. 120; Âşıkkutlu, Hadiste Ricâl Tenkidi, s. 131-132.

⁸⁴ Bkz.: Nesâî, Duafâ, I, 43; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta’dîl, III, 624; İbn Hibbân, Mecrûhîn, I, 312; Zehebî, Zikru men tüküllime fih, s. 80.

den bahseden alimler bununla beraber onu sika saymışlardır.⁸⁵

Ebû Hureyre (II/8) rivayeti: Kesîr b. Zeyd (ö. 158/774): İbn Hibbân, “Az rivayeti olmasına rağmen çokça hataları vardır, teferrüd ettiği rivayetlerde onunla ihticac etmek istemem (كان كثير الخطأ على قلة روايته لا يعجبني الاحتجاج به إذا انفرد)” demektedir.⁸⁶

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Fülehy b. Süleyman (ö. 168/784): İbn Hacer “sadûkun kesîru’l-hatai (güvenilir olmakla beraber çok hata yapar)” demektedir.⁸⁷

b. Gaflet (فرط الغفلة)

Ravinin hadis rivayetinin gerektirdiği dikkat ve özenden uzak olmasına, rivayet ettiği hadise tam hakim olmayışı sebebiyle hıfz ve itkanla bağdaştırılamayacak türden bazı hatalara düşmesine “**gaflet**” denilmiştir.⁸⁸ Gaflet halleri sıkça görülen ravi, zabt bakımından kusurlu bulunmuş, rivayetleri merdud sayılmıştır.⁸⁹

Ravinin hafıza bozukluğu, dalgınlığı veya gevşekliğinden yararlanarak, bir rivayetin senedine ya da metnine ait bir özelliğini değiştirmek suretiyle o ravinin rivayeti o şekliyle zannetmesini sağlama anlamındaki “**telkin**” de gafletin önemli bir yanı sayılmıştır.⁹⁰ Bir ravi böyle bir telkini bilerek kabul ediyor değilse bile bu onun gafletinin göstergesidir ve bundan ötürü onun rivayet ehliyeti ortadan kalkar. Sürekli telkine açık olduğu bilinen ravinin rivayetleri her halükârda reddedilmiştir. Önceleri hıfz ve itkan sahibi iken daha sonra telkin kabul etmeye başlayan ravinin ise sadece telkinden sonraki rivayetleri terkedilir. Telkine ne zaman açık hale geldiği bilinmeyen ravilerin rivayetlerinde tevakkuf edilir.⁹¹

⁸⁵ Bkz.: Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XIV, 61; İbn Hacer, **Tehzîb**, V, 65.

⁸⁶ Bkz.: İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 222.

⁸⁷ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 448.

⁸⁸ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 148; Suyûtî, **Tedrîb**, I, 339; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 133.

⁸⁹ Bkz.: İbn Ebû Salâh, **Mukaddime**, s. 119; İbn Cemâa, **Menhel**, s. 63; Uğur, Mücteba; **Hadis Terimleri Sözlüğü**, TDV Yayınları, Ankara, 1992, s. 101.

⁹⁰ Bkz.: Suyûtî, **Tedrîb**, I, 339; Âşıkkutlu, Emin; “**Telkin**”, **DİA**, XL, 406.

⁹¹ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, II, 34; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 149; Âşıkkutlu, “**Telkin**”, XL, 407.

Hz. İsa ile ilgili rivayetlerde **gaflet (فرط الغفلة) kusuru ile 8 rivayette 6 ravi cerhedilmiştir:**

Muğire b. Şu'be (I/8) rivayeti: Simâk b. Harb (ö. 123/740): Onun telkine açık (kapılğan) ve “leyyin” (hadis rivayetinde gevşek) olduğuna dikkat çekilmiştir. Onun her zaman İkrime'den naklettiği bir sözü hakkında, “İbn Abbas'tan naklen değil midir?” şeklinde telkinde bulunanlara “evet” diye kabullenmesi, isnadla ilgili telkinin örneği sayılmıştır.⁹²

Enes b. Mâlik (I/12) rivayeti: Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747): Rivayetinde gevşeklik olduğu (فيه لين) kayıtlar arasındadır.⁹³

Cabir b. Abdullah (I/16) rivayeti: Leys b. Sa'd (ö. 175/791): Hadis aldığı raviler ve semâ kaydı ile rivayet etme konusunda gereken önemi vermediği (يتساهل), bazı rivayetlerinin münavele yoluyla olduğu kayda geçmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in onun münavele ile rivayet konusunda izinli olduğu ve tesahül göstermediğine (وما تساهل فيه الليث فهو دليل على الجواز لأنه قدوة) dair açıklaması da kaydedilmektedir. Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel'den, onun hadis rivayetinde mütesahil olduğuna (ثقة ولكن في أخذه سهولة) dair de bir görüş nakledilmiştir.⁹⁴

Ebû Hureyre (I/19) rivayeti: Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer (ö. 243/857): Ebû Hâtım, “Onda Süfyân b. Uyeyne'den rivayet ettiği bir mevzu hadis görmüştüm.” diyerek onda gaflet bulunduğu (وكان به غفلة) dikkat çekmiş, ancak onun sadûk bir ravi olduğunu belirtmiştir.⁹⁵

⁹² Bkz.: İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 26; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, III, 326; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelifîn**, s. 49; İbn Hacer, **Tehzîb**, XI, 302.

⁹³ Bkz.: Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, VII, 261; İbn Hacer, **Tehzîb**, XI, 302.

⁹⁴ Bkz.: Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, V, 515; İbn Hacer, **Tehzîb**, VIII, 412.

⁹⁵ Bkz.: İbn Ebû Hâtım, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VIII, 124; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVI, 639; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 513; a.mlf., **Tehzîb**, IX, 457.

Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Ali b. Zeyd (ö. 131/748): Dârakutnî, bu ravi hakkında “leyyin (hadis rivayetinde gevşek)” tabirini kullanmaktadır.⁹⁶

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790): İhtilâta ve unutkanlığa maruz kalmasından sonra telkine açık hale gelip (kapılğan) “bu senin rivayetin” denilen rivayetleri nakletmeye başladığı belirtilmiştir. Ondan naklettiği hadisleri aslından araştıran Abdullah İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) ve İbn Vehb (ö. 197(813) kanalıyla gelenler dışındaki rivayetlerine itibar edilemeyeceği belirtilmiştir.⁹⁷

c. Vehim (الوهم)

Ravinin, hadisin sened ve metninde (hatta cerh ve ta'dîl konusunda) doğru zannıyla hatalar yapmasına “**vehim**” denilmektedir.⁹⁸ Sözelimi ravinin Mürsel veya Munkatı olan bir hadisi vasletmesi, Mevsûl'ü Mürsel, Merfû'u Mevkûf olarak rivayet etmesi, sika ravi ile zayıf raviyi, birbirine benzeyen isim, künye ve nisbeleri karıştırması, isimlerde tashif ve tahrif yapması, bir hadis metnini diğerine katması, metindeki bir ifadeyi aslından farklı şekilde aktarması, ravilere ait bir açıklamayı hadis metninden zannederek nakletmesi vs.. hatalar onun vehminin göstergesidir.⁹⁹

Sözü edilen hatalara düşen ravileri hemen cerhedip zayıf sayanlar bulunmakla birlikte genel eğilime göre, onların mütâbii ve şâhidi olan rivayetleriyle tek başına rivayet ettikleri rivayetlerin aynı kefeye konulması doğru değildir. Buna göre rivayetlerinde vehmi olmakla birlikte sıhhat galip durumda olan ravinin hadisi terkedilmez, vehmi ağır basanın rivayetleri ise terkedilir.¹⁰⁰

⁹⁶ Bkz.: İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIL, 502; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 439; Zehebî, *Kâşif*, II, 40; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 447; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 283.

⁹⁷ Bkz.: İbn Şâhîn, *Men ihtelefe'l-ulemâ'*, s. 61; Alâî, *Kitâbü'l-muhtelîtin*, s. 65; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 61; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 319; a.mlf., *Tehzîb*, V, 327.

⁹⁸ Bkz.: Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 95.

⁹⁹ Bkz.: Aliyyülkârî, *Şerhu Nuhbe*, s. 455; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 297; Erul, Bünyamin; “**Vehim**”, *DİA*, XIII, 616-617.

¹⁰⁰ Bkz.: İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 6-7; *er-Râmhürmüzî*, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman; *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1983, s. 406; Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 143.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde **vehim (الوهم) kusuru ile 14 rivayette 13 ravi cerhedilmiştir:**

Abdullah b. Mes'ûd (I/1) rivayeti: Hudeyc b. Muaviye (ö. ?): Ebû Hâtim, onun az rivayetine rağmen çok vehmi olduğunu (كثير الوهم على قلة روايته) belirtmiş, Dâra-kutnî, onda vehmin galip olduğuna (يغلب عليه الوهم) dikkat çekmiştir. İbn Hacer “sadûkun yuhtü” demek suretiyle onun hatalarının terki gerektirecek ölçüde olmadığı kanaatini ortaya koymuştur.¹⁰¹

Abdullah b. Abbas (I/5), Ebû Hureyre (II/7) ve (II/13) rivayetleri: Zem’a b. Salih (ö. ?): Salih bir kişi olmakla beraber vehme düştüğü ve bunun farkına varmadığı, vehim neticesi yaptığı hataları da anlayacak durumda olmadığı, böylelikle hurlardan rivayetlerinde bile münkerlik oluştuğu belirtilmektedir.¹⁰²

Ebû Hureyre (II/7) ve (II/13) rivayetleri: Yunus b. Yezid (ö. 159/775): İbn Hacer, Zührî’den naklettiği bazı rivayetlerinde hafif bir vehme düştüğünü ve diğer bazı ravilerden yaptığı nakillerde hata bulunduğunu hatırlatmakla beraber bu raviyi sika saymaktadır.¹⁰³

Abdullah b. Abbas (I/11) rivayeti: a) Kābus b. Ebû Zabyân (ö. ?): İbn Hibbân, onun nice mürsellersi ve mevkûf rivayetleri müsned olarak rivayet ettiğini söylemektedir.¹⁰⁴ b) Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî (ö. 188/804): Ebû Hâtim, ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığından hadis rivayetine mani olmak için evlatları tarafından evde tutulduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, iki farklı ravinin rivayetini karıştırdığını ve ancak daha sonra ikisini birbirinden tefrik ettiğini nakletmiştir. Beyhakî de ömrünün sonlarında hafızasının iyice kötüleştğini söylemektedir. İbn Hacer, hafıza-

¹⁰¹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 115; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, I, 271; İbn Adıyy, **Kâmil**, II, 431; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 194; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 154.

¹⁰² Bkz.: İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, I, 312.

¹⁰³ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 614.

¹⁰⁴ Bkz.: İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 215; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 12.

sındaki bu durumdan ötürü onun vehme düştüğünü (يهم من حفظه) kaydetmiştir.¹⁰⁵ c)

Osman b. Muhammed b. İbrahim (ö. 239/853): İbn Hacer, onun bir çok kez vehme düştüğünü (وله أوهام) belirtmiştir.¹⁰⁶

Enes b. Mâlik (I/12) rivayeti: Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747): Çoklarınca “sadûk” sayılmış, İbn Hacer ilaveten vehmine (صدوق ربما وهم) dikkat çekmiştir.¹⁰⁷

Enes b. Mâlik (I/12), Tufeyl b. Sahbera (I/21), Abdullah b. Abbas (I/27) ve Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Hammad b. Seleme (ö. 167/783): Hâkim, onun hafızasının iyi olmadığını, farklı ravilere ait farklı metinleri tek bir isnad ve tek bir metinle rivayet ettiğini nakletmektedir. Zehebî, onun vehme düştüğünü, nakillerinde önemli hatalar yaptığını, bazı rivayetlerinde tek kaldığını zikretmektedir.¹⁰⁸

Hız. Ali (I/18) rivayeti: Hâris b. Hasîra (ö. ?): İbn Hacer bu raviyi, “sadûkun lehû evhâm” (صدوق له أوهام) anlamında kullandığı “sadûkun yuhtî (güvenilirdir ama rivayetlerinde hatalar yapar)” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰⁹

Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Ali b. Zeyd (ö. 131/748): “Rivayetlerde doğru zannıyla sürekli hatalar yapar (يقلب الأحاديث), sened ve metinlerde değişiklikler yapar (وكان يهم في الأخبار), başkalarından mevkûf olarak gelen pek çok rivayeti merfû rivayet eder (وكان رفعا), bugün rivayet ettiğini yarın başka bir rivayetmiş gibi nakleder (يحدث بالحديث فيأتيه), meşhurlardan naklettiği pek çok rivayetin münker (من الغد فيحدث به كأنه حديث آخر)

¹⁰⁵ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, I, 200; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelîtn**, s. 17; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihlât**, s. 56; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 139.

¹⁰⁶ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 386.

¹⁰⁷ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 603.

¹⁰⁸ Bkz.: Zehebî, **Kâşif**, I, 349; a.mlf., **el-Muğnî fi'd-duafâ**, I, 189; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 70.

¹⁰⁹ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 145.

re muhalefetine muhalif rivayet “münker”, muhalefet edilen rivayet “ma’rûf”; sikanın daha sika ravilere muhalefetine ise muhalif rivayet “şâz”, muhalefet edilen rivayet “mahfûz” adını alır.¹¹⁴ Birini diğerine tercih etme imkanı olmayacak veya araları uzlaştıramayacak ölçüdeki bir muhalefet durumunda ise her iki rivayet de “muzdarip” sayılır ve tercihi sağlayacak bir karine çıkana dek ikisiyle de amel edilmez.¹¹⁵

Diğer taraftan münker rivayeti bulunan ravi manasında “**münkeru’l-hadîs**” teriminin genellikle “metrûk”, nadiren zayıf, bazı muhaddisler tarafından ise rivayetinde teferrüd eden ravileri ifade için de kullanıldığı belirtilmektedir.¹¹⁶ Ravinin sika ravilere muhalefeti çoksa bütün rivayetleri, muhalefeti nadir ise sadece muhalif kaldığı rivayetleri “münker” sayılır ve terkedilir.¹¹⁷

Muhalefet kusuru bulunan râvi hakkında genellikle, “güvenilir râvilere muhalefet eder”, “hadisinde aykırılık vardır”, “bazı ferd, garîb ve münker rivayetleri vardır”, “hadisiyle uyuşan rivayet bulunmaz”, “hadisinde fazlalık vardır”, “hadisi müdrecdir”, “isnadları birleştirir”, “hadisi muztaribdir”, “isnadı doğru dürüst okuyamaz”, “hadisi ma’rûf değildir”, “hadisi mahfuz değildir”, “hadisi şâzdır”, “hadisi münkerdir”, “hadisi genelde maktûbdur”, “isnadları kalbeder ve isimleri değiştirir”, “İsnadları veya haberleri birbirine karıştırır”, “bazan ma’rûf, bazan münker hadis rivayet eder”, “daha güvenilir râvilerin rivayetlerine uymadıkça hadisi delil olmaz” gibi ifadeler kullanılır ve bu râviler “hadisi müdrecdir, münkerdir, şâzdır, maktûbdur, ilavelidir, muzdaribdir, ferddir, garîbdir, zayıftır, tashîf ve tahrif yapardı” sözleriyle cerhedilir.¹¹⁸ Buna göre, münkerlik sebebine dair bir açıklama yapılmaksızın sadece “münkeru’l-hadîs” diye nitelendirilen ravilere de münkerliğin en başta gelen sebebi olan “muhalefetü’s-sikât” başlığı altında yer vermek uygun olacaktır.

¹¹⁴ Bkz.: İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 229-230; Suyûtî, **Tedrib**, I, 241; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 320 vd.; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 312.

¹¹⁵ Bkz.: Suyûtî, **Tedrib**, I, 262 vd.; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 312; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 264.

¹¹⁶ Bkz.: Yücel, Ahmet; **Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar**, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 91.

¹¹⁷ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, II, 32; Hâkim, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, s. 62; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 142; Âşıkkutlu, Emin; “**Muhalefet**”, **DİA**, XXX, 402.

¹¹⁸ Bkz.: Âşıkkutlu, “**Muhalefet**”, XXX, 402.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde **sika ravilere muhalefet (مخالفة الثقات)** kusuru ile

11 rivayette 8 ravi cerhedilmiştir:

Abdullah b. Abbas (I/5), Ebû Hureyre (II/7) ve (II/13) rivayetleri: Zem'a b. Salih (ö. ?): Buhârî, onun sika ravilere muhalefet ettiğini, bundan ötürü İbn Mehdî'nin onun rivayetlerini terketmeye başladığını söylemektedir.¹¹⁹

Muğire b. Şu'be (I/8) rivayeti: Simâk b. Harb (ö. 123/740): Rivayetlerinde ihtilaflar bulunduğu belirtilmektedir. İbn Maîn, isnadlarında başka ravilere muhalefet ettiğini söylemiştir.¹²⁰

Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Ali b. Zeyd (ö. 131/748): "Başkalarından mevkûf olarak gelen pek çok rivayeti merfû rivayet eder, meşhurlardan naklettiği pek çok rivayetin münker olduğu ortaya çıkmıştır" gibi ifadelerle zikredilmiştir.¹²¹

Ebû Ümâme el-Bâhilî (I/30) rivayeti: Ferec b. Fedâle (ö. 177/793): İbn Mehdî ondan hadis rivayet etmekle beraber "Onun Yahya b. Saîd el-Ensârî'den rivayetleri münker ve maktûbdur." açıklamasında bulunmaktadır. Buhârî, onu "münkeru'l-hadîs" diye nitelemektedir. Ancak hemen belirtelim ki Buhârî bu tabiri mutlak olarak kullandığı zaman, "ondan rivayet helal değildir" anlamında kullanmaktadır.¹²² İbn Sa'd, İbn Maîn, Nesâî, Dâraikutnî, Sâcî, İbn Hacer gibi alimler doğrudan "zayıf" hükmünü verirken, Ebû Hâtim "sadûktur, hadisi yazılır fakat delil olarak kullanılmaz, Yahya b. Saîd el-Ensârî'den naklettiği münker rivayetleri dışındakiler nispeten daha iyidir." demiştir. "İsnadları karıştırıp vâhî metinleri sahih isnadlarla nakleder." uyarısında bulunan İbn Hibbân ve başka alimler de onunla ihticac edilemeyeceğini belirtmektedirler.¹²³

¹¹⁹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, III, 451.

¹²⁰ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 26.

¹²¹ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, III, 229; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 103; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, II, 193; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihlât**, s. 63; İbn Hacer, **Tehzîb**, VII, 283.

¹²² Bkz.: Suyûtî, **Tedrib**, I, 349.

¹²³ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, VII, 327; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, VII, 134; Nesâî, **Duafâ**, I, 87; Ukaylî, **Duafâ**, III, 462; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 85; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 206; İbn Adıyy, **Kâmil**, VI, 28; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIII, 156; Zehebî, **Kâşif**, II, 120; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 444; a.mlf., **Tehzîb**, VIII, 234.

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: a) Abdurrahman b. Cübeyr (ö. 118/736): Onu sika kabul edenlerden İbn Sa'd, bazılarının onun rivayetlerini münker saydığı kaydını düşmüş, Mizzî ve İbn Hacer bu bilgiye referansta bulunmuşlardır.¹²⁴ b) Abdurrahman b. Yezid b. Cabir (ö. 154/770): Onun münker rivayetleri bulunduğu ileri sürenler olmuştur. Ancak Hatîb Bağdâdî, bu iddianın Kûfelilerin yaptıkları hata-dan kaynaklandığını söylemiş, Abdurrahman b. Yezid'in rivayetlerinde münkerlik bulunmadığını ortaya koymuştur.¹²⁵

Ebû Hureyre (II/15) rivayeti: Musa b. Mutayr (ö. ?): İbn Maîn'in yalancı (كذاب) saydığı bu ravi; Ahmed b. Hanbel, İclî, Nesâî, Ebû Hâtim, İbn Hibban, Ebu Nuaym gibi alimler tarafından "metrûkü'l-hadîs", "münkeru'l-hadîs", "zâhibü'l-hadîs", "sahibü acâib ve menâkîr", "leyse bi-sikatin", "lâ yûtâbiuhu's-sikâtü aleyhi" vs.. ifadelerle münker ve metrûk bir ravi olduğu belirtilmiştir. Ebu Nuaym, onun "Ebû Hureyre→Mutayr b. Ebû Halid" isnadıyla münker rivayetlerde bulunduğunu belirtmektedir ki incelememize konu olan *Ebû Hureyre (II/15)* rivayeti de bu isnadla gelmiştir.¹²⁶

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?): Meçhul bir ravi olarak kayda geçmiş, ayrıca isnadlarında ihtilâf bulunduğu dikkat çekilmiştir. Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/984), onu "münker" saymıştır. Onun "metrûk" bir ravi olduğunu belirten İbn Abdülberr, "Hz. İsa'dan başka Mehdî yoktur." rivayetinin sabit olmadığını ve rivayetlerinin mütâbii bulunmadığını (وحدیثه لا يتابع عليه) belirtmektedir.¹²⁷

e. Hafıza Bozukluğu (سوء الحفظ)

Bir râvinin naklettiği hadisleri gerektiğinde ezberinden rivayet edebilecek

¹²⁴ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 455 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVII, 26; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 139.

¹²⁵ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, X, 212.

¹²⁶ Bkz.: Nesâî, *Duafâ*, I, 95; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 163; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 162; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 242; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 338; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, III, 149; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 687; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 564; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VI, 130.

¹²⁷ Bkz.: İbn Abdülberr, *Temhîd*, XXIII, 38; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 146; Zehebî, *Kâşif*, II, 167; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, II, 576; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 132; İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 51; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 476; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 126.

şekilde hâfızasında saklayabilmesi gerekir. Dolayısıyla ravi bu özelliğe sahip değilse onun zabt özelliğini taşımadığı anlaşılır. Hadis usulünde bir cerh sebebi kabul edilen bu durum, “**sûû’l-hıfz**” terimiyle ifade edilmiştir.¹²⁸

Hafıza zayıflığı veya bozukluğu ravinin ya her zamanki halidir ya da herhangi bir sebeple sonradan arız olmuştur. Eğer ravinin normalde de hafızası kötü ise ve hatası doğrusuna eşit yahut daha da fazla ise o raviye “seyyiü’l-hıfz” denilmiştir.¹²⁹ Hafızası bozuk olan râvinin rivayeti itibar için (hadisin başka bir rivayetinin olup olmadığını araştırmak üzere) alınabilir.¹³⁰

Hafıza bozukluğu raviye yaşlılık, bunama, aşırı üzüntü gibi sebeplerle¹³¹ sonradan arız olmuş ise bu duruma “**ihtilât**” denilmiştir.¹³² İhtilâta maruz kalan ravilerin ihtilât öncesi rivayetlerinin kabul edileceğinde görüş birliği bulunmakla birlikte ihtilâttan sonraki rivayetleri genellikle makbul sayılmamıştır. Önce mi sonra mı naklettiği bilinemeyen rivayetleri ise genellikle reddedilmekle beraber, İbn Hacer’e göre bu tür rivayetler hakkında kesin hüküm vermek doğru değildir.¹³³

Seyyiü’l-hıfz oluşu yüzünden tenkit edilen bir râvi, cerh ve ta’dîl lafızlarını ayrıntılı bir şekilde sınıflandıran Zehebî ve Irâkî’ye göre cerhin beşinci, Sehâvî’ye göre altıncı mertebesinde sayılır.¹³⁴

Hiz. İsa ile ilgili rivayetlerde **hafıza bozukluğu (سوء الحفظ)** kusuru ile 19 rivayette 18 ravi cerhedilmiştir:

Abdullah b. Mes’ûd (I/1) ve Ebû Musa el-Eş’arî (I/3) rivayetleri: Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745): İhtilâta maruz kaldığına dikkat çekil-

¹²⁸ Bkz.: Münâvî, **Yevâkît**, II, 163; Aydın, Abdullah; “**Sûû’l-Hıfz**”, **DİA**, XXXVII, 587.

¹²⁹ Bkz.: İbn Hibbân, **Sikât**, VII, 679; İbn Hacer, **Nuhbe**, s. 230; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 533; Münâvî, **Yevâkît**, II, 163; Aydın, “**Sûû’l-Hıfz**”, XXXVII, 588.

¹³⁰ Bkz.: Aydın, “**Sûû’l-Hıfz**”, XXXVII, 588.

¹³¹ İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimler, rivayetleri ezberinde bulunmayan râvinin yazılı metinlerini kaybetmesi veya âmâ olması yüzünden hatalı rivayette bulunmasını da ihtilât olarak kabul etmişlerdir. Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 391; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 535-536; Münâvî, **Yevâkît**, II, 165.

¹³² Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 391; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 535-536.

¹³³ Bkz.: Alâî, **Kitâbü’l-muhtelifîn**, s. 3; İbn Hacer, **Nuket**, I, 315; Suyûtî, **Tedrib**, II, 372; Uğur, **Mücteba**; “**İhtilât**”, **DİA**, XXI, 571; a.mlf., **Hadis Terimleri**, s. 148.

¹³⁴ Bkz.: Aydın, “**Sûû’l-Hıfz**”, XXXVII, 588.

miştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû İshak'tan İsrail b. Yunus'un (ö. 160/776) naklettiği rivayetlerde¹³⁵ gevşeklik olduğunu ve bu rivayetlerin onun ihtilâtından sonraki döneme denk geldiğini belirtmektedir. Ancak Zehebî, onun bilinen anlamda ihtilâta maruz kaldığını kabul etmemekte, her yaşlıda olabilecek türden unutkanlık vs. olduğunu belirtmektedir. Nitekim Alâî, alimlerin onunla mutlak olarak ihticac edip ihtilâta uğradığına itibar etmeyişlerini onun ihtilâta maruz kalmadığının delili saymıştır.¹³⁶

Ebû Hureyre (II/7) ve (II/13) rivayetleri: Yunus b. Yezid (ö. 159/775): İclî'nin kaydettiğine göre Vekî', onunla karşılaştığında hadis almak istemiş, onun bütün gayretine rağmen ezberinden bir hadisi ancak çıkarabildiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre de Vekî' onun hafızasının kötü olduğunu (سوء الحفظ) belirtmiştir. Ancak Zehebî, onun sika ve hüccet olduğunu söyleyerek Vekî'in değerlendirmesini hatalı saymaktadır.¹³⁷

Muğire b. Şu'be (I/8) rivayeti: Simâk b. Harb (ö. 123/740): Özellikle hafızasının kötü olduğuna (ثقة ساء حفظه) dikkat çekilmiştir. Ayrıca Cerir ed-Dabbî (ö. 188/804), hadis talebiyle geldiğinde onun ayakta bevlettiğini görünce bunu onun bunadığına yormuş ve ondan hadis dinlemekten vazgeçmiştir.¹³⁸

Abdullah b. Abbas (I/11) rivayeti: a) Kābus b. Ebû Zabyân (ö. ?): İbn Hibbân, onun hafızasının çok kötü olduğunu (ردىء الحفظ) söylemiştir.¹³⁹ b) Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî (ö. 188/804): Ahmed b. Hanbel, iki farklı ravinin rivayetini karıştırdığını ve ancak daha sonra ikisini birbirinden tefrik ettiğini nakletmiştir. Ebû Hâtim, ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığından hadis rivayetine mani olmak

¹³⁵ Ebû Musa el-Eş'arî (I/3) rivayeti de İsrail b. Yunus'un Ebû İshak'tan naklettiği bir rivayettir ve bu bilgiye göre bu rivayet, Ebû İshak'tan ihtilâtından sonra alınmıştır.

¹³⁶ Bkz.: Fesevî, **Ma'rife**, III, 171; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, II, 330; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, V, 326; a.mlf., **Siyeru a'lâm**, V, 392; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 64; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelifîn**, s. 93; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 423.

¹³⁷ Bkz.: İclî, **Sikât**, II, 379; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IX, 247; Zehebî, **Mîzânü'l-i'tidâl**, VII, 320; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 614.

¹³⁸ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, II, 178; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 460; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 26; Zehebî, **Kâşif**, I, 465; a.mlf., **Mîzânü'l-i'tidâl**, III, 326; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelifîn**, s. 49; İbn Hacer, **Tehzîb**, XII, 391.

¹³⁹ Bkz.: İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 215; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 12.

için evlatları tarafından evde tutulduğunu söylemiştir. Beyhakî ise *Sünen*'inde ondan otuz tane hadis rivayet etmiş ve sadece "Ömrünün sonlarında hafızasının iyice kötüleştiği (سوء الحفظ) söylenmiştir." demekle yetinmiştir.¹⁴⁰

Enes b. Mâlik (I/12) rivayeti: Said b. Abdülaziz (ö. 167/783): Ebû Müşir (ö. 218/833) ve Hamza el-Kinânî (ö. 357/967), onun ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığını belirtmişlerdir.¹⁴¹

Enes b. Mâlik (I/12), Tufeyl b. Sahbera (I/21), Abdullah b. Abbas (I/27) ve Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Hammad b. Seleme (ö. 167/783): Hâkim, onun hafızasının iyi olmadığını, farklı ravilere ait farklı metinleri tek bir isnad ve tek bir metinle rivayet ettiğini nakletmektedir. Zehebî, onun vehme düştüğünü, nakillerinde önemli hatalar yaptığını, bazı rivayetlerinde tek kaldığını zikretmektedir. İbn Hacer de ömrünün sonuna doğru onun hafızasında kötüye gidişten bahsetmekle birlikte hem Alâî hem de İbn Hacer'in, bu raviyi ihtilât eden ravileri topladıkları eserlerine almadıkları görülmektedir.¹⁴²

Abdullah b. Abbas (I/14) rivayeti: Mücahid b. Cebr (ö. 102/720): İclî, Ahmed b. Hanbel'in onun ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığına (اختلط بأخرة) dair ifadesini nakletmektedir.¹⁴³

Ebû Hureyre (I/19) rivayeti: Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813): Yahya b. Saîd el-Kattân'a atfedilen kayda göre ömrünün sonlarında hıfzında zayıflama olduğu ve ihtilâta maruz kaldığı için sonraki rivayetlerinin işe yaramayacağı belirtilmiştir. Ancak Zehebî, bunu doğru bulmamış ve hatanın Yahya el-Kattân'dan nakleden raviden kaynaklandığını uzunca izah etmiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, I, 200; Alâî, *Kitâbü'l-muhteliîn*, s. 17; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 56.

¹⁴¹ Bkz.: Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 217; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 59; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 238; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 53.

¹⁴² Bkz.: Zehebî, *Kâşif*, I, 349; a.mlf., *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 189; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 70; a.mlf., *Târîh*, X, 144; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 178.

¹⁴³ Bkz.: İclî, *Sikât*, I, 195-196; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, V, 313-314; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 65.

¹⁴⁴ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, IX, 174; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I, 268; Alâî, *Kitâbü'l-muhteliîn*, s. 45; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 59; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 245.

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753): Ebû Hâtim, ömrünün sonlarında onun hafızasında zayıflama olduğunu (تغير حفظه قبل موته), İbn Maîn, onun ihtilâta uğradığını (مخلط) söylemişlerdir.¹⁴⁵

Hız. Ebûbekir (I/22) rivayeti: Ebû Neâme (Amr b. İsa) (ö. ?): Ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kaldığı ve hıfzında zayıflama olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁶

Ukbe b. Âmir (I/26) rivayeti: Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772): Hafızası bakımından zayıf (ضعيف في حفظه) sayılmıştır.¹⁴⁷

Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri: Ali b. Zeyd (ö. 131/748): Şube b. Haccâc, onun ömrünün sonunda ihtilâta uğradığını zikretmiştir. İbn Huzeyme de “Hafıza bozukluğundan ötürü onunla ihticac etmem.” demektedir.¹⁴⁸

Abdullah b. Ömer (I/36) rivayeti: Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860): İhtilâta maruz kaldığına (كان مخلطاً) dikkat çekilmiştir.¹⁴⁹

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Said b. Ebû Said el-Makburî (ö. 123/740): Ömrünün son dört senesinde ihtilâta maruz kalıp zabtının zayıfladığı belirtilmektedir. Zehebî, ihtilâttan ziyade yaşlılık hali arız olduğu, nitekim bundan sonra ondan hadis nakleden olmadığı kanaatini belirtmiş, örnek olarak da Süfyan b. Uyeyne'nin hadis almaya gittiğinde onun bu halini görünce ondan hadis rivayet etmekten vaz geçtiğini kaydetmiştir. Ancak Şube'nin, ihtilâtından sonra Said el-Makburî'nin kendilerine hadis rivayet ettiğine dair ifadesi bulunmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Bkz.: Nesâî, **Duafâ**, II, 407; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, V, 360; Zehebî, **el-Muğnî fi'd-duafâ**, II, 407; Alâî, **Kitâbü'l-muhteliûn**, s. 76; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 62.

¹⁴⁶ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VI, 251; Zehebî, **Kâşif**, II, 85; a.mlf., **Mizânü'l-i'tidâl**, V, 338; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 64; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 425.

¹⁴⁷ Bkz.: İbn Hacer, **Takrîb**, I, 340.

¹⁴⁸ Bkz.: İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XII, 501; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XX, 434; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, II, 193; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 63.

¹⁴⁹ Bkz.: Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXVI, 465.

¹⁵⁰ Bkz.: İbn Sa'd, **Tabakât**, I, 145; İbn Hibbân, **Sikât**, IV, 284; İbn Abdülberr, **Temhîd**, IV, 150; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, X, 466; Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, III, 204; a.mlf., **Tezkiratü'l-huffâz**, I, 116; Alâî, **Kitâbü'l-muhteliûn**, s. 39; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 58; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 236.

Ebû Hureyre (II/14) rivayeti: Süheyl b. Ebû Salih (ö. 138/755): Sadûk olmakla beraber ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kalıp zihnî melekelerinin zayıfladığı belirtilmiştir. Bir kardeşini kaybettikten sonra rivayetlerinin çoğunu unuttuğu da kayıtlar arasındadır. Nitekim başkalarının, onun rivayetlerini nakletmekten kaçındıkları belirtilmektedir.¹⁵¹

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790): Rivayetlerini topladığı kitaplarının tamamının veya bir kısmının eviyle beraber yanmasından sonra ihtilâta ve unutkanlığa maruz kaldığı bilinmektedir.¹⁵²

3. Cerh ve Tâdil'in Birleştiği / Teâruz Ettiği Raviler

Bir râvi hakkında bağdaştırılmayacak tarzda hem cerh hem de ta'dîl bulunabilir. Bu duruma “**cerh ve ta'dîlin teâruzu**” denmiş, böyle bir ravi ise “**muhtelefün fih**”¹⁵³ kabul edilmiştir.¹⁵⁴

Böyle bir teâruz iki sebeple ortaya çıkabilir: a) Ya bir cerh-ta'dîl aliminin tek ravi hakkında iki farklı içtihadı bulunmaktadır; bu durumda sıralama biliniyorsa sonraki değerlendirme esas alınır, bilinmiyorsa tevakkuf edilir.¹⁵⁵ b) Yahut da aynı ravi hakkında bazı cerh-ta'dîl alimlerinin içtihadı cerh, bazılarının ise ta'dîl istikametindedir; bu durumda ne yapılacağı konusunda ise görüş birliği yoktur. En yaygın görüşe göre gerekçesi açıklanan cerh, –ta'dîl edenler sayıca çok olsa bile– gerekçesi belirtilmeyen ta'dîle bazı şartlara bağlı olarak tercih edilir ve ravi “mecrûh” sayılır.¹⁵⁶ Ta'dîl edenlerin sayıca çokluğuna bakılıp ta'dîl hükmü verileceğini söyleyenler

¹⁵¹ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 222; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, X, 168; Zehebî, **Zikru men tüküllime fih**, s. 96; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 60; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelifîn**, s. 50; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 259.

¹⁵² Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, II, 293; İbn Şâhîn, **Men ihtelefe'l-ulemâ'**, s. 61; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelifîn**, s. 65; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 61; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 319.

¹⁵³ Bkz.: Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 209; Efendioğlu, Mehmet; “**Muhtelefün fih**”, **DİA**, XXXI, 74.

¹⁵⁴ Bkz.: **el-Leknevî**, Abdülhay; **er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl**, [Tahkîk: Abdülfettah Ebû Gudde], Mektebetü tıbbiyye'l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004, s. 114; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 145; a.mlf., “**Cerh ve Ta'dîl**”, VII, 397-398.

¹⁵⁵ Bkz.: **ez-Zerkeşî**, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemaleddin; **en-Nüket alâ Mukaddimeti İbnü's-Salâh**, I-III, Advâü's-Selef, Riyad, 1419/1998, III, 361; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, I, 310; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 145.

¹⁵⁶ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 105; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 108; Leknevî, **er-Raf'u ve't-tekmîl**, s. 116; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 374-375.

de olmuştur.¹⁵⁷ Bazıları da tercih ettirici bir faktör bulunmadıkça, cerh yahut ta'dîl-
den birinin öne geçemeyeceği öne sürmüşlerdir.¹⁵⁸

11 rivayette 9 ravide cerh ve ta'dîlin teâruz ettiği belirtilmiş / görülmüştür:

Abdullah b. Abbas (I/5) rivayeti: Seleme b. Vehrâm (ö. ?): İbn Maîn, Ebû Zür'a, İbn Hibbân tarafından "sika" denilen bu raviyi, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin zayıf saydığı zikredilmektedir. İbn Hacer "sadûk" demektedir. Ahmed b. Hanbel, Zem'a b. Salih'in ondan münker rivayetler naklettiği gerekçesiyle Seleme'nin rivayetlerinin zayıf olabileceği endişesini ortaya koymuştur. Ukaylî, onun İkrime'den gelen rivayetlerine mütâbaat eden olmadığını, İbn Hibbân, onun Zem'a b. Salih kanalıyla gelenler dışındaki rivayetlerine itibar edilebileceğini söylemektedir. Ancak hemen hatırlatalım ki incelememize konu olan *Abdullah b. Abbas (I/5)* rivayeti Zem'a'dandır. İbn Adiyy, onun Zem'a'dan olan rivayetlerinin çoğunu zikretmiş ve bu rivayetlerini dikkate alarak Seleme b. Vehrâm hakkında "lâ be'se bih" demiştir.¹⁵⁹

Abdullah b. Abbas (I/11) rivayeti: Kâbus b. Ebû Zabyân (ö. ?): İbn Maîn'in "sika" dediği de "daîfü'l-hadîs" dediği de nakledilmiştir. İclî, bu ravi hakkında "lâ be'se bih" demiştir. Ancak diğer taraftan "leyse hüve bi-zâke, insanların ona bakışı olumsuzla döndü, sika ve ceyyid değil, leyyin, hadisi yazılır ama delil olamaz, leyse bi'l-kavî, zayıf, münafık oldu" gibi cerhe yönelik açıklamalar, bu ravi hakkında yeterince fikir vermektedir. İbn Hibbân, onun hakkında "hafızası berbat, babasından aslı olmayan rivayetleriyle tek kaldı, nice mürselleri ve mevkûf rivayetleri müsned olarak rivayet etmiştir." demektedir. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmiş, "sika'ya daha yakın" diyerek kendi kanaatini ortaya koymuştur.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 108; İbn Cemâa, **Menhel**, s. 64; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, I, 310.

¹⁵⁸ Bkz.: Zerkeşî, **Nüket**, III, 359; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, I, 310; Leknevî, **er-Ra'f u ve't-tekmîl**, s. 117.

¹⁵⁹ Bkz.: Buhârî, **et-Târîhu'l-kebîr**, IV, 81; Ukaylî, **Duafâ**, II, 146; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IV, 175; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 399; İbn Adiyy, **Kâmil**, III, 338; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XI, 328; Zehebî, **Kâşif**, I, 455; a.mlf., **Târîh**, VIII, 121; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 248; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 141.

¹⁶⁰ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, III, 489; İbn Maîn, **Târîhu İbn Maîn (Rivayetu'd-Dûrî)**, III, 274; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 145; Nesâî, **Duafâ**, I, 88; İbn Hibbân, **Mecrûhîn**, II, 215; İbn Şâhîn, **Men ihtelefe'l-ulemâ'**, s. 83; İbn Adiyy, **Kâmil**, VI, 48; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 12; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXIII, 327; Zehebî, **Kâşif**, II, 126; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 449.

Ebû Hureyre (II/8) rivayeti: Kesîr b. Zeyd (ö. 158/774): Tâdilîn değişik mertebelerini ifade eden “sika, salih, sadûkun yuhtü, leyse bihî be’s” gibi lafızlarla ananlar olmuştur. Ancak bu ravi hakkında alimler daha çok cerh ifade eden “leyyin (hadis rivayetinde gevşek), leyse bi-zâke’l-kavî (rivayeti o kadar kuvvetli değil), leyse bi-kavî (zaptı kuvvetli değil), leyse bi-şey (hiçbir şey değil)” gibi ifadeler kullanmışlar, Nesâî ve başkaları doğrudan “zayıf” demişlerdir. İbn Hibban’ın onu ayrıca cerhe uğrayan ravilere dair eserine de alması bundan olsa gerektir. İbn Hibbân, “Az rivayeti olmasına rağmen çokça hataları vardır, teferrüd ettiği rivayetlerde onunla ihticac etmek istemem (كان كثير الخطأ على قلة روايته لا يعجبني الاحتجاج به إذا انفرد)” demektedir. Yahya b. Maîn’in bir seferinde “leyse bi-zâke’l-kavî” deyip, bir başka seferinde “sika” demesi de bu ravide cerh ve tâdilîn birleştiğine bir örnektir.¹⁶¹

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Fülejh b. Süleyman (ö. 168/784): İbn Hibban *Sikât*’ta zikretmiştir. Hakkında “lâ be’s bih (rivayette sakınca yok), salih (iyi sayılır), müstakîmü’l-hadîs, sadûkun kesîru’l-hatai (bazen güvenilse de çok hata yapar), min ehli’s-sıdk yehimü” gibi dört, beş ve altıncı sıradaki (adâletine güvenilen ancak zaptı bakımından kusurlu sayılan) tâdil lafızları zikredilmiştir. Diğer taraftan onun hakkında cerhin değişik mertebelerini ifade eden “leyse bi-kavî (zaptı kuvvetli değil), leyse bi’l-metîn, lâ yuhteccü bi-hadîsih (hadisleri delil olarak kullanılamaz), leyse bi-şey (hiçbir şey değil), zayıf” gibi tabirlerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmekle beraber “sika’ya daha yakın” bulmuştur. Nitekim Dârakutnî, bu ravide cerh-tâdil bakımından ihtilâf edildiğini belirtmekte, kendi kanaatini ise “lâ be’s bih” diyerek ortaya koymaktadır.¹⁶²

Ebû Hureyre (II/14) rivayeti: Süheyl b. Ebû Salih (ö. 138/755): Hakkında “sika ravilerdendir ancak başkası ona tercih edilir” diyenler olmuştur. Sadûk olmakla

¹⁶¹ Bkz.: Nesâî, *Duafâ*, I, 89; Ukaylî, *Duafâ*, I, 89; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 150; İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 354; a.mlf., *Mecrûhîn*, II, 222; İbn Adiyy, *Duafâ*, VI, 67; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIV, 113; Zehebî, *Kâşif*, II, 144; İbnü’l-Cevzî, *Duafâ*, III, 22; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 459.

¹⁶² Bkz.: Nesâî, *Duafâ*, I, 87; Ukaylî, *Duafâ*, III, 466; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 324; İbn Şâhîn, *Men ihtelefe’l-ulemâ’*, s. 79; İbn Adiyy, *Kâmil*, VI, 30; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIII, 317; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, III, 1054; Zehebî, *Kâşif*, II, 125; a.mlf., *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 223; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, V, 442; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 152; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 448; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 272.

beraber ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kalıp zihnî melekelerinin zayıfladığı belirtilmiştir. Bir kardeşini kaybettikten sonra rivayetlerinin çoğunu unuttuğu da kayıtlar arasındadır. Nitekim başkalarının, onun rivayetlerini nakletmekten kaçındıkları belirtilmektedir. Tâdil İbn Hacer'e göre en alt (ya da cerhin en hafif) mertebesindeki "sâlihu'l-hadis, makbul, kendisi mütkındır, rivayetlerindeki hatalar ondan nakledenlere aittir" ifadeleriyle anılmakla beraber "Leyyin (hadis rivayetinde gevşek), leyse bi-zâke (rivayeti o kadar kuvvetli değil), zayıf" tabiriyle de anılan ve rivayetlerinde hata yaptığı da belirtilen bu ravinin "hadisi yazılır ama hüccet olamaz" diyenler ağırlıktadır. Ancak onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikreden Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), "ondan rivayet eden tek bir zayıf ravi olmasına karşılık, önde gelen pek çok sika ravinin kendisinden rivayette bulunduğunu" belirterek onun sika olduğunu söylemiştir.¹⁶³

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790): Hakkında, cerh ve tâdil arasında gidip gelen, ancak cerh ağırlıklı pek çok değerlendirme yapılmıştır. Ebû Hafs İbn Şâhîn (ö. 385/995), onu ihtilâf edilen ravilere dair eserinde zikretmektedir. İhtilâfın temel sebebi, rivayetlerini topladığı kitaplarının tamamının veya bir kısmının eviyle beraber yandıktan sonra ihtilâta ve unutkanlığa maruz kalmasıdır. Bu dönemden sonra telkine açık hale gelip (kapılğan) "bu senin rivayetin" denilen rivayetleri nakletmeye başladığı belirtilmiştir. Ondak naklettiği hadisleri aslından araştıran İbnü'l-Mübârek ve İbn Vehb kanalıyla gelenler dışındaki rivayetlerine itibar edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu ravi hakkındaki haksız tenkitlere katılmayan ve onun pek çok rivayeti üzerinde ciddi bir araştırma yaptığını belirten Ahmed Muhammed Şâkir, buna ilaveten onun hakkında ulemânın takdîr-kâr ifadeleri de göz önünde bulundurulduğunda onun "sahîhu'l-hadîs" bir ravi olduğu, rivayetinde mevcut olan zayıflığın ondan değil, onun talebesi ya da şeyhi durumundaki ravilerden kaynaklandığı neticesine varmaktadır.¹⁶⁴

¹⁶³ Bkz.: İclî, **Sikât**, I, 440; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, IV, 246; İbn Şâhîn, **Men ihtelefe'l-ulemâ'**, s. 84; İbn Adıyy, **Kâmil**, III, 447; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 222; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, X, 168; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, III, 1150; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XII, 223; Zehebî, **Kâşif**, I, 471; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 96; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 60; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelîtin**, s. 50; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 259; a.mlf., **Tehzîb**, IV, 231.

¹⁶⁴ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, II, 293; İbn Şâhîn, **Men ihtelefe'l-ulemâ'**, s. 61; Alâî, **Kitâbü'l-muhtelîtin**, s. 65; Sibt İbnü'l-Acemî, **Men rumiye bi'l-ihtilât**, s. 61; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 319; Tirmizî, (thk. A. M. Şâkir), I, 16.

Cabir b. Abdullah (II/20), (II/21), (II/22) rivayetleri: Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Hakkında hem tâdil hem de cerh ifade eden bol miktarda değerlendirme bulunmaktadır. “Hafız, sika, leyse bihî be’s (rivayette sakınca yok)” gibi İbn Hacer’e göre üçüncü ve dördüncü mertebedeki tâdil lafızlarıyla da anılmakla beraber, “yüktebü hadîsüh velâ yuhteccü bih (hadisleri yazılır ama delil olarak kullanılamaz), tedlîs yapmakla meşhurdur, tartıda kendini gözetir, namazına özenmez” gibi ifadelerle cerhe uğramış, Şîlik emaresi olarak kaydedilen bu anekdot dışında ricâl Onu “zayıf” sayan sadece Ahmed b. Hanbel değildir; tedlîs yaptığı için Nesâî ve başkaları tarafından da zayıf sayıldığı belirtilmektedir. Ancak semâna dair bir kayıt zikrettiği hadislerin hüccet olabileceği üzerinde durulmuştur. Cabir b. Abdullah’tan yaptığı nakillerin bir kısmını semâ ile rivayet ettiğini, bir kısmının ise semâda bulunmadığı rivayetler olduğunu kendisi ifade etmiştir. Bundan ötürü Cabir’den semâna dair bir kayıt zikretmeden yaptığı rivayetlerin müdelles olduğu ve hüccet kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Ancak diğer taraftan İbn Hibbân, tartıda kendini gözetmesinden ötürü ondan rivayetin terk edilmesini insaflı bulmamaktadır. Yine kendisinin aslında sika olduğunu, ondan hadis nakleden bazı zayıf raviler sebebiyle zayıf görüldüğünü söyleyerek onu savunmaya çalışanlar da olmuştur. Buhârî’nin kendisinden naklettiği yedi rivayetin hiçbirini müstakillen nakletmeyip, başka ravilerle gelen bir rivayete destek olarak (makrûnen) zikrettiği¹⁶⁵ görülmektedir.¹⁶⁶

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Muhammed b. Sâbık (ö. 213/828): Genelde hakkında “sika, sadûk, leyse bihî be’s, ondan rivayette sakınca yok” denmekle beraber İbn Maîn ve İbnü’l-Cevzî onun “zayıf” olduğunu söylemişlerdir. “Sikadır ama zabtı iyi denemez, hafızadan naklediyorsa itibar edilmez, hadisi yazılır fakat delil olarak kullanılamaz.” gibi ifadelerle zikredilmiştir. Bazı rivayetleri garib ve

¹⁶⁵ Bkz.: **Buhârî**, “Ezan”, 63, “Cenâiz”, 55, “Büyû”, 83, “Şurût”, 4, “Meğâzî”, 31 (iki tane), “Tevhîd”, 24.

¹⁶⁶ Bkz.: Ukaylî, **Duafâ**, IV, 130; Iclî, **Sikât**, II, 253; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve’t-ta’dîl**, I, 151, VIII, 74; İbn Hibbân, **Sikât**, V, 351; İbn Adıyy, **Kâmil**, VI, 121; Bâcî, **et-Ta’dîl ve’t-tecrîh**, II, 640; İbnü’l-Cevzî, **Duafâ**, III, 100; Mizzî, **Tehzîbü’l-Kemâl**, XXVI, 402; Zehebî, **Kâşif**, II, 216; a.mlf., **Siyeru a’lâm**, V, 380; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 96; Sibt İbnü’l-Acemî, **Esmâü’l-müdellesîn**, s. 88; İbn Hacer, **Tehzîb**, IX, 390; a.mlf., **Takrîb**, I, 506; a.mlf., **Tabakâtü’l-müdellesîn**, s. 45.

münker kabul edilmiştir.¹⁶⁷

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Ebân b. Salih (ö. 115/733): Bu raviyi sika kabul eden de zayıf sayan da olmuştur. Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Yahya b. Maîn, Iclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi alimler bu raviyi “Sika, Dürüst b. Ziyad dışındaki rivayetlerine itibar edilir, leyse bihî be's” ifadeleriyle zikretmişlerdir. Diğer taraftan İbn Abdülberr ve Mizzî onu zayıf saymakta, İbn Hazm onu zikrettiği bir yerde “leyse bi'l-kavî (zaptı kuvvetli değil)”, diğer bir yerde ise “leyse bi'l-meşhûr” demektedir. Ancak İbn Hacer, İbn Hazm'ın bu raviyi meçhul saymasını bir vehim eseri olarak görmüş ve özellikle İbn Maîn ve başka alimlerin Ebân'ı sika saydıklarına dikkat çekmiştir. Hatta İbn Hacer, zayıf bir ravi olan Ebân b. Ebû Ayyâş ile karıştırılmış olabileceğini de ihtimal olarak zikretmektedir.¹⁶⁸

B. İsnadın İttisaliyle İlgili Problemler

Senedinin başından sonuna kadar bütün râvilerin, hocasından semâ vs. muteber sayılan bir yolla alıp rivayet ettiği hadise “**muttasıl**” denmiştir.¹⁶⁹ İbnü'l-Mübârek'in, “Muttasıl senedi araştırmak dindendir.”¹⁷⁰ şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere senedin ittisâli, ilk dönemlerden itibaren hadisın makbuliyeti için aranan bir şart olmuştur.¹⁷¹

Senedinden en az bir ravisi eksik ya da müphem olan hadis muttasıl olmaktan çıkar ve ilk dönem hadisçilerin bu tür rivayetlere verdiği genel isimlendirmeye göre

¹⁶⁷ Bkz.: Iclî, **Sikât**, II, 238; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, VII, 283; İbn Hibbân, **Sikât**, IX, 61; Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-tecrîh**, II, 679; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, XXV, 233; İbnü'l-Cevzî, **Duafâ**, III, 62; Zehebî, **Kâşif**, II, 173; a.mlf., **Zikru men tüküllime fih**, s. 162; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 479; a.mlf., **Tehzîb**, IX, 154.

¹⁶⁸ Bkz.: Iclî, **Sikât**, I, 198; İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, II, 297; İbn Hibbân, **Sikât**, VI, 67; Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, II, 9; Zehebî, **Kâşif**, I, 205; a.mlf., **Mîzânü'l-i'tidâl**, VI, 133, VIII, 10; İbn Hacer, **Takrîb**, I, 87; a.mlf., **Tehzîb**, I, 82; a.mlf., **Fethu'l-bârî**, IX, 239.

¹⁶⁹ Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 44; İbn Hacer, **Nuket**, I, 410; Aydınî, Abdullah; “**Muttasıl**”, **DİA**, XXXI, 405.

¹⁷⁰ Bkz.: **Müslim**, “**Mukaddime**”, 5 (bab başlığı); İbn Ebû Hâtim, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, II, 16; Hâkim, **Ma'rifetü ulûmî'l-hadîs**, s. 6; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 392.

¹⁷¹ Bkz.: Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 57; İbn Hacer, **Nuket**, I, 493; Cezâirî, **Tevcîhü'n-nazar**, II, 546.

“**munkatı**” hale gelmiş olur.¹⁷² Sonraki dönem hadisçileri ise eksik ravi sayısına, inkıtâ’ın yerine ve gizli olup olmamasına göre mürsel, mürselü’s-sahabi, mürselü’l-hafî, munkatı, mu’dal, müdelles, muallak gibi isimler vermek suretiyle ayırtırmaya gitmişlerdir.¹⁷³

Hangi şekliyle olursa olsun munkatı hadiste kopukluğa sebebiyet veren ravi, muttasıl tariklerle açıklığa kavuşup sika olduğu anlaşılmadıkça ittifakla zayıf sayılmış ve delil olarak kabul edilmemiştir. Seneddeki inkıtâ sebebiyle zayıf olan hadisleri bazı alimler zayıflık yönüyle sıralamaya tâbi tutmuş; en zayıfı Mu’dal, biraz hafifi Munkatı, daha ehveni Müdelles, en hafifi de Mürsel’dir demişlerdir.¹⁷⁴

Buna göre bu sıralamaya riayet edecek olursak, çalışmamıza konu olan isnadlar arasında inkıtâ bulunan¹⁷⁵ rivayetler şöyledir:

1. Belâğ’lı Rivayet

Hadis imamlarının kendilerine sahih olarak ulaşan hadisleri isnadını zikretmek yerine “belağanî / belağanâ” gibi bir eda sıgasıyla rivayet ettikleri habere “**belâğ / belâğat**” denmektedir. Aksi belli oluncaya kadar isnad munkatı sayıldığı için rivayet zayıf hükmündedir.¹⁷⁶ İbnü’s-Salâh’a göre “belağanâ”, zayıf hadislerin isnadsız olarak rivayetinde kullanılır.¹⁷⁷

Aslında “belağ” sıgasıyla rivayet etme, hicri II. asrın en belirgin özelliklerinden biridir. Eser sahibi her müellifin bu kalıpla pekçok hadis naklettiği görülmektedir.¹⁷⁸

¹⁷² Bkz.: İbn Kesîr, **İhtisâru ulûmi’l-hadîs**, s. 47; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XXII, 254; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 271; Efendioğlu, Mehmet; “**Münkâtı**”, **DİA**, XXXII, 12.

¹⁷³ Bkz.: Hâkim, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, s. 27 vd.; İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 56 vd.; İbn Hacer, **Nüket**, II, 580; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 128-129; Aydın, “**Muttasıl**”, XXXI, 405.

¹⁷⁴ Bkz.: Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 338; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 271; Efendioğlu, “**Münkâtı**”, XXXII, 13.

¹⁷⁵ Bunlardan Belâğ’lı rivayet mu’dal, müphem isnad da munkatı kategorisinde değerlendirilmiştir.

¹⁷⁶ Bkz.: Aydın, Abdullah; **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İFAV, İstanbul, 2011, s. 40; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 37-39.

¹⁷⁷ Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 103; Suyûtî, **Tedrib**, I, 297.

¹⁷⁸ Bkz.: Erul, Bünyamin; “**Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) [I. Rivayet Açısından Ma’mer b. Raşid’in el-Cami’i]**”, **AÜİFD**, XLIII, sayı: 1, s. 27-61, Ankara, 2002, s. 44.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde bu kategoriye giren rivayet 1 tanedir.

Hâris b. Hâris el-Eş'arî (I/32) rivayeti: Bu rivayetin isnadında “Hâris b. Hâris el-Eş'arî→Mamtûr (Ebû Sellâm)→Zeyd b. Sellâm” kısmı ortaktır. Sonrasında ravi dağılımı Yahya b. Ebû Kesîr¹⁷⁹ ve Muaviye b. Sellâm¹⁸⁰ şeklindedir. Ma'mer b. Râşid'in isnadında ise ravi Yahya b. Ebû Kesîr, “belâğanâ” şeklinde doğrudan Allah Rasûlü'nden rivayet etmektedir; yani “Hâris b. Hâris el-Eş'arî→Mamtûr (Ebû Sellâm)→Zeyd b. Sellâm” kısmı tamamen atlanmıştır. Nitekim Yahya b. Ebû Kesîr, kendisine mürsel rivayetlerinin hangileri olduğu sorulması üzerine “beleğanî” diyerek naklettiği rivayetlerin yazılı bir hadis nüshasından olduğu bilgisini vermektedir.¹⁸¹

2. Munkatı

Yukarıda da belirtildiği üzere senedinden en az bir ravisi eksik ya da müphem olan hadis ilk dönem hadisçilerin genel isimlendirmesine göre, mürsel, munkatı, mu'dal, müdelles hepsini içine alacak şekilde “munkatı” denmiştir.¹⁸²

Sonraki dönem hadisçileri tarafından bunların hepsinin farklı tarifleri yapılarak ayrıştırmaya gidilmiştir. En meşhur ve kabul gören tarifine göre “**munkatı**”, isnadında sahabiye varmadan bir ya da peşpeşe olmayan iki ravisi düşen hadis demektir.¹⁸³

Munkatı hadis, ittifakla zayıf sayılmış ve delil olarak kabul edilmemiştir. Muttasıl bir tarikinin tesbit edilip, eksik görünen ravinin sika olduğunun ortaya çıkması durumunda ise zayıflıktan kurtulur.¹⁸⁴ Nitekim tespit ettiğimiz aşağıdaki inkıtâ örneklerinde de, isnadda atlanan ravi diğer muttasıl tariklerde mevcut bulunmaktadır.

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Ma'mer b. Râşid, İbn Ebû Şeybe ve Ahmed

¹⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 359; Ahmed b. Hanbel, IV, 130, 202; Tirmizî, “Edeb”, 78; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, III, 140-142; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 124; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, III, 286-287; Hâkim, *Müstedrek*, I, 204.

¹⁸⁰ İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 244, II, 64, III, 195.

¹⁸¹ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 423; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VII, 213.

¹⁸² Bkz.: İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, s. 47; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXII, 254; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 270; Efendioğlu, “Münkati”, XXXII, 12.

¹⁸³ Bkz.: Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 27 vd.; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 56 vd.; İbn Hacer, *Nüket*, II, 580; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 149; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 271; Aydınlı, “Muttasıl”, XXXI, 405; Efendioğlu, “Münkati”, XXXII, 12.

¹⁸⁴ Bkz.: Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 150; Efendioğlu, “Münkati”, XXXII, 13.

b. Hanbel'in rivayet ettiği¹⁸⁵ bu hadisin bütün isnadlarında ortak olan "Tufeyl b. Sahbera→Rib'î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr" kısmındaki Rib'î b. Hırâş (ö. 104/722), Ma'mer b. Râşid'den gelen tariklerin¹⁸⁶ hepsinde atlanmıştır ve bu isnadlar **munkatı** duruma düşmüştür.

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: Ahmed b. Hanbel, Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin rivayet ettiği¹⁸⁷ bu hadisin bütün isnadlarında ortak olan "Nevvâs b. Sem'ân→Cübeyr b. Nüfeyr→Abdurrahman b. Cübeyr→Yahya b. Cabir→Abdurrahman b. Yezid" kısmında yer alan Yahya b. Cabir et-Tâî (ö. 126/743), İbn Mâce rivayetinde atlandığından bu isnad **munkatı** duruma düşmüştür.

3. Müphem

Senedde adı açıkça zikredilmeyip "racülün, imraetün, şeyhun, fülânün, ehun, uhtün, zevcün, zevcetün, ammün, ammetün, ibnü fülânin, ba'du'n-nâsi, sikatün" gibi cins isimleriyle işaret edilen ravilere de "**müphem**" râvi denilmiştir.¹⁸⁸ Müphem bir ravinin, cerh-tâdil bakımından durumu bilinemediği için adil bir ravi olup-olmadığı da belirsiz kalmaktadır ve bu yönüyle müphem ravi de meçhûlü'l-ayn gibi değerlendirilmiştir. Nitekim müphem konusu, ilk dönem hadis usulü kaynaklarında mürsel ve meçhul gibi konularla birlikte ele alınmaktadır.¹⁸⁹ Şu kadar var ki, başka tariklerde açıkça zikredilmesi ya da alimlerin tespiti neticesinde cerh-tâdil bakımından durumu bilinir hale gelmiş olur.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Ma'mer b. Râşid, **Câmi'**, XI, 28; İbn Ebû Şeybe, **Müsned**, II, 165; **Ahmed b. Hanbel**, V, 72; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 219; İbn Hibbân, **Sahîh**, XIII, 32; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebir**, VIII, 324, 325; Hâkim, **Müstedrek**, III, 523; İbn Abdülberr, **İstîâb**, II, 757.

¹⁸⁶ Ma'mer b. Râşid, **Câmi'**, XI, 28; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, I, 219; İbn Hibbân, **Sahîh**, XIII, 32.

¹⁸⁷ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 181; **Müslim**, "Fiten", 110; **Tirmizî**, "Fiten", 59; **İbn Mâce**, "Fiten", 33; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 14; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, V, 15; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 226; Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

¹⁸⁸ Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 375 vd.; Suyûtî, **Tedrîb**, I, 343 vd.; **Âşıkkutlu**, Emin; "**Müphem**", **DİA**, XXXI, 436.

¹⁸⁹ Bkz.: Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 511; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 321; **Âşıkkutlu**, "**Müphem**", XXXI, 436; Efendioğlu, "**Münkâtı**", XXXII, 12.

¹⁹⁰ Bkz.: Suyûtî, **Tedrîb**, I, 343; İbn Hacer, **Nuket**, II, 322; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 511; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 321.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde **müphem (مبهـم) bırakılan, 3 rivayette 3 ravi bulunmaktadır:**

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Genelde “Tufeyl b. Sahbera→Rib’î b. Hırâş→Abdûlmelik b. Umeyr” şeklindeki isnadda yer alan Tufeyl b. Sahbera, bazı isnadlarda ismen değil, sadece “رجل=bir adam” şeklinde kaydedilmiştir.¹⁹¹

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Pek çok tarikle gelen bu rivayette Şube’nin kendilerinden rivayet ettiği iki ravi görülmektedir; Abdûlaziz b. Rufey’ (ö. 130/747) ve Furat el-Kazzaz (ö. ?).¹⁹² Ahmed b. Hanbel ve Müslim isnadlarından birer tanesinde ise Şube b. Haccac, “قال شُعْبَةُ وَحَدَّثَنِي رَجُلٌ هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ=Bize bu hadisi Ebu’t-Tufeyl’den bir adam rivayet etti.” demektedir. Şube’nin bu rivayette önce Furat’ın olduğu tariki, ardından “رَجُلٌ” diyerek müphem isnadı zikretmesi ve ardından da “قَالَ أَحَدُ هَذَيْنِ الرَّجُلَيْنِ” sözüyle bu iki raviyi kasdetmesinden de anlaşılacağı üzere bu müphem ravi, Abdûlaziz b. Rufey’ (ö. 130/747)’dir.¹⁹³

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: “Ebû Hureyre→Abdurrahman b. Âdem→Katâde b. Diâme” kısmı bütün tariklerde ortak olan isnaddaki ravi Abdurrahman b. Âdem, sadece Ma’mer b. Râşid isnadında (عن معمر عن قتادة عن رجل عن أبي هريرة) ismen değil, sadece “رجل=bir adam” şeklinde zikredilmektedir.¹⁹⁴

4. Tedlîs

Farklı tanımlarını da içine alacak şekilde “**tedlîs**”, ravinin bir hadisi işitmediği bir kişiden rivayet etmesi, seneddeki bir kusuru gizlemesi ve isnadın zahirini güzelleştirmesidir. Şeyhin mecruh olması, şeyhin raviden yaşça küçük olması ya da uzun

¹⁹¹ Bkz.: Ma’mer b. Râşid, *Câmi*’, XI, 28; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 32; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 219.

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, IV, 6, 7; Müslim, “Fiten”, 40-41; Tirmizî, “Fiten”, 21.

¹⁹³ Ahmed b. Hanbel, IV, 7; Müslim, “Fiten”, 41.

¹⁹⁴ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*’, XI, 401.

süre yaşaması, hadisi daha değerli kılma arzusu ve gösteriş merakı, rihle yaptığı izlenimini vermek, şeyhin tüm rivayetlerine sahip olmak, bilgi ölçmek, şeyhin tanınmasından çekinmek, tedlîsten hoşlanmak, tedlîsü'l-isnâd'ı gizlemek vs. hususlar tedlîs yapmaya götüren sebepler arasında zikredilmektedir.¹⁹⁵

Bu konuda farklı taksimler yapılmakla beraber, genelde tedlîs'in başlıca üç türünden söz edilmiştir:¹⁹⁶ a) *Tedlîsü'l-isnâd*: Bir ravinin, semâa kesin olarak delâlet eden cezm sığaları (أخبرني ، حدثني) yerine, “قال”, “عن” gibi lafızlar kullanarak, nakilde bulunduğu raviden işitmediği halde bunu kamufle edip işitti zannını uyar-masıdır.¹⁹⁷ b) *Tedlîsü'ş-şüyûh*: Ravinin, hadis rivayet ettiği şeyhini herkesçe bilinen meşhur isim, künye veya lakabıyla değil de bilinmeyen isim, künye ya da lakapla anmasıdır.¹⁹⁸ c) *Tedlîsü't-tesviye*: Ravinin, sika ravilerden oluşan bir isnadda aradaki zayıf ravinin adını atlayıp, isnadın bütünüyle sika ravilerden oluştuğu izlenimi vermesidir.¹⁹⁹ Hangisi olursa olsun bunları yapan raviye “**müdelîs**” denmiştir.²⁰⁰

İlk defa el-Alâî Keykeldî'nin (ö. 761/1359) ortaya koyduğu ve sonraki bazı alimlerin de benimsedikleri taksime göre tedlîs yapan raviler beş kısımda değerlendirilmiştir: 1- Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi çok nadir tedlîs yaptığı için müdelîs sayılmayanlar, 2- Süfyân b. Uyeyne gibi tedlîs isnad edilmekle beraber kendisi sika olup sadece sika ravileri senedden düşürdüğü, hadis ilminde en üst seviyede olduğu ya da çok az tedlîs yaptığı için semâ kaydı zikretmese de makbul sayılanlar, 3- Tedlîs yapmakla meşhur olanlar (a- 2. gruptakiler gibi değerlendirilip semâ kaydı zikretmese bile makbul sayılanlar, b- Semâ kaydı zikretmedikçe reddedilenler), 4- Daha çok zayıf veya meçhul ravilerden tedlîs yaptığı için reddedilenler, 5- Bir başka se-

¹⁹⁵ Bkz.: Coşkun, Cüneyt; **Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri**, İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 5.

¹⁹⁶ Bkz.: Sibt İbnü'l-Acemî, **Esmâü'l-müdelîsîn**, s. 32-33; Irâkî, **Takyîd**, s. 95; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 163.

¹⁹⁷ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 22; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 64; İbn Hacer, **Tabakâtü'l-müdelîsîn**, s. 17; Suyûtî, **Tedrib**, I, 223.

¹⁹⁸ Bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 64; Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 104; İbn Hacer, **Tabakâtü'l-müdelîsîn**, s. 17; a.mlf., **Nuket**, II, 615; Suyûtî, **Tedrib**, I, 223.

¹⁹⁹ Bkz.: Sibt İbnü'l-Acemî, **Esmâü'l-müdelîsîn**, s. 33; Irâkî, **Takyîd**, s. 95; İbn Hacer, **Nuket**, II, 616 (İbn Hacer, tedlîsü't-tesviye'yi tedlîsü'l-isnâd türüne dahil etmektedir); Suyûtî, **Tedrib**, I, 223; Aliyyülkârî, **Şerhu Nuhbe**, s. 421.

²⁰⁰ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 22; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 163; Erul, Bünyamin; “**Tedlîs**”, **DİA**, XL, 262.

bepile zaten zayıf sayıldığı için semâ kaydı zikretse bile reddedilenler.²⁰¹

Diğer taraftan en sahih hadis kitabı olarak kabul edilen Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde tedlîs yapmakla bilinen ravilerin an'aneyle (semâ kaydı olmaksızın) yaptıkları rivayetlerin durumu da tartışma konusu olmuştur. Toptan kabul ya da bütünüyle reddeden görüşler²⁰² yanında İbn Hacer uzlaşmacı bir yol izlemeye çalışmış, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine yazdığı *Nüket* isimli şerhinde zikrettiği toplam 112 müdellis raviden *Sahîhayn* ravisi olduğunu belirttiği 67 tanesini üç grupta değerlendirmiştir: 1. grupta nadiren tedlîs yapan, çoğu rivayetini semâ kaydıyla yapan makbul raviler, 2. grupta toplam rivayet sayılarına oranla az tedlîs yapanlar, 3. grupta tedlîsi çok olan raviler.²⁰³ Sadece tedlîs yapan *Sahîhayn* ravilerini kapsayan bu üçlü taksimin, Alâî'nin yukarıda zikredilen 5'li taksimindeki ilk üç grupla örtüştüğü görülmektedir.

Hadis âlimleri tedlîsi önemli bir cerh sebebi kabul etmiştir. Şu'be b. Haccâc gibi haram sayanlar olmakla beraber²⁰⁴ Cumhura göre pek makbul olmasa da haram değil, mekruh sayılmıştır. Zira mutlak anlamda tedlîs, yalancılık demek değildir; sadûk olduğu halde tedlîs yapmış pek çok muhaddis vardır. Ehl-i hadîs ile bazı fukahâ ifrata gidip müdellisi mutlak surette mecruh saydıklarından, semâî tasrîh etmiş olsa bile hiçbir rivayetini kabul etmezler. Mürsel hadisi hüccet sayanlar ise bunların zıddına olarak müdellisin rivayetini mutlak surette kabul ederler. Mürsel ile ihticâc etmeyenler de müdellislerin an'anelerini reddetmekte müttefiktirler. Özetle söylemek gerekirse tedlîs yapmanın kesinlikle câiz olmadığını söyleyenlerin yanında, semâa delâlet eden bir sığa kullanılmasında olduğu gibi bazı şartlarla tedlîsi câiz sayanlar da vardır.²⁰⁵ Bu açıdan bu başlık altında incelediğimiz bütün ravilerin kullandığı edâ sığıları incelenmiş ve her biri tek tek zikredilmiştir.

²⁰¹ Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 113 vd.; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 264 vd.; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 13-14.

²⁰² Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 113; Coşkun, *Tedlîs ve Çeşitleri*, s. 68 vd.

²⁰³ Bkz.: İbn Hacer, *Nüket*, II, 637 vd.

²⁰⁴ Bkz.: Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 107; Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 355.

²⁰⁵ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 355-357; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 75; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 167-169; Erul, "Tedlîs", XL, 26-264.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde **tedlîs kusuru ile 28 rivayette 23 ravi cerhedilmiştir:**

Abdullah b. Mes'ûd (I/1) rivayeti: Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebîî) (ö. 128/745): Nesâî ve başkaları onun tedlîsle meşhur olduğuna dikkat çekmişlerdir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²⁰⁶ Hadise yer veren bütün isnadlarda Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebîî), Abdullah b. Utbe'den (ö. 74/693) "عن" lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁰⁷

Ebû Musa el-Eş'arî (I/3) rivayeti: Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebîî) (ö. 128/745): Hadise yer veren bütün isnadlarda Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebîî), Ebû Bürde'den (Âmir b. Abdullah) (ö. 104/722) "عن" lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁰⁸

Hız. Ümmü Seleme (I/4) rivayeti: a) İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Bazı mürsel rivayetlerinin bulunduğu ve ayrıca tedlîs yaptığı, pek çok alim tarafından nakledilmektedir.²⁰⁹ Alâî, onun "عن" lafzıyla naklettiği rivayetlerin alimler tarafından makbul sayıldığını belirtmektedir ve onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmiştir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²¹⁰ Hadise yer veren bütün isnadlarda İbn Şihab ez-Zührî, Ebûbekir b. Abdurrahman'dan (ö.

²⁰⁶ Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 108, 113; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdeîlisîn*, s. 160, 267; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdeîlisîn*, s. 13, 42; a.mlf., *Nüket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁰⁷ Tayâlisî, *Müsned*, s. 46; Said b. Mansûr, *Sünen*, II, 227-228; Ahmed b. Hanbel, I, 461; Bezzâr, *Müsned*, V, 168; Hâkim, *Müstedrek*, II, 679.

²⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 350; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 193; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 56; Hâkim, *Müstedrek*, II, 338; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 50; a.mlf., *Delâil*, II, 300.

²⁰⁹ Bkz.: Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 335; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 287; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdeîlisîn*, s. 181, 266; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdeîlisîn*, s. 13, 45; a.mlf., *Nüket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²¹⁰ Bkz.: Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 109, 113, 269; İbn Hacer, *Nüket*, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

94/712) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²¹¹ b) Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767): Tedlîs yapmakla meşhur olduğuna dikkat çekilmiştir. Alâî, onu daha çok zayıf veya meçhul ravilerden tedlîs yaptığı için semâ kaydı olmadıkça reddedilen 4. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²¹² Hadise yer veren bütün isnadlarda Muhammed b. İshak b. Yesâr, Ebûbekir b. Abdurrahman’dan (ö. 94/712) “حدثني” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²¹³

Mâlik b. Sa’saa (I/6) rivayeti: Katâde b. Diâme (ö. 117/735): Onun tedlîs yaptığının herkesçe bilindiği, çokça mürsel nakilde bulunduğu kaydedilmiştir. İbn Ebû Hâtım (ö. 327/939), onun Abdurrahman b. Âdem’dan semâı bulunmadığını belirtmektedir. Hâkim, Katâde b. Diâme’yi yaptığı tedlîste kötü bir niyet taşıdığı düşü-nülemeyecek kategoride zikretmiştir. Alâî, ona semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta yer vermektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler kategorisinde yer vermiştir.²¹⁴ Hadise yer veren isnadlarda Katâde b. Diâme, Enes b. Mâlik’ten (ö. 91/709) “عن”²¹⁵, “حدثنا”²¹⁶

²¹¹ Ahmed b. Hanbel, I, 202, V, 290-291; Tahâvî, Ebû Cafer; Şerhu Müşkilü’l-âsâr, I-XV, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1408/1987, XIV, 244; Beyhakî, es-Sünenü’l-kübrâ, IX, 144.

²¹² Bkz.: Ukaylî, Duafâ, IV, 23; İbn Ebû Hâtım, el-Cerh ve’t-ta’dîl, VII, 191; İbn Hibbân, Sikât, VII, 380; İbn Adiyy, Kâmil, VI, 102; Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; Târîhu Bağdâd, I-XIV, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, tsz., I, 214; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, XXIV, 416; İbnü’l-Cevzî, Duafâ, III, 41; Zehebî, Kâşif, II, 156; a.mlf., el-Muğnî fi’d-duafâ, II, 552; a.mlf., Siyeru a’lâm, VII, 33; a.mlf., Zikru men tüküllime fih, s. 159; Alâî, Câmiu’t-tahsîl, s. 109, 113; Sıbt İbnü’l-Acemî, Esmâü’l-müdellisîn, s. 171, 268; İbn Hacer, Takrîb, I, 467; a.mlf., Tehzîb, IX, 34; a.mlf., Tabakâtü’l-müdellisîn, s. 13, 51; a.mlf., Nüket, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²¹³ Ahmed b. Hanbel, I, 202, V, 290-291; Tahâvî, Şerhu Müşkilü’l-âsâr, XIV, 244; Beyhakî, es-Sünenü’l-kübrâ, IX, 144.

²¹⁴ Bkz.: İbn Ebû Hâtım, Merâsîl, s. 173; Hâkim, Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs, s. 103-104; Bâcî, et-Ta’dîl ve’t-tecrîh, III, 1064; Zehebî, Tezkiratü’l-huffâz, I, 122; a.mlf., Mîzânü’l-i’tidâl, V, 466; Alâî, Câmiu’t-tahsîl, s. 108, 113, 254; Irâkî, Tuhfetü’t-tahsîl, s. 262; Sıbt İbnü’l-Acemî, Esmâü’l-müdellisîn, s. 267; İbn Hacer, Tabakâtü’l-müdellisîn, s. 13, 43; a.mlf., Nüket, II, 642 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²¹⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, IV, 207; Buhârî, “Enbiyâ”, 43, “Menâkıbü’l-ensâr”, 42; Müslim, “İmân”, 264; Nesâî, “Salât”, 1.

²¹⁶ Bkz.: Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 6.

ve “يحدث”²¹⁷ lafızlarıyla nakletmiştir.

Ebû Zerr (I/7) rivayeti: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Hadise yer veren isnadlarda İbn Şihab ez-Zührî, Enes b. Mâlik’ten (ö. 91/709) “عن”²¹⁸ ve “قال”²¹⁹ lafızlarıyla nakletmektedir.

Enes b. Mâlik (I/12) rivayeti: Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747): Ebû Müshir tarafından tedlîsle itham edildiği belirtilmektedir. Nitekim Zehebî, onun idrak etmediği ravilerden hem tedlîs hem de İrsâl yaptığını kaydetmiştir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravileri dışında tedlîs yapan sika ravilere ayırdığı 1. grupta zikretmektedir.²²⁰ Nesâî isnadında Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik, Enes b. Mâlik’ten “حدثنا” lafzıyla, Taberânî isnadında ise “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²²¹

Abdullah b. Abbas (I/14) rivayeti: a) Mücahid b. Cebr (ö. 102/720): Tirmizî’nin ona tedlîs isnadında bulunduğunu kaydeden İbn Hacer, bunu pek doğru bulmamış ve ona tedlîs isnadı yapan bir başkasının bulunmadığını belirtmiştir.²²² Nitekim araştırmalarımız neticesinde onun tedlîs yaptığını belirten bir başka kaynağa rastlayamadık. b) Katâde b. Diâme (ö. 117/735): Hadise yer veren isnadlarda Katâde b. Diâme, Ebu’l-Âliye (Rufey’ b. Mihran)’dan (ö. 90/708) “عن”²²³ ve “سمعت”²²⁴ lafızlarıyla nakletmektedir.

Cabir b. Abdullah (I/16) rivayeti: Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Tedlîs yapmakla meşhurdur; tedlîs yaptığı için Nesâî ve başkaları tarafın-

²¹⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, IV, 210.

²¹⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 143; Buhârî, “Salât”, 1; Müslim, “İmân”, 263.

²¹⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 122; Buhârî, “Enbiyâ”, 43.

²²⁰ Bkz.: Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, VII, 261; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 112, 302; Sıbt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdekkisîn*, s. 249; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdekkisîn*, s. 48; İbn Hacer, *Nüket*, II, 647 (Sahîhayn dışındaki sika raviler).

²²¹ Bkz.: Nesâî, “Salât”, 1; Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, I, 194-195.

²²² Bkz.: İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 38.

²²³ Ahmed b. Hanbel, I, 374; Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 7; Müslim, “İmân”, 267; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XII, 157.

²²⁴ Ahmed b. Hanbel, I, 245, 259, 342; Buhârî, “Enbiyâ”, 24; Müslim, “İmân”, 266.

dan da zayıf sayıldığı belirtilmektedir. Ancak semâna dair bir kayıt zikrettiği hadislerin hüccet olabileceği üzerinde durulmuştur. Cabir b. Abdullah'tan yaptığı nakillerin bir kısmını semâ ile rivayet ettiğini, bir kısmının ise semâda bulunmadığı rivayetler olduğunu kendisi ifade etmiştir. Bundan ötürü Cabir'den semâna dair bir kayıt zikretmeden yaptığı rivayetlerin müdelles olduğu ve hüccet kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.²²⁵ Hadise yer veren bütün isnadlarda Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim), Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²²⁶ Şuayb Arnaût, tedlîsle bilinen bir ravi olan Ebu'z-Zübeyr'in Cabir'den semâna dair bir kayıt zikretmeyişi sadece hatırlatıp geçmekte, Elbânî bu illeti isnadın zayıflığına gerekçe saymaktadır.²²⁷

Hız. Ömer (I/17) rivayeti: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Hadise yer veren isnadlarda İbn Şihab ez-Zührî, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den (ö. 98/716) “عن”²²⁸, “أخبرني”²²⁹, “يخبرني”²³⁰ lafızlarıyla nakletmektedir.

Ebû Hureyre (I/19) rivayeti: a) Amr b. Dînâr (ö. 126/743): Hâkim onun sahabeden naklettiği bütün rivayetlerinde tedlîs yaptığını kaydetmektedir. Ancak Hâkim'in bu değerlendirmesini ciddi bir hata olarak gören Alâî, onun pek çok rivayetinde semâa delalet eden bir ifadeyi açıkça zikrettiğini belirtmektedir. İbn Hacer, onu çok nadir tedlîs yaptığı için müdellis saymadığı 1. grupta zikretmekte-

²²⁵ Bkz.: Zehebî, *Kâşif*, II, 216; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, V, 380; a.mlf., *Zikru men tüküllime fih*, s. 96; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 110, 113; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 88, 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 506; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellisîn*, s. 13, 45; a.mlf., *Nüket*, II, 642 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

²²⁶ **Ahmed b. Hanbel**, III, 334; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 319; **Müslim**, “İmân”, 271; **Tirmizî**, “Menâkıb”, 12.

²²⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIII, 212; Elbânî, *Daîfe*, IV, 439. Elbânî, nüzûlün yer almadığı kısa şekliyle olan yani Hâkim'in naklettiği rivayeti değerlendirmiştir.

²²⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 273; Tayâlisî, *Müsned*, s. 6; Abdurrezzak, *Musannef*, V, 439-445; **Ahmed b. Hanbel**, I, 23, 24, 47, 55; **Dârimî**, “Rikâk”, 68; **Buhârî**, “Hudûd”, 31; Bezzâr, *Müsned*, I, 299-303; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 142; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 145-151, 152-157, XIV, 133.

²²⁹ Humeydî, *Müsned*, I, 16; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48.

²³⁰ Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 145-151.

dir.²³¹ Hadise yer veren bütün isnadlarda Amr b. Dînâr, Tâvus b. Keysan’dan (ö. 106/724) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²³² **b)** Tâvus b. Keysan (ö. 106/724): Hüseyin el-Kerâbîsî (ö. 248/862), onun irsâl ve tedlîs yaptığını belirtmiştir. Alâî, Kerâbîsî dışında ona tedlîs isnad edeni görmediğini ifade etmiştir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravilerinden nadiren tedlîs yaptığı ve çoğu rivayetini semâ kaydıyla naklettiği için makbul saydığı 1. grupta zikretmektedir.²³³ Hadise yer veren bütün isnadlarda Tâvus b. Keysan, Ebû Hureyre’den (ö. 57/676) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²³⁴ **c)** Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813): Yalnızca sika ravilerden naklederken de olsa tedlîs yaptığı belirtilmektedir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında toplam rivayet sayılarına oranla az tedlîs yapanlara ayırdığı 2. grupta yer vermiştir.²³⁵ Hadise yer veren bütün isnadlarda Süfyan b. Uyeyne, Amr b. Dînâr’dan (ö. 126/743) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²³⁶

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753): Dârakutnî, İbn Hibbân ve başka alimler tarafından, onun tedlîs yaptığına dikkat çekilmiştir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.²³⁷ Hadise yer veren bütün isnadlarda Abdülmelik b. Umeyr,

²³¹ Bkz.: Hâkim, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 111; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 243; Irâkî, *Tuhfetü’t-tahsîl*, s. 241-242; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 22.

²³² **Tirmizî**, “Tefsîru Sûre”, (5) 22; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI, 340; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, IV, 1253; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIII, 489; Dârakutnî, *İlel*, VIII, 322.

²³³ Bkz.: Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 107; Sibt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 116; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 21; a.mlf., *Nuket*, II, 637 (*Sahîhayn* ravileri, 1 grup).

²³⁴ **Tirmizî**, “Tefsîru Sûre”, (5) 22; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI, 340; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, IV, 1253; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIII, 489; Dârakutnî, *İlel*, VIII, 322.

²³⁵ Bkz.: Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, III, 246; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 106, 113; a.mlf., *Kitâbü’l-muhtelifîn*, s. 45; Sibt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 94, 266; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 245; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 13, 32; a.mlf., *Nuket*, II, 639 (*Sahîhayn* ravileri, 2. grup).

²³⁶ Bkz.: Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, III, 246; Alâî, *Kitâbü’l-muhtelifîn*, s. 45; Sibt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 94; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 245; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 32.

²³⁷ Bkz.: Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 108, 113; Sibt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 142, 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 364; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 13, 41; a.mlf., *Nuket*, II, 641 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

Rib'î b. Hırâş'tan (ö. 104/722) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²³⁸ Hadisin Huzeife b. el-Yemân'dan nakledilen şeklinde de durum aynıdır.²³⁹

Ukbe b. Âmir (I/26) rivayeti: Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772): İbn Hibbân onun tedlîs yaptığını zikretmiştir.²⁴⁰ Hadise yer veren isnadlarda Abdurrahman b. Ziyad, Duhayn el-Hacrî'den (ö. 100/718) “حدثنا / حدثني” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁴¹

Hâris b. Hâris el-Eş'arî (I/32) rivayeti: Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749): Pek çok mürsel rivayetlerinin olduğu ve çokça tedlîs yaptığı nakledilmektedir. Sözelimi Zeyd b. Sellâm'a ait rivayetlerin yer aldığı bir kitap kendisine getirilmiş, kıraat ya da semâ yoluyla almadığı bu rivayetleri ona isnad ederek naklettiği belirtilmektedir. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 2. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.²⁴² Hadise yer veren Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Taberânî isnadlarında Yahya b. Ebû Kesîr, Zeyd b. Sellâm'dan (ö. ?) “عن” lafzıyla,²⁴³ Ebû Ya'lâ, İbn Hibbân ve Hâkim isnadlarında “حدثه”²⁴⁴ şeklinde, Ma'mer b. Râşid isnadında ise “بلغنا” diyerek doğrudan Allah Rasûlü'nden rivayette bulunmaktadır.²⁴⁵

²³⁸ Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 28; İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, II, 165; Ahmed b. Hanbel, V, 72; *Dârimî*, “İsti'zân”, 63; Bezzâr, *Müsned*, VII, 251; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 118; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 32; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, VIII, 324, 325; Hâkim, *Müstedrek*, III, 523; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 219; İbn Abdülberr, *İstîfâb*, II, 757.

²³⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 393; İbn Mâce, “Keffârât”, 13; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 244. Ayrıca bkz.: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 363.

²⁴⁰ Bkz.: İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 50; İbnü'l-Cevzî, *Duafâ*, II, 94; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 107; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 132; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 55.

²⁴¹ *Dârimî*, “Rikâk”, 84; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, VII, 453.

²⁴² Bkz.: İclî, *Sikât*, II, 357; Ukaylî, *Duafâ*, IV, 423; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VII, 213; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 111, 113; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 246, 266; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 596; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 13, 36; a.mlf., *Nuket*, II, 643 (*Sahîhayn* ravileri, 3. grup).

²⁴³ Ahmed b. Hanbel, IV, 130, 202; Tirmizî, “Edeb”, 78; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, III, 286-287.

²⁴⁴ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, III, 140-142; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 124; Hâkim, *Müstedrek*, I, 204.

²⁴⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 339-341.

Ebû Zerr (I/33) rivayeti: İkrime b. Ammar (ö. 159/775): Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Dârakutnî, onun tedlîs yaptığına dikkat çekmişlerdir. İbn Hacer ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.²⁴⁶ Hadise yer veren isnadlarda İkrime b. Ammar, Simâk b. Velid (Ebû Zümeyl)’den (ö. ?) bir kısmı “حدثني / حدثنا”²⁴⁷, bir kısmı “عن”²⁴⁸ lafzıyla rivayette bulunmaktadır.

Abdullah b. Ömer (I/36) rivayeti: a) Bakıyye b. Velid (ö. 197/812): Sika ravilerden özellikle “haddesenâ, ahberanâ” gibi semâ kaydıyla naklettiği rivayetlerinde sika kabul edilmiş, ancak meçhul ve zayıf ravilerden naklettikleri rivayetler için ise “leyse bi-şey” tabiriyle anılmıştır. Özellikle tedlîsin en tehlikelisi olan tedlîs-i tesviyeyi çokça yaptığına dikkat çekilmiştir. Alâî, onu daha çok zayıf veya meçhul ravilerden tedlîs yaptığı için semâ kaydı olmadıkça reddedilen 4. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında tedlîsi çok olan 3. gruptaki raviler arasında yer vermiştir.²⁴⁹ Hadisle ilgili açıklama yapan alimler, istisnasız ravi Bakıyye b. Velid’in tedlîs yaptığına dikkat çekmiş ve isnadı zayıf saymışlardır.²⁵⁰ Hadise yer veren isnadlarda Bakıyye b. Velid, Müslim b. Abdullah’tan (ö. ?) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁵¹ b) Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860): Ebû Zür’a, onun tedlîsü’t-tesviye yaptığını söylemektedir.²⁵² Hadise yer veren isnadlarda Muhammed b. Musaffâ, Bakıyye b. Velid’den (ö. 197/812) “حدثنا” lafzıyla rivayette

²⁴⁶ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 10; Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 108; Sıbt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 152; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 42; a.mlf., *Nüket*, II, 641 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁴⁷ **Tirmizî**, “Menâkıb”, 35; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 84; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, V, 223; Hâkim, *Müstedrek*, III, 385.

²⁴⁸ Bezzâr, *Müsned*, IX, 457; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 76.

²⁴⁹ Bkz.: Alâî, *Câmiu’t-tahsîl*, s. 113; Sıbt İbnü’l-Acemî, *Esmâü’l-müdeîlisîn*, s. 47, 268; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 126; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 14, 49; a.mlf., *Nüket*, II, 640 (Sahîhayn ravileri, 3. grup).

²⁵⁰ Bkz.: Kurtubî, *Tefsîr*, III, 254; Bûsîrî, *Misbâhu’z-züccâce*, IV, 47; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 77.

²⁵¹ **İbn Mâce**, “Eşribe”, 25; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, V, 203.

²⁵² Bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, I, 507; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 374, IX, 406; a.mlf., *Tabakâtü’l-müdeîlisîn*, s. 45.

bulunmaktadır.²⁵³

Abdullah b. Mes'ûd (I/37) rivayeti: Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702): Babası İbn Mes'ûd'dan semâi bulunup bulunmadığı üzerinde durulmuş, bulunmadığı görüşü tercih edilmiştir. İbn Hacer, bu durumda onun babasından naklettiği rivayetlerin müdelles kategorisine girdiğini belirtmektedir.²⁵⁴ Hadise yer veren isnadlarda Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdullah), babası Abdullah b. Mes'ûd'dan “عن”²⁵⁵ ve “قال”²⁵⁶ lafızlarıyla, ayrıca doğrudan Allah Rasûlü'nden nakletmek suretiyle mürsel olarak²⁵⁷ rivayette bulunmaktadır.

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699): Zehebî, onun büyük sahabilerden tedlîs yaptığını ve *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî'nin ondan rivayette bulunmayışını Buhârî'nin likâ şartının gerçekleşmediğine bağlamaktadır.²⁵⁸ Hadise yer veren isnadlarda Cübeyr b. Nüfeyr, Nevvâs b. Sem'ân'dan (ö. ?) genelde “عن”²⁵⁹ lafzıyla, bazı kaynaklarda ise “أنه سمع”²⁶⁰ ifadesiyle rivayette bulunmaktadır.

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Hadise yer veren isnadlarda Said b. Müseyyeb'den (ö. 93/711) “عن”²⁶¹ lafzıyla nakletmektedir.

²⁵³ İbn Mâce, “Eşribe”, 25; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, V, 203.

²⁵⁴ Bkz.: İclî, *Sikât*, II, 414; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, III, 207; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 561; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 61; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 656; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 48; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, VIII, 326-328; Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd*, XI, 327.

²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 93.

²⁵⁶ Bkz.: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 145-146.

²⁵⁷ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6; İbn Mâce, “Fiten”, 20.

²⁵⁸ Bkz.: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 52; Sıbt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellesîn*, s. 57; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 28.

²⁵⁹ Müslim, “Fiten”, 110; Tirmizî, “Fiten”, 59; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 15; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 226.

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 181; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, I, 354-356; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 537-538.

²⁶¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 399; Tayâlisî, *Müsned*, s. 303; Humeydî, *Müsned*, II, 468; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494; Ahmed b. Hanbel, II, 240, 272, 493, 538; Buhârî, “Büyü”, 102, “Mezâlim”, 31; “Enbiyâ”, 49; Müslim, “İmân”, 242-243; Tirmizî, “Fiten”, 54; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99-100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 230.

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ) (ö. ?): Başka kaynaklardan teyit edici bir bilgiye ulaşamamak da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik edenlerden Hamza Zeyn, Ziyad b. Sa'd'ın Ebû Hureyre'den semâî konusunda ihtilâf bulunduğunu kaydetmektedir.²⁶² Hadise yer veren isnadlarda Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ), Ebû Hureyre'den "عن" lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁶³

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Katâde b. Diâme (ö. 117/735): Hadise yer veren isnadların neredeyse tamamında Katâde b. Diâme, Abdurrahman b. Âdem'den (ö. ?) "عن"²⁶⁴ lafzıyla, istisna olarak Şeyban b. Abdurrahman tarikinde "قال"²⁶⁵ lafzıyla, Ma'mer b. Râşid isnadında ise "عن رجل" şeklinde müphem olarak nakletmiştir.²⁶⁶

Ebû Hureyre (II/12) rivayeti: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Hadise yer veren isnadlarda İbn Şihab ez-Zührî, Nâfi' b. Abbas (Mevlâ Ebû Katâde)'den (ö. ?) "عن"²⁶⁷, "أخبرني"²⁶⁸ ve "أن نافع"²⁶⁹ lafzıyla nakletmektedir.

Ebû Hureyre (II/13) rivayeti: İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/741): Hadise yer veren isnadlarda İbn Şihab ez-Zührî, Hanzale b. Ali el-Eslemî'den (ö. ?) "عن"²⁷⁰ ve "قال"²⁷¹ lafzıyla nakletmektedir.

Hız. Âişe (II/16) rivayeti: Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749): Hadise yer veren

²⁶² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), IX, 430.

²⁶³ Ahmed b. Hanbel, II, 482; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

²⁶⁴ Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

²⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 437.

²⁶⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 401.

²⁶⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272, 336; Buhârî, "Enbiyâ", 49; Müslim, "İmân", 246; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 86.

²⁶⁸ Müslim, "İmân", 244-245.

²⁶⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 213.

²⁷⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 400; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 494 (mevkûf); Ahmed b. Hanbel, II, 240, 272, 290, 513, 540; Müslim, "Hac", 216; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 232.

²⁷¹ Humeydî, *Müsned*, II, 440.

isnadlarda Yahya b. Ebû Kesîr, Hadramî b. Lâhık'tan (ö. ?) “عن”²⁷², “حدثني”²⁷³ lafzıyla, Hadramî'yi atlayarak direk²⁷⁴ rivayette bulunmaktadır.

Semure b. Cündüb (II/17) rivayeti: a) Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728): Onun irsâl ve tedlîs yaptığı hemen herkesçe nakledilmiştir. Semâda bulunmadığı ravilerden o kadar çok rivayeti olmuştur ki, her biriyle karşılaşp karşılaşmadığı ya da semâda bulunup bulunmadığı üzerinde ricâl alimleri arasında uzun tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Sözelimi *Semure b. Cündüb (II/17)* rivayetini kendisinden naklettiği Semure'den semâda bulunmadığı vurgulanmıştır. Alâî, onu semâ kaydı zikretmese bile makbul saydığı 3. grupta zikretmektedir. İbn Hacer ise ona tedlîs yapan *Sahîhayn* ravileri arasında toplam rivayet sayılarına oranla az tedlîs yapanlara ayırdığı 2. grupta yer vermiştir.²⁷⁵ Şuayb Arnaût, onun Semure'den semâna dair bir kayıt zikretmediği gerekçesiyle hadisi müdelles saymaktadır.²⁷⁶ Hadise yer veren isnadlarda Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî, Semure b. Cündüb'den “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁷⁷ b) Katâde b. Diâme (ö. 117/735): Hadise yer veren isnadlarda Katâde b. Diâme, Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) “عن”²⁷⁸ lafzıyla rivayette bulunmaktadır.

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: a) Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Hadise yer veren isnadlarda Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim),

²⁷² İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 234.

²⁷³ Ahmed b. Hanbel, VI, 75; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLVII, 497-498.

²⁷⁴ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 490.

²⁷⁵ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 40; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 95; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 71; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 113; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâu'l-müdellesîn*, s. 63, 267; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 160; a.mlf., *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 13, 29; a.mlf., *Nuket*, II, 638 (*Sahîhayn* ravileri, 2. grup); Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe*, I, 275.

²⁷⁶ Şuayb Arnaût, onun semâna dair kayıt zikredilen sadece bir rivayetin olduğunu belirtiyor. Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 137; a.mlf., (thk. Arnaût), XXXIII, 326.

²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Bezzâr, *Müsned*, X, 448; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 220, 221, 265; İbn Abdülberr, *Temhîd*, XIV, 193; Rûyânî, *Müsned*, II, 56-57. Sadece Bezzâr ve Taberânî'nin bir tariki Hasan Basrî yerine Süleyman b. Semure kanalıyla gelmektedir. Ancak bu isnadın oldukça zayıf olduğu belirtilmiştir. Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 120; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 336; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 82; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIII, 326.

²⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Bezzâr, *Müsned*, X, 448; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 220, 221, 265; İbn Abdülberr, *Temhîd*, XIV, 193; Rûyânî, *Müsned*, II, 56-57.

Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) “أنه سمع” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁷⁹ **b)**

Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790): Zayıf ravilerden tedlîs yaptığı belirtilmektedir. İbn Hacer, onu *Sahîhayn* ravileri dışında tedlîs yapan zayıf ravilere dair 2. grupta zikretmektedir.²⁸⁰ Hadise yer veren isnadlarda Abdullah b. Lehîa, Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim)'den (ö. 126/743) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸¹

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Hadise yer veren bütün isnadlarda Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸²

Cabir b. Abdullah (II/22) rivayeti: Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743): Hadise yer veren bütün isnadlarda Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸³

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: a) Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728): Hadise yer veren isnadlarda Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî, Enes b. Mâlik'ten (ö. 91/709) “عن” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸⁴ **b)** Ebân b. Salih (ö. 115/733): Zehebî, İbnü's-Salâh'a atfederek Ebân b. Salih'in, *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayetinin isnadında Hasan el-Basrî'den semânın olmadığını söylemektedir.²⁸⁵ Hadise yer veren isnadlarda Ebân b. Salih, Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) “عن”

²⁷⁹ **Ahmed b. Hanbel**, III, 345, 384; **Müslim** “İmân”, 247; Buhârî, **et-Târîhu'l-kebir**, V, 451; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 230; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, IX, 39; Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IX, 180. Buhârî'nin senedinde Cabir'den sonrası farklıdır.

²⁸⁰ Bkz.: Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 215; Sıbt İbnü'l-Acemî, **Esmâü'l-müdellisîn**, s. 200; İbn Hacer, **Tabakâtü'l-müdellisîn**, s. 59; a.mlf., **Nüket**, II, 649 (*Sahîhayn* dışındaki zayıf raviler).

²⁸¹ **Ahmed b. Hanbel**, III, 345; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, IX, 39.

²⁸² **Ahmed b. Hanbel**, III, 367; İbn Huzeyme, **Tevhîd**, I, 102; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 381-382; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

²⁸³ **Ahmed b. Hanbel**, III, 368; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, VII, 383; Beğavî, **Şerhu's-sünne**, XV, 78.

²⁸⁴ **İbn Mâce**, “Fiten”, 24; Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 161; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; Beyhakî, **Ma'rifetü's-sünen**, VII, 572; Kudâî, **Müsnedü's-Şihâb**, II, 68; İbn Abdülberr, **Câmiu beyânî'l-ilmi ve fadlihî**, I, 155; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, XLIII, 190, XLVII, 516-518; Hatîb Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IV, 220; Dâî, **Sünen**, III, 521, V, 1075.

²⁸⁵ Bkz.: Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl**, VI, 133.

lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸⁶ c) Yunus b. Abdü'l-A'lâ (ö. 264/879): Zehebî, onun *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayetindeki teferrüdünü izah ederken, İmam Şâfiî'den olan bu rivayetin ona ulaştığını, ancak onun tedlîs yapmak suretiyle rivayette bulunduğunu söylemektedir.²⁸⁷ Hadise yer veren isnadlarda Ebân b. Salih, Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) “حدثنا” lafzıyla rivayette bulunmaktadır.²⁸⁸

5. İrsâl

En yaygın tarifine göre tâbiînden bir ravinin Peygamberimizle arasında başka ravi yokmuş gibi rivayette bulunmasına “**İrsâl**”, böyle rivayete ise “**mürsel**” denilmiştir. Tâbiînin küçüklerini bu tarife dahil etmeyenler bulunmakla birlikte, tâbiînin büyüklerinin bu tür rivayetleri ittifakla mürsel kabul edilmiştir.²⁸⁹ İlk üç asırda “İrsâl” kavramı, isnadın herhangi bir yerindeki kopukluğu ifade için “isnad”ın karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁹⁰

Mürsel hadisin delil sayılıp sayılmayacağı konusunda genel olarak üç²⁹¹ farklı görüş bulunmaktadır: a) Mutlak olarak makbul ve hüccet sayanlar, b) Hiçbir şekilde makbul ve hüccet saymayanlar, c) Belli şartlarda kabul edip hüccet sayanlar. Buna

²⁸⁶ **İbn Mâce**, “Fiten”, 24; Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 161; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; el-Beyhakî, **Ma'rifetü's-sünen**, VII, 572; Kudâî, **Müsnedü's-Şihâb**, II, 68; İbn Abdülberr, **Câmiu beyânî'l-ilmî ve fadlihî**, I, 155; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLIII, 190, XLVII, 516-518; Hatîb Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IV, 220; Dâni, **Sünen**, III, 521, V, 1075.

²⁸⁷ Bkz.: Zehebî, **Siyeru a'lâm**, XII, 348; İbn Hacer, **Tehzîb**, XI, 387; a.mlf., **Tabakâtü'l-müdellesîn**, s. 36; Sübkî, **Tabakâtü's-şâfiyye**, II, 171.

²⁸⁸ **İbn Mâce**, “Fiten”, 24; Ebû Nuaym, **Hilye**, IX, 161; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; el-Beyhakî, **Ma'rifetü's-sünen**, VII, 572; Kudâî, **Müsnedü's-Şihâb**, II, 68; İbn Abdülberr, **Câmiu beyânî'l-ilmî ve fadlihî**, I, 155; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLIII, 190, XLVII, 516-518; Hatîb Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IV, 220; Dâni, **Sünen**, III, 521, V, 1075.

²⁸⁹ Bkz.: Hâkim, **Ma'rifetü ulûmî'l-hadîs**, s. 25; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 384; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 51; Alâî, **Câmiu't-tahsîl**, s. 31; Suyûtî, **Tedrib**, I, 195; Kâsımî, **Kavâid**, s. 133; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 164; Polat, Selahattin; “**Mürsel**”, **DİA**, XXXII, 52.

²⁹⁰ Bkz.: Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 164; Polat, “**Mürsel**”, XXXII, 52.

²⁹¹ Ahmet Naîm, 10'a ulaştığını söylediği bu konudaki görüşleri şöyle sıralamaktadır: “1- Mürsel ile alelîtlak ihticâc edilir. 2- Mürsel ile alelîtlak ihticâc edilmez. 3- Kurûn-ı selâse yani Sâhâbe ile Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn merâsîli hüccettir. 4- Mürsil yalnız udûlden rivayet eder bir zât ise Mürsel'i makbuldür. 5- Yalnız Saîd bin el-Müseyyeb'in Mürseli ile amel olunur. 6- Başka tarikten bir Müsned veya daha kuvvetli bir Mürsel olarak âdîdı varsa Mürsel hüccet olabilir. 7- Taallûk ettiği mesele hakkında Hadîs-i Mürsel'den başka bir rivayet yok ise hüccet olur. 8- Mürsel, Müsned'den daha kuvvetlidir. 9- Mürsel ile vücûben değil, nedben amel olunur. 10- Mürsel, Sahâbî Mürseli ise hüccettir.” Bkz.: Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 146.

paralel olarak da mürsel hadis rivayetiyle tanınan raviler de mürseli makbul sayılanlar, zayıf sayılanlar, ihtilâf edilenler şeklinde taksime tabi tutulmuşlardır.²⁹²

Bir hadisin aynı anda hem mürsel hem de muttasıl tarikle gelmesi durumunda, teâruzun aynı şahıstan mı yoksa farklı şahıslardan mı kaynaklandığına bakılarak hangisinin esas alınacağı belirlenmeye çalışılır.²⁹³

Hz. İsa ile ilgili rivayetlerde **İrsâl kusuru ile 13 rivayette 15 ravi cerhedilmiştir:**

Enes b. Mâlik (I/12) rivayeti: Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747): Mizzî, onun Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayetlerinin mürsel olduğunu, Muaviye b. Ebû Süfyan'dan semâının şüpheli olduğunu kaydetmiştir. Zehebî, onun idrak etmediği ravilerden hem tedlîs hem de İrsâl yaptığını kaydetmiştir. Bu rivayeti naklettiği Enes b. Mâlik'ten olan rivayetlerinin mürsel olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.²⁹⁴

Ebû Hureyre (I/13) rivayeti: Tayâlisî, Said b. Müseyyeb'den mürsel isnadla nakletmiştir. Ancak Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin'in de dikkat çektiği üzere hadisin merfû tarikleri bulunmaktadır.²⁹⁵ Nitekim diğer bütün tariklerde Ebû Hureyre'den merfû tarikle gelmiştir.²⁹⁶

Abdullah b. Abbas (I/14) rivayeti: Mücahid b. Cebr (ö. 102/720): Pek çok alim tarafından, pek çok sahabiden mürsel rivayetleri olduğu belirtilmiş, fakat onun mürsellersi başka ravilerinkine nazaran daha iyi bulunmuştur. Berdîcî, onun kendilerinden naklettiği rivayetlerin mürsel olmadığına dair ittifak bulunan sahabileri saymaktadır ki bu rivayeti naklettiği İbn Abbas bunlardandır.²⁹⁷

²⁹² Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 3-7; Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 384; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 33; Suyûtî, *Tedrib*, I, 198; Kâsımî, *Kavâid*, s. 133 vd.; Polat, "Mürsel", XXXII, 53.

²⁹³ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 411; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XII, 238; İbn Cemâa, *Menhel*, s. 43; Suyûtî, *Tedrib*, I, 198 vd.; Polat, "Mürsel", XXXII, 53.

²⁹⁴ Bkz.: Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 189; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VII, 261; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 302; Sibt İbnü'l-Acemî, *Esmâü'l-müdellisîn*, s. 249.

²⁹⁵ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), III, 354.

²⁹⁶ Tayâlisî, *Müsned*, s. 249; Abdurrezzak, *Musannef*, V, 329; Ahmed b. Hanbel, II, 282, 528; Buhârî, "Enbiyâ", 24, 48; Müslim, "İmân", 272, 278; Tirmizî, "Tefsîru Sûre", (17) 1; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 247.

²⁹⁷ Bkz.: Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 411; İclî, *Sikât*, I, 195-196; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 319; a.mlf., *Merâsîl*, s. 203; Zehebî, *Kâşif*, II, 240; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 92; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 273; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 294; Sibt İbnü'l-Acemî, *Men rumiye bi'l-ihtilât*, s. 65; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 38.

Ebû Saïd el-Hudrî (I/20) rivayeti: Zeyd b. Eslem (ö. 136/753): Sika sayılan ravilerdendir. Özellikle fıkıh ve tefsir konularında derin ilim sahibi sayılmıştır. Bunun yanında pek çok alim tarafından, pek çok sahabiden irsâl yaptığına dikkat çekilmiştir. Ebû Hâtim, onun doğrudan Ebû Saïd el-Hudrî'den rivayetlerinin mürsel olduğunu, zira arada Atâ b. Yesâr'ın bulunması gerektiğini kaydetmektedir. Nitekim bu isnadda Atâ b. Yesâr'ın mevcut olması yönüyle rivayet mürsel değil, müsned kategorisindedir.²⁹⁸

Hâris b. Hâris el-Eş'arî (I/32) rivayeti: Mamtûr (Ebû Sellâm) (ö. ?): Sika kabul edilen bir ravidir. Pek çok sahabiden mürsel rivayetlerde bulunduğu ve bundan ötürü Buhârî'nin kendisinden rivayette bulunmadığı belirtilmiştir. Bu rivayeti naklettiği Hâris b. Hâris (Ebû Mâlik) el-Eş'arî (ö. ?), onun irsâl yaptığı sahabiler arasında zikredilmemiştir.²⁹⁹

Hâris b. Hâris el-Eş'arî (I/32) ve Hz. Âişe (II/16) rivayetleri: Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749): Pek çok mürsel rivayetlerinin olduğu nakledilmektedir. Yahya b. Saïd el-Kattân, onun mürsellerinin “Şibhü'r-rîh misâli=Usûlüne uygun alınıp nakledilmeyen, zayıf hadis” olduğunu söylemiştir. Kendisine mürsel rivayetlerinin hangileri olduğu sorulması üzerine “beleşanî” diyerek naklettiği rivayetlerin yazılı bir hadis nüshasından olduğu bilgisini vermiştir.³⁰⁰

Abdullah b. Mes'ûd (I/37) rivayeti: Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702): İbn Ebû Hâtim onu *Merâsîl*'inde zikretmiştir. Ebû Zür'a, onun Hz. Ebûbekir'den naklettiği rivayetlerin mürsel olduğunu söylemektedir. Babası İbn Mes'ûd'dan semâi bulunup bulunmadığı üzerinde durulmuş, bulunmadığı görüşü tercih edilmiştir. İbn Hacer, bu durumda onun babasından naklettiği rivayetlerin müdelles kategorisine girdiğini belirtmektedir.³⁰¹ Ebû Ubeyde, bu rivayetin bazı

²⁹⁸ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 63; İbn Adiyy, *Kâmil*, III, 208; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 132; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 178; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 364; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 222; a.mlf., *Tehzîb*, III, 341.

²⁹⁹ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 431; a.mlf., *Merâsîl*, s. 215; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 484; Zehebî, *Kâşif*, II, 292; a.mlf., *Siyeru a'lâm*, IV, 355; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 286; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 315; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 545; a.mlf., *Tehzîb*, X, 262.

³⁰⁰ Bkz.: Ukaylî, *Duafâ*, IV, 423; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 504; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VII, 213; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 596.

³⁰¹ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *Merâsîl*, s. 256; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellesîn*, s. 48.

isnadlarında babası İbn Mes'ûd'dan,³⁰² iki tanesinde ise doğrudan Peygamberimiz-den mürsel olarak rivayet etmektedir.³⁰³

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: a) Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699): Hz. Ebûbekir'den yaptığı rivayetlerin mürsel olduğu, Hz. Ömer'den semânın da şüpheli olduğu belirtilmiştir. Bu rivayeti naklettiği Nevvâs b. Sem'ân'dan (ö. ?) irsâl yaptığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.³⁰⁴ b) Yahya b. Cabir et-Tâî (ö. 126/743): Onun pek çok sahabiden naklettiği rivayetlerin mürsel olduğu, ayrıca arada Abdurrahman b. Cübeyr'in olması gerektiği halde doğrudan Cübeyr b. Nüfeyr'den yaptığı nakillerin doğru olmadığı belirtilmiştir. Bu rivayette arada Abdurrahman b. Cübeyr mevcuttur.³⁰⁵

Sevban mevlâ Rasûlillâh (II/6) rivayeti: Abdü'l-A'lâ b. Adiy (ö. 104/722): Onu sahabeden sayanlar olmuşsa da İbn Hacer bunun yanlış olduğu görüşündedir. Ayrıca bazı sahabilerden mürsel rivayette bulunduğu belirtilmiştir. Bu sahabiler arasında Sevbân zikredilmemektedir.³⁰⁶

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Said b. Ebû Said el-Makburî (ö. 123/740): Hz. Âişe ve Hz. Ümmü Seleme'den yaptığı nakillerin mürsel olduğu belirtilmiştir.³⁰⁷

Ebû Hureyre (II/9) rivayeti: Muhammed b. Ziyad el-Cümahî (ö. 120/738): Zehebî onun bazı mürsel rivayetleri bulunduğunu, İbn Hacer ise onun Fadl b. Abbas'tan olan rivayetlerinin mürsel olduğunu belirtmektedirler.³⁰⁸

Ebû Hureyre (II/13) rivayeti: Hanzale b. Ali el-Eslemî (ö. ?): İbn Hacer, onun irsâl yaptığı bir rivayeti nakletmektedir.³⁰⁹

³⁰² Ahmed b. Hanbel, I, 391; Tirmizî, "Tefsîru Sûre", (5) 6; İbn Mâce, "Fiten", 20; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17; Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebîr, X, 145-146; Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, X, 93.

³⁰³ Tirmizî, "Tefsîru Sûre", (5) 6; İbn Mâce, "Fiten", 20.

³⁰⁴ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, Merâsîl, s. 26; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IV, 509; Alâî, Câmiu't-tahsîl, s. 153; Irâkî, Tuhfetü't-tahsîl, s. 47; İbn Hacer, Tehzîb, II, 56.

³⁰⁵ Bkz.: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 265; İbn Asâkir, Târîhu Dimâşk, LXIV, 100; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XXXI, 248; Zehebî, Kâşif, II, 363; Alâî, Câmiu't-tahsîl, s. 297; Irâkî, Tuhfetü't-tahsîl, s. 341; İbn Hacer, Takrîb, I, 588.

³⁰⁶ Bkz.: Ebû Dâvûd, Merâsîl, s. 246; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XVI, 363; ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed Ahmed; Târîhu'l-İslâm, I-LII, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987, VII, 142; Irâkî, Tuhfetü't-tahsîl, s. 191; İbn Hacer, Takrîb, I, 331; a.mlf., İsâbe, V, 179.

³⁰⁷ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, Merâsîl, s. 75; Alâî, Câmiu't-tahsîl, s. 184; İbn Hacer, Takrîb, I, 236.

³⁰⁸ Bkz.: İbn Hacer, Takrîb, I, 479; a.mlf., Tehzîb, IX, 149.

³⁰⁹ Bkz.: İbn Hacer, İsâbe, II, 216.

Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23) rivayeti: Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî (Ebû Zûr'a) (ö. 148/765): Sahabeden naklettiği rivayetlerinin mürsel olduğu belirtilmiştir. Sözgelimi Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a, onun arada Amr b. Abdullah el-Hadramî'yi zikretmeksizin doğrudan bir başkasından nakletmesinin söz konusu olamayacağına dikkat çekmişlerdir. Alâî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'den naklen onun, rivayette bulunduğu Abdullah b. ed-Deylemî ve Abdurrahman b. Hâlid ile karşılaşmadığını belirtmektedir. Ancak Irâkî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'de “karşılaşmadılar” ifadesinin bulunmadığını zikrederek bu bilgiye itiraz etmiştir ki gerçeğe uygun olan da budur.³¹⁰

6. Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi

Bilindiği üzere hadisler, isnad edilen kişiye göre farklı isimler almaktadırlar; bunlardan Peygamberimize isnad edilenler merfû, sahabeye isnad edilenler mevkûf, tâbiûna isnad edilenler ise maktû' olarak kabul edilmiştir.³¹¹

Rivayet hataları sebebiyle merfû bir hadisin mevkûf ya da maktû rivayet edilmesi, yahut bunun tersi olarak sahabeyle ait bir sözün Allah Rasûlü'ne isnad edilmesi söz konusu olabilmektedir. Özellikle mevkûf haberlerin merfû rivayet edilmesi, İlelû'l-hadisle ilgili eserlerde en çok zikredilen rivayet kusurlarındandır.³¹²

Aynı ravinin bir defasında hadisi merfû, diğer defasında da mevkûf olarak rivayet etmesi tartışmalara konu olmuştur. Bu hususu aynen başlığa taşıyan Hatîb el-Bağdâdî, bunun hadisi zayıf düşürecek bir çelişki oluşturmadığını ve merfû olanın esas alınmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir.³¹³

Hiz. İsa ile ilgili rivayetlerin 5 tanesinde bunun örneği görülmektedir:

Ebû Hureyre (I/10) rivayeti: Aynı zamanda müttetekun aleyh olan bu hadis,³¹⁴ tespit edebildiğimiz bütün tariklerinde “Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Cerîr b. Hâzim” ya da “Ebû Hureyre→Muhammed b. Sîrîn→Yezid b. Harun” şeklinde

³¹⁰ Bkz.: İbn Ebû Hâtîm, *Merâsîl*, s. 246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 480; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 298; Irâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, s. 345; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 595 a.mlf., *Tehzîb*, XI, 228.

³¹¹ Bkz.: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 45-47.

³¹² Bkz.: Doğanay, Süleyman; *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, EÜSBE, Doktora tezi, Kayseri, 2006, s. 115-123.

³¹³ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Kifâye*, s. 114; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 178.

³¹⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 307-308; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Birr”, 8; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 411; Hâkim, *Müstedrek*, II, 650.

merfû olarak rivayet edilmektedir. Ancak Ali b. Ömer ed-Dârakutnî (ö. 385/995), merfû ya da mevkûf oluşuyla ilgili ihtilâfa dikkat çekmekte, “Ebû Hureyre→ Muhammed b. Sîrîn→İmran b. Halid→Cerîr b. Hâzim” şeklinde merfû, “Muhammed b. Sîrîn→Yunus b. Ubeyd→Eyyub” şeklinde mevkûf tarikle geldiğini kaydetmektedir. Netice olarak Dârakutnî, İbn Avn’ın merfû rivayeti mevkûf olarak zikreden bir ravi olduğunu belirtmekte ve merfû tarikle gelmesini daha doğru bulmaktadır.³¹⁵ Ancak burada bir hata olduğu anlaşılmaktadır; zira bütün aramalarımıza rağmen Dârakutnî’nin sözünü ettiği ne merfû ne mevkûf tariki, ne de İbn Avn’a ait böyle bir rivayeti bulabilmiş değiliz.

Ebû Hureyre (I/19) rivayeti: Dârakutnî, hadisin merfû ya da mevkûf oluşuyla ilgili ihtilâfa dikkat çekmiş; *Müsned* sahibi Adenî b. Ebû Ömer (ö. 243/857) dışında merfû olarak nakleden olmadığını belirtmiştir. Dârakutnî’nin kendi kanaati ise, rivayetin Ebû Hureyre’den mevkûf olarak geldiği istikametindedir.³¹⁶

Abdullah b. Mes’ûd (II/2) rivayeti: İbn Ebû Şeybe, İbn Mâce, Ebû Ya’lâ ve Hâkim tarafından mevkûf olarak rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel rivayetinde ise ravi İbn Mes’ûd, doğrudan Allah Rasûlü’nün anlatımıyla naklederek merfû rivayet etmiştir.³¹⁷ Muhammed Avvâme, İbn Ebû Şeybe rivayetinin lafzen mevkûf, hükmen merfû olduğunu söylemektedir.³¹⁸

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Rivayetin bazı tariklerinde kıyamet alâmetleri arasında zikredilen Hz. İsa’nın nüzûlünün, Allah Rasûlü’nün ifadesi olarak mı geçtiği yoksa sahabi raviye ait mi olduğu konusunda tereddüt bulunmaktadır. Hadisi Âmir b. Vâsile’den Furat el-Kazzaz dışında sahih bir yolla merfû olarak nakleden olmadığını söyleyen ed-Dârakutnî (ö. 385/995), Abdülaziz b. Rufey’ ile Abdûlmelik b. Meysere³¹⁹ tariklerinin mevkûf olduklarına işaret etmektedir. Abdülaziz b. Rufey’in sika olduğunda ittifak bulunduğunu ve sika ravilerin ziyadelerinin makbul sayıldığını belirten Nevevî, onun ziyadesinin problem sayılma-

³¹⁵ Bkz.: Dârakutnî, *İlel*, X, 14.

³¹⁶ Bkz.: Dârakutnî, *İlel*, VIII, 322.

³¹⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 498-499; Ahmed b. Hanbel, I, 375; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IX, 196-197; Hâkim, *Müstedrek*, II, 416, IV, 534, 588.

³¹⁸ İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 232.

³¹⁹ Abdûlmelik b. Meysere’ye ait böyle bir rivayet tespit edemedim.

yacağını belirtmektedir.³²⁰ Temelde merfû olarak Furat el-Kazzaz’dan, mevkûf olarak da Abdülaziz b. Rufey’den iki ana dağılımla gelen rivayetin bazı metinlerinin devamında yer alan Şube’nin şu sözü de bunu göstermektedir: “Bu iki raviden biri nüzûl-i İsa’yı, diğeri ise insanları denize sürükleyecek bir kasırgayı saydı.”³²¹ Buna göre nüzûlün Allah Rasûlü’ne ait bir ifade olma ihtimali **en fazla yüzde ellidir**.

Ebû Hureyre rivayeti (II/9): Sadece Ahmed b. Hanbel tarafından bir merfû, iki mevkûf şekilde rivayet edilmektedir.³²² Ahmed Muhammed Şâkir merfû rivayetin ihtiyaten mevkûf sayılmasının daha uygun olacağını, zira seneddeki Şube’nin pek çok mevkûf rivayeti merfû olarak rivayet ettiğinin bilindiğini hatırlatmaktadır.³²³ Ancak rivayetin hem merfû hem de mevkûf olarak rivayet edilme sebebini Şube yerine ondan nakleden ravilerde aramak daha uygun görünmektedir. Zira Şube her iki tarikte de yer almakta; Şube’den nakleden Muhammed b. Cafer merfû, Yezid b. Harun ise mevkûf rivayet etmektedir. Diğer taraftan Şuayb Arnaût, sika ravinin ziyadesinin makbul olduğunu ve lafız itibariyle hepsi mevkûf bile olsa hadisin hükmen merfû olacağını hatırlatır.³²⁴ Ancak Keşmîrî (ö. 1352/1933), başka hadislerden Peygamberimizin Hz. İsa’nın nüzûlü zamanında hayatta olmayacağı açıkça anlaşıldığı gerekçesiyle, “Hz. İsa ile karşılaşmayı ümit ederim.” ifadesinin Peygamberimize ait olamayacağını, dolayısıyla hadisin merfû şekli olmayıp, hepsinin mevkûf olduğunu söylemektedir.³²⁵

³²⁰ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 27; Azîmâbâdî, *Avnû’l-ma’bûd*, XI, 292.

³²¹ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 7, VI, 10; **Müslim**, “Fiten”, 40; **Tirmizî**, “Fiten”, 21.

³²² **Ahmed b. Hanbel**, II, 298, 299.

³²³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), VIII, 89-90, 99.

³²⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XIII, 350-351, 358.

³²⁵ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 180-181.

II. METİN PROBLEMLERİ

Özellikle temel hadis kaynaklarının teşekkül ettiği ilk üç asır boyunca hadislerin yazılı ya da sözlü olarak rivayet edildiği bilinmektedir. Ancak yazılı rivayetin ne zamandan itibaren başladığı, ayrıca sonrasında yazılı ve sözlü rivayetin hangisinin ağırlık kazandığı vs. hususlar hep tartışmalara konu olmuştur. Genel olarak sözlü rivayetin yerini zamanla yazılı rivayete devrettiği görülmekte ise de, sadece yazı ile yetinilmemiş ve yazılan hadisler aynı zamanda ezberlenmiştir. Hatta sadece yazıp, yazdıklarını ezberlemeyen raviler muhaddisler tarafından kınanmıştır.³²⁶ Sözgelimi İmam Şâfiî ve Yahya b. Ebû Kesîr'in, hadis yazıp da yazdığını muâraza etmeyen kişiyi, tuvalete girip de temizlenmeyen birine benzettikleri,³²⁷ hadisi yazdığını ancak mukayese etmediğini öğrenen babasının Hişam b. Urve'ye "Öyleyse yazmış sayılmazsın"³²⁸ dediği nakledilmektedir.

Bu bağlamda hadis rivayetinde yazılı malzemenin hafızadan, hafızanın yazılı malzemedan, yazılı malzemenin yazılı malzemedan kontrolü faaliyetleri sıklıkla uygulanan bir metod olmuştur.³²⁹ Bu kontrolün yapılabilmesi için de incelenen bir hadisin imkan nispetinde bütün tariklerinin elde olması çok önemlidir.³³⁰ Nitekim Ahmed b. Hanbel de aksi takdirde hadisin anlaşılmayacağını belirtmiştir.³³¹ Yahya b. Maîn'in "Biz, bir hadisi otuz ayrı tarikle yazmasak onun ne anlama geldiğini tam olarak anlamazdık."³³² itirafı da bu gerçeğin bir başka ifadesidir.

Günümüz itibariyle ise artık sadece yazılı malzemedan söz edilebileceğine göre, bu çalışmada metinle ilgili şu ana kadar tespit edilmemiş yeni bir problemin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkabilmesi de ancak eldeki yazılı rivayetlerin farklı tariklerinin mukayesesine bağlıdır.

³²⁶ Bkz.: Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 185.

³²⁷ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 544; Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 237; İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 191.

³²⁸ Râmhürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 544.

³²⁹ Bu mukayeselerin gayesi ve örnekleri için bkz.: Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 186 vd.

³³⁰ Bkz.: Budak, Ali; "Bir Rivâyetin Tariklerini Karşılaştırmannın Hadisleri Anlamaya Katkısı", **DBAAD** [www.dinbilimleri.com], 2012, cilt: XII, sayı: 1, s. 167-191.

³³¹ Bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; **el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'**, I-II, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1403/1983, II, 212.

³³² Bkz.: İbn Maîn, **Târîh**, IV, 271; Hatîb Bağdâdî, **Câmi'**, II, 212.

Sözlü ya da yazılı bir metnin naklinde ifadenin aynen aktarılmasına “rivâyetün bi’l-lafz=lafız ile rivayet”, lafza sadık kalınmaksızın muhtevanın kaybolmadan nakledilmesine ise “rivâyetün bi’l-mâ’nâ=mânâ ile rivayet” denilmiştir.³³³ Bunlardan hangisiyle olursa olsun, tarikler arasındaki metne bağlı farklılıkları “**lafızla ilgili ihtilâflar**”, hadisin muhtevaya bağlı olarak hadis/hadislerle ya da Kur’ân, icmâ, akıl, tarihî gerçekler gibi dış unsurlarla arasında ortaya çıkan/ çıktığı ileri sürülen ihtilâfları ise “**mânâ ile ilgili ihtilâflar**” kategorisinde incelemek mümkündür.

A. Lafızla İlgili İhtilâflar

İster sözlü ister yazılı, ya da ister lafızla ister mânâ ile rivayet edilmiş olsun hadis rivayetleri artık eldeki kaynaklarda yazılı halde bulunmaktadır. Pek çok sebebe bağlı olarak hadislerin farklı tariklerinde lafız farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bunlar nadiren hadisenin ya da muhatabın değişmesinden ötürü Allah Rasûlü’nden kaynaklanabileceği gibi; mânâ ile rivayet, ihtisârü’l-hadîs, taktîu’l-hadîs, telfîku’l-hadîs, kalb, ziyade, hadisin bir kısmına muttali olma, hafıza gücünün değişkenliği, ayrıca tashîf ve tahrîf, lahn, idrâc, hafıza bozukluğu gibi sebeplerle hata yapmasından ötürü ravi kaynaklı da olabilmektedir.³³⁴

Lafızla ilgili ihtilâflar, öncelikle hadisin farklı tariklerinin karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkmakta yahut da farklı sahabilerden gelen diğer rivayetlerle mukayesesı neticesi anlaşılmaktadır.

Hız. İsa ile ilgili rivayetlerde lafızla ilgili ihtilâf örneklerini şu şekilde ele almak mümkündür:

1. İdrâc / Ziyade

Hadisin senedine veya metnine ravilerden birisi tarafından aslında bulunmayan bir ilavenin yapılmasına “**idrâc**”, bu tür hadislerle de “**müdreç hadis**” denilmiştir.³³⁵

³³³ Bkz.: Atan, Abdullah Hikmet; **Mânâ İle Hadis Rivayeti**, MÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 1999, s. 18.

³³⁴ Bkz.: Atan, **Mânâ İle Hadis Rivayeti**, s. 47 vd.

³³⁵ Bkz.: Hâkim, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, s. 39; İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 95; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 299; Paksoy, Abdülkadir; “**Hadis Metodolojisiinde İdrâc ve Müdreç Hadisler - I**”, **DBAAD** [www.dinbilimleri.com], 2005, cilt: V, sayı: 2, s. 105; Efendioğlu, Mehmet; “**Müdreç**”, **DİA**, XXXI, 474.

Hadis alimleri idrâcın temelde senedde de metinde de olabileceğini belirtmişler, her ikisinin de farklı türlerine dair örnekler vermişlerdir.³³⁶ Bir hadiste idrâc bulunduğu şu şekillerde anlaşılmaktadır: a) Başka bir rivayetteki açıklamayla, b) Bizzat ravinin açıklamasıyla, c) Durumu farkedenden bir muhaddisin açıklamasıyla, d) Müdrec kısmın Allah Rasûlü’ne aidiyetinin muhal olmasıyla.³³⁷

Hadisin sened veya metnine aslından olmayan sözleri idrac etmenin hükmü şu üç esasta özetlenmiştir:

- “1. İdrâc, hadisde bulunan bir kelime veya ibareyi açıklamak veya başka bir açıklama yapmak maksadıyla yapılırsa caizdir. Ne var ki idrâc yapanın bunu açıklaması gerekir.
2. Kasıtsız olarak yanılma sonucu idrâc yapması ravi için kusur teşkil etmez. Fakat yanılması sık sık olur ve hadise başka sözler karıştırması fazlalaşırsa ravinin zabtını zedeler.
3. Kasden, bilerek ve isteyerek idrâc yapılırsa bu haramdır. Kasıtlı olarak idrâc yapan ravi, adalet vasfını kaybeder.”³³⁸

İdrâcın yanında hadisin farklı tarikleri arasındaki geçerli olan ilaveyi konu edinen “ziyade” hususuna gelince; sika bir ravinin, aynı şeyhten rivayet eden diğer sika ravilerden farklı olarak rivayetinde çeşitli sebeplerle bir ilavede bulunmasına “**ziyadetü’s-sikât**” ya da kısaca “**ziyade**” denilmiştir.³³⁹

Ziyade ile idrâc konusu birbirine yakın gibi görünse de ikisini birbirinden ayıran bazı noktalar vardır: İdrâc yapan ravinin sika olması gerekmez; ziyade ise sadece güvenilir bir ravinin yaptığı fazlalıktır. İdrâc yapan ravi yaptığı ilavenin hadisten olmadığı farkındadır (kasden yaparsa adaleti sâkıt olur), sonraki raviler hadisten zanneder; ziyade yapan ravi ise bizzat kendisi onun hadisin aslından olduğu zannındadır ve ilave olduğunu dahi bilmez. Müdrec hadiste, Rasûlullah’ın hadisine sözün aslında bulunmayan bir ilavenin yapılmış olması söz konusudur; ziyadede ise, çeşitli nedenlere bağlı olarak hadisin diğer varyantlarında bulunmayan bir fazlalık mevcuttur. Müdrecde, başkasına ait sözün hadise derc edilmiş olması esas olup;

³³⁶ Bkz.: Suyûtî, **Tedrib**, II, 270; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 299; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 253 vd.; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 254.

³³⁷ Bkz.: Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 304-305; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 257-258; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 145.

³³⁸ Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 146-147. Ayrıca bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 72; Paksoy, “İdrâc ve Müdrec Hadisler - I”, s. 120-122.

³³⁹ Bkz.: Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 476; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 432; Karacabey, Salih; “Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi”, **UÜİFD**, 2003, cilt: XII, sayı: 1, s. 105-134.

ziyadede böyle bir sınırlandırma yoktur. Bir anlamda ziyade idrâcdan daha geneldir. İdrâc, isterse tek tarikla gelsin bir rivayetin tüm tariklerinde söz konusu iken; ziyade, tariklerden sadece birinde olan farklılıktır.³⁴⁰

İşte sika bir ravinin başka sika ravilerin rivayet etmedikleri tek lafız ziyadesi gibi bir ziyadesi,³⁴¹ hadisçilere ve fıkıhçıların çoğunluğuna göre –şer’î bir hüküm içersin ya da içermesin³⁴²– makbuldür.³⁴³ Ancak hemen belirtelim ki İbn Hacer’in de dikkat çektiği gibi, sikanın ziyadesinin mutlak olarak kabulü doğru olmaz; zira tek kalan sikanın ziyadesinin kabulü için rivayetin şâz olmaması şarttır.³⁴⁴

Bütün bu hususlardan ötürü hadisin değişik tariklerindeki metin farklılıklarına “sikanın ziyadesi” hükmü verirken acele edilmeyip, hem ravilerin durumu hem de eldeki metinle kısmen benzerlik arzeden başka rivayetler olup olmadığı dikkatlice araştırılması, söz konusu farklılığın ihtisar, taktî, ziyade ya da idrâc türlerinden hangisi olduğunu daha sağlıklı ortaya koyma adına daha temkinli bir yaklaşım olacaktır. İncelediğimiz rivayetler arasında aşağıda sunulan örneklerde ziyade bulunduğu dair hadise yer veren musannife ya da başta İbn Hacer olmak üzere bazı hadis şarihlerine ait bir açıklama mevcutsa onu mutlaka belirtmeye çalıştık. Hakkında bu türden bir açıklama bulunamamakla birlikte, her bir hadis için yaptığımız metin mukayeseleri sırasında ortaya çıkan ilave yahut noksanlıkları da tespit çalışması çerçevesinde kaydettik.

Şimdi Hz. İsa ile ilgili rivayetlerin 33 tanesinde mevcut bulunan idrâc / ziyade örneklerine geçebiliriz:

³⁴⁰ Bu farkların bir kısmı için bkz.: Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 432; Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 66.

³⁴¹ İbnü’s-Salâh’ın da belirttiği üzere sika ravinin teferrüdü üç şekilde olur –ki burada kastedilen ziyade 3. maddedeki ziyadedir–: **1.** Ravinin diğer sika ravilere muhalif ve münâfi düşmesi ki, bu durumdaki ravinin rivayeti şâz olduğu için kabul olunmaz. **2.** Sika ravi tek başına naklettiği bir rivayetinde başkalarının rivayetine muhalefeti söz konusu değilse onun rivayeti müstakil bir hadis gibidir ve makbuldür. **3.** Sika ravinin, başka sika ravilerin rivayet etmedikleri tek lafız ziyadesi gibi bir ziyade ile rivayette teferrüdüdür. Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 85; İbn Hacer, **Nüket**, II, 687; Koçyiğit, **Hadis İstilahları**, s. 476-477.

³⁴² Şer’î bir hüküm içermiyorsa kabulüne gerek olmadığını ileri sürenler için bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 425; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 433.

³⁴³ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 424; Koçyiğit, **Hadis İstilahları**, s. 477; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 433.

³⁴⁴ Bkz.: İbn Hacer, **Nüket**, II, 612-613. Sikanın ziyadesinin kabulü için ileri sürülen genel ve özel şartlar için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 81 vd.; Karacabey, “**Hadiste Ziyâde**”, s. 123 vd.

Ubade b. Sâmî (I/2) rivayeti: Abdurrahman b. Yezid tarikiyle³⁴⁵ gelen metinlerde olmadığı halde, sadece Evzâî tarikiyle³⁴⁶ gelen metinde rivayetin sonunda “ مِنْ ” ilavesi yer almaktadır ki ondaki bu ziyadeyi Ahmed b. Hanbel “بِمِثْلِهِ إِلَّا أَنَّهُ قَالَ أَدْخَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الْجَنَّةَ مِنْ أَبْوَابِهَا الثَّمَانِيَةِ مِنْ أَيَّهَا شَاءَ دَخَلَ”, Buhârî ise “وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ أَيَّهَا شَاءَ”, Abdurrahman b. Yezid tarikiyle gelen metni veren Müslim³⁴⁷ ise, Evzâî (Abdurrahman b. Amr) tarikindeki farkı “ غَيْرَ أَنَّهُ قَالَ ” sözüyle ifade etmişlerdir. Nitekim İbn Hacer, bunu Müslim’in ziyadesi olarak kaydetmektedir.³⁴⁸ Yine Hz. İsa hakkındaki “وَأَنَّ عِيسَى عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ وَكَلِمَتُهُ...” tanımlamasındaki “وَأَبْنُ أُمَّتِهِ”³⁴⁹ tabiri geçmektedir ki İbn Hacer bu durumu ziyade olarak tanımlamıştır.³⁵⁰

Ebû Musa el-Eş’arî (I/3) rivayeti: Beyhakî (ö. 458/1065),³⁵¹ sahabi ravi Ebû Musa’nın rivayete “أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَنْطَلِقَ إِلَى أَرْضِ النَّجَاشِيِّ” sözüyle başlamasının doğru olamayacağını ileri sürmektedir. Şöyle ki; bu ifadeden Ebû Musa’nın o esnada Mekke’de olduğu anlamı çıkmaktadır. Halbuki kaynaklarda belirtildiğine göre o, Yemen’den hareket eden kafilededir ve Cafer b. Ebû Talip kafilesıyla Necaşi’nin ülkesinde bir araya gelmişlerdir.³⁵² İbn Kesîr (ö. 774/1372), bu kısmın bazı ravilerin idrâcı olabileceğine dikkat çekmiştir.³⁵³

³⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, V, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Müslim, “İmân”, 46; Bezzâr, Müsned, VII, 131; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 278, 331; İbn Hibbân, Sahîh, I, 437.

³⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, V, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 47; Müslim, “İmân”, 46; Bezzâr, Müsned, VII, 131; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 278, 331.

³⁴⁷ Müslim, “İmân”, 46.

³⁴⁸ İbn Hacer, Fethu’l-bârî, VI, 547.

³⁴⁹ Müslim, “İmân”, 46; Nesâî, es-Sünenü’l-kübrâ, VI, 277.

³⁵⁰ İbn Hacer, Fethu’l-bârî, VI, 547.

³⁵¹ Beyhakî, Delâil, II, 300.

³⁵² Buhârî, “Mevâkîtü’s-salât” 22, “Farzu’l-humus”, 15, “Meğâzî” 38; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe” 168.

³⁵³ İbn Kesîr, Bidâye, III, 69.

Abdullah b. Abbas (I/5) rivayeti: Dârimî³⁵⁴ metnindeki “تَحْتَهُ آدَمُ فَمَنْ دُونَهُ” kaydı Tirmizî³⁵⁵ metninde hiç yoktur.

Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayeti: Saîd b. Ebû Arûbe (Mihrân) tarikiyle gelen metni veren Müslim, Hişam b. Ebû Abdullah tarikindeki ziyadeye “فَذَكَرَ نَحْوَهُ وَزَادَ فِيهِ” فَأَتَيْتُ بِطُسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مُمْتَلِئٍ حِكْمَةً وَإِيمَانًا فَشَقُّ مِنَ النَّحْرِ إِلَى مِرَاقِ الْبُطْنِ فَعَسَلَ بِمَاءٍ زَمَزَمٍ ثُمَّ” sözleriyle işarette bulunmuştur.³⁵⁶

Ebû Hureyre (I/9) rivayeti: Abdurrahman b. Yakub tarikinin Müslim metni, diğer tariklerde olmayan “كُلُّ إِنْسَانٍ تَلِدُهُ أُمُّهُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَأَبَوَاهُ بَعْدَ يَهْرَدَانِهِ وَيُنْصَرَانِهِ” ifadesiyle başlamaktadır. Bebeğin ağladığını ifade eden kısım Said b. Müseyyeb tarikinde³⁵⁸ “فَيَسْتَهْلُ صَارِخًا مِنْ مَسِّ الشَّيْطَانِ” ifadesiyle, Abdurrahman b. Yakub tarikinin³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel metninde ise dolaylı bir anlatımla yer almaktadır. Yine diğer tariklerde annesi Hz. Meryem’le birlikte zikredilen Hz. İsa, A’rec tarikinde³⁶⁰ yalnız zikredilmiştir. Rivayetin sonunda Ebû Hureyre’nin Âl-i İmrân, 3; 36. âyet ile bağlantı kuran yorumu ise sadece Said b. Müseyyeb tarikiyle³⁶¹ gelen metinde (İbn Ebû Şeybe hariç) yer almaktadır.

Ebû Hureyre (I/10) rivayeti: Ahmed b. Hanbel metnindeki “فَأَبْتَنَى صَوْمَعَةً وَتَعَبَّدَ” ifadesi diğerlerinde yoktur. Buna mukabil Buhârî-Müslim metinlerinde yer

³⁵⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 8.

³⁵⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 1.

³⁵⁶ Müslim, “İmân”, 264.

³⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, “Kader”, 25.

³⁵⁸ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VI, 288; Ahmed b. Hanbel, II, 233, 274; Buhârî, “Enbiyâ”, 44, “Tefsîru Sûre”, (3) 2; Müslim, “Fedâil”, 146; Bezzâr, Müsned, XIV, 178.

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 368; Müslim, “Kader”, 25.

³⁶⁰ Humeydî, Müsned, II, 450; Ahmed b. Hanbel, II, 523; Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 11.

³⁶¹ Ahmed b. Hanbel, II, 233, 274; Buhârî, “Enbiyâ”, 44, “Tefsîru Sûre”, (3) 2; Müslim, “Fedâil”, 146.

³⁶² Ahmed b. Hanbel, II, 307.

كَانَ يُصَلِّي جَاءَتْهُ أُمُّهُ فَدَعَتْهُ فَقَالَ أَجِيبْهَا أَوْ أَصَلِّي فَقَالَتْ اللَّهُمَّ لَا تُمِتْهُ حَتَّى تُرِيَهُ وَجْوهَ “ alan kısmı, Ahmed b. Hanbel metninde mevcut değildir. Ancak annesinin Cüreyc’e beddua etme sebebini ortaya koyan bu kısım, Ahmed b. Hanbel’in rivayetin devamında verdiği ikinci tarikte yakın ifadelerle geçmektedir.³⁶⁴ Müslim metninde farklı olarak Cüreyc namazdayken annesinin onu çağırması üç günde üç defa tekrarlanmış, ondan sonra beddua gelmiştir.³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel metnindeki “ قَالَ فَذَكَرَ بَنُو “ ve “إِسْرَائِيلَ يَوْمًا عِبَادَةَ جُرَيْجٍ فَقَالَتْ بَغْيٍ مِنْهُمْ لَيْنُ شَيْئَمٍ لِأَصْبِيْنَهُ فَقَالُوا قَدْ شِئْنَا قَالَ فَاتَتْهُ مَا “³⁶⁶ kısımları diğerinde yoktur. Üçüncü çocuğun anlaşılmasız tavrının sebebini annesinin ona sorması, Ahmed b. Hanbel ve Müslim metinlerinde uzunca yer alırken Buhârî’de sadece “لِمَ ذَاكَ”³⁶⁷ şeklinde geçmektedir. Masum cariye, iftiraya her maruz kalışında “حَسْبِيَ اللَّهُ...” demesi de Buhârî metninde mevcut değildir.

Ebû Hureyre (I/13) rivayeti: Metinlerin bir kısmında “دِيمَاسٍ” kelimesine,

“يَغْنِي حَمَامًا”³⁶⁸ şeklinde açıklama girildiği görülmektedir ki İbn Hacer bu izahın Abdurrezzak’a ait olup, Hişam rivayetinde yer almadığını söylemiştir.³⁶⁹ Ancak karşılaştırdığımız tariklerdeki durum şudur: Bu açıklama, Buhârî’de yer alan Hişam tariklerinin birinde mevcut,³⁷⁰ diğerinde değildir.³⁷¹ Buna karşılık Müslim, Tirmizî

³⁶³ Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Birr”, 8.

³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 308.

³⁶⁵ Müslim, “Birr”, 8.

³⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 308.

³⁶⁷ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 282; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Îmân”, 272; Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (17) 1; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 247.

³⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 484; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 392; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VIII, 446.

³⁷⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 48.

³⁷¹ Buhârî, “Enbiyâ”, 24.

ve İbn Hibbân'ın Abdurrezzak tariklerinde³⁷² izah mevcutken Abdurrezzak'ın kendi *Musannef*'inde³⁷³ mevcut değildir.

Abdullah b. Ömer (I/15) rivayeti: Nâfi' tarikleri³⁷⁴ kendi arasında, Sâlim tarikleri³⁷⁵ de kendi arasında daha uyumlu metinlere sahiptir. Tariklerin hemen hepsinde rivayet, Peygamberimizin rüyasını anlatmasıyla başlamaktadır. Farklı olarak sadece Nâfi'den Musa b. Ukbe (ö. 141/758) kanalıyla gelen tarikte³⁷⁶ önce Deccâl'e ait bir bahis yer almıştır. Yine sadece İbrahim b. Sa'd (ö. 185/801) kanalıyla gelen tarik ise³⁷⁷ "Peygamberimizin Hz. İsa için kırmızı tabirini asla kullanmadığına" dair İbn Ömer'in yeminiyle başlamıştır ki İbn Hacer, bu ziyadeye dikkat çekmiştir.³⁷⁸ İmam Mâlik'in, "أَرَانِي اللَّيْلَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ"³⁷⁹ ifadesiyle başlayan rüya metni diğerlerinde³⁸², "بَيْنَا أَنَا نَائِمٌ رَأَيْتُنِي أَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ"³⁸¹, "أَرَانِي فِي الْمَنَامِ عِنْدَ الْكَعْبَةِ"³⁸⁰, "رَأَيْتُ عِنْدَ الْكَعْبَةِ"³⁸², "وَأَرَانِي اللَّيْلَةَ عِنْدَ الْكَعْبَةِ فِي الْمَنَامِ"³⁸⁴ gibi yakın tabirlerle geçmektedir ki İbn Hacer, "رَأَيْتُنِي" kaydının Zührî tarikindeki bir ziyade olduğunu zikretmektedir.³⁸⁵ Hz. İsa'nın beden özellikleri Sâlim tarikinde³⁸⁶ sadece

³⁷² **Müslim**, "İmân", 272; **Tirmizî**, "Tefsîru Sûre", (17) 1; İbn Hibbân, **Sahîh**, I, 247.

³⁷³ Abdurrezzak, **Musannef**, V, 329.

³⁷⁴ Bkz.: **Muvatta'**, "Sıfatü'n-Nebî", 2; **Ahmed b. Hanbel**, II, 126; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Libâs", 68, "Ta'bîr", 11; **Müslim**, "İmân", 273, 274.

³⁷⁵ Bkz.: **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26; **Müslim**, "İmân", 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 346.

³⁷⁶ **Buhârî**, "Enbiyâ", 48.

³⁷⁷ **Ahmed b. Hanbel**, II, 144; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48. Aynî, Abdullah b. Ömer'in ferd hadislerinden olduğunu söyler. Bkz.: Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVI, 34.

³⁷⁸ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, XIII, 96.

³⁷⁹ Nâfi tarihiyle: **Muvatta'**, "Sıfatü'n-Nebî", 2. Deccâl'le ilgili girişin ardından olmakla beraber, Buhârî metninde de rüya bu ifadelerle başlamaktadır. Bkz.: **Buhârî**, "Enbiyâ", 48.

³⁸⁰ Nâfi tarihiyle: **Müslim**, "İmân", 274. Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 154.

³⁸¹ Nâfi tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 126.

³⁸² Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 122, 144; **Buhârî**, "Ta'bîr", 33.

³⁸³ Sâlim tarihiyle: **Ahmed b. Hanbel**, II, 83.

³⁸⁴ Nâfi tarihiyle: **Buhârî**, "Enbiyâ", 48.

³⁸⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, XIII, 96.

³⁸⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26; **Müslim**, "İmân", 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 346.

رَجُلًا آدَمَ كَأَحْسَنِ مَا “³⁸⁷ Nâfi’ tarikinde ifade edilirken, “رَجُلًا آدَمَ سَبَطَ الرَّأْسَ” ve “أَنْتَ رَأَى مِنْ أَدَمَ الرِّجَالِ لَهُ لِمَّةٌ كَأَحْسَنِ مَا أَنْتَ رَأَى مِنْ اللَّيْمِ قَدْ رَجَّلَهَا فَهِيَ تَقْطُرُ مَاءً” benzeri şekilde daha teferruatlıdır. Rivayetin bundan sonrasında Deccâl’le ilgili kısım vardır. İbn Hacer, Deccâl’i niteleyen “جَعِدَ قَطَطٍ أَغْوَرِ” kaydının İmam Mâlik’e, “قَالَ “وَأَبْنُ قَطَنِ رَجُلٌ مِنْ بَنِي الْمُصْطَلِقِ مِنْ خُرَاعَةَ” ifadesinin ise Şuayb b. Ebû Hamza’ya, “الرُّهْرِيُّ رَجُلٌ مِنْ خُرَاعَةَ هَلَكَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ” kaydının Ahmed b. Muhammed’e ait ziyadeler olduğunu belirtmiştir. Ancak “أَغْوَرِ الْعَيْنِ الْيَمْنَى” kaydının Şuayb b. Ebû Hamza’ya ait bir ziyade olduğunu söylemişse de bu ifadenin onun dışındaki ravilerden gelen tariklerde de mevcut olduğu görülmektedir.³⁸⁸

H.z. Ali (I/18) rivayeti: Muhammed b. Kesîr tarikiyle gelen Bezzâr tariki,³⁸⁹ Ebû Gaylân tarikiyle³⁹⁰ paraleldir, ancak devamındaki H.z. Ali’nin “يَهْلِكُ فِي رَجُلَانِ” sözü onda yoktur. “مُحِبُّ مُفْرِطٍ يُقَرِّطُنِي بِمَا لَيْسَ فِيَّ وَمُبْغِضٌ يَحْمِلُهُ شَتَائِي عَلَى أَنْ يَبْهَتَنِي” Ebû Hafs tariki³⁹¹ H.z. Ali’nin açıklamasına “ثُمَّ قَالَ” ifadesinden sonra devam ederken, Ebû Gaylân tarikinde³⁹² geçiş doğrudan olmuş, “يَهْلِكُ فِي رَجُلَانِ” ifadesi ise “أَلَا إِنَّهُ يَهْلِكُ فِي اثْنَانِ” şeklinde yer almıştır. Ayrıca “مُفْرِطٌ” kaydı da ikincisinde yoktur. Bazı metinlerde³⁹³ “أَنْ يَبْهَتَنِي” kaydından itibaren “أَلَا إِنِّي لَسْتُ بِنَبِيٍّ وَلَا يُوحَى إِلَيَّ وَلَكِنِّي أَعْمَلُ بِكِتَابِ اللَّهِ وَسُنَّةِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا اسْتَطَعْتُ فَمَا أَمَرْتُكُمْ مِنْ طَاعَةِ اللَّهِ

³⁸⁷ **Muvatta’**, “Sifatü’n-Nebi”, 2; **Ahmed b. Hanbel**, II, 126; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Libâs”, 68, “Ta’bîr”, 11; **Müslim**, “İmân”, 273, 274.

³⁸⁸ İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, XIII, 96 vd.

³⁸⁹ Bezzâr, **Müsned**, III, 12.

³⁹⁰ **Ahmed b. Hanbel**, I, 160.

³⁹¹ **Ahmed b. Hanbel**, I, 160.

³⁹² **Ahmed b. Hanbel**, I, 160.

³⁹³ **Ahmed b. Hanbel**, I, 160; Hâkim, **Müstedrek**, III, 132.

”فَحَقُّ عَلَيْكُمْ طَاعَتِي فِيَمَا أَحْبَبْتُمْ وَكَرِهْتُمْ” şeklinde Hz. Ali’nin sözü devam etmektedir.

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Ahmed b. Hanbel metnindeki ravi Affân b. Müslim’e ait “ فَلَمَّا صَلُّوا خَطَبَهُمْ فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ طُفَيْلًا رَأَى رُؤْيَا فَأَخْبَرَ بِهَا مَنْ ” şeklinde³⁹⁴ rivayeti Ma’mer b. Râşid metninde sadece “قَد كُنْتُ أَسْمَعُهَا مِنْكُمْ فَتَوَذَّيْنِي” ifadesiyle yer almaktadır.³⁹⁵ Buna mukabil Ma’mer b. Râşid metni, diğerinde olmayan “وَلَكِنْ ” ifadesiyle bitmektedir.³⁹⁶

Ebû Musa el-Eş’arî (I/24) rivayeti: Metinlerin bazılarında³⁹⁷ rivayetin öncesi vardır; Horasanlı bir kişi Şa’bî’ye gelip, kendi beldelerinde ‘cariyesini azad edip onunla evlenme’nin hoş karşılanmadığını söyler, bunun üzerine Şa’bî bu rivayeti nakleder. Nevevî, İbn Hacer ve Aynî, bu ziyadenin Hüseyim b. Beşir tarikinde yer aldığına dikkat çekmişlerdir.³⁹⁸

Ebû Zerr (I/33) rivayeti: Bu rivayetin Hz. İsa ile ilgili bahsin geçmediği şekli yani sadece “مَا أَظَلَّتِ الْخَضِرَاءُ وَلَا أَقَلَّتِ الْعَبْرَاءُ مِنْ ذِي لَهَجَةٍ أَصْدَقَ وَلَا أَوْفَى مِنْ أَبِي ذَرٍّ” kısmı, Ebu’d-Derdâ (ö. 32/652),³⁹⁹ Hz. Ali (ö. 40/660),⁴⁰⁰ Ebû Hureyre (ö. 57/676)⁴⁰¹

³⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, V, 72.

³⁹⁵ Ma’mer b. Râşid, *Câmi*’, XI, 28.

³⁹⁶ Ma’mer b. Râşid, *Câmi*’, XI, 28.

³⁹⁷ Humeydî, *Müsned*, II, 339; Said b. Mansûr, *Sünen*, I, 263; *Dârimî*, “Nikâh”, 46; *Müslim*, “İmân”, 241; *Tirmizî*, “Nikâh”, 25.

³⁹⁸ Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 187; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IX, 127; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, II, 122, XVI, 38.

³⁹⁹ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 387, VII, 124; Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 100; Ahmed b. Hanbel, V, 197, VI, 442; Hâkim, *Müstedrek*, III, 385, 387

⁴⁰⁰ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 526.

⁴⁰¹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 388; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, II, 149; İbn Abdülberr, *İstîâb*, I, 255; İbn Sa’d, *Tabakât*, IV, 228; İbn Hacer, *Metâlibü’l-âliye* XVI, 492 (Ahmed b. Menî’den naklen).

ve Abdullah b. Amr (ö. 63/682)⁴⁰² gibi sahabiler tarafından da nakledilmiştir. Şu farkla ki; sadece Ebû Hureyre rivayetinin devamında Hz. İsa ile ilgili “من سره أن ينظر” ilavesi mevcuttur. *Ebû Zerr (I/33)* rivayetinin Tirmizî metnindeki⁴⁰³ “كَالْحَاسِدِ يَا رَسُولَ اللَّهِ” ve “عَلَيْهِ السَّلَامُ”, “وَلَا أَوْفَى” kayıtları Bezzâr metninde yoktur. Yine Tirmizî metninin sonundaki Ebû Zerr’e ait sözün yer aldığı “وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ هَذَا الْحَدِيثَ فَقَالَ أَبُو ذَرٍّ يَمْشِي فِي الْأَرْضِ بِرُهْدِ عِيسَى” ziyadesi de Bezzâr metninde yer almamaktadır.

Ebû Hureyre (I/34) rivayeti: Farklı olarak sadece Ahmed b. Hanbel metninin birinde,⁴⁰⁴ hırsızlıkla itham edilen şahsa hitaben Hz. İsa “يَا فَلَانُ” hitabıyla söze başlamaktadır. Yine o şahsın diğer bütün metinlerdeki “كَأَنَّكَ وَالَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ”⁴⁰⁵ şeklinde geçen sözü, farklı olarak Ahmed b. Hanbel metninde “لَا وَاللَّهِ مَا سَرَقْتُ” kaydıyla gelmiştir.

Abdullah b. Mes’ûd (I/37) rivayeti: Hadisin dört farklı isnadını veren Ebû Dâvûd, Halef b. Hişam tarikiindeki ziyadeyi “بِنَحْوِهِ زَادَ أَوْ لِيُضْرِبَنَّ اللَّهُ بِقُلُوبٍ بَعْضُكُمْ عَلَى” diyerek belirtmiştir.⁴⁰⁶

Nevvâs b. Sem’ân (II/1) rivayeti: Ahmed b. Hanbel metninde Deccâl’e yönelik sadece “كَأَنِّي”⁴⁰⁷ şeklindeki tanımlamaya, diğerlerinde “إِنَّهُ شَابٌّ جَعْدٌ قَطَطٌ عَيْنُهُ طَافِيَةٌ”

⁴⁰² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, II, 163, 175, 223; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 35; Bezzâr, Müsned, VI, 450; Hâkim, Müstedrek, III, 385.

⁴⁰³ Tirmizî, “Menâkıb”, 35.

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 383.

⁴⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 314; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Fedâil”, 149; İbn Mâce, “Keffârât”, 4; Nesâî, “Âdâbü’l-kudât”, 37; a.mlf., es-Sünenü’l-kübrâ, III, 488; İbn Hibbân, Sahîh, X, 179; Beyhakî, es-Sünenü’l-kübrâ, X, 157.

⁴⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17.

⁴⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

”أَشْبَهُهُ بِعَبْدِ الْغَزَى بْنِ قَطَنِ فَمَنْ أَدْرَكَهُ مِنْكُمْ فَلْيَقْرَأْ عَلَيْهِ فَوَاتِحَ سُورَةِ الْكَهْفِ“ cümlesiyle devam edilmiştir. Hz. İsa’nın iniş anı tasvir edilirken Ahmed b. Hanbel’deki “وَاضِعًا” yerine diğer kaynaklarda “وَاضِعًا كَفَيْهِ عَلَى أَجْنَحَةِ مَلَكَتَيْنِ”⁴⁰⁸ ifadesinden sonra “إِذَا طَاطَأَ رَأْسَهُ قَطَرَ وَإِذَا رَفَعَهُ تَحَدَّرَ مِنْهُ جُمَانٌ كَاللُّؤْلُؤِ فَلَا يَحِلُّ لِكَافِرٍ يَجِدُ” ifadesiyle, teferruatlı bir anlatım söz konusudur. Deccâl’in öldürüleceği yeri ifade sadedinde Ahmed b. Hanbel metninde olarak “بِبَابِ لُدٍّ”⁴⁰⁹ ifadesi kullanılırken diğerlerinde özet olarak “فَيَلْبِثُ كَذَلِكَ مَا شَاءَ” denmiştir. Tirmizî’de Deccâl’in yeryüzünde kalışını ifade eden “فَيَلْبِثُ كَذَلِكَ مَا شَاءَ” kısmı, diğerlerinde yoktur. Yine Ahmed b. Hanbel’de yer almayıp diğer kaynaklarda yer alan ilaveler söz konusudur. Meselâ Müslim’de Deccâl’in öldürülmesinin ardından yer alan “ثُمَّ يَأْتِي عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْمٌ قَدْ عَصَمَهُمُ اللَّهُ مِنْهُ فَيَمْسَحُ عَنْ”⁴¹¹ ilavesi ile Ye’cüc ve Me’cüc’ün gelişini ifade eden “فَيَمْرُ أَوَائِلُهُمْ عَلَى بُحَيْرَةِ طَبْرِيَّةَ فَيَشْرَبُونَ مَا فِيهَا وَيَمْرُ آخِرُهُمْ فَيَقُولُونَ لَقَدْ كَانَ بِهَذِهِ مَرَّةً”⁴¹² kısmı, Ahmed b. Hanbel’de mevcut değildir. Tirmizî buna da ilaveten “ثُمَّ يَسِيرُونَ حَتَّى يَنْتَهُوا إِلَى جَبَلٍ بَيْتٍ مَقْدِسٍ فَيَقُولُونَ لَقَدْ قَتَلْنَا مَنْ فِي الْأَرْضِ فَهَلُمَّ فَلْنَقْتُلْ مَنْ فِي السَّمَاءِ فَيَزُمُونَ بِشُؤْبِهِمْ إِلَى السَّمَاءِ فَيَرُدُّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ نُشَابَهُمْ مُحْمَرًا دَمًا”⁴¹³ şeklinde Ye’cüc ve

⁴⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁴¹⁰ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁴¹¹ Müslim, “Fiten”, 110.

⁴¹² Müslim, “Fiten”, 110.

⁴¹³ Tirmizî, “Fiten”, 59.

Me’cüc’le ilgili bir ayrıntıya yer verir. Nitekim Velîd b. Müslim tarikiyle gelen metni kullanan Müslim de, Abdullah b. Abdurrahman’a ait metindeki “ثُمَّ يَسِيرُونَ حَتَّى يَنْتَهُوا” إِلَى جَبَلِ الْخَمْرِ وَهُوَ جَبَلُ بَيْتِ الْمَقْدِسِ فَيَقُولُونَ لَقَدْ قَتَلْنَا مَنْ فِي الْأَرْضِ هَلُمَّ فَلْنَقْتُلْ مَنْ فِي السَّمَاءِ فَيَرْمُونَ بِنُشَابِهِمْ إِلَى السَّمَاءِ فَيَرُدُّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ نُشَابَهُمْ مَخْضُوبَةً دَمًا فَتَحْمِلُهُمْ فَتَطْرَحُهُمْ حَيْثُ شَاءَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ” şeklindeki ziyadeye dikkat çekmiştir.⁴¹⁴ Diğer kaynaklarda “فَتَحْمِلُهُمْ فَتَطْرَحُهُمْ بِالْمَهْبِلِ وَيَسْتَوِقِدُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ” cümlesiyle gelen ifade, Tirmizî’de “فَتَحْمِلُهُمْ فَتَطْرَحُهُمْ بِالْمَهْبِلِ وَيَسْتَوِقِدُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ”⁴¹⁵ şeklinde daha ayrıntılı ve yedi yıl süreli olarak verilmektedir. Ahmed b. Hanbel’de Ye’cüc ve Me’cüc’ün kalıntılarını temizleyen yağmurun kırk gün sürdüğü⁴¹⁶ de diğerlerinde yer almayan bir ayrıntıdır.

Abdullah b. Mes’ûd (II/2) rivayeti: Ahmed b. Hanbel’in metni, daha fazla ayrıntıya yer vermesi açısından diğerlerinden farklıdır. Sözelimi konuşma sırası kendisine gelen Hz. İsa’nın Deccâl’i öldürmesini Ahmed b. Hanbel “أَمَّا وَجَبَّتْهَا فَلَا يَعْلَمُهَا أَحَدٌ إِلَّا اللَّهُ ذَلِكَ وَفِيمَا عَهْدَ إِلَيَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ الدَّجَالَ خَارِجٌ قَالَ وَمَعِيَ قَضِيَّانِ فَإِذَا قَدْ عَهْدَ إِلَيَّ فِيمَا دُونَ وَجَبَّتْهَا فَأَمَّا وَجَبَّتْهَا فَلَا يَعْلَمُهَا إِلَّا اللَّهُ فَذَكَرَ” kaydederken, diğer kaynaklar yaklaşık olarak “خُرُوجَ الدَّجَالِ قَالَ فَأَنْزِلُ فَأَقْتُلُهُ” cümlesiyle kısaca zikretmişlerdir. Daha da özet mahiyetindeki İbn Ebû Şeybe rivayetinde Ye’cüc-Me’cüc’ün çıkışından sonraki kısımlar hiç yer almamıştır.⁴¹⁸ Diğer musanniflerden farklı olarak Hüseyim b. Beşir metnini

⁴¹⁴ Müslim, “Fiten”, 110.

⁴¹⁵ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁴¹⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁴¹⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 375.

⁴¹⁸ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 498-499.

zikreden Ahmed b. Hanbel,⁴¹⁹ Yezid b. Harun tarikindeki “ ثُمَّ تُنْسَفُ الْجِبَالُ وَتُمدُّ ” ziyadesine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan rivayetin sonunda anlatılan kısımları Enbiyâ sûresi 21/96. âyetinin tasdik ettiğine dair ravi Avvâm b. Havşeb’e ait yorum kısmı, Hâkim’in bir metninde sahabi ravi Abdullah b. Mes’ûd’un sözü olarak kaydedilmektedir ki bunun bir yanlışlık eseri olduğu açıktır.⁴²⁰ Zira Yezid b. Harun’a kadar isnadları ortak olan hem diğer bütün metinlerde⁴²¹ hem de Hâkim’in diğer metinlerinde⁴²² bu ifade Avvâm b. Havşeb’in sözü olarak geçmektedir.

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Huzeyfe b. Esîd’in Suffe ashabından olduğuna dair açıklama sadece Tayâlisî metninde mevcuttur.⁴²³ Tayâlisî, Nesâî, Taberânî ve Hâkim’in metinlerinden farklı olarak diğerlerinde “ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى كُنَّا فَعُودًا نَتَحَدَّثُ فِي ظِلِّ غُرْفَةٍ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غُرْفَةٍ وَنَحْنُ أَسْفَلَ مِنْهُ ” vb. ifadelerle, sahabenin ve Peygamberimizin fizikî konumları belirtilmiştir.⁴²⁴ Ayrıca Ebû Dâvûd metninde “فَذَكَّرْنَا السَّاعَةَ فَارْتَفَعَتْ أَصْوَاتُنَا”⁴²⁵ şeklinde daha fazla detay verilmektedir. Temelde merfû olarak Furat el-Kazzaz’dan, mevkûf olarak da Abdülaziz b. Rufey’den iki ana dağılımla gelen rivayetin bazı metinlerinin devamında yer alan Şube’nin “Bu iki raviden biri nüzûl-i İsa’yı, diğeri ise insanları denize sürükleyecek bir kasırgayı saydı.”⁴²⁶ sözüne göre Abdülaziz b. Rufey tarikinde nüzûl-i İsa kısmı ziyadedir. Abdülaziz b. Rufey’in sika olduğunda ittifak bulunduğunu ve **sika ravilerin ziyadelerinin** makbul sayıldığını belirten Nevevî, onun ziyade-

⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 375.

⁴²⁰ Hâkim, Müstedrek, II, 416.

⁴²¹ İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 498-499; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Ebû Ya’lâ, Müsned, IX, 196-197; Hâkim, Müstedrek, II, 416, IV, 534, 588.

⁴²² Hâkim, Müstedrek, IV, 534, 588.

⁴²³ Tayâlisî, Müsned, s. 143.

⁴²⁴ Humeydî, Müsned, II, 364; İbn Ebû Şeybe, Musannef, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, IV, 7, VI, 10; Müslim, “Fiten”, 39-41; Tirmizî, “Fiten”, 21; İbn Mâce, “Fiten”, 28; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12; İbn Hibbân, Sahîh, XV, 200-201.

⁴²⁵ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12.

⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 7, VI, 10; Müslim, “Fiten”, 40; Tirmizî, “Fiten”, 21.

sinin problem sayılmayacağını belirtmektedir.⁴²⁷ Hadisin çok farklı isnadlarını kaydeden Tirmizî,⁴²⁸ “وَزَادَ فِيهِ الدُّخَانُ” ve “وَزَادَ فِيهِ الدُّجَالُ أَوْ الدُّخَانُ” ifadeleri ile Mahmud b. Gaylan tarikindeki ziyadelere, “وَزَادَ فِيهِ قَالَ وَالْعَاشِرَةُ إِمَّا رِيحٌ تَطْرَحُهُمْ فِي الْبَحْرِ وَإِمَّا” ifadesiyle de Muhammed b. Müsennâ tarikindeki ziyadeye dikkat çekmiştir.

Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayeti: Ahmed b. Hanbel metnindeki “فَلَمَّا حَضَرْتُ”⁴²⁹ kısmı İbn Ebû Şeybe metninde;⁴³⁰ Hz. İsa'nın Deccâl'i öldürmesinden sonraki durumu ifade eden “فَلَيْسَ يَوْمُنِيذٍ شَيْءٌ يُؤَارِي مِنْهُمْ أَحَدًا حَتَّى إِنَّ الشَّجَرَةَ لَتَقُولُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ وَيَقُولُ الْحَجَرُ يَا مُؤْمِنُ هَذَا كَافِرٌ” kısmı ise diğer bütün metinlerde yer almamaktadır.

İmrân b. Husayn (II/5) rivayeti: Ebû Dâvûd bir, Ahmed b. Hanbel üç defa,⁴³¹ ayrıca Bezzâr bir, Taberânî üç, Hâkim iki yerde⁴³² kaydettiği bu rivayette kıyamete yakın bir dönemde hayırlı bir topluluğun Deccâl'i öldürecekleri ifade edilmektedir. Ayrıca rivayetin hemen bütün tariklerinde “İmrân b. Husayn→Mutarriif→Katâde→Hammad” kısmı ortaktır. Ahmed b. Hanbel'in Ebu'l-Alâ b. Şihhîr kanalıyla gelen tarikinde farklı olarak İmrân b. Husayn hadise “إِنِّي لَأَحَدُكُمْ بِالْحَدِيثِ الْيَوْمَ لِيَنْفَعَكَ اللَّهُ” “عَزَّ وَجَلَّ بِهِ بَعْدَ الْيَوْمِ اَعْلَمَ أَنَّ خَيْرَ عِبَادِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْحَمَّادُونَ وَاَعْلَمَ أَنَّهُ

⁴²⁷ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 27; Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd*, XI, 289.

⁴²⁸ Tirmizî, “Fiten”, 21.

⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217.

⁴³⁰ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 491.

⁴³¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 429, 434 (mevkûf), 437; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4; Bezzâr, *Müsned*, IX, 21; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVIII, 111, 116 (mevkûf), 124; Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, IV, 497.

⁴³² Hâkim kendi rivayetleri hakkında “Müslim'in şartına uygun olarak isnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim Sahîh'lerine almamıştır.” demekte, Zehebî de ona muvafakat etmektedir. Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, IV, 497; Zehebî, *Telhîs*, II, 81, IV, 497.

şeklinde bir girişle başlamakta, sonunda da “وَاعْلَمَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَعْمَرَ مِنْ أَهْلِهِ فِي الْعَشْرِ فَلَمْ تَنْزِلْ آيَةٌ تَنْسَخُ ذَلِكَ وَلَمْ يَنْهَ عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى مَضَى لَوَجْهِهِ اِزْتَأَى كُلُّ امْرِئٍ بَعْدَمَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَزْتَيَّ” ilavesinde bulunmaktadır.⁴³³

Farklı olarak sadece Ahmed b. Hanbel’in, şeyhi Behz b. Esed’den (ö. 197/812) naklettiği tarikte “Deccâl’in öldürülmesi (حَتَّى يُقَاتِلَ آخِرُهُمُ الْمَسِيحَ الدَّجَالُ)” kısmı

yerine “Hz. İsa’nın nüzûlü (حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَيَنْزِلَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ) (السَّلَامُ)” konmuştur. Ahmed b. Hanbel, hadisin Ebu’l-Alâ b. Şihhîr kanalıyla gelen

mütâbiini de zikretmektedir. Fakat orada da Hz. İsa’nın nüzûlüne değil, Deccâl’in öldürülmesine yer verilmektedir.⁴³⁴ Rivayetlerdeki bu farklılığa işarette bulunan İbn Kesîr, aralarında bir teâruz görmemiştir.⁴³⁵ Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel toplam olarak kendisinden 624 rivayette bulundukları bu raviyle ilgili bir cerhe rastlayabilmiş değiliz. Aksine esbetü’n-nâs, ileyhi’l-müntehâ fi’t-tesebbüt, sika, sadûk, hüccet, mütkın gibi tâdilde önde gelen ifadelerle anılmıştır.⁴³⁶ Bu durumda onun bu ziyadesi sikanın ziyadesi hükmündedir. Bu farklılık iki raviden kaynaklanabilir; ya Hammad sadece ona naklederken farklı rivayet etmiş olmalıdır; ancak Hammad’dan nakleden diğer herkesin farklı rivayet etmesi bunu oldukça zorlaştırmaktadır. Yahut da sadece kendisinden kaynaklanıyordur ki bu daha makul görünmektedir. Kanaatimizce diğer tariklerde zikredilen Deccâl’in çıkışı yerine, aynı kapıya çıktığını düşündüğü nüzûl konusunu koymuş olmalıdır. Bizce bunun gerekçesi pek de önemli değildir; hadis uydurma niyetiyle yapılmış olmasa da rivayeti şâz durumuna düşürmüştür. Dolayısıyla bu rivayetin şâz olduğu gözönüne alınırsa, Hz. İsa’nın nüzûlüne dair rivayetlerin sayısı bir tane eksildiği de söylenebilir.

⁴³³ Ahmed b. Hanbel, IV, 429. Girişteki ifadeyi hiç vermeyen Taberânî, onun yerine sondaki ifadeyi başta zikretmiştir. Bkz.: Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebîr, XVIII, 111.

⁴³⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, IV, 434 (mevkûf); Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebîr, XVIII, 111.

⁴³⁵ Bkz.: İbn Kesîr, Tefsîr, III, 303.

⁴³⁶ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta’dîl, II, 431; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, IV, 257-259; Zehebî, Mîzânü’l-i’tidâl, II, 71; İbn Hacer, Tehzîb, I, 436.

Sevban mevlâ Rasûlillâh (II/6) rivayeti: Bütün metinlerde yer aldığı üzere Nesâî'nin *Sünen*'inde de mevcut olan “أَحْرَزَهُمَا اللَّهُ مِنَ النَّارِ” kısmı, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında eksiktir.⁴³⁷

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Hadisin metinleri kaynaklara göre büyük oranda paralellik arz etmekle beraber özellikle Atâ b. Mînâ tarikiyle⁴³⁸ gelen metinlerde bazı ilaveler bulunmaktadır. Ma'mer b. Râşid dahil olmak üzere kaynakların çoğunda metin “وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ” şeklinde başlarken, Tayâlisî metninde⁴³⁹ bu yemin kısmı yoktur. Yine “Ebû Hureyre→Saîd b. Müseyyeb→İbn Şihab ez-Zührî” tarikinin devamındaki sekiz raviden sadece Salih b. Keysan (ö. ?) kanalıyla gelen tarikin sonunda yer alan “حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الْوَاحِدَةَ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا”⁴⁴⁰ ifadesi ve ardından Ebû Hureyre'nin “Ehl-i kitaptan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet günü gelince de o, onların aleyhine şahitlik edecektir.”⁴⁴¹ meâlindeki âyeti okuması ziyade olarak yer almaktadır. Nitekim Müslim,⁴⁴² bu ziyadeye işaretle bulunmuştur. İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre Ebû Hureyre bu âyeti, “tek bir secde-nin bütün dünya ve içindekilerden daha hayırlı hale geleceği” ifadesiyle bağlantı kurmak için okumuştur.⁴⁴³

Ebû Hureyre (II/8) rivayeti: İbn Sîrîn kanalıyla gelen tarikteki “وَتَضَعُ الْحَرْبُ”⁴⁴⁴ ifadesi yerine Velid b. Rebâh kanalıyla gelen diğer Ahmed b. Hanbel metninde “فَأَقْرَبُوهُ”⁴⁴⁵ kısmı mevcuttur, ayrıca Ebû Hureyre'ye ait “وَتَكُونُ الدَّعْوَةُ وَاحِدَةً”⁴⁴⁵

⁴³⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 28.

⁴³⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 493; Müslim, “Îmân”, 243; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 99-100; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 227, 230.

⁴³⁹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 303.

⁴⁴⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 49; Müslim, “Îmân”, 242.

⁴⁴¹ Nisâ, 4; 159.

⁴⁴² Müslim, “Îmân”, 242.

⁴⁴³ Bkz.: İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VI, 492; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 39.

⁴⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 411; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, II, 79; a.mlf., *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 69; Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 569.

⁴⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 394.

أَوْ أَقْرَنَهُ السَّلَامَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُحْدِثُهُ فَيَصْدِفُنِي فَلَمَّا حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ قَالَ
”أَقْرَنُوهُ مِنِّي السَّلَامَ“ ilavesi yer almaktadır.

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Bazı metinlerdeki “وَإِنَّهُ نَازِلٌ فِيكُمْ فَأَعْرِفُوهُ”⁴⁴⁶ ifadesi “وَإِنَّهُ نَازِلٌ فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَأَعْرِفُوهُ”⁴⁴⁷ şeklinde ilaveli yer almaktadır. Yine Hz. İsa’nın görünümüne dair “سَبَطُ كَأَنَّ رَأْسَهُ يَقْطُرُ وَإِنْ لَمْ يُصِبْهُ بَلَلٌ بَيْنَ مُمَصَّرَتَيْنِ” ifadesi, diğer bütün kaynaklarda mevcutken Ma’mer b. Râşid metninde⁴⁴⁸ zikredilmemektedir. Ahmed b. Hanbel’in bir metninde “عَلَيْهِ ثُوبَانِ مُمَصَّرَانِ”⁴⁴⁹ ilavesi yer almaktadır. Ardından gelen Hz. İsa’nın haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması gibi icraatleri genelde aynı kelimelerle sıralanmıştır. Ancak Tayâlisî metninde,⁴⁵⁰ cizyeyi kaldıracağı hususu atlanmıştır. Ma’mer metninde “وَيُلْقِي اللَّهُ فِي زَمَانِهِ الْأَمْنَ حَتَّى يَكُونَ”⁴⁵¹ lafzıyla anlatılan o dönemde fevkalâdeden bir emniyet dönemi yaşanacağına dair ifadeler, basit lafız farklılıklarıyla da olsa Ebû Dâvûd⁴⁵² dışındaki diğer bütün kaynaklarda mevcuttur. Ma’mer metninde⁴⁵³ göze çarpmayan Hz. İsa’nın Deccâl’i öldüreceği kısmı, diğerlerinde mevcuttur. Ma’mer metninde devamı olmayan metin, diğer kaynaklarda “فَيَمُكُثُ أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ يَتَوَفَّى وَيُصَلِّي عَلَيْهِ الْمُسْلِمُونَ” ilavesiyle yer almakta,

⁴⁴⁶ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 401; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225.

⁴⁴⁷ Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

⁴⁴⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 401.

⁴⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 406.

⁴⁵⁰ Tayâlisî, *Müsned*, s. 335.

⁴⁵¹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 401.

⁴⁵² Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14.

⁴⁵³ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 401.

Ahmed b. Hanbel'in bir tariki ile Tayâlisî metnlerinde buna da ilaveten “وَيُدْفِنُونَهُ”⁴⁵⁴ kaydı bulunmaktadır.

Ebû Hureyre (II/12) rivayeti: Ma'mer b. Râşid metninde kaydedilen “حَكَمًا”= hakem/hâkim olarak⁴⁵⁵ kaydı, senesinde Ma'mer b. Râşid'in yer aldığı Ahmed b. Hanbel rivayeti⁴⁵⁶ de dahil olmak üzere başka hiçbir metinde görülmemektedir. Yine Ma'mer b. Râşid metninde “فَأَمَّاكُمْ أَوْ قَالَ إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ” şeklinde tereddütlü yer alan kısma Ahmed b. Hanbel, Ma'mer kanalıyla gelen tarikinde⁴⁵⁷ aynen tereddütlü olarak yer verirken, diğer tarikinde⁴⁵⁸ sadece “وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ”=Kendi imamınız başınızdayken” şeklinde tereddütsüz kaydetmiştir. Yani “فَأَمَّاكُمْ”=Size imam olur” kaydı mevcut değildir. Bu ifadeden kaynaklanan anlam farklılığı hadis şarihleri tarafından da uzun uzun tartışılmış, genelde Hz. İsa'nın bu ümmetten biri olarak bu dinin hükümleriyle amel edeceği şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır.⁴⁵⁹ Nitekim Müslim'in ravi İbn Ebû Zi'b'e ait verdiği ilâve açıklama da bu karışıklığı önlemeye yönelik görülmektedir. Buna göre İbn Ebû Zi'b, diğer tarikteki ifade farklılığının sorulması üzerine “Hz. İsa'nın, Kur'ân ve sünnetle amel etmek suretiyle imam olması” şeklinde bir yorum getirmektedir.⁴⁶⁰ Buhârî'nin de tereddütsüz olarak naklettiği rivayeti, dört farklı tarikinde farklı ifadelerle kaydeden Müslim'in metnlerinde de tereddüt göze çarpmamaktadır.⁴⁶¹ İbn Hibbân ve Taberânî'nin metnlerinde de tereddüde yer yoktur.⁴⁶² Görüldüğü gibi, Zührî'den nakledenler arasında sadece Ma'mer b. Râşid kana-

⁴⁵⁴ Tayâlisî, **Müsned**, s. 331 (Tayâlisî'nin bu tarikinde “فَيَمُوتُ...” cümlesinden önceki kısım hiç yer almıyor, 335; **Ahmed b. Hanbel**, II, 437.

⁴⁵⁵ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 400.

⁴⁵⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

⁴⁵⁷ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

⁴⁵⁸ **Ahmed b. Hanbel**, II, 272.

⁴⁵⁹ Bkz.: İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, VI, 493; Aynî, **Umdetü'l-kârî**, XVI, 40-41; Münâvî, **Feyzu'l-kadîr**, V, 58.

⁴⁶⁰ Bkz.: **Müslim**, “İmân”, 246.

⁴⁶¹ **Buhârî**, “Enbiyâ”, 49; **Müslim**, “İmân”, 244-246.

⁴⁶² İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 213; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-evsat**, IX, 86.

lıyla gelen iki tarikte tereddütlü olarak kaydedilen ifade, Zührî'den gelen diğer hiçbir tarikte mevcut değildir. Kanaatimizce bu durum, tereddüdün Ma'mer b. Râşid'e ait olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Ebû Hureyre (II/13) rivayeti: Sadece Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Hâtim'in yer verdiği, Zührî'den Süfyan b. Hüseyin kanalıyla gelen tarikte⁴⁶³ önemli farklılıklar mevcuttur. Bu rivayetin diğer hiçbir tarikinde yer almamakla beraber Ebû Hureyre'den gelen başka rivayetlerle paralel olan 'Hz. İsa'nın domuzu öldüreceği, haçı kıracağı' vs.. icraatların, bu tarikin başında da yer aldığı görülmektedir. Süfyan tarikinde göze çarpan ikinci bir ilave, rivayetin ardından Ebû Hureyre'nin "Ehl-i kitaptan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet günü gelince de o, onların aleyhine şahitlik edecektir."⁴⁶⁴ meâlindeki âyeti okuyup bunu "Hz. İsa ölmeden önce" şeklinde açıklamasıdır. Süfyan tarikinde üzerinde durulması gereken üçüncü bir fark da, Ebû Hureyre'den nakleden ravi Hanzale'nin "Bilemiyorum; bu açıklama Efendimize mi ait, yoksa Ebu Hureyre'nin sözü müydü?" şeklindeki tereddüdüdür. Ancak Hanzale'ye ait nakledilen bu tereddüt, Süfyan b. Hüseyin kanalıyla gelmeyen diğer Hanzale tariklerinin hiç birinde mevcut değildir. Süfyan b. Hüseyin'in çok hatalar yapan, rivayetlerinde ızdırap bulunan, özellikle Zührî rivayetlerinde ittifakla zayıf kabul edilen bir ravi olarak anılması, dikkatleri bu raviye yoğunlaştırmaktadır. Ancak yine de bu tarikin tamamen müstakil bir rivayet olması ya da daha kuvvetli bir ihtimalle farklı bir rivayetle birleştirilmiş olması da imkan dahilindedir.

Ebû Hureyre (II/14) rivayeti: Hadisin metinleri arasında aslı etkileyen bir farklılık görünmemektedir. Sözelimi diğer kaynaklarda "بِالْأَعْمَاقِ أَوْ بِدَابِئِ" şeklinde-ki tereddütlü ifade yerine Hâkim metninde sadece "بِالْأَعْمَاقِ"⁴⁶⁵ kelimesi mevcuttur. "لَا يُفْتَنُونَ أَبَدًا" ifadesine İbn Hibbân "لَا يُفْتَنُونَ أَبَدًا"⁴⁶⁶ kaydı olmaksızın

⁴⁶³ Ahmed b. Hanbel, II, 290; İbn Ebû Hâtim, Tefsîr, IV, 1113.

⁴⁶⁴ Nisâ, 4; 159.

⁴⁶⁵ Hâkim, Müstedrek, IV, 529.

⁴⁶⁶ İbn Hibbân, Sahîh, XV, 224.

yer vermiştir. Yine diğer kaynaklarda Hz. İsa'nın hangi namazı kıldıracağına dair bir ifadeye rastlanmazken Hâkim, sabah namazı olduğuna dair bir ilâvede bulunmaktadır.⁴⁶⁷

Hz. Âişe (II/16) rivayeti: Harb b. Şeddad tarikinde⁴⁶⁸ Hz. İsa'nın yeryüzünde kalacağı süre kırk sene (أَرْبَعِينَ سَنَةً) olarak ifade edilirken, Şeyban b. Abdurrahman tarikinde⁴⁶⁹ "أَوْ قَرِيبًا مِنْ أَرْبَعِينَ سَنَةً" ilavesiyle tereddütlü olarak yer almıştır.

Semure b. Cündüb (II/17) rivayeti: Taberânî'nin bir tariki hariç⁴⁷⁰ hadisin devamında Hz. İsa'nın, Peygamberimizi tasdik edici olarak gelip Deccâl'i öldüreceğinden bahsedilmektedir. Hz. İsa'nın Deccâl'i öldürmesinin ardından tariklerin bir kısmında "ثُمَّ إِنَّمَا هُوَ قِيَامُ السَّاعَةِ" şeklinde, kıyamet vaktinin geldiği ifade edilmektedir.⁴⁷¹

Mücemmi' b. Cârîye (II/18) rivayeti: Rivayet genelde öncesi ve sonrası olmayan "يَقْتُلُ ابْنُ مَرْيَمَ الدَّجَالَ بِبَابِ لُدٍّ أَوْ إِلَى جَانِبِ لُدٍّ" ifadesiyle geçmekte, ancak Humeydî, Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin birer rivayetlerinde ise ifadenin öncesinde Deccâl'e ait bir bahsin geçtiği belirtilmektedir.⁴⁷² Humeydî ve bir rivayetinde Taberânî "والذي نفسي بيده ليقته بن مريم باب لد" şeklinde yeminle,⁴⁷³ Ahmed b. Hanbel ise rivayetlerin birinde "لَيَقْتُلَنَّ"⁴⁷⁴ ifadesiyle hem yeminli hem de tekidli olarak kaydederler. Yine Hz. İsa'nın Deccâl'i öldüreceği yer, diğer bütün

⁴⁶⁷ Hâkim, **Müstedrek**, IV, 529.

⁴⁶⁸ **Ahmed b. Hanbel**, VI, 75; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLVII, 497-498.

⁴⁶⁹ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 490; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 234; İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XLVII, 497-498.

⁴⁷⁰ Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 220.

⁴⁷¹ **Ahmed b. Hanbel**, V, 13; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 220, 221, 265; Rûyânî, **Müsned**, 56-57.

⁴⁷² Humeydî, **Müsned**, II, 365; **Ahmed b. Hanbel**, III, 420; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, XIX, 444.

⁴⁷³ Humeydî, **Müsned**, II, 365; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, XIX, 444.

⁴⁷⁴ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 390.

kaynaklarda⁴⁷⁵ “بَابُ لُدٍّ” şeklinde ifade edilirken, Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel ve Taberânî’nin bazı rivayetlerinde “بَابُ لُدٍّ أَوْ إِلَى جَانِبِ لُدٍّ”⁴⁷⁶ şeklinde ilaveli olarak yer almaktadır.

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Rivayet, Deccâl’in çıkışıyla başlayıp, sonrasında gelişen hâdiseleri uzunca anlatmaktadır. Tahâvî’nin⁴⁷⁷ de Ahmed b. Hanbel⁴⁷⁸ gibi genişçe yer verdiği rivayete İbn Huzeyme,⁴⁷⁹ metni vermeyip işaret etmekle yetinmiş, Hâkim⁴⁸⁰ ve özellikle Deylemî⁴⁸¹ ise baş taraftan oldukça az bir kısmını kaydetmişlerdir. Sadece Muhammed b. Sâbık tarikiyle gelen ve birbirine oldukça yakın olan Ahmed b. Hanbel ve Tahâvî metinlerine göre, Deccâl’in fitnesinden kaçan Müslümanlar “Akabetü Efîk” (veya “Cebel-i Duhan”) denilen yere sığınacaklar, fakat muhasara altında kaldıkları için bir süre şiddetli kuraklık ve açlıkla imtihan olacaklardır. Ahmed b. Hanbel metnindeki “لَا يُسَلِّطُ عَلَى غَيْرِهَا مِنَ النَّاسِ” ifadesi, Tahâvî metninde yoktur. Ahmed b. Hanbel ve Tahâvî metinlerinde, buradan itibaren Hz. İsa’nın nüzûlü yer almaktadır.⁴⁸² **Ancak diğer kaynakların hiç birinde Hz. İsa’nın nüzûlü kısmı yer almamıştır.**⁴⁸³

Cabir b. Abdullah (II/22) rivayeti: Allah Rasûlü ile İbn Sayyad arasında üç defa tekerrür eden diyaloglarda Ahmed b. Hanbel’in⁴⁸⁴ yer verdiği “فَلَيْسَ عَلَيْهِ” ifadesi, Tahâvî metninde⁴⁸⁵ ilk diyalogda yokken sonraki tekrarlarında mevcuttur. İbn

⁴⁷⁵ Tayâlisî, **Müsned**, s. 170; Humeydî, **Müsned**, II, 365; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500; **Ahmed b. Hanbel**, III, 420, IV, 226, 390; **Tirmizî**, “Fiten”, 62; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 221; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XIX, 443-444.

⁴⁷⁶ Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi’**, XI, 398; **Ahmed b. Hanbel**, III, 420; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XIX, 443.

⁴⁷⁷ Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 381-382.

⁴⁷⁸ **Ahmed b. Hanbel**, III, 367.

⁴⁷⁹ İbn Huzeyme, **Tevhîd**, I, 102.

⁴⁸⁰ Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

⁴⁸¹ Deylemî, **Müsned**, V, 511.

⁴⁸² **Ahmed b. Hanbel**, III, 367; Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 381-382.

⁴⁸³ Bkz.: İbn Huzeyme, **Tevhîd**, I, 102; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574; Deylemî, **Müsned**, V, 511.

⁴⁸⁴ **Ahmed b. Hanbel**, III, 368.

⁴⁸⁵ Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, VII, 383.

Sayyad'ın “الدُّخُّ الدُّخُّ” şeklinde Ahmed b. Hanbel metninde çift zikredilen ifadesi Tahâvî metninde tekrarsız olarak geçmektedir.

Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23) rivayeti: Ebû Dâvûd, *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetinin sonunda bu rivayeti sadece isnadıyla zikredip metnini vermediği için doğal olarak Hz. İsa'nın nüzûlü de zikredilmiş değildir.⁴⁸⁶ En kapsamlı metin olması itibariyle İbn Mâce⁴⁸⁷ metninin, rivayeti kaydeden Nuaym b. Hammâd, Rûyânî, İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, Taberânî, Hâkim, Ebû Nuaym, İbn Asâkir gibi musanniflerden⁴⁸⁸ hiç biriyle aynı olmadığı görülmektedir. Sözgelimi sadece 1 ve 4 numaralı kısma yer veren Taberânî⁴⁸⁹ ile, 1, 4 ve 6 numaralı kısımları zikreden Hâkim⁴⁹⁰ metinlerinde **H. İsa'nın nüzûlünden bahseden 5 ve 7 numaralı kısımlar hiç yoktur.** Nuaym b. Hammâd⁴⁹¹ üç farklı rivayetinde sadece 5 ve 6, Ebû Nuaym⁴⁹² ise sadece 7 numaralı kısımlara yer vermişlerdir. İbn Mâce metnine en yakın olan Rûyânî,⁴⁹³ İbn Amr eş-Şeybânî⁴⁹⁴ ve İbn Asâkir'de⁴⁹⁵ ise 8 numaralı kısım ile ravi yorumlarından oluşan 3 ve 9 numaralı kısımlar eksiktir. Bu üç kaynaktaki metnin İbn Mâce metniyle en önemli farkı, önce 6 numaralı sonra 5 numaralı kısmın yer almasıdır. Konu bütünlüğü gözönüne alındığında, İbn Mâce'deki sıralamanın yanlış, bunlardaki sıralamanın ise doğru olduğu anlaşılmaktadır; zira 6 numaralı kısım 4 numaralı kısımda anlatılan Deccâl'e ait özelliklerin devamıdır. Ebû Ümâme'nin de başta belirttiği gibi çoğu Deccâl'le ilgili olan rivayetin (فَكَانَ أَكْثَرُ خُطْبَتِهِ حَدِيثًا حَدَّثَنَا عَنْ الدَّجَالِ وَحَدَّثَنَا) Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili tarafı sadece 5 ve 7 numaralı kısımlardır. Bu kısımların metni, çok basit farklılıklar dikkate alınmazsa aynıdır. En kayda değer olanı şu

⁴⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14.

⁴⁸⁷ İbn Mâce, “Fiten”, 33.

⁴⁸⁸ Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 562; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, II, 446-9; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 146; a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 28; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 108; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, II, 223-6.

⁴⁸⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 146; a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 28.

⁴⁹⁰ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 580.

⁴⁹¹ Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 562.

⁴⁹² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 108.

⁴⁹³ Rûyânî, *Müsned*, II, 295-8.

⁴⁹⁴ İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, II, 446-9.

⁴⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, II, 223-6.

sayılabilir: İbn Mâce metninde Ümmü Şerîk’in “فَأَيْنَ الْعَرَبُ” ifadesi, diğerlerinde “فَأَيْنَ الْمُسْلِمُونَ” şeklinde daha genel bir ifadeyle yer almaktadır.

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Hadisin Mehdi ve Hz. İsa ile ilgili ifadeden önceki kısmı (لَا يَزِدَادُ الْأَمْرَ إِلَّا شِدَّةً وَلَا الدُّنْيَا إِلَّا إِدْبَارًا وَلَا النَّاسُ إِلَّا شَحًّا وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ) farklı bir tarikle yine Enes b. Mâlik’ten,⁴⁹⁶ ayrıca İmrân b. Husayn,⁴⁹⁷ Ebû Ümâme el-Bâhilî,⁴⁹⁸ Muâviye⁴⁹⁹ gibi sahabilerden de rivayet edilmekte, ancak Mehdi ve Hz. İsa ile ilgili devamında yer alan “وَلَا الْمَهْدِيُّ إِلَّا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ” ifadesi, *Enes b. Mâlik (II/24)* rivayeti dışında hiç birinde geçmemektedir.

2. Telfik

Aynı konuda olduğu halde, farklı isnadlardan gelen ve farklı lafızlarla rivayet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesine “**telfiku’r-rivâyât**” ya da kısaca “**telfik**” denilmiştir.⁵⁰⁰ İsnaddaki idrâc türleriyle örtüştüğü görülen telfik konusunu,⁵⁰¹ idrâcın bir alt başlığı olarak ele almak da mümkündür. Hadis usûlünde, sika olan ve rivayet işini iyi bilen kimseler tarafında yapılması gibi belli şartları hâiz olduğu takdirde genelde cevaz verilen⁵⁰² telfikin şu türleri üzerinde durulmuştur:

1. tür: Bir musannıfın, isnadı ve muhtevası aynı olan bir hadisi iki veya daha fazla şeyhten aldığını belirttikten sonra, “Bu hadisin lafzı falana aittir” diyerek ortak isnadı ve tercih ettiği şeyhin metnini vermek suretiyle yapılan telfik. Telfikin en yaygın olan bu şeklinin cevazı hususunda ittifak vardır.

⁴⁹⁶ Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’s-sağîr*, I, 293; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 488.

⁴⁹⁷ Bkz.: Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, 262.

⁴⁹⁸ Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, VIII, 182, 227; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 488; Kudâî, *Müsnedü’s-Şihâb*, II, 70.

⁴⁹⁹ Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XIX, 357.

⁵⁰⁰ Bkz.: İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 223; Cezâîrî, *Tevcîhü’n-nazar*, II, 709-710; Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 474; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 400; Aydınlı, *Hadis İstılahları*, s. 315; Erul, Bünyamin, “*Telfik*”, *DİA*, XL, 400-401.

⁵⁰¹ Bkz.: Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 299; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 253 vd.; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 254.

⁵⁰² Bkz.: İbn Cemâa, *Menhel*, s. 101-102; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VIII, 479; Erul, “*Telfik*”, XL, 400.

2. tür: İsnadı birleştirdikten sonra metinleri de birleştirip veya metnin bir kısmını bir rivayetten, bir kısmını diğerinden nakledip her şeyhin lafız farklarına, ziyadelerine, “haddesenâ” ve “ahberenâ” gibi rivayet sîgalarına işaret etmek suretiyle yapılan telfîk. İbn Cüreyc ve Şu’be b. Haccâc’ın sıkça başvurduğu bu telfîk şeklini mâna ile rivayet taraftarları her râvinin ziyade ve noksanının bildirilmesi şartıyla câiz görmüşlerdir.

3. tür: İki veya daha fazla şeyhten aldığı hadisi, lafzın kime ait olduğuna veya kimin ziyade ifade kullanıp kimin eksik rivayet ettiğine dair bir açıklama yapmadan, herhangi bir lafız farkına da işaret etmeden rivayet ederek yapılan telfîk. Mâna ile rivayeti câiz görenler açısından bu telfîk şeklinde de bir sakınca yoktur. Ancak senedinde sika kabul edilmeyen bir râvi varsa bu tür hadislerle ihticac edilmez.

4. tür: Musannıfın, isnadı ve muhtevası aynı olan bir hadisi birkaç şeyhten aldığını belirttikten sonra lafızlarının birbirine uyduğunu, birbirine yakın olduğunu, birbirini doğruladığını söyleyip onlardan aldığı mânâyı kendi ifadesiyle nakletmesi şeklinde yaptığı telfîk. Mâna ile rivayetin örneklerinden olan telfîkin bu şekli râvilerin adâlet ve zabt yönünden sika kabul edilmesi şartıyla câiz görülmüştür.⁵⁰³

Hadiste telfîke başvurmanın faydalı yönleri olduğu gibi zararlı yönleri de vardır. Sika olmayan râviyi gizleme, vicâde ve icâzet gibi yollarla alınan bir hadisi semâ yoluyla almış gibi gösterme, metrûk ravilerin meşhur olma arzularını gerçekleştirme gibi hususlar da telfîke başvurmanın zararlı yönlerindendir. İmam Mâlik, bizzat Hz. Feygamber’e ait sözlerin naklinde telfîk yapılmasını hoş karşılamamış, başkalarının beyanlarıyla ilgili rivayetlerde ise bunu câiz görmüştür. Ona göre hadisleri Resûl-i Ekrem’in tavsiye ettiği şekilde “işittiği gibi nakletmek” esastır. Ayrıca bu kapı açık tutulursa telfîki iyi yapamayanlar da buna teşebbüs edecek ve hadisleri korumada zorluk çekilecektir.⁵⁰⁴

Yukarıdaki dörtlü tasnife göre, incelediğimiz rivayetlerden 24 tanesinde tespit edilen telfîk örneklerine bakıldığında genelde problem sayılmayan ilk üç türe girdiği görülmektedir. Ancak problem olmasa da rivayetler üzerinde yapılacak daha detaylı çalışmalar için kolaylık sağlaması açısından bütün telfîk örneklerinin burada zikredilmesi daha uygun görülmüştür. Şöyle ki:

Ubade b. Sâmit (I/2) rivayeti: “Ubade b. Sâmit→Cünâde b. Ebû Ümeyye→Umeyr b. Hânî” kısmı bütün tariklerinde ortak olan rivayetin Evzâî (Abdurrahman b. Amr) tarikiyle gelen metnini verenlerden Ahmed b. Hanbel⁵⁰⁵ ve Buhârî,⁵⁰⁶ metnin

⁵⁰³ Erul, “**Telfîk**”, XL, 400. Ayrıca bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 224; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 400.

⁵⁰⁴ Bkz.: Erul, “**Telfîk**”, XL, 400. Ayrıca bkz.: **Muvatta’**, “Nüzûr”, 6.

⁵⁰⁵ **Ahmed b. Hanbel**, V, 314.

⁵⁰⁶ **Buhârî**, “Enbiyâ”, 47.

sonunda Abdurrahman b. Yezid tarikinin de olduğunu belirtmekte ve ondaki farkı Ahmed b. Hanbel “بِمِثْلِهِ إِلَّا أَنَّهُ قَالَ أَدْخَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى الْجَنَّةَ مِنْ أَبْوَابِهَا الثَّمَانِيَةِ مِنْ أَيِّهَا” (2. tür), Buhârî ise “وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ أَيُّهَا شَاءَ” (2. tür), Buhârî ise “وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ أَيُّهَا شَاءَ” (2. tür) etmişlerdir (2. tür). Tam tersine olarak Abdurrahman b. Yezid tarikiyle gelen metni veren Müslim⁵⁰⁷ ise, Evzâî (Abdurrahman b. Amr) tarikindeki farkı “غَيْرَ أَنَّهُ قَالَ أَدْخَلَهُ” (2. tür) etmiştir (2. tür). Tam tersine olarak Abdurrahman b. Yezid tarikiyle gelen metni veren Müslim⁵⁰⁷ ise, Evzâî (Abdurrahman b. Amr) tarikindeki farkı “اللَّهُ الْجَنَّةَ عَلَى مَا كَانَ مِنْ عَمَلٍ وَلَمْ يَذْكُرْ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةِ شَاءَ” (2. tür) etmiştir (2. tür).

Mâlik b. Sa'saa (I/6) rivayeti: İsnadın “Mâlik b. Sa'saa→Enes b. Mâlik→Katâde b. Diâme” kısmı bütün tariklerinde ortaktır. Buhârî üç farklı isnadı birleştirerek vermiş, ancak metnin hangisine ait olduğuna ya da aralarındaki farka dair herhangi bir açıklama yapmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵⁰⁸ Saîd b. Ebû Arûbe (Mihrân) tarikiyle gelen metni veren Müslim ise, Hişam b. Ebû Abdullah tarikindeki farka “فَذَكَرَ نَحْوَهُ وَزَادَ فِيهِ فَأُتِيَتْ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مُمْتَلِئٍ حِكْمَةً وَإِيمَانًا فَشُقَّ مِنْ” (2. tür) etmiştir (2. tür).⁵⁰⁹ “النَّحْرِ إِلَى مَرَاقِ الْبُطْنِ فَعُغِلَ بِمَاءٍ زَمْزَمَ ثُمَّ مُلِئَ حِكْمَةً وَإِيمَانًا” (2. tür).⁵⁰⁹

Ebû Zerr (I/7) rivayeti: Buhârî, “Ebû Zerr→Enes b. Mâlik→İbn Şihab ez-Zührî→Yunus b. Yezid” kısmı bütün tariklerinde ortak olan rivayeti metnin hangisine ait olduğuna ya da aralarındaki farka dair herhangi bir açıklama yapmaksızın Abdullah b. Mübarek ve Anbese b. Halid tariklerini birleştirerek vermektedir (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹⁰

Muğire b. Şu'be (I/8) rivayeti: Rivayetin dört farklı isnadını birleştiren Müslim, Muhammed b. Abdullah tarikiyle gelen metni kullandığını belirtmiş (2. tür).

⁵⁰⁷ Müslim, “İmân”, 46.

⁵⁰⁸ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 6.

⁵⁰⁹ Müslim, “İmân”, 264.

⁵¹⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 122, 143; Buhârî, “Salât”, 1, “Enbiyâ”, 5, 43; Müslim, “İmân”, 263; Bezzâr, Müsned, IX, 337; Ebû Ya'lâ, Müsned, VI, 296.

tür),⁵¹¹ iki farklı isnadını birleştiren Tirmizî ise herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹²

Ebû Hureyre (I/9) rivayeti: Müslim, Abdü'l-A'lâ b. Abdü'l-A'lâ metnini vermiş, ardından da Zührî kanalıyla gelen iki farklı tariki zikredip, onlardaki farkı وَقَالَ يَمْسُهُ حِينَ يُوَلَّدُ فَيَسْتَهْلُ صَارِحًا مِنْ مَسَةِ الشَّيْطَانِ إِيَّاهُ وَفِي حَدِيثِ شُعَيْبٍ مِنْ مَسِّ الشَّيْطَانِ” sözüyle ifade etmiştir (2. tür).⁵¹³

Ebû Hureyre (I/13) rivayeti: Abd. b. Humeyd ve Muhammed b. Râfî’ tariklerini birleştiren Müslim, “وَتَقَارَبَا فِي اللَّفْظِ” ifadesini kullanarak her iki tarikteki lafızların birbirine yakın olduğunu belirtmekle yetinmiştir (4. tür).⁵¹⁴

Abdullah b. Abbas (I/14) rivayeti: Müslim, iki hocası Muhamed b. Müsenna ve Muhammed b. Beşşar’a ait tarikleri birleştirmiş, ancak herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹⁵

Cabir b. Abdullah (I/16) rivayeti: Rivayetin iki farklı tarikini birleştiren Ahmed b. Hanbel ve Müslim, ancak metnin hangisine ait olduğuna ya da aralarındaki farka dair yaptıkları herhangi bir açıklama görülmemektedir (3. tür; Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743) bazı alimlerce zayıf sayılmıştır).⁵¹⁶

Huzeyfe b. el-Yemân (ve Ebû Hureyre) (I/23) rivayeti: Müslim, Bezzâr, Ebû Ya’lâ ve Hâkim bu rivayeti her iki sahâbi Huzeyfe b. el-Yemân ve Ebû Hureyre’ye ait iki isnadı birleştirerek vermiş, bunun ötesinde herhangi bir açıklamaya gitmemişlerdir (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹⁷

Ebû Musa el-Eş’arî (I/24) rivayeti: Hüseyim b. Beşir tarikiyle gelen metni veren Müslim, “Ebû Musa el-Eş’arî→Ebû Bürde (Âmir b. Abdullah)→Şa’bî (Âmir

⁵¹¹ Müslim, “Âdâb”, 9.

⁵¹² Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (19) 1.

⁵¹³ Müslim, “Fedâil”, 146.

⁵¹⁴ Müslim, “Îmân”, 278.

⁵¹⁵ Müslim, “Îmân”, 266.

⁵¹⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 334; Müslim, “Îmân”, 271.

⁵¹⁷ Müslim, “Îmân”, 329; Bezzâr, Müsned, VII, 260; Ebû Ya’lâ, Müsned, XI, 79; Hâkim, Müstedrek, IV, 631.

b. Şerâhîl)→Salih b. Salih es-Sevrî” ortak isnadıyla gelen diğer üç farklı tarikine daha işaretle bulunmuş, hepsinin benzer şekilde rivayet ettiğini belirtmenin (بهذا الإسناد نَحْوُهُ dışında bir açıklama yapmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹⁸

Ebû Hureyre (I/25) rivayeti: Müslim, iki hocası Ebubekr İbn Ebû Şeybe ve Muhammed b. Abdullah’a ait tarikleri birleştirmiş, “وَأْتَفَقَا فِي سِيَاقِ الْحَدِيثِ إِلَّا مَا يَزِيدُ” diyerek, harf düzeyindeki değişiklikler dışında iki metin arasında bir fark bulunmadığını belirtmektedir (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵¹⁹

Ebû Hureyre (I/34) rivayeti: Rivayetin İbrahim b. Tahman ve Abdullah b. Muhammed’den gelen iki tarikini birleştirerek veren Buhârî, metnin hangisine ait olduğuna ya da aralarındaki farka dair herhangi bir açıklamada bulunmamışlardır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵²⁰

Abdullah b. Abbas (I/35) rivayeti: Müslim dört farklı isnadı birleştirmiş ve “وَاللَّفْظُ لِابْنِ الْمُثَنَّى قَالَا” ifadesiyle metnin Muhammed b. Müsennâ’ya ait olduğunu zikretmiş, ayrıca “وَفِي حَدِيثٍ وَكَيْعٍ وَمُعَاذٍ فَيُقَالُ إِنَّكَ لَا تَدْرِي مَا أَحَدَثُوا بَعْدَكَ” diyerek diğer iki tarikteki farkı da belirtmiştir (1. tür).⁵²¹ Rivayeti iki farklı yerde kaydeden ve her ikisinde de Mahmud b. Gaylân metnini veren Tirmizî, birinde diğer iki hoca-sının da aynı isnadla benzer şekilde naklettiklerini (بِهَذَا الْإِسْنَادِ فَذَكَرَ نَحْوُهُ) (1. tür),⁵²² diğerinde ise zikrettiği farklı tariklerin de benzer şekilde (نَحْوُهُ) geldiğine işaretle

⁵¹⁸ Humeydî, **Müsned**, II, 339; Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395, 402, 405, 414; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31, “Cihâd”, 145, “Enbiyâ”, 48, “Nikâh”, 12; **Müslim**, “İmân”, 241; **Tirmizî**, “Nikâh”, 25; **İbn Mâce**, “Nikâh”, 42; **Nesâî**, “Nikâh”, 65.

⁵¹⁹ **Müslim**, “İmân”, 327.

⁵²⁰ **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48.

⁵²¹ **Müslim**, “Cennet”, 58.

⁵²² **Tirmizî**, “Kıyâmet”, 3.

bulunmuştur (1. tür).⁵²³ Hadisin üç farklı tarikini birleştiren Nesâî ise metnin hangisine ait olduğuna ya da aralarındaki farka dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵²⁴

Abdullah b. Mes'ûd (I/37) rivayeti: Hadisi farklı tariklerle peşpeşe iki defa zikreden Tirmizî, her ikisinde de önce bir tarikteki metni vererek ardından diğer isnadı zikretmiş ve aradaki benzerliği ilkinde “نَحْوَهُ”, ikincisinde ise “مِثْلَهُ” diyerek ifade etmiştir (1. tür).⁵²⁵ Aynısını yapanlardan İbn Mâce ise aradaki benzerliği “بِمِثْلِهِ” ifadesiyle (1. tür),⁵²⁶ hadisin dört farklı isnadını veren Ebû Dâvûd ise Halef b. Hişam tarikindeki ziyadeyi “بَنَحْوِهِ زَادَ أَوْ لِيَضْرِبَنَّ اللَّهُ بِقُلُوبٍ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ ثُمَّ لِيَلْعَنَنَّكُمْ كَمَا لَعَنَهُمْ” diyerek belirtmiştir (2. tür).⁵²⁷

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: “Nevvâs b. Sem'ân→Cübeyr b. Nüfeyr→Abdurrahman b. Cübeyr→Yahya b. Câbir→Abdurrahman b. Yezid b. Cabir” kısmı bütün tariklerinde⁵²⁸ ortak olan rivayetin Müslim ve Tirmizî tariklerinde⁵²⁹ Abdurrahman b. Yezid b. Cabir'den rivayet eden iki ravi Velîd b. Müslim ile Abdullah b. Abdurrahman'dır. Müslim, Velîd b. Müslim'den nakleden Züheyr b. Harb (Ebû Hayseme), Muhammed b. Mihran ve Ali b. Hucr'a (Ali b. Hucr aynı zamanda Abdullah b. Abdurrahman'dan da nakletmektedir) ait üç isnadı da zikretmiş ve Muhammed b. Mihran tarikiyle gelen metni kullandığını belirtmek suretiyle (وَحَدَّثَنِي) telifik yapmıştır (1. tür). Ayrıca Müslim metninin sonunda, Tirmizî isnadının ise başında ravi Ali b. Hucr'un, iki şeyhi Velîd b. Müslim

⁵²³ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (21) 4.

⁵²⁴ Nesâî, “Cenâiz”, 119.

⁵²⁵ Tirmizî, “Tefsîru Sûre”, (5) 6.

⁵²⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 20.

⁵²⁷ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17.

⁵²⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 181; Müslim, “Fiten”, 110; Tirmizî, “Fiten”, 59; İbn Mâce, “Fiten”, 33 (Diğer bütün isnadlarda yer alan Yahya b. Cabir et-Tâî, İbn Mâce rivayetinde mevcut değildir); Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; Nesâî, es-Sünenü'l-kübrâ, V, 15; İbn Hibbân, Sahîh, XV, 226; Taberânî, Müsne'dü's-Şâmiyyîn, I, 354-356; Hâkim, Müstedrek, IV, 537-538.

⁵²⁹ Müslim, “Fiten”, 110; Tirmizî, “Fiten”, 59.

ile Abdullah b. Abdurrahman'a ait iki farklı metnin birleştiğine dair açıklaması görülmektedir (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok). Buna göre sadece metinleri birbiriyle önemli ölçüde paralellik arzeden tarikleri karşılaştırdığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Velîd b. Müslim ile Abdullah b. Abdurrahman'a ait her iki isnadı da veren sadece Müslim ve Tirmizî'dir. Müslim, Velîd b. Müslim tarikiyle gelen metni kullandığını (1. tür) ifade etmekle kalmamış, rivayetin sonunda da Abdullah b. Abdurrahman'a ait metinde Ye'cüc-Me'cüc'ün her tarafı istilâ ettiğini belirten kısma ilave olarak “ثُمَّ يَسِيرُونَ حَتَّى يَنْتَهُوا إِلَى جَبَلِ الْخَمَرِ وَهُوَ جَبَلُ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ” فَيَقُولُونَ لَقَدْ قَتَلْنَا مَنْ فِي الْأَرْضِ هَلُمَّ فَلَنَقْتُلَ مَنْ فِي السَّمَاءِ فَيَرْمُونَ بُشَابَهُمْ إِلَى السَّمَاءِ فَيَرُدُّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ نُشَابَهُمْ مَخْضُوبَةً دَمًا” ziyadesinin bulunduğunu belirtmiştir (2. tür). Tirmizî ise iki raviye ait metinlerin birbirine dahil olduğunu (دَخَلَ حَدِيثُ أَحَدِهِمَا فِي حَدِيثِ الْآخَرِ) hatırlatmakla beraber kaydettiği birleştirilmiş metnin hangi raviye ait olduğuna dair bir açıklama yapmamıştır (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵³⁰ Diğer taraftan kurgusu itibariyle Müslim ve Tirmizî metinleriyle paralel⁵³¹ olanlardan Velîd b. Müslim tarikiyle Ahmed b. Hanbel,⁵³² Yahya b. Hamza tarikiyle İbn Mâce,⁵³³ Ali İbnü'l-Medînî tarikiyle Taberânî,⁵³⁴ Bîşr b. Bekr tarikiyle Hâkim⁵³⁵ rivayetleri ikinci bir tarikle gelmeyip, telfik yapıldığına dair herhangi bir açıklama da yer almamaktadır. Bu durumda rivayetteki hangi ifadenin hangi ravi kanalıyla geldiğini tam olarak çözümlmek adeta imkansız hale gelmektedir.

Abdullah b. Mes'ûd (II/2) rivayeti: Hadisi rivayet eden diğer musanniflerin hepsi⁵³⁶ yalnızca Yezid b. Harun tarikini verirken, Ahmed b. Hanbel⁵³⁷ farklı olarak

⁵³⁰ Müslim, “Fiten”, 110.

⁵³¹ Detaylardaki farklılıklar için, rivayetin incelendiği yerdeki metin mukayesesi kısmına bakılabilir.

⁵³² Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁵³³ İbn Mâce, “Fiten”, 33 (Diğer bütün isnadlarda yer alan Yahya b. Cabir et-Tâî, İbn Mâce rivayetinde mevcut değildir).

⁵³⁴ Taberânî, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, I, 354-356.

⁵³⁵ Hâkim, **Müstedrek**, IV, 537-538.

⁵³⁶ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 498-499; İbn Mâce, “Fiten”, 33; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 196-197; Hâkim, **Müstedrek**, II, 416, IV, 534, 588.

⁵³⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 375.

Hüseyim b. Beşir metnini zikretmiştir. Ancak metnin sonuna doğru yapılan bir açıklama, Ahmed b. Hanbel'in bu rivayeti aynı zamanda Yezid b. Harun tarikiyle de işittiğini ortaya koymaktadır. Bu açıklamaya göre Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının Yezid b. Harun tarikinde olan bir ilaveyi söyleyip tekrar Hüseyim b. Beşir metnine döndüğünü (قَالَ أَبِي ذَهَبَ عَلَيَّ هَاهُنَا شَيْءٌ لَمْ أَفْهَمْهُ كَأَدِيمٍ وَقَالَ يَزِيدُ يَغْنِي ابْنُ) (هَارُونَ ثُمَّ تُنْسَفُ الْجِبَالُ وَتَمُدُّ الْأَرْضُ مَدَّ الْأَدِيمِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى حَدِيثِ هُشَيْمٍ قَالَ...) belirtmektedir ki bu Ahmed b. Hanbel'in yaptığı bir telfiktir (2. tür).

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Bu hadisi hemen bütün musannifler telfik yaparak nakletmişlerdir.⁵³⁸ İlk rivayetini her üç şeyhi Züheyr b. Harb, İshak b. Râhuye ve İbn Ebû Ömer (Muhammed b. Yahya)'dan merfû olarak nakleden Müslim, Züheyr b. Harb'den gelen metni kullandığını (وَاللَّفْظُ لِرُحَيْمٍ قَالَ إِسْحَقُ) zikretmiş, herhangi bir metin farklılığına temas etmemiştir (2. tür).⁵³⁹ Müslim'in ikinci rivayetindeki telfik ise şöyledir: Bu hadisi her iki hocası Furat el-Kazzaz ve Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl)'den de aldığını belirten Şube b. Haccac, her iki rivayet arasındaki fark olarak Âmir b. Vâsile'nin mevkûf rivayet rivayet ettiğini, ayrıca onuncu kıyamet alameti olarak birinin nüzûl-i İsa'yı, diğerinin ise insanları denize sürükleyecek bir kasırgayı saydığını (قَالَ شُعْبَةُ وَحَدَّثَنِي عَبْدُ الْعَزِيزِ) بَنُ رُفَيْعٍ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَنْ أَبِي سَرِيحَةَ مِثْلَ ذَلِكَ لَا يَذْكُرُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ أَحَدُهُمَا فِي الْعَاشِرَةِ نَزُولُ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ الْآخَرُ وَرِيحٌ تُثَلِّقِي النَّاسَ (فِي الْبَحْرِ) ifade etmektedir (2. tür).⁵⁴⁰ Hadisin çok farklı isnadlarını kaydeden

⁵³⁸ Tayâlisî, **Müsned**, s. 143; Humeydî, **Müsned**, II, 364; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 6, 7, VI, 10; **Müslim**, "Fiten", 39-41; **Tirmizî**, "Fiten", 21; **İbn Mâce**, "Fiten", 28; **Ebû Dâvûd**, "Melâhim", 12; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, VI, 424, 456; İbn Hibbân, **Sahîh**, XV, 200-201, 257; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, III, 170-173, 183; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

⁵³⁹ **Müslim**, "Fiten", 39.

⁵⁴⁰ **Müslim**, "Fiten", 40.

Tirmizî,⁵⁴¹ “وَزَادَ فِيهِ الدُّخَانُ” ve “وَزَادَ فِيهِ الدِّجَالُ أَوْ الدُّخَانُ” ifadeleri ile Mahmud b. Gaylan tarikindeki ziyadelere, “وَزَادَ فِيهِ قَالَ وَالْعَاشِرَةُ إِمَّا رِيحٌ تَطْرَحُهُمْ فِي الْبَحْرِ وَإِمَّا نُزُولٌ” ifadesiyle de Muhammed b. Müsennâ tarikindeki ziyadeye dikkat çekmiştir (2. tür). İki hocası Müsedded b. Müserhed ve Hennad’dan rivayet eden Ebû Dâvûd ise “حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ وَهَنَّاذُ الْمَعْنَى” diyerek Hennad’a ait metni kullandığına işaretle bulunmaktadır (1. tür).⁵⁴²

İmrân b. Husayn (II/5) rivayeti: Diğer bütün kaynakların tek tarikile verdiği rivayet, üç Ahmed b. Hanbel rivayetinden birinde onun iki hocası Ebu Kâmil (Muzafer b. Müdrîk) ve Affân b. Müslim tarikleri birleştirilerek nakledilmekte, ancak metnin kime ait olduğuna ya da bir lafız farklılığına dair bilgi verilmemektedir (3. tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵⁴³

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Diğer kaynaklardan farklı olarak bir rivayette sekiz tane farklı tarike işaretle bulunan Müslim, “كُلُّهُمْ عَنِ الزُّهْرِيِّ بِهَذَا الْإِسْنَادِ وَفِي رِوَايَةِ ابْنِ عُيَيْنَةَ إِمَامًا مُقْسِطًا وَحَكَمًا عَدْلًا وَفِي رِوَايَةِ يُونُسَ حَكَمًا عَادِلًا وَلَمْ يَذْكُرْ إِمَامًا مُقْسِطًا وَفِي حَدِيثِ صَالِحٍ حَكَمًا مُقْسِطًا كَمَا قَالَ اللَّيْثُ وَفِي حَدِيثِهِ مِنَ الزِّيَادَةِ وَحَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الْوَاحِدَةُ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ اقْرَءُوا إِن شِئْتُمْ {وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا الْوَاحِدَةُ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا}” diyerek, hepsindeki farklılıkları tek tek zikretmektedir (2. tür).⁵⁴⁴

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Ahmed b. Hanbel, diğer bütün kaynakların tek tarikile verdiği rivayeti Saîd b. Ebî Arûbe (Mihrân) tarikiyle zikretmekte, ardından da Hişam b. Hassan tarikine işaretle bulunarak “حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ قَتَادَةَ”

⁵⁴¹ Tirmizî, “Fiten”, 21.

⁵⁴² Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12.

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, IV, 437.

⁵⁴⁴ Müslim, “İmân”, 242.

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ آدَمَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ الْأَنْبِيَاءُ فَذَكَرَ مَعْنَاهُ
”إِلَّا أَنَّهُ قَالَ حَتَّى يُهْلِكَ فِي زَمَانِهِ مَسِيحُ الضَّلَالَةِ الْأَعْوَرُ الْكَذَّابُ
belirtmektedir (2. tür).⁵⁴⁵

Ebû Hureyre (II/13) rivayeti: Diğer kaynaklardan farklı olarak bir rivayette
وَحَدَّثَنَا هُشَيْبُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا لَيْثٌ عَنْ ابْنِ
شِهَابٍ بِهَذَا الْإِسْنَادِ مِثْلَهُ قَالَ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ وَحَدَّثَنِي حَزْمَلَةُ بْنُ يَحْيَى أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ
أَخْبَرَنِي يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ عَلِيٍّ الْأَسْلَمِيِّ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
”يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ بِمِثْلِ حَدِيثِهِمَا
bunlardaki farklılıklara dikkat çekmektedir (2. tür).⁵⁴⁶

Semure b. Cündüb (II/17) rivayeti: Ahmed b. Hanbel metninde ravi Ravh b.
Ubade'nin hadisi Said b. Ebû Arûbe (Mihrân) ve Abdülvehhab b. Atâ'dan naklettiği
görölmekte ise de metnin hangisine ait olduğuna dair bir ifade mevcut değildir (3.
tür; senedde sika olmayan ravi yok).⁵⁴⁷

Abdullah b. Amr (II/19) rivayeti: Rivayetin iki farklı tarikine yer veren Müslim,
وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الثُّعْمَانِ بْنِ سَالِمٍ قَالَ سَمِعْتُ
يَعْقُوبَ بْنَ عَاصِمٍ بْنَ عُرْوَةَ بْنَ مَسْعُودٍ قَالَ سَمِعْتُ رَجُلًا قَالَ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو إِنَّكَ تَقُولُ إِنَّ
السَّاعَةَ تَقُومُ إِلَى كَذَا وَكَذَا فَقَالَ لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ لَا أَحَدِّثَكُمْ بِشَيْءٍ إِنَّمَا قُلْتُ إِنَّكُمْ تَرَوْنَ بَعْدَ قَلِيلٍ
أَمْرًا عَظِيمًا فَكَانَ حَرِيقَ الْبَيْتِ قَالَ شُعْبَةُ هَذَا أَوْ نَحْوَهُ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْرُجُ الدِّجَالُ فِي أُمَّتِي وَسَاقَ الْحَدِيثِ بِمِثْلِ حَدِيثِ مُعَاذٍ وَقَالَ فِي حَدِيثِهِ فَلَا يَبْقَى

⁵⁴⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 401; Tayâlisî, *Müsned*, s. 331, 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

⁵⁴⁶ Müslim, "Hac", 216.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 13.

”أَحَدٌ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ إِيْمَانٍ إِلَّا قَبِضَتْهُ
tür).⁵⁴⁸

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Müslim, rivayeti üç farklı hocasını isnadda birleştirerek nakletmiş (حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ شُجَاعٍ وَهَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَحَجَّاجُ بْنُ الشَّاعِرِ قَالُوا (حَدَّثَنَا), ancak metinleri arasında bir fark bulunduğundan söz etmemiştir (3. tür; Ebu’z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743) bazı alimlerce zayıf sayılmıştır).⁵⁴⁹

3. İhtisar

Hadis terimi olarak, bir hadisi ihtiva ettiği mânaları daha az kelimelerle ifade edecek şekilde kısaltmaya ve özetlemeye “**ihtisar**” denilmektedir.⁵⁵⁰ Hadiste ihtisarin caiz olup olmamasıyla ilgili temelde şu üç görüşten söz edilmiştir.⁵⁵¹ a) Mutlak olarak reddedenler, b) Mutlak olarak kabul edenler, c) Bazı şartlara bağlı olarak kabul edenler ki bu şartlar şunlardır: Metnin tamamına ulaşma imkanının bulunması, cümlelerde anlam bütünlüğünün bozulmaması, hadiste ziyade yapıldı şüphesinin doğmaması, ihtisar yapacak ravinin işitmediğini hadise eklemeyeceğine ve duyduklarını eksik nakletmeyeceğine güvenilen, karakter açısından dürüstlüğünden kuşku duyulmayan, hadis bilgisinin yanında özellikle Arap Dili ve Fıkıh gibi dînî ilimlerdeki bilgisi ile temayüz etmiş ilmî yeterliliğe sahip bir alim olması.⁵⁵²

Hadisin metninden hazfedilen bir kelime bile hadisi anlamayı zorlaştırabilmekte, hatta asıl maksadın çok dışında anlaşılmasına ve yorumlanmasına sebep olabilir-

⁵⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 166; Müslim, “Fiten”, 116; Nesâî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, VI, 501; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 349-351; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 586, 594; Beyhakî, **Şuabü’l-îmân**, I, 308-9.

⁵⁴⁹ Müslim “Îmân”, 247. Ayrıca iki farklı isnadla kaydeden Taberânî ve Beyhakî de bir metin farkına temas etmemişlerdir. Bkz.: Taberânî, **el-Mu’cemü’l-evsat**, IX, 39; Beyhakî, **es-Sünenü’l-kübrâ**, IX, 180.

⁵⁵⁰ Bkz.: Aydınlı, Abdullah; “İhtisar”, **DİA**, XXI, 572; Karacabey, Salih; “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, **UÜİFD**, 2002, cilt: XI, sayı: 1, s. 53.

⁵⁵¹ Bkz.: İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 215 vd.; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 469; Aydınlı, “İhtisar”, XXI, 572; Uğur, **Hadis Terimleri**, s. 149.

⁵⁵² Bkz.: İbn Cemâa, **Menhel**, s. 100-101; Aydınlı, “İhtisar”, XXI, 572-573; Karacabey, “Hadiste İhtisar”, s. 57 vd.

mehtedir. Hadisin ihtisar edilmesi, olmayan bir Şeyin ilave edilmesi değil, mevcudun terk edilmesidir. Bu durumda Peygamberimize ait olmayan bir sözün ona isnad edilerek nakledilmesi gibi bir tehlike yoktur. Ancak ihtisarın dikkatli yapılmaması durumunda Allah Rasl'nn maksadına uymayan bir anlamın ortaya çıkması gibi önemli bir problemle karşı karşıya kalınabilir.⁵⁵³

İhtisar amacı ile rivayetin, hadis versiyonları arasında farklılıklara sebebiyet verdiği de açıktır. Ravinin hadisin bir kısmını hazfedip diğer kısmını zikretmesi, başkalarının onun hadisin bütünü olduğunu zannetmesine sebep olabilir. Hadis de bu Şekilde rivayet edilmeye devam eder. Bu durumda, ziyadeli ve noksan olmak üzere, hadisin çeşitli versiyonları ortaya çıkar. Problem bununla da kalmaz, hadisin tam metninden ibaret olan versiyondaki ziyadeli kısmın, hadisin aslından olup olmadığı konusunda Őüphelerin ortaya çıkmasına sebep olabilir.⁵⁵⁴

İncelediğimiz rivayetlerden 7 tanesinde ihtisar yapıldığı görülmektedir:

Eb Musa el-EŞ'ar (Abdullah b. Kays) (I/3) rivayeti: İbn Eb Şeybe, Abd b. Humeyd, Hkim ve Beyhak⁵⁵⁵ tarafından uzunca nakledilen bu rivayeti Eb Dvd, sadece NecaŐı'nın “ أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهَ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ” sözüne yer vermek suretiyle nakletmiştir.⁵⁵⁶

H. Ömer (I/17) rivayeti: Rivayet Abdurrezzak, Bezzr, İbn Hibbn ve ayrıca Ahmed b. Hanbel ile Buhr'nin birer tarikinde H. Ömer'in uzunca bir hutbesi Őeklinindedir. Bu hutbede H. Ömer, Peygamberimizin H. İsa ile ilgili sözünü nakletmektedir.⁵⁵⁷ Diğer tariklerde ise hutbeden hiç bahis yoktur; sadece H. İsa ile ilgili bu kısım yer almaktadır.

⁵⁵³ Bkz.: Karacabey, “**Hadiste İhtisar**”, s. 55-66.

⁵⁵⁴ Rivayette ihtisar yapmanın ortaya çıkardığı / çıkarabileceği farklı problemler için bkz.: Doğanay, **Rav Tasarrufları**, s. 64 vd.

⁵⁵⁵ İbn Eb Şeybe, **Musannef**, VII, 350; Abd b. Humeyd, **Müsned**, s. 193; Hkim, **Müstedrek**, II, 338; Beyhak, **Delil**, II, 300.

⁵⁵⁶ **Eb Dvd**, “Ceniz”, 56.

⁵⁵⁷ Abdurrezzak, **Musannef**, V, 439-445; **Ahmed b. Hanbel**, I, 55; **Buhr**, “Hudd”, 31; Bezzr, **Müsned**, I, 299-303; İbn Hibbn, **Sahh**, II, 145-151, 152-157.

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Bu uzun hadisi Ma'mer b. Râşid, İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.⁵⁵⁸ Dârimî ve Bezzâr rivayetleri ise özet bir şekildedir ve Hz. İsa ile ilgili kısım yoktur.⁵⁵⁹

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: Ebû Dâvûd, yerinde de görüleceği üzere oldukça uzun olan bu rivayetin sadece Peygamberimizin Deccâl'i anlattığı ve Hz. İsa'nın inip onu öldürdüğü kısmına yer vermiştir.⁵⁶⁰ Yine İbn Hibbân sadece “أَنَّ عِيسَى بْنُ مَرْيَمَ يَأْتِي قَوْمًا قَدْ عَصَمَهُمُ اللَّهُ مِنَ الدَّجَالِ فَيَمْسَحُ وَجُوهَهُمْ بِدَرَجَاتِهِمْ فِي الْجَنَّةِ”⁵⁶¹ kısmını, Nesâî ise “الدَّجَالُ قَالَ مَنْ رَأَاهُ مِنْكُمْ فَلْيَقْرَأْ فَوَاتِحَ سُورَةِ الْكَهْفِ”⁵⁶² kısmını zikretmişlerdir.

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde,⁵⁶³ Ahmed b. Hanbel'deki “يَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ إِمَامًا عَادِلًا”⁵⁶⁴ kısmından sonrasının mevcut olmadığı görülmektedir.

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Bu rivayetin sadece “إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ إِخْوَةٌ لِعَلَّاتٍ دِينَهُمْ”⁵⁶⁵ kısmını “وَاحِدٌ وَأُمَّهَاتُهُمْ سَتَى وَإِنَّ أَوْلَاهُمْ بِي عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِأَنَّهُ لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ رَسُولٌ” kısmını Hemmam b. Münebbih, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd yine Ebû Hureyre'den rivayet etmişlerdir.⁵⁶⁵

⁵⁵⁸ Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 28; İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, II, 165; Ahmed b. Hanbel, V, 72; Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 219; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIII, 32; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 324, 325; Hâkim, *Müstedrek*, III, 523; İbn Abdülberr, *İstîâb*, II, 757.

⁵⁵⁹ Bkz.: Dârimî, “İsti'zân”, 63; Bezzâr, *Müsned*, VII, 251; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 118. Hadisin Huzeyfe b. el-Yemân'dan nakledilen tariki de özet bir şekildedir ve Hz. İsa ile ilgili kısım yoktur. Bkz.: Ahmed b. Hanbel, V, 393; İbn Mâce, “Keffârât”, 13; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 244; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 363.

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14.

⁵⁶¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 226.

⁵⁶² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 15.

⁵⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 357.

⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 482.

⁵⁶⁵ Hemmam b. Münebbih, *Sahîfetü Hemmam*, s. 59; Ahmed b. Hanbel, II, 319, 457, 463, 482, 541; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Fedâil”, 143-145; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 13.

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Tahâvî'nin⁵⁶⁶ de Ahmed b. Hanbel⁵⁶⁷ gibi genişçe yer verdiği rivayete İbn Huzeyme,⁵⁶⁸ metni vermeyip işaret etmekle yetinmiş, Hâkim⁵⁶⁹ ve özellikle Deylemî⁵⁷⁰ ise baş taraftan oldukça az bir kısmını kaydetmişlerdir.

4. Tashîf Hataları

Aynı biçimdeki harflerin nokta ve harekelerinde yapılan okuma, yazma ve rivayet hatalarına “**tashîf**” (böyle rivayete “**musahhaf**”), bir kelimedede harf değiştirmek veya kelimeye harf eklemek, harflerin yerlerini yahut kelimeyi bütünüyle değiştirmek suretiyle yapılan hatalara “**tahrîf**” (böyle rivayete “**musarref**”) denilmiştir.⁵⁷¹ İlk dönem hadis alimlerinin birbirinden ayırmadıkları tashîf ile tahrîf kavramları, İbn Hacer ve sonrasında teorik planda ayrıştırılmışsa da pratikte aralarında yine bir fark gözetilmemiştir.⁵⁷²

“Sahîh, Hasen ve Zayıf Arasında Müşterek Hadis Nevileri” başlığı altında incelenmesinden de anlaşılacağı üzere musahhaf hadisler, tashîfin durumuna göre sahîh, hasen ve zayıf olabilirler.⁵⁷³

Hiz. İsa ile ilgili incelediğimiz rivayetlerden tashîf hatasına şu 4 hadis örnektir:

Ebû Said el-Hudrî (I/20) rivayeti: Nevevî, ravilerin ve nüshaların “اسْتِفْصَاء” kelimesinde ittifak halinde olduğunu hatırlatıp bunun ötesindeki ifadelerin tashif, vehim ve tağyirden ibaret olduğunu söyleyen Kâdî İyâz’a mukabil “اسْتِفْصَاء” kelime-

⁵⁶⁶ Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 381-382.

⁵⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, III, 367.

⁵⁶⁸ İbn Huzeyme, **Tevhîd**, I, 102.

⁵⁶⁹ Hâkim, **Müstedrek**, IV, 574.

⁵⁷⁰ Deylemî, **Müsned**, V, 511.

⁵⁷¹ Bkz.: Cezâirî, **Tevcîhü'n-nazar**, I, 439 vd.; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 301, 428; İşler, Emrullah, “**Tashîf**”, **DİA**, XL, 128-129; Hâmidî, Muhammed Sadık, “**Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine**”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2006, cilt: IV, sayı: 2, s. 164.

⁵⁷² Bkz.: Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 127; Paksoy, Abdülkadir, “**Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları-**”, **DBAAD** [www.dinbilimleri.com], 2004, cilt: IV, sayı: 4, s. 99; Efendioğlu, Mehmet, “**Musahhaf**”, **DİA**, XXXI, 230.

⁵⁷³ Bkz.: Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 127; Paksoy, “**Hadiste Tashîf**”, s. 109.

sinin dört farklı şekilde geldiğine dair uzun açıklamalara yer vermektedir.⁵⁷⁴

Hâris b. Hâris el-Eş'arî (I/32) rivayeti: İbn Abdülberr (ö. 463/1070), lûgat alimlerine dayanarak “جُثَاءُ جَهَنَّمَ” ifadesinin yanlış olduğunu, doğrusunun “حِثَاءُ” şeklinde olması gerektiğini söylemektedir.⁵⁷⁵

Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayeti: Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin “وَمِصْرٌ”⁵⁷⁶ ifadesine İbn Ebû Şeybe ve Hâkim “ومصر بالجزيرة”⁵⁷⁷ şeklinde yer vermiştir.

Abdullah b. Amr (II/19) rivayeti: “كَأَنَّهُ الطَّلُّ أَوْ الظِّلُّ” ifadesindeki şekkin, ravi Numan b. Sâlim'e ait olduğu, hemen ardından gelen “نُعْمَانُ الشَّالُ” kaydıyla açıkça belirtilmektedir. Kâdî İyâz, başka bir hadisten delil getirerek, doğrusunun “الطَّلُّ” olması gerektiğini söylemektedir.⁵⁷⁸

5. Takdim-Tehirler

Bir hadisin isnadında ravilerin isim veya neseplerinin, metninde ise kelime yahut ibarelerin yerlerini bilerek yahut yanılarak değiştirmeye “kalb”, böyle hadise de “maklûb hadis” denilmiştir.⁵⁷⁹ Kalb terimi, hadislerin sened ve metinlerindeki takdim-tehiri ifade eder. Maklûb hadisteki takdim ve tehir, hem lafız hem de mânâ düzeyinde hadisin aslına muhalefeti ortaya çıkarmaktadır.⁵⁸⁰ Sika raviden kaynaklanan takdim-tehir sehven vuku bulurken, kasden yapılan takdim-tehirin ravisi ise ya

⁵⁷⁴ Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, I, 547; Nevevî, **Şerhu Müslim**, III, 17.

⁵⁷⁵ Bkz.: İbn Abdülberr, **Temhîd**, XXI, 280.

⁵⁷⁶ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 216-217; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, IX, 60.

⁵⁷⁷ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 524.

⁵⁷⁸ Bkz.: Kâdî İyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, VIII, 495; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XVIII, 75.

⁵⁷⁹ Bkz.: **Ertürk**, Mustafa; “**Maklûb**”, **DİA**, XXVII, 447. Ayrıca bkz.: İbnü's-Salâh, **Mukaddime**, s. 101; İbn Hacer, **Nüket**, II, 864; Cezâîrî, **Tevcihü'n-nazar**, II, 577 vd.; Ahmed Naîm, **Mukaddime**, s. 306.

⁵⁸⁰ Bkz.: Cezâîrî, **Tevcihü'n-nazar**, II, 577; Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 101.

sika değildir veya imtihan, deneme vs. amacıyla bunu yapmaktadır.⁵⁸¹ Takdim ve tehir, metnin anlamı üzerinde etkili olmakta, hatta onu değiştirebilmektedir. Takdim-tehire uğramış olan rivayet, diğer varyantlara göre, mânâ bakımından tam aksi bir durumu ifade edebilmektedir.⁵⁸²

Bazı alimler hadislerde takdim-tehire cevaz vermişlerdir. Sözgelimi Hz. Huzeýfe'nin "Biz (fasîhu'l-lisân) bir Arab toplumuz. (Manayı gözetmek kaydıyla) hadislerde takdim-tehir yaptığımız olur."⁵⁸³ sözü yanında kendisine bu konu sorulan Zührî, "Haramı helal, helali de haram yapacak türden olmadıktan ve manayı korduktan sonra takdim-tehir Kur'ân'da bile caizken hadiste nasıl caiz olmaz ki!?" diye cevap vermiştir.⁵⁸⁴

Ancak genel itibariyle maktûb hadis, zayıf hadisler arasında sayılmış, bununla birlikte isnad veya metindeki değişikliğin yanılarak yahut kasten yapılmış olmasına göre bunlara farklı hükümler verilmiştir. Maktûb hadislerin zayıf sayılmasının sebebi, sadece ravinin zabt noksanlığı değil metinde meydana gelen herhangi bir değişikliğin manayı bozabileceği endişesidir. Zira hadis metnindeki kelime veya ifadelerin yer değiştirmesiyle hadisin anlamı da değişmekte, böylece Hz. Peygamber'e onun söylemediği sözler isnat edilmektedir. Bu değişiklik hadisten yanlış bir hüküm çıkarmaya da sebep olmaktadır.⁵⁸⁵

Aşağıda da görüleceği üzere Hz. İsa ile ilgili rivayetlerden 13 tanesinde takdim-tehir örneği vardır ve bunların çoğu, sıralamanın değişmesi türündendir:

Abdullah b. Ömer (I/15) rivayeti: Hz. İsa'nın iki kişinin omuzlarında Kâbe'yi tavaf edişi, Sâlim⁵⁸⁶ ve Nâfi'⁵⁸⁷ tariklerinin her ikisinde de yaklaşık ifadelerle yer almıştır. Ancak "يَسْكُبُ رَأْسَهُ أَوْ يَقْطُرُ رَأْسَهُ" ve benzeri ifadelerle geçen "saçından su

⁵⁸¹ Bkz.: Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 101. Krş.: Cezâirî, **Tevcihü'n-nazar**, II, 580.

⁵⁸² Bkz.: Doğanay, **Ravi Tasarrufları**, s. 107.

⁵⁸³ İbn Asâkir, **Târîhu Dimaşk**, XII, 290; Suyûtî, **Tedrib**, II, 100.

⁵⁸⁴ Bkz.: Zehebî, **Siyeru a'lâm**, V, 347; a.mlf., **Târîh**, VIII, 241; Suyûtî, **Tedrib**, II, 100.

⁵⁸⁵ Bkz.: Ertürk, "**Maktûb**", XXVII, 448.

⁵⁸⁶ **Ahmed b. Hanbel**, II, 22, 39, 83, 122, 144, 154; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26; **Müslim**, "İmân", 275, 277; Bezzâr, **Müsned**, XII, 273; Ebû Ya'lâ, **Müsned**, IX, 346.

⁵⁸⁷ **Muvatta'**, "Sıfatü'n-Nebî", 2; **Ahmed b. Hanbel**, II, 126; **Buhârî**, "Enbiyâ", 48, "Libâs", 68, "Ta'bîr", 11; **Müslim**, "İmân", 273, 274.

damlıyor gibi görünmesi”, Sâlim tarikinde tavaf kısmından sonra gelmektedir.

Ebû Said el-Hudrî (I/20) rivayeti: Kendilerine “Ya siz neyi bekliyorsunuz?” sualine karşı müminlerin cevabı Tayâlisî metninde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا فَلَمْ⁵⁸⁸”, Buhârî tariklerinden birincide “فَارَقْنَاهُمْ وَنَحْنُ أَحْوَجُ مِنَّا إِلَيْهِ الْيَوْمَ⁵⁸⁹”, ikincisinde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا عَلَى أَفْقَرٍ مَّا كُنَّا إِلَيْهِمْ وَلَمْ نُصَاحِبْهُمْ⁵⁹⁰” Müslim metninde “فَارَقْنَا النَّاسَ فِي الدُّنْيَا أَفْقَرًا مَّا كُنَّا إِلَيْهِمْ وَلَمْ نُصَاحِبْهُمْ⁵⁹¹” şeklindedir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149), ikinci Buhârî metnindeki ile karşılaştırmak suretiyle Müslim metnindeki ifadede takdim-tehir ve tağyir olduğu tespitinde bulunmaktadır. Ancak Nevevî (ö. 676/1277), bunun doğru olmadığını ve Müslim’in rivayetinın sahih olduğunu söylemiştir.⁵⁹²

Ebû Musa el-Eş’arî (I/24) rivayeti: İki kat mükâfâta erecek üç kişi, bazı metinlerde “ثَلَاثَةٌ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ⁵⁹³” denildikten sonra sıralanmakta,⁵⁹³ bazılarında ise önce bu üç kişi sayılıp bunların iki kat mükâfâta erecekleri en sonda “فَلَهُ أَجْرَانِ⁵⁹⁴” denilerek belirtilmektedir.⁵⁹⁴ Ayrıca bu üç kişinin sıralaması neredeyse bütün rivayetlerde değişmektedir: “Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap, Cariyenin sahibi, Köle”⁵⁹⁵, “Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap, Köle, Cariyenin sahibi”⁵⁹⁶, “Cariyenin sahibi, Peygamberimize inanan Ehl-i Kitap”⁵⁹⁷, “Cariyenin sahibi, Köle, Peygam-

⁵⁸⁸ Tayâlisî, **Müsned**, s. 289.

⁵⁸⁹ **Buhârî**, “Tevhîd”, 24.

⁵⁹⁰ **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (4) 8.

⁵⁹¹ Tayâlisî, **Müsned**, s. 289; **Buhârî**, “Tefsîru Sûre”, (4) 8, “Tevhîd”, 24; **Müslim**, “İmân”, 302; İbn Hibbân, **Sahîh**, XVI, 377-380.

⁵⁹² Kâdî İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, I, 547; Nevevî, **Şerhu Müslim**, III, 17.

⁵⁹³ Humeydî, **Müsned**, II, 339; Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 402, 405; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31, “Cihâd”, 145; **Müslim**, “İmân”, 241; **Tirmizî**, “Nikâh”, 25; **Nesâî**, “Nikâh”, 65.

⁵⁹⁴ **Ahmed b. Hanbel**, IV, 395, 414; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48, “Nikâh”, 12; **İbn Mâce**, “Nikâh”, 42.

⁵⁹⁵ Humeydî, **Müsned**, II, 339; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 405.

⁵⁹⁶ Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Dârimî**, “Nikâh”, 46; **Buhârî**, “İlim”, 31; **Müslim**, “İmân”, 241.

⁵⁹⁷ Said b. Mansûr, **Sünen**, I, 263; **Ahmed b. Hanbel**, IV, 414.

”وَأَمَدِهِ خَوَاصِرَ وَأَدْرِهِ ضُرُوعًا وَأَمَدُهُ خَوَاصِرَ”⁶⁰⁹, Tirmizî’de ise ”وَأَمَدِهِ خَوَاصِرَ وَأَدْرِهِ ضُرُوعًا”⁶¹⁰ şeklinde yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel’de “وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ تَكْفِي الْفَخْدَ وَالشَّاةَ مِنَ الْغَنَمِ تَكْفِي أَهْلَ”⁶¹¹ ifadesiyle yer alan cümle, diğerlerinde “وَاللَّقْحَةَ مِنَ الْبَقَرِ تَكْفِي الْقَبِيلَةَ مِنَ النَّاسِ”⁶¹² şeklinde takdim-tehire uğramıştır.

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Kıyamet alâmetlerinin sıralaması neredeyse bütün metinlerde farklıdır: Tayâlisî metninde “1. Duman, 2. Deccâl, 3. Dâbbe, 4. Güneşin batıdan doğuşu, 5.-6.-7. Üç yerin batışı (Biri doğuda, biri batıda, biri de Arab yarımadasında), 8. Hz. İsa’nın nüzûlü, 9. Ye’cüc-Me’cüc, 10. Yemen’den çıkıp insanları haşrolunacakları yere sürececek bir ateş.”⁶¹² şeklinde iken diğerlerinde Humeydî “1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10”,⁶¹³ İbn Ebû Şeybe “2, 1, 4, 3, 9, 5-6-7, 10, (8 eksik)”,⁶¹⁴ Müslim’in ilk metninde “1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10”,⁶¹⁵ Müslim’in 2. metninde “5-6-7, 1, 2, 3, 9, 4, 10, (mevkûf tarikte 8 ya da 11. İnsanları denize sürükleyecek bir kasırga)”,⁶¹⁶ Ahmed b. Hanbel’in ilk metninde “1, 2, 3, 4, 8, 9, 5-6-7, 10”,⁶¹⁷ Ahmed b. Hanbel’in 2. metninde “5-6-7, 1, 2, 3, 4, 9, 10, (bir tarikte 8 ya da 11)”,⁶¹⁸ Ahmed b. Hanbel’in 3. metninde “4, 1, 2, 9, 8, 2, 5-6-7, 10”,⁶¹⁹ Tirmizî “4, 9, 3, 5-6-7, 10, (bir tarikte 1), (bir tarikte 2), (bir tarikte 8 ya da 11)”,⁶²⁰ İbn Mâce “4, 2, 1, 3, 9, 8, 5-6-7, 10”,⁶²¹ Ebû Dâvûd “4, 3, 9, 2, 8, 1, 5-6-7, 10”⁶²² şeklindedir.

⁶⁰⁹ Müslim, “Fiten”, 110; İbn Mâce, “Fiten”, 33.

⁶¹⁰ Tirmizî, “Fiten”, 59.

⁶¹¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 181.

⁶¹² Tayâlisî, **Müsneid**, s. 143.

⁶¹³ Humeydî, **Müsneid**, II, 364.

⁶¹⁴ İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 500.

⁶¹⁵ Müslim, “Fiten”, 39.

⁶¹⁶ Müslim, “Fiten”, 40.

⁶¹⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 6.

⁶¹⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 7.

⁶¹⁹ Ahmed b. Hanbel, VI, 10.

⁶²⁰ Tirmizî, “Fiten”, 21.

⁶²¹ İbn Mâce, “Fiten”, 28.

⁶²² Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12.

İmrân b. Husayn (II/5) rivayeti: Diğer metinlerde “عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ يُقَاتِلُونَ”⁶²³

şeklinde geçen ifade, Bezzâr metninde “يُقَاتِلُونَ عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ”⁶²⁴ şeklinde takdim-tehire uğramıştır.

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Diğer bütün metinlerde Hz. İsa’nın icraatleri sayılırken “haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması” şeklindeki sıralama, Tayâlisî metninde “domuzu öldürmesi, haçı kırması, cizyeyi kaldırması” şeklinde farklı sıralanmış durumdadır.⁶²⁵

Ebû Hureyre (II/8) rivayeti: İbn Sîrîn kanalıyla gelen tariklerden Ahmed b. Hanbel metninde⁶²⁶ “haçı kırması, domuzu öldürmesi, cizyeyi kaldırması” şeklinde sıralanan icraatler, diğerlerinde tam tersinden sıralanmış durumdadır.

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Bazı metinlerde “دِينُهُمْ وَاحِدٌ وَأُمَمَاتُهُمْ شَتَّى”⁶²⁷ ifadesi ise “مَرْبُوعُ الْخَلْقِ إِلَى الْبَيَاضِ وَالْحُمْرَةِ”⁶²⁸, “أُمَمَاتُهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ”⁶²⁹ ifadesi ise “مَرْبُوعٌ إِلَى الْحُمْرَةِ وَالْبَيَاضِ”⁶³⁰ şekillerinde yer değiştirerek takdim-tehirle yer almaktadır.

Abdullah b. Amr (II/19) rivayeti: Deccâl’in yeryüzünde kalış süresindeki “kırk” ifadesinin açılımı Ahmed b. Hanbel metninde (لَا أَذْرِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَوْ أَرْبَعِينَ سَنَةً) “kırk” ifadesinin açılımı Ahmed b. Hanbel metninde (أَوْ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً أَوْ أَرْبَعِينَ شَهْرًا) gün, sene, gece, ay şeklinde iken,⁶³¹ Müslim metninde ise

⁶²³ Bezzâr, *Müsned*, IX, 21.

⁶²⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 429, 434, 437; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 111 (“الْحَقِّ” yerine “الإسلام” geçiyor), 116; Hâkim, *Müstedrek*, II, 81, IV, 497.

⁶²⁵ Tayâlisî, *Müsned*, s. 303.

⁶²⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 411.

⁶²⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 437.

⁶²⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401; Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 233.

⁶²⁹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 401.

⁶³⁰ Tayâlisî, *Müsned*, s. 335; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 499; Ahmed b. Hanbel, II, 406, 437; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 225, 233; Hâkim, *Müstedrek*, II, 651.

⁶³¹ Ahmed b. Hanbel, II, 166.

(لَا أَذْرِي أَرْبَعِينَ يَوْمًا أَوْ أَرْبَعِينَ شَهْرًا أَوْ أَرْبَعِينَ عَامًا)⁶³² gün, ay, yıl şeklinde sıralanmıştır.

B. Mânâ İle İlgili İhtilâflar

Genel olarak hadisler arasındaki mana bakımından ihtilâf (**teâruz**)⁶³³ konusuna pek çok alim tarafından yer verildiği görülmektedir. Sözelimi konuya dair ilk eserin sahibi olduğu kabul edilen İmam Şâfiî, “ihtilâfû’l-hadîs”in tanımı, sebepleri, tespiti ve çözüm yolları çerçevesinde temel prensipler ortaya koymuştur.⁶³⁴ Hâkim, peşpeşe iki konuyu bu hususa ayırmış ve “Sihhat ve zaaf bakımından eşit olmalarına rağmen, mezhep mensuplarının biriyle amel ettikleri, birbirine denk ve muâriz olan hadislerin bilinmesiyle ilgili” ve “Hiçbir şekilde muârizi bulunmayan hadisler...” başlıklarını kullanmıştır.⁶³⁵ “İhtilâfû’l-hadîs” ya da “muhtelifü’l-hadîs” terimlerini kullanmasa da Hatîb Bağdâdî, konuyu “Haberlerin teâruzu ve teâruzu sahih olup olmayan haberler” başlığı altında incelemiştir.⁶³⁶ İbnü’s-Salâh’ın ise “muhtelifü’l-hadîs” tabirini başlığa taşıdığı görülmektedir.⁶³⁷

“Muhtelifü’l-hadîs İlmi”ne dair doktora çalışması bulunan İ. Lütfi Çakan, “muhtelifü’l-hadîs” ile ilgili pek çok usûl kaynağındaki tarifler üzerinde durmuş ve “makbul bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbul bir veya bir çok hadise, yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte mânen muhalif olmasından ve bu muhalefetin giderilme yollarından bahseden bir ilim dalıdır.” diyerek hepsini bir tarifte toplamıştır.⁶³⁸

Hadis âlimleri rivayetler arasındaki ihtilâfları gidermek için **cem’** ve **telif**,

⁶³² Müslim, “Fiten”, 116.

⁶³³ Hadisçiler arasındaki isimlendirme “**ihtilâfû’l-hadîs**”, İslâm hukukçuları arasındaki kullanım ise “**teâruzu’l-edille**” şeklindedir. Bkz.: Yıldırım, Enbiya; **Hadiste Metin Tenkidi**, UÜSBE Doktora Tezi, Bursa, 1996, s. 276.

⁶³⁴ eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas; **er-Risâle**, [Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir], Kahire, 1358/1939, s. 342.

⁶³⁵ Hâkim, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, s. 122-129.

⁶³⁶ Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 432 vd.

⁶³⁷ İbnü’s-Salâh, **Mukaddime**, s. 284.

⁶³⁸ Çakan, İ. Lütfi; **Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü’l-Hadis İlmi)**, MÜİFV Yayınları, 2. baskı, İstanbul, tsz., s. 33-34; a.mlf., “**Hadis Usûlü Kitaplarında İhtilâfû’l-Hadis**”, MÜİFD, 1986, sayı: 4, s. 75-76.

nesih, **tercih** gibi yöntemlere başvurmuşlar, bunlardan çözüm çıkmamışsa her iki taraftaki rivayetle de amel etmeyi terketme anlamına gelen **tevakkuf (tesâkut)** prensibini işletmişlerdir.⁶³⁹

1. Hadis ya da Hadislerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

Hadis usûlcülerinin “Muhtelifü’l-hadîs İlmi”ni genelde “sadece hadisin hadisle teâruzu” çerçevesinde ele aldıkları bilinmektedir.⁶⁴⁰ Sözelimi birbiriyle teâruz eden çok sayıda hadis bulunduğunu belirten Hâkim, hadislerin sadece kendi aralarındaki teâruzdan bahsetmektedir.⁶⁴¹

Sahabe kendilerine ulaşan bir hadis hakkında ihtilâf ettiklerinde Kur’ân’dan sonra Sünnet’e veya o konuda varid olmuş başka hadisler varsa onlara (bir başka sahabe) müracaat ediyorlardı. Eğer hadis sabit olmuşsa ihtilâfın sebebini araştırırlar, nesh veya tercih yollarından birini seçerek müşkili gidermeye ya da her ikisiyle de amel etmeye çalışırlardı. Farklı şekillerde de olsa sahabeden sonraki tabakalarda ve muhaddislerin uygulamalarında da hadisler, başka rivayetlerin teyidine arzedile gelmiştir.⁶⁴²

İncelediğimiz rivayetlerden aşağıdaki örneklerde ise bir rivayetin bir başka rivayetle ya da birden çok rivayetle ihtilâf ettiği öne sürülmüştür.

Abdullah b. Ömer (I/15) rivayeti: Rivayette “Mesih” ifadesinin hem Hz. İsa hem de Deccâl için kullanılması tartışma konusu olmuştur. Kelimenin, Hz. İsa hakkında “الْمَسِيحُ” şeklinde okunacağına ihtilâf yoktur. Deccâl söz konusu olduğunda ise bunun “الْمَسِيحُ”, “الْمَسِيحُ”, “الْمَسِيحُ” gibi ayırt edici ifadelerle vurgulanması gerektiğini savunanlar olmuştur.⁶⁴³ Ancak başta Kâdı İyâz (ö. 544/1149) olmak üzere

⁶³⁹ Bunların sıralanması hususunda teorik tartışmalar yapılmışsa da ihtilâf gibi görünen noktaları gidermeye çalışan âlimler çok defa konunun muhtevasına göre bir yöntem belirlemişler, bazan da birkaç yöntemi birlikte uygulamışlardır. Bunlardan nesih ve tercih daha kesin bir çözüm yolu olmakla birlikte hadislerden birinin ihmal edilmesine meydan verdiği için gerekli olmadıkça bunlara başvurulmamıştır. Bkz.: Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, s. 268 vd.; Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilâflar**, s. 161 vd.; Tekineş, Ayhan; “Muhtelifü’l-hadîs”, **DİA**, XXXI, 75.

⁶⁴⁰ Hadislerin hadislerle arzında takip edilecek yol ve misâlleri için bkz.: Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 298 vd.

⁶⁴¹ Bkz.: Hâkim, **Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs**, s. 122 vd.

⁶⁴² Örnekleri için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 63 vd.

⁶⁴³ Bkz.: İbn Abdülberr, **Temhîd**, XIV, 188; Nevevî, **Şerhu Müslim**, II, 234.

alimlerin çoğuna göre Mesih kelimesi Hz. İsa için medih, Deccâl için ise zem ifade etmektedir. Bir diğer ihtilâf konusu, hâdisenin rüyada mı yoksa uyanıkken mi gerçekleştiğidir. Buna bağlı olarak, sadece Ahmed b. Hanbel metinlerinden birinde “Deccâl’in de Kâbe’yi tavaf edeceği” zikredilmektedir ki bunun uyanıkken olamayacağı, ancak rüyada olabileceği belirtilmiştir. Zira öbür türlü Kādı İyâz’ın da belirttiği gibi onun Medine’ye giremeyeceği başka sahih hadislerde zikredildiği için işkâl ortaya çıkacağı üzerinde durulmuştur. Ayrıca Hz. İsa’ya ait birbirine zıt görünen beden özelliklerinin zikredilmesi de ihtilâf konusu olmuştur.⁶⁴⁴

Hz. Ömer (I/17) rivayeti: Peygamberimizin bu hadisteki “*Hristiyanların İbn Meryem’i bâtil üzere methettikleri gibi siz de beni methetmekte aşırıya kaçmayınız!*” nehyinden yola çıkarak kendisi hakkında böyle bir yanlışa düşülüp düşülmediği konusu tartışmaya sebep olmuştur. Genelde hadis şarihleri tarafından, böyle bir yanlışın vukuuna dair bilinen bir hâdisce olmadığı görüşü üzerinde durulmuştur.⁶⁴⁵ Ancak İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) bu görüşe katılmaz ve Peygamberimizin kendisine secde etmek için izin isteyen Muaz b. Cebel’i (ö. 18/639) bundan şiddetle yasaklamasını örnek verir.⁶⁴⁶

Abdullah b. Abbas (I/27) rivayeti: Şuayb Arnaût, bu rivayetteki Hz. İsa’nın “إِنِّي اتَّخَذْتُ إِلَٰهًا مِنْ دُونِ اللَّهِ=Ben Allah’tan başka ilâh edinildim.” sözünün Hz. İsa’nın kendine ait bir kusur zikretmediği diğer sahih rivayetlere⁶⁴⁷ muhalif olduğunu, zaten Allah’tan başka ilâh edinilmesinin ona ait bir günah olmadığını belirtmiştir.⁶⁴⁸

Abdullah b. Abbas (I/35) rivayeti: Beyhakî (ö. 458/1065), bu rivayetteki “mah-

⁶⁴⁴ Bkz.: İbn Abdülberr, **Temhîd**, XIV, 188; **er-Râzî**, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Temîmî (ö. 606/1210); **Mefâtîhu’l-ğayb (et-Tefsîru’l-kebîr)**, I-XXXII, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000, VIII, 43; Kādı İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, I, 519; Nevevî, **Şerhu Müslim**, II, 234; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, II, 318, VI, 486; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XVI, 33-34.

⁶⁴⁵ Bkz.: İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 490, XII, 146-156; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XVI, 37, XXIV, 8-9; Aliyyülkârî, **Mirkât**, IX, 120.

⁶⁴⁶ Bkz.: **İbnü’l-Cevzî**, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed; **Keşfü’l-müşkil**, I-IV, Dâru’l-vatan, Riyad, 1418/1997, I, 65.

⁶⁴⁷ Hz. Ebûbekir (I/22) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 101; Huzeyfe b. el-Yemân (ve Ebû Hureyre) (I/23) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 105; Ebû Hureyre (I/25) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 110; Ukbe b. Âmir (I/26) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 113; Abdullah b. Abbas (I/27) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 115; Ebû Said el-Hudrî (I/28) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 118; Enes b. Mâlik (I/31) rivayeti için bkz.: Tez metni, s. 126.

⁶⁴⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 332.

şer günü çıplak olarak haşrolunacağı”na dair kaydın, “kişinin, öldüğü andaki elbise-siyle haşrolacağı”na dair Ebû Said el-Hudrî’den gelen bir başka rivayetle⁶⁴⁹ çeliştiğini belirtmiştir. Ancak bununla birlikte Beyhakî, “insanların bir kısmı elbiseli, bir kısmı uryan haşrolur”, “hepsi uryan haşrolur, ardından önce peygamberler giydirilir”, “kabirden elbiseli kalkıp daha sonra uryan haşrolurlar”, “Ebû Said rivayeti sadece şehitlere hastır” gibi yorumlarla bu iki rivayet arasını telif etmeye çalışmıştır. Benzer şekilde Gazâlî (ö. 505/1111), “Peygamberimizin ümmetinin kefenleriyle, önceki ümmetlerin ise uryan vaziyette haşrolacakları” şeklinde bir çözüm üretmiştir. Kurtubî (ö. 671/1272) ise, şehitlere has kabul edilmesinin problemi ortadan kaldırdığını söyler.⁶⁵⁰

Nevvâs b. Sem’ân (II/1) ve Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23) rivayetleri: Hz. İsa’nın “Ak Minare (الْمَنَارَةُ الْبَيْضَاءُ)”ye ineceğini zikreden bu iki rivayetle, farklı koordinatlar veren başka rivayetler arasında teâruz olduğu üzerinde durulmuştur. Hz. İsa’nın Ürdün’e ya da müslümanların karargahı olan yere ineceğine dair rivayetlere mukabil Beytü’l-Makdis’e ineceği rivayetini daha doğru bulan Suyûtî (ö. 911/1505), ayrıca bunun diğerleriyle çelişmediğini izaha çalışmaktadır. Ona göre Ürdün genel bölge, Beytü’l-Makdis ise oraya dahil alt bölgedir.⁶⁵¹ Gerçekten de o dönem itibariyle Şam büyük bir bölgenin adıdır; Şam’a bağlı Dimaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Kınnesrîn’den oluşan beş merkezî yerleşim yeri vardır. Buna göre Beytü’l-Makdis hem bu beş alt bölgeden Ürdün bölgesindedir, hem de Ürdün’ün bağlı olduğu büyük bölge olan Şam’a dahildir.⁶⁵² Suyûtî ayrıca Beytü’l-Makdis’in “Dimaşk’ın doğusu (شَرْقِي دِمَشْقَ)” ifadesiyle de çelişmediğini belirtmekte ve şu an bir minare olmasa bile nüzûlden önce yapılacağı kanaatini taşımaktadır.⁶⁵³ Suyûtî’nin sözünü ettiği minare, Hz. İsa’nın ineceği belirtilen “Ak Minare (الْمَنَارَةُ الْبَيْضَاءُ)”dir.

⁶⁴⁹ Bkz.: Abdurrezzak, *Musannef*, III, 430; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 13; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 307, 308; Hâkim, *Müstedrek*, I, 490

⁶⁵⁰ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 383; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, XXIII, 106; Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, VII, 91.

⁶⁵¹ Bkz.: Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 120-122.

⁶⁵² Bkz.: Hamevî, *Büldân*, I, 103, III, 312.

⁶⁵³ Sindî, *Hâşiyetü’s-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, II, 510; Aliyyülkârî, *Mirkât*, X, 120.

Allah Rasûlû döneminde minare bulunmayışından ötürü, bu ifade de tartışma konusu olmuştur. Nevevî (ö. 676/1277), Ak Minare'nin kendi döneminde Dimaşk'ın doğusunda mevcut olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1372), hristiyanlar tarafından yakılan bu minarenin, yine onların malları ile 741/1340 yılı itibariyle beyaz taşlarla yenilenmiş olduğu bilgisini vermektedir.⁶⁵⁵

Nevvâs b. Sem'ân (II/1), Ebû Hureyre (II/7), (II/11) ve Abdullah b. Amr (II/19) rivayetleri: Bu rivayetlerde Hz. İsa'nın yeryüzünde kalış süresiyle ilgili ihtilâfa dikkat çekilmiştir. Şöyle ki: *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*'dan gelen bu rivayetle *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinin bir tarikinde bu süre "Allah'ın dilediği kadar"⁶⁵⁶ kaydıyla mutlak bırakılmışken, *Ebû Hureyre (II/11)* rivayetinin diğer bir tarikinde kırk sene kalacağı⁶⁵⁷ belirtilmektedir. *Abdullah b. Amr (II/19)* rivayetinde ise bu süre yedi senedir.⁶⁵⁸ Bundan yola çıkarak bu hususta işkâl ortaya çıktığını söyleyen İbn Kesîr, Hz. İsa'nın risalet döneminde 33 yıl yaşadığını belirttikten sonra, buradaki 7 yıl ile birlikte yeryüzünde kalış süresinin 40 seneye tekabül ettiği şeklinde ilginç bir çözüm ortaya koymaktadır.⁶⁵⁹ İbn Hacer de rivayetlerdeki bu farklılığa işarette bulunmuş, ancak bir yorum yapmamıştır.⁶⁶⁰

Ebû Hureyre (II/10) rivayeti: Beşikte iken konuşan kişi sayısı bu rivayette üç iken, sayının farklı olduğu başka rivayetlerin bulunması⁶⁶¹ ihtilâf konusu olmuştur. Kurtubî (ö. 671/1272), bu üç çocuğun beşikte iken diğerlerinin beşikten çıkmış ve biraz daha büyümüş ama henüz çocuk yaşına basmamış olabileceği; Aynî (ö. 855/1451) ise Peygamberimizin "üç" dediği zaman, diğerlerinin henüz vahyen bildirilmemiş olabileceği ihtimaliyle problemi çözmeye çalışır. Diğer taraftan Cüreyc'in namazda konuşuyor gözükmesi de tartışma konusu olmuştur. Çözüm olarak; o döne-

⁶⁵⁴ Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVIII, 63.

⁶⁵⁵ İbn Kesîr, ayrıca "Dimaşk'ın doğusu" yerine bazı rivayetlerde "Şarkıyye" adlı bir minarenin zikredilmesini doğru bulmamış, bunun ravi tasarrufundan kaynaklandığına dikkat çekmiştir. Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 162.

⁶⁵⁶ *Ahmed b. Hanbel*, II, 437.

⁶⁵⁷ *Ahmed b. Hanbel*, II, 406; *Ebû Dâvûd*, "Melâhim", 14.

⁶⁵⁸ *Ahmed b. Hanbel*, II, 166; *Müslim*, "Fiten", 116; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 501; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 349-351; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 586, 594; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, I, 308-9.

⁶⁵⁹ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 162.

⁶⁶⁰ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 40.

⁶⁶¹ İbn Abbas'tan mevkûf olarak gelen bir rivayette dört kişi sayılmıştır. Bkz.: *Ahmed b. Hanbel*, I, 309. Yedi kişi olduğuna dair sadece bazı tefsir rivayetleri bulunmaktadır. Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 479 vd.

min şeriatinde namazda konuşmanın namazı bozmuyor olma ihtimalinden bahsedilmiş, ayrıca “içinden, kendi kendine konuşmuş olabilir” şeklinde yorumlayanlar da olmuştur.⁶⁶²

Ebû Hureyre (II/12) rivayeti: Sadece Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel ve Müslim’deki metinlerde yer alan “فَأَمَّكُمْ”⁶⁶³ kaydına göre “Hz. İsa size imam olduğunda” anlamı söz konusuysa, diğer bütün metinlerde “وَأِمَامُكُمْ مِنْكُمْ=imamınız başınızdayken” denmektedir. Bu ifade farklılığından kaynaklanan anlam kayması hadis şarihleri tarafından uzun tartışmalara sebep olmuştur. Müslim’in, ravi İbn Ebû Zî’b’e ait verdiği ilâve açıklama da bu karışıklığı önlemeye yönelik gibidir. İbn Ebû Zî’b, diğer tarikteki ifade farklılığının sorulması üzerine “Hz. İsa, Kur’ân ve sünnetle amel etmek suretiyle imam olacak.” şeklinde bir yorum getirmektedir.⁶⁶⁴ Bu açıklamayı yerinde bulan Kâdî İyâz, Hz. İsa’nın rasûl ya da nebî olarak yeni bir şeriatle gelmeyeceğini, zira Allah Rasûlü’nün son peygamber olduğunun âyetle sabit olduğunu belirtmektedir.⁶⁶⁵ *Mişkâtü’l-Mesâbîh* şarihi Tıybî, Hz. İsa’nın bu ümmetten biri olarak imam olacağını söyler. Kirmânî, Hz. İsa’nın imam olması durumunda İncil’le değil Kur’ân’la hükmedeceğini, yahut onun bu ümmetin arasında yer almakla beraber ümmetin başında bu ümmetten bir başkasının bulunacağını belirtmektedir.⁶⁶⁶ Görüldüğü gibi, Hz. İsa’nın imam olması, genelde bu ümmetten biri olarak bu dinin hükümleriyle amel edeceği şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Semure b. Cündüb (II/17) rivayeti: Ahmed b. Hanbel ile Taberânî’nin bir tarikine göre Hz. İsa’nın “batı” tarafından geleceği belirtilirken,⁶⁶⁷ Taberânî’nin diğer metinlerinde istikamet “doğu” tarafı⁶⁶⁸ şeklinde zikredilmiştir.

⁶⁶² Kurtubî, **Müfhim**, VI, 511-513; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XVI, 105; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 479-480; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, VII, 284, XVI, 29-32.

⁶⁶³ Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi**, XI, 400; Ahmed b. Hanbel, II, 272; **Müslim**, “İmân”, 245-246.

⁶⁶⁴ Bkz.: **Müslim**, “İmân”, 246.

⁶⁶⁵ Bkz.: Kâdî İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, I, 473.

⁶⁶⁶ Bkz.: **el-Kirmânî**, Şemsüddin Muhammed İbn Yusuf İbn Ali; **Sahîhu’l-Buhârî bi şerhi’l-Kirmânî (el-Kevâkibü’d-derârî)**, I-XXV, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1401/1981, XIV, 88; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 493; Aynî, **Umdetü’l-kârî**, XVI, 40-41; Münâvî, **Feyzu’l-kadîr**, V, 58.

⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 13; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VII, 265.

⁶⁶⁸ Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VII, 220, 221.

Cabir b. Abdullah (II/22) rivayeti: İbn Sayyad’la ilgili Cabir’den gelen bu rivayet dışında Ma’mer b. Râşid, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd’un Abdullah b. Ömer’den⁶⁶⁹ naklettikleri bir başka rivayet de mevcuttur. Muhteva benzer sayılmasına rağmen Cabir rivayetindeki Hz. İsa vurgusu, İbn Ömer rivayetinin hiçbir tarikinde mevcut değildir.

Enes b. Mâlik (II/24) rivayeti: Hadisin Mehdi ve Hz. İsa ile ilgili ifadeden önceki kısmı (لَا يَزِدَادُ الْأَمْرُ إِلَّا شِدَّةً وَلَا الدُّنْيَا إِلَّا إِذْبَارًا وَلَا النَّاسُ إِلَّا شَحًّا وَلَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى) farklı bir tarikle yine Enes b. Mâlik’ten,⁶⁷⁰ ayrıca İmrân b. Husayn,⁶⁷¹ Ebû Ümâme el-Bâhilî,⁶⁷² Muâviye⁶⁷³ gibi sahabilerden de rivayet edilmekte ancak hiç birinde Mehdi ve Hz. İsa kısmı geçmemektedir. Diğer taraftan rivayet, “Hz. İsa’nın Mehdi’nin arkasında namaz kılacağı”na dair rivayetlerle müteâriz olduğu gerekçesiyle bazılarınca reddedilmiştir. Ancak Kurtubî, bu rivayeti “Hz. İsa’nın her bakımdan hidayet üzere oluşu” şeklinde yorumlayarak sözü edilen rivayetlerle telif etmeye çalışmıştır.⁶⁷⁴ Ayrıca İbn Kesîr de, ilk bakışta varmış gibi görünen teâruzun, dikkatli bir bakışla zaten ortadan kalktığını belirterek “Hz. İsa kâmil mânâda mehdîdir, bu başkasının da mehdî olmasına mani değildir.” demektedir.⁶⁷⁵

2. Diğer Delillerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

“İhtilâfü’l-hadis” tabiri her ne kadar özellikle iki hadis arasındaki ihtilâfı, zıddiyeti ya da teâruzu ifade ediyorsa da hadisin kitapla, akılla, tabîî gerçeklerle, icmâ ve kıyasla (görünürde) ihtilâfını da kapsamaktadır.⁶⁷⁶ Nitekim Kur’ân’a arzın dışında sahih bildiği hadise veya genel sünnet bilgisinin oluşturduğu anlayışa, tarihî malumata ve akla arz etmek de sahabenin hadis tenkidi metotları arasında sayılmak-

⁶⁶⁹ Ma’mer b. Râşid, **el-Câmi’**, XI, 389; **Ahmed b. Hanbel**, II, 148-149; **Buhârî**, “Cenâiz”, 80, “Cihâd”, 178, “Edeb”, 97; **Müslim**, “Fiten”, 95-97; **Tirmizî**, “Fiten”, 63; **Ebû Dâvûd**, “Melâhim”, 16.

⁶⁷⁰ Bkz.: Taberânî, **el-Mu’cemü’s-sağîr**, I, 293; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488.

⁶⁷¹ Bkz.: Ebû Nuaym, **Hilye**, VII, 262.

⁶⁷² Bkz.: Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 182, 227; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 488; Kudâî, **Müsnedü’s-Şihâb**, II, 70.

⁶⁷³ Bkz.: Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, XIX, 357.

⁶⁷⁴ Bkz.: Kurtubî, **Tezkire**, s. 699; İbn Hacer, **Fethu’l-bârî**, VI, 494.

⁶⁷⁵ Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi’l-fiten**, I, 51; **es-Suyûtî**, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; **el-Hâvî li’l-fetvâ**, I-II, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1402/1982, II, 86.

⁶⁷⁶ Bkz.: Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilâflar**, s. 141; a.mlf., “İhtilâfü’l-Hadis”, s. 75-76; Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 95.

tadır.⁶⁷⁷ Diğer taraftan İbn Kuteybe, ihtilâfın ortaya çıktığı ileri sürülen hadislerin teviline dair eserinde, çeşitli gruplar tarafından aklî delile (حجة العقل),⁶⁷⁸ tecrübe ve müşahedeye (العيان),⁶⁷⁹ düşünce ve tefekküre (النظر)⁶⁸⁰ muhalefet ettiği öne sürülen hadisleri de tevil etmekle bir anlamda ihtilâf çerçevesini genişletmiştir. Öte yandan “muhtelifü’l-hadîs” kavramının yalnızca hadisler arasındaki ihtilâfı, “müşkilü’l-hadîs”ın ise hadisin hadisle ve diğer delillerle çelişkisini ele aldığı⁶⁸¹ şeklindeki nüansın da böyle bir genişliğe kapı açtığı söylenebilir.

İncelediğimiz rivayetlerden hadis dışındaki delillerle ihtilâf ettiği öne sürülen rivayetler şunlardır:

a. Kur’ân’la İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

Hadislerin Kur’ân’ı tebyin, takyid ve tahsis edici hususiyetleri göz önüne alındığında, metin incelemeleri bağlamında hadislerin Kur’ân’a arz yöntemi ilk zamanlardan günümüze kadar uygulanagelmıştır.⁶⁸² Nitekim sahabenin bir hadiste ihtilâfa düştüklerinde ilk önce Kur’ân’a müracaat ettikleri, dolayısıyla Kur’ân’a uygunluğunu gözetme prensibini işlettikleri, muhaddislerin uygulamasının da bu istikamette olduğu bilinmektedir.⁶⁸³ Ancak Kur’ân’a arz metodunun tek başına fonksiyoner olmadığı ve diğer hadis tenkit metodları dikkate alınmadan uygulanmak istendiği takdirde faydadan çok zarar sağlayacağı bilinmelidir. Ayrıca bu yöntemde, Kur’ân’la hangi yönden, nasıl bir karşılaştırma yapılması gerektiği hususu tartışma konusudur.⁶⁸⁴

⁶⁷⁷ Bkz.: Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 84 vd., 282 vd.

⁶⁷⁸ İbn Kuteybe, **Te’vîl**, s. 42, 87, 97, 177, 204, 205, 208, 310, 315, 326, 338, 347.

⁶⁷⁹ İbn Kuteybe, **Te’vîl**, s. 99, 120, 200.

⁶⁸⁰ İbn Kuteybe, **Te’vîl**, s. 87, 97, 100, 120, 123, 142, 149, 156, 177, 228, 237, 244, 254, 255, 268, 276, 278, 322, 349.

⁶⁸¹ Bkz.: Tekineş, “**Muhtelifü’l-hadîs**”, XXXI, 74. Genellikle fıkıhla ilgili ihtilâflı hadislerin “ihtilâf-ü’l-hadîs”, haberî sıfatlar hakkındaki ihtilâfın söz konusu olduğu hadislerin ise “müşkilü’l-hadîs” başlığını taşıyan eserlerde incelendiğine dair bkz.: Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 210.

⁶⁸² Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz.: Keleş, Ahmet; **Hadislerin Kur’ân’a Arzı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

⁶⁸³ Örnekleri için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 55 vd.; Aydın, Abdullah; **Hadiste Tespit Yöntemi**, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 63.

⁶⁸⁴ Bkz.: Çakın, Kamil; “**Hadisin Kur’ân’a Arzı Meselesi**”, AÜİFD, sayı: 34, yıl: 1993, s. 261; Aydın, **Hadiste Tespit Yöntemi**, s. 64.

Bu bağlamda incelediklerimiz arasında Kur'ân'la ihtilâf ettiği öne sürülen rivayetler şunlardır:

Tufeyl b. Sahbera (I/21) rivayeti: Rivayette Allah Rasûlü, “مَا شَاءَ اللَّهُ وَمَا شَاءَ” (Allah'ın ve Muhammed'in dilediği) denmesini yasaklayıp, “مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ شَاءَ” (Allah'ın dilediği, sonra Muhammed'in dilediği) denmesini emretmiştir. Bu konudaki diğer rivayetleri de zikreden Tahâvî (ö. 321/933), Kur'ân'dan delil göstermek suretiyle yapılan bir itiraza yer vermektedir. Bu itiraza göre âyette “أَنْ أَشْكُرَ لِي” (Bütün bunlar karşılığında) hem Bana, hem annene-babana şükret.”⁶⁸⁵ dendiğine göre hadiste zikredilen nüansı gözetmeye gerek yoktur. Ancak Tahâvî, “Hadisin Kur'ân'ı neshedebileceği” görüşünde olduklarını belirterek; hadiste yasaklanan hususun önceden mübah olduğunu ve âyetten sonra gelen “مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ شَاءَ مُحَمَّدٌ” ifadesinin âyeti neshettiğini belirtmektedir.⁶⁸⁶

Ebû Hureyre (II/11) rivayeti: Kirmânî (ö. 786/1384), “Peygamberimizin, Hz. İsa'ya insanların en yakını olduğunu” belirten bu rivayetle “İbrahim'e insanların en yakını, ona uyanlarla bu peygamberdir.”⁶⁸⁷ âyeti arasında akla gelebilecek çelişkiye temas etmekte ve şöyle bir çözüm öngörmektedir: “Hadiste Allah Rasûlü metbû (uyulan) konumda; âyette ise tâbî (uyan) konumda bulunmaktadır.”⁶⁸⁸ Ancak İbn Hacer buna katılmamış, âyetin de hadisin de aynı şekilde varid olduğunu ve böyle bir ayırım yapmayı gerektirecek bir delilin bulunmadığını belirtmiştir. Nitekim ona göre, arada cem etmeye ihtiyaç bırakacak bir zıtlık yoktur. Allah Rasûlü, Hz. İbrahim'e insanların en yakını olduğu gibi, Hz. İsa'ya da en yakını olmuştur. Birine yakınlık ona uyma yönüyledir; diğerine yakınlık ise zaman itibarıyla yakınlıktır. Kirmânî'nin görüşünü kaydeden bir diğer Buhârî şarihi Aynî, isim vermeden İbn Hacer'in açıklamasına da yer vermektedir.⁶⁸⁹ Rivayette ihtilâfa sebebiyet veren diğer bir konu da

⁶⁸⁵ Lukman, 31; 14.

⁶⁸⁶ Tahâvî, *Şerhu Müşkil*, I, 221.

⁶⁸⁷ Âl-i İmrân, 3; 86.

⁶⁸⁸ Bkz.: Kirmânî, *Kevâkib*, XIV, 84.

⁶⁸⁹ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 489; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 36.

şudur: İbn Hacer ve Aynî, bazı alimlerin bu rivayette “Benimle Hz. İsa arasında bir nebî yoktur.” buyurulmasını, arada başka peygamber gelmediğine delil saymalarına şöyle itiraz etmektedirler: Yâsîn sûresinde Ashâbü’l-Karye’ye gönderilen üç elçinin Hz. İsa’dan sonra geldiğine, ayrıca Cercis ve Halit b. Sinan adlı iki nebinin gönderildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Buna göre hadis “Hz. İsa’dan sonra müstakil bir şariat getiren peygamber olmadı” şeklinde anlaşılmalıdır.⁶⁹⁰

Abdullah b. Amr (II/19) rivayeti: Kādî İyâz’ın (ö. 544/1149) bu hadisin şerhinde belirttiğine göre Mutezile ve Cehmiye’den bir kısım alimler, “Muhammed, peygamberlerin sonuncusudur.”⁶⁹¹ âyetine, “Benden sonra hiç bir peygamber yoktur.”⁶⁹² hadisine ve ondan sonra hiç bir peygamber gelmeyip şariatının kıyamete dek ebedi olayacağına dair Müslümanların icmâına ters düştüğü gerekçesiyle nüzûl hadislerini reddetmişlerdir. Bu iddia ve gerekçenin bâtil olduğunu belirten Kādî İyâz, buna gerekçe olarak da Hz. İsa’nın inmesinden maksadın onun yeni bir peygamber olarak şariatımızı yürürlükten kaldırıcı bir şariatla gelmesi olmadığını, hadislerde böyle bir şey denmediğini, bilâkis onun şariatımızla hükmedecek âdil bir hâkim olarak ineceğinin sahih hadislerle sabit olduğunu belirtmiştir.⁶⁹³ Kevserî, bu inkârı Mutezile içerisinde şâz görüşleriyle tanınan Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 304/916) ile sınırlamaya çalışarak, “Hadislerin mütevatir olduğunu bilseydi o da muhalefet etmezdi.” Demektedir.⁶⁹⁴ Keşmîrî (ö. 1352/1933) ise, Kādî İyâz’ın Mutezileye nispet ettiği muhalefetin tamamen asılsız olduğunu ve Râzî’den naklen muhalefetin kaynağının Hristiyan fırkalarından Nastûriye olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁵ Nitekim eş-Şehristânî’nin (ö. 548/1153) zikrettiğine göre, Hz. İsa’nın kıyametten önce nüzûl edip etmeyeceği konusunda Hristiyanlar ihtilâf etmişlerdir.⁶⁹⁶

⁶⁹⁰ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 489; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, XVI, 36.

⁶⁹¹ Ahzâb, 33; 40.

⁶⁹² **Ahmed b. Hanbel**, II, 172, 212; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 50; **Müslim**, “İmâret”, 44; **İbn Mâce**, “Fiten”, 33; Taberânî, **el-Mu’cemü’l-kebîr**, VIII, 146; Hâkim, **Müstedrek**, IV, 580.

⁶⁹³ Bkz.: Kādî İyâz, **İkmâlü’l-Mu’lim**, VIII, 492-493; Nevevî, **Şerhu Müslim**, XVII, 75-76; **es-Safedî**, Salahuddîn Halil b. İzzüddîn Aybek b. Abdullah; **eş-Suûr bi’l-ûr**, Dâru Ammar, Ürdün, 1409/1988, s. 83; Azimâbâdî, **Avnü’l-ma’bûd**, XI, 307.

⁶⁹⁴ Bkz.: Kevserî, **Nazratün âbira**, s. 85.

⁶⁹⁵ Bkz.: Keşmîrî, **Akîdetü’l-İslâm**, s. 49.

⁶⁹⁶ Bkz.: Şehristânî, **el-Milel ve’n-nihal**, I, 221.

b. Aklî Gerçeklerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

İnsanların doğuştan sahip oldukları bir akıl melekesi bulunmaktadır. Bu akıl melekesinin de belirli düşünme ilkeleri vardır. Bunların bütünü “aklî ilkeler” karşılığı olarak farklı kelâm ekollerine göre farklı isimlendirmeler olsa da genelde “hüccetü’l-akl” yani “akıl delili” şeklinde nitelendirilmiştir. Aklî ilkeler, fizik ve metafizik âlem konusunda yetersiz olmakla birlikte, hicrî II. ve III. yüzyıllardaki hâkim akılcı düşüncenin de etkisiyle, bazı nasların reddedilmesine gerekçe yapılmıştır. Sözelimi Mu’tezile kelimcileri bazı hadisleri “akıl yürütme/nazar” ile çeliştiği için eleştirmişlerdir.⁶⁹⁷ Başta Hatîb el-Bağdâdî, İbnü’l-Cevzî olmak üzere Ehl-i sünnet muhad-disleri de hadisin sahih olup olmadığını tespit etmek için akıl prensibini kullanmışlar, hatta onu Kur’ân ve sünnetten önce zikretmişlerdir.⁶⁹⁸

Hadisleri aklî gerçeklere arz etmenin temelinde Hz. Peygamber’in akl-ı selime ters olan hususlardan tenzih edilmesi yatmaktadır. Bu kritere göre bir hadis; akl-ı selime, mantığa ters ve saçma ise, onun Hz. Peygamber’e ait olamayacağı sonucuna varmak icap eder. Ancak bu kriterde ölçü olarak kabul edilen ‘uçuk akıl’ değil, ‘selim akıl’dır.⁶⁹⁹ Sahabenin hadis tenkidinde akıl yürütme prensibine, Kur’ân ve diğer hadislere arz uygulamasına oranla daha az başvurdukları görülmektedir. İslâm alimleri de sarîh aklî de şer’î delil kabul etmekte ve gerçekte sarîh aklın sabit nakille çatışamayacağını, sahih senedle gelen rivayetlerin de çatışmaması gerektiğini, aklın şer’î meselelerdeki konumu ve olması muhtemel çatışmaları uzun uzadıya tartışmışlardır.⁷⁰⁰

Bu çalışmada incelenen rivayetler arasında aklî gerçeklerle telif edilemeyeceği iddiasıyla tenkide uğramış rivayetler şunlardır:

Ebû Hureyre (I/9) rivayeti: Bu rivayetin, diğer peygamberlere dahi tanınmayan bir ayrıcalığı Hz. İsa ve Hz. Meryem’e tanınması tartışma konusu olmuştur.

⁶⁹⁷ Tekineş, Ayhan; **Bilgi Kaynağı Olarak Hadis**, Yeni Akademi yayınları, İzmir, 2005, s. 147 vd.

⁶⁹⁸ Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 87.

⁶⁹⁹ Kırbasoğlu, Hayri; **Alternatif Hadis Metodolojisi**, Kitâbiyât yayınları, Ankara, 2002, s. 262, 264. Aklî delillerin sınırları için bkz.: Tekineş, **Bilgi Kaynağı Olarak Hadis**, s. 167 vd. Ayrıca akıl yahut nakilden hangisinin diğerine tâbi olacağına dair pek çok görüş için bkz.: Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 302 vd.

⁷⁰⁰ Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 84 vd.; Ünal, Yavuz; **Rivayetlerin Hz. Peygamber’e Aidiyetini Tespit ve Değerlendirmede Aklın Rolü**, OMÜSBE Doktora tezi, Samsun, 1997, s. 146 vd.

Mu'tezile'nin önde gelen alimlerinden Kādî Abdülcebâr (ö. 415/1024) bu rivayeti şu şekilde tenkit etmektedir:

“Bu, kat'î delilin hilâfına olan bir haber-i vâhiddir. Binâenaleyh, bu haberin şu sebeplerden dolayı reddedilmesi gerekir: a) Şeytan ancak, hayır ve şerri bilen kimseyi şerre davet edebilir; çocuk ise böyle değildir. b) Eğer şeytanın dürtmeye gücü olsaydı, salih kimseleri yok edip onların güzel hallerini bozmak için, bundan daha fazlasını yapabilirdi. c) Sonra bu istisna niçin diğer peygamberlere de olmayıp, sadece Hz. Meryem ile Hz. İsa'ya has kılınmıştır? d) Eğer şeytanın dürtmesi söz konusu olsaydı, ona tesiri devam ederdi; eğer tesiri devam etseydi, çocuğun çılgılık ve ağlaması devam ederdi.”⁷⁰¹

Hemen belirtelim ki Mutezile, dinin anlaşılmasında aklı önceleyen bir tutum içerisindeydi.⁷⁰² Binaenaleyh, onların ayet ve hadislerle bu tür yaklaşımları temkinle karşılanmalıdır.⁷⁰³ Hadisin sıhhati konusunda Zemahşerî (ö. 538/1143) çekincesini belirtmekle beraber temkinli davranmayı tercih eder: “Şayet sahihse, mânâsı şöyle olmalıdır: Şeytan her yeni doğanı saptırabilmeyi arzu eder; fakat Hz. Meryem ve Hz. İsa ismet sıfatına sahip olduklarından bundan hariçtirler. Ancak ismet sıfatına sahip herkes için aynı durum geçerlidir.”⁷⁰⁴ Kādî İyâz (ö. 544/1149), bütün peygamberlerin şeytandan her bakımdan korunmuş olduklarını belirtir.⁷⁰⁵ Rivayette peygamberlerin ismetine aykırı bir durum olmadığını belirten İbn Hacer ise hadiste bir problem görmeyerek şöyle der:

“Şeytanın, doğduğu anda herkese dokunması mümkün. Ancak âyetle de belirtildiği gibi ihlas sahibi kullara bu dokunma zarar vermez. İhlaslı kullar arasından da özellikle Hz. Meryem ve Hz. İsa istisna yapılmıştır ki; şeytan onların doğumunda da aynı maksatla gelmiş, fakat onlarla arasına perde çekilmiştir. Sadece bu yönüyle onlara has bir durumdur. Ve bu, şeytanın ihlaslı kullara musallat olabileceği anlamına gelmez.”⁷⁰⁶

Hiz. Meryem hakkında yapılan bir doktora tezinde Fahrüddîn Râzî'nin bu hadisi tenkit ettiği belirtilmektedir.⁷⁰⁷ Ne var ki Râzî, hadisi tenkit etmek şöyle dursun,

⁷⁰¹ Bkz.: Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, VIII, 25.

⁷⁰² Bkz.: Hansu, Hüseyin; *Mu'tezilenin Hadis Anlayışı*, AÜSBE, Doktora Tezi, Ankara, 2002, s. 230.

⁷⁰³ Bkz.: Tekineş, *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, s. 167, 174.

⁷⁰⁴ Bkz.: *ez-Zemahşerî*, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed; *el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*, I-IV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz., I, 385.

⁷⁰⁵ Bkz.: Kādî İyâz, *İkmâlû'l-Mu'lim*, VII, 338; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 120.

⁷⁰⁶ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 212.

⁷⁰⁷ Bkz.: Schleifer, Aliah; *İslâm'ın Kutsal Meryem'i* (çev. İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek yayınları, İstanbul, 2003, s. 105. Ayrıca batılı yazar James Robson, bu rivayeti naklettiği yerde Hristiyanlıktaki aslî günah öğretisine destek arama çabasına girmiştir. Bkz.: Robson, James; *“The Material of Tradition II”*, *The Muslim World*, v. XLI (1951), Kraus Reprint Co., New York, 1968, s. 257.

Kādî Abdülcebbâr'a ait yukarıdaki tenkide yer verdikten sonra, "Bütün bu yorumlar ihtimal dahilindedir. Ama bu gibi şeylerle bir haberi reddetmek câiz değildir." şeklinde aksi istikamette bir kanaat belirtmektedir. Hatta, Hanne'nin duası üzerine âyetle belirtilen "Rabbi onu güzel bir kabul ile kabul etti." ifadesindeki "güzel kabul"ü, söz konusu hadisteki "şeytanın dokunmasından koruması"yla irtibatlandırmaktadır.⁷⁰⁸ Rivayet ilimlerinde eser üstünlüğü açısından Müslim'in *Sahîh*'ini inceleyen bir çalışmada bu hadis, "Bedîhî gerçeklerle ters düştüğü için eleştirilen hadisler" başlığı altında incelenmiştir.⁷⁰⁹

Ebû Hureyre (I/34) rivayeti: Hadisle ilgili olarak Hz. İsa'nın 'gözlerini yalanlaması' etrafında yoğunlaşan tartışmalar göze çarpmaktadır. Hadis şârihleri genelde Kādî İyâz (ö. 544/1149) ve Kurtubî'nin (ö. 671/1272) yorumlarına yer verir.⁷¹⁰ Kādî İyâz'a göre Hz. İsa, adamın hırsızlık ettiğini zannetmişti. Fakat çalmadığına dair yemin edince, kendine ait bir malı yahut sahibinin izniyle başkasının malını almak istediği, maksadının gasb ve hırsızlık olmadığı anlaşılmış, Hz. İsa da zannından dönmüştür.⁷¹¹ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Kādî İyâz'ın yorumlarını zorlamalı bulur ve şöyle der: Hz. İsa'nın kalbinde Allah öyle yüce bir mevki tutuyordu ki, hiçbir kimsenin O'nun adını kullanarak yalan yere yemin etmesine vicdanı razı olmadı. Böyle olunca ya yemin edeni itham edecekti, ya da kendi gözlerini itham edecekti; aleyhine olduğu hâlde kendi gözlerini itham etti.⁷¹² Kurtubî ise hırsızlık eden kişiyle ilgili olarak; hakkı olan bir şey olması mümkün, mal sahibinin izni ile almış olabilir, eşyaya bakıp çevirmiş fakat çalmak istememiştir gibi ihtimaller üzerinde durmaktadır. Fakat İbn Hacer, hadiste gayet açık bir şekilde "Hz. İsa, bir adamı hırsızlık ederken gördü." denildiğini belirterek, bu ihtimalleri zayıf görür.⁷¹³

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Tahâvî (ö. 321/933), "Allah Rasûlü'nden

⁷⁰⁸ Bkz.: Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, VIII, 25.

⁷⁰⁹ Bkz.: **Özafşar**, Mehmet Emin; "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", AÜİFD, XXXIII, Ankara, 1999, s. 341-342.

⁷¹⁰ Bkz.: Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 121; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 489; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 37; Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, IV, 5; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XIV, 177.

⁷¹¹ Bkz.: Kādî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, VII, 339.

⁷¹² Bkz.: Kādî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, VII, 339; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 121; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 489; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 37; Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, IV, 5; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XIV, 177.

⁷¹³ Bkz.: Kurtubî, *Müfhim*, VI, 179.

Deccâl'in ekmekten oluşan dağları bulunduğu hakkında mevcut rivayetlerdeki müşkilin beyânı” başlığı altında, “وَمَعَهُ جِبَالٌ مِنْ خُبْرٍ” kaydının geçtiği bu rivayeti de zikretmektedir. Tahâvî, bu rivayetlerde yer alan ekmek ve suyun hakiki mi mecazî mi olduğunu tartışmaya açmakta, Deccâl'in bunu sihir ve göz boyama yoluyla yapacağı şeklinde görüş bildirmektedir. Ardından “Bu rivayette Deccâl'in, insanların gözü önünde yağmur yağdırdığı açıkça ifade edildiğine göre bu sihir değil, hakikattir.” şeklinde bir itiraza yer vermektedir. Bu itirazın yersiz olduğunu belirten Tahâvî, aksine bu rivayetin Deccâl'e ait olağanüstülüklerin ancak sihir ve göz boyama olduğuna delil sayılacağını, zira bu rivayette onun insanları kandırdığının ortaya çıktığını söylemektedir.⁷¹⁴

c. İcmâ ile İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

Hatîb Bağdâdî hadisin sahih olma yollarından birisinin ümmetin kabul etmesini ve muhtevasıyla amel etmesini gösterirken, ümmetin reddettiği hadisin de haberin mevzu olduğunu tanıma yollarından biri olduğunu belirtmektedir.⁷¹⁵ İbn Hacer “kat’î icmâa aykırılık” durumunu, hadisin mevzu olduğunu gösteren karineler arasında saymıştır.⁷¹⁶ Dolayısıyla bir hadisle amel edilebilmesi için onun icmâ’a aykırı olmaması gerekmekte, icmâ bir haberi tercihte etkin rol oynamaktadır. Çünkü icmâ bir haberin ya mensuh olduğunu ya da aslının olmadığını göstermektedir. Mensuh olmamış olsa kendisiyle amel edilir, aslı olmuş olsa delil olarak kullanılırdı. Bu ikisi de olmadığına göre tüm delilleri değerlendirerek meydana gelen icmâ bir hadisi bırakmak için yeterli sebep olmaktadır. Ancak burada kastedilen icmâ İmam Mâlik’in kastedtiği bölgesel icmâ değil, ümmetin icmâdır. Nitekim hadisçiler meseleyi bu şekilde ifade etmişlerdir.⁷¹⁷

Bunun tam tersi olarak, İbn Teymiyye gibi Buharî ve Müslim’deki hadislerin ya tamamı ya da çoğunluğu itibariyle tenkit edilemezliğini icmâ silahıyla savunanlar da bulunmaktadır.⁷¹⁸

⁷¹⁴ Bkz.: Tahâvî, **Şerhu Müşkil**, XIV, 376-382.

⁷¹⁵ Bkz.: Hatîb Bağdâdî, **Kifâye**, s. 17.

⁷¹⁶ Bkz.: İbn Hacer, **Nüket**, II, 846.

⁷¹⁷ Yıldırım, **Hadiste Metin Tenkidi**, s. 392.

⁷¹⁸ Bu görüşler için bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 10.

Konumuzu ilgilendiren rivayetlerden sadece bir tanesi icmâ'a aykırı olduğu gerekçesiyle tenkide uğramıştır.

Ebû Zerr (I/33) rivayeti: “En doğru” anlamında “sıddîk” lakabıyla bilinen kişinin Hz. Ebûbekir olduğunda icmâ bulunmasına karşılık, bu hadiste Ebû Zerr için “أَصْدُقُ=En doğru” denilmesinin hangi anlamda olduğu tartışma konusu olmuştur.

Hadis şarihleri genelde, *Mesâbîhu's-sünne* şarihi Türpiştî (ö. 660/1260?) ile *Mişkâtü'l-Mesâbîh* şarihi Tıybî (ö. 743/1342)'ye ait iki farklı görüşü nakletmektedir.

Türpiştî şöyle der: “Ebû Zerr için “أَصْدُقُ” denilmesi, genel olarak herkesin en doğrusu anlamında olmayıp, onun kendi doğruluğunu ifade maksadıyla tekit ve mübalağa anlamındadır. Çünkü icmâ ile sabittir ki; Hz. Ebûbekir'den daha doğru olduğunu söylemek uygun olamaz. Kaldı ki doğruluk konusunda Peygamberimiz, Hz. Ebûbekir'den de önce gelir.” Buna mukabil Tıybî ise şöyle düşünür: “Mümkündür ki Ebû Zerr'in, konuşurken tevriye ve ta'rize başvurmayan, muhatabın hatırı için sözü eğip bükmeyen, maksadını açıkça ifade eden, hakperestçe davranan, kimsenin kınamasından korkmadığı için sözünü esirgmeden doğruyu çok açık ve net bir şekilde ortaya koyan bir insan olduğu kastedilmiştir.”⁷¹⁹

d. Tarihî Gerçeklerle İhtilâf Ettiği Öne Sürülen Rivayetler

Daha sonraları müstakilleşen İslam Tarihi'nin özellikle nübüvvet dönemine ait bilgilerini Hadis ilminden ayırmak mümkün değildir. Gerek muhaddisler gerekse fakihlerin, hadislerde geçen bilginin doğruluğunu tespit için Kur'ân'a ve hadise arz gibi metotlar yanında tarihî bilgiden de sıklıkla istifade ettikleri belirtilmektedir.⁷²⁰ Nitekim Hadis ilminde ravilerin gerek doğum ve vefat tarihlerinin gerekse müslüman oldukları tarihin tespitine, ayrıca hadis metinlerindeki bilgilerin kendi içinde ya da sahih tarihî rivayetlerle kronoloji vb. uyumuna gösterilen özen de bunun açık bir göstergesidir.

Kesin tarihî bilgi, belge ve kalıntılarla çelişmesi durumunda hadis illetli kabul

⁷¹⁹ Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, V, 423; Aliyyülkârî, *Mirkât*, XI, 377; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, X, 206.

⁷²⁰ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, s. 326, 339. Ayrıca Tarih bilgisinden istifadeyle yapılan metin tenkidine misaller için bkz.: Aynı eser, s. 340 vd.

edilir. Ancak geçmiş milletlerle ilgili haberlerde, Tevrat ve İncil'in güvenilir bilgi kaynakları olmaması, bu dönemle ilgili bilgilerde teferruatın bilinmemesi gibi sebeplerle hadisin hemen reddine gidilmez. Bazı çelişki iddiaları ise aklî bir kurguya dayandığı için bu iddialar da kişiye ve bakış açısına göre farklılık arz etmektedir.⁷²¹

İslâm alimleri tarihî açıdan doğru olmadığını tespit ettikleri bazı rivayetleri, senedi sahih de sayılsa tenkit etmişlerdir.⁷²² İncelediğimiz rivayetler arasında tarihî gerçeklerle örtüşmediği iddiasıyla tenkit edilenler ise şunlardır:

Ebû Musa el-Eş'arî (I/3) rivayeti: Beyhakî (ö. 458/1065), sahabi ravi Ebû Musa'nın rivayete “أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَنْطَلِقَ إِلَى أَرْضِ النَّجَاشِيِّ” sözüyle başlamasının doğru olamayacağını ileri sürmektedir. Şöyle ki; bu ifadeden Ebû Musa'nın o esnada Mekke'de olduğu anlamı çıkmaktadır. Halbuki kaynaklarda belirtildiğine göre o, Yemen'den hareket eden kafilededir ve Cafer b. Ebû Talip kafilesıyla Necaşi'nin ülkesinde bir araya gelmişlerdir.⁷²³ Beyhakî bu bilgiyi verdikten sonra, söz konusu ifadenin ravinin vehminden kaynaklanan bir hata olabileceğini belirtmektedir.⁷²⁴ İbn İshak'ın Ebû Musa'yı Mekke'den Habeşistan'a hicret edenler arasında saymasının oldukça garip olduğunu belirten İbn Kesîr (ö. 774/ 1372), bu kısmın bazı ravilerin idrâcı olabileceğine dikkat çekmiştir.⁷²⁵

Abdullah b. Abbas (I/35) rivayeti: Buhârî'nin *Sahîh*'indeki fiten hadislerini, metin tenkidi prensipleri açısından inceleyen titiz bir doktora çalışmasında bu rivayet detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İsnadın sıhhati kabul edilmekle beraber, metin itibarıyla cevaplanması gereken bir kısım soruların bulunduğu belirtilen çalışmada, hadisin Kur'ân'a, diğer hadislerle, tarihen sabit olmuş hadiselerle ve akla uygunluğu açısından bu soruların cevabı bulunmaya çalışılmıştır.⁷²⁶ Hadisin tarihen sabit olmuş hadiselerle uygunluğunun tetkiki açısından, Allah Rasûlü'nün “أَصْحَابِي = ashabım”

⁷²¹ Tekineş, **Bilgi Kaynağı Olarak Hadis**, s. 100.

⁷²² Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 89 vd.

⁷²³ **Buhârî**, “Mevâkîtü's-salât” 22, “Farzu'l-humus”, 15, “Meğâzî” 38; **Müslim**, “Fezâilü's-sahâbe” 168.

⁷²⁴ Beyhakî, **Delâil**, II, 300.

⁷²⁵ İbn Kesîr, **Bidâye**, III, 69.

⁷²⁶ Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 223 vd.

dediği insanların, vefatından sonra irtidat ettikleri ve bir takım hadiseler çıkardıkları ya da çıkaracakları tarzındaki beyanı üzerinde durulmuştur. Buna göre Peygamberimizin “ashabım” demesi ile kendisine söylenen “إِنَّكَ لَا تَذَرِي مَا أَخَذُوا بِغَدَاكَ” ifade-
sindeki “senden sonra” tabirinin tenakuz teşkil ettiği ve aralarının uzlaştırılması gerektiği belirtilmiştir. Sonuç olarak “senden sonra” tabiriyle yine sahabenin kastedildiği, zira öbür türlü Allah Rasûlü’nün tanımadığı insanları zaten koruyup gözetmeyeceği, ayrıca bunların münafık olmadıkları üzerinde durulmuştur. Ayrıca ehl-i sünnet dışındaki bazı fırkaların siyasi bir takım sebeplerden dolayı ashabı kötülemek ve onları kafirlikle suçlamak gayesiyle ileri sürdükleri fikirlerinin bu hadise ya da farklı varyantlarına yansıtılmış olma ihtimalinin de söz konusu olabileceğine dikkat çekilmiştir.⁷²⁷

III. DİĞER PROBLEMLER

Rivayetlerdeki isnad yahut metinle ilgili olanlar dışında kalan problemlerin “Diğer problemler” başlığıyla ele alınacağı başta ifade edilmişti. Dolayısıyla burada istinsah hataları ve bundan ortaya çıkan nüsha farklılıkları, tasnif dönemindeki temel kaynaklarda yer alan rivayetlerin derleme türü eserlerde kaydedilmesi esnasında rivayetlere Hz. İsa’nın nüzûlünün eklendiği iktibas hataları, yanlış tespitten kaynaklanan diğer bir kısım hatalar, farklı alimler tarafından hadislerle verilen sıhhat hükümlerindeki farklılıklar, Hz. İsa ile Mehdi’ye ait özelliklerin karışması ve son olarak da rivayetlerde İsrailiyat tesirine dair görüşler ele alınacaktır.

A. İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları

Hadis öğreniminde hicrî ilk asırdan itibaren “**istinsah**”ın önemli bir yeri bulunmaktadır. A’zamî, II. (VIII.) yüzyılın başlarında hadis yazan ve yazdıkları çok defa “**nüsha**” olarak anılan 250’den fazla râvi sayar. İslâm âlimleri, genelde mushafın ve faydalı kitapların istinsahının ecri kadar bu sırada yapılan yanlışların ve faydasız kitapları istinsah etmenin de manevî sorumluluğu olduğuna inanıyorlardı.⁷²⁸

⁷²⁷ Bkz.: Ertürk, **Metin Tenkidi**, s. 282 vd.

⁷²⁸ Bkz.: **Bozkurt**, Nebi – **Kaya**, Nevzat; “İstinsah”, **DİA**, XXIII, 370.

Gerçekten de rivayetlerin farklı tariklerinin karşılaştırılması yanında, istinsah sürecinde ortaya çıkan hatalar ve buna bağlı olarak aynı eserin farklı nüshalarındaki rivayet farklılıkları büyük önem arz etmektedir. Buhârî gibi ümmetin her kesiminin ilgi ve alakasını çekmiş, hiçbir kitaba nasip olmayacak derecede araştırmaya konu olmuş ve hakkında yüzlerce eser yazılmış olan bir hadis kaynağında bile çok sayıda müstensih veya ravi müdahalesine maruz kalmış rivayetin bulunduğu belirtilmektedir. Nitekim İbn Hacer Buhârî'nin bir kısım rivayetlerine yöneltilecek bazı tenkitleri, hataların müstensihlerden kaynaklandığını belirterek cevaplamıştır.⁷²⁹

Bu tezde incelenen bütün rivayetler üzerinde yapılacak böyle kapsamlı bir çalışma tezin sınırlarını aşacak olsa da, önemli ölçüdeki bir kısım istinsah hataları ve nüsha farklılıklarına dair örneklerin burada zikredilmesinde fayda olacaktır. Şöyle ki:

Ebû Zerr (I/7) rivayeti: Ahmed b. Hanbel, bu hadisi iki farklı yerde zikretmesine rağmen Ebû Zerr'den değil, Übeyy b. Kâ'b'dan rivayet etmiştir. Dâra kutnî, bunun bir yanlışlık eseri olduğuna dikkat çekmektedir. Şöyle ki: isnadın “عن أنس...” kısmındaki “ذر” kelimesi düşmüş, Ebû Zerr yerine kalan “أبي” kelimesi de ravi tarafından “أبي” olarak zannedilmiş ve bu sonuç ortaya çıkmıştır.⁷³⁰ Şuayb

Arnaût da sadece Ahmed b. Hanbel isnadında yer alan Ebû Damra (Enes b. İyaz)'nın Übeyy b. Kâ'b'dan rivayet etme konusunda teferrüd ettiğini belirterek bu duruma dikkat çekmektedir.⁷³¹ “Mevsûatü'l-hadîsi 'ş-şerîf v.2.0” adlı bilgisayar programında bu konuda not düşülmüş ve “**matbû nüshada yanlışlık eseri Ebû Zerr yerine Übeyy b. Kâ'b yazıldığı**” belirtilmiştir.⁷³²

Abdullah b. Abbas (I/14) rivayeti: Hadisin ikinci tariki Ahmed b. Hanbel ve Buhârî tarafından nakledilmektedir.⁷³³ Ancak Buhârî rivayetinde farklı olarak sahâbi ravisi İbn Ömer görünmektedir. Metin itibarıyla aynı olan rivayetin isnadında sahâbi

⁷²⁹ Bkz.: **Bilen**, Mehmet; **İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar**, AÜSBE Doktora tezi, Ankara, 2004, s. 8.

⁷³⁰ Bkz.: Dâra kutnî, **İlel**, VI, 234.

⁷³¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXV, 213.

⁷³² Bkz.: Mevsûatü'l-hadîsi 'ş-şerîf v.2.0.

⁷³³ **Ahmed b. Hanbel**, I, 296; **Buhârî**, “Enbiyâ”, 48; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, XI, 64, 73.

ravisinden sonraki kısımları tamamen aynıdır. Nitekim Buhârî şarihleri İbn Hacer ve Aynî, Buhârî isnadında İbn Ömer denmesinin bir hatadan kaynaklandığını, doğrusunun İbn Abbas olması gerektiğini, hatanın büyük ihtimal Buhârî’den değil, sonraki nüsha sahiplerinden kaynaklandığını teferruatlıca ortaya koymaktadırlar.⁷³⁴

Ebû Said el-Hudrî (I/20) rivayeti: Bu uzun hadisin Hz. İsa ile ilgili kısmı, kaynaklarda aynı şekilde geçmektedir. Farklı olarak rivayetin sadece Buhârî tariklerinden birinde⁷³⁵ metnin devamında şefaitle ilgili *Enes b. Mâlik (I/31)* rivayetine⁷³⁶ geçiş yapılarak onun da verildiği görülmektedir. İbn Hacer, bunun sadece Firebrî (ö. 320/932) nüshasında böyle olduğuna dikkat çekmiştir.⁷³⁷

Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3) rivayeti: Diğer bütün tariklerin hilâfına olarak sadece Ahmed b. Hanbel’in bir tarikinde “Sahabi olan Âmir b. Vâsile (Ebu’t-Tufeyl)→Sahabi olan Ebû Râfi’ (Eslem mevlâ Rasulüllah)→Ebû Sa’d (Şurahbil b. Sa’d)→Muhavvel b. Raşid→Şube b. Haccac”⁷³⁸ şeklindeki farklılık göze çarpmaktadır. Kaynakların tespitine göre bu şekildeki bir isnad mümkündür ve bunda inkıtâ yoktur. Ancak bu tarik, diğer tariklerin hiçbirinde olmayan şekliyle problemlidir. Kanaatimizce bunun sebebi, Şuayb Arnaût’un tahkikindeki önemli tespitiyle açıklığa kavuşmuştur. Buna göre **Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inin bu rivayetin olduğu yerinde yazma nüshalardan 6 hadis düşmüş ve günümüze eksik şekliyle gelmiştir.** Şuayb Arnaût, İbn Kesîr’in *Câmiu’l-mesânîd* ve İbn Hacer’in *Etrâfü’l-Müsned* eserlerinden karşılaştırmak suretiyle bu eksiği tamamlamıştır. Düşen kısım, bir senedin ortası ile bir başka senedin ortası arasındır ve bundan ötürü iki farklı sened karışmıştır. Dolayısıyla “Sahabi olan Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)→Âmir b. Vâsile (Ebu’t-Tufeyl)→Sahabi olan Ebû Râfi’ (Eslem mevlâ Rasulüllah)” şeklinde ayrı bir tarik söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.⁷³⁹

Ebû Hureyre (II/7) rivayeti: Tayâlisî isnadında dikkatimizi çeken bir karı-

⁷³⁴ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VIII, 250; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, XVI, 32-33.

⁷³⁵ *Buhârî*, “Tevhîd”, 24.

⁷³⁶ **Ahmed b. Hanbel**, III, 116, 178, 244, 247; *Buhârî*, “Tefsîru Sûre”, (2) 1, “Rikâk”, 51, “Tevhîd”, 19, 36; **Müslim**, “İmân”, 322; **İbn Mâce**, “Zühd”, 37.

⁷³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 428.

⁷³⁸ **Ahmed b. Hanbel**, VI, 10.

⁷³⁹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXIX, 301.

şıklık üzerine yaptığımız araştırma neticesinde normalde bu hadisin isnadında bulunan Zem'a b. Salih yerine diğer bütün isnadlardan farklı olarak İbn Ebû Zi'b'in girdiğini tespit etmiş olduk. *Müsned*'in Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî tarafından Hudâbahş-خ (Hindistan), Âsıfiyye-ص (Hindistan), Irâkıyye-الأصل (Irak), Medîne-د (İstanbul) nüshalarından yapılan tahkikinde cevabını bulduğumuz bu duruma göre, ilgili kısımda yer alan toplam beş hadis, Hudâbahş, Âsıfiyye ve Medîne nüshalarından düşmüş ve bundan ötürü hadisin isnadı değişikliğe uğramıştır.⁷⁴⁰

Ebû Hureyre (II/12) rivayeti: İbn Hacer ve Aynî, Buhârî'nin Ebû Zerr el-Herevî (ö. 434/1042) nüshasında “كَيْفَ بَكُمْ إِذَا نَزَلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ...” ifadesindeki “فِيكُمْ” kısmının düştüğünü belirtmektedir.⁷⁴¹

Mücemmi' b. Câriye (II/18) rivayeti: Tariklerin hemen tamamında Abdurrahman b. Yezid b. Cariye (ö. 98/716)⁷⁴² şeklinde geçen ravi, bazı isnadlarda “Abdullah b. Zeyd el-Ensârî”⁷⁴³ şeklinde yer almaktadır. Ancak Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'ini tahkik eden Habîburrahman el-A'zamî, diğer bir nüshada “Abdurrahman b. Yezid” şeklinde geçtiğine dikkat çekmiştir. Hatanın istinsahtan kaynaklandığı bilgisini veren Şuayb Arnaût da, doğrusunun “Abdurrahman b. Yezid” olması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁴⁴

B. Rivayetlerle İlgili İktibas Hataları

Hiz. İsa'nın nüzülüyle ilgili hadislerin mütevatir olduklarını ispata yönelik eserlerin, bu konudaki hadisleri sayıca fazla gösterme gayretine girdikleri inkar edilemez. Bunun sonucu olarak, söz konusu eserlerde –çok tâlî kaynaklarda yer alsa bile– pek çok rivayetin genelde hiçbir ayırım gözetilmeden toplandığı ve çoğu rivayetin,

⁷⁴⁰ Bkz.: Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), IV, 55-60.

⁷⁴¹ Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 493; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 40.

⁷⁴² Tayâlisî, *Müsned*, s. 170; Humeydî, *Müsned*, II, 365; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, III, 420; Tirmizî, “Fiten”, 62; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 221; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XIX, 443-444.

⁷⁴³ Bkz.: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 398; Ahmed b. Hanbel, IV, 226, 390.

⁷⁴⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 511, XXXII, 226.

asıl kaynaklar yerine onlardan iktibasta bulunan sonraki dönemlere ait derleme türü eserlerden alındığı görülmektedir. Onlara itimadın neticesi olarak da asıl kaynaktan tahkik edilmeyen bu rivayetlerdeki hataların aynen tekrar edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bunlar arasında Hz. İsa'nın nüzûlünü doğrudan etkileyenler de bulunmaktadır. Yani, **asıl kaynaktan derleme türü eserlere geçiş esnasında, aslında olmadığı halde bazı rivayetlere Hz. İsa'nın nüzûlü eklenmiştir**. Bu durumun en çarpıcı örneklerini şöyle sıralamak mümkündür:

Sefîne rivayeti: Tayâlisî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn Asâkir gibi musanniflerce⁷⁴⁵ zikredilmekle beraber metninde Hz. İsa'nın nüzûlü yer almadığı için tezimize dahil etmediğimiz **bu rivayet, bazı derleme türü eserlerde Hz. İsa'nın nüzûlü eklenmiş olarak zikredilmektedir**. Günümüze yakın dönemden başlayacak olursak Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisleri toplayan Keşmîrî⁷⁴⁶ ve Abdülkâdir Atâ, Suyûtî'ye itimaden bu hadisi de nüzûl hadislerinden diye zikretmişlerdir.⁷⁴⁷ Gerçekten de bu metinlere göre hüküm verilecek olsa, rivayet Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetler cümlesindendir. Zira Suyûtî'nin *ed-Dürri'l-mensûr* (İbn Ebû Şeybe'ye dayandırarak)⁷⁴⁸ ve *Nüzûlü İsa*⁷⁴⁹ adlı iki eserinde zikrettiği rivayetin her iki metninde de Deccâl'e ait bahsin sonunda “وذلك فتنة ثم يسير حتى يأتي الشام”

şeklinde Hz. İsa'nın nüzûlüne geçiş yapılmaktadır.

Ancak hemen hatırlatalım ki Suyûtî'nin Tayâlisî, Ahmed b. Hanbel, Beğavî, Taberânî ve İbn Asâkir'e nispet ederek verdiği *Câmiu'l-ehâdis*'teki⁷⁵⁰ metinde

⁷⁴⁵ Bkz.: Tayâlisî, *Müsned*, s. 150; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 491; Ahmed b. Hanbel, V, 221; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VII, 84; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, II, 229; ed-Devrakî, *el-Müsned* I, 440.

⁷⁴⁶ Abdülfettah Ebû Gudde, nüzûl kaydının Ahmed b. Hanbel rivayetinde olmadığını söylemekle beraber İbn Ebû Şeybe rivayetinde mevcut olduğunu yine maalesef Suyûtî'ye itimaden söylemektedir. Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 200 (3. dp).

⁷⁴⁷ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 198-200; Atâ, Mustafa Abdülkâdir; *el-Mesîh İsa (a.s.) nüzûlühû âhire'z-zemân ve kılâlühû li'd-deccâl*, Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, Kahire, tsz., s. 22.

⁷⁴⁸ Bkz.: Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, VII, 298.

⁷⁴⁹ Bkz.: Suyûtî, *Nüzûlü İsa*, s. 78.

⁷⁵⁰ Bkz.: es-Suyûtî, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; *Câmiu'l-ehâdis el-Câmiu's-sağîr ve zevâidüh ve'l-Câmiu'l-kebîr*, I-XXI, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1994/1414, II, 433.

nüzûle dair bir kayıt yoktur. Hadisi Ahmed b. Hanbel'e nispet eden İbn Kesîr⁷⁵¹ ile Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'ye nispet eden Heysemî'nin⁷⁵² metinlerinde de Hz. İsa'nın nüzûlü mevcut değildir. Derleme türü eserlerdeki bu duruma karşılık asıl kaynaklardaki tablo ise şöyledir: Bütün kaynaklarda "Sefîne→Saîd b. Cümhân→Haşrec b. Nübâte" ortak isnadıyla zikredilen hadis Tayâlisî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn Asâkir, Devrakî gibi musanniflerce de zikredilmiştir. Ancak bunların da hiç birinde Hz. İsa'nın nüzûlü geçmemekte, onun yerinde "وَذَلِكَ فِتْنَةٌ ثُمَّ" ve "وَذَلِكَ فِتْنَةٌ ثُمَّ يَسِيرُ حَتَّى يَأْتِيَ الْمَدِينَةَ فَلَا يُؤَذَّنُ لَهُ فِيهَا" ifadeleri görülmektedir.⁷⁵³ Suyûtî'nin Hz. İsa'nın nüzûlünün yer aldığı metni dayandırdığı tek kaynak, İbn Ebû Şeybe'dir. Ancak onun *Musannef*'inde geçen metinde de –farklı tahkikli baskılarından defalarca kontrol etmemize rağmen– Hz. İsa'nın nüzûlüne dair bir ifadenin olmadığı görülmektedir.⁷⁵⁴ Sonuç olarak diğer bütün asıl kaynaklarda ve derleme türü eserlerde Deccâl'e ait bahsin sonundaki "وَذَلِكَ فِتْنَةٌ ثُمَّ يَسِيرُ حَتَّى يَأْتِيَ الْمَدِينَةَ فَلَا يُؤَذَّنُ لَهُ فِيهَا" vb. ifadeler, Suyûtî'nin üç eserinden ikisinde "وَذَلِكَ فِتْنَةٌ ثُمَّ يَسِيرُ حَتَّى يَأْتِيَ الشَّامَ فَيَنْزِلُ عِيسَى فَيَقْتُلُهُ اللَّهُ" şeklinde dönüşerek, rivayet Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisler kategorisine dahil olmuştur. Bir diğer deyişle ***Sefîne rivayeti Suyûtî'nin derleme türü eserine, rivayetin aslındaki Deccâl'le ilgili kısmın yerini Hz. İsa'nın nüzûlü almış olarak geçmiştir.***

Abdullah b. Amr b. el-Âs rivayeti: Ebû Gudde Keşmîrî'nin zikrettiği rivayetle re tamamlayıcı olarak ve ayrıca Abdülkâdir Atâ, "ما كان منذ كانت رأس مائة سنة إلا كان"

⁷⁵¹ Senedde bir problem görmeyen İbn Kesîr, hadisin metninde gariplik olduğuna dikkat çekmiştir. Muhammed Avvâme'nin de belirttiği gibi, İbn Kesîr'in kastettiği garâbet; başka rivayetlerde Lüdd kapısında öldürüleceği belirtilen Deccâl'in burada Efîk tepesinde öldürüleceğinin belirtilmesi olmalıdır. Bkz.: İbn Kesîr, **en-Nihâye fi'l-fiten**, I, 117-118; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXXVI, 258-259; a.mlf., (thk. Zeyn), XVI, 139; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 205.

⁷⁵² Heysemî, seneddeki bazı ravilerle ilgili zararsız tenkitler bulunduğunu hatırlatmakla beraber, ravilerin sika olduklarını belirtir. Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 340.

⁷⁵³ Bkz.: Tayâlisî, **Müsned**, s. 150; İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491; Ahmed b. Hanbel, V, 221; Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, VII, 84; İbn Asâkir, **Târîhu Dimâşk**, II, 229; ed-Devrakî, **el-Müsned** I, 440.

⁷⁵⁴ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, **Musannef**, VII, 491.

”عند رأس المائة أمر، فإذا كان رأس مائة خرج الدجال وينزل عيسى عليه السلام فيقتله
 şeklindeki mevkûf rivayeti, Hz. İsa’nın nüzûlüyle ilgili hadisler arasına almışlar-
 dır.⁷⁵⁵ Her ikisinin de rivayeti İbn Ebû Hâtim’in tefsirine atfeden Suyûtî’nin *el-Hâvî*
 eserine itimat ettikleri görülmektedir. Gerçekten de sözü edilen bu **rivayet İbn Ebû
 Hâtim’in tefsirinde yer almaktadır; ancak nüzûlle ilgili olan “ فإذا كان رأس مائة**
خرج الدجال وينزل عيسى عليه السلام فيقتله” kısmı mevcut değildir.⁷⁵⁶ Daha da ilginç
 olanı şudur: Suyûtî, *el-Hâvî*’sinde bu rivayeti nüzûl kaydıyla zikrederken, tefsirinde
 ise aslına uygun olarak nüzûl kaydı olmadan nakletmiştir ki asıl kaynağa uygun olanı
 da budur.⁷⁵⁷

Ebû Hureyre rivayeti: Keşmîrî ve Abdülkâdir Atâ, Ebû Nuaym’ın *Hilye*’sine
 atfen kaydettikleri “ يا عم النبي إن الله تعالى ابتداء الإسلام بي وسيختمه بسلام من ولدك وهو “
 rivayetini Hz. İsa’nın nüzûlüyle ilgili hadisler cümlesinden
 nakletmişlerdir.⁷⁵⁸ Her ikisinin de, Ebû Nuaym’a dayandıran Ali el-Müttakî’nin
Kenzü’l-ummâl’ine⁷⁵⁹ itimat ettikleri görülmektedir. Bilgisayar teknolojisini de kul-
 lanmak suretiyle *Hilye*’de defalarca aramamıza rağmen –Hz. İsa’nın nüzûlünün yer
 almadığı benzer bir rivayet⁷⁶⁰ dışında– sözü edilen rivayeti bulamadığımızı belirte-
 lim. Nitekim Ebû Gudde de aynı duruma dikkat çekmiş; üç tane genç araştırmacıya
Hilye’yi baştan sonra tarattığı halde böyle bir rivayet bulamadıklarını belirterek,
 sözünü ettiğimiz yakın rivayetin de hem isnad hem de metin bakımından tutar tarafı-
 nın olmadığını ifade etmiştir.⁷⁶¹ Buna mukabil *Hilye*’de yer almayan rivayetin, Hatîb

⁷⁵⁵ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 294 (Eser 1); Atâ, *el-Mesîh İsâ (a.s.)*, s. 58.

⁷⁵⁶ Bkz.: İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, IX, 346.

⁷⁵⁷ Bkz.: Suyûtî, *el-Hâvî*, II, 89; a.mlf, *ed-Dürü’l-mensûr*, V, 678.

⁷⁵⁸ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 214; Atâ, *el-Mesîh İsâ (a.s.)*, s. 44.

⁷⁵⁹ Bkz.: *el-Müttakî*, Alâüddîn Ali b. Abdülmelik b. Kadî Han el-Hindî; *Kenzü’l-ummâl*, I-XVI, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998, XIV, 121.

⁷⁶⁰ خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم فتلقيه العباس فقال ألا أبشرك يا أبا الفضل قال بلى يا رسول الله قال إن “
 Bkz.: Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 315.

⁷⁶¹ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 215 (1. dp).

Bağdâdî'nin *Târîh*'inde *İbn Abbas*'tan mervî⁷⁶² olarak nakledildiğini hatırlatalım.

İbn Mes'ûd rivayeti: Ebû Gudde, Keşmîrî'nin eserine yaptığı tahkikte “بين أذني حمار الدجال أربعون ذراعاً...” diye başlayan ve en sonunda Hz. İsa'nın nüzûlünden bahseden bu rivayete tetimmede yer vermektedir. Hâkim'in *Müstedrek*'ine nispet eden Suyûtî'ye⁷⁶³ itimaden naklettiği bu rivayetin ardından, rivayeti *Müstedrek*'te bulamadığını belirtmektedir.⁷⁶⁴ Suyûtî'nin *el-Hâvî* eserinde bu konuda bir karışıklık olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki: Suyûtî'nin “بين أذني حمار الدجال أربعون ذراعاً...” diye başladığını belirttiği rivayet, Nuaym b. Hammâd'a kadar ortak isnadla⁷⁶⁵ Nuaym b. Hammâd'ın *Fiten*'inde de mevcuttur. Ancak metinde Hz. İsa'nın nüzûlüne dair bir bahis yoktur. Nitekim Nuaym b. Hammâd'a ve Hâkim'e nispet ederek rivayete tekrar yer veren Suyûtî'nin tefsirinde zikrettiği rivayet de Hz. İsa'nın nüzûlünün yer almadığı bu rivayettir.⁷⁶⁶ Hâkim'in “خروج الدابة بعد طلوع الشمس...” diye başlayan rivayetiyle aynı olan *Fiten*'deki bir başka rivayette de yine Hz. İsa'nın nüzûlü mevcut değildir.⁷⁶⁷ Buna mukabil Hz. İsa'nın nüzûlünün yer aldığı kısım ise *Fiten*'deki farklı bir *İbn Mes'ûd* rivayetinde geçmektedir.⁷⁶⁸ Sonuç itibariyle **Suyûtî'nin Hâkim'e nispet edip Hz. İsa'nın nüzûlünü zikrederek verdiği rivayet *Müstedrek*'te yoktur.** Suyûtî, Nuaym b. Hammâd'ın *Fiten*'indeki aynı isnadla gelen rivayetlerden ortak bir metin oluşturmuş olabileceği gibi, istinsah hatası türünden bir hatanın mevcudiyeti de imkan dahilindedir.

⁷⁶² Bkz.: Hatîb Bağdâdî, *Târîh*, III, 324.

⁷⁶³ Bkz.: Suyûtî, *el-Hâvî*, II, 89.

⁷⁶⁴ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 274-275 (Hadis: 8).

⁷⁶⁵ Burada sözü edilen bütün rivayetlerde ortak olan bu isnad şu şekildedir: “Abdullah b. Mes'ûd→Hâris→Sabit el-Bünânî→Muhammed b. Sabit→Abdülvehhab b. Hüseyin→Abdullah b. Lehîa”

⁷⁶⁶ Bkz.: Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 543; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, III, 400.

⁷⁶⁷ Hâkim, bu rivayetdeki Abdülvehhab b. Hüseyin'in meçhul olduğuna dikkat çekerken, Zehebî ise rivayete doğrudan “mevzu” demiştir. Bkz.: Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 663; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 566; Zehebî, *Telhîs*, IV, 566.

⁷⁶⁸ Bkz.: Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 579.

C. Muhtelif Tespit Hataları

Çalışmamız süresince, yukarıda üzerinde durulanlardan farklı olarak sonraki dönem eserlerde göze çarpan bazı tespit hatalarıyla da karşılaşmıştır. Şöyle ki:

Abdullah b. Abbas (I/5) rivayeti: İbn Sa'd, İclî, İbn Hibbân, Dâraikutnî'nin "sika", Ebû Hâtim'in ise "sâlihun leyse bihî be's" dedikleri Ubeydullah b. Abdül-mecid (ö. 209/824) hakkında Ukaylî, Yahya b. Maîn'in "leyse bi-şey" diyerek onu zayıf saydığını nakletmektedir. Ancak bu bir yanlışlık eseri olmalıdır. Zira ona "sadûk" diyen İbn Hacer, Yahya b. Maîn'in onu zayıf saydığının sabit olmadığını belirtmektedir. Nitekim İbn Maîn'in, bu ravi hakkında *Târîh*'inde "leyse bihî be's" dediği görülmektedir.⁷⁶⁹

Huzeyfe b. el-Yemân (ve Ebû Hureyre) (I/23) rivayeti: Hâkim, rivayetle ilgili "Şeyhayn'ın şartlarına göre sahihtir, fakat *Sahîh*'lerine almamışlardır." demiş, Zehebî de ona muvafakat etmiştir.⁷⁷⁰ Ancak rivayet, başka kaynaklarda olduğu gibi, Müslim'in *Sahîh*'inde de mevcuttur.⁷⁷¹

Nevvâs b. Sem'ân (II/1) rivayeti: Hâkim, "Buhârî ve Müslim, şartlarına uygun olmakla beraber *Sahîh*'lerine almamışlardır." demektedir, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.⁷⁷² Ancak kasıtları "İkisinde birden mevcut değildir." mânasına olmalıdır, çünkü Müslim üstelik iki ayrı tarikle rivayete yer vermektedir.⁷⁷³

Ebû Hureyre (II/14) rivayeti: Hâkim, "Müslim'in şartına uygun olarak isnadı sahih olmakla beraber Buhârî ve Müslim *Sahîh*'lerine almamışlardır." demektedir, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.⁷⁷⁴ Ancak bu hatalı bir değerlendirmedir, zira hadis Müslim'de mevcuttur.⁷⁷⁵

⁷⁶⁹ Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 299; İbn Maîn, *Târîh*, s. 178; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 391; İclî, *Sikât*, II, 111; Ukaylî, *Duafâ*, III, 123; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 324; İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 404; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 104; Zehebî, *Kâşif*, I, 683; İbn Hacer, *Takrîb*, I, 373; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 31.

⁷⁷⁰ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 631; Zehebî, *Telhîs*, IV, 631.

⁷⁷¹ *Müslim*, "İmân", 329; Bezzâr, *Müsned*, VII, 260; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 80; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 631.

⁷⁷² Hâkim, *Müstedrek*, IV, 537-538; Zehebî, *Telhîs*, IV, 537-538; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 85.

⁷⁷³ *Müslim*, "Fiten", 110.

⁷⁷⁴ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, IV, 529; Zehebî, *Telhîs*, IV, 529.

⁷⁷⁵ *Müslim*, "Fiten", 34; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 224; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 529; Dâni, *el-Fiten*, VI, 1114-1115.

Mücemmi' b. Cârîye (II/18) rivayeti: a) Tirmizî kendi rivayetiyle ilgili “hasen-sahih” demektedir.⁷⁷⁶ İbn Kesîr ise, Tirmizî’nin bu değerlendirmesini sadece “sahih” kaydıyla nakletmektedir.⁷⁷⁷ b) Mizzî, Buhârî’nin ravi Ubeydullah b. Abdullah b. Sa’lebe’yi *Târîh*’inde zikretmediğini belirtmektedir. Ancak bu doğru değildir; şu kadar var ki Buhârî, Abdullah b. Ubeydullah b. Sa’lebe şeklinde kaydetmiştir.⁷⁷⁸ c) Şuayb Arnaût, hadisi Ubeydullah’tan Zührî dışında nakleden olmadığını söylemektedir, ancak İbn Ebû Şeybe’nin rivayeti İbn Ebû Zî’b tarikiyle gelmektedir.⁷⁷⁹

Cabir b. Abdullah (II/21) rivayeti: Yakın dönem alimlerinden Gumârî, bu rivayeti İbn Huzeyme’nin sahih saydığını belirtmektedir.⁷⁸⁰ Ona itimaden Ebû Gudde de, İbn Huzeyme’nin *Sahih*’inde geçtiğini belirtmiştir.⁷⁸¹ Ancak bu bir yanlışlık eserdir; zira *Sahih*’inde bulamadığımız rivayet, İbn Huzeyme’nin “*Tevhîd*” adlı eserinde karşımıza çıkmıştır.⁷⁸²

Ebû Hureyre rivayeti: Keşmîrî, “ينزل عيسى ابن مريم فيمكث في الناس أربعين سنة” şeklindeki bu rivayeti nakletmekte ve Suyûtî’nin *Mirkâtü’s-suûd* adlı Ebû Dâvûd şerhine itimat ederek Taberânî’ye ve Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’z-Zühd*’üne nispet etmektedir.⁷⁸³ Bilgisayar programlarından yaptığımız taramalarda rivayeti zikreden bütün kaynakların da aynı şekilde *Kitâbü’z-Zühd*’e nispet ettikleri görülmektedir. Ancak Ebû Gudde’nin de dikkat çektiği gibi, elimizdeki *Kitâbü’z-Zühd*’de böyle bir rivayet mevcut değildir.⁷⁸⁴ Şu kadar var ki rivayet, Ahmed b. Hanbel’in bir başka eseri olan *Kitâbü’l-İlel*’de “يلبث عيسى في الأرض أربعين سنة لو يقول للبطحاء سيلبي عسلا” metniyle mevcuttur.⁷⁸⁵

⁷⁷⁶ Tirmizî, “Fiten”, 62. Ayrıca bkz.: Beğavî, *Şerhu’s-sünne*, XV, 64.

⁷⁷⁷ Bkz.: İbn Kesîr, *en-Nihâye fi’l-fiten*, I, 148. Tirmizî muhakkiki Beşşar Avvad, İbn Kesîr’in farklı nakletmesinin nüsha farkından kaynaklandığı belirtir.

⁷⁷⁸ Bkz.: Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 138; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 66.

⁷⁷⁹ Bkz.: İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 500; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIV, 209-212, XXIX, 511, XXXII, 226.

⁷⁸⁰ Bkz.: Gumârî, *İkâmetü’l-burhân*, s. 46.

⁷⁸¹ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 195 (2. dp).

⁷⁸² Bkz.: İbn Huzeyme, *Tevhîd*, I, 102.

⁷⁸³ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 229. Denildiği gibi Taberânî’nin bu hadisi rivayet ettiği görülmektedir. Bkz.: Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, V, 331.

⁷⁸⁴ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 230 (2. dp).

⁷⁸⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî; *el-İlel ve ma’rifeti’r-ricâl*, I-III, el-Mektebetü’l-İslâmî/Dâru’l-hancî, Beyrut/Riyad, 1408/1988, II, 598.

Hasan el-Basrî rivayeti: Keşmîrî *Tasrîh*'inde sahabe ve tâbiîn sözü olarak 25 rivayete yer vermektedir. Bunlardan 18/93 numaralı rivayet, 21/96 numaralı rivayet ile (birindeki “aleyhisselâm” ilavesi dışında), nispet edildikleri kaynaklara, hatta – Ebû Gudde tarafından her ikisi için ayrı ayrı verilmesine rağmen– dipnotlarına kadar tamamen aynıdır.⁷⁸⁶

D. Hadise Verilen Sıhhat Hükümlerinin Farklı Olması

Pek çok alim, hadislerin sıhhatiyle ilgili hüküm vermenin içtihadî bir mesele olup, verilen hükümlerin hiçbirinin mutlak doğru kabul edilemeyeceği görüşündedir.⁷⁸⁷ Gerçi İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), bir hadisin sıhhatiyle ilgili hüküm verme konusunda sadece kendi dönemine kadar yapılmış bulunan değerlendirmeleri kabul etmiş, o döneme kadar hakkında herhangi bir hüküm verilmeyen hadis için ondan sonra artık hüküm verilemeyeceğini ileri sürmüştür.⁷⁸⁸ Ancak onun bu görüşü başta Nevevî (ö. 676/1277) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) olmak üzere tartışılmış, çoklarıncı kabul görmemiştir.⁷⁸⁹ Zaten pratikte hadislere hüküm verme işi günümüze kadar devam edegelmiştir. İlk dönem hadis âlimleri ile sonraki dönem arasında, özellikle de günümüz hadis âlimlerinin rivayetlere verdikleri hükümlerle öncekiler arasında önemli farklılıklar, hatta zıtlıklar olduğu bilinmektedir.⁷⁹⁰ Çalışmamıza konu olan rivayetler hakkında da aynı durum söz konusudur. Şöyle ki:

Abdullah b. Mes'ûd (I/I) rivayeti: Hâkim, isnadın sahih olduğunu, ancak

⁷⁸⁶ Bkz.: Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 290-291.

⁷⁸⁷ Zafer Ahmed et-Tehânevî (ö. 1394/1976), hadise hüküm vermenin içtihadî oluşunu Süfyan-ı Sevrî, Tirmizî, Taberî, İbnü's-Salâh, Zehebî, Nevevî, İbn Teymiyye, Sehâvî, Suyutî gibi alimlerden örneklemiştir. Sözelimi Zehebî, ricâle dair yazdığı *Tezkiratü'l-huffâz*'ın başında “Bu kitap, nebevî ilim hamillerinden tâdil olunanların, tevsik ve taz'ifte, tashih ve tezyifte içtihatlarına müracaat edilenlerin isimlerini ihtiva etmektedir.” demiştir. Bkz.: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 1; Tehânevî, *Kavâid*, s. 8857-8, 8884. Ayrıca bkz.: Hatiboğlu, “*Hadis İlminde Metodoloji Problemleri Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım*”, s. 789-791.

⁷⁸⁸ Bkz.: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 17.

⁷⁸⁹ Bkz.: *ed-Dümeynî*, Misfir b. Gurmullah; *Hadiste Metin Tenkidi Metotları* (çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 40-47.

⁷⁹⁰ Bu konuda mütekaddimûn ile müteahhirûnu etraflıca karşılaştıran iki çalışma için bkz.: Fahl, “*Tebâyünü menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashih ve't-ta'lîl*”, (Çevrimiçi) www.islamport.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007; Melîbârî, “*el-Muvâzene beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi tashihî'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*” (Çevrimiçi) www.ahlalheeth.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007.

Şeyhayn'ın *Sahih*'lerine almadıklarını belirtmektedir.⁷⁹¹ İbn Kesîr (ö. 774/1372), “İsnad ceyyid ve kavidir, hadisin siyaki hasendir.” demektedir.⁷⁹² Heysemî (ö. 807/1404), ravi Hudeyc b. Muaviye dışındaki ravilerin sika raviler olduğunu, onun ise daha çok cerhe maruz kalmış bir ravi olduğunu söyler.⁷⁹³ Bu sebeple olsa gerek İbn Hacer isnadı hasen saymıştır.⁷⁹⁴ Şuayb Arnaût da, ravi Hudeyc b. Muaviye dışındaki ravilerin sika olduklarını belirtmekte, yeterli ölçüde cerhe yer verdiği bu raviden ötürü o da isnadı zayıf saymaktadır.⁷⁹⁵ Ahmed Muhammed Şâkir, İbn Kesîr'in isnadı hasen saydığını nakletmekle yetinmiştir.⁷⁹⁶ Tayâlisî'nin *Müsned*'ini tahkik eden Muhammed Abdülmuhsin, Tayâlisî isnadını zayıf bulmakla beraber, şahidleri olduğu için hadisin hasen derecesine çıktığını söylemektedir.⁷⁹⁷

Abdullah b. Abbas (I/11) rivayeti: İbn Kesîr, isnadı sahih saymıştır.⁷⁹⁸ Ahmed Muhammed Şâkir de, İbn Kesîr'e dayandırarak isnadın sahih olduğunu söylemektedir.⁷⁹⁹ Ancak Şuayb Arnaût, ravi Kâbus'un ihtilâf edilen bir ravi olmasından ötürü isnadı zayıf bulmuştur.⁸⁰⁰

Hız. Ebûbekir (I/22) rivayeti: Bezzâr, bu hadisin isnadındaki Vâlân el-Adevî ile Berâ b. Nevfel'in bu hadis dışında bilinen bir rivayetleri bulunmadığını söylemekte, fakat yine de bu hadisi rivayet eden ehl-i ilme hürmeten sükût geçtiğini belirtmektedir.⁸⁰¹ Dârakutnî, ravi Vâlân'ın sadece bu hadis ile bilindiğini ve bu hadisin de sabit olmadığını belirtmiştir.⁸⁰² İbn Huzeyme (ö. 311/923), bu hadise “şayet sahihse” diyerek başlamaktadır. Buna sebep olarak da, ravi Vâlân'ın başka bir rivayetini bilmediğini zikretmiştir. Ancak daha sonra bu raviye ait bir başka rivayete ulaştığını

⁷⁹¹ Hâkim, **Müstedrek**, II, 679.

⁷⁹² İbn Kesîr, **Bidâye**, III, 69. İbn Kesîr hadisi tefsirinde de zikretmiş, ancak orada herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bkz.: İbn Kesîr, **Tefsîr**, IV, 361.

⁷⁹³ Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VI, 24.

⁷⁹⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-bârî**, VII, 189.

⁷⁹⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), VII, 409.

⁷⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), IV, 244.

⁷⁹⁷ Tayâlisî, (thk. Abdülmuhsin), I, 271.

⁷⁹⁸ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, 15.

⁷⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), III, 63-64.

⁸⁰⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), IV, 167.

⁸⁰¹ Bkz.: Bezzâr, **Müsned**, I, 149.

⁸⁰² Bkz.: Dârakutnî, **İlel**, I, 189-190.

açıklamaktadır.⁸⁰³ Her iki açıklamaya da yer veren Ziyaeddin Makdisî, Dâraikutnî'nin muhtemelen İbn Huzeyme'nin bu açıklamalarına muttali olmadığı için yanlış değerlendirmede bulunduğunu söylemiş ve isnadı hasen saymıştır.⁸⁰⁴ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Vâlân için "meçhul" ya da "başka rivayeti bilinmiyor" demiş ve bu rivayet için "sabit değil" tabirini kullanmıştır.⁸⁰⁵ Heysemî ise, bütün ravilerin sika sayıldıklarını kaydetmektedir.⁸⁰⁶ Şuayb Arnaût, ravi Ebû Neâme (Amr b. İsa) hakkındaki farklı değerlendirmelerden ötürü isnadın hasen olduğu kanaatindedir.⁸⁰⁷ Nitekim İbn Hibbân isnadı için "ceyyid" tabirini kullanmıştır.⁸⁰⁸ Ahmed Muhammed Şâkir ise, isnadın sahih olduğunu söyler.⁸⁰⁹

Irbâz b. Sâriye (I/29) rivayeti: Hâkim, isnadın sahih olduğunu fakat Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerine almadıklarını söylemekte, Zehebî de ona muvafakat etmektedir.⁸¹⁰ Beğavî hadisi zikretmekle beraber bir değerlendirme yapmamış, Tebrîzî ise hasenler kısmında yer vermiştir.⁸¹¹ Heysemî, Said b. Süveyd dışındaki ravilerin Buhârî ravisi olduğunu, onun da İbn Hibbân tarafından sika sayıldığını belirtir.⁸¹² Şuayb Arnaût, ravi Abdü'l-A'lâ b. Hilâl'in kimliği hakkındaki ihtilâfı ve bu ravinin meçhûlü'l-hâl olduğuna dair kayıtları zikretmekte, ayrıca Said b. Süveyd'e yönelik cerhlere yer vermektedir. Ancak rivayetin şahidlerini kaydederek, hadise sahih liğayrih hükmünü vermiştir.⁸¹³ Hüseyin Selim Esed, 'isnadı ceyyid' demiştir.⁸¹⁴ Hamza Zeyn, bu iki raviyi cerheden olmadığını belirterek 'isnadı sahih' der.⁸¹⁵ Elbânî ise zayıf kaydı düşmüştür.⁸¹⁶

⁸⁰³ Bkz.: İbn Huzeyme, *Tevhîd*, II, 735-737.

⁸⁰⁴ Bkz.: Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâra*, I, 123.

⁸⁰⁵ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *İlel*, II, 922.

⁸⁰⁶ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, X, 375.

⁸⁰⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), V, 31.

⁸⁰⁸ Bkz.: İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 395 (1. dp).

⁸⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), I, 272.

⁸¹⁰ Bkz.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 453, 656; Zehebî, *Telhîs*, II, 453, 656.

⁸¹¹ Bkz.: Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XIII, 207; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, III, 1604.

⁸¹² Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 222.

⁸¹³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXVIII, 380; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XIV, 313 (1. dp).

⁸¹⁴ Bkz.: Heysemî, *Mevâridü'z-zam'ân*, VI, 434.

⁸¹⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XIII, 281.

⁸¹⁶ Bkz.: Elbânî, *Daife*, V, 103.

Abdullah b. Mes'ûd (II/2) rivayeti: Hâkim, hadisin isnadının sahih olduğunu, fakat Şeyhayn tarafından *Sahihayn*'a alınmadığını belirtir. Ancak Zehebî, İbn Maîn'in seneddeki Hakem b. Abdülmelik'i "vâhî, zayıf" saydığını hatırlatır.⁸¹⁷ Aynı raviyle ilgili cerhlere yer veren İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), hadisin sahih olmadığını ifade etmiştir.⁸¹⁸ Tebrîzî, zayıflar kısmında yer vermektedir.⁸¹⁹ Heysemî, hadisin Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ isnadlarında yer alan Hakem b. Abdülmelik'in, Bezzâr isnadından da Muhammed b. Kesîr el-Kuraşî'nin zayıf olduklarına dikkat çeker.⁸²⁰ Ahmed Muhammed Şâkir, adı geçen raviler hakkında hem cerh hem de tâdil içeren değerlendirmeleri zikreder. Fakat Buhârî'nin de *Târih*'inde bu senedi kullandığını ve bir cerhe yer vermediğini belirterek, hadisin isnadı için "hasen" tabirini kullanır.⁸²¹ Şuayb Arnaût ise ravi Hakem b. Abdülmelik'in zayıf oluşundan ötürü isnadı zayıf saymaktadır.⁸²²

Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayeti: Hadise yer veren Heysemî ve Bûsîrî ile hadisi tahkik edenlerden Hamza Zeyn, Şuayb Arnaût ve Muhammed Avvâme ravi Ali b. Zeyd'in⁸²³ zayıflığı dışında bir problemten söz etmemişlerdir. Ancak bu ravinin zayıflığından ötürü Bûsîrî ve Şuayb Arnaût isnadı zayıf sayarken, Hamza Zeyn isnada hasen hükmünü vermiştir.⁸²⁴

İmrân b. Husayn (II/5) rivayeti: Hadisin isnadı genelde sahih görülmekle beraber hasen sayanlar da olmuştur. Sözelimi Tebrîzî'nin hadise hasenler kısmında yer vermesine mukabil Keşmîrî, Şuayb Arnaût, Hamza Zeyn ve Elbânî isnadı sahih saymışlardır.⁸²⁵

Sevban mevlâ Rasûlillâh (II/6) rivayeti: Sıhhat durumu anlatılırken üzerinde

⁸¹⁷ Hâkim, **Müstedrek**, III, 132; Zehebî, **Telhîs**, III, 132.

⁸¹⁸ Bkz.: İbnü'l-Cevzî, **İlel**, I, 227.

⁸¹⁹ Bkz.: Tebrîzî, **Mişkâtü'l-Mesâbih**, III, 1723.

⁸²⁰ Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, IX, 133.

⁸²¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. A. M. Şâkir), II, 167-168.

⁸²² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), II, 468.

⁸²³ Bu ravinin geçtiği diğer rivayetler için bkz.: Abdullah b. Abbas (I/27), Ebû Said el-Hudrî (I/28), Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetleri.

⁸²⁴ Bkz.: Heysemî, **Mecmau'z-zevâid**, VII, 342; Bûsîrî, **Misbâhu'z-züccâce**, VIII, 141; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIX, 432; a.mlf., (thk. Zeyn), XIII, 541; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 202.

⁸²⁵ Bkz.: Tebrîzî, **Mişkâtü'l-Mesâbih**, III, 1123; Keşmîrî, **Tasrîh**, s. 196; Ahmed b. Hanbel, (thk. Zeyn), XV, 55; a.mlf., (thk. Arnaût), XXXIII, 83; Elbânî, **Sahîha**, IV, 602.

durulduğu gibi, hadisin sıhhat derecesiyle ilgili çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Mütâbaattan ötürü hasen, tariklerin birbirini destekledikleri gerekçesiyle sahih liğayrih seviyesine yükseldiğini söyleyenler de olmuştur.

Hız. Âişe (II/16) rivayeti: Heysemî, Sââtî, Keşmîrî, Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn, ravilerin *Sahîhayn* ravisi olduklarını belirtmiş ve isnadı sahih saymışlardır. *Sahîhayn* ravisi olmayan Hadramî'yi ayrıca zikrederek onun da sika olduğunu kaydetmişlerdir. Aynı raviye yoğunlaşan Şuayb Arnaût, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'ine yaptığı tahkikte isnadı "kavi" tabiriyle ifade ederken, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine yaptığı tahkikte isnadın hasen olduğunu söylemektedir. İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini tahkik eden Muhammed Avvâme de, aynı raviden ötürü isnadı hasen saymıştır.⁸²⁶

Cabir b. Abdullah (II/20) rivayeti: Farklı alimlerce hadise sahih, hasen ve zayıf gibi farklı hükümler verilmiştir. Hadisi sahihler kısmında zikreden Tebrîzî'ye paralel olarak Elbânî de hadisi sahih hadisleri topladığı eserine almıştır.⁸²⁷ Ancak Elbânî'nin, bir sonraki Cabir hadisinde Ebu'z-Zübeyr'den ötürü isnadı zayıf saymışken, aynı ravinin yer aldığı bu isnadı sahihler arasında zikretmesi çelişkidir. Şuayb Arnaût ve Hamza Zeyn, İbn Cüreyc tarikini sahih sayarken Abdullah b. Lehîa tarikini Şuayb Arnaût zayıf, Hamza Zeyn ise hasen görmektedir.⁸²⁸

E. Hz. İsa ve Mehdi'ye Ait Özelliklerin Karışması

Nüzûlün yer aldığı rivayetlerde Hz. İsa ile Mehdi farklı kişiler olarak açıkça belirtildiğinden bir karışma söz konusu değildir. Ayrıca nüzûl rivayetlerinde Mehdi'ye ait herhangi bir özellik de belirtilmemiştir. Ancak nüzûlün yer almadığı bazı rivayetlerde Mehdi'ye ait sayılan bir kısım hususiyetler, Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetlerde ona ait olarak zikredilen özelliklerle önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

⁸²⁶ Bkz.: Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VII, 338; Sââtî, *Bülûğu'l-emânî*, XXIV, 87; Keşmîrî, *Tasrîh*, s. 196; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 234; Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XLI, 16; a.mlf., (thk. Zeyn), XVII, 340; İbn Ebû Şeybe, (thk. Avvâme), XXI, 200.

⁸²⁷ Bkz.: Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, III, 1523; Elbânî, *Sahîha*, IV, 602.

⁸²⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, (thk. Arnaût), XXIII, 63, 334-335; a.mlf., (thk. Zeyn), XI, 524; İbn Hibbân, (thk. Arnaût), XV, 230.

Mehdi'nin⁸²⁹ bir gecede Allah tarafından hükümlanlığa ehil hale getirileceği,⁸³⁰ zulüm ve düşmanlıkla dolan yeryüzünü adâlet ve hakkaniyetle dolduracağı,⁸³¹ onun döneminde, daha önce hiç yaşanmamış bir bolluk yaşanacağı,⁸³² mal dağıtırken hakkaniyetle taksim edeceği,⁸³³ mal isteyen taşıyabileceği kadar bol dağıtacağı,⁸³⁴ onun döneminde Allah'ın müminlerin kalplerini gönül zenginliğiyle dolduracağı,⁸³⁵ Peygamberimizin sünnetiyle muamelede bulunacağı,⁸³⁶ onun döneminde yeryüzünde İslâm'ın tam olarak yerleşeceği,⁸³⁷ onun vefat edip cenaze namazı kılınacağı⁸³⁸ gibi hususlar, hatırlanacağı üzere Hz. İsa'nın nüzûlünde gerçekleşecek hâdiselerle örtüşmektedir.

Kanaatimizce ravi tasarrufu ya da ravi hatasından⁸³⁹ kaynaklanabilecek bazı sebeplerle Hz. İsa ile Mehdi'ye atfedilen bu sıradışı özelliklerin belli ölçüde birbirine karıştığı söylenebilir.

F. Rivayetlerde İsrâiliyât Tesirine Dair Görüşler

Diğer kültürlerin ve özellikle Yahudiliğin İslâm'a etkisi iddialarının tarihini miladi XVIII. yüzyılın başları olan Batı'daki şarkiyat çalışmalarının başlangıç yıllarına götürmek mümkündür.⁸⁴⁰

Son bir asrın ürünü olan “Hz. İsa'nın nüzûlünün Hristiyanlardan geçmiş bir inanç olduğu” iddiasına gelince, bu İslâm dünyasında ilk defa Muhammed Tevfik

⁸²⁹ Rivayetlerde “mehdi”, “halife”, “emir”, “salih kişi” tabirleriyle geçmektedir.

⁸³⁰ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, I, 84; İbn Mâce, “Fiten”, 34.

⁸³¹ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, I, 99, III, 17, 26, 28, 36, 37, 52, 70; İbn Mâce, “Fiten”, 34; Ebû Dâvûd, “Mehdi”, 4, 5, 7, 12.

⁸³² Bkz.: Ahmed b. Hanbel, III, 21, 26, 37; İbn Mâce, “Fiten”, 34.

⁸³³ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, III, 37.

⁸³⁴ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, III, 48, 60, 96, 98; Müslim, “Fiten”, 67-69.

⁸³⁵ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, III, 37.

⁸³⁶ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, VI, 316; Ebû Dâvûd, “Mehdi”, 8-9.

⁸³⁷ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, VI, 316; Ebû Dâvûd, “Mehdi”, 8.

⁸³⁸ Bkz.: Ahmed b. Hanbel, VI, 316; Ebû Dâvûd, “Mehdi”, 8-9.

⁸³⁹ Bkz.: Doğanay, Ravi Tasarrufları, s. 16-82.

⁸⁴⁰ Bkz.: Özcan, Hıdır; İsrâiliyât-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları), MÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 2000, s. 250 vd. Ayrıca yahudiliğin hadislere etkisinin tarihi arka planına dair bkz.: Aynı eser, s. 265 vd.

Sıdkî (ö. 1330/1912) tarafından ileri sürülmüştür.⁸⁴¹ Daha sonra Reşid Rıza (ö. 1354/1935) ve Mahmut Şeltut (ö. 1383/1963) tarafından, “Ka’bü’l-Ahbâr (ö. 32/652) ve Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) ile başlayıp sistemli bir şekilde İslâm’a sokulduğu” şeklinde devam ettirilmiştir.⁸⁴² Ayrıca Ahmed Emin (ö. 1374/1954),⁸⁴³ Fazlurrahman (ö. 1408/1988),⁸⁴⁴ Hasan Hanefî⁸⁴⁵ ve ülkemizden Hüseyin Atay,⁸⁴⁶ Süleyman Ateş,⁸⁴⁷ Hayri Kırbaçoğlu da⁸⁴⁸ bu düşünceye ortak olmuşlardır. İlyas Çelebi tarafından da “tedvin döneminde Hristiyan kültürüyle karşılaşmanın bir sonucu olarak nüzûl-i İsa inancının İslâm akaidine girmiş olması” kuvvetli bir ihtimal olarak zikredilmektedir.⁸⁴⁹

Bazı rivayetlerde belirtilen bir kısım özelliklerin aynen ya da benzer şekilde Eski Ahit ve Yeni Ahit’te yer aldığını ileri süren Kırbaçoğlu, sayılı birkaç örnekten hareketle nüzûle dair hadislerin hemen tamamının İslâm öncesi kaynaklardan beslenerek piyasaya sürüldüğü sonucuna varmaktadır.⁸⁵⁰ Gerçekten de daha çok *Kütüb-i Tis’a* dışındaki rivayetlerde yer alan bazı ravilerin, naklettikleri bilginin Kitab-ı Mukaddes kaynağına bizzat kendilerinin işaret ettikleri görülür. Sözelimi bir rivayetin ravileri arasında zikredilen Velîd b. Müslim (ö. 198), Ka’bü’l-Ahbâr’dan (ö. 32) naklettiği maktû rivayetin bir benzerini Daniel’in kitabında da gördüğünü söylemektedir.⁸⁵¹

Ancak İslâmî kaynaklardaki bir hususun önceki kitaplarda izlerinin oluşu, meselenin onlardan adapte edilmiş olabileceğini akla getirirse de her zaman bunun

⁸⁴¹ Bkz.: Sıdkî, Muhammed Tefvik; “el-Kur’ânü ve’l-ilm-3”, *Mecelletü’l-Menâr*, XI, 361.

⁸⁴² Bkz.: Rıza, Muhammed Reşit; “Es’ile min Tunus”, *Mecelletü’l-Menâr*, XXVIII, 747; Şeltut, Mahmut; “İsâ’nın Ref’i” (çev. Ethem Ruhi Fırlalı), *AÜİFD*, XXIII, Ankara, 1978, s. 321-322.

⁸⁴³ Bkz.: Emin, Ahmed; *el-Mehdî ve’l-mehdeviyye*, Kahire, 1951, s. 5.

⁸⁴⁴ Bkz.: Fazlurrahman; *İslâm* (çev. Mehmet Dağ&Mehmet S. Aydın), Ankara okulu yayınları, İstanbul, 1981, s. 309.

⁸⁴⁵ Bkz.: Hanefî, Hasan; *Mine’l-akîde ile’s-sevra*, I-V, Kahire, 1409/1988, IV, 473-475.

⁸⁴⁶ Bkz.: Atay, Hüseyin; *Kur’ân’a Göre Araştırmalar-I*, Ankara, 1993, s. 49-51; a.mlf., *Ehl-i Sünnet ve Şia*, AÜİF yayınları, Ankara, 1983, s. 116-136.

⁸⁴⁷ Bkz.: Ateş, Süleyman; *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, II, 54-55; a.mlf., *Kur’ân-ı Kerîm’in Evrensel Mesajına Çağrı*, İstanbul, 1990, s. 145-146.

⁸⁴⁸ Bkz.: Kırbaçoğlu, “Hz. İsa’yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”, s. 163-165.

⁸⁴⁹ Bkz.: Çelebi, İlyas; “İsa (Kelam)”, *DİA*, XXVII, 473. Ayrıca bkz.: Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s. 100.

⁸⁵⁰ Bkz.: Kırbaçoğlu, “Hz. İsa’yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”, s. 163-165.

⁸⁵¹ Bkz.: Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, II, 580, 689.

doğru olduğu düşünülemez. Zira Allah Teâlâ'nın "Sana ancak senden önceki peygamberlere söylenenler söylenmektedir."⁸⁵² buyurması da, böyle mutlak bir tavrın yanlışlığını ortaya koymaktadır.⁸⁵³ Hadis-İsrailiyat ilişkisi üzerinde yapılan bir doktora çalışmasında, farklı kesimlerce ısrarla İsrailiyat kaynaklı olduğu iddia edilen 5 rivayet örnek olarak incelenmiş ve bu beş rivayet için böyle bir irtibatın olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca bu çalışmaya göre İsrailî kaynaklarla bazı hadisler arasında görülen her benzerlik, hadislerin oradan alındığı manasına gelmez; Hz. Peygamber'in ilahî mesajının din ve kültürler üstü niteliğine de işaret edebilir.⁸⁵⁴

Bir diğer husus özellikle Şeltut tarafından öne sürülen, "bu rivayetlerin sonradan Müslüman olmuş Ka'bü'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'ten gelen rivayetler olduğu" iddiasıdır.⁸⁵⁵ Ancak öncelikle temel hadis kaynaklarına bakıldığında nüzûl rivayetleri arasında bu iki ravinin yer aldığı tek bir isnad dahi görülmemektedir. Tâlî kaynaklarda her ikisinden gelenler ise sadece bir kaç maktû rivayetten⁸⁵⁶ ibarettir.

⁸⁵² Fussilet, 41; 43.

⁸⁵³ Bkz.: Budak, Ali; "Rivâyetlerde Çevre Kùltürlerle Olan İlişkinin Resmi", ÇÜİFD, cilt: 11, sayı: 1, s. 56 vd.

⁸⁵⁴ Bkz.: Özcan, İsrâiliyât-Hadis İlişkisi, s. 350 vd.

⁸⁵⁵ Bkz.: Şeltut, "İsâ'nın Ref'i", s. 321-322.

⁸⁵⁶ Vehb b. Münebbih'e ait bir rivayet için bkz.: Suyûtî, ed-Dürü'l-mensûr, II, 730-732. Ka'bü'l-Ahbâr'a ait sekiz rivayet için bkz.: et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Hâlid; el-Câmiu'l-beyân, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405/1984, III, 290; İbn Asâkir, Târîhu Dimaşk, I, 228-229; Nuaym b. Hammâd, Fiten, II, 567, 569, 571, 572, 578, 579, 580, 675.

SONUÇ

Hız. İsa hakkında İslâmî sahada yapılan çalışmaların neredeyse tamamı “Kur’ân’da Hız. İsa” çerçevesinde kalmış, bunların az bir kısmı da İncillerle mukayese yolunu tercih etmiştir. Bunun dışında kalanların ise konuyu dinler tarihi ya da kelâm alanına kaydardıkları bir gerçektir. Ülkemizde doktora tezi olarak hazırlanan Salih Akdemir’in “*Hristiyan Kaynaklara ve Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hız. İsa*” (1992), Jale Şimşek’in “*Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hız. İsa*” (1997), M. Sami Baybal’ın “*İslam Kaynaklarına Göre Hız. İsa’nın Akıbeti Meselesi*” (1999), Emrullah Fatiş’in “*Kur’ân’da Hız. İsa ve Değerlendirilmesi*” (1999) ve Hülya Çetin’in “*Hız. İsa’nın Dağdaki Vaazının Hristiyanlık Açısından İncelenmesi*” (2012) adlı çalışmaları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Yüksek Lisans çalışmalarına bakıldığında da durum pek farklı değildir.

Kur’ân’da en fazla yer verilen birkaç peygamberden biri olan Hız. İsa, pek çok hadis rivayetinde de doğrudan veya dolaylı olarak zikredilmektedir. Ancak “Hadislerde Hız. İsa” denilince akla ilk gelen Hız. İsa’nın nüzûlüne dair hadisler olmuştur. Nitekim Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), Ebû Abdullah eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî (ö. 1352/1933), Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî (ö. 1413/1993) ve muasır alimlerden Mustafa Abdülkâdir Atâ ile Muhammed Halil Herras tarafından “Hız. İsa’nın nüzûlü”ne dair rivayetleri toplayan çalışmalar yapılmıştır. Hatırlatmak gerekir ki bunların sadece ilgili hadisleri toplamayı hedefledikleri, rivayetler üzerinde yapılmış analitik bir çalışma olmadıkları görülmektedir.

Hız. İsa’nın nüzûlüne ilaveten onun isim ve sıfatları, ailesi, doğum süreci, şemâili, hakkındaki inanç kaymaları, risaleti, fazileti ve zühdü, ayrıca kendisinden sonra ümmetinin durumuna dair rivayetleri de kapsayacak şekilde “Hadislerde Hız. İsa” şeklinde genel bir çalışmanın şu ana kadar yapılmadığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle, hadis kaynaklarında Hız. İsa hakkındaki rivayetlerin kaynakları, intikal süreci ve sorunların tespiti yönlerinden kapsamlı bir inceleme yapıp, objektif bir tespit çalışması ortaya konması bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Başlangıçta Hız. İsa ile ilgili temel hadis kaynaklarındaki bütün rivayetler tespit edilmiş, hepsinin bir doktora

tezi çerçevesinde ele alınamayacak yoğunlukta olduğu görülünce “ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler” ile sınırlandırılmıştır.

Tekrar vurgulamak gerekirse bu tez bir “**tespit çalışması**”dır. Bu çerçevede rivayetlerin her birinin kaynakları, isnadı ve ravileri, sıhhat durumları itibariyle teker teker incelenmesi ve diğer tariklerle mukayesesi sonucunda şu hususlar ortaya çıkmıştır:

Hiz. İsa’nın nüzûlü dışındaki yani onun hayatı, **şahsiyeti ve risaletiyle ilgili** rivayetleri temel hadis kaynaklarında derli toplu halde görmek mümkün değildir; zira bunların neredeyse tamamı, birbirinden bağımsız, çok farklı başlıklarda geçmektedir. Mükerrer rivayetler dahil olmak üzere Hemmam b. Münebbih 1, Ma’mer b. Râşid 9, İmam Mâlik 2, Tayâlisî 6, Abdurrezzak 3, Humeydî 2, Said b. Mansûr 2, İbn Ebû Şeybe 38, Ahmed b. Hanbel 61, Abd b. Humeyd 2, Dârimî 4, Buhârî 60, Müslim 27, İbn Mâce 4, Ebû Dâvûd 2, Tirmizî 20, Bezzâr 13, Nesâî 11, Ebû Ya’lâ 9, İbn Huzeyme 3, İbn Hibbân 14, Taberânî 23, Dârakutnî 1, Hâkim 11, Beyhakî 4 rivayete kaynaklık etmişlerdir. Ancak tezimizin “ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler” çerçevesi düşünüldüğünde, **Hiz. İsa’nın şahsiyeti ve risaletiyle ilgili toplam 37 farklı rivayet** kalmıştır.

Temel hadis kaynaklarında Hiz. İsa hakkındaki en ilgi çekici konulardan biri olan onun **nüzûlüne dair** rivayetlere gelince, konu tasnifi esas alınarak hazırlanmış olan hadis kaynaklarında bunlar genelde “Nüzûlü İsa b. Meryem (a.s.)”, “Nüzûlü İsa b. Meryem hâkimen bi şer’iati nebiyyinâ Muhammed (s.a.s.)”, “Fî fethi Kostantîniyye ve hurûci’d-deccâl ve nüzûli İsa b. Meryem”, “Fî hurûci’d-deccâl ve mûksihî fi’l-arz ve nüzûli İsa ve katlihî iyyâh”, “Mâ câe fî nüzûli İsa b. Meryem (a.s.)”, “Mâ câe fî katli İsa b. Meryem (a.s.) ed-deccâl”, “Fitnetü’d-deccâl ve hurûcü İsa ve hurûcü Ye’cûc ve Me’cûc”, “Nüzûlü İsa b. Meryem (a.s.) ve sîretüh”, “Kadru bekâi İsa b. Meryem (a.s.) ba’de nüzûlih”, “Zikru vucûbi’l-îmân bi nüzûli İsa b. Meryem (a.s.) ve îmânühû bi’l-Mustafâ (a.s.) ve bi şer’iatihî”, “Zikru vucûbi’l-îmân bi nüzûli İsa b. Meryem (a.s.) li kâtîli’d-deccâl” şeklinde doğrudan nüzûlle bağlantılı başlıklar altında yer almakla beraber; bazı kaynaklarda “Bâbü’d-Deccâl”, “Bâbü eşrâti’s-sâa”, “Bâbü katli’l-hinzîr”, “Bâbü kesri’s-salîb ve katli’l-hinzîr”, “Fî’l-âyâtilletî tekûnû kable’s-sâa”, “Zikru’d-deccâl ve sıfatihî vemâ meah”, “Mâ câe fî’l-hasf”, “Mâ câe

fî'd-deccâl lâ yedhulü'l-Medine", "el-Fiten ve'l-melâhim", "Evvelü'l-âyât", "Emârâtü's-sâa", "Hurûcü'd-deccâl", "Bâbu Gazvetü'l-Hind", "Mâ zükira fî fitneti'd-deccâl" başlıklarında da kaydedilmişlerdir.

Hiz. İsa'nın nüzûlüne dair rivayetlerin kaynaklara göre dağılımına gelince, tekrarlar dahil olmak üzere Ma'mer b. Râşid 14, Tayâlisî 5, Humeydî 5, Müsedded b. Müserhed 1, İbn Ebû Şeybe 17, Ahmed b. Hanbel 38, Buhârî 4, Müslim 6, İbn Mâce 6, Ebû Dâvûd 3, Tirmizî 4, Bezzâr 2, Nesâî 5, Ebû Ya'lâ 1, Rûyânî 2, İbn Hibbân 16, Taberânî 34, Hâkim 32, Beyhakî 3 rivayete yer vermişlerdir. Buna mukabil Hemmam b. Münebbih, İmam Mâlik, Abdurrezzak, Said b. Mansûr, Abd b. Humeyd, Dârimî, İbn Huzeyme ve Dârakutnî ise nüzûle dair herhangi bir rivayet zikretmemişlerdir.

Hiz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili rivayetlerin toplamını ifade etmek gerekirse *Kütüb-i Tis'a*'da 8 tanesi Ebû Hureyre'ye ait olan 2'si mevkûf 24 farklı rivayet bulunduğu görülür. *Kütüb-i Tis'a* dışındaki kaynaklarda ise tespit edebildiğimiz kadarıyla 43 merfû, 9 mürsel, 46 mevkûf, 32 maktû olmak üzere toplam 130 farklı rivayet daha bulunmaktadır. Böylelikle temel hadis kaynaklarında **Hiz. İsa'nın nüzûlü ile ilgili bütün rivayetler 154 tane** olmaktadır. Bunlar arasında Ebû Hureyre 37, Abdullah b. Abbas 13, Abdullah b. Amr 11 rivayetle bu konuda en fazla rivayeti bulunan sahabelerdir. Tezimiz "ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler"le sınırlandırıldığına göre geriye, **Hiz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili toplam 24 farklı rivayet** kalmaktadır.

Hiz. İsa'nın nüzûlü ile ilgili bu 24 rivayetin 23 tanesi *Kütüb-i Tis'a*'dan en az birinde mevcuttur ve dokuz tanesi Ebû Hureyre'ye aittir. Ancak, bu **23 rivayetten 8 tanesi, sadece Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer almaktadır** (İmam Mâlik ve Dârimî nüzûlle ilgili bir rivayete zaten hiç yer vermemişlerdir). Bunun tabii bir sonucu şudur: Çalışmanın çerçevesi *Kütüb-i Sitte* ile sınırlı olsaydı, nüzûlle ilgili 23 yerine sadece 15 rivayet kalacaktı. Farklı bir bakışla Tayâlisî, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce'nin birer rivayetlerinde tek kaldıkları da düşünülürse, toplam **24 rivayetin 12 tanesi, Kütüb-i Tis'a'dan yalnızca biri tarafından nakledilmiştir**. Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadis sayısı ise sadece 2'dir. (**Ek-2 : Senedlerdeki Ravi Sayıları**)

Hız. İsa'nın nüzûlüne dair hadislerde ravi artışının genelde ilk üç tabakadan sonra gerçekleştiği görülmektedir. Toplam 117 farklı isnadı tespit edilen ve bütün tarikleri karşılaştırılan nüzûlle ilgili 24 rivayetin 3'ü hariç ilk üç tabaka boyunca tek ravi tarafından nakledilmiştir. Bunlar arasında dördüncü tabaka dahil ravisi tek kalan rivayet 9, beşinci tabaka dahil 3, altıncı tabaka dahil ise 2'dir. (**Ek-2 : Senedlerdeki Ravi Sayıları**) Bir diğer deyişle "aziz" olan üç rivayet hariç diğer bütün rivayetler "garib" durumdadır. (**Ek-4 : Rivayetlerin Şöhret ve Sıhhat Durumları**) Bu sonuç, hadis değerlendirmelerinde öncelikli olarak senedin farklı tariklerine bakılmasının önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Bu çalışmada her bir tarikteki bütün ravilerin, İbn Hacer'in 12'li cerh-tâdil taksimindeki yeri ölçü alınarak her bir isnadın sıhhat derecesini belirleyen bir istatistik ortaya konmuştur. (**Ek-3 : Ravi Mertebeleri ve İsnad Durumları**) Vâkıa pek çok alim tarafından hadislerin sıhhatiyle ilgili hüküm vermenin içtihadî bir mesele olup, verilen hükümlerin hiçbirinin mutlak doğru kabul edilemeyeceği ifade edilmektedir. Ancak sözü edilen tabloda ortaya çıkan sıhhat derecelerinin, her bir rivayet için hadis şarihleri ve muhakkikler tarafından yapılan sened kritikleriyle de büyük ölçüde paralellik arzettiğini söylemek gerekir. Buna göre Hız. İsa'nın nüzûlü ile ilgili İkinci Bölüm'de incelenen 24 rivayetin hemen hemen **üçte biri sahih, üçte biri hasen, üçte biri zayıf isnadlardan** oluşmaktadır.

Rivayetlerde Hız. İsa'nın nüzûlünü ifade için farklı kelimeler zikredilmekle beraber pek çoğunda kullanılan "nüzûl" kelimesi, lûgat anlamları ve kullanımları bakımından incelendiğinde "yukarıdan aşağıya bedenlen inme"nin yanında, farklı anlamlarda hatta mecaz ve kinaye olarak kullanılabildiği sonucu çıkmaktadır. Nitekim Cenab-ı Hakk'ın dünya semâsına nüzûlünden söz eden hadisteki nüzûl kelimesi alimlerce bu paralelde yorumlanmıştır. Hadislerde Hız. İsa'nın nüzûlünü ifade için kullanılan "nüzûl" kelimesinin de "bedenen inme" dışında mecaz ya da kinaye olarak kullanılmış olabileceği hususu, en azından bir ihtimal olarak karşımızda durmaktadır.

Rivayetlerin hepsinde Hız. İsa'nın nüzûlü ortak tema olmakla beraber, diğer ayrıntılar her rivayette mevcut değildir. Sözgelimi rivayetlerde en fazla geçen onun Deccâl'i öldürmesi, cizyeyi kaldırması, haçı kırması ve domuzu öldürmesi gibi icraatları rivayetlerin en az yarısında yoktur. Diğer çoğu detay ise sadece bir ya da

birkaç rivayette zikredilmiştir. **Hız. İsa'nın nüzûlünden önce gerçekleşecek hâdiseler** ya nüzûlden bağımsız olarak fiten hadislerinin içinde yahut da Hz. İsa'nın nüzûlüyle sonuçlanan bir dizi olaylar şeklinde *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*, *Osman b. Ebu'l-Âs (II/4)*, *İmrân b. Husayn (II/5)*, *Sevban (II/6)*, *Ebû Hureyre (II/14)*, *Hız. Âişe (II/16)*, *Semure b. Cündüb (II/17)*, *Abdullah b. Amr (II/19)*, *Cabir b. Abdullah (II/20)*, *(II/21)* ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde yer almaktadır ki çoğu itibariyle zayıf senede sahiptir ve bir kısmında daha geniş bilgi verilirken, bazısında meselenin sadece bir yönüne temas edilmiştir. **Nüzûlün yeri ve zamanına** dair kayıtlar ise sadece *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*, *Osman b. Ebu'l-Âs (II/4)*, *Ebû Hureyre (II/11)*, *(II/12)*, *(II/14)*, *Semure b. Cündüb (II/17)*, *Cabir b. Abdullah (II/20)*, *(II/21)*, *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde mevcuttur.

Hız. İsa'nın nüzûlünden sonra yaşanacak hadiselere gelince; *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)*, *Osman b. Ebu'l-Âs (II/4)*, *Hız. Âişe (II/16)*, *Mücemmi' b. Cârîye (II/18)*, *Cabir b. Abdullah (II/20)*, *(II/21)*, *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde onun Deccâl'i öldüreceğine yer verilmiştir. *Ebû Hureyre (II/7)* ve *Ebû Hureyre (II/8)* rivayetlerinde, *Ebû Hureyre (II/13)* rivayetinin bir tarikinde, ayrıca *Ebû Hureyre (II/10)*, *(II/11)* ve *Hız. Âişe (II/16)* rivayetleri ile *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetinde Hz. İsa'nın, adâletli bir idareci, hakem, imam, hidayet rehberi olarak ineceği belirtilmiştir. Bunlardan *Ebû Hureyre (II/13)* ve *Hız. Âişe (II/16)* rivayetleri hariç diğer hepsinde aynı zamanda onun haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracağına yer verilir. *Ebû Hureyre (II/8)*, *(II/10)*, *(II/11)*, *(II/13)*, *(II/14)*, *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde savaşların bitip İslâm'ın yeniden hakim olacağı ifade edilmektedir. *Ebû Hureyre (II/10)* rivayetine göre semâ rızkını indirecek arz da bereketini ortaya çıkaracaktır. *Ebû Hureyre (II/7)* rivayetinin bütün tariklerinde zikredildiğine göre mal o kadar bolluşacaktır ki, yardım kabul edecek hiç kimse bulunmayacaktır. *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* ve *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* rivayetlerinde bu bolluk teferruatlıca anlatılır. *Ebû Hureyre (II/7)*, *Ebû Hureyre (II/10)* ve *(II/11)*, *Abdullah b. Amr (II/19)* ve *Ebû Ümâme el-Bâhilî (II/23)* rivayetlerinde belirtildiğine göre kişiler arasında bütün düşmanlık, küsme ve hased duyguları ortadan kalkacaktır. Sadece *Nevvâs b. Sem'ân (II/1)* ve *Abdullah b. Mes'ûd (I/37)* rivayetlerinde Hz. İsa döneminde Ye'cüc-Me'cüc'e temas edilir. *Ebû Hureyre*

(II/13) rivayetinde Hz. İsa'nın hac ve umre yapacağı, *Nevvâs b. Sem'ân* (II/1) rivayetinde ise onun bir süre daha yaşayacağı, ilaveten *Ebû Hureyre* (II/11) rivayetinde vefat edip, cenaze namazı kılınacağı ve defnedileceği belirtilmiştir.

Tezdeki bütün rivayetlerin en erken kaynaktaki metni zikredilmekle beraber, her bir rivayetin kaynakları ve tarikleri arasında yapılan mukayeseleri neticesinde, rivayetlerin sonraki kaynaklara **intikal sürecinde** ortaya çıkan değişimleri ve problemleri görme imkanı olmuştur. Bu çerçeveden olarak incelenen rivayetler arasında *Kütüb-i Tis'a*'dan daha önceki bir kaynakta yer almış olanlar ve onları en erken zikreden bu musannifler şöyledir: Hz. Ömer (I/17), *Tufeyl b. Sahbera* (I/21), *Hâris b. Hâris el-Eş'arî* (I/32), *Ebû Hureyre* (II/7), (II/11), (II/12), (II/13) ve *Mücemmi' b. Cârîye* (II/18) rivayetlerinin en erken kaynağı **Ma'mer b. Râşid** (ö. 153/770); *Abdullah b. Ömer* (I/15) rivayetinin **Mâlik b. Enes** (ö. 179/795); *Abdullah b. Mes'ûd* (I/1), *Ebû Hureyre* (I/13), *Ebû Said el-Hudrî* (I/20), *Abdullah b. Abbas* (I/27), (I/35), *Ebû Ümâme el-Bâhilî* (I/30), *Huzeyfe b. Esîd* (*Ebû Serîha*) (II/3) ve *Ebû Hureyre* (II/15) rivayetlerinin **Tayâlisî** (ö. 204/820); *Ebû Musa el-Eş'arî* (*Abdullah b. Kays*) (I/24) rivayetinin **Humeydî** (ö. 219/834); *Ubade b. Sâmî* (I/2), *Muğire b. Şu'be* (I/8), *Ebû Hureyre* (I/9), *Enes b. Mâlik* (I/12), *Abdullah b. Mes'ûd* (II/2), *Osman b. Ebu'l-Âs* (II/4) ve Hz. Âişe (II/16) rivayetlerinin ise **İbn Ebû Şeybe** (ö. 235/849)'dir. Böylelikle Hz. İsa ile ilgili rivayetlerin 8'inde Ma'mer b. Râşid, 1'inde İmam Mâlik, 8'inde Tayâlisî, 1'inde Humeydî, 7'sinde İbn Ebû Şeybe en erken kaynak durumundadır ki bu sayı, toplam rivayet sayısının neredeyse yarısına denktir.

Çalışmamızın her iki bölümünde yer alan bütün rivayetlerle ilgili günümüze kadar tespiti yapılmış ya da herhangi bir tespitte bulunulmamış bütün **sorunlar**, a) İsnadla ilgili olanlar, b) Metinle ilgili olanlar, c) Diğer problemler başlıkları altında teker teker ortaya konmaya çalışılmış, muhtemel problem kaynaklarına dikkat çekilmiştir. **İsnad problemi** kategorisinde *ravilerin adaletine* dair kusurlardan yalancılık kusuru ile 4 ravi 4 rivayette, yalancılıkla itham kusuru ile 3 ravi 2 rivayette, bid'at kusuru ile 15 ravi 15 rivayette, meçhûlû'l-ayn sayılan 13 ravi 11 rivayette, meçhulû'l-hâl sayılan 1 ravi 1 rivayette; *ravilerin zabtına* dair kusurlardan çok yanılmak kusuru ile 4 ravi 6 rivayette, gaflet kusuru ile 6 ravi 8 rivayette, vehim kusuru ile 13 ravi 14 rivayette, sika ravilere muhalefet kusuru ile 8 ravi 11 rivayette,

hafıza bozukluğu kusuru ile 18 ravi 19 rivayette tenkide uğramıştır. 11 rivayetteki 9 ravide cerh ve ta'dîlin teâruz ettiği belirtilmiş / görülmüştür. *İsnadın ittisaliyle* ilgili problem teşkil edebilecek 1 belâğ'lı, 2 munkatı, 3 müphem ravisi bulunan isnad, tedlîs yapan 23 ravinin yer aldığı 28 rivayet, irsâl yapan 15 ravinin yer aldığı 13 rivayet, hem merfû hem mevkûf nakledilen 5 rivayet mevcuttur. **Metin problemi** türüne girebilecek şekilde rivayetlerin 33'ünde idrâc / ziyade, 24'ünde telfîk, 7'sinde ihtisar, 4'ünde tashîf, 13'ünde takdim-tehir örnekleri rivayetlerdeki *lafızla ilgili ihtilafların*; 13 hadisin başka hadislerle, 3 hadisin Kur'ân, 3 hadisin aklî gerçekler, 1 hadisin icmâ, 2 hadisin tarihî gerçekler gibi diğer delillerle ihtilâf ettiğinin öne sürülmesi ise *mânâ ile ilgili ihtilafların* göstergesidir.

Diğer taraftan sayıları çok olmamakla beraber rivayetlerde önemli denebilecek ölçüde istinsah hataları mevcuttur. Sözelimi Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin *Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha) (II/3)* rivayetinin olduğu yerde yazma nüshalardan 6 hadis düşmüş ve günümüze eksik şekliyle gelmiştir. Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadislere yer veren derleme türü eserlerde asıl kaynaktan iktibas esnasında, aslında olmadığı halde rivayetlerin bir kısmına Hz. İsa'nın nüzûlü eklenmiştir. Ayrıca nüzûlün yer almadığı bazı rivayetlerde Mehdi'yle ilgili zikredilen bir kısım hususiyetlerin, Hz. İsa'ya ait özelliklerle önemli ölçüde benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Hadislere verilen sıhhat hükümleri konusunda ilk dönem ile sonraki dönem hadis âlimleri arasında genelde paralellik görülmekle beraber, rivayetlerin 10 tanesi hakkında mütekaddimûn ile müteahhirûnun verdiği sıhhat hükümleri arasında önemli farklılıklar, hatta zıtlıklar olduğu görülmektedir.

İşte ekler kısmına konulan bir tablo yardımıyla her bir rivayetteki bütün bu problemleri topluca görmek mümkün hale gelmiştir (**Ek-5 : Rivayetlerdeki Problemler**). Sözelimi Osman b. Ebu'l-Âs (II/4) rivayetine bakılacak olursa, ravi Ali b. Zeyd adaletle ilgili bid'at kusuruyla, zabtla ilgili ise gaflet, hafıza bozukluğu, sika ravilere muhalefet ve vehim olmak üzere metâin-i aşereden 5 tanesinde tenkide uğramıştır. Yine Hammad b. Seleme hafıza bozukluğu ve vehim kusuruyla cerhe maruz kalmıştır. Ayrıca bu rivayette idrâc / ziyade ve tashîf hataları bulunmaktadır.

Bu tezde, Hz. İsa ile ilgili bütün hadisler değil, "ilk üç asra ait temel hadis kaynaklarındaki lafzen merfû rivayetler" şartına uyanlar, yani Hz. İsa'nın şahsiyeti

ve risaletine dair 37, nüzûlüne dair 24 rivayet incelenmiştir. Bunların konuyla ilgili rivayetlerin en muteberleri olduğu söylenebilir ve bu yönüyle bunlar diğerleri hakkında da fazlasıyla fikir verebilecek durumdadır. Bununla birlikte, kalan rivayetler üzerinde de benzer çalışmalar yapılması, daha genel ve daha kesin sonuçlar elde edilmesi bakımından önemlidir. Ancak temennimiz, Hz. İsa'nın nüzûlüyle ilgili hadisleri toplayan çalışmalarda yapıldığının aksine, rivayetlerin derleme türü eserlerdeki metinlerinin değil, özellikle en erken kaynaktaki metinlerinin esas alınması ve en azından bir "tespit çalışması" ortaya konulmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abd b. Humeyd**, İbn Nasr Ebû Muhammed; *el-Müsned* [Tahkik: Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî & Mahmud Muhammed Halil es-Saîdî], Mektebetü's-sünne, Kahire, 1408/1988.
- Abdurrezzak**, Ebû Bekr Abdurrezzak İbn Hemmâm; *el-Musannef*, [Tahkik: Habiburrahmân el-A'zamî], I-XI, el-Meclisü'l-ilmî, Beyrut, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullah eş-Şeybânî; *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, I-III, el-Mektebetü'l-İslâmî/Dâru'l-hancî, Beyrut/Riyad, 1408/1988.
- _____; *el-Müsned*, I-VIII, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, I-L, [Tahkik-Tahrîc-Ta'lik: Arnaût, Şuayb & Mürşid, Âdil], Müessesetü'r-risâle, Kahire, 1416/1995.
- _____; *el-Müsned li'l-İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, I-XX, [Tahkik: Şâkir, Ahmed Muhammed (I-VIII) & ez-Zeyn, Hamza (IX-XX)], Dâru'l-hadîs, Kahire, 1416/1995.
- Ahmed Naîm**, Babanzade; *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi (Mukaddime)*, I-XIII, DİB Yayınları, Ankara, 1987.
- el-Alâî**, Salâhuddîn Ebû Said Halil b. el-Emîr Keykeldî; *Câmiu't-tahsîl*, Âlemü'kütüb, Beyrut, 1407/1986.
- _____; *Kitâbü'l-muhtelifîn*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1417/1996.
- Aliyyülkârî**, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed; *Mirkâtü'l-mefâtih*, [Tahkik: Sıdkî Muhammed Cemil el-Attar], I-X, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1412/1992.
- _____; *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, Dâru'l-erkam, Beyrut, tsz.
- _____; *Şerhu's-Şifâ li'l Kādî İyâz*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- el-Âlûsî**, Ebu's-Senâ Şehabeddin Mahmud İbn Abdillâh; *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'u'l-mesânî*, I-XXX, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- Apaydın**, H. Yunus; "Hata", *DİA*, XVI, 437-443.
- _____; "Meşhur", *DİA*, XXIX, 368-371.
- Âşıkkutlu**, Emin; "Cerh ve Ta'dîl", *DİA*, VII, 394-401.
- _____; *Hadiste Ricâl Tenkidî (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1997.
- _____; "Kizb", *DİA*, XXVI, 126-127.
- _____; "Meçhul", *DİA*, XXVIII, 286-288.
- _____; "Muhalefet", *DİA*, XXX, 402.
- _____; "Müphem", *DİA*, XXXI, 436-437.
- _____; "Telkin", *DİA*, XL, 406-407.
- Atâ**, Mustafa Abdülkâdir; *el-Mesîh İsâ (a.s.) nüzûlühû âhire'z-zemân ve kutûlühû li'd-deccâl*, Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, Kahire, tsz.
- Atan**, Abdullah Hikmet; *Mânâ İle Hadis Rivayeti*, MÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 1999.
- Atay**, Hüseyin; *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, AÜİF yayınları, Ankara, 1983.
- _____; *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-I*, Ankara, 1993.

- Ateş, Süleyman; *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı*, İstanbul, 1990.
- _____; *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Aydınlı, Abdullah; “Adalet (Hadis)”, *DİA*, I, 344.
- _____; *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul, 2011.
- _____; *Hadiste Tespit Yöntemi*, Kitabevi, İstanbul, 2003.
- _____; “İhtisar”, *DİA*, XXI, 572-573.
- _____; “Muttasıl”, *DİA*, XXXI, 405.
- _____; “Sûü'l-Hıfz”, *DİA*, XXXVII, 587-588.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî; *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhu'l-Buhârî*, XXV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2001.
- el-Azîmâbâdî, Muhammed Şemsülhak; *Avnü'l-ma'bûd*, I-X, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1994.
- el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî; *el-Müntekâ şerhu Muvattai Mâlik*, I-IX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1420/1999.
- _____; *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh*, I-III, Dâru'l-livâ, Riyad, 1406/1986.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin İbn Mes'ûd; *Şerhu's-sünne*, [Tahkik: Şuayb el-Arnaût], I-XVI, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1983.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn; *Beyânü hatau men ehtae ale's-Şâfî*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1402/1982.
- _____; *Delâilü'n-nübüvve*, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985.
- _____; *Ma'rîfetü's-süneni ve'l-âsâr anî'l-İmam eş-Şâfî*, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, V, 133
- _____; *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Mektebetü Dâri'l-bâz, Mekke, 1414/1994.
- _____; *Şuabü'l-îmân*, [Tahkîk: Muhammed es-Said Besyûnî ez-Zağlûl], I-IX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1410/1990.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık; *el-Müsned*, I-IX, Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân/Müessesetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Beyrut/Medine, 1409/1989.
- Bilen, Mehmet; *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar*, AÜSBE Doktora tezi, Ankara, 2004.
- Bozkurt, Nebi – Kaya, Nevzat; “İstinsah”, *DİA*, XXIII, 369-371.
- Budak, Ali; “Bir Rivâyetin Tariklerini Karşılaştırmının Hadisleri Anlamaya Katkısı”, *DBAAD* [www.dinbilimleri.com], 2012, cilt: XII, sayı: 1, s. 167-191.
- _____; “Rivâyetlerde Çevre Kültürlerle Olan İlişkinin Resmi”, *ÇÜİFD*, cilt: 11, sayı: 1, s. 55-88.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl; *el-Edebü'l-müfred*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1409/1989.
- _____; *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV, [Tahkîk: Muhammed Fuad Abdülbâki & Muhibbüddin el-Hatîb & Kusayy Muhibbüddin el-Hatîb], el-Matbaatü's-selefiyye, Kahire, 1400/1980.
- _____; *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VI, [Tahkîk: Mustafa Dîb el-Boğa], Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1407/1987.
- _____; *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1986.

- el-Bûsîrî, Ahmed b. Ebûbekir b. İsmail; *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*, I-IV, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut, 1403/1982.
- _____; *İthâfû'l-hıyeratî'l-mehera bi zevâidi'l-mesânîdî'l-aşera*, I-IX, Dâru'l-vatan, Riyad, 1420/1999.
- el-Cezâirî, Tahir b. Salih b. Ahmed es-Sem'ânî Tahir; *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, 1416/1995.
- Coşkun, Cüneyt; *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri*, İÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Çakan, İ. Lütî; "Cehalet", *DİA*, VII, 219.
- _____; *Hadis Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, tsz.
- _____; "Hadis Usûlü Kitaplarında İhtilâfî'l-Hadis", *MÜİFD*, 1986, sayı: 4, s. 75-116.
- _____; *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)*, MÜİFV Yayınları, 2. baskı, İstanbul, tsz.
- Çakın, Kamil; "Hadisin Kur'ân'a Arzı Meselesi", *AÜİFD*, sayı: 34, yıl: 1993, s. 237-262.
- Çelebi, İlyas; *İtikadî Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi yayınları, İstanbul, 1996.
- _____; "İsa (Kelam)", *DİA*, XXVII, 472-473.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Sadettin b. Osman b. Said b. Ömer İbnü's-Sayrafi; *es-Sünenü'l-vâride fî'l-fiten*, I-VI, Dâru'l-âsime, Riyad, 1416/1995.
- ed-Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân; *es-Sünen* [Tahkîk: Fevvez Ahmed Zümerli, Hâlid es-Sebî'], I-II, Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *es-Sünen*, [Tahkîk: Hüseyin Selim Esed], I-IV, Dâru'l-muğnî, Riyad, 1421/2000.
- ed-Dârakutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed; *el-İlelü'l-vâride fî'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, I-XI, Dâru Taybe, Riyad, 1405/1985.
- _____; *es-Sünen*, I-IV, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1386/1966.
- Dayhan, Ahmet Tahir; "İlk Dönem Hadis Tarihinde "Mânâ ile Rivayet" Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 13, sayı: 1, 2000, sayfa: 93-100.
- ed-Deylemî, Ebû Şucâ' Şirviye b. Şhredâr; *el-Müsnedü'l-firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, [Tahkîk: Muhammed es-Said Besyûnî ez-Zağlûl], Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut, 1986.
- Doğanay, Süleyman; *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, EÜSBE, Doktora tezi, Kayseri, 2006.
- ed-Dümeynî, Misfir b. Gurmullah; *Hadiste Metin Tenkidi Metotları* (çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ebû Avâne, Yakup b. İshak; *el-Müsned*, I-V, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî; *es-Sünen* [Tahkîk: Muhammed Muhsin Abdülhamîd], I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *es-Sünen*, [Tahkîk: M. Nâsiruddin el-Elbânî, Neşir: Ebû Ubeyde b. Hasan], I-IV, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1424/2003.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî; *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ; *el-Müsned*, I-XIII, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Dimaşk, 1404/1984.

Efendioğlu, Mehmet; “Musahhaf”, *DİA*, XXXI, 229-230.

_____; “Muhtelefün fih”, *DİA*, XXXI, 74.

_____; “Müdreç”, *DİA*, XXXI, 474.

_____; “Münkati”, *DİA*, XXXII, 12-13.

el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn; *Kıssatü'l-mesîhi'd-deccâl ve nüzûli İsâ (a.s.) ve katlihî iyyâhü alâ siyâki rivayeti Ebû Ümâme (r.a.) muzâfen ileyhi mâ sahha an ğayrihî mine's-sahâbeti (r.anhüm)*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman, 1421/2000.

_____; *Daîfü'l-Câmiu's-sağîr ve ziyâdetüh*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.

_____; *Sahîhu'l-Câmiu's-sağîr ve ziyâdetüh*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988.

_____; *Silsiletü's-ehâdisi's-sahîha*, I-VII, Mektebetü'l-meârif, Riyad, tsz.

_____; *Sahîhu Süneni't-Tirmizî*, I-III, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1420/2000.

_____; *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevdûa*, I-XIV, Mektebü'l-meârif, Riyad, 1412/1992.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır; *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, Eser neşriyat, İstanbul, 1979.

Emin, Ahmed; *el-Mehdî ve'l-mehdeviyye*, Kahire, 1951.

Erul, Bünyamin; “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) [I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in el-Cami'î]", *AÜİFD*, XLIII, sayı: 1, s. 27-61, Ankara, 2002.

_____; “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) [II. Dirayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in el-Cami'î]", *AÜİFD*, XLIII, sayı: 2, s. 57-90, Ankara, 2002.

_____; “Tedlîs”, *DİA*, XL, 262-264.

_____; “Telfik”, *DİA*, XL, 400-401.

_____; “Vehim”, *DİA*, XIII, 616-617.

Ertürk, Mustafa; “Haber-i vahid”, *DİA*, XIV, 349-352.

_____; “Hadis Oryantalisti G. H. A. Juynboll: Hadis / Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak-Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Ankara, 2003, s. 251-272.

_____; “Maklûb”, *DİA*, XXVII, 447-448.

_____; *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sahîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*, MÜSBE Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

el-Fahl, Mahir Yasir; “Tebâyünü menheci'l-müteakaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl”, (Çevrimiçi) www.islamport.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007.

el-Fâkihî, Muhammed b. İshak b. Abbas; *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsih*, I-V, Dâru Hadır, Beyrut, 1414/1993.

Fazlurrahman; *İslâm* (çev. Mehmet Dağ&Mehmet S. Aydın), Ankara okulu yayınları, İstanbul, 1981.

el-Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyan; *el-Ma'rife ve't-târîh*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1999.

el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed; *el-Kâmûsu'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.

el-Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali; *Tezkiretü'l-mevzûât*, İdâratü't-tibâati'l-müniriyye, 1343/1922.

el-Gamrî, Ebû Asım Nebil b. Haşim; *Fethu'l-mennân şerhu ve tahkîku Kitâbi'd-Dârimî el-müsemma bi'l-Müsnedi'l-Câmi'*, I-X, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Riyad, 1419/1999.

el-Gumârî, Abdullah b. Muhammed b. Siddîk; *İkâmetü'l-burhân alâ nüzûli İsâ fî âhiri'z-zemân*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1410/1990.

- Güneş, Yusuf; *Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehli Raviler ve Rivayetlerinin Değeri*, MÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1999.
- el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer; *Nesîmü'r-riyâd fî şerhi Şifâi'l-Kâdı İyâz*, I-VI, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2001.
- el-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî; *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1397/1977.
- _____; *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* [Tahkîk: Mustafa Abdülkâdir Atâ], I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1990. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* [Zehebî'nin Telhîs'i ve Vâdiî'nin Zeyl'i ile birlikte], I-V, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1417/1997.
- el-Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen; *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdisi'r-Rasûl*, [Tahkîk: Abdurrahman Amîra], I-IV, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1412/1992.
- el-Hamevî, Yâkût b. Abdullah; *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru'l-fîkr, Beyrut, tsz.
- Hâmidî, Muhammed Sadık; "Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2006, cilt: IV, sayı: 2, s. 163-175.
- Hanefî, Hasan; *Mine'l-akîde ile's-sevra*, I-V, Kahire, 1409/1988.
- Hansu, Hüseyin; *Mu'tezilenin Hadis Anlayışı*, AÜSBE, Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr; *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I-II, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1403/1983.
- _____; *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-ilmiyye, Medine, tsz.
- _____; *Muvazzahu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407/1987.
- _____; *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- Hatiboğlu, İbrahim; "Hadis İlminde Metodoloji Problemleri Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'eleleri* 2, (yay. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 785-799.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim; *Meâlimü's-Sünen*, I-V, [Tahkik: İzzet Ubeyd ed-Da'âs & Âdil es-Seyyid], Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1997.
- Hemmam b. Münebbih, *Sahîfetü Hemmam*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Amman, 1407/1987.
- Herras, Muhammed Halil; *Faslü'l-makâl fî ref'i İsâ (a.s.) hayyen ve nüzûlihî ve katlihi'd-deccâl*, Mektebetü's-sünne, Kahire, 1413/1993
- el-Heysemî, Ali b. Ebû Bekr; *Mecmau'z-zevâid*, I-X, Dâru'r-rayyân li't-türâs/Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Kahire/Beyrut, 1407/1986.
- _____; *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân*, [Tahkîk: Hüseyin Selim Esed], I-IV, Dâru's-sekâfiyye, Beyrut/Dimaşk, 1411/1990.
- el-Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr Ebû Bekr; *el-Müsned*, [Tahkîk: Habîburrahman el-A'zamî], I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye/Mektebetü'l-Mütenebbî, Beyrut/Kahire, tsz.
- el-Hüseynî, Ebu'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan; *el-İkmâl fî zikri men lehû rivâye fî Müsnedi'l-İmam Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükira fî Tehzîbi'l-Kemâl*, Dâru'l-Vefa, Karaçi, 1989.
- el-İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih; *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmi ve'l-hadîs*, I-II, Mektebetü'd-dâr, Medine, 1405/1985.
- el-İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin; *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâtî'l-merâsîl*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1999.
- _____; *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1389/1970.
- _____; *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*, I-VIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2000.

Işık, Mustafa; “İbn Huzeyme”, *DİA*, XX, 80.

İbn Abdülberr, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed; *Câmiu beyâni'l-ilmî ve fadlihî*, I-II, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1424/2003.

_____; *el-İstîâb*, I-V, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1412/1991.

_____; *el-İstizkâr*, I-XXX, [Tahkik: Abdü'l-Mu'tî Emin Kal'acî], Dâru Kuteybe, Dimaşk-Beyrut, 1414/1993.

_____; *et-Temhîd*, I-XXIV, Vizâratü umûmi'l-evkâfî ve's-şüûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387/1967.

İbnü'l-Acemî, Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed b. Sıbt; *el-İğtibât bi ma'rifeti men rumiye bi'l-ihlât*, Dâru'l-hadîs, Kahire, 1408/1988.

_____; *et-Tebyîn li esmâi'l-müdekkisîn*, Müessesetü'r-rayyân, Beyrut, 1414/1994.

İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah İbn Adıyy el-Cürcanî; *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I-VII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1985.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî; *Ârizatü'l-ahvezî bi şerhi Sahîhi't-Tirmizî*, I-XIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah; *Târîhu Dimaşk*, I-LXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1417/1996.

İbn Battal, Ebu'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî; *Şerhu Sahîhu'l-Buhârî*, I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, tsz.

İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim; *el-Menhelü'r-ravî*, Dâru'l-fikr, Dimaşk, 1406.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed; *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1406/1986.

_____; *el-İlelî'l-mütenâhiye*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1403/1983.

_____; *Kesfû'l-müşkil*, I-IV, Dâru'l-vatan, Riyad, 1418/1997

_____; *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984.

İbn Düreyd, Ebûbekir Muhammed b. Hasan; *Cemheratü'l-luğa*, I-III, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987.

İbn Ebû Âsım, Ahmed b. Amr; *es-Sünne*, [Tahkîk ve ta'lik: M. Nâsiruddin el-Elbânî], I-II, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980.

İbn Ebû Hâtım, Abdurrahman b. Ebû Hâtım Muhammed b. İdris; *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dâru ihyâi't-türâs, Beyrut, 1271/1952.

_____; *el-Merâsîl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1397/1966.

_____; *Tefsîru'l-Kur'ân*, I-X, Mektebetü'l-asriyye, Sayda, tsz.

İbn Ebû Şeybe, Abdullah b. Muhammed; *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, [Tahkîk: Kemal Yusuf el-Hût], I-VII, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1409/1989. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)

_____; *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, [Tahkîk: Hamed b. Abdullah & Muhammed b. İbrahim], I-XVI, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1425/2004.

_____; *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, [Tahkîk: Muhammed Avvâme], I-XXVI, Şirketü Dâru'l-kible & Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân, Cidde & Dimaşk, 1427/2006.

_____; *el-Müsned*, [Tahkîk: Adil b. Yusuf & Ahmed b. Ferit], I-II, Dâru'l-vatan, Riyad, 1997.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya; *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, I-VI, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1420/1999.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nisâbü'rî; *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1985.

- İbn Hacer**, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Fethu'l-bârî*, I-XIII, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.
- _____; *el-İsâbe*, I-VIII, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1412/1991.
- _____; *Lisânü'l-Mizân*, I-VII, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1406/1986.
- _____; *el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*, [Tahkîk: Sa'd b. Abdünnâsır eş-Şesrî], Dâru'l-Âsime, Riyad, 1419/1998.
- _____; *Nuhbetü'l-fiker*, Dâru'ihyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- _____; *en-Nüket alâ İbni's-Salâh*, I-II, Umdetü'l-bahsi'l-ilmî, Medine, 1404/1984.
- _____; *Nüzhetü'n-nazar*, Matbaatü Sefîr, Riyad, 1422/2002.
- _____; *Tabakâtü'l-müdellisîn*, Mektebetü'l-menâr, Amman, 1403/1983.
- _____; *Ta'cîlü'l-menfaa*, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- _____; *Takrîbü't-Tehzîb*, Dâru'r-raşîd, Suriye, 1406/1986.
- _____; *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1404/1984.
- İbn Haldun**, Abdurrahman b. Muhammed; *Mukaddime*, Dâru'l-kalem, Beyrut, 1984.
- İbnü'l-Hanbelî**, Radiyyüddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî el-Hanefî; *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser fî'l-mustalahi alâ mezhebi's-sâdeti'l-hanefiyye*, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, 1408/1988.
- İbn Hibbân**, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî; *el-İhsân fî takrîbi Sahîh İbn Hibbân*, [Tertîb: Alâüddîn Ali b. Belbân; Tahkîk ve ta'lîk: Şuayb el-Arnaût], I-XVII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1988.
- _____; *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîne ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, I-III, Dâru'l-va'y, Halep, 1396/1976.
- _____; *es-Sikât*, I-IX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1395/1975.
- İbn Huzeyme**, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî; *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV, [Tahkîk: Muhammed Mustafa el-A'zamî], el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1975.
- _____; *et-Tevhîd*, I-II, Mektebetü'r-ruşd, Suudiyye, 1414/1994.
- İbnü'l-Kayserânî**, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir; *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991/1411.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Dâru'l-meârif, Beyrut, tsz.
- _____; *İhtisârü ulûmi'l-hadîs*, [Ahmed Muhammed Şakir'in "el-Bâisü'l-hasîs" şerhi ile birlikte], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- _____; *en-Nihâye fî'l-fiten ve'l-melâhim*, I-II, Dâru'l-hadîs, Kahire, tsz.
- _____; *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1401/1980.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim; *el-Meârif*, Dâru'l-meârif, Kahire, tsz.
- _____; *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, Dâru'l-cîl, Beyrut, 1393/1972.
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî; *es-Sünen*, [Tahkîk: Muhammed Fuad Abdülbâki], I-II, Dâru'l-fikr, Beyrut, tsz.
- _____; *es-Sünen*, [Tahkîk: M. Nâsiruddîn el-Elbânî, Neşir: Ebû Ubeyde b. Hasan], I-II, Mektebetü'l-meârif, Riyad, tsz.
- İbn Maîn**, Ebu Zekeriya Yahya; *Târîhu İbn Maîn (Rivayetü'd-Dûrî)*, I-IV, Merkezü'l-buhûsi'l-ilmî, Mekke, 1399/1979.
- _____; *Târîhu İbn Maîn (Rivayetü Osman ed-Dârimî)*, I-IV, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Dimaşk, 1400/1971.

- İbn Manzûr**, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî; *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut, tsz.
- İbn Mende**, Muhammed b. İshak b. Yahya; *Kitâbü'l-îmân*, I-II, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1406/1986.
- İbnü'l-Mülakkin**, Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed; *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî* [Tahkîk: Abdullah b. Hamd el-Luhaydân & Sa'd b. Abdullah], I-VIII, Dâru'l-âsime, Riyad, 1411/1991.
- İbn Receb**, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî; *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhu'l-Buhârî*, I-X, Mektebetü'l-ğurabâi'l-eseriyye, Medine, 1417/1996.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Menî'; *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, Dâru sâdir, Beyrut, tsz.
- İbnü's-Salâh**, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman; *Ulûmü'l-hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, Dâru'l-fikri'l-muâsir, Beyrut, 1397/1977.
- İbn Şâhîn**, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman; *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ' ve nukkâdû'l-hadisi fih*, Mektebetü advâi's-selef, Riyad, 1419/1999.
- İbn Teymiyye**, Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Abdilhalim el-Harrânî; *Minhâcü's-sünneti'n-Nebeviyye*, [Tahkik: Muhammed Reşad Salim], I-X, Müessesetü Kurtuba, 1406/1985.
- İbrâhim Muhammed Ali**; *el-Ehadîsü's-sahîha min ahhâri ve kısasi'l-enbiyâi (a.s.)*, Dâru'l-kalem, Dimâşk, 1995/1416.
- İşler**, Emrullah; "Tashîf", *DİA*, XL, 128-129.
- Kâdî İyâz**, Ebu'l-Fadl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî; *İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*, I-IX, Dâru'l-vefâ, 1419/1998.
- _____; *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, I-II, Mevkiu Ya'sûb, tsz.
- el-Kândehevî**, Muhammed Zekerıyyâ el-Medenî; *Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvattai Mâlik*, I-XVII, Dâru'l-kalem, Dimâşk, 1424/2003.
- Karacabey**, Salih; "Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi", *UÜİFD*, 2003, cilt: XII, sayı: 1, s. 105-134.
- _____; "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", *UÜİFD*, 2002, cilt: XI, sayı: 1, s. 53-70.
- el-Kâsımî**, Muhammed Cemaleddin; *Kavâidü't-tahdîs*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1399/1979.
- el-Kastallânî**, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hatîb; *İrşâdû's-sârî ilâ şerhi Sahîhu'l-Buhârî*, I-X, Matbaatü'l-kübrâ, Bulak, 1323/1905.
- Keleş**, Ahmet; *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- el-Keşmîrî**, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh; *Akîdetü'l-İslâm fî hayâtî İsâ aleyhisselâm mea hâşiyetihî Tahıyyeti'l-İslâm (Mecmûatü resâilî'l-Keşmîrî içinde 2.ciltte)*, I-IV, el-Meclisü'l-ilmî, Karaçi, 1416/1996.
- _____; *Feyzu'l-bârî bi şerhi Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV, Hicâz, 1369/1949.
- _____; *et-Tasrîh bimâ tevâtera fî nüzûlî'l-Mesih* [Tertîb: Muhammed Şefî', Tahkîk: Abdülfettah Ebû Gudde], Beyrut, 1412/1992.
- _____; *el-Urfu's-şezî şerhu Süneni't-Tirmizî*, [Tashîh: Mahmud Şakir], I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1425/2004.
- el-Kevserî**, Muhammed Zâhid; *Nazratün âbira fî mezâimi men yünkuru nüzûle İsâ kable'l-âhira*, (M. Zâhid el-Kevserî'nin "el-Akîde ve ilmü'l-ikelâm"ı içinde s. 37-87), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1425/2004.

- Kırbaçoğlu, Hayri; *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât yayınları, Ankara, 2002.
- _____; “Hz. İsa’yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”, *İslâmiyât*, IV (2001), sayı 1, Ankara, 2001, s. 147-168.
- el-Kirmânî, Şemsüddin Muhammed İbn Yusuf İbn Ali; *Sahîhu’l-Buhârî bi şerhi’l-Kirmânî (el-Kevâkibü’d-derârî)*, I-XXV, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1401/1981.
- Koçkuzu, Ali Osman; *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikad ve Teşrî Yönünden Değeri*, Ankara, 1988.
- Koçyiğit, Talat; *Hadis Istılahları*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1980.
- _____; *Hadis Usûlü*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1967.
- el-Kudâî, Muhammed b. Selâme b. Cafer, *Müsnedü’s-Şihâb*, I-II, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1407/1986.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferah; *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân* I-XX, Dâru’s-Şa’b, Kahire, 1372/1952.
- _____; *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*, I-VII, Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.
- _____; *et-Tezkire fi ahvâli’l-mevtâ ve’l-âhire*, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Seka), Kahire, 1405/1985.
- Kuzudişli, Bekir; *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, İÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 2005
- el-Leknevî, Abdülhay; *er-Raf’u ve’t-tekmîl fi’l-cerhi ve’t-ta’dîl*, [Tahkik: Abdülfettah Ebû Gudde], Mektebetü tîbâati’l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004.
- el-Makdisî, Muhammed b. Tahir; *Zahîratü’l-huffâz*, I-V, Dâru’s-selef, Riyad, 1416/1996.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülvahid b. Ahmed; *el-Ehâdisü’l-muhtâra*, Mektebetü’n-nahda, Mekke, 1410/1989.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Esbahî; *el-Muvatta’*, [Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbâki], I-II, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1985. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *el-Muvatta’* [Tahkik: Mustafa el-A’zamî], I-VIII, Müessesetü Zâyed, Abudabi, 1425/2004.
- _____; *el-Muvatta’* (Yahya el-Leysî, el-Ka’nebî, Ebû Mus’ab ez-Zührî, el-Hadsânî, İbn Bekir, İbnü’l-Kâsım, İbn Ziyad rivayetleri), [Tahkik: Ebû Üsâme Selim b. Ubeyd el-Hilâlî], I-V, Mecmûatü’l-furkân, Abudabi, 1424/2003.
- Ma’mer b. Râşid; *el-Câmi’* (Abdurrezzak’ın “*el-Musannef*”inin X. cildinin 379. sayfasından XI. cildin sonuna kadar), el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut, 1403/1982.
- el-Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer; *el-Mu’lim bi fevâidi Müslim*, I-III, el-Müessesetü’l-vataniyye, Cezayir, 1987.
- el-Melîbârî, Hamza b. Abdullâh; “*el-Muvâzene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn fi tashîhi’l-ehâdis ve ta’lîlihâ*” (Çevrimiçi) www.ahlalhdeeth.com Erişim tarihi: 15 Ekim 2007.
- el-Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahmân; *Tehzîbü’l-Kemâl*, I-XXXV, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1400/1980.
- Moğoltay b. Kılıç, Alâüddîn İbn Abdullâh el-Haneffî; *Şerhu Süneni İbn Mâce (el-İ’lâm)*, I-V, Mektebetü Nizar Mustafa, Riyad, 1419/1999.
- el-Mübârekfûrî, Ebu’l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahman b. Abdurrahim; *Tuhfetü’l-ahvezî*, I-X, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- _____; *Minnetü’l-mün’im fi şerhi Sahîhu Müslim*, I-IV, Dâru’s-Selâm, Riyad, 1420/1999.
- Mücahid b. Cebr, Ebu’l-Haccâc; *Tefsîru Mücahid*, el-Menşûrâtü’l-ilmiyye, Beyrut, tsz.

- el-Münâvî**, Muhammed el-Med'uvv bi Abdurraûf; *Feyzu'l-kadîr şerhu Câmiu's-sağîr*, I-VI, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, Mısır, 1356/1937.
- _____; *el-Yevâkît ve'd-dürer*, I-II, Mektebetü'r-ruşd, Riyad, 1999.
- _____; *et-Teysîr bi şerhi Câmiu's-sağîr*, I-II, Mektebetü'l-İmam eş-Şâfiî, Riyad, 1408/1988.
- el-Müttakî**, Alâüddîn Ali b. Abdülmelik b. Kadî Han el-Hindî; *Kenzü'l-ummâl*, I-XVI, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- Müslim**, Ebu'l-Hüseyin el-Haccâc en-Neysâbü'rî; *Sahîhu Müslim*, [Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbâkî], I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- en-Nesâî**, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb; *ed-Duafâü ve'l-metrûkîn*, Dâru'l-va'y, Halep, 1396/1976.
- _____; *es-Sünen*, [Tahkik: Abdülfettah Ebû Gudde], I-VIII, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- _____; *es-Sünen*, [Suyûtî'nin Şerhi (Zehru'r-rubâ) ve Sindî'nin Hâşiye'si ile birlikte], I-V, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- _____; *es-Sünen*, [Tahkik: M. Nâsiruddin el-Elbânî, Neşir: Ebû Ubeyde b. Hasan], Mektebetü'l-meârif, Riyad, tsz.
- _____; *es-Sünenü'l-kübrâ*, [Tahkik: Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî], I-VI, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1991.
- en-Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref; *Şerhu Sahîhi Müslim (el-Minhâc)*, I-XVIII, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392/1972.
- Nuaym b. Hammâd**, Ebû Abdullah el-Mervezî; *el-Fiten*, I-II, Mektebetü't-tevhîd, Kahire, 1412/1991.
- Önder**, Muharrem; "İslam Fıkhdında Meçhul Ravinin Naklettiği Hadislerin Hukuki Değeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, yıl: 2008, s. 99-126.
- Özaşar**, Mehmet Emin; "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", *AÜİFD*, XXXIII, Ankara, 1999, s. 287-356.
- Özcan**, Hıdır; *İsrâiliyât-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları)*, MÜSBE Doktora tezi, İstanbul, 2000.
- Paksoy**, Abdülkadir; "Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler - I", *DBAAD* [www.dinbilimleri.com], 2005, cilt: V, sayı: 2, s. 105-124.
- _____; "Hadiste Tashîf - Lafız ve Anlam Hataları-", *DBAAD* [www.dinbilimleri.com], 2004, cilt: IV, sayı: 4, s. 97-116.
- Polat**, Selahattin; "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", *EÜİFD*, 1985, sayı: 2, s. 221-248.
- _____; "Galat", *DİA*, XIII, 300.
- _____; "Mürsel", *DİA*, XXXII, 52-54.
- er-Râmhürmüzî**, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman; *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1983.
- er-Râzî**, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdülkâdir; *Muhtâru's-sihâh*, Mektebetü'lübnan, Beyrut, 1415/1995.
- er-Râzî**, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Temîmî; *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XXXII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- Rıdvan**, İsmail Said; "el-Ehâdisü'l-merfûa fî nüzüli'l-Mesîh (a.s.) fî'l-Kütübi's-sitte ve Müsnedi Ahmed cem'an ve tahrîcen ve dirâseten", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, Gazze, 2001, cilt: 9, sayı: 2, s. 1-60.
- Rıza**, Muhammed Reşit; "Es'ile min Tunus", *Mecelletü'l-Menâr*, XXVIII, 747.

- Robson, James; "The Material of Tradition II", *The Muslim World*, v. XLI (1951), Kraus Reprint Co., New York, 1968.
- er-Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Harun; *el-Müsned*, I-II, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 1416/1995.
- es-Sââtî, Ahmed Abdurrahman el-Bennâ; *Bülûğu'l-emânî min esrârî'l-Fethi'r-rabbânî (el-Fethu'r-rabbânî ile birlikte)*, I-XXIV, Dâru ihyai't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1976.
- es-Safedî, Salahuddîn Halil b. İzzüddîn Aybek b. Abdullah; *eş-Şuûr bi'l-ûr*, Dâru Ammar, Ürdün, 1409/1988.
- Said b. Mansûr; *es-Sünen*, I-V, Dâru'l-asîmî, Riyad, 1414/1993.
- Sarıtoprak, Zeki; *İslâm İnancı Açısından Nüzûl-i İsa Meselesi*, Çağlayan yay., İzmir, 1997.
- _____; *İslâma ve Diğer Dinlere Göre Deccâl*, Yeni Asya yayınları, İstanbul, 1992.
- Schleifer, Aliah; *İslâm'ın Kutsal Meryem'i* (çev. İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek yayınları, İstanbul, 2003.
- es-Sehârenfûrî, Halil Ahmed; *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebû Dâvûd*, I-XX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman; *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, I-III, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Lübnan, 1403/1983.
- _____; *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târihi'l-Medineti's-şerîfe*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1414/1993.
- Sıdkî, Muhammed Tevfik; "el-Kur'ânü ve'l-ilm-3", *Mecelletü'l-Menâr*, XI, 361.
- es-Sindî, Ebu'l-Hasan Nureddin Muhammed b. Abdülhâdî; *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, I-II, Dâru'l-cîl, Beyrut, tsz.
- _____; *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*, [Suyûtî'nin Şerhi ile birlikte], I-X, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. el-Kemâl Celâleddîn; *Câmiu'l-ehâdis el-Câmiu's-sağîr ve zevâidüh ve'l-Câmiu'l-kebîr*, I-XXI, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1994/1414.
- _____; *ed-Dürü'l-mensûr*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993.
- _____; *Dîbâcû'l-mühezzeb*, I-VI, Dâru İbn Affân, 1416/1996.
- _____; *el-Hâvî li'l-fetvâ*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1402/1982.
- _____; *el-İ'lâm bi hukmi İsâ aleyhisselâm (el-Hâvî'nin içinde)*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1402/1982.
- _____; *İs'âfü'l-mubatta bi ricâli'l-Muvatta'*, I-II, Dâru'r-reyyân, Kahire, 1408/1988.
- _____; *Nüzûlü İsâ b. Meryem âhire'z-zemân*, [Tahkik ve ta'lik: Muhammed Abdülkâdir Atâ], Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985.
- _____; *Şerhu Süneni'n-Nesâî*, [Sindî'nin Hâşiyesi ile birlikte], I-X, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- _____; *Tedribü'r-râvî*, I-II, Mektebetü'r-Riyad, Riyad, tsz.
- _____; *Tenvîru'l-havâlik*, I-II, el-Mektebetü't-ticâriyye, Mısır, 1389/1969.
- _____; *et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi's-Sahîh*, I-IX, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1419/1998.
- es-Sübkî, Mahmud Muhammed Hattab; *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd*, I-X, (Emin Mahmud Hattab tarafından tamamlanan *Fethu'l-meliki'l-ma'bûd* adlı tekmiyesiyle beraber I-IV), Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkâfi; *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, I-X, Hicr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', tsz.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas; *er-Risâle*, [Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir], Kahire, 1358/1939.

- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim; *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1404/1984.
- Şeltut, Mahmut; "İsâ'nın Ref'i" (çev. Ethem Ruhi Fırlalı), AÜİFD, XXIII, Ankara, 1978.
- İbn Ebû Âsım, Ahmed b. Amr b. Dahhâk Ebûbekr eş-Şeybânî; *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I-VI, Dâru'r-râye, Riyad, 1411/1991.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed; *el-Bedru't-tâli'*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- _____; *Fethu'l-kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, I-V, Dâru'l-fikr, Beyrut, tsz.
- _____; *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1986.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed; *el-Mu'cemü'l-eyvat* [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire, 1415/1994.
- _____; *el-Mu'cemü'l-kebîr* [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-XX, Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, Musul, 1404/1983.
- _____; *el-Mu'cemü's-sağîr* [Tahkîk: Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi], I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî/Dâru Ammân, Beyrut/Amman, 1405/1985.
- _____; *Müsnedü's-Şâmiyyîn* [Tahkîk: Hamdî İbn Abdülmecîd es-Selefi], I-II, Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1405/1984.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Hâlid; *el-Câmiu'l-beyân*, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405/1984.
- et-Tahâvî, Ebû Cafer; *Şerhu Müşkilü'l-âsâr*, [Tahkîk: Şuayb el-Arnaûti], I-XV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1408/1987.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd; *el-Müsned*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- _____; *el-Müsned*, [Tahkîk: Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî], I-IV, Dâru Hicr, 1999.
- et-Tebrîzî, Muhammed b. Abdullah el-Hatîb; *Mişkâtü'l-Mesâbih*, I-III, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985.
- et-Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî; *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs (Mukaddimetü'l-lâü's-sünen), (l'lâü's-sünen'le birlikte 18.cilt)* Dâru'l-fikr, Beyrut, 1421/2001.
- Tekineş, Ayhan; *Bilgi Kaynağı Olarak Hadis*, Yeni Akademi yayınları, İzmir, 2005.
- _____; "Muhtelifü'l-hadîs", *DİA*, XXXI, 74-77.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ; *el-Câmiu's-Sahîh*, [Tahkîk: Beşşar Avvad], I-VI, Dâru'l-ğarb, Beyrut, 1996.
- _____; *el-Câmiu's-Sahîh*, [Tahkîk: M. Nâsiruddin el-Elbânî], Mektebetü'l-Meârif, Riyad, tsz.
- _____; *el-Câmiu's-Sahîh*, [Tahkîk: Ahmed Muhammed Şâkir & Muhammed Fuad Abdülbâki & İbrahim Atve Avd], I-V, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz. (Dipnotlarda bu baskı kullanıldı)
- Topgöl, Muhammed Enes; "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu (Şiilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *MÜİFD* (İstanbul YİE), 2012, cilt: I, sayı: 42, s. 47-76.
- _____; *Hadis Ravilerinde Şiilik Eğilimi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, 2010.
- Uğur, Mücteba; *Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara, 1992.
- _____; "İhtilâl", *DİA*, XXI, 571.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Ömer; *ed-Duafâü'l-kebîr*, I-IV, Dâru'l-mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut, 1404/1984.
- el-Übbî, Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Mâlikî; *İkmâlü İkmâlî'l-mu'lim bi şerhi Sahîhi Müslim*, I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1994.

- Ünal, Yavuz; *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Tespit ve Değerlendirmede Aklın Rolü*, OMÜSBE Doktora tezi, Samsun, 1997.
- Üzüm, İlyas; "Rec'at", *DİA*, XXXIV, 504.
- Yavuz, Y. Şevki; "Haber", *DİA*, XIV, 346-349.
- Yıldırım, Enbiya; *Hadiste Metin Tenkidi*, UÜSBE Doktora Tezi, Bursa, 1996.
- Yücel, Ahmet; "Cehâletü'r-râvî ve İlgili Terimler", *İLAMD*, cilt 1, sayı 2 (Temmuz-Aralık), İstanbul, 1996, s. 145-160.
- _____; *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1998.
- _____; *Hadis Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2012.
- ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed; *Tâcü'l-arûs min cevhereti'l-kâmûs*, I-XX, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Muhammed Ahmed; *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehü rivâyetün fi'l-Kütübi's-sitte*, I-II, Dâru'l-kible, Cidde, 1413/1992.
- _____; *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, [Tahkîk: Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdilmevcûd], I-VIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- _____; *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I-II, Mektebetü mişkât, Beyrut, tsz.
- _____; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1413/1992.
- _____; *Târîhu'l-İslâm*, I-LII, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.
- _____; *Telhîs*, [Hâkim'in Müstedrek'i ve Vâdî'nin Zeyli ile birlikte], I-V, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1417/1997.
- _____; *Tezkiratü'l-huffâz*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, tsz.
- _____; *Zikru men tüküllime fihî ve hüve müvassakun*, Mektebetü'l-menâr, Zerkâ, 1406/1985.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed; *el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, I-IV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemaleddin; *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbnü's-Salâh*, I-III, Advâü's-Selef, Riyad, 1419/1998.
- ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf; *Şerhu'z-Zürkânî (el-Müntekâ)*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1990.

EKLER

EK-1 : CERH-TÂDİL MERTEBELERİ

	Mertebe	İsnaddaki ravi için söylenen lafız	İsnadın derecesi	Hüküm
Tâdil	1	SAHABİ	Sahih lizâtiḥ	Makbul
Tâdil	2	Evseku'n-nâs / sika sika / sika hafız (ism-i tafdil sıgasıyla / aynı ya da farklı peşpeşe iki lafızla tekid edilenler)	Sahih lizâtiḥ	Makbul
Tâdil	3	Sika / mütkın / sebt / adl / hüccet (tek lafızla zikredilenler)	Sahih lizâtiḥ	Makbul
Tâdil	4	Sadûk / lâ be'se biḥ / leyse biḥî be's	Hasen lizâtiḥ (sahih liğayrihe yükselebilir)	Makbul
Tâdil	5	Ceyyidü'l-hadis / mukârabü'l-hadis / ile's-sıdkî mâ hüve / mahallühü's-sıdk / sadûkun seyyiü'l-hıfz / sadûkun yehimü / sadûkun lehû evhâm / sadûkun yuhtü / vasat / şeyhun vasatun / teğayyera biahara / rumiye mine'l-bid'a ed-dâye	Hasen lizâtiḥ (sahih liğayrihe yükselebilir)	Makbul
Tâdil	6	Sâlihu'l-hadis / suveylih / makbûl / yüktebü hadisüh / yürvâ hadisüh / yu'teberu biḥ (çok az rivayeti var ama buna rağmen terk edilmemiş)	Hasen lizâtiḥ (sahih liğayrihe yükselebilir)	Makbul
Cerh	7	Fî hadisihî da'f / fiḥi da'f / fiḥi hılf / fiḥi lînün (Dârakutnî) / fiḥi makâl / kad du'ife / yuda'afü / leyse bi'l-mardî / leyse bi-hucce / leyse bi-me'mün (Sehavî) / leyse bi-umde / leyse bi-zâke / leyse bi-zâke'l-kaviyy / leyse bi'l-kaviyy leyse bi'l-metîn / leyyin / leyyinü'l-hadis (Dârakutnî) / li'd-da'fî mâ hüve (Sehavî) / mat'ünün fiḥ (Sehavî) / mestûr / meçhûlû'l-hâl / seyyiü'l-hıfz (Sehavî) / sadûk lâkinnehû ğayru hucce / taanû fiḥ / tekellimû fiḥ / tüküllime fiḥ / tüküllimû fiḥ / tünkiru ve ta'rifü / (Kendisinden birden çok kişi rivayette bulunmuş ama tevsik edilmemiş)	Zayıf (hasen liğayrihe yükselebilir)	Meşkûk (hasene yükselirse makbul)
Cerh	8	Daif / daifün cidden / leyse bi-şey / muzdaribü'l-hadis / münkeru'l-hadis / lehû menâkir (Muteber bir alim tarafından tevsik edilmediği gibi sebebi zikredilmese bile zayıflık isnad edilmiş)	Zayıf (hasen liğayrihe yükselebilir)	Meşkûk (hasene yükselirse makbul)
Cerh	9	Meçhûlû'l-ayn / matrûhu'l-hadis / merdûdü'l-hadis (Kendisinden sadece bir kişi rivayette bulunmuş ve tevsik de edilmemiş)	Zayıf (hasen liğayrihe yükselebilir)	Meşkûk (hasene yükselirse makbul)
Cerh	10	Metrûk / metrûkü'l-hadis / hâlikü'l-hadis / zâhibü'l-hadis / lâ yu'teberu biḥî / vâhî / sâkıt (Tevsik edilmediği bir yana, illet belirtilerek zayıf bulunmuş)	Cidden zayıf	Merdud
Cerh	11	Müttehemün bi'l-kezip	Cidden zayıf, Metrûk	Merdud
Cerh	12	Kezzab / vaddâ' / deccâl / yekzibü / yedau	Mevzû'	Merdud

EK-2 : SENEDLERDEKİ RAVİ SAYILARI (II. Bölüm)

Hadis No	Ravi	Kaynak	1. ravi	2. ravi	3. ravi	4. ravi	5. ravi	6. ravi
1	Nevvâs b. Sem'ân	Ahmed b. Hanbel, IV, 181 (17177); Müslim, "Fiten", 110 (2937); Tirmizî, "Fiten", 59 (2240); İbn Mâce, "Fiten", 33 (4075); Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14 (4321)	1	1	1	1	1	5
2	Abdullah b. Mes'ûd	Ahmed b. Hanbel, I, 375 (3546); İbn Mâce, "Fiten", 33 (4081)	1	1	1	1	2	
3a	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Ahmed b. Hanbel IV, 6 (15708), IV, 7 (15711), Müslim, "Fiten", 39 (2901), 40 (2901); Tirmizî, "Fiten", 21 (2183); İbn Mâce, "Fiten", 28 (4055); Ebû Dâvûd, "Melâhim", 12 (4311)	1	1	2	5		
3b	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Ahmed b. Hanbel, IV, 6 (15710), VI, 10 (23361); Müslim, "Fiten", 41 (2901)	1	1	3	2	3	
4	Osman b. Ebu'l-Âs	Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217 (17443)	1	1	1	2	4	
5	İmrân b. Husayn	Ahmed b. Hanbel, IV, 429 (19350) (NÜZUL GEÇİYOR), IV, 434 (19394), IV, 437 (19419); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 4 (2484)	1	1	3	4		
6	Sevban	Ahmed b. Hanbel, V, 278 (21890); Nesâî, "Cihâd", 41 (3175)	1	1	1	1	3	
7a	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 240 (7227), II, 272 (7622), II, 538 (10561); Buhârî, "Büyü", 102 (2222); Müslim, "İmân", 242 (155); Tirmizî, "Fiten", 54 (2233)	1	1	1	5		
7b	Ebû Hureyre	Buhârî, "Mezâlim", 31 (2476); İbn Mâce, "Fiten", 33 (4078)	1	1	1	1	2	
7c	Ebû Hureyre	Buhârî, "Enbiyâ", 49 (3448); Müslim, "İmân", 242 (155)	1	1	1	4		
7d	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 493 (10032); Müslim, "İmân", 243 (155)	1	1	1	1	5	
8a	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 411 (9068)	1	1	3			
8b	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 394 (8877)	1	1	1	1		
9	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 298 (7910), (7911) (Mevkûf), II, 299 (7918) (Mevkûf)	1	1	1	2		
10	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 482 (9891)	1	1	1	1	2	
11a	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 406 (9017); Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14 (4324)	1	1	1	1	2	
11b	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 437 (9349)	1	1	1	5		
12	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 272 (7623), II, 336 (8226); Buhârî, "Enbiyâ", 49 (3449); Müslim, "İmân", 244-246 (155)	1	1	1	6		
13a	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 240 (7231), II, 272 (7624), II, 513 (10283), II, 540 (10591); Müslim, "Hac", 216 (1252)	1	1	1	8		
13b	Ebû Hureyre	Ahmed b. Hanbel, II, 290 (7843)	1	1	1	1	1	1
14	Ebû Hureyre	Müslim, "Fiten", 34 (2897)	1	1	1	1	2	
15	Ebû Hureyre	et-Tayâlisî, <i>el-Müsned</i> , s. 327 (2504)	1	1	1	1	2	
16	Hız. Âişe	Ahmed b. Hanbel, VI, 75 (23946)	1	1	1	2		
17	Semure b. Cündüb	Ahmed b. Hanbel, V, 13 (19638)	1	1	1	3		
18	Mücemmi' b. Cârîye	Ahmed b. Hanbel, III, 420 (15040), (15041), (15042), (15043), IV, 226 (17528), IV, 390 (18984); Tirmizî, "Fiten", 62 (2244)	1	1	1	2	9	
19	Abdullah b. Amr	Ahmed b. Hanbel, II, 166 (6519); Müslim, "Fiten", 116 (2940)	1	1	1	1	3	
20	Cabir b. Abdullah	Ahmed b. Hanbel, III, 345 (14310), III, 384 (14707); Müslim, "İmân", 247 (156)	1	1	2	4		
21	Cabir b. Abdullah	Ahmed b. Hanbel, III, 367 (14537)	1	1	1	2		
22	Cabir b. Abdullah	Ahmed b. Hanbel, III, 368 (14538)	1	1	1	1		
23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	Ahmed b. Hanbel, V, 69 (22374) (NÜZUL YOK); İbn Mâce, "Fiten", 33 (4077); Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14 (4321)	1	1	1	3		
24	Enes b. Mâlik	İbn Mâce, "Fiten", 24 (4039)	1	1	1	1	1	1

EK-3 : RAVİ MERTEBELERİ VE İSNAD DURUMLARI (II. Bölüm)

TEZ	İsnadın derecesi	En zayıfı	Kaynak (X: munkatı isnad)	1. ravi	2. ravi	3. ravi	4. ravi	5. ravi	6. ravi	7. ravi	8. ravi
1	Hasen lizâtiḥ	4	Müslim, “Fiten”, 110 (2937)	1	2	3	3	4	3	2	
1	Hasen lizâtiḥ	4	Müslim, “Fiten”, 110 (2937)	1	2	3	3	4	3	2	
1	Hasen lizâtiḥ	4	Tirmizî, “Fiten”, 59 (2240)	1	2	3	3	4	3	2	
1	Hasen lizâtiḥ	4	Tirmizî, “Fiten”, 59 (2240)	1	2	3	3	4	3	2	
1	Hasen lizâtiḥ	4	Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14 (4321)	1	2	3	3	4	3	3	
1	Hasen liğayriḥ	X	İbn Mâce, “Fiten”, 33 (4075)	1	2	3	X	4	3	4	
1	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, IV, 181 (17177)	1	2	3	3	4	3		
2	Hasen lizâtiḥ	6	İbn Mâce, “Fiten”, 33 (4081)	1	6	3	5	2	3		
2	Hasen lizâtiḥ	6	Ahmed b. Hanbel, I, 375 (3546)	1	6	3	5	2			
2	Hasen lizâtiḥ	6	Ahmed b. Hanbel, I, 375 (3546)	1	6	3	5	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 39 (2901)	1	1	3	2	2			
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 39 (2901)	1	1	3	2	2			
3a	Sahih liğayriḥ	4	Müslim, “Fiten”, 39 (2901)	1	1	3	2	4			
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 40 (2901)	1	1	3	2	2	2		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 40 (2901) (Mevkûf)	1	1	3	2	2	2		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	2	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	2	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	2	3			
3a	Sahih liğayriḥ	5	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	5	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	2	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Tirmizî, “Fiten”, 21 (2183)	1	1	3	2	3	2		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12 (4311)	1	1	3	2	2			
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 12 (4311)	1	1	3	2	3			
3a	Sahih lizâtiḥ	3	İbn Mâce, “Fiten”, 28 (4055)	1	1	3	2	2	3		
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel IV, 6 (15708)	1	1	3	2				
3a	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel IV, 7 (15711)	1	1	3	2	2			
3b	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim 2901 “Fiten”, 41 (4/2226)	1	1	3	2	3	3		
3b	Hasen liğayriḥ	X	Müslim 2901 “Fiten”, 41 (4/2226) (Mevkûf)	1	1	X	2	3			
3b	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 41 (2901)	1	1	3	2	3	2		
3b	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Fiten”, 41 (2901)	1	1	3	2	3	2		
3b	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, IV, 6 (15710)	1	1	3	2	3			
3b	Hasen liğayriḥ	X	Ahmed b. Hanbel, IV, 6 (15710) (Mevkûf)	1	1	X	2	3			
3b	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, VI, 10 (23361) (Mevkûf)	1	1	1	5	3	2	3	
4	Zayıf	8	Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217 (17443)	1	3	8	3	2			
4	Zayıf	8	Ahmed b. Hanbel, IV, 216-217 (17443)	1	3	8	3	2			
5	Sahih liğayriḥ	5	Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4 (2484)	1	3	2	5	2			
5	Şâz	5	Ahmed b. Hanbel, IV, 429 (19350) (NÜZUL GEÇİYOR)	1	3	2	5	2			
5	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, IV, 434 (19394)	1	3	3	3	2			
5	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, IV, 437 (19419)	1	3	2	5	2			
5	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, IV, 437 (19419)	1	3	2	5	2			
6	Hasen liğayriḥ	7	Nesâî, “Cihâd”, 41 (3175)	1	3	4	2	7	4	5	3
6	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, V, 278 (21890)	1	3	4	2	3	4	2	
6	Hasen liğayriḥ	7	Ahmed b. Hanbel, V, 278 (21890)	1	3	4	2	7	4	2	

TEZ	İsnadın derecesi	En zayıfı	Kaynak	1. ravi	2. ravi	3. ravi	4. ravi	5. ravi	6. ravi	7. ravi	8. ravi
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Buhârî, “Büyû”, 102 (2222)	1	2	2	2	2			
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2			
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2			
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Tirmizî, “Fiten”, 54 (2233)	1	2	2	2	2			
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Ahmed b. Hanbel, II, 240 (7227)	1	2	2	2				
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Ahmed b. Hanbel, II, 272 (7622)	1	2	2	2	2			
7a	Sahih lizâtiḥ	2	Ahmed b. Hanbel, II, 538 (10561)	1	2	2	2	2			
7b	Sahih lizâtiḥ	2	Buhârî, “Mezâlim”, 31 (2476)	1	2	2	2	2			
7b	Sahih lizâtiḥ	2	İbn Mâce, “Fiten”, 33 (4078)	1	2	2	2	2			
7c	Sahih lizâtiḥ	3	Buhârî, “Enbiyâ”, 49 (3448)	1	2	2	2	2	3	2	
7c	Sahih lizâtiḥ	2	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2			
7c	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2	3	2	
7c	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2	3	3	
7c	Sahih liğayriḥ	4	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	3	2	4		
7c	Sahih lizâtiḥ	2	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2			
7c	Sahih lizâtiḥ	2	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	2			
7c	Sahih liğayriḥ	4	Müslim, “Îmân”, 242 (155)	1	2	2	2	4			
7d	Hasen lizâtiḥ	4	Müslim, “Îmân”, 243 (155)	1	4	3	2	2			
7d	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, II, 493 (10032)	1	4	3	2	2			
7d	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, II, 493 (10032)	1	4	3	2	2			
8a	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 411 (9068)	1	2	3	3				
8b	Hasen liğayriḥ	7	Ahmed b. Hanbel, II, 394 (8877)	1	4	7	2				
9	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 298 (7910)	1	3	2	3				
9	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 298 (7911) (Mevkûf)	1	3	2	2				
9	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 299 (7918) (Mevkûf)	1	3	2	2				
10	Hasen lizâtiḥ	6	Ahmed b. Hanbel, II, 482 (9891)	1	6	3	5	3			
11a	Hasen lizâtiḥ	4	Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14 (4324)	1	4	2	3	3			
11a	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, II, 406 (9017)	1	4	2	3	2			
11b	Hasen lizâtiḥ	4	Ahmed b. Hanbel, II, 437 (9349)	1	4	2	2	2			
12	Sahih lizâtiḥ	3	Buhârî, “Enbiyâ”, 49 (3449)	1	3	2	3	2	3		
12	Sahih lizâtiḥ	3	Buhârî, “Enbiyâ”, 49 (3449)	1	3	2	2	2	3		
12	Sahih lizâtiḥ	3	Buhârî, “Enbiyâ”, 49 (3449)	1	3	2	3	2	3		
12	Sahih liğayriḥ	4	Müslim, “Îmân”, 244 (155)	1	3	2	3	2	4		
12	Hasen liğayriḥ	7	Müslim, “Îmân”, 245 (155)	1	3	2	7	3	5		
12	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Îmân”, 246 (155)	1	3	2	3	3	2		
12	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Îmân”, 246 (155)	1	3	2	3	3	2		
12	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 272 (7623)	1	3	2	2	2			
12	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 336 (8226)	1	3	2	3	3			
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Hac”, 216 (1252)	1	3	2	2	3			
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Hac”, 216 (1252)	1	3	2	2	2			
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Hac”, 216 (1252)	1	3	2	2	2			
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Müslim, “Hac”, 216 (1252)	1	3	2	2	2			
13a	Sahih liğayriḥ	4	Müslim, “Hac”, 216 (1252)	1	3	2	3	2	4		
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 240 (7231)	1	3	2	2				
13a	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, II, 272 (7624)	1	3	2	2	2			
13a	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, II, 513 (10283)	1	3	2	5	3			
13a	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, II, 540 (10591)	1	3	2	3	5			
13b	Hasen liğayriḥ	7	Ahmed b. Hanbel, II, 290 (7843)	1	3	2	7	2			
14	Hasen lizâtiḥ	6	Müslim, “Fiten”, 34 (2897)	1	2	5	6	3	2		

TEZ	İsnadın derecesi	En zayıfı	Kaynak	1. ravi	2. ravi	3. ravi	4. ravi	5. ravi	6. ravi	7. ravi	8. ravi
15	Zayıf	10	et-Tayâlisî, <i>el-Müsned</i> , s. 327 (2504)	1	7	10					
16	Hasen lizâtiḥ	6	Ahmed b. Hanbel, VI, 75 (23946)	1	6	6	2	3	2		
17	Sahih lizâtiḥ	3	Ahmed b. Hanbel, V, 13 (19638)	1	3	2	2	3			
17	Sahih liğayriḥ	5	Ahmed b. Hanbel, V, 13 (19638)	1	3	2	5	3			
18	Zayıf	9	Tirmizî, “Fiten”, 62 (2244)	1	3	9	2	2			
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, III, 420 (15040)	1	3	9	2	2			
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, III, 420 (15041)	1	3	9	2	2	2		
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, III, 420 (15042)	1	3	9	2	3	5		
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, III, 420 (15043)	1	3	9	2	2	2		
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, IV, 226 (17528)	1	3	9	2	2	2		
18	Zayıf	9	Ahmed b. Hanbel, IV, 390 (18984)	1	3	9	2	2	2		
19	Hasen lizâtiḥ	6	Müslim, “Fiten”, 116 (2940)	1	6	3	2	2	2		
19	Hasen lizâtiḥ	6	Müslim, “Fiten”, 116 (2940)	1	6	3	2	3	3		
19	Hasen lizâtiḥ	6	Ahmed b. Hanbel, II, 166 (6519)	1	6	3	2	3			
20	Zayıf-Müdelles	7	Müslim, “Îmân”, 247 (156)	1	7	3	2	3			
20	Zayıf-Müdelles	7	Müslim, “Îmân”, 247 (156)	1	7	3	2	3			
20	Zayıf-Müdelles	7	Müslim, “Îmân”, 247 (156)	1	7	3	2	2			
20	Zayıf-Müdelles	7	Ahmed b. Hanbel, III, 345 (14310)	1	7	7	5				
20	Zayıf-Müdelles	7	Ahmed b. Hanbel, III, 384 (14707)	1	7	3	2				
21	Zayıf-Müdelles	7	Ahmed b. Hanbel, III, 367 (14537)	1	7	3	4				
22	Zayıf-Müdelles	7	Ahmed b. Hanbel, III, 368 (14538)	1	7	3	4				
23	Zayıf	8	İbn Mâce, “Fiten”, 33 (4077)	1	6	3	8	4	3		
23	Zayıf	6	Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 14 (4321)	1	6	3	5	3			
23	Zayıf	6	Ahmed b. Hanbel, V, 69 (22374) (NÜZÛL YOK)	1	6	3	5	5			
24	Zayıf	9	İbn Mâce, “Fiten”, 24 (4039)	1	3	3	9	2	3		

EK-4 : RİVAYETLERİN ŞÖHRET ve SIHHAT DURUMLARI (II. Bölüm)

S: Sahabi, Tâ: Tâbiî, ET: Etbâu't-tâbiî, TE: Tebe-i etbâ'

TEZ	Ravi	Kaynak	1. ravi	2. ravi	3. ravi	4. ravi	5. ravi	6. ravi	ŞÖHRET	SIHHAT
1	Nevvâs b. Sem'ân	AH 17177, M 2937 "Fiten", 110, T 2240, İM 4075, ED 4321	S	Tâ	Tâ	ET	ET	5	Garib	Hasen
2	Abdullah b. Mes'ûd	AH 3546, İM 4081	S	Tâ	Tâ	ET	2		Garib	Hasen
3a	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	AH 15708, 15711, M 2901 "Fiten", 39, T 2183, İM 4055, ED 4311	S	S	2	5			Aziz	Sahih
3b	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	AH 15710, 23361, M 2901 "Fiten", 41			3	2	3			Sahih-Hasen
4	Osman b. Ebu'l-Âs	AH 17443	S	Tâ	Tâ	2	4		Garib	Zayıf
5	İmrân b. Husayn	AH 19350 (NÜZUL GEÇEN), 19394, 19419, ED 2484	S	Tâ	3	4			Garib	Zayıf-Sahih
6	Sevban	AH 21890, N 3175	S	Tâ	Tâ	ET	3		Garib	Hasen
7a	Ebû Hureyre	AH 7227, 7622, 10561, B 2222, M 155 "İmân", 242, T 2233	S	Tâ	Tâ	5			Aziz	Sahih
7b	Ebû Hureyre	B 2476, İM 4078				ET	2			Sahih
7c	Ebû Hureyre	B 3448, M 155 "İmân", 242				4				Sahih
7d	Ebû Hureyre	AH 10032, M 155 "İmân", 243		Tâ	Tâ	ET	5			Sahih
8a	Ebû Hureyre	AH 9068	S	Tâ	3				Aziz	Sahih
8b	Ebû Hureyre	AH 8877		Tâ	ET	ET				Sahih
9	Ebû Hureyre	AH 7910, 7911 (Mevkûf), 7918 (Mevkûf)	S	Tâ	ET	2			Garib	Sahih
10	Ebû Hureyre	AH 9891	S	Tâ	Tâ	ET	2		Garib	Hasen
11a	Ebû Hureyre	AH 9017, ED 4324	S	Tâ	Tâ	ET	2		Garib	Hasen
11b	Ebû Hureyre	AH 9349				5				Hasen
12	Ebû Hureyre	AH 7623, 8226, B 3449, M 155 "İmân" 244, 245	S	Tâ	Tâ	6			Garib	Sahih-Hasen
13a	Ebû Hureyre	AH 7231, 7624, 10283, 10591, M 1252 "Hac" 216	S	Tâ	Tâ	8			Garib	Sahih
13b	Ebû Hureyre	AH 7843				ET	ET	TE	Garib	Sahih-Hasen
14	Ebû Hureyre	M 2897 "Fiten", 34	S	Tâ	ET	ET	2		Garib	Hasen
15	Ebû Hureyre	Tayâlisî, s. 327 (2504)	S	?					Garib	Zayıf
16	Hz. Âişe	AH 23946	S	Tâ	ET	2			Garib	Hasen
17	Semure b. Cündüb	AH 19638	S	Tâ	Tâ	3			Garib	Sahih
18	Mücemmi' b. Cârîye	AH 15040, 15041, 15042, 15043, 17528, 18984, T 2244	S	Tâ	Tâ	2	9		Garib	Zayıf
19	Abdullah b. Amr	AH 6519, M 2940 "Fiten", 116	S	Tâ	Tâ	ET	3		Garib	Hasen
20	Cabir b. Abdullah	AH 14310, 14707, M 156 "İmân", 247	S	Tâ	2	4			Garib	Zayıf
21	Cabir b. Abdullah	AH 14537	S	Tâ	ET	2			Garib	Zayıf
22	Cabir b. Abdullah	AH 14538	S	Tâ	ET	TE			Garib	Zayıf
23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	İM 4077, ED 4321	S	Tâ	ET	3			Garib	Zayıf
24	Enes b. Mâlik	İM 4039	S	Tâ	Tâ	ET	ET	TE	Garib	Zayıf-Mevzu

EK-5 : RİVAYETLERDEKİ PROBLEMLER (I. ve II. Bölüm)

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
1	1	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745)	2
1	1	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hudeyc b. Muaviye (ö. ?)	1
1	1	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745)	2
1	2	Ubade b. Sâmit	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	2	Ubade b. Sâmit	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	3	Ebû Musa el-Eş'arî	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745)	2
1	3	Ebû Musa el-Eş'arî	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Amr b. Abdullah (Ebû İshak es-Sebî) (ö. 128/745)	2
1	3	Ebû Musa el-Eş'arî	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	3	Ebû Musa el-Eş'arî	Metin	Lafiz İhtilâfı	İhtisar		
1	3	Ebû Musa el-Eş'arî	Metin	Mânâ İhtilâfı	Tarihî Gerçeklerle İhtilâf		
1	4	Hiz. Ümmü Seleme	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılık	Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767)	3
1	4	Hiz. Ümmü Seleme	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767)	3
1	4	Hiz. Ümmü Seleme	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
1	4	Hiz. Ümmü Seleme	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767)	3
1	5	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
1	5	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
1	5	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
1	5	Abdullah b. Abbas	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	6	Malik b. Sa'saa	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
1	6	Malik b. Sa'saa	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
1	6	Malik b. Sa'saa	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	6	Malik b. Sa'saa	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	7	Ebû Zerr	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
1	7	Ebû Zerr	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	7	Ebû Zerr	Diğer		İstinsah Hataları ve Nûsha Farkları		
1	8	Muğire b. Şu'be	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Simâk b. Harb (ö. 123/740)	3
1	8	Muğire b. Şu'be	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Simâk b. Harb (ö. 123/740)	3
1	8	Muğire b. Şu'be	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Simâk b. Harb (ö. 123/740)	3
1	8	Muğire b. Şu'be	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	9	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	9	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	9	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Aklî Gerçeklerle İhtilâf		
1	10	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi		
1	10	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Kâbus b. Ebû Zabyân (ö. ?)	3
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî (ö. 188/804)	2
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Kâbus b. Ebû Zabyân (ö. ?)	3
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Cerîr b. Abdülhamid ed-Dabbî (ö. 188/804)	2
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Kâbus b. Ebû Zabyân (ö. ?)	3
1	11	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Osman b. Muhammed b. İbrahim (ö. 239/853)	1
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747)	4
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Said b. Abdülaziz (ö. 167/783)	1

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747)	4
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747)	4
1	12	Enes b. Mâlik	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Yezid b. (Abdurrahman b.) Ebû Mâlik (ö. 130/747)	4
1	13	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Said b. Müseyyeb	
1	13	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	13	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
1	14	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Mücahid b. Cebr (ö. 102/720)	3
1	14	Abdullah b. Abbas	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Mücahid b. Cebr (ö. 102/720)	3
1	14	Abdullah b. Abbas	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
1	14	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
1	14	Abdullah b. Abbas	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Mücahid b. Cebr (ö. 102/720)	3
1	14	Abdullah b. Abbas	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
1	14	Abdullah b. Abbas	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
1	15	Abdullah b. Ömer	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	15	Abdullah b. Ömer	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	15	Abdullah b. Ömer	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
1	16	Cabir b. Abdullah	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Leys b. Sa'd (ö. 175/791)	1
1	16	Cabir b. Abdullah	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743)	1
1	16	Cabir b. Abdullah	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
1	17	H. Ömer	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
1	17	H. Ömer	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	17	H. Ömer	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
1	17	H. Ömer	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
1	18	H. Ali	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Hâris b. Hasıra (ö. ?)	2
1	18	H. Ali	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûl-ı ayn	Rabîa b. Nâciz/Nâcid (ö. ?)	1
1	18	H. Ali	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hâris b. Hasıra (ö. ?)	2
1	18	H. Ali	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Amr b. Dînâr (ö. 126/743)	2
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813)	3
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Tâvus b. Keysan (ö. 106/724)	2
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer (ö. 243/857)	1
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813)	3
1	19	H. Ali	İsnad	İsnadın İttisali	Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi		
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Amr b. Dînâr (ö. 126/743)	2
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813)	3
1	19	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Tâvus b. Keysan (ö. 106/724)	2
1	20	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Zeyd b. Eslem (ö. 136/753)	1
1	20	Ebû Said el-Hudrî	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	20	Ebû Said el-Hudrî	Metin	Lafız İhtilâfı	Tashîf Hataları		
1	20	Ebû Said el-Hudrî	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Abdûlmelik b. Umeyr (ö. 136/753)	2
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	İsnadın İttisali	Munkatı	İnkıtâ şu isnadda var: Ma'mer b. Râşid, Câmi', XI, 28; Tahâvî, Şerhu Müşkil, I, 219; İbn Hibbân, Sahîh, XIII, 32	
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Abdûlmelik b. Umeyr (ö. 136/753)	2
1	21	Tufeyl b. Sahbera	İsnad	İsnadın İttisali	Mühkem Ravi		
1	21	Tufeyl b. Sahbera	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	21	Tufeyl b. Sahbera	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
1	21	Tufeyl b. Sahbera	Metin	Mânâ İhtilâfı	Kur'an'la İhtilâf		

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
1	22	Hiz. Ebûbekir	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Ebû Neâme (Amr b. İsa) (ö. ?)	1
1	23	Huzeyfe b. el-Yemân	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Muhammed b. Fudayl (ö. 195/810)	1
1	23	Huzeyfe b. el-Yemân	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	24	Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays)	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	24	Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays)	Metin	Lafiz İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	24	Ebû Musa el-Eş'arî (Abdullah b. Kays)	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	25	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	26	Ukbe b. Âmir	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılık	Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772)	3
1	26	Ukbe b. Âmir	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772)	3
1	26	Ukbe b. Âmir	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Abdurrahman b. Ziyad (ö. 156/772)	3
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	27	Abdullah b. Abbas	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
1	27	Abdullah b. Abbas	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
1	28	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	28	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	28	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	28	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	28	Ebû Said el-Hudrî	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
1	29	İrbâz b. Sâriye	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Mestûr / Meçhûlû'l-hâl	Abdû'l-A'lâ b. Hilâl (ö. 204/820)	1
1	30	Ebû Ümâme el-Bâhilî	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Ferec b. Fedâle (ö. 177/793)	1
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	İsnad	İsnadın İttisali	Belâğ'lı Rivayet	Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749)	3
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Mamtûr (Ebû Sellâm) (ö. ?)	1
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749)	4
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749)	3
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	Metin	Lafiz İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	32	Hâris b. Hâris el-Eş'arî	Metin	Lafiz İhtilâfı	Tashîf Hataları		
1	33	Ebû Zerr	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Mersed b. Abdullah ez-Zemânî (ö. ?)	1
1	33	Ebû Zerr	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	İkrime b. Ammar (ö. 159/775)	2
1	33	Ebû Zerr	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İkrime b. Ammar (ö. 159/775)	2
1	33	Ebû Zerr	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	33	Ebû Zerr	Metin	Lafiz İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	33	Ebû Zerr	Metin	Mânâ İhtilâfı	İcmâ İle İhtilâf		
1	34	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	34	Ebû Hureyre	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	34	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Aklî Gerçeklerle İhtilâf		
1	35	Abdullah b. Abbas	Metin	Lafiz İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
1	35	Abdullah b. Abbas	Metin	Lafiz İhtilâfı	Telfik		
1	35	Abdullah b. Abbas	Metin	Mânâ İhtilâfı	Tarihî Gerçeklerle İhtilâf		
1	35	Abdullah b. Abbas	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Müslim b. Abdullah (ö. ?)	1
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Ziyad b. Abdullah (ö. ?)	1
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860)	3

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860)	3
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Bakıyye b. Velid (ö. 197/812)	1
1	36	Abdullah b. Ömer	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Muhammed b. Musaffâ (ö. 246/860)	3
1	37	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Ebü Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702)	3
1	37	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Ebü Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702)	3
1	37	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebü Ubeyde (Âmir b. Abdullah) (ö. 83/702)	3
1	37	Abdullah b. Mes'ûd	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
1	37	Abdullah b. Mes'ûd	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Abdurrahman b. Cübeyr (ö. 118/736)	1
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Abdurrahman b. Yezid b. Cabir (ö. 154/770)	1
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699)	2
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Yahya b. Cabir et-Tâî (ö. 126/743)	1
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	İsnadın İttisali	Munkatı	İnkıtâ şu isnadda var: İbn Mâce, "Fiten", 33	
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699)	2
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	1	Nevvâs b. Sem'ân	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	2	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûl-ı ayn	Mü'sir b. Afâze (ö. ?)	1
2	2	Abdullah b. Mes'ûd	İsnad	İsnadın İttisali	Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi		
2	2	Abdullah b. Mes'ûd	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	2	Abdullah b. Mes'ûd	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Âmir b. Vâsile (Ebu't-Tufeyl) (ö. 110/728)	1
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	İsnad	İsnadın İttisali	Müphem Ravi		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	İsnad	İsnadın İttisali	Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	3	Huzeyfe b. Esîd (Ebû Serîha)	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Ali b. Zeyd (ö. 131/748)	5
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Hammad b. Seleme (ö. 167/783)	2
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	4	Osman b. Ebu'l-Âs	Metin	Lafız İhtilâfı	Tashîf Hataları		
2	5	İmrân b. Husayn	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	5	İmrân b. Husayn	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	5	İmrân b. Husayn	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
2	6	Sevban mevlâ Rasûlillâh	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Abdü'l-A'lâ b. Adiy (ö. 104/722)	1
2	6	Sevban mevlâ Rasûlillâh	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Said b. Ebû Said el-Makburî (ö. 123/740)	2
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Yunus b. Yezid (ö. 159/775)	2
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Yunus b. Yezid (ö. 159/775)	2
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Said b. Ebû Said el-Makburî (ö. 123/740)	2
2	7	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
2	7	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	7	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	7	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	7	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	7	Ebû Hureyre	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
2	8	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Muhammed b. Abdullah) (ö. 203/818)	2
2	8	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Kesîr b. Zeyd (ö. 158/774)	1
2	8	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (Muhammed b. Abdullah) (ö. 203/818)	2
2	8	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	8	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	9	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Şube b. Haccac (ö. 160/776)	1
2	9	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Hem Merfû Hem Mevkûf Rivayet Edilmesi		
2	9	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Muhammed b. Ziyad el-Cümahî (ö. 120/738)	1
2	10	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ) (ö. ?)	2
2	10	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Füleyh b. Süleyman (ö. 168/784)	1
2	10	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ziyad b. Sa'd (Ziyad b. Mînâ) (ö. ?)	2
2	10	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
2	11	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Abdurrahman b. Âdem (ö. ?)	1
2	11	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
2	11	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
2	11	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Müphem Ravi		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	11	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Kur'an'la İhtilâf		
2	12	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
2	12	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	12	Ebû Hureyre	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	12	Ebû Hureyre	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Çok Yanılmak	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Yunus b. Yezid (ö. 159/775)	2
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Yunus b. Yezid (ö. 159/775)	2
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Zem'a b. Salih (ö. ?)	3
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Hanzale b. Ali el-Eslemî (ö. ?)	1

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
2	13	Ebû Hureyre	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/741)	1
2	13	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	13	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	14	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Süheyl b. Ebû Salih (ö. 138/755)	1
2	14	Ebû Hureyre	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	15	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılık	Musa b. Mutayr (ö. ?)	3
2	15	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılıkla İtham	Musa b. Mutayr (ö. ?)	3
2	15	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlü'l-ayn	Mutayr b. Ebû Halid (ya da Mutayr b. Süleym?) (ö. ?)	2
2	15	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Musa b. Mutayr (ö. ?)	3
2	15	Ebû Hureyre	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılıkla İtham	Mutayr b. Ebû Halid (ya da Mutayr b. Süleym?) (ö. ?)	2
2	16	H. Âişe	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlü'l-ayn	Hadramî b. Lâhik (ö. ?)	1
2	16	H. Âişe	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749)	4
2	16	H. Âişe	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Yahya b. Ebû Kesîr (ö. 132/749)	3
2	16	H. Âişe	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	17	Semure b. Cündüb	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728)	1
2	17	Semure b. Cündüb	İsnad	İsnadın İttisali	Bid'at	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
2	17	Semure b. Cündüb	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	2
2	17	Semure b. Cündüb	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	17	Semure b. Cündüb	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	17	Semure b. Cündüb	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	18	Mücemmi' b. Cârîye	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlü'l-ayn	Ubeydullah b. Abdullah b. Sa'lebe (ö. ?)	1
2	18	Mücemmi' b. Cârîye	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	18	Mücemmi' b. Cârîye	Diğer		İstinsah Hataları ve Nüsha Farkları		
2	19	Abdullah b. Amr	Metin	Lafız İhtilâfı	Takdim-Tehirler		
2	19	Abdullah b. Amr	Metin	Lafız İhtilâfı	Tashîf Hataları		
2	19	Abdullah b. Amr	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	19	Abdullah b. Amr	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	19	Abdullah b. Amr	Metin	Mânâ İhtilâfı	Kur'an'la İhtilâf		
2	20	Cabir b. Abdullah	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)	4
2	20	Cabir b. Abdullah	İsnad	Ravinin Zabtı	Gaflet	Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)	4
2	20	Cabir b. Abdullah	İsnad	Ravinin Zabtı	Hafıza Bozukluğu	Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)	4
2	20	Cabir b. Abdullah	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)	4
2	20	Cabir b. Abdullah	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743)	1
2	20	Cabir b. Abdullah	Metin	Lafız İhtilâfı	Telfîk		
2	21	Cabir b. Abdullah	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	İbrahim b. Tahmân (ö. 168/784)	1
2	21	Cabir b. Abdullah	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743)	1
2	21	Cabir b. Abdullah	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	21	Cabir b. Abdullah	Metin	Lafız İhtilâfı	İhtisar		
2	21	Cabir b. Abdullah	Metin	Mânâ İhtilâfı	Aklî Gerçeklerle İhtilâf		
2	22	Cabir b. Abdullah	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebu'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim) (ö. 126/743)	1
2	22	Cabir b. Abdullah	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	22	Cabir b. Abdullah	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
2	23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlü'l-ayn	Amr b. Abdullah el-Hadramî (Ebû Abdücebbâr) (ö. ?)	1
2	23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	İsnad	Ravinin Zabtı	Vehim	Keşmirî (ö. 1352/1933), bu rivayetteki bazı ravilerin vehim ve tasarrufları bulunduğunu belirtiyor	
2	23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	İsnad	İsnadın İttisali	İrsâl	Yahyâ b. Ebû Amr es-Seybânî (Ebû Zûr'a) (ö. 148/765)	1
2	23	Ebû Ümâme el-Bâhilî	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		

Bölüm	Hadis	Sahabi Ravi	Problem	Tür	Kusur	Kusur İsnad Edilen Ravi	Kusur sayısı
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılık	Yunus b. Abdü'l-A'lâ (ö. 264/879)	2
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Adaleti	Yalancılıkla İtham	Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?)	3
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Adaleti	Bid'at	Muhammed b. İdris eş-Şafî (ö. 204/820)	1
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Ebân b. Salih (ö. 115/733)	2
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Adaleti	Cehâlet / Meçhûlû'l-ayn	Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?)	3
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	Ravinin Zabtı	Sika Ravilere Muhalefet	Muhammed b. Halid el-Cendî (ö. ?)	3
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Ebân b. Salih (ö. 115/733)	2
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Hasan b. Ebu'l-Hasan el-Basrî (ö. 110/728)	1
2	24	Enes b. Mâlik	İsnad	İsnadın İttisali	Tedlîs	Yunus b. Abdü'l-A'lâ (ö. 264/879)	2
2	24	Enes b. Mâlik	Metin	Lafız İhtilâfı	İdrâc / Ziyade		
2	24	Enes b. Mâlik	Metin	Mânâ İhtilâfı	Hadislerle İhtilâf		
			İsnad	Ravinin Adaleti	Fısku'r-râvî		0

ÖZGEÇMİŞ

Ahmet Çetinkaya, 1968 yılında Sinop ili Ayancık ilçesinde dünyaya geldi. 1980 yılında Ayancık Mehmet Âkif Ersoy İlkokulu'ndan, 1987 yılında Eskişehir İmam-Hatip Lisesi'nden mezun oldu.

Liseden sonra memleketinde bir sene İmam-Hatip olarak görev yaptı. 1993 yılında “el-İhtiyâr'ın Kitâbü't-Tahâre Bölümü'ndeki Hadislerin Tahriri” konulu lisans teziyle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1995 senesinde Çanakkale'de askerlik görevini yaptı.

1998 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Bilimdalı'nda “Kâsım b. Kutluboğa ve Hadis İlmi'ndeki Yeri” konulu teziyle yüksek lisansını tamamladı.

Özel bir kuruluştaki yayın yönetmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

acetinkaya1@hotmail.com